

म. ग्रं. सं. ठाणें.

विषय ... अक्षि ...

सं. क्र. ६८

REFBK-0003308

गुरुवर्य

डॉक्टर सर रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर

यांचें

चरित्र

लेखक:—

श्रीनिवास नारायण कर्नाटकी.

प्रकाश

REFBK-0003308

की.

मुद्रक:—अ. आ. मोरमकर,

श्रीलक्ष्मी-नारायण प्रेस, ३६४ ठाकुरद्वार, मुंबई नं. २.

किंमत २॥ रुपये.

“ मातापितृभ्यां नमः । ”

—पुस्तककर्ता

3300

हे पुस्तक

नामदार

न्यायमूर्ति

गोविंद दीनानाथ माडगांवकर

एम्. ए. आय. सी. एस्.

जज्ज

हायकोर्ट, मुंबई,

यांस

आदरपूर्वक

त्यांच्या परवानगीने

अर्पण केलें

आहे.

—पुस्तककर्ता

अनुक्रमणिका.

	पृष्ठ
२ रे:—नवें मन्वंतर.	१५
३ रे:—गुरुशिष्यसंबंध.	३३
४ थे:—दोन चित्रें !	३९
५ वें:—सरकारी नोकरी.	५५
६ वें:—“आचार्यदेवो भव !”	६७
७ वें:—एक शिक्षणविषयक “तज्ज्ञ”	९१
८ वें:—“व्हाइस चॅन्सेलर !”	१११
९ वें:—“विद्वान् सर्वत्र पूज्यते !”	१२२
१० वें:—“ग्रंथपरिचय !”	१३३
११ वें:—देशाविषयीं कळकळ व स्मारक !	१४७
१२ वें:—कांहीं गैरसमज	१६६
१३ वें:—सामाजिक आधीं कां ?	१९०
१४ वें:—सामाजिक सुधारणा म्हणजे काय ?	२१३
१५ वें:—संमतिवयाच्या वादांतील दुसरी बाजू... ..	२४२
१६ वें:—सामाजिक चळवळी !	२६५
१७ वें:—“बोले तैसा चाले !”	२८५
१८ वें:—“धर्मान्न प्रमदितव्यम्”	२९५
१९ वें:—“टीकेचा आरंभ !”	३२१
२० वें:—“दोन प्रकारचा लोका !”	३४४
२१ वें:—यश कां येत नाही ?	३५६
२२ वें:—“देवाशीं एकांत !”	३७९
२३ वें:—राजकीय बाब	३८९
२४ वें:—“कुटुंबव्यवस्था !”	४०७
२५ वें:—गुणदोष !	४१५
२६ वें:—अखेर !	४३१
२७ वें:—उपसंहार.	४३७

पुस्तककर्त्यांचे चार शब्द.

डॉ. भांडारकरांच्या चरित्राची कल्पना प्रथम काढल्याचें श्रेय रा. रा. विश्वनाथ गणेश ताह्मणकर यांस दिलें पाहिजे. त्यांनीं ती डॉक्टरसाहेबांचें निधन झाल्यावर लागलींच त्यांचे “रीडर” रा. रा. विठ्ठल महादेव कोल्हटकर यांच्या जवळ व्यक्त केली आणि कोल्हटकरांनीं मजकडे बोट दाखविलें ! ताह्मणकरांच्या सूचनेप्रमाणें मी चरित्र लिहिण्यास सुरवात केली. परंतु लिहिणें चालू असतांना कित्येक ठिकाणीं विषयाचा विस्तार करणें जरूर वाटल्यामुळें पुस्तकाचा आकार साहजिकच वाढण्याचा संभव दिसूं लागला. आकार ताह्मणकर यांच्या अंदाजापेक्षा जास्त वाढलेला समजतांच त्यांनीं आपला पाय मार्ग घेतला व मग पुढील काम मला माझ्याच योजनेप्रमाणें स्वतःच्या जबाबदारीवर पुरें करावें लागलें. एकंदरीत पुस्तक कसें उतरलें आहे हें पाहणें महाराष्ट्रीय सुज्ञ जनतेचें काम आहे.

पुस्तकाच्या सामुग्रीची कशी जुळवाजुळव झाली हें आतां सांगितलें पाहिजे. याकामीं मला डॉ. भांडारकरांच्या आत्ममंडळीकडून जें सहाय्य झालें त्याचा प्रथम उल्लेख केला पाहिजे. गुरुवर्यांच्या रोजनिशा व त्यांना आलेलीं अनेक ठिकाणचीं पत्रें, तसेंच त्यांनीं वेळोवेळीं महत्त्वाच्या विषयांवर प्रसिद्ध केलेलीं लहान पुस्तके (pamphlets), या साधनांचा मला फार फार उपयोग झाला. या साधनांच्या अभावीं पुस्तकास हल्लीं जें स्वरूप आलें आहे तें कदाचित् आलेंही नसतें. हीं साधनें मला खुलीं करून दिल्याबद्दल गुरुवर्यांचे नातु रा. ब. गोपाळ प्रभाकर ऊर्फ दाजीसाहेब भांडारकर, एक्झिक्युटिव्ह इंजीनियर, धुळें, व चिरंजीव डॉ. देवदत्तराव भांडारकर, कलकत्ता युनिव्हर्सिटीतील एक प्रोफेसर, या उभयतांचे जितके आभार मानावे तितके थोडेच होणार आहेत.

त्याचप्रमाणें डॉक्टर भांडारकरांचे बंधु रा. ब. वासुदेव गोपाळ भांडारकर; जामात रा. सा. गोपाळ व्यंकटेश पाणंदीकर व भाचे रा. रा. पांडुरंग भास्कर ऊर्फ बापूसाहेब गोठस्कर (लायब्रेरियन, एशियाटिक सोसायटी) यांचेकडूनही बरेंच महत्त्वाचें मला सहाय्य झालें हें येथें आभारपूर्वक कबूल केलें पाहिजे.

याशिवाय जुने रिपोर्ट, वर्तमानपत्रांच्या फायली, मासिक पुस्तकांचे मागील अंक इत्यादि साधनांचा पुष्कळच उपयोग झाला. व या कामीं मला पुण्याच्या

अनेक संस्थांच्या चालकांचें विनमोल सहाय्य झालें आहे. ज्ञानप्रकाश छापखान्यां-
तील जुने रेकॉर्ड, (हाय हाय ! हें रेकॉर्ड गेल्या वर्षीं अभिनारायणाच्या भक्ष्य-
स्थानी पडल्यामुळें पुण्यांतील इतिहाससाधनांचा केवढा तरी महत्त्वाचा भाग
मोडला जाई.) तेंडारकर इन्स्टिट्यूट, सर्व्हंट्स अफ द इंडिया सोसायटी,
फर्ग्युसन कॉलेज, न्यू पूना कॉलेज वगैरे संस्थांच्या चालकांचे-लायब्रेरियनचे-
देखील मला जरूर आभार मानले पाहिजेत. डॉ. भांडारकरांच्या सार्वजनिक
कामांतला विशेष हा कीं, त्यांचीं तीं कामें दीर्घकालपर्यंत-अर्धशतकापेक्षां
जास्त मुदतपर्यंत-चाललीं होतीं ! जीं जीं कामें झालीं तीं भरीव (solid)
आणि सर्व बाजूंनीं पूर्ण (thorough) अशीं झालेलीं होतीं ! फार काय,
पण एका प्राचीन वाङ्मयाच्या दृष्टीनें विचार केल्यास, परवां एका सार्व-
जनिक प्रसंगीं प्रो. बेलवलकर यांनीं म्हटल्याप्रमाणें “ जें वाङ्मयक्षेत्रांत
एकट्या डॉ. भांडारकरांनीं काम केलें तें काम करण्यास भांडारकर इन्स्टिट्यूटमध्ये
वीस माणसें खपत असतांही कामाचा उठाव होत नाही ! ! ” असो. त्यामुळें चरित्रा-
करितां मागचें रेकॉर्ड बरेंच पाहावें लागलें. याशिवाय पुस्तक लिहिण्याचें काम
संपेपर्यंत अनेक मित्रांकडून पत्रद्वारा महत्त्वाची माहिती येतच होती. त्या बहुतेक
सर्व माहितीच्या मला चांगलाच उपयोग झाला हें येथें आभारपूर्वक कबूल केलें
पाहिजे. कित्येक वेळां मला स्वतःला माहित असलेली हकीगत ज्या अंकांत
प्रसिद्ध झाली होती असे वृत्तपत्रांचे अंक मला पुण्यास न मिळाल्यामुळें ती हकीगत
त्या पत्राच्या भाषेत न देतां मला स्मरणानें माझ्या भाषेतच द्यावी लागली
आहे त्याला उपाय नाही. पण अशीं फार तर पांचचार स्थळेच संबंध पुस्तकांत
निघतील !

गेल्या सुमारे दहापंधरा वर्षांत मोठ्या माणसांचीं चरित्रे मराठींत बरींच
प्रसिद्ध झालीं आहेत. त्यांपैकी रा. द्वा. गो. वैद्य यांनीं लिहिलेलें (व धर्मपर
लेख व व्याख्याने या पुस्तकास जोडलेलें) डॉ. भांडारकरांचें त्रोटक असलें तरी
माहितीनें भरलेलें चरित्र; रा. न. चिं. केळकर यांनीं लिहिलेलें लो. टिळकांचें
चरित्र (खंड १) व रा. न. र. फाटक यांनीं लिहिलेलें न्या० रानड्यांचें
चरित्र या पुस्तकांचा मला बराच उपयोग झाला याबद्दल त्या त्या ग्रंथकारांचे मी
मनापासून आभार मानतो. वैद्यांच्या पुस्तकाचा विशेष हा कीं, तें डॉ. भांडारकर
यांच्या हयातींतच प्रसिद्ध झाल्यामुळें त्यांत आलेली माहिती खुद्द गुरुवर्यांच्या

चिकित्सक (critical) नजर खालून गेलेली होती! त्यामुळे माझे पुस्तक लिहितांना त्या पुस्तकांतील विषयानुक्रमानेच बहुधा मी गेलो आहे.

प्रस्तुत पुस्तकांतील कांहीं भाग एकदोन चांगल्या विद्वान, व्यक्ती, व सुसंजस अशा गृहस्थांच्या नजर खालून जावा हे मला इष्ट वाटल्यामुळे ते माझ्या पुण्यांतील दोन सर्वमान्य अशा पुढाऱ्यांच्या घरी जाऊन त्यांना वाचून दाखविले व त्यांनी केलेल्या कांही किरकोळ सूचनाही लागलीच अंमलांत आणल्या. ते भाग मग दुसऱ्या दोन निराळ्याच मतांच्या गृहस्थांसही दाखविले ! त्यांपैकी एका गृहस्थांनी तर प्रथमच आम्हांस स्पष्ट म्हटले की, “तुम्ही लिहिलेल्या पुस्तकांत मी काय सूचना करणार ?” दुसऱ्या गृहस्थांनी ते हस्तलिखित भाग माझ्या विनंतिप्रमाणे मागून घेऊन वाचले व कांहीं सूचना असल्यास त्यांचा विचार करण्यास मी तयार आहे असे स्पष्ट सांगितले तरी त्यांनी “मला तूत कामामुळे वेळ नाही. दोन महिन्यांनी पाहीन” एवढेच म्हटले ! अर्थात् पुस्तक तेवढ्याकरितां दोन महिने खोळंबून ठेवणे शक्य नव्हते. सबब काम पुढे चालू केले. सदरील सर्व मंडळी वयाने मजपेक्षां कदाचित् लहान असली तरी विद्येने व योग्यतेने मोठी आहे.

डॉ. रघुनाथ पुरुषोत्तम ऊर्फ अप्पासाहेब परांजपे एम्. ए. डॉ. एससी. मेंबर, इंडिया कौन्सिल, लंडन, यांनी, विनंतीस मान देऊन जी अति गोड प्रस्तावना लिहून माझे पुस्तक भूषविले आहे तिजबद्दल त्यांचा मी अत्यंत ऋणी आहे. अप्पासाहेबांच्या मनोरचनेत गुरुजनासंबंधाने लीनतेचें—व म्हणूनच खऱ्या थोरपणाचें—मिश्रण किती योग्य प्रमाणांत झालेले आहे हे त्यांची प्रस्तावनाच सांगते ! त्याविषयी कांहीं जास्त लिहिण्याचें कारणच नाही.

त्याचप्रमाणे न्या. माडगांवकर यांनी हे पुस्तक त्यांना अर्पण करण्याची परवानगी दिली याबद्दल मी त्यांचा अत्यंत आभारी आहे. प. वा. रामभाऊ माडगांवकर व प. वा. दीनानाथराव माडगांवकर हे गेल्या शतकांतील मुंबईतल्या सर्व सामाजिक व धार्मिक चळवळींत डॉ. भांडारकर, न्या. रानडे वगैरे मंडळीचे मूळ सहाय्यकांपैकींच असल्यामुळे व त्यांपैकी दीनानाथराव यांचेच एक विद्वान् चिरंजीव परमेश्वर कृपेने आज मुंबईस उच्च न्यायासनावर अधिष्ठित झालेले असल्यामुळे डॉ. भांडारकर यांचे चरित्र त्या न्या. गोविंद दीनानाथ माडगांवकरांना अर्पण करण्याची संधि मिळणे यापेक्षां औचित्यपूर्ण दुसरी कोणती गोष्ट असू शकेल

पुस्तक छापण्याच्या कामांत पुण्यास बऱ्याच अडचणी आल्या म्हणून ते काम मुंबईस देणें जरूर वाटलें. तरी अशा अडचणीच्या वेळीं “श्रीलक्ष्मी-नारायण प्रेस”च्या मालकांनीं वेळेवर व चांगली मदत केल्याबद्दल त्यांचे आभार मानणें जरूर आहे.

शेवटीं, गुरुवर्यांच्या निधनानंतर ज्या एक दोन गोष्टी घडल्या त्यासंबंधानें थोडासा उल्लेख केला पाहिजे. त्यांपैकीं एका गोष्टीचा उल्लेख पुस्तकाच्या एका प्रकरणांत आलाच आहे. दुसरी गोष्ट, डॉ. देवदत्तराव यांनीं सुमारे सातशें रुपये खर्चून पुण्यास एक सुंदर स्तूप बांधवून व त्यांत आपल्या पूज्य वडिलांच्या अस्थि ठेवण्याबाबतचा थोड्या दिवसांपूर्वी जो विधि केला तो होय. तिसरी गोष्ट, डॉ. भांडारकरांनीं आपले जेष्ठ चिरंजीव प. वा. श्रीधरपंत यांच्या नांवानें मुंबई युनिव्हर्सिटींत एक सुवर्णपदक ठेवण्याकरितां रु. ५००० निराळे ठेवल्याचे एका प्रकरणांत सांगितलेंच आहे. डॉ. देवदत्तरावांनीं त्या रकमेत जर घालून ती रु. १०००० केल्याचें परवांच प्रसिद्ध झालें आहे. पैकीं मृत माणसाच्या अस्थि ठेवण्याकरितां स्तूप बांधल्याचें हें उदाहरण आधुनिक कालांत घडलेलें महाराष्ट्रां-तील पहिलेंच आहे !

पुणें
ता. ८-११-२७

}

श्री. ना. कर्नाटकी.

प्रस्तावना.

गुरुवर्य डॉ. सर रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर हे एक गेल्या सुमारे पाऊण शतकांत होऊन गेलेले पुण्यास, मुंबई इलाख्यास, व अखिल हिंदुस्थान देशास भूषणभूत असे थोर पुरुष असून त्यांच्या निधनाने आपल्यामधील अव्वल इंग्रजीचा एक चालता बोलता इतिहासच नाहीसा झाला आहे. त्यांचा ज्यांना ज्यांना म्हणून थोडाबहुत सहवास घडे त्या सर्वांच्या अन्तःकरणांत त्यांच्याविषयी निस्सीम पूज्यबुद्धि, आदर व अभिमान उत्पन्न होत असे. गुरुवर्यांची गंभीर मुद्रा त्यांची सुंदर देहयष्टि, त्यांचे भाषण, त्यांचा प्रेमळपणा, त्यांची धार्मिकवृत्ति, या सर्व गुणांमुळे त्यांच्याबद्दल जर कोणाच्या मनांत प्रथम एकप्रकारचा बाऊ वाटला असेल तर तो अजिबात नाहीसा होऊन ते त्यांचे पक्के भक्त बनत असत. त्यांच्या बरोबरीची बहुतेक सर्व मंडळी पूर्वीच नाहीशी झालेली असल्यामुळे आमच्यासारख्या लहान माणसांस प्रथम जरा त्यांचा दरारा वाटत असे. परंतु थोडी ओळख होऊन त्यांच्याबरोबर संभाषण करण्याचा एकदोनदां प्रसंग आला म्हणजे त्यांच्या ज्ञानाबद्दल आश्चर्य, सरळपणाबद्दल कौतुक, आणि बौद्धिक व नैतिक प्रामाणिकपणाबद्दल अत्यंत आदर उत्पन्न झाल्याशिवाय राहात नसे.

त्यांच्या विद्वत्तेबद्दल व धार्मिकवृत्तीबद्दल बोलण्याचा मला अधिकार नाही. संस्कृत भाषेवरचे त्यांचे प्रभुत्व सर्व जग आनंदाने कबूल करीत असे. याला साक्षच पाहिजे असेल तर त्यांना मुंबई, गोटिंगन, एडिंबरो वगैरे विश्वविद्यालयांनी दिलेल्या पांडित्यव्यंजक पदव्या, पॅरिसच्या अँकॅडेमीने बहुमानपुरःसर दिलेले सन्माननीय सदस्यत्व, त्यांचे लेख व पुस्तके, ही त्या कामास पुरेशी आहेत. मुंबईच्या विश्वविद्यालयाची संस्कृत विद्येविषयी जी ख्याती आहे, तिचे जनक गुरुवर्य डॉ. भांडारकर हेच होत ! संस्कृत भाषेबरोबरच त्यांचे मराठी भाषेवरही प्रभुत्व असे. माझे परलोकवासी मित्र व सहाध्यापक प्रि. वासुदेवराव पटवर्धन हे, त्यांच्या पाठांतराबाबतचे अनुभव तुकाराम सोसायटीच्या सभांमध्ये नेहमी पाहावयास सांपडत, असे सांगत असत; आणि म्हणत की, तुकारामाची जुनी भाषा लावण्यांत त्यांच्या-

सारखी दुसऱ्या कोणाचीही मदत होत नसे. डॉक्टरसाहेबांच्या धार्मिक वृत्तीची साक्ष त्यांच्या सुमारे साठ वर्षे अव्याहत चाललेल्या प्रार्थनासमाजांतल्या प्रार्थना व उपासना, त्यांचे रा. द्वा. गो. वैद्य यांनी प्रसिद्ध केलेले धर्मपर लेख व त्यांच्याशी संभाषण करीत असतांना प्रत्येक शब्दांत दिसून येणारी त्यांची भक्ति, यांवरून पटत असे. परंतु असल्या धर्मनिष्ठ लोकांमध्ये पुष्कळ वेळां दिसून येणारी जी भिन्नमतासहिष्णुता ती मात्र त्यांच्यामध्ये मुळीच नसे ! प्रि. पटवर्धन व मी हे दोघे-जण पूर्णपणे बुद्धिप्रधानवादी [Rationalist] आहो ही गोष्ट गुरुवर्यांना माहीत असतांही त्यांचे आमच्यावरचे प्रेम तिळमात्रही कमी झाले नव्हते. आमचीं मते प्रामाणिक आहेत अशी त्यांची खात्री असल्यामुळे आमच्यावर कोणतीही जबाबदारी टाकण्यांत त्यांस मुळीच किंतु वाटत नसे. इतकेच नव्हे, तर आमच्या मतांमुळे त्यांच्यासमक्ष दुसऱ्या कोणी आमचेवर आक्षेप घेतला तर त्यांस तो खपत नसे !

सुदृढ प्रकृति, अगाध विद्या, संतति, संपत्ति, लौकिक, सरकारांत व लोकांत मानमान्यता, उदंड आयुष्य, इत्यादि मनुष्यास साधारणतः या लोकीं जेवढीं सुखाची साधनें मिळणें शक्य आहे तेवढीं बहुतेक सर्व डॉ. भांडारकरांच्या वांट्यास आलीं होती. तरी त्यामुळे त्यांच्याविषयीं कोणास हेवा वाटत नसे व वाटण्याचें कारण नव्हतें. हा फक्त त्यांच्या अप्रतिम चारित्र्याचाच परिणाम होय ! अशा गृहस्थाचें चरित्र म्हणजे एक खरा नीतिशास्त्राचा धडाच होय, व त्याचा उपयोग भावी पिढ्यांना झाल्याशिवाय राहाणार नाही. रा. कर्नाटकी यांनी हा चरित्रग्रंथ विशेष परिश्रम करून व चरित्रनायकांशीं पूर्णपणे तादात्म्य पावून लिहिला आहे. नुसत्या पंडिताचें चरित्र, एखादा योद्धा किंवा मुत्सद्दी यांच्या चरित्राप्रमाणेच सामान्य लोकांस कदाचित् नीरस किंवा कंटाळवाणें होईल असें सकृद्दर्शनीं वाटण्याचा संभव आहे; परंतु ज्ञान व धर्म यांसारख्या शांतताप्रधान बाबींमध्ये देखील राजकारण किंवा युद्ध यांप्रमाणेच जयापजय हे असतातच. तशांतून गुरुवर्यांचा सर्व आयुष्याचा काल म्हणजे आमच्या शाचा सामाजिक, धार्मिक व बौद्धिक दृष्टींनीं संक्रमणकालच होय. अशा कालांत एका लोकोत्तर महात्म्याने आपली विद्वत्ता, कर्तबगारी, व सर्व प्रकारची शक्ति लोककल्याणार्थ कशी खर्च केली हें पुढल्या पिढ्यांना समजणें अत्यंत आवश्यक आहे, व तें काम या पुस्तकानें चांगलेच होईल अशी मला खात्री आहे. तसेंच डॉ. भांडारकरांचे

शिष्य, शिष्योपशिष्य, व चाहते आपल्या महाराष्ट्रांत सर्व ठिकाणीं पसरलेले आहेत, त्यांस तर हें चरित्र वाचून गुरुवर्यांचें पुनः पुन्हां स्मरण होईल, व त्यांची गुरुवर्यांवरील भक्ति दृढतर होईल, यांत संशय नाही. शेवटीं हें चरित्र वाचून पुढील, कै. हरिभाऊ आपटे यांच्या—

ॐ थोर महात्मे होउनि गेले, चरित्र त्यांचें पहा जरा ।

आपण त्यांच्यासमान व्हावें हाच सांपडे बोध खरा ॥

जग हें त्यजितां भवसागरिंच्या वाळवंटिवर तरी जरा ।

चार पाउलें उमटवुं अपुलीं ठेवुं खुणेचा मार्ग बरा ॥

या ओळींची सहज आठवण होते असें सांगून व रा. कर्नाटकींनीं जे परिश्रम घेतले आहेत त्यांचें महाराष्ट्रीय वाचकवर्ण पूर्ण चीज करो अशी अन्तःकरणपूर्वक इच्छा प्रदर्शित करून ही प्रस्तावना पुरी करतो.

इंडिया ऑफिस, लंडन. }
१९ ऑक्टोबर, १९२७ }

र. पु. परांजपे.

* लॉगफेलोच्या मूळ ओळीः—

Lives of great men all remind us
We can make our lives sublime,
And departing leave behind us
Footprints on the sands of Time.

गुरुवर्य डॉ. सर रामकृष्ण गो. भांडारकर

दा. क्र. ३३००
मुंबई
डॉ० भांडारकर यांचे चरित्र

प्रकरण १ ले.

कालपण आणि प्राथमिक शिक्षण.

डॉक्टर सर रामकृष्ण गोपाल भांडारकर यांचे नांव माहीत नाही असा अशेष हिंदुस्थान देशांत एकही साक्षर मनुष्य नसेल ! ते मुंबई युनिव्हर्सिटीच्या अव्वल पिढीतील एक विख्यात पदवीधर असून त्यांनी आपल्या आर्य-संस्कृती-वद्दल पूर्ण अभिमान बाळगून गीर्वाणभाषानिर्झरिणीचे मनःपूत अमृतपान केले होते, इतकेच नव्हे तर त्यांनी प्राचीन वाङ्मयाचे आजन्म अत्यंत परिश्रमपूर्वक परिशीलन करून लोकहितार्थ अनेक विद्वत्ताप्रचुर ग्रंथ लिहून ठेविलेले आहेत. त्यांनी आपले इतिहाससंशोधनेचे कार्य अर्धशतकावर चालविले असून त्यांच्या कांहीं लेखांनी तर हिंदुस्थानच्या प्राचीन इतिहासावर नवीन प्रकाश पाडल्यामुळे त्यांच्या विद्वत्तेचा कीर्तिपट्ट, विद्या-कलादिकांत आजकाल मी मी म्हणणाऱ्या युरोप, अमेरिका खंडांतही दुमदुमत राहून जगांतील महापंडितांत त्यांना अग्रपूजेचा मान मिळाला होता. डॉ० भांडारकरांसंबंधाने पाश्चात्य देशांतील विश्वपंडितांमध्ये किती आदरवृद्धि वास करीत होती, याबद्दलची थोड्याच दिवसांपूर्वी घडलेल्या एका लहानशाच गोष्टीवरून सहज कल्पना होण्यासारखी आहे. सन १९२५ च्या सप्टेंबर मध्ये युरोपखंडांत पेट्रोग्रॅड येथे प्राच्यभाषाविशारदांचे एक मोठे संमेलन भरविण्याचे जेव्हा ठरविण्यांत आले, तेव्हा संमेलनप्रसंगी जरूर हजार राहाण्याबद्दल डॉक्टरसाहेबांस व्यवस्थापक मंडळीकडून पत्रद्वारे विनंति करण्यांत आली होती. आणि जाण्यायेण्याचा खर्च आम्ही देऊं असेही त्या मंडळीकडून सुचविण्यांत आले होते ! सारांश, डॉ० भांडारकरांची जगांतील महापुरुषांत गणना झाली असल्यामुळे आर्यभूमातेच्या कंठांतील ते एक अत्यंत मूल्यवान् भूषण होऊन

राहिले होते. इतकेंच नव्हे, तर या देशांत कितीही राज्यक्रांत्या झाल्या तरी गुरुवर्यांनीं आपल्या गुणांनीं, व कामगिरीनें सरस्वतीमंदिरांत जें उच्च स्थान मिळविलें तें अढळच राहाणार आहे यांत शंका नाही.

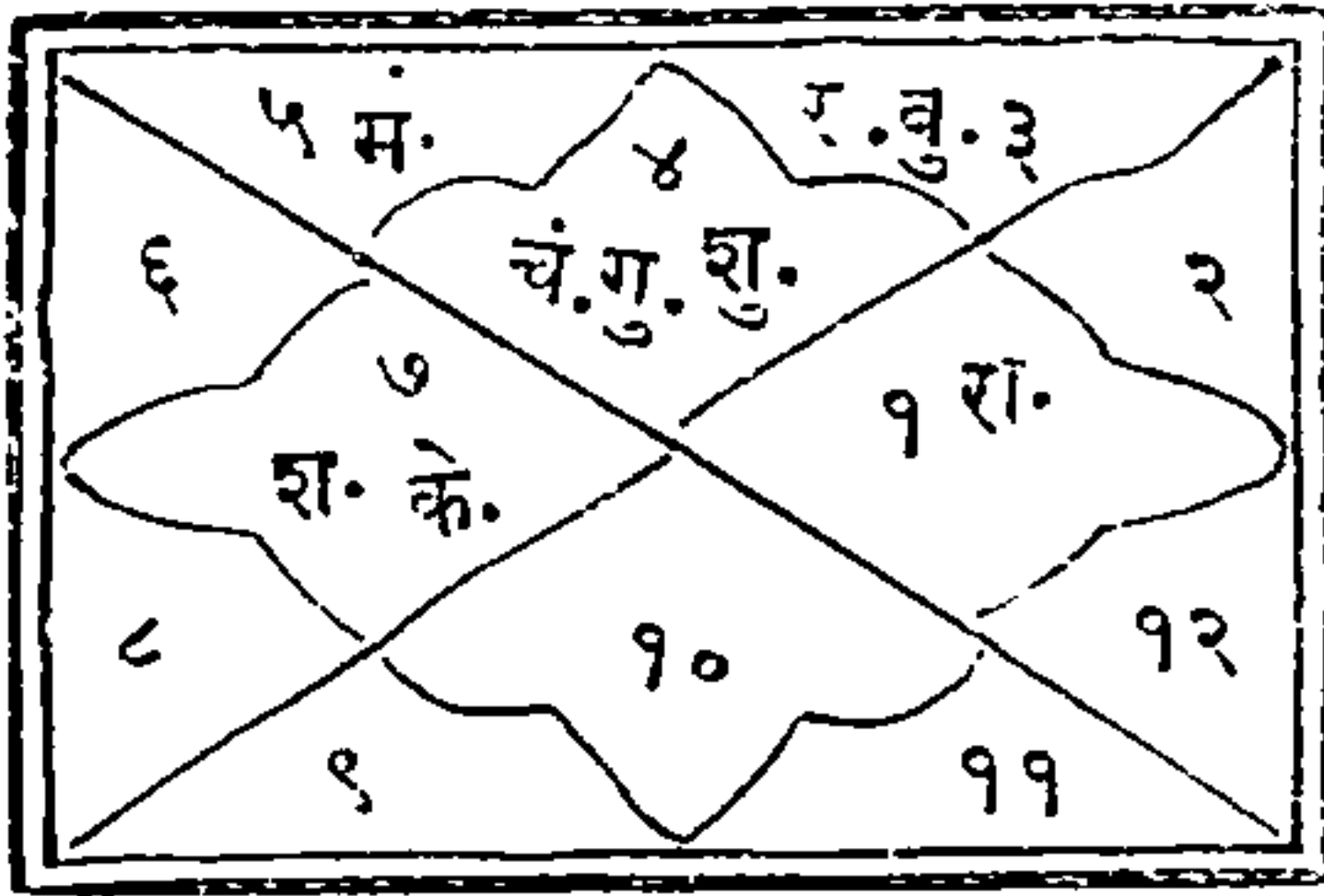
गुरुवर्यांनीं अध्यापक या नात्यानें केलेली कामगिरी कोणत्या दर्जाची होत. याची तर महाराष्ट्रभर पसरलेला त्यांचा प्रचंड छात्रवर्ग आज साक्ष देतच आहे. डॉक्टर भांडारकरांनीं मुंबई-पुण्याच्या वरिष्ठ पाठशाळांतील संस्कृताध्यापकाच्या जागा आपल्या अगाध विद्वत्तेच्या जोरावर पूर्वीच्या अध्यापकांपेक्षां—मग ते शर्मण्यदेशीय असोत अगर आंग्लदेशीय असोत !—अधिक सरस रीतीनें तर विभूषित केल्याच होत्या. पण गुरुवर्यांनीं आपल्या अत्युत्तम शिक्षणपद्धतीनें, उदात्त विचारसरणीनें आणि अत्यंत निर्मल आचरणानें त्या पाठशाळांसभोंवतालचें सर्व वातावरणच जणू बदलून आपल्या कारकीर्दीत (एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत) त्यांस प्राचीन आचार्याधिष्ठित गुरुकुलाचें स्वरूप आणलें होतें आणि आपल्या सुशिक्षित शिष्यवर्गाकडून अत्यंत सन्मानदर्शक “ गुरुकुलमुकुटमणि ” ही अन्वर्थक पदवी संपादन केली होती.*

त्याचप्रमाणें डॉ० भांडारकरांनीं गेल्या ५०।६० वर्षांत पुण्यास निघालेल्या बहुतेक सर्व शिक्षणविषयक, सामाजिक अगर धार्मिक संस्थांना अंतःकरणपूर्वक आपले आशीर्वाद देऊन यथाशक्ति मदतही केली होती. इतकेंच नव्हे तर त्यांनीं अर्धशतकावर सामाजिक सुधारणेची पताका फडकावून आपल्या कळकळीच्या उपदेशांनीं व तदनुरूप जातीनें वर्तन ठेवून जनतेत मोठी विचारक्रान्ति घडवून आणली होती. अशा या महापुरुषाच्या सान्निध्याचा हिंदुस्थानदेशास त्यांचें ८९ वर्षांचें वय होईपर्यंत लाभ घेतां आला, ही परमेश्वराची कृपा होय !

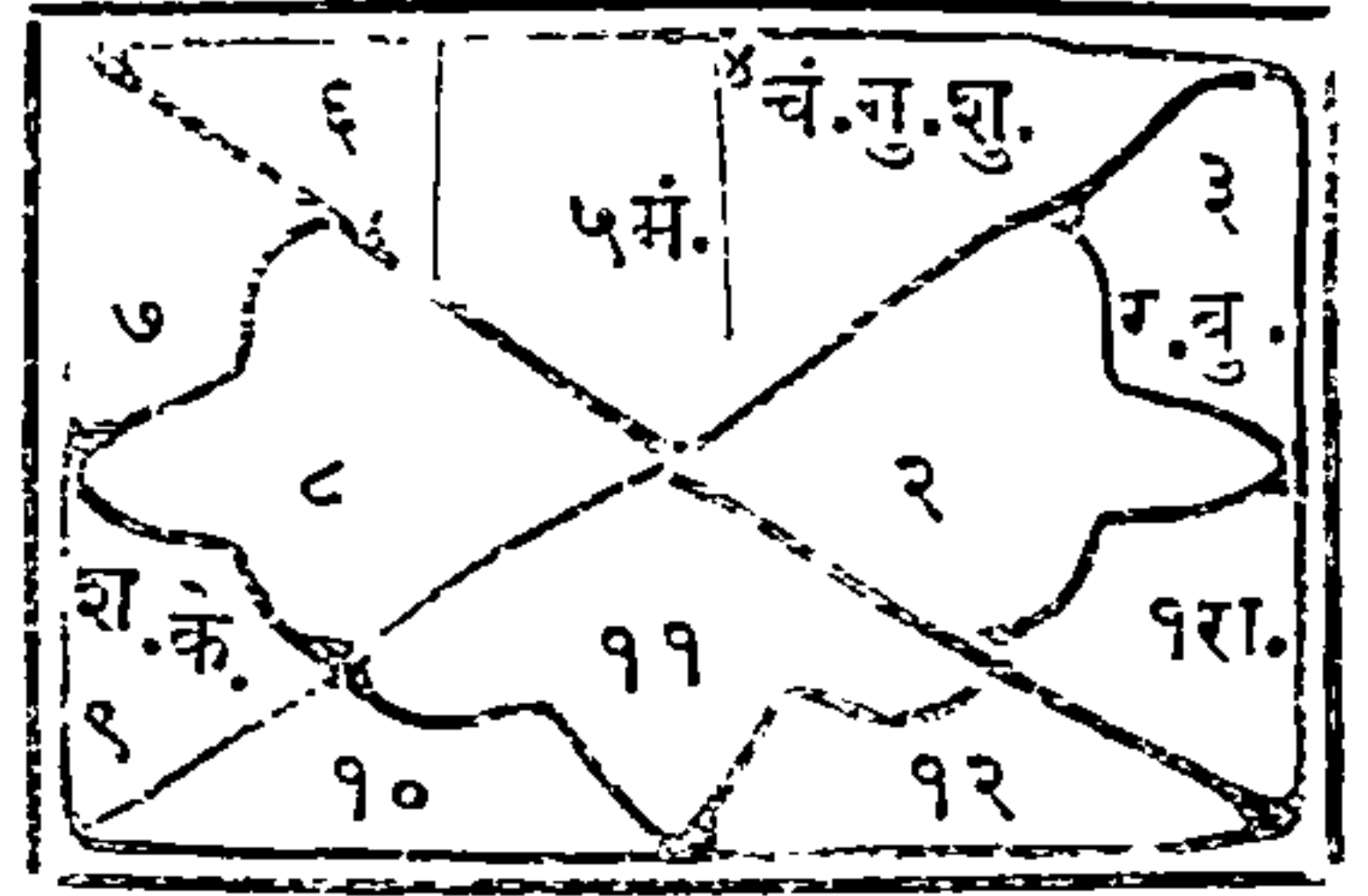
रामकृष्णपंतांचा जन्म ता. ६ जुलै सन १८३७ रोजीं मालवणास एका प्रतिष्ठित व कुलीन अशा सारस्वत ब्राह्मण घराण्यांत झाला. त्यांचे वडील गोपाळ लाडको भांडारकर हे त्यावेळीं मालवण येथील मामलेदार कचेरींत एक कारकून होते. त्यांना एकंदर सात मुलें—तीन मुलगे आणि चार मुली—होतीं. त्यांपैकीं रामकृष्णपंत हे द्वितीय अपत्य होत.

रामकृष्णपंतांच्या जन्मपत्रिकेवरून पुढीलप्रमाणें स्थिति त्यांच्या जन्मकालीं होती असें स्पष्ट दिसतें.

राशिकुंडली.

लग्नकुंडली.

जन्मकाळ शके १७५९ हेमलंवीनाम संवत्सरे, आषाढ शुद्ध तृतीयायुक्त चतुर्थी, गुरुवार, सूर्योदयात् गत घटि ९, नक्षत्र आश्लेषा, राशि कर्क.

भांडारकरांचे घराणे हे मालवणच्या वाजूस 'पत्की' या नांवाने प्रसिद्ध आहे. असे सांगतात की, रामकृष्णपंतांचे कोणी पूर्वज पूर्वी एका काळी त्या प्रांतांतील राजाचे दरबारांत त्याच्या भांडारावर-खजिन्यावर-अधिकारी होते व ह्यावरून त्यांचे व त्यांच्या वंशजांचे 'भांडारकर' हे नांव पडले. ते नांव कधीपासून पडले हे मात्र नक्की समजत नाही. पण त्या घराण्यातील विठ्ठल गणेश या पुरुषास सन १७९५ या साली 'पत्की'पणाची सनद मिळाली असून तिचेच पुढे सन १८३४ मध्ये दुसरी एक सनद मिळून पुष्टिकरण झाले आहे. मालवण हे करवीर (कोल्हापूर) सरकारच्या अमलांतील एक जकातीचे नाके असून " त्या नाक्यावर दर पोत्यास एक पसाभर धान्य 'जकात' म्हणून घ्यावयाचे व त्याबद्दल सालीना मक्याने ठरीव रक्कम सरकारांत भरावयाची अशी चाल होती. 'पसा' यावरून या हक्कास 'फस्की' असे नांव होतें. पुढे त्याचा अपभ्रंश 'पत्की' असा झाला. असो. याप्रमाणे पसाभर धान्य घेण्याबद्दल आम्हांस (भांडारकर घराण्यास) सनद वगैरे नव्हती. पण तशी वहिवाट चाललेली होती." "पुढे मालवणास इंग्रज सरकारचा अंमल सन १८१२ साली झाल्यावर सदर पत्कीपणाच्या सनदांचा भोगवटा पाहून मेहेरबान डनलप (Dunlop) साहेब रेसिडेंट यांनी सदर परभार वसूल घेण्याचा हक्क दूर करून सरकारांतून पेन्शनादाखल नक्त नेमणूक सन १८१६ साली करून दिली. व त्याप्रमाणे दरसाल ६० रुपयांची सालीना नेमणूक सर्व कुटुंबाकरिता जी करण्यांत आली ती आजतागायत चालू आहे. मालवण व आसपासचे गांवी या घराण्यास 'भांडारकर' या नांवापेक्षा 'पत्की' या नांवानेच जास्त ओळखतात. तथापि कागदोपत्री

व इतर व्यवहारांत 'भांडारकर' हेंच नांव चालतें. रामकृष्णपंतांचे आज्ञे लाडो विठ्ठल हे मोठे प्रसिद्धीस आलेले गृहस्थ होते. कोल्हापूर-सरकारकडून मालवण व आसपासचा प्रांत सन १८१२ च्या सुमारास इंग्रजसरकारच्या ताब्यांत आला. त्या वेळीं तिकडील व्यवस्था लावण्याच्या कामीं लाडो विठ्ठल यांची चांगली मदत झाली होती." त्यामुळे त्यांस सरकारमधून कांहीं जमीन मिळालेली होती. याबद्दलचा सनदेत असा उल्लेख आहे:—“लाडो विठ्ठल हे मालवण सुभ्यांत इसवी सन १८१६ सालचे सुमारास त्या वेळचे रेसिडेंट शॉ व डनलप (Shaw and Dunlop) यांचे शिरस्तेदार होते व त्यांनीं सरकारांतून जमिनी कौलदः 'कटुवाण' शिरस्त्याच्या मिळविल्या व त्या अजून भांडारकर कुटुंबाकडेच चाललेल्या आहेत." ही माहिती रामकृष्णपंतांचे आप्त रा० रा० शांताराम रावजी भांडारकर, सु० मालवण यांकडून मिळाली. व त्यांनीं पाठविलेल्या सदर सनदेच्या नकलेंतूनच वरील उतारे दिले आहेत. असो.

रामकृष्णपंतांचें शिकण्याचें वय होतांच त्यांस मालवणास गांवठी शाळेंत पाठविण्यांत आलें आणि याप्रमाणें त्यांच्या प्राथमिक शिक्षणास सुरवात झाली. पुढें कांहीं दिवसांनीं गोपाळरावांची राजापुरास बदली झाली. त्यांची बदली होतां होतां ते महालकरी झाले व शेवटीं मामलतदार झाले. याप्रमाणें नोकरीवर असतांना त्यांची ठिकठिकाणीं बदली झाली. राजापुरास थोडे दिवस राहिल्यानंतर मग गोपाळरावांची रत्नागिरीस बदली झाली. तोंपर्यंत रामकृष्णपंत यांचें मालवणास व थोडेंसे राजापुरास, याप्रमाणें प्राथमिक शिक्षण झालें. पुढें गोपाळरावांची रत्नागिरीस अर्कोट ऑफिसांत बदली झाली, तेव्हां त्यांच्या कुटुंबाची थोडीशी गैरसोयच झाली. कारण गोपाळरावांचें तोंपर्यंत सगळें कुटुंब मालवणासच होतें. त्यांची बरीचशी नोकरी मालवणास झाली होती. त्यामुळे ते मालवणास होते त्या मुदतींत व मग पुढें राजापुरास थोडे दिवस होते तोंपर्यंत त्यांची सर्व प्रकारें चांगली सोय झालेली होती. अर्थात् त्यांची रत्नागिरीस बदली झाल्यामुळे तेव्हां त्यांच्या कुटुंबाची बरीच गैरसोय झाली खरी; परंतु त्यांच्या रत्नागिरीस जाण्यानें रामकृष्णपंतांना मात्र इंग्रजी शिकण्याची संधि मिळाल्यामुळे त्यांचा व एकंदरीनें सर्व हिंदुस्थान देशाचा पुढें चांगलाच फायदा झाला. रत्नागिरीस गोपाळराव आले तेव्हां रामकृष्णपंतांचें वय अवघें दहाच वर्षांचें होतें.

रामकृष्णपंत सन १८४७ च्या सुमारास इंग्रजी शिकू लागले. त्या वेळच्या एकंदर परिस्थितीचा विचार केला, तर गोपाळरावांनी आपल्या मुलास इंग्रजी शाळेत घातले याबद्दल त्यांच्या धैर्याची स्तुतीच केली पाहिजे. त्या वेळी शिक्षणाच्या बाबतींत थोडासा अव्यवस्थितपणाच होता. इंग्रजी शाळांची स्थापना होऊन थोडीच वर्षे झालेली असल्यामुळे लोकांच्या मनाची ते नवीन प्रकारचे शिक्षण मुलांस देण्याबद्दलची तयारी झालेली नव्हती. शिक्षण नवीन असल्यामुळे त्यासंबंधाने लोकांच्या भलभलत्या कल्पना झालेल्या अद्याप कायम होत्या. या सर्व गोष्टींचा विचार केल्यास रामकृष्णपंतांना इंग्रजी शाळेत पाठविण्यांत त्या वेळच्या मानाने गोपाळरावांनी वरेंच धैर्य दाखविले असेच म्हटले पाहिजे. आणि त्याबद्दल ते निःसंशय स्तुतीस पात्र आहेत. असो. त्या वेळी शिक्षणविषयक एकंदर वस्तुस्थिति कशी होती हे आता पाहू.

पेशवाईची परिसमाप्ति होऊन अद्याप पुरी तीस वर्षेही झालेली नसल्यामुळे महाराष्ट्रांत-किंवाहुना सर्व मुंबई इलाख्यांत-ब्रिटिश सत्तेचे दृढीकरण (consolidation) चालूच होते. अर्थात् शिक्षणाच्या बाबतींत अद्याप व्यवस्थितपणा अगर नियमबद्धता आलेली नव्हती. सर्व प्रकारची व्यवस्था लावण्याच्या पूर्वी ज्याप्रमाणे कांहीं प्रांतांना non-regulated provinces म्हणण्याची वद्विवाट आहे, तशीच त्या वेळी आमच्या शिक्षणखात्याची non-regulated departments मध्येच गणना होत असे, असे म्हणण्यास हरकत नाही. पेशवाईची समाप्ति झाल्याच्या दुसऱ्याच वर्षी-सन १८१९ मध्ये-मुंबईच्या गव्हर्नरच्या जागी माउंट स्टुअर्ट एलिफिन्स्टनसाहेबांची नेमणूक झाल्यामुळे या इलाख्यांतील राज्यकारभारासंबंधाने सर्व वारीकसारीक बाबतींतसुद्धा व्यवस्था लावण्याचे काम त्यांजकडेच आले होते. त्या वेळी देशांत मुख्य अम्मल ईस्ट इंडिया कंपनीचा होता. ती केवळ व्यापारी कंपनी असल्यामुळे तिचे सर्व लक्ष व्यापारवृद्धीकडे-किंवाहुना पैसा मिळविण्याकडे-लागलेले होते. शिक्षणासारख्या लोकहिताच्या बाबीकडे तिचे लक्ष मुळीच नव्हते. कांहीं कांहीं बाबतींत ज्याप्रमाणे एखाद्या समाईक भांडवलावर चालणाऱ्या व्यापारी मंडळासंबंधीची कायद्याची सूत्रे आपल्या हातांत ठेवून सरकारला त्या मंडळाकडून इष्ट कार्ये करवून घ्यावी लागतात, तसाच या ईस्ट इंडिया कंपनीसंबंधाचा प्रकार होता. 'लोकशिक्षण' हे एक सरकारचे आद्य कर्तव्य आहे ही गोष्टच मुळी सदरील कंपनी सन १८१३ पर्यंत कबूल करीना ! तथापि इंग्लंड-

मध्ये त्या वेळीं कांहीं उदारधी मंडळी होतीच. तीं मंडळी या ईस्ट इंडिया कंपनीच्या सर्व व्यवहारावर-सात हजार मैलांवरून ठेवतां येईल तितक्या-सक्त रीतीची नजर ठेवी व संवि येतां व त्या कंपनीची हजेरी घेई ! ईस्ट इंडिया कंपनीला दर बीस वर्षांनीं पार्लमेंटकडून व्यापाराची सनद मिळवावी लागत असे. तशी सनद देण्याचा प्रश्न पार्लमेंटपुढें पूर्वीं सन १७९३ मध्ये आला होता. त्या वेळीं सदहू उदारधी मंडळींनीं लोकशिक्षणासंबंधानें खटपट केली होती. पण तेव्हां कंपनीचेच पाठिराखे पार्लमेंटमध्ये जास्त निघाल्यामुळे लोकशिक्षणाचा प्रश्न मार्गे पडला ! पुढें सन १८१३ मध्ये सदहू कंपनीच्या सनदेचा प्रश्न जेव्हां पुन्हा चर्चेस निघाला, तेव्हां पूर्वोक्त उदारमनस्क मंडळीनें खटपट करून कंपनीनें लोकशिक्षण-करितां दरसाल दहा हजार पौंड खर्च केले पाहिजेत असें कलम त्या वेळच्या सनदेत पार्लमेंटकडून घालविलें. अशा स्थितींत लोकशिक्षणाची कांहींतरी तजवीज करणें कंपनीला भागच होतें. सद-ील दहा हजारांची रक्कम पुढें सन १८३३ मध्ये आठपट वाढली व तशीच ती सन १८५३ च्या सनदेच्या वेळींही वाढली. मग पुढें सन १८५४ मध्ये सर चार्ल्स युड (लॉर्ड हॅलिफॅक्स) यांचा शिक्षणासंबंधींचा खलिता हिंदुस्थानसरकारला आल्यानुळें शिक्षणाबाबतचें एक स्वतंत्र खातें व निर्माण करण्यांत आलें आणि शिक्षणाची नीट व्यवस्था लागली. असो.

लोकशिक्षणाबाबत दहा हजार पौंड खर्च केले पाहिजेत अशी अट ज्या सनदेत घालण्यांत आली ती सनद ईस्ट इंडिया कंपनीला पेशवाई गेल्याच्या पांचच वर्षे पूर्वीं मिळाली होती. अर्थात् एलिफन्स्टनसाहेबांनीं सदहू सनदेतील अटीच्याच अनुरोधानें शिक्षणाबाबतची चौकशी केली. त्यांत त्यांना असें आढळून आलें कीं, त्या वेळपर्यंत लोकांत शिक्षणप्रसार करण्याला साधनीभूत अशा दोनच प्रकारच्या संस्था होत्या. एक हिंदु लोकांच्या जुन्या गांवठी शाळा आणि दुसरी, मिशनरी मंडळीकडून करण्यांत येत असलेले फुटकळ प्रयत्न ! पैकीं गांवठी शाळांमध्ये देखील दोन प्रकार होते. प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळा आणि वेदशास्त्रादि शिक्षणाच्या शाळा. प्राथमिक शाळा बहुधा खेड्यांतील पाटीलकुळकर्णी यांजकडून चालविल्या जात असत. त्यांतून लिहिणे-वाचणे व साधारण हिशेब करणें इतकेच विषय शिकविले जात आणि त्या शाळांचा फायदा सर्व जातींच्या लोकांस मिळे. दुसऱ्या वेदशास्त्रशाळा. या शाळांतून मुलांस वेद, शास्त्रे, -व्याकरण, न्याय, वेदान्त वगैरे विषय शिकविण्यांत येत असून त्यांचा

फायदा बहुधा फक्त ब्राह्मणांनाच मिळे; आणि गुरुजींना सणावारीं अगर शुभ-
कार्याच्या वेळीं विद्यार्थ्यांकडून मिळणाऱ्या देणग्यांवरच आपला उदरनिर्वाह
चालवावा लागे. या शिक्षणाची मुदत बारा वर्षांची, क्वचित् प्रसंगीं वीस वर्षांची
असे. पण त्या मुदतीच्या मानानें व्यावहारिक दृष्टीनें लोकांच्या पदरांत फायदा
मात्र फारच थोडा पडे. त्या शिक्षणाच्या योगानें लोक अनेक शास्त्रांत पारंगत
होत, हें खरें; पण त्या शास्त्रज्ञ लोकांचा भर फार तर शाब्दिक वादविवाद,
शब्दांचा कीस काढीत बसणें, किंवा शब्दपांडित्य यांजवरच विशेष असे.
व्यावहारिक दृष्टीनें त्या शिक्षणाचा उपयोग फारच अल्प असे. ‘बुद्धीचा विकास
अगर ज्ञानाची वाढ’ हा जो शिक्षणाचा मुख्य हेतु किंवा त्या शिक्षणाचा तें
घेणाऱ्या मनुष्यास अथवा समाजास उपयोग होणें, हा जो शिक्षणाचा खरा परि-
णाम व्हावयाचा, त्याला तर ह्या पद्धतींत वांचव नसे ! असें जरी होतें तरी,
एल्फिन्स्टनसाहेबांनीं सर्व गोष्टींची पुरी चौकशी करून असें ठरविलें कीं, सदर
पद्धतींत प्रत्यक्ष अशी फारशी ढवळाढवळ न करतां त्या संस्थांस पैशाची मदत
करावी आणि खेड्यापाड्यांतून शाळांची संख्या वाढवून व लायक शिक्षकांच्या
नेमणुका करून शिक्षणपद्धतींत सुधारणा करावी. शिवाय इलाख्याच्या मुख्य
ठिकाणीं—मुंबईस—एक नॉर्मल स्कूल—नमुनेदार शाळा—स्थापन करावयाचें आणि
इलाख्यांतील सर्व शाळांची देखरेख करण्याचें काम निरनिराळ्या जिल्हा—कले-
क्टरांच्याकडे सोंपवावयाचें. त्याचप्रमाणें इंग्रजीचा दुसऱ्या भाषेप्रमाणें अभ्यास
करण्याची सवड ठेवावयाची आणि नैतिक व भौतिकशास्त्रविषयक इंग्रजी पुस्त-
कांचीं लोकांच्या माहितीकरितां भाषांतरें करावयाचीं. तसेंच त्या वेळपर्यंत
चाललेलें नुसतें जुनीं संस्कृत पुस्तकें प्रसिद्ध करण्याचें काम बंद करावयाचें !
याप्रमाणें एल्फिन्स्टनसाहेबांची सर्व योजना होती. तिला अनुसरून सन १८२८
मध्ये मुंबईस एक इंग्रजी शाळा व पुण्याच्या संस्कृत कॉलेजास जोडून एक इंग्रजी
शाखा अशा स्थापन करण्यांत आल्या. आणि तदनंतर इलाख्यांतील सर्व मुख्य
मुख्य शहरांत तशाच प्रकारच्या शाळा स्थापन झाल्या. याप्रमाणें सन १८४२
मध्ये सर्व इलाख्यांत १२० सरकारी प्राथमिक शाळा होत्या असें नमूद झालेलें
आहे. त्या शाळांतून ७७५० विद्यार्थी शिकत होते. पैकीं १३५७ विद्यार्थी
फी देत आणि बाकीच्यांना फी माफ होती. त्याचप्रमाणें सरकारी इंग्रजी शाळा

त्या सालीं फक्त ४ होत्या आणि त्यांतून १७४ विद्यार्थी शिकत होते. त्यांपैकीं १०४ विद्यार्थी फी देत व बाकीचे माफी होते. *

ह्या भागाचें जरा विस्तृत विवरण करण्याचा हेतु इतकाच कीं, डॉ० भांडारकरांचें त्यांच्या विद्यार्थीदशेंतील, जें चित्र रेखाटण्याचा आम्ही यत्न करीत आहों तें, त्याचा पश्चाद्भूमिभाग (Back ground) कोणत्या प्रकारचा होता हें दाखविल्यावांचून वाचकांस स्पष्ट दिसणार नाहीं म्हणूनच इतका विस्तार केला. असो. त्यावेळीं मुंबई इलाख्यांत शिक्षणप्रसारार्थ उद्योग करणारी दुसरी संस्था म्हणजे मिशनरीमंडळी, हें मार्गे एकदा सांगितलेंच आहे. वास्तविक मिशनरी लोक प्रथम प्रथम इकडील लोकांस शिक्षण देण्याचा जो प्रयत्न करीत तो केवळ ख्रिस्तीधर्मप्रसाराच्या दृष्टीनें करीत. म्हणजे त्यांचें लक्ष शिक्षणप्रसारापेक्षां आपल्या धर्मप्रसाराकडे जास्त असे. आणि त्यामुळे ख्रिस्तीधर्मविषयक वाङ्मय देशी भाषांत उत्तरविण्याकडे ते आपला वेळ व पैसा खर्च करीत ! वस्तुतः या सर्व खटाटोपाचा परिणाम त्यावेळीं कांहीं थोडे-अगदींच थोडे-हिंदु-लोक ख्रिस्ती झाले, यापलीकडे कांहींएक झाला नाही. इतकेंच नव्हे तर अलीकडे अलीकडे इकडची कांहीं कांहीं मंडळी ख्रिस्तीधर्माचा चिकित्सक दृष्टीनें (Critically) अभ्यास करूं लागल्यामुळे त्या धर्माचें खरें स्वरूप व आपल्या प्राचीन उपनिषत्कालच्या हिंदुधर्माचें शुद्ध स्वरूप यांतील अंतर त्यांच्या लक्षांत येऊं लागून धर्मांतर करण्याची-वरिष्ठ जातींच्या पुरतेंच बोलावयाचें तर-प्रवृत्ति साफ बंद झाली आहे ! यासंबंधानें मुंबईचे एक विद्वान् पुढारी सर दिनशा वाच्छा यांनीं बारा वर्षांपूर्वी दिलेला अभिप्राय अगदीं सत्य आहे. ते म्हणतातः—

“ On the other hand, it must be confessed that they (missionaries) failed almost in their fundamental object of proselytising. India even after half a century of Universities and Colleges remains, valiantly faithful to her old immemorial faith, however encrusted with degraded superstitions. The Spiritualism of the land is as firm as a rock to-day as it was in the days of Budha and Asoka,

* “ इंडियन रिव्यू ”—सन १९०८—सप्टेंबर—पृष्ठ ६५४ से ६६१.

‘ सार्वजनिक सभा त्रैमासिक ’—सन १८८२ जुलै—पृष्ठ २१ ते ५०.

though modified with the environments of modern civilization, with which she is surrounded.”— *Vide*, “*Bombay, Chronicle*” 4th September 1915*

पण याप्रमाणें हिंदुस्थानच्या पुण्यभूमीमध्ये आपल्या धर्मप्रसारार्थ करण्यांत येणाऱ्या उद्योगाचें कांहींएक चीज होणार नाही ही कल्पना त्या वेळच्या विचार्या मिशनरी मंडळींच्या डोक्यांत कशी यावी? असो. ताम्र्य, मिशनरी संस्थांचा उपयोग-शिक्षणसंस्था या नात्यानें-जरी फारसा झाला नाही तरी ईस्ट इंडिया कंपनीला, शिक्षणाच्या बाबतींत कांहींतरी आपलें कर्तव्य करा, अशी पार्लमेंटच्यामार्फत टोंचणी लावण्याच्या कामीं मात्र त्या संस्थांचा बराच उपयोग झाला यांत शंका नाही.

याप्रमाणें एलिफन्स्टनसाहेबांनीं शिक्षणाच्या बाबतींत पुरी चौकशी करून महाराष्ट्राचीं राज्यसूत्रें कंपनीसरकारच्या हातांत येतांच कांहीं दिवसांनीं, जी व्यवस्था केली त्याच व्यवस्थेप्रमाणें रत्नागिरीस यथाकाल इंग्रजी शाळा स्थापन करण्यांत आली. तिचें काम मग आस्ते आस्ते चाललेंच होतें. तरी शिक्षणविषयक स्थिति एकंदरीत आशाजनक नव्हती-किंवाहना हरएक दृष्टीनें ती निराशाजनक व अडचणीचीच होती. अशा स्थितीचा विचार केला म्हणजे रामकृष्णपंतांनीं त्या वेळीं (म्हणजे आपल्या लहान वयांत) विद्यार्जनावद्दल दाखविलेल्या आस्थेविषयीं आदर वाटतो. दुसरी लक्षांत ठेवण्यासारखीं गोष्ट म्हणजे, मार्गे सांगितल्याप्रमाणे या नवीन प्रकारच्या शिक्षणाकडे लोकांच्या मनाचा अद्याप कल झालेला नव्हता. वस्तुतः कोणत्याही नवीन गोष्टीकडे सामान्य जनतेची एकदम प्रवृत्ति होत नसते. या नियमानुसार रामकृष्णपंतांच्या वेळीं लोक आपलीं मुलें निःशंकपणें इंग्रजी शाळेंत पाठवीत नसत. अशा परिस्थितींत इंग्रजी शिकविण्याची इतकी अत्युत्कट आवड बाळगल्यावद्दल रामकृष्णपंतांची व ती त्यांची हौस पुरविल्यावद्दल त्यांच्या वडिलांची तारीफ केल्याशिवाय राहावत नाही. असो. रत्नागिरीच्या शाळेंतील

*सर दिनशा वाच्छा यांनीं (Sandy Seventy) या सहीनें दहा वर्षांपूर्वीं जी एक अत्यंत सुंदर लेखमाला ‘बॉम्बे क्रॉनिकल’मध्ये “मुंबईच्या वाळवंटांतील शिंपा” (Shells the sands of Bombay) या मथळ्याखाली लिहिली आहे. ती वाचकांनीं जुन्या काळच्या माहितीकरतां जरूर वाचावी. लेखकाच्या भाषेवरून लेखक कोण हें सहज ओळखतां येतें.

अभ्यास रामकृष्णपंतांनीं अत्यंत परिश्रमपूर्वक केला. ते तेथें सुमारे पांच वर्षे होते व सन १८५३ च्या आरंभास मुंबईस गेले.

पण मनुष्यास कोणत्याही प्रकारची योग्य मर्यादेंत महत्त्वाकांक्षा असल्याशिवाय त्याला ऊर्जितदशा येण्याचा संभव नसतो. तसाच प्रकार रामकृष्णपंतांच्या बाबतींतही झाला. त्यांच्यासंबंधानें मुख्य लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट म्हणजे त्यांच्यांत ज्ञानलालसा उत्पन्न करण्यासारखें खुद्द त्यांच्या कुटुंबांत पूर्वी घडून आलेलें एकही उदाहरण प्रसिद्ध नाही. त्यांच्या पितृपितामहांसंबंधाचा उल्लेख मार्गे आलेलाच आहे. त्यांतूनही त्यांचे वडील मामलतदारीच्या हुद्द्यापर्यंत सरकारी नोकरींत वाढले होते, इतकेंच काय तें. अर्थात् रामकृष्णपंतांना ज्ञानलालसा केवळ अंतःस्फूर्तीने उत्पन्न झालेली होती असे स्पष्ट दिसतें. आणि ती ज्ञानलालसा तीक्ष्णतर होण्यासारखी परिस्थिति पुढें निर्माण झाली, हाच त्यांतला विशेष होय. ती परिस्थिति कशी तें आतां पाहूं.

तो काल—सन १८५०-६० चा—मुंबईच्या वाजूस मोठ्या धामधुमीचा व चळवळीचा होता. आणि तशा स्फूर्तिदायक वातावरणाचा रत्नागिरीहून गेलेली मंडलीक, परांजपे, वर्वे वगैरे मंडळी फायदा घेत होती. या संबंधाच्या रत्नागिरीस येणाऱ्या वातम्या तरुण आणि उदयोन्मुख रामकृष्णपंतांच्या मनावर कांहींतरी परिणाम उत्पन्न केल्याशिवाय कशा राहातील ? असो. त्यावेळीं मुंबईस सर्व प्रकारच्या सार्वजनिक चळवळीचे मुख्य प्रवर्तक म्हणजे शेठ दादाभाई नवरोजी हे होते. मुंबई इलाख्यांत पेशवाईचा अंत होऊन इंग्रजी सत्ता स्थापन झाल्यापासून जें नवीन मन्वंतर सुरू झालें, तेव्हांपासून हरएक प्रकारच्या चळवळी सुरू केल्याबद्दलचा मान दादाभाईनाच दिला पाहिजे. अशा प्रकारच्या नवीन स्वरूपाची चळवळ बंगाल प्रांतांत त्यांच्याही पूर्वी राजा राममोहनराय यांनीं सुरू केलेली होती; पण त्या वेळीं—१९ व्या शतकाच्या प्रथमार्धांत—महाराष्ट्रांत प्रथम पेशवाईचा अम्मल व नंतर तो अंमल समाप्त होतांच सर्वत्र उत्पन्न होणारी दंगल चालू असल्यामुळे अर्थात्च बंगालप्रांतांतील चळवळीचें प्रतिबिंब त्या वेळीं इकडे उमटणें शक्य नव्हतें. परंतु पेशवाईची समाप्ति होतांच कांहीं दिवसांनीं वर सांगितल्याप्रमाणें इकडे नवीन मन्वंतर सुरू झालें आणि त्याच्याच अनुषंगानें कांहीं काळानें लोक-जागृतीची चळवळ पितामह दादाभाई यांनीं सुरू केली.

दादाभाईसंबंधाने मुख्य लक्षांत देवण्यासारखी गोष्ट ही कीं, ते जातीने हिंदू नसून पारशी होते. त्यांच्या कुल्या पण धाडशी वर्गीतील कांहीं कांहीं थोर व्यक्तींनीं हिंदुस्थानच्या-विशेषतः मुंबई इलाख्याच्या-आधुनिक काळाच्या इतिहासांत इतकी महत्त्वाची कामगिरी केली आहे कीं, तिचें वर्णन कोणत्याही शब्दांत केलें तरी तें पुरें व्हावयाचें नाही ! गेल्या शतकाच्या मध्यापासून पुढें जितक्या लोकहिताच्या चळवळी मुंबईस झाल्या तितक्यांतून प्रमुख भाग घेणारे तर पारशी होतेच. पण परमपूज्य दादाभाईंनीं तर प्राचीन ऋषीप्रमाणें, आमरण गरीबींत राहून आपल्या आयुष्यांचीं सुमारे पाऊणशें वर्षे देशकार्यांत देह झिजविला ! इतकेंच नव्हे तर त्यांनीं अनेकदां असें थोरपणाचें प्रतिपादन केलेलें आहे कीं, ज्या देशानें व ज्या लोकांनीं (हिंदुस्थान देशानें व हिंदु लोकांनीं) आपल्याला (पारशी लोकांना) हजारों वर्षांपूर्वीं संकटसमयीं आसरा देऊन आजपर्यंत वंदुभावानें वागविलें आहे, त्यांच्या हिताकरितां झटणें हें आपलें कर्तव्य आहे ! ! त्या पुराणकालीं हिंदु लोकांनीं केलेल्या अल्पस्वल्प मदतीची स्मृति कांहीं थोर पारशी लोकांच्या अंगीं इतकी खिळली आहे कीं, तिच्या विरुद्ध त्यांचाच कोणी जातभाई बोलल्यास अगर वागल्यास ते थोर लोक संतापतात व त्या इसमाचा ते लागलीच निषेध करतात. अशाच एका प्रसंगीं परलोकवासी सर फेरोजशहा मेथांनीं काढलेले उद्गार आमच्या मते प्रत्येक हिंदु-पारशी-मुसलमान मनुष्यानें आपल्या हृत्पटावर कोरून ठेवावे ! ते म्हणतातः—

“ To my mind, a Parsee is a truer and a better Parsee, the more he is attached to the land which gave him birth, the more he is bound in brotherly relation and affection to the children of the soil, which helped us in our hour of need, which gave us kindly hospitality in our exile, and which has given us shelter and nourishment for 1200 years.”

हे थोडेंसें विषयांतर करण्याचा हेतु इतकाच कीं, गेल्या शतकाच्या उत्तरार्धातील बहुतेक मुंबईच्या सर्व सार्वजनिक चळवळींचें मुख्य चालकत्व ज्या पूज्य व्यक्तीकडे (दादाभाईकडे) आलें होतें, तिच्या अंतःकरणांत देशाभिमानाची ज्योत किती प्रखरतेनें जळत होती हें वाचकांस समजावें ! असो. दादाभाईचें नांव आपल्या देशांतील सामान्य जनतेला जे माहीत आहे ते ते एक केवळ

राजकीय चळवळीचे पुरस्कर्ते होते या नात्यानेच माहीत आहे. पण ते सामाजिक सुधारणेचेही मूळ प्रवर्तक होते ! स्त्रीशिक्षणाचा मुंबई शहरांत पाया घालणारेही तेच होते व लोकजागृतीला एक साधन म्हणून त्यांनीच एक वर्तमानपत्र चालविले होते. त्याच्याही पूर्वी मुंबईस 'दर्पण' नांवाचे पत्र प० वा० वाळशास्त्री जांभेकर यांनी चालविले होते खरे; परंतु ते थोडे दिवस चालून मग बंद पडले. नंतर दादाभाईंचे "Students' Literary miscellany" या नांवाचे वर्तमानपत्र सुरू झाले. असो. एवंच हल्लींच्या बहुतेक सर्व चळवळी चालविल्या जाऊन जे लोक इतके जागे झाले आहेत त्यांचे वरेंचसे श्रेय जर कोणास द्यावयाचे असेल तर ते आपल्या पितामह दादाभाईनाच दिले पाहिजे. सन १८४५ मध्ये त्यांचे शिक्षण पुरे होऊन ते १८५५ साली विलायतेस जाईपर्यंतच्या दहा वर्षांत त्यांनी आपल्या अंगच्या सर्व उत्तमोत्तम-उद्योगशीलता, परोपकारबुद्धि, देशाची खरी कळकळ वगैरे-गुणांची लोकांस साक्ष पटविली होती. मुंबईच्या 'स्टूडंट्स लिटररी आणि सायंटिफिक सोसायटी'ची स्थापना त्यांनी याच दिवसांत केली. वर सांगितलेले 'स्टूडंट्स मिसलेनी'पत्र त्यांनी याच दिवसांत काढून त्यांत मुख्यतः तेच स्वतः लिहीत असत. त्या चळवळीच्याच अंगभूत अशी 'ज्ञानप्रसारक मंडळी'-मराठी-गुजराथी शाखा-या संस्था काढून व्याख्याने देण्याचा उपक्रम त्यांनीच प्रथम केला. कुत्सित लोक टीका करीत असतांना देखील मुंबईच्या बाजूस मुलींच्या शाळा ज्या स्थापन करण्यांत आल्या त्यांत मुख्य अंग दादाभाईंचेच होते व त्या शाळांतून ते स्वतः व त्यांचे कांहीं मित्र शिकवू लागले होते. याच शाळांची पुढे वाढ होऊन हल्लींच्या मुंबईतल्या टोलेजंग मराठी आणि गुजराथी शाळा बनल्या आहेत. कालांतराने त्या भाषावारी-प्रमाणे निरनिराळ्या होऊन आतां तर 'स्टूडंट्स सोसायटी'चे एक जंगी हायस्कूल चालले आहे. दादाभाईंनी मग पुढे मुंबईस 'वॉम्बे असोसिएशन,' 'फ्रामजी कावसजी इन्स्टिट्यूट,' 'पुनर्विवाहोत्तेजक सभा' वगैरे संस्था स्थापन केल्या. सन १८५१ मध्ये त्यांनी 'रास्त गोप्तार' (सत्य बोलणार) नांवाचे गुजराथी वर्तमानपत्र सुरू करून दोन वर्षे त्याचे ते स्वतःच संपादक झाले. या सर्व कामांत त्यांचे साहाय्यक म्हणजे नवरोजी फर्दुनजी, सोराबजी शापुरजी बंगाली व जहांगीर वर्जोरजी वाच्छा हे होते. असो. त्या दहा वर्षांत पुण्यकीर्ति दादाभाईंनी पुढील सर्व प्रकारच्या चळवळींचा मुंबईस पाया घातला. त्यांनी

“एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूशन” मध्ये सन १८५० ते १८५५ पर्यंत प्रथम गणिताचे असिस्टंट प्रोफेसर व मग मुख्य प्रोफेसर या नात्याने काम केले व नंतर ते विलायतेस गेले. तासूर्य, मुंबईच्या बाजूस तो काल धामधुमीचा होता व त्या सर्व चळवळींचे मुख्य चालक दादाभाई होते. त्यांच्या शाळेत—म्हणजे एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूशनमध्ये—रत्नागिरीचे विश्वनाथ नारायण मंडलीक, गणेश धोंडदेव परांजप व माधवराव बर्वे वगैरे मंडळी अभ्यास करीत असून त्यांच्या हुशारीच्या बातम्या रत्नागिरीस येत असत व त्या ऐकून तरुण रामकृष्णपंतांच्या मनावर मोठा परिणाम होत असे. खुद्द डॉ० भांडारकरांनीच यासंबंधांत सन १९१४ मध्ये मनोरंजनाच्या संपादकांजवळ एका मुलाखतीत पुढीलप्रमाणे उद्गार काढलेले नमूद आहेत. “मंडलीक, नारायण विष्णु बापट, पेस्तनजी जहांगीर तालयारखान प्रभृति विद्यार्थ्यांनी परीक्षेत दिलेली उत्तरे त्या वेळी बोर्ड ऑफ एज्युकेशनच्या रिपोर्टीत प्रसिद्ध होत असत. रत्नागिरीस मी विद्यार्थी असतांना ती उत्तरे वाचून “अशी उत्तरे आपल्याला कधी देतां येतील,” अशी उत्सुकता मला होत असे आणि याच महात्वाकांक्षेने मी रत्नागिरीहून मुंबईला शिकण्याकरितां आलों होतो. मंडलीक हे आमच्या रत्नागिरीचे असल्यामुळे त्यांच्यासारखे आपणही विद्वान् होण्याची मला फार उत्कंठा लागली होती. आणि विशेषतः त्यांचेच उदाहरण माझ्या डोळ्यांपुढे असे.”*

रत्नागिरीस शिकत असतांना रामकृष्णपंतांची जास्त जास्त शिकण्याबद्दलची हौस वाढत चाललेली पाहून त्यांच्या वडिलांस साहजिकच मोठे कौतुक वाटले. परंतु एकंदर परिस्थिति फार प्रतिकूल होती. त्या वेळी मुंबईस जाण्याच्या हल्लींसारख्या सोयी नव्हत्या. फत्तेमारींतून प्रवास करावा लागे किंवा नागोठण्यावरून पायवाटेनें जावे लागे. म्हणजे ८-१५ दिवसांचा प्रवास करावा लागत असे. दुसरी गोष्ट अशी की, पंधरा वर्षांच्या मुलास इतक्या लांबच्या ठिकाणी शिकण्याकरितां ठेवण्यास त्या वेळी आईवाप तयार नसत. इतकेच नव्हे, तर आपल्या मुलास इतके शिकणे तरी हवे कशाला ? असेच सामान्यतः तेव्हां आईवापांस वाटत असे. पण रामकृष्णपंतांचा मुंबईस जाण्याचा दृढ निश्चय झालेला होता. व मग पूर्ण विचार करून त्यांच्या वडिलांनी त्या निश्चयाच्या आड न येण्याचेच ठरविले. त्यांच्या वडिलांच्या ठिकाणी असा एक मुख्य गुण असे की,

एखादी गोष्ट करतांना केवळ आपल्या किंवा आपल्या कुटुंबाच्या भावी फायद्या-
कडेच पाहावयाचें नाहीं, तर ज्यापासून आपल्या मुलांचें व्यक्तिशः कल्याण
होण्याचा संभव असेल तें विनतकार करावयाचें, त्याच्या आड आपली आवड-
नावड येऊं द्यावयाची नाहीं. याच गुणामुळे गोपाळरावांनीं आपली एक मुलगी
(रामकृष्णपंतांची बहीण) मुंबईस पाटकरांच्या घराण्यांत दिली होती. त्या वेळीं
मुंबईसारख्या लांबच्या ठिकाणीं मुली देण्यास कोंकणची मंडळी धजत वसत. पण
आपणांस कांहींही वाटलें तरी मुलगी सुखांत पडणार आहे हें लक्षांत आणूनच
गोपाळरावांनीं तिला मुंबईस दिलेलें होतें. असो. अशी त्यांची प्रवृत्ति असल्यामुळे
रामकृष्णपंतांच्या निश्चयाच्या आड न येण्याचें त्यांनीं मनांत ठरविलेंच होतें.
इतक्यांत रामकृष्णपंतांनीं आपल्या आईच्यामार्फत वडिलांना आपला वेत कळ-
विला. वडिलांनींही पुढची सर्व तजवीज करून रामकृष्णपंतांस मुंबईस पाठविलें.
त्या वेळीं आगवोटींची सोय नव्हती हें मागें सांगितलेंच आहे. त्यामुळे रामकृष्ण
पंतांनीं आपल्या घरच्याच फत्तेमारीतून प्रवास करून ते मुंबईस सन १८५३-
सालच्या जानेवारी महिन्यांत येऊन दाखल झाले. त्यावेळीं मुंबईच्या एल्फिन्स्टन
इन्स्टिट्यूशनचे शाळा व कॉलेज असे दोन भाग होते. त्यांपैकी हायस्कूलच्या
अगदीं वरच्या वर्गांत-म्हणजे कॉलेजांत शिरण्यापूर्वीच्या वर्गांत-रामकृष्णपंतांनीं
एक वर्षभर अभ्यास करून ते सन १८५४ सालीं आपल्या शेवटच्या-हल्लींच्या
मॅट्रिक्युलेशनच्या-परीक्षेत पास झाले व त्यांत ते पहिले आले ! त्या वेळीं
स्कॉलरशिपची वगैरे नीटशी व्यवस्था नव्हती. अर्थात् रामकृष्णपंतांचा नंबर
पहिला येऊनही त्यांस एखादी स्कॉलरशिप मिळाली नाहीं. परंतु ते मग कॉलेजांत
शिकूं लागल्यावर त्यांना स्कॉलरशिप मिळूं लागल्या.

रामकृष्णपंतांनीं मुंबईस कसा लक्षपूर्वक झटून अभ्यास केला ह्याचा उल्लेख पुढें
यथाक्रम येईलच. तथापि त्यांत मुख्य सांगण्यासारखी गोष्ट हीच कीं, विद्या संपा-
दन करून आपण शहाणें व्हावें ही सुबुद्धि त्यांच्यांत लहानपणापासूनच केवळ
अंतःस्फूर्तीनें उत्पन्न झाली होती. आणि रत्नागिरीहूनच मुंबईस जाऊन शिकून
प्रसिद्धीस आलेल्या मंडलिकादि मंडळींच्या उदाहरणानें ती महत्वाकांक्षा अधिक
प्रदीप्त झाली. पुढें मुंबईस गेल्यावर तिकडील उच्च प्रकारच्या वातावरणांत
रामकृष्णपंतांच्या महत्वाकांक्षेस-ज्ञानलालसेस-मुबलक अवसर मिळून ते उदयास
आले, तें ठीकच झालें. पण ते किंवा त्यांच्या पूर्वी अगर त्यांच्या मागून जी

मंडळी वाहेरगांवांहून मुंबईस गेली आणि जी नवीन प्रकारच्या शिक्षणाचा लाभ घेऊन पुढे प्रसिद्धीस आली, त्या सर्व मंडळींमध्ये ज्या शिक्षणपद्धतीने नवीन आकांक्षा उत्पन्न केल्या, त्यासंबंधाने जरा विस्ताराने लिहिले पाहिजे. ते पुढील प्रकरणांत लिहूं.

प्रकरण २ रें.

नवे सन्वत्सर.

डॉ० भांडारकर हे ज्या शिक्षणपद्धतीप्रमाणे उच्च प्रतीचे शिक्षण संपादन करून इतके पुढे आले, त्याचा पूर्वेतिहास वराच मनोरंजक आहे. तो येथे संक्षिप्त रीतीने देणे इष्ट वाटते ! वास्तविक इकडे पाश्चात्य विद्येचे शिक्षण सुरू झाले ती एक हिंदुस्थानच्या आधुनिक इतिहासांत अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट—क्रांतिकारक गोष्ट—घडली असेच म्हटले पाहिजे. त्याच्या तोडीचे दुसरे उदाहरण पाहू लागल्यास युरोपखंडातील (Renaissance) 'विद्येच्या पुनरुज्जीवनाच्या' इतिहासाकडे आपणांस दृष्टि वळविली पाहिजे. ती गोष्ट पंधराव्या शतकाच्या मध्यास घडली, आणि पहिली गोष्ट इकडे एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यास घडली. दुसरीतला विशेष हा होता कीं, त्या योगे जनतेत ग्रीक व लॅटिन या भाषांचा प्रसार झाला. त्या प्राचीन भाषांतील निष्णात लोक तोंपर्यंत, रोमन साम्राज्याची पूर्वेकडील राजधानी जे कॉन्स्टान्टिनोपल शहर, तेथे आश्रय करून राहिलेले होते. पण पंधराव्या शतकांत तुर्क लोकांनी ते शहर काबीज करतांच सदर पंडित लोक तेथून इटाली देशांत पळून गेले आणि नंतर पश्चिम युरोपखंडभर फिरून त्यांनी जनतेत ग्रीक आणि लॅटिन भाषांचा प्रसार केला. असो. इकडे जी गेल्या शतकांत गोष्ट घडली तिच्यातील विशेष हा कीं, त्यायोगे इकडील लोकांत इंग्रजी भाषेचा प्रसार व्हावयाचा मार्ग मोकळा झाला. युरोपखंडातील ज्ञानप्रसार अगदीं मध्यम स्थितीतल्या सामान्य लोकांनी जनतेत जातीने फिरून केला. इकडील इंग्रजी भाषेचा प्रसार सरकारने—लोकांना सज्ञान करण्याकरितां व निरनिराळ्या खात्यांत नोकरी करितां कामगार लोक तयार करण्याच्या निमित्ताने—कायद्याच्या योगाने केला.

या प्रमाणें दोन्ही गोष्टींमध्ये—युरोपखंडांत घडलेल्या व इकडे घडलेल्या गोष्टींमध्ये—जरी थोडासा फरक असला तरी एकंदरीत त्यांत विलक्षण प्रकारचें साम्य होतें ! दोन्ही ठिकाणीं त्या क्रान्तिकारक गोष्टी घडल्या त्या वेळीं मोठमोठ्या राजकीय घडामोडी झालेल्या होत्या. इतकेंच केवळ नव्हे, तर दोन्ही ठिकाणची पूर्वकालीन सामाजिक व वाङ्मयात्मक प्रगति कांहीं कारूपर्यंत खुंटलेली होती. दोन्ही ठिकाणच्या धर्मोपदेशकांचे वर्ग—उदाहरणार्थ आमच्या इकडचा ब्राह्मणवर्ग—अत्यंत अवनत स्थितीला पोचलेले होते. इतकेंच नव्हे तर ते धर्मोपदेशाचें काम इतरांकडे न जातां आपल्याकडेच राहावें असंही त्यांना वाटत होतें. परंतु दोन्ही ठिकाणीं ज्या पूर्वोक्त क्रान्तिकारक गोष्टी घडल्या त्या योगानें विद्यादिकांच्या वावतींतील त्या-धर्मोपदेशकांचे—वर्गाचें त्या वेळपर्यंत टिकून राहिलेलें वर्चस्व कमी होऊन ज्ञानाचीं द्वारे सर्व लहानथोर, गरीब श्रीमंत, तरुण वृद्ध व स्त्री-पुरुष यांस खुलीं झालीं ! अर्थात् लोक खडबडून जागे झाल्यासारखे दिसू लागले व सर्व बाजूंनीं—सामाजिक; धार्मिक, वाङ्मयात्मक वगैरे दिशांनीं—झपाट्यानें प्रगति होण्याचीं चिन्हे स्पष्ट दिसू लागलीं.

असो. तात्पर्य, पाश्चात्य शिक्षणपद्धति इकडे गेल्या शतकांत सुरू झाल्यापासून एक नवीन मन्वंतरच सुरू झालें असें म्हणावयास हतरकत नाहीं. पण एवढें मोठें मन्वंतर कांहीं पूर्व तयारी शिवाय झालें नाही हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. ती पूर्व तयारी कोणती तें आतां पाहूं.

पेशवाईचा अंत झाल्यावर महाराष्ट्रांत शिक्षणाबाबतची काय व्यवस्था होती आणि त्यांत सुधारणा करण्याच्या हेतूनें एलिफन्स्टनसाहेबांनीं काय तजवीज केली याचा थोडासा उल्लेख पूर्वीच आलेला आहे. परंतु पाश्चात्य शिक्षणाच्या सुरुवातीचा विचार करतांना आपणांस फक्त महाराष्ट्रांतील स्थितीकडेच पाहावयाचें नसून सर्व हिंदुस्थानच्या दृष्टीनें तो विचार केला पाहिजे. असो. आपल्या सत्तेखालच्या लोकांस शिक्षण देणें हें एक आपलें आव कर्तव्य आहे ही गोष्टच मुळीं ईस्ट इंडिया कंपनी प्रथम कबूल करीत नसल्याचें मार्गें सांगितलेंच आहे. ती गोष्ट कंपनीला कबूल करण्यास भाग पाडण्याचें खरें श्रेय आपण त्या वेळच्या कांहीं उदारमनस्क इंग्रज मुत्सद्दी लोकांसच दिलें पाहिजे. त्यांनींच सन १८१३ सालीं कंपनीच्या सनदेंत पार्लमेंटकडून शिक्षणासंबंधाचें कलम घालविलें, कंपनीचें शिक्षणविषयक धोरण जें सदरहूप्रमाणें कायद्याच्या

द्वारे ठरविण्यांत आले त्याची पुढे कसकशी वाढ झाली हे आतां आपल्याला पाहिले पाहिजे.

एकोणिसाव्या शतकाच्या आरंभास उत्तर हिंदुस्थानची स्थिति, सर्व दृष्टींनीं, अत्यंत शोचनीय झाली होती. याचा आरंभ औरंगजेबाच्या मरणानंतरच्या वेळेपासूनच झालेला होता. त्याचे वर्णन थोडक्यांत असे:—

“ The condition of India during the half century following the death of Aurangzeb may be summed up in one word—*Misery*. * * * * After the great emperor had passed away, hell was let loose and the people were ground to dust by selfish nobles, greedy officials and plundering armies. ”

याचे मराठींत भाषांतर न करतां एवढेच सांगतो कीं, औरंगजेबाच्या मरणानंतरच्या काळांत प्रजाजनांना केवळ नरकयातना भोगाव्या लागल्या ! ही स्थिति गेल्या शतकाच्या आरंभास तर अगदीं परमावधीला पोचली होती. सर्व देश नीतिभ्रष्ट झाला होता. ही स्थिति अधिक कष्टद करण्याच्या कामीं ईस्ट इंडिया कंपनीचे कामगार लोक देखील मदतच करीत होते. कंपनीला पैशाची हांव सुटल्यामुळे मोठ्यांपासून लहान अधिकाऱ्यांपर्यंत सर्व लोक गरीबांना छळून त्यांच्याकडून पैसे उकळण्यांत दंग झाले होते ! अशा अत्यंत निराशाजनक स्थितींत राजा राममोहन रायसारखा पुरुष बंगाल प्रांतांत उत्पन्न झाला हे हिंदुस्थान देशाचे परम भाग्य होय ! तो एक त्यावेळीं आपल्या प्रांतांत प्रथम सामान्य मनुष्य होता हे खरे. पण त्याचा देशाभिमान खरोखर अगदीं शंभर नंबरचा होता. त्याने त्यावेळीं केवळ देशाभिमानाने प्रेरित होऊन व आपल्या गरीब देशबांधवांबद्दल अत्यंत कळकळ बाळगून जी देशाची कामगिरी केली त्याबद्दल सर्व हिंदुस्थानवासी लोकांनीं त्याचे सदैव कृतज्ञतापूर्वक स्मरण केले पाहिजे. गेल्या शतकाच्या प्रथम पादांत जी बंगाल्यांत पाश्चात्य शिक्षण सुरू करण्याच्या बाबतींत जंगी चळवळ झाली त्यांत मुख्य अंग राजा राममोहनचेंच होते. इतकेंच केवळ नव्हे, तर पाश्चात्य शिक्षण इकडे सुरू करण्याबद्दलची सरकारला प्रेरणा केल्याचा मान जर कोणास द्यावयाचा असेल तर तो राममोहनलाच दिला पाहिजे. तो जर त्या वेळीं देशकल्याणाच्या कळकळीने प्रेरित होऊन खटपट

करण्यास पुढें आला नसता तर पाश्चात्य ज्ञानभांडार कदाचित् आपणांस खुलें देखील झालें नसतें ! सामान्य लोकांचा त्याच्या कृतीला विरोध होताच. पण तिकडे त्यानें लक्ष दिलें नाहीं. पाश्चात्य शिक्षण घेण्यांतच आपल्या देशाचें कल्याण आहे ही गोष्ट त्याच्या मनावर तत्कालीन परिस्थिति पाहून पक्की बिंबली होती. ज्या काळां कोणत्याही सुधारणेला लोकांचा अत्यंत विरोध होता, अशावेळीं धैर्यानें आपल्या सदसद्विवेक वृद्धीस जें पटेल तें परिश्रमपूर्वक घडवून आणणारा पुरुष अत्यंत थोर म्हटला पाहिजे ! सतीची चाल राममोहनमुळेच वंद झाली. इंग्लिश शिक्षण त्याच्याच परिश्रमानें सुरू झालें, व समुद्रपर्यटन करून विलायतेस जाणारा गेल्या शतकांतील पहिला साहसी मनुष्य तोच ! जुन्या रुढ चाली, प्रस्तुत काळां योग्य नसल्यास त्या तोडून टाकण्यास मुळांच हरकत नाहीं असें कृतीनें सिद्ध करणारा मनुष्य खरोखर धन्य होय !

असो. राजा राममोहन रायचा जन्म अठराव्या शतकाच्या अखेरीस झाला. त्यानें त्या वेळच्या वहिवाटीप्रमाणें संस्कृत, अरेविक व पर्शियन या भाषांचें अध्ययन केलेलें होतें व याप्रमाणें त्यानें तत्कालीन परिस्थितीप्रमाणें विद्या संपादन करून मग इंग्रजीचा अभ्यास केला होता. त्या योगानें सर्व स्थितीचा विचार करतां त्यास असें आढळून आलें कीं, इकडे इंग्रजी शिक्षण सुरू झालें तरच लोकांचा-तरणोपाय आहे. इकडे वेदपठणाचा किंवा पाणिनीचीं सूत्रे पाठ करण्याचा काल कधींच निघून गेला होता. जनतेची सांपत्तिक स्थिति अति भयंकर झाली होती. नीतिमत्ता अगदीं अधोगतीला गेली होती. अशा स्थितींत अर्थविहीन वेद-पठणापासून किंवा अति रुक्ष अशा शास्त्राध्ययनापासून फायदा तो काय ? त्यापेक्षां इंग्रजी विद्याकलादिकांत काय सामर्थ्य आहे हें राजा राममोहन आपल्या डोळ्यांनीं प्रत्यक्ष पाहात होता. तसें सामर्थ्य आपल्या लोकांच्या अंगीं ती विद्या शिकल्याशिवाय यावयाचें नाहीं, असें त्याच्या मनानें पक्कें घेतलें. आणि याकरितां त्यानें स्वतः कलकत्त्यास एक इंग्रजी शाळा काढून लोकांस इंग्रजी शिकविण्याचा उपक्रम केला. इतकेच नव्हे, तर सन १८२१ सालीं त्या वेळच्या गव्हर्नर जनरल-साहेबांस एक अर्ज करून त्यांत या देशांत पाश्चात्य शिक्षण सुरू करण्याबद्दल (त्या साहेबांस) विनंति केली. तोपर्यंत लोकांस त्यांच्याच प्राचीन विद्येत पारंगत करण्याबाबतचे काशीच्या संस्कृत पाठशाळेच्या द्वारे व कलकत्त्याच्या अरबी मद्रेसाच्या द्वारे सरकारकडून प्रयत्न चाललेच होते. व लोकशिक्षणाच्या निमित्तानें

प्राचीन संस्कृत ग्रंथ व अरबी-पर्शियन भाषांतील ग्रंथ सरकारकडून प्रसिद्ध करण्यांतही येत होते. पण तो सर्व प्रकार बंद करून इंग्रजी शिक्षण सुरू करा असें राममोहनने आपल्या सदरहु अर्जात सरकारला निक्षून सुचविलें होतें. त्या अर्जाचा तावडतोव असा परिणाम कांहींच झाला नाही, हें खरें. तसा एकदम परिणाम होणें कदाचित् शक्यही नव्हतें; कारण पूर्वोक्त प्रकारचें (संस्कृत-अरबी-पर्शियन) शिक्षणविषयक कंपनीसरकारचें धोरण कैक वर्षे चालू होतें. त्यामध्ये एकदम मूलतःच फरक करणें हें काम कोणत्याही जबाबदार सरकारला पूर्ण विचार केल्याशिवाय करतां येणें शक्य नव्हतें. असो. परंतु राजा राममोहनच्या अर्जाच्या योगानें सरकारी अधिकारीवर्गांमध्ये शिक्षणपद्धतीसंबंधानें खल सुरू झाला यांत मात्र संदेह नाही. पुढें या प्रश्नाचा विचार करण्याकरितां एक कमिटी नेमण्यांत आली. होतां होतां तत्संबंधानें पुढें कमिटींत दोन जबरदस्त पक्ष निर्माण झाले व त्यांमध्ये कडाक्याचा वादविवाद सुरू झाला. एक पक्ष म्हणें कीं, सामान्य जनतेस तुमचें इंग्रजी शिक्षण घेऊन काय करावयाचें आहे ? ते लोक ज्या संस्कृतींत आज कित्येक शतके वाढलेले आहेत त्याच संस्कृतीसंबंधाचें त्यांस शिक्षण द्या. फार तर चांगल्या विद्यार्थ्यांस उत्तेजनार्थ म्हणून स्कॉलरशिप ठेवा. त्याचप्रमाणें इंग्रजींतील नैतिक व भौतिक विषयांवरील ग्रंथांचीं देशी भाषांत भाषांतरे करवा आणि इतकें झालें म्हणजे लोकांस ज्ञानप्राप्ति होईल आणि एकंदरीत हिंदुस्थानचा फायदा होईल ! या पक्षाचें पुढारीपण हॅारेस विल्सन—ज्यांनीं अनेक संस्कृत ग्रंथांचीं परिश्रमपूर्वक इंग्रजींत भाषांतरे केलीं आहेत—त्यांच्याकडे आलें होतें. दुसरा पक्ष म्हणें कीं, तें कांहीं नाही. प्राचीन ग्रंथांचें नुसतें अध्ययन केल्यापासून हल्लींच्या दिवसांत लोकांचा कांहींएक फायदा व्हावयाचा नाही. लोकांचें खरोखर कल्याण व्हावें अशी कंपनीसरकारची अंतःकरणपूर्वक इच्छा असेल तर त्यांना इंग्रजी शिकवूनच पाश्चात्य ज्ञानाचीं द्वारे खुलीं केलीं पाहिजेत. या मार्गाचें अवलंबन केलें, तरच त्यांची सर्व बाजूंनीं सुधारणा होऊन हिंदुस्थानचें कायमचें कल्याण होईल. याप्रमाणें प्रस्तुत प्रकरणीं दोन पक्ष उत्पन्न होऊन दोहोंमध्ये खडाजंगी चालू होती. इतक्यांत मेकॉले साहेबांची सदरहु शिक्षणमंडळाच्या अध्यक्षांच्या जागीं नेमणूक करण्यांत आली. त्यावेळीं लॉर्ड विल्यम बेंटिक हे हिंदुस्थानचे गव्हर्नर-जनरल होते व मेकॉले हे त्यांच्या कार्यकारी कौन्सिलचे एक सभासद होते. असो. मेकॉलेसाहेबांची कमिटीच्या अध्यक्षस्थानीं नेमणूक होतांच त्यांनीं अंतःकरणपूर्वक शिक्षणविषयक प्रश्नांत

मन घातलें. ते मोठे बुद्धिमान् होते, उदारमतवादी होते; आणि त्यांस इंग्रजी भाषेचा व त्यांतील प्रचंड वाङ्मयाचा साहजिकच पराकाष्ठेचा अभिमान होता. अर्थात् त्यांनीं इकडील शिक्षणपद्धति ठरवितांना इंग्रजी भाषेची तरफदारी केली, याबद्दल आश्चर्य वाटण्याचें कारण नाही. पण त्यांनीं ती जी तरफदारी केली आणि त्या योगानें शिक्षणपद्धतीचें स्वरूपच पालटून टाकण्यास जी मदत केली ती त्यांनीं केवळ उदार भावनेनें प्रेरित होऊन केली हाच त्यांतील विशेष होय !

कोणत्याही सुधारलेल्या राष्ट्राच्या शिक्षणपद्धतीचा हेतु तेथील सरकारच्या अंतिम ध्येयावर अवलंबून असतो. लॉर्ड मेकॉलेचें हिंदुस्थान-विषयक ध्येय अत्यंत उच्च प्रकारचें होतें. असें उच्च ध्येय पुढें ठेवूनच त्यांनीं हिंदुस्थानांत पाश्चात्य शिक्षणाचा पाया घातला व त्याबद्दल त्यांची आम्हीं हिंदुस्थानवासी लोकांनीं कितीही कृतज्ञता-पूर्वक स्तुति केली तरा ती थोडीच होणार आहे ! असो. कंपनीसरकारचें ध्येय केवळ इकडील संपत्ति इंग्लंडला कोणत्या मार्गानें व कशी नेतां येईल इतक्याच मर्यादेपर्यंत पोचलेलें होतें. मेकॉलेसाहेबांचें ध्येय याहून कितीतरी भिन्न आणि उच्चतर होतें ! इंग्लंडला हिंदुस्थानसारख्या अफाट देशाचें राज्य मिळालें, त्यांत त्यांना इंग्लंडचा श्रेष्ठपणाच केवळ दिसला नाही, तर त्यांत कांहीं ईश्वरी हेतु आहे असें त्यांना वाटलें. ईश्वरानेंच हा इंग्लंडजवळ ठेवा दिला आहे आणि त्याचें संरक्षण केवळ इकडील-हिंदुस्थानच्या-लोकांच्या हितैकदृष्टीनेंच केलें पाहिजे, अशी त्यांची भावना होती आणि त्यांच्या सर्व कल्पना या भावनेला अनुसरूनच होत्या. त्या वेळची इकडील एकतंत्री राज्यपद्धति ही अंमळ त्यांच्या या उदात्त भावनेशीं विसंगत अशी होती, ही गोष्ट खरी. पण ती तत्कालीन स्थितीमध्ये केवळ “अनिर्वाह पक्ष” म्हणून कांहीं काळपर्यंत पतकरली पाहिजे; पण त्यांत अधिक अडचणी उत्पन्न करूं नयेत, असें त्यांचें म्हणणें होतें. याचें एकच उदाहरण देतोः—त्या वेळच्या अव्यवस्थित राज्यपद्धतींत इंग्लिश लोकांस हिंदुस्थान देशांत कांहीं जादा हक्क दिलेले होते. ते पुढें पार्लमेंटनें एका कायद्यानें काढून घेतले. त्या वेळीं कलकत्त्याच्या युरोपियन लोकांनीं फार चळवळ केली. लॉर्ड मेकॉलेना तशा प्रकारची अरेरावी आणि अन्यायमूलक चळवळ विलकूल पसंत नव्हती. त्याबद्दलचे त्यांचे पार्लमेंटला गेलेले सणसणीत रिपोर्ट प्रसिद्ध आहेत. त्यांतील पुढील उताऱ्यावरून त्यांची न्यायबुद्धि कशी जागृत होती व अन्यायाची त्यांना केवढी चाड होती हें स्पष्ट होईलः—

“ The organs of that opposition (Europeans) repeated every day that the English were conquerors and the lords of the country; the dominant race, the electors of the House of Commans, whose power extends both over the company at Home and over the Governor-General in Council here;.....The firmness with which the Government withstood the idle outcry of two or three hundred people about a matter with which they had nothing to do was designated an insolent defiance of public opinion. We were enemies of freedom, because we would not suffer a small white aristocracy to domineer over millions. How utterly at variance these principles are with reason, with justice, with the honour of the British Government and with the dearest interests of the Indian people, it is unnecessary for me to point out. For myself I can only say that if the Government is to be conducted on such principles, I am utterly disqualified, by all my feelings and opinions, from bearing any part in it, and cannot too soon resign my place to some person better fitted to hold it.”

तात्पर्य, सदरहू प्रकरणीं आपल्या (कलकत्त्याच्या) ज्ञातिबांधवांनीं व्यक्त केलेली अन्यायमूलक प्रवृत्ति आणि चालू ठेविलेली ओरड लॉर्ड मेकॉलेना इतका नापसंत वाटली कीं, त्यांनीं पार्लमेंटला स्पष्ट कळविलें कीं, या मूठभर लोकांचें म्हणणें चालू द्यावयाचें असेल तर आपण आपल्या जागेचा राजीनामा देण्यास तयार आहों ! असो. आम्हांस तर ह्या चळवळीचा विचार केला म्हणजे सन १८८३ मधील ‘इल्बर्ट बिल’ विरुद्ध युरोपियन लोकांनीं केलेल्या अरेरावीच्या चळवळीचें स्मरण होतें ! दुःखाची गोष्ट एवढीच कीं, यावेळीं देखील दुसरा एखादी मेकॉले उठून गोऱ्या लोकांचीं तोंडें बंद करूं शकला नाही !

त्यांची ब्रिटिश साम्राज्याची कल्पना—लॉर्ड मेकॉलेची—केवळ द्रव्यशोषणापुरती अगर इंग्लंडच्या तऱ्हेन मंडळीला इकडे केवळ फायदेशीर उद्योगधंदे पुरविण्य पुरा-

तीच नव्हती. तर हिंदुस्थानच्या लोकांच्या बुद्धीस चलन देऊन त्यांस शहाणें करावें येथपर्यंत त्या साम्राज्यकल्पनेची मजल पोचलेली होती ! हिंदु लोकांची बुद्धि मेकॅलेंच्या मते, मध्ययुगीन युरोप खंडांतील धर्मोपदेशकांच्या बुद्धीप्रमाणें—तीच ती विद्या शिकून अगर पाठ करून जड झालेली होती. तिला चलन देऊन हिंदु लोकांचें मानसिक क्षितिज विस्तृत करावें अशी त्यांची इच्छा होती. आणि या आपल्या मताच्या समर्थनार्थ त्यांनीं खुद्द इंग्लंडचें व रशियाचें, अशीं दोन उदाहरणें घेऊन आपल्या सन १८३५ च्या शिक्षणविषयक मिनिटमध्ये इंग्लिश-शिक्षणपद्धतीचें अति जोरानें व मुद्देसूद रीतीनें प्रतिपादन केलें होतें ! त्यांचें म्हणणें असें होतें कीं, सोळाव्या शतकांत इंग्लिश लोकांना ग्रीक व लॅटिन विद्या शिकण्याचा लाभ झाला नसता तर ते पूर्वीच्याच रानटी स्थितींत राहिले नसते काय ? त्याचप्रमाणें रशियन लोकांस दोन अडीचशें वर्षांपूर्वी पश्चिम-युरोपच्या भाषा शिकण्यास मिळालें नसतें तर ते रानटी स्थितींतच राहिले नसते काय ? मग इंग्लिश भाषा हिंदु लोकांस शिकू देण्यास काय हरकत आहे ? मेकॅले म्हणतात:—

“ The languages of Western Europe civilized Russia—I cannot doubt that they will do for the Hindoo what they had done for the Tartar. ”

तात्पर्य, ज्या भाषा शिकल्यानें रशियाची सुधारणा झाली, त्या भाषा शिकल्यापासून हिंदु लोकांची सुधारणा झाल्याशिवाय राहाणार नाही.

लॉर्ड मेकॅलेना विरोध करणारे पुष्कळ युरोपियन लोक होतेच. त्यांचें म्हणणें असें कीं, हिंदुस्थानच्या लोकांस पाश्चात्य-शिक्षण देऊन शहाणे करणें म्हणजे इंग्लिश सत्तेच्या नाशाचीच तयारी करणें होय. अर्थात् इंग्लिश लोकांनीं एका अर्थी आपल्याच पायावर दगड पाडून घेतल्यासारखें होणार आहे. परंतु अशा मंडळीला देखील मेकॅलेसाहेबांचें समर्पक उत्तर होतें. ते म्हणत:—“ आमच्या शिक्षणपद्धतीनें शिकून हिंदुस्थानचे लोक आमच्याच स्वातंत्र्य (प्रातिनिधिक) संस्था मागूं लागतील किंवा नाही, हें आजच सांगतां येणार नाही. परंतु जर असा दिवस आलाच तर तो इंग्लंडच्या इतिहासांत सुवर्णाक्षरांनीं लिहून ठेवण्याच्या योग्यतेचा होईल ! जिकलेल्या लोकांस सुशिक्षित करून आम्ही त्यांस आपल्या बरोबरीचे केल्याबद्दल जगाच्या दृष्टीनें आम्हांस थोरपणाच मिळेल ! एकंदरीत त्याबद्दल आम्हांस भीति बाळगण्याचें कारण नाही.” असो. मेकॅलेनें एकंदरीत

हिंदुस्थानचें शिक्षणविषयक धोरण ठरविलें तें अगदीं वरोवर होतें. त्यापासून देशाचें अपरिमित हित झालें आहे, यांत शंका नाही. तें धोरण ठरवितांना त्यांच्या हातून एक दोन चुकाही झाल्या आहेत. त्यांनीं हिंदुस्थानच्या लोकांविषयीं— विशेषतः बंगाली लोकांविषयीं—व त्यांच्या देशी भाषेंतील वाङ्मयाविषयीं अत्यंत अनुदार प्रकारचे विचार प्रकट केले आहेत. कदाचित् बंगालप्रांतांतील त्या वेळची सामान्य स्थिति त्यांचा तसा ग्रह होण्यास कारण झाली असेल. त्याचप्रमाणें बंगाली भाषेंत हल्लीच्या इतकें ग्रंथही त्या वेळीं प्रकाशित झाले नसतील. पण एवढ्याच कारणामुळें सरसहा सर्व हिंदुस्थान देशासंबंधानें वेजवावदारपणाचें विधान करणें केव्हांही वगोवर नाही. मेकॅलेनें नुसत्या महाराष्ट्रासंबंधानेंच चौकशी केली असती तरी आमच्या साधुसंतांनीं मराठी वाङ्मय पूर्वीच किती समृद्ध करून ठेवलेलें होतें हें त्याला सहज समजलें असतें. असो. अशा प्रकारच्या कांहीं किरकोळ चुका मेकॅलेनें जरी केल्या असल्या तरी त्यानें पाश्चात्य शिक्षणपद्धतीचें जोरानें प्रतिपादन करून ती पद्धत इकडे सुरू करविली, एवढीच गोष्ट आम्ही जमेस धरली पाहिजे व त्याबद्दल त्यांचे कृतज्ञतापूर्वक उपकार मानले पाहिजेत.

त्यावेळीं हिंदुस्थानांत लॉर्ड विल्यम बेंटिन्ग हे गव्हर्नर-जनरल होते हें मागें एकदा सांगितलेंच आहे. त्यांनीं लॉर्ड मेकॅलेचेंच मत मान्य केलें आणि आपण विलायतेस जाण्यापूर्वी सन १८३५ मध्ये एक महत्त्वाचा सरकारी ठराव प्रसिद्ध करून पाश्चात्य शिक्षणपद्धति इकडे सुरू केल्याचें जाहीर केलें. त्याचप्रमाणें त्या-नवीन शिक्षणपद्धतीचें मेकॅलेसाहेबांनींच पुरस्कर्तृत्व घेतलेलें असल्यामुळें, पुढेच सर्व व्यवस्था करण्याचें काम गव्हर्नर जनरलसाहेबांनीं त्यांच्याकडे सोंपविलें. त्या-प्रमाणें देशांत ठिकठिकाणीं शाळा व कॉलेजे हीं स्थापन करण्यांत आलीं आणि तेव्हांपासून सगळे देशांत इंग्रजी भाषेचा व इंग्रजी वाङ्मयाचा झपाट्यानें प्रसार होऊं लागला. तदनंतर सन १८५४ मध्ये विलायतेतील कोर्ट ऑफ डायरेक्टरच्या वतीनें सर चार्लस बुड (लॉर्ड हॅलिफॅक्स) यांचा अत्यंत महत्त्वाचा खलिता इकडे कंपनीसरकारला आला; आणि त्यायोगें शिक्षणविषयक स्वतंत्र खातें निर्माण केलें जाऊन निरनिराळ्या प्रांतांतून डायरेक्टर ऑफ पब्लिक इन्स्ट्रक्शनच्या जागा स्थापन करण्यांत आल्या. सदरहू खलित्याचें महत्त्व इतकें मोठें आहे कीं, त्याला (सन १८५८ सालच्या राणीसरकारच्या जाहीरनाम्याप्रमाणेंच) शिक्षणविषयक वराज्याचा जाहीरनामाच म्हणावयास हरकत नाही. दुःखाची गोष्ट इतकीच कीं,

सन १८५४ सालच्या जाहीरनाम्यानंतर शिक्षणखात्यांत जरी पुष्कळ सुधारणा आजपर्यंत झाल्याचें कबूल केलें, तरी त्या खलित्यांत निर्दिष्ट केलेलें शिक्षणविषयक स्वराज्य सुमारे पाऊण शतकानंतरही अद्याप हिंदुस्थानास प्राप्त झालेलें नाही ! याला एखाद्या शिक्षणखात्यांतल्याच युरोपियन अधिकाऱ्याचा पुरावा पाहिजे असेल तर तो पुढील प्रिन्सिपाल जेम्ससाहेबांच्या (हे कलकत्त्याच्या प्रेसिडेन्सी कॉलेजचे प्रिन्सिपाल होते) १९१० सालच्या रिपोर्टांत मिळू शकेल ! ते म्हणतातः—

“ It rises (the despatch of 1854) to the height of its problem and comprehends its length and breadth. It outlines complete and systematic organization of education in India, from the University to the elementary school. In the 56 years that have passed since it was received, Government, the Education departments and private efforts have toiled and panted at the task it set; they are straining at them still, and *adequate fulfilment is not even yet within view*. For, it is nothing short of a complete system of national education which it sketches.”

तात्पर्य, १८५४ सालच्या खलित्यावरहुकूम सरकार, शिक्षणखात्याचे अधिकारी व जनतेचे पुढारी जरी आज सत्तर-पंचाहत्तर वर्षे खटपट करीत आहेत तरी खलित्याचें मुख्य ध्येय अद्याप लोकांच्या दृष्टिक्षेपांतही आलेलें दिसत नाही.*

वर सांगितल्याप्रमाणें स्वतंत्र शिक्षणखात्याची स्थापना झाल्यानंतर थोड्याच दिवसांनीं म्हणजे सन १८५७ मध्ये जुन्या तीन युनिव्हर्सिट्या स्थापन करण्यांत आल्या. पैकीं कलकत्त्याची युनिव्हर्सिटी सन १८५७ च्या जानेवारींत स्थापन झाली, आणि मग जुलैमध्ये मुंबई व मद्रास येथील दोन युनिव्हर्सिट्या स्थापन झाल्या. तदनंतर बरोबर पाव शतकानें म्हणजे सन १८८२ मध्ये पंजाब युनिव्हर्सिटीची व त्याच्या पुढें पांच वर्षांनीं अलाहाबाद युनिव्हर्सिटीची स्थापना झाली.

*पाहा “Indian Review” 1908 p. p. 654-661 व “विविधज्ञान-विस्तार” सन १९१६.

असो. याप्रमाणें सर्व प्रकारच्या शिक्षणाची व्यवस्था लागतांच पाश्चात्य शिक्षणाची सर्व देशभर झपाट्याने वाढ होऊं लागली.

गेल्या शतकांत राजा राममोहन रायला इकडे पाश्चात्य शिक्षण सुरू व्हावें अशी सद्बुद्धि झाली नसती किंवा त्यांनीं तत्संबंधानें शक्य ती खटपट केली नसती व त्या शिक्षणपद्धतीला पुढें लॉर्ड मेकॉलेसारखा खंदा पुरस्कर्ता मिळाला नसता तर आम्हांस निःसंशय अर्थविहीन वेदांचीं किंवा उपनिषदांचीं पारायणेंच करीत बसण्यांत आपले जन्म घालवावे लागले असते यांत शंका नाही ! कदाचित् कित्येक आमच्यांपैकीं शंकेखोर + लोक केव्हां केव्हां म्हणतात त्याप्रमाणें पाश्चात्य शिक्षण इकडे सुरू करण्यांत मेकॉलेसाहेवांचा दुसरा कांहीं अंतस्थ हेतूही असेल. पण कोणत्याही दृष्टीनें पाहिलें, तरी पाश्चात्य शिक्षण हिंदुस्थानांत सुरू झाल्यानें आमचें पुष्कळच हित झालें आहे हें मात्र निर्विवाद आहे. आतां या शिक्षणपद्धतीच्या योगानें इंग्रजी ज्ञानभांडाराच्या किल्ल्या (हिंदुस्थानच्या) लोकांच्या स्वाधीन झाल्यामुळे त्या ज्ञानभांडाराचा आमच्यांपैकीं कांहीं मंडळींनीं मनमुराद फायदा करून घेऊन ते आज इंग्लंडकडे सर्व बाबतींत समानत्वाचे हक्क मागत आहेत ही गोष्ट खरी; पण त्याबद्दल कोणास आश्चर्य वाटण्याचें कारण नाही. सदरील शिक्षणानें इकडचे लोक तयार होऊन पुढेंमार्गे पाश्चात्य संस्था—किंवाहुना स्वराज्य-मागतील हें सुखस्वप्न खुद्द मेकॉलेसाहेबांस पडलेंच होतें, हें मार्गें सांगितलेंच आहे. मग इंग्रजी शिक्षणाच्या होत असलेल्या परिणामाबद्दल आश्चर्य कसलें ?

मात्र हें पाश्चात्य शिक्षण हिंदुलोक एका शतकाच्या आंतच आपलेंसें करतील ही कल्पना कदाचित् मेकॉलेंच्या डोक्यांत आली नसेल ! कारण त्यांचे एकंदर हिंदुलोक नादान असल्याबद्दल प्रगट झालेले विचार प्रसिद्धच आहेत. त्यांचे लॉर्ड क्लाइव्ह व हेस्टिंग्स यांजवरचेच निबंध पाहा, म्हणजे झालें. असो.पण ती त्यांची समजूत केवळ अज्ञानमूलक होती. त्यांच्या वेळच्या हिंदुलोकांची स्थिति केवळ राजकीय परिस्थितीमुळे अगदीं निकृष्ट आणि शोचनीय झालेली होती, ही गोष्ट जरी खरी असली तरी हिंदुलोक हे कांहीं आफ्रिका किंवा दक्षिण अमेरिकेंतील रानटी लोकांच्याप्रमाणें केवळ बुद्धिहीन किंवा धर्मरहित असे नव्हते ! त्यांच्या पूर्वजांनीं

+ हल्लींच एका लेखकानें ' मॉडर्न रिव्ह्यू ' मध्ये म्हटलें आहे कीं, इकडे ख्रिस्तीधर्माचा प्रसार व्हावा असा मेकॉलेंचा हेतु होता.

निर्माण केलेलें वाङ्मय व त्यांनीं केलेले अनेक शोध— इत्यादि गोष्टी अत्यंत स्पृहणीय प्रकारच्या होत्या. अशा संस्कृतींत शतकेचीं शतके वाढलेले लोक परिस्थितीमुळे कितीही हीनदशेप्रत पोचलेले असले तरी बुद्धिमंद स्वचित नव्हेत, ही गोष्ट मेकॉलेच्या अगर तत्कालीन इतर इंग्रज अधिकाऱ्यांच्या लक्षांत कदाचित् आली नसेल. अर्थात् हिंदुलोकांनीं इंग्रजी वाङ्मय इतक्या अल्पावधीत आत्मसात् (assimilate) केल्याबद्दल कित्येक युरोपियन लोक आश्चर्यहा व्यक्त करीत असतील; पण याचें कारण, आमच्या मते फक्त आमची पूर्वसंस्कृति व तदनुषंगानें समाजास बद्ध करणाऱ्या आमच्यामधील कांही कल्पना ! व त्यांच्याच आधारानें आमच्या लोकांच्या अंगीं परमेश्वरकृपेनें वास्तव्य करणारी घसरतां घसरतां देखील आपणांस सावरून धरण्याची शक्ति !! यासंबंधानें प्रस्तुतच्या स्थितीत जास्त विस्तृत विवेचन करणें कदाचित् कित्येकांच्या मते केवळ पोकळ अभिमानाचें दर्शक होईल; पण केवळ निराशामय स्थितीमध्ये देखील लोकांस उमेद वाटण्यास थोडीशी जागा आहे हें दाखविण्याच्याच सद्धेतूनें वरीलसारखें अल्पसें विवरण केव्हां केव्हां करावें लागतें, व त्यामुळे येणारा दोष पतकरावा लागतो. असो. अशा प्रकारच्या आमच्या लोकांमधील शक्तीविषयीं— चिवटपणाविषयीं म्हणा हवें तर—प. वा. रमेशचंद्र दत्त यांनीं—फक्त आमच्या औद्योगिक प्रगतीसंबंधानें बोलतांना *एकदा अभिमानपूर्वक उल्लेख केला आहे. ते म्हणतात (जरूर ते आंकडे देऊन) :—

I make bold to say that no other country in Asia, except Japan, has shown such industrial progress within the lifetime of a generation; and no country on earth, labouring under the disadvantages from which we suffer, could have shown more adaptability to modern methods, more skill, more patient industry, more marked success. ”

तात्पर्य, सर्व बाजूंनीं अडचणीची स्थिति असतांना, फक्त पंचवीस-तीस वर्षांच्या अवधीत आमच्या देशानें जी औद्योगिक बाबतींत प्रगति केली आहे,

* सन १९०५ सालीं बनारस येथील औद्योगिक परिषदेचे अध्यक्ष या नात्यानें दत्त यांनीं केलेलें भाषण.

तशी प्रगति जगांतील कोणत्याही राष्ट्रानें-तशा परिस्थितींत-दाखविली नसती ! असो. जी शक्ति औद्योगिक बाबतींत दिसून आली ती इंग्रजी भाषेंतील वाङ्मय आपलेंसं करण्यांत देखील आमच्या लोकांत जर आढळली तर त्यांत आश्चर्य कसलें ? पण हा प्रकार पाहून वरेच अनुदारवृत्तीनें युरोपियन लोक मेकॅलेंना हिंदुस्थानांत पाश्चात्य शिक्षण सुरू केल्याबद्दल ठपका देत असतात हें मात्र खरें ! याचा प्रत्यय पाहावयाचा असेल तर १९०८ सालच्या *Scotsman* मासिका-मधील Sir Henry Craik (सर हेन्री क्रेक) चा अगर त्याच सालच्या *Nineteenth Century and after* या त्रैमासिकांमधील Mr. G. H. Keene (जी. एच. कीन) चा लेख पाहावा. या दोन लेखांचा अनुवाद करूनच एका लेखकानें १९०८ सप्टेंबरच्या “ इंडियन रिव्ह्यू ” च्या अंकांत पृष्ठ ६५४ मध्ये एक अत्यंत वाचनीय लेख लिहिला आहे. असो.

एकोणिसाव्या शतकांत इकडे पाश्चात्य शिक्षण सुरू झालें, त्यावेळचा एथवर इतिहास देण्याचें मुख्य कारण एवढेंच कीं, त्यायोगें हिंदुस्थानच्या आधुनिक काळच्या इतिहासांत नवीन मन्वंतर कसें सुरू झालें हें वाचकांस स्पष्ट समजावें. हें नवें मन्वंतर सुरू झालें नसतें तर डॉ. भांडारकरांना काय किंवा त्यांच्या सम-वयस्क मंडळींना काय, नुसतें “ अग्निमीळे पुरोहित ” किंवा “ रामो हरिः करी भूभृत् ” यांची संथा घेत कदाचित् सारा जन्म घालवावा लागला असता ! असो. सन १८५७ मध्ये मुंबईस युनिव्हर्सिटी स्थापन होतांच, त्या सरस्वती-मंदिरांतून जें पहिलें विद्वन्मंडळ बाहेर पडलें-किंवा जें तारामंडळ उदय पावलें-त्यांतील एक अत्यंत तेजःपुंज दैदीप्यमान तारा म्हणजेच डॉ. भांडारकर हे होत. डॉ. भांडारकर हे मुंबईच्या एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूशनमध्येच अभ्यास कगीत असून ते हायस्कूलची शेवटची परीक्षा सन १८५४ मध्ये पास झाल्याचें मागील प्रकरणांत सांगितलेंच आहे. युनिव्हर्सिटीच्या स्थापनेनंतर एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूशनचे, शाळा व कॉलेज असे दोन वेगवेगळे भाग केले जाऊन शाळा पूर्वीच्या ठिकाणींच राहिली आणि कॉलेज मात्र दुसऱ्या इमारतींत नेण्यांत आलें. असो. तेव्हां त्या कॉलेजांतून बाहेर पडलेल्या पहिल्या विद्वान् मंडळीस जें तारामंडळ म्हटलें तें यथार्थ आहे असेंच वाचकांस वाटेल. कै. सर नारायणराव

चंदावरकरांनी * त्या मंडळीस 'सप्तर्षींची' उपमा दिली आहे ! त्यांतील कांहीं मंडळी पदवीधर होती व कांहीं नव्हती. याचें कारण कांहीं मंडळी शिकून तयार झाली तेव्हां पदव्या देणाऱ्या युनिव्हर्सिटीचा जन्मही झाला नव्हता ! असो. त्या सप्तर्षींचीं नांवें अशीं:--

- १ कै० बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर
- २ कै० शेठ दादाभाई नवरोजी
- ३ कै० डॉ० सर रा. गो. भांडारकर
- ४ कै० न्या० म. गो. रानडे
- ५ कै० सर फेरोजशहा मेथा
- ६ कै० न्या० का. त्रि. तेलंग
- ७ कै० ना० म. ऊर्फ मामा परमानंद

प्रस्तुत पिढीतील मनुष्यांना बहुधा जांभेकर व परमानंद यांची फारशी माहिती नसावी. बाकी जांभेकर हे गेल्या शतकाच्या विशी-तिशीत एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूशनमध्ये असिस्टंट प्रोफेसर असून ते दादाभाईचे गुरु होते. तसेंच ते तत्कालीन मुंबईतील सामाजिक सुधारणाविषयक सर्व चळवळींमध्ये भाग घेत असून त्यांनी व सदाशीव काशीनाथ छत्रे यांनी, अशा दोघांनीच मराठीत प्रथम गद्यग्रंथ लिहिण्यास सुरवात केली. त्याचप्रमाणे मराठीत पहिले वर्तमानपत्र व पहिले मासिक पुस्तक जांभेकरांनीच काढले. असो. बाळशास्त्री यांच्या व त्या वेळच्या इतर ग्रंथकारांच्या संबंधाचीं सविस्तर हकीकत कै० दादोबा पांडुरंग यांच्या आत्मचरित्राच्या आधाराने लिहिलेली रा० रा० ल. रा. पांगरकर यांनी १९१५ च्या 'विविधज्ञानविस्तारांत' प्रसिद्ध केली आहे. असो. मामा परमानंद हे सार्वजनिक चळवळींत फारसे पडत नसत, हे खरे; पण ते एक अत्यंत उदारमतवादी गृहस्थ असून ते पुष्कळ दिवस कै० मंडलिकांनी मुंबईस चालविलेल्या 'नेटिव्ह ओपिनियन' पत्रांत लेख लिहीत असत. ते एक मोठे धर्मनिष्ठ गृहस्थ असून त्यांच्याबद्दल भांडारकर, रानडे व तेलंग यांना पूज्य-बुद्धि वाटत असे. या गोष्टीवरून परमानंद यांची योग्यता सहज व्यक्त होते. अर्थात् चंदावरकरांनी त्यांची वरील सप्तर्षींत गणना केली तें ठीकच आहे.

ही जी पहिली विद्वान् मंडळी नवीन शिक्षण घेऊन तयार झाली त्यांपैकीं बहुतेक सर्व आपल्या गुणांनीं चांगल्या योग्यतेस चढून त्यांनीं देशाची महत्त्वाची कामगिरी केली आहे. त्यांच्या कामगिरीचें महत्त्व बरोबर लक्षांत येण्याकरितां आपल्यास पन्नास साठ वर्षांपूर्वीच्या महाराष्ट्राची स्थिति मनःश्वक्षुं पुढें आणली पाहिजे. त्या वेळीं राजकीय चळवळीस तर बहुतेक अवकाशच नव्हता. राजकीय चळवळीस जरूर लागणारी लोकजागृति फक्त १८८२ सालच्या इल्वर्ट विलाच्या वेळेपासून पुढें झाली असें म्हणावयास चिंता नाही. त्याच्यापूर्वी कळकळीच्या माणसांस काम करण्याकरितां धार्मिक, सामाजिक क्षेत्रांतच पुष्कळ जागा होती व त्या क्षेत्रांतच वरीलपैकीं बहुतेक मंडळींनीं-त्यांतच डॉ० भांडारकरांनीं-लोक-जागृतीचें काम करण्यास सुरुवात केली. पैकीं डॉक्टरसाहेबांनीं केलेल्या कामगिरीचा उल्लेख क्रमशः पुढें येईलच. परंतु गेल्या पाऊणशें वर्षांत महाराष्ट्रांत जे थोर पुरुष होऊन गेले त्यांत डॉ० भांडारकरांचें स्थान अति उच्च प्रकारचें होतें यांत शंका नाही.

रामकृष्णपंतांची हायस्कूलमधील शेवटची परीक्षा सन १८५४ मध्ये पास होऊन ते कॉलेजांत शिकू लागल्याचें मार्गें सांगितलेंच आहे. कॉलेजांतीस अभ्यास-क्रम सुरू होताच त्यांना स्कॉलरशिप मिळू लागल्या व त्यायोगें त्यांच्या शिक्षणास बरीच मदत होऊं लागली. प्रथम त्यांना दरमहा रु. १५ ची वेस्ट स्कॉलरशिप मिळाली. नंतर त्यांना गायकवाड सरकारकडून दरमहा रु. १० रुपयांची स्कॉलरशिप मिळू लागली. व मग पुढें १८५७ मध्ये सरकारनें कांहीं नार्मल स्कॉलरशिप्स ठेवल्या; त्यांपैकीं एक रामकृष्णपंतांना मिळाली.

गेल्या शतकांत इकडे सुरू करण्यांत आलेली शिक्षणपद्धति अगदीं नवीन होती, हें मार्गें सांगितलेंच. त्यामुळे प्रथम प्रथम शिक्षकलोक शिकविण्याच्या कामीं ध्यावी तितकी काळजी घेत नसत. किंबहुना सर्वच बाबतींत त्या वेळीं थोडासा अव्यव-स्थितपणा होता असें म्हणण्यासही हरकत नाही. कारण सन १८५५ मध्ये शिक्षण-खात्याचे प्रमुख मि. हावर्डसाहेब यांनीं जेव्हां रामकृष्णपंत होते त्या वर्गाची परीक्षा घेतली, तेव्हां त्यांना फक्त “रामकृष्ण गोपाळ या विद्यार्थ्यांचींच उत्तरे समाधानकारक होती” असें वाटल्याचें त्यांच्या शेऱ्यावरून दिसतें. अर्थात् बाकीच्या विद्यार्थ्यांचीं उत्तरे समाधानकारक नव्हतीं. असाच प्रकार गणिताच्या

प्रोफेसरासंबंधानें होता. रामकृष्णपंत प्रथम कॉलेजांत दाखल झाले तेव्हां दादाभाई नवरोजी हे गणिताचे प्रोफेसर होते. त्यांच्या शिकविण्याच्या पद्धतीसंबंधाचीं सत्कीर्ति रामकृष्णपंतांनीं पूर्वीच ऐकली होती. अर्थात् त्यांच्या शिकविण्याचा आपल्यास लाभ मिळणार आहे असें वाटून त्यांना फार आनंद झाला, तें ठीकच झालें. पण तो आनंद दुदैवेंकरून एकच वर्षापेक्षां जास्त वेळ टिकूं शकला नाही याचेंच रामकृष्णपंतांना वाईट वाटलें; कारण पुढच्याच वर्षी दादाभाईंनीं कॉलेजांतील आपल्या जागेचा राजीनामा देऊन ते विलायतेस निघून गेले ! त्यांच्या मागून जे एक युरोपियन गृहस्थ गणिताचे प्रोफेसर म्हणून आले, त्यांचें गणितविषयाचें ज्ञान कितीही असलें तरी ते रामकृष्णपंतांच्या वर्गास योग्य तें गणित न शिकवितां खालच्या वर्गाचें गणित शिकवून कशी तरी वेळ मारून नेत, एवढी गोष्ट खरी ! त्या योगानें रामकृष्णपंतांची फार निराशा झाली. रामकृष्णपंत हे मूळपासूनच चांगले अभ्यासी असून स्पष्टवक्तेपणा हा एक त्यांच्यांत विशेष गुण वसत होता. अर्थात् ते एके दिवशीं म्हणाले कीं, “ मी कॉलेजांत गणित शिकण्याच्या मोठ्या आशेनें आलों, पण माझी निराशा झाली. ” हे शब्द सदरहू प्रोफेसरसाहेबांच्या कानीं पडतांच त्यांना राग आला, आणि त्यांनीं दुसरे दिवशीं आपलीं मोठमोठालीं गणित विषयावरील पुस्तके आणून रागारागानें रामकृष्णपंतांपुढें एकदम ठेविलीं. हेतु हा कीं, तो विषय आपल्याला चांगला समजतो हें त्या धीट विद्यार्थ्यास कळावें ! पण लागलीच रामकृष्णपंतांनीं तो प्रकार पाहून म्हटलें कीं, “ हीं पुस्तके माझ्यासमोर आणून ठेवण्यांत काय अर्थ आहे ? या पुस्तकांतून तुम्हीं आम्हांस कांहीं शिकवीत तर नाही ! ” असो.

यावरून रामकृष्णपंतांच्या अंगीं असलेल्या दोन गुणांचें चांगलेंच दिग्दर्शन होतें. एक, त्यांचा स्पष्टवक्तेपणा; व दुसरा, गणितविषयाबद्दलची त्यांची आवड ! या दुसऱ्या गुणामुळेच त्यांच्यांत एक प्रकारची प्रमाणशुद्धता आलेली होती. त्यामुळे ते कधीं सहसा आधाराशिवाय बोलत नसत, कीं लिहीत नसत ! सदरहू दोन गुणांचें त्यांच्या ठिकाणीं लहानपणापासून वास्तव्य असल्यामुळे पुढील त्यांच्या कोणत्याही कामांत ते गुण स्पष्ट दृष्टोत्पत्तीस आल्याशिवाय राहात नसत. असो. याप्रमाणें गणित हा त्यांचा आवडता विषय असला, तरी ते इंग्रजी, इतिहास किंवा शास्त्रीय विषय यांजकडे दुर्लक्ष करीत नसत. ते सर्वच विषयांचा काळजीपूर्वक अभ्यास करीत असत. इतिहासाचा देखील ते किती काळजीपूर्वक अभ्यास करीत

असत, याचा एकच मासला देतो. ग्रीस देशाच्या इतिहासाचा अभ्यास चालला असतां, त्यांत असें आढळून आलें कीं, आथेन्स शहरांत एकदा प्लेगनें कहर उडविला असतां ग्रीक इतिहासकार थुसिडाइडीस हा त्याला प्लेग झाला असतांही वांचला ! हा भाग वाचून एक विद्यार्थी म्हणाला कीं, “ तो थुसिडाइडीस मेला नाहीं कां ? तो मेला असता तर, ग्रीसचा इतिहास पाठ करण्याचे आपले श्रम वांचले असते ! ” हें ऐकून रामकृष्णपंतांस आश्चर्य वाटलें ! ते स्वतः तो ग्रीसचा इतिहास इतका काळजीपूर्वक पाठ करीत कीं, त्यांनीं त्या इतिहासांतील दिवसा वाचलेले देखावे-तीं लढाऊ गलबतें, त्या लढाया, ते योद्धे वगैरे-त्यांना रात्रीं स्वप्नांत दिसत ! इतके ते अभ्यासाशीं एकजीव होऊन जात ! मग तो विषय कोणताही असो.

रामकृष्णपंत हे जात्याच फार अभ्यासी होते हें मागें सांगितलेंच आहे. त्यामुळें सर्व विषयांत आपली उत्तम गति व्हावी यावद्दल ते फार दक्ष असत. शिवाय मंडलिक, वापट वगैरेंचीं उदाहरणें आपल्या नजरेपुढें ठेवूनच ते वागत असल्यामुळें अभ्यासाच्या कामांत ते कधींच कसूर करीत नसत. ते दिवसांतून फक्त सहाच तास झोंप घेत व बाकीचा बहुतेक सर्व वेळ ते अभ्यासांत घालवीत. झोंपेचा आपल्याचर जास्त अंमल होऊं नये म्हणून ते कधींकधीं रात्रीं आपली शेंडी खुंटीस बांधीत आणि नीट अभ्यास करीत. त्यांची अभ्यास करण्याची अशी रीत असे कीं, एकदा ते अभ्यासांत निमग्न झाले, म्हणजे भोंवतालीं काय चाललें आहे याचें त्यांना भान देखील नसे. याचीं एकदोनच उदाहरणें देऊं. ते लहानपणीं रत्नागिरीस इंग्रजी शाळेंत शिकत होते. तेव्हां तें नेहमीं आपल्या घरीं ओटीवर अभ्यास करतांना, इंग्रजी शब्द मोठमोठ्यानें पाठ करीत इकडून तिकडे फिरत असत. त्यांची ही अभ्यासाची (सकाळची) वेळ आणि गवताचे भारे (याला रत्नागिरीच्या बाजूस ‘ वरंडी ’ म्हणत त) घेऊन दारावरून कुळंब्यांच्या बायकांची जाण्याची वेळ, एकच असे. रामकृष्णपंत मोठमोठ्यानें शब्द पाठ करीत फिरूं लागले म्हणजे त्या अज्ञान बाया सहजच कुतूहलपूर्ण मुद्रेनें पाहात उभ्या राहात ! पण यांचें लक्ष तिकडे मुळींच नसे ! पुष्कळ वेळां असाच प्रकार दृष्टीस पडल्यामुळें त्यांपैकीं कांहीं बायांना वाटलें कीं, ‘ हा वेडा मुलगा असेल ! ’ म्हणून त्यांनीं घरच्या माणसांना एके दिवशीं स्पष्ट विचारलें देखील कीं, “ काय हो ? या

मुलाला वेड लागलें आहे काय ? तो नेहमीं असें बडबडत असतो तो !” तात्पर्य, इतके रामकृष्णपंत आपल्या अभ्यासांत गर्क होऊन जात !!

पुढें रामकृष्णपंत प्रथम मुंबईस आले तेव्हां कांहीं दिवस ते आपल्या बहिणीच्या घरी राहात होते. एके दिवशीं ते अभ्यासांत गढून गेले असतां, कोणीस एका लहान मुलाला आणून त्यांच्याजवळ ठेविलें. हेतु हा कीं, मूल कोठें जाईल किंवा पडेल तर हे पाहातील. कांहीं वेळानें तें मूल रडूं लागलें. तें इतकें कीं, घरांतून माणसें घाबरून काय झालें तें पाहाण्यास बाहेर आलीं आणि पाहातात तों रामकृष्णपंत जवळच आपला अभ्यास करीत बसले आहेत ! तो सर्व प्रकार पाहून त्यांच्या बहिणीनें सहज म्हटलें कीं, “ अरे, काय हा अभ्यास ? जवळ रडत असलेलें मूल देखील दिसलें नाहीं काय ? ” रामकृष्णपंत त्या वेळीं कांहीं बोलले नाहींत. पण दुसरे दिवसापासून ते खाणावळींत जाऊं लागले ! असो. याप्रमाणें रामकृष्णपंत मुंबईस कॉलेजचा परिश्रमपूर्वक सारा दिवस अभ्यास करीत असत. कधीं कधीं ते संध्याकाळीं सोबत्यांवरोंवर फिरावयास जात असत. तसेंच केव्हां केव्हां ते आपल्या सहाध्यायांवरोंवर पाश्चात्य विचार, पाश्चात्य सुधारणा वगैरे विषयांवर बादविवादही करीत असत.

वरील एकंदर प्रकारांवरून एक गोष्ट स्पष्ट दिसून येते, ती खुद्द रामकृष्णपंतांस जितकी भूषणावह होती तितकीच प्रस्तुत काळीं त्यांच्याविषयीं लोकांस अत्यंत आदर वाटण्यास कारण होत आहे. हल्लींच्या मानानें त्या वेळीं शिकण्याच्या बाबतींत अडचणी फार होत्या. पैकीं, प्रवासाच्या गैरसोयी, शिक्षणाचा नवीनपणा, त्यामुळे हरएक बाबतींत साहजिकच दिसून येणारा अव्यवस्थितपणा, शिक्षकांकडून केव्हां केव्हां आपल्या कामासंबंधानें होणारी हयगय वगैरे गोष्टींचा एका बाजूनें विचार केला, आणि दुसऱ्या बाजूनें रामकृष्णपंतांमध्ये त्यांच्या अगदीं बालपणांत देखील दिसून येणारे गुण त्यांचा उद्योगशीलपणा, त्यांची अभ्यासी वृत्ति, त्यांची महत्वाकांक्षा, त्यांची अडचणीस तोंड देण्याची तयारी वगैरे—पाहिलें म्हणजे आश्चर्य वाटतें व त्यांजविषयीं मनांत अत्यंत आदर उत्पन्न होतो. मुंबईस त्यावेळीं बाहेरगांवच्या मानानें शिकण्याच्या कांहीं तरी सोई होत्या. अर्थात् खुद्द मुंबईस राहाणाऱ्या मुलांनीं त्या सर्व सोईंचा फायदा घेऊन ते पुढें प्रसिद्धीस आल्यास त्यांत मोठेसें आश्चर्य नाहीं. पण मालवण-रत्नागिरीच्या बाजूस—ज्या ठिकाणीं मुंबईच्या सर्व सोयी असणें त्या वेळीं शक्य नव्हतें

अशा ठिकाणीं—राहाणाऱ्या रामकृष्णपंतांसारख्या सामान्य स्थितींतल्या त्या वेळच्या मुलांनें मागे सांगितल्याप्रमाणें इतकी—मंडलिकांचें उदाहरण पुढें ठेवून—महत्वाकांक्षा बाळगावी व ती पूर्ण करण्याकरितां इतके श्रम करावे, इतके कष्ट सोसण्यास तयार व्हावें, या सर्व गोष्टींचा विचार केला म्हणजे त्यांच्याविषयीं अत्यंत आदर वाटल्याशिवाय राहात नाहीं. रामकृष्णपंतांच्याच वेळेस किंवा जरा आगेमागे त्यांच्याच कॉलेजांत शिक्षण घेणारी, बाळ मंगेश बागळे किंवा माडगांवकर वेंधुद्वय ही मुंबईस राहाणारी मंडळी होतीच. अर्थात् अशा मंडळीला मुंबईत त्या वेळीं विद्यमान असलेल्या शिक्षणविषयक सोयींचा—घरवसत्या फायदा मिळून ते प्रसिद्धीस यावे यांत आश्चर्य वाटण्यासारखें कांहीं नाहीं. परंतु वरीलसारख्या बाहेरगांवीं सोयी नसतांना रामकृष्णपंत किंवा तदनंतर मुंबईस गेलेले वामन आबाजी मोडक यांजसारख्या सामान्य स्थितींतल्या त्या वेळच्या तरुण मुलांनीं वर सांगितल्या प्रकारच्या सर्व गैरसोयी सोसून कोंकणांतून मुंबईस येऊन शिक्षण घ्यावें व ऊर्जितदशेस पोंचावें ही खरोखरीच आश्चर्य मानण्यासारखी गोष्ट आहे यांत शंका नाही. असो. रामकृष्णपंतांचा कॉलेजांतील शिक्षणक्रम सुरू होतांच त्यांना स्कॉलरशिप मिळू लागल्या हें पूर्वी सांगितलेंच आहे. पुढें त्या शिक्षणाची प्रगति कसकशी होत गेली हें पुढील प्रकरणांत पाहूं.

प्रकरण तिसरें.

गुरुशिष्यसंबंध.

रामकृष्णपंत कॉलेजांत शिकत होते त्या वेळच्या एका गोष्टीचें मात्र महत्त्व आम्हांस फार वाटतें. त्या वेळीं शिक्षक अगर प्रोफेसर आणि विद्यार्थी यांचे संबंध अत्यंत निकट आणि प्रेमपूर्ण असत. हल्लींच्या काळीं तसे संबंध फारच थोड्या ठिकाणीं दृष्टीस पडतात. किंबहुना हल्लींच्या कांहीं प्रोफेसर लोकांस कॉलेज-हॉलमध्ये 'लेक्चर्स' देण्यापलीकडे आपलें काम आहे असें वाटतही नसतें. आणि त्यामुळे शिक्षकाविषयीं विद्यार्थ्यांच्या मनांत पूज्यवृद्धि तेवढी उत्पन्न न झाल्यामुळे ते त्यांची—वर्गांतून बाहेर पडतांच—वेष्टा करण्यासही मागेपुढें पाहात नाहीत. म्हणजे हल्लींच्या गुरुशिष्यसंबंधांत एक प्रकारचा कृत्रिमपणा किंवा भाडोत्रीपणा आलेला

दिसून येतो. त्यांत प्रेमाचा अगर आदराचा ओलावा दिसत नाही. कार्डिनल् न्यूमन् यांनीं एके ठिकाणीं म्हटलें आहे कीं,

“ विद्यार्थ्यांचा शिक्षणक्रम चालू असतां शीलवंत शिक्षकांच्या आचरणाचा त्यांच्यावर जर परिणाम होत नसेल तर तें शिक्षण भाडोत्रीपणाचें होईल. ”

रामकृष्णपंतांच्या वेळचे प्रोफेसर लोक विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणाकडे विशेष लक्ष देऊन ते त्यांजविषयीं कळकळ दाखवीत. अर्थात् अशा शिक्षकांसंबंधानें विद्यार्थ्यांच्या मनांत अत्यंत आदरभाव वसत असे, यांत नवल नाही. त्यांतही विशेषतः प्रोफेसर सत्यनिष्ठ, मेहनती आणि नीतिमान् असल्यास दुधांत साखर टाकल्याप्रमाणें, त्यांच्या आचरणाचा विद्यार्थ्यांच्या मनावर उत्कृष्ट परिणाम होऊन यांच्या शीलास उत्तम वळण लागे. खरे गुरु असेच असले पाहिजेत. आणि तसे सुदैवानें रामकृष्णपंतांना लाभले होते. किंबहुना युनिव्हर्सिटीची स्थापना झाल्यानंतरच्या अव्वल पिढीतील सर्व विद्यार्थ्यांना उत्तम उत्तम युरोपियन (व कांहीं हिंदी देखील) प्रोफेसरांचा लाभ झालेला होता असें म्हणण्यासही हरकत नाही. रामकृष्णपंतांच्या वेळीं हार्कनेस, ह्यूलिंग्स, दादाभाई व ओवेन; रानडे, मेथा व वाच्छा यांच्या वेळीं सर अलेक्झांडर ग्रँट; तेलंगांच्या वेळीं चॅटफिल्ड व कॅंडी; चंदावरकरांच्या वेळीं वर्डस्वर्थ; गोखल्यांच्या वेळीं सेल्वी; अशा प्रकारच्या उत्तम उत्तम प्रोफेसर लोकांच्या शिक्षणाचा त्या त्या वेळच्या विद्यार्थ्यांना लाभ झाल्यामुळे आपला फार फायदा झाला असे कृतज्ञतेचे व आदराचे उद्गार वरील मंडळींच्या मुखांतून व लेखांतून अनेकदां निघालेले पुष्कळांस स्मरत असतील.

विद्यार्थीदशा हा मनुष्याच्या आयुष्यक्रमांतील अत्यंत महत्त्वाचा काल असतो. कारण त्याचें मन त्या दशांत कोंवळें असल्यामुळें तो प्रायः अनुकरणशील व शीघ्रग्राही असतो. इतकेंच नव्हे, तर तो मनुष्य पुढें कसा निघणार हें त्याच्या त्या दशेंतील गुणांवरूनच पुष्कळ अंशीं ठरवितां येत असतें. अर्थात् त्यांच्या पुढील सर्व आयुष्यक्रमाचा पायाच या विद्यार्थीदशेंत घालावयाचा असतो. अशा वेळीं उत्तम शिक्षकांचा लाभ झाला म्हणजे त्यांच्या यत्नांचा व त्यांच्या सदाचरणाचा त्या मनुष्याच्या मनावर इष्ट प्रकारचा परिणाम होऊन त्याच्या पुढील सर्व आयुष्यक्रमाची दिशा बहुतेक कायमची ठरून जाते. इतक्या अधिकाराचे शिक्षक विद्यार्थ्यांना नेहमींच लाभतात असें नाही. पण तसे गुरुजी रामकृष्णपंतांना मिळाले होते.

असे त्यांच्या तोंडून वेळोवेळीं निघणाऱ्या उद्धारांवरून स्पष्ट दिसत असे. त्यांच्या वेळच्या प्रोफेसर लोकांचे विद्यार्थ्यांवर एवढे प्रेम असे व त्यांच्या शिक्षणावद्दल ते इतकी काळजी घेत असत, कीं कॉलेजच्या ठरलेल्या वेळाशिवाय इतर वेळीं देखील ते प्रेमाने विद्यार्थ्यांना बोलावून आपल्या ज्ञानाचा लाभ त्यांस करून देत असत. हल्लींच्या काळीं असे प्रोफेसर बहुधा मुळींच दिसत नाहीत. काशीनाथपंत तेलंगांच्या वेळीं चॅटफिल्ड व कॅंडी हे उभयतां अशा प्रकारे आपल्या विद्यार्थ्यांस ज्ञानलाभ करून देत असत असें दलाल (तेलंगांचे सहाध्यायी) यांनीं एकदा सांगितल्याचें पक्कें स्मरतें. प्रो० कॅंडीसाहेबांची बोलण्याची आणि वाचण्याची पद्धत (delivery) अत्यंत मोहक असे आणि तीच तेलंगांनीं उचलली होती असें दलालशेठजींचें मत होतें. असो. अशाच प्रकारे हॉवर्डसाहेब रामकृष्णपंतांच्या वेळीं हुषार विद्यार्थ्यांस आपल्या ज्ञानाचा लाभ देत असत. एकंदरींत वर सांगितल्याप्रमाणें पहिल्या पहिल्या पिढींतील विद्यार्थ्यांच्या वेळीं युरोपियन प्रोफेसर लोक आपल्या शिष्यांच्या शिक्षणाची फार काळजी घेत व त्यांच्याविषयीं कळकळ बाळगीत यावद्दल संशय नाही.

पण त्या वेळच्या शिक्षणस्थितींत व हल्लींच्या स्थितींत एवढा फरक कां पडावा ? याचें कारण आमच्या मते फक्त परिस्थितींतील बदल हेंच होय. पूर्वीं ऑक्सफर्ड-केंब्रिज येथील उच्च वातावरणांत तयार झालेले उत्तमोत्तम युरोपियन प्रोफेसर इकडे येत, तसे आतां येत नाहीत. आतां येतात ते बहुतेक चवथ्या पांचव्या प्रतीचे असतात. दुसरें, पूर्वीं कॉलेजांत शिकणारे विद्यार्थी थोडे असत. हल्लीं शेंकड्यांनीं मोजतां येतील इतके विद्यार्थी असतात. अर्थात् व्यक्तिशः हुषार विद्यार्थ्यांकडे लक्ष पुरविण्यास फारच थोडा अवकाश असतो. पण याहीपेक्षां आमच्या दृष्टीनें, महत्त्वाचें कारण वाटतें तें देशाची राजकीय स्थिति बदलत चालली, हें होय. पूर्वीं-म्हणजे युनिव्हर्सिटी स्थापन झाल्यावर सुमारे पांच दशके-पर्यंत-पाश्चात्य शिक्षणपद्धत हिंदुस्थानापुरती जवळ जवळ बाल्यावस्थेत होती. अर्थात् त्यावेळीं विद्यार्थ्यांची स्थिति, मुलांच्या स्थितीसारखी असल्यामुळे युरोपियन प्रोफेसर लोक त्यांच्याशीं, मुलांशीं वागतात त्याचप्रमाणें, प्रेमानें-किंबहुना आपलेपणाच्या भावनेनें-वागत असत. प्रस्तुत काळीं हिंदुस्थानचे लोक इंग्लंडजवळ बरोबरीचे हक्क मागूं लागल्यामुळे युरोपियन प्रोफेसरांच्या मनांतील-पूर्वींचा आपलेपणा नष्ट होऊन त्यांना अंमळ परकेपणा वाटावा यांत आश्चर्य नाही. पण

तेवढी गोष्ट ओळखल्यानेच मात्र शिक्षणविषयक-किंबहुना गुरुशिष्यसंबंध कसे असावेत हा—प्रश्न समाधानकारक रीतीने सुटतो असे नाही. प्रस्तुत आपली हिंदी प्रोफेसर मंडळी परमेश्वरकृपेने पुष्कळ तयार होत आहे. आणि पूर्वी जे कार्य हॉवर्ड, ग्रॅंट, वर्डस्वर्थ वगैरे करीत असत ते काम आतां आपल्या मंडळीकडे आले आहे. मुख्य गोष्ट म्हणजे अध्यापकांच्या अंगी विद्वत्ता पाहिजे, उद्योगशीलता पाहिजे; पण याहीपेक्षां विशेष महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे त्यांच्या नीतिमत्तेसंबंधाने अत्यंत उदात्त कल्पना असून त्यांचे आचरण शुद्ध असले पाहिजे. हे गुण प्रत्येक मनुष्यास, इच्छा असल्यास, संपादन करतां येण्यासारखे आहेत. विशेषतः ज्यांना अध्यापनासारख्या पवित्र धंद्यांत शिरावयाचे असेल त्यांनीं तर हे गुण जरूर संपादन करून त्यांचे संवर्धन करीत राहिले पाहिजे. आणि एवंगुणविशिष्ट अध्यापक असल्यावर त्यांच्या शिक्षणाचा व त्यांच्या वर्तनाचा विद्यार्थ्यांच्या मनावर योग्य परिणाम झाल्याशिवाय कसा राहील ? अशा प्रकारचे महाराष्ट्रांत घडलेले खुद्द डॉ० भांडारकरांच्या उदाहरणासारखे दुसरे उदाहरण क्वचित्च आढळेल ! शिकविण्याची उत्तम पद्धत, उदात्त विचारसरणी, निष्कलंक वर्तन व आपणासारखेच आपल्या शिष्यांनीं व्हावे अशी इच्छा, हेच गुरुवर्यांचे-शिक्षकांच्या नात्याने-विशेष गुण होते !

सुदैवाने रामकृष्णपंतांना प्रोफेसर चांगले मिळाले होते हे सांगितलेच. त्यांच्या शिकविण्याने त्यांच्या मनावर फार चांगला परिणाम झाला. त्या वेळीं हार्कनेससाहेब एल्फिन्स्टन कॉलेजचे प्रिन्सिपाल होते. आणि तीन नवीन प्रोफेसर इंग्लंडहून आणविण्यांत आले होते. रॉलिन्सन, डॉ० ह्यूलिंम्स आणि ऑवेन, अशीं त्यांचीं नांवे होती. रॉलिन्सन हिंदुस्थानांत आल्यावर नंतर लवकरच वारले. ह्यूलिंम्ससाहेब मात्र फार दिवस राहिले. ते फारच चांगले शिक्षक असून त्यांचे हुषार विद्यार्थ्यांकडे नेहमीं लक्ष असे. ते 'अर्थशास्त्र' हा विषय शिकवीत असून त्यांच्या शिकविण्यापासून आपल्यास फायदा झाला असे वाच्छाशेठनीं कृतज्ञतापूर्वक लिहून ठेविले आहे.* ह्यूलिंम्स हे प्रोफेसर इतके लोकप्रिय झाले होते कीं, त्यांनी पेन्शन घेतल्यावर त्यांच्या कृतज्ञ विद्यार्थ्यांनीं कशीनाथपंत तेलंगांच्या पुरस्कर्तृत्वाखालीं वर्गणी जमवून त्यांचे एक लहानसे स्मारक उभारले होते. असो. ऑवेनसाहेबांसंबंधाने वाच्छाशेठजींचे मत त्यांच्या लेखावरून चांगले होते असे दिसत नाही. पण त्या

* मुंबईच्या 'वाळवंटातील शिपा', हा वाच्छांचा लेख.

साहेबांच्या शिकविण्यापासून रामकृष्णपंतांचा फार फायदा झाला, हें सत्य आहे व तसें त्यांनीं मनोरंजनच्या (सन १९१४) अंकांत प्रसिद्ध केलें आहे. ऑवेनसाहेब विद्यार्थ्यांच्या बुद्धीची परीक्षा पाहात आणि त्यांच्या गरजांची माहिती करून घेत. अर्थात् हुषार विद्यार्थ्यांकडे ते विशेष लक्ष देत असत. तेव्हां रामकृष्णपंतांसारख्या हुषार, बुद्धिवान् व मेहनती विद्यार्थ्यांकडे त्यांचें लक्ष वेधलें गेलें असल्यास त्यांत आश्चर्य नाही. ऑवेनसाहेब वर्गीत फ्रेंच राज्यक्रांतीचा इतिहास (French Revolution) शिकवीत. ज्या ग्रंथावरून ते तो विषय शिकवीत तो ग्रंथकार त्या क्रांतीची तरफदारी करणारा होता. परंतु ऑवेनसाहेबांचें मत तसें नसे. ते म्हणत, कीं कोणाच्याही हातून कांहीं कृति घडली तर त्याचीं कारणें काय आहेत याची चांगली छाननी करून त्या त्या मनुष्यास त्याच्या कृतीबद्दल जबाबदार धरलें पाहिजे; त्याबद्दल टाळाटाळ करणें अगर त्याचें महत्त्व कमी करण्याचा प्रयत्न करणें यांत अर्थ नाही असें त्यांचें मत असे. याप्रमाणें एकंदरीत दिसून येणारी ऑवेनसाहेबांची विद्वता, स्पष्टवक्तेपणा, न्यायबुद्धि, कर्तव्यदक्षता व चौकसपणा या गुणांचा रामकृष्णपंतांच्या मनावर चांगला परिणाम होऊन त्यांना तसें इष्ट प्रकारचें वळण लागलें. व त्यावरून ते अखेरपर्यंत ऑवेनसाहेबांबद्दल आदर व्यक्त करीत असत. असो. त्याचप्रमाणें हार्कनेस, ह्यूलिंम्स व दादाभाई नवरोजी यांच्याही शिक्षणापासून आपला फार फायदा झाला असें रामकृष्णपंत म्हणत असत. पण आणखी ज्या एका गृहस्थांच्या विद्वत्तेचा, दूरदर्शीपणाचा व अनुभवाचा त्यांस लाभ झाला ते हॉवर्डसाहेब होत ! वस्तुतः ते शिक्षणखात्याचे मुख्य-डायरेक्टर-असल्यामुळें शिकविण्याचें त्यांचें काम नव्हतें. परंतु हुषार व होतकरू विद्यार्थ्यांस उत्तेजन देऊन शिकविण्याची त्यांना हौस असल्यामुळें तशा विद्यार्थ्यांना ते खासगी रीतीनें शिकवीत असत. त्या विद्यार्थ्यांत रामकृष्णपंत हे असतच ! यामुळें त्या साहेबांच्या शिकविण्यापासून यांचा बराच फायदा झाला. असो. याप्रमाणें सन १८५८ सालीं रामकृष्णपंतांचा अभ्यासक्रम पुरा झाल्यावर त्यांनीं (कॉलेजच्या) प्रिन्सिपालच्या कारकुनाचें काम थोडे दिवस केलें. आणि मग त्यांची एलिफन्स्टन इन्स्टिट्यूशन-मध्ये शिक्षकाचे जागीं नेमणूक झाली.

हॉवर्डसाहेबांचें रामकृष्णपंतांकडे लक्ष असून त्यांना त्यांच्या हुषारीबद्दल कौतुक वाटे, हें वर आलेंच आहे. त्यामुळें योग्य विद्यार्थ्यांस ज्ञानप्राप्तीचा शक्य तितका मार्ग खुला करून देणें हें आपलें कर्तव्य आहे असें त्यांच्या मनानें घेतलें आणि

ह्यासाठी त्यांनी एक योजना केली. त्या योजनेला सरकारची मंजूरी मिळतांच ती फलद्रूप झाली हें सांगणें नकोच ! पेशवाईच्या वेळचा दक्षिणाफंड सन १८५९ पर्यंत तसाच व्यर्थ पडून राहिला होता. त्याचा विद्यावृद्धीच्या कामाकडे उपयोग करावा या हेतूने हॉवर्डसाहेबांनी सरकारी मंजूरीने त्या फंडांतून सहा फेलोशिप्स—उच्च वर्गाचे पगारी विद्यार्थी—निर्माण केल्या. आणि त्यांपैकी पहिली फेलोशिप त्यांनी रामकृष्णपंतांना दिली. नंतर कांहीं दिवसांनी दुसरी जव्हेरीलाल उमिया-शंकर याज्ञिक यांस दिली. त्यानंतर फेलोशिप्स रानडे, मोडक, पंडित इत्यादि मंडळींसही मिळाल्या. असो. फेलो या नात्याने रामकृष्णपंतांना प्रथम मुंबईस वर्ष दीडवर्ष काम करावें लागलें व मग त्यांची पुण्यास सन १८६० मध्ये डेक्कन कॉलेजांत (त्या वेळचे पुनाकॉलेज) वदली झाली. पुणें शहरांतच आपलें पुढें कायमचें राहाणें होऊन तेथूनच आपल्या हातून महाराष्ट्राची किंबहुना सर्व हिंदु-स्थानची महत्त्वाची कामगिरी घडण्याचा योगायोग आहे हें त्यावेळी त्यांच्या मनांत थोडेंच आलें असेल !

हॉवर्डसाहेबांनी पेशवाईतल्या ज्या दक्षिणाफंडांतून फेलोशिप्स स्थापन केल्या, त्या दक्षिणाफंडाचा पूर्वेतिहास बराच मनोरंजक आहे. तो सर्व येथे देण्याचें कारण नाही. पण त्याचें थोडक्यांत अल्पसे दिग्दर्शन केल्यास अप्रस्तुत होणार नाही. सविस्तर विवेचन हवें असेल त्यांनी रा० ब० दत्तोपंत पारसनीस यांचा एक याच विषयावर लिहिलेला निबंध 'विविधज्ञान-विस्तार', पु. ४४, पृष्ठ १७-२४, मध्ये प्रसिद्ध झाला आहे तो पाहावा. दक्षिणाफंडाची मूळ उत्पत्ति शिवाजी महाराजांच्या वेळेपासूनच झालेली होती. त्यांच्या सर्व राज्यव्यवस्थेत विद्वान् लोकांस उत्तेजन देऊन विद्या-कलादिकांची अभिवृद्धि व्हावी एतदर्थ दरसाल कांहीं रक्कम खर्च पडत असे. ती रक्कम वाढतां वाढतां दहा पंधरा लाखांपर्यंत वाढली. अर्थात् सर्व हिंदुस्थान देशांतील प्रसिद्ध प्रसिद्ध क्षेत्रांतून विद्वान् ब्राह्मण सातान्यास व मग पुण्यास श्रावणमासांतील रमण्याकरितां जमत आणि त्यांची विद्वत्ता पाहून त्यांना दक्षणा वाटण्यांत येई. मूळ फंड स्थापन करणाऱ्या शिवाजीमहाराजांचा हेतु जरी चांगला होता, तरी त्या फंडाचा पुढें पुढें दुरुपयोग होऊं लागला. तो इतका की, फंडाचा मूळ हेतु एका बाजूस राहून त्याच्या योगानें पुण्यास नुसती भिक्षुकांची संख्या मात्र वाढली असें न्या० रानडेयांनी आपल्या एका निबंधांत म्हटलेलें आहे. तरी सदरील फंडाचा मूळ हेतु अत्यंत स्तुत्य होता आणि अखेर त्याचा जरी पुष्कळ

दुरुपयोग करण्यांत आला तरी त्याचा कांहीं ना कांहीं उपयोग झाला हें खरें; त्याबद्दल खुद्द माउंटस्टुअर्ट एल्फिन्स्टनसाहेबांचा सन १८२१ सालीं नमूद झालेला शेरालक्षांत ठेवण्यासारखा आहे. त्याचा सारांश असा:—

“ दक्षिणाफंड विद्येला उत्तेजन देण्याकरितां मूळ स्थापन करण्यांत आला होता आणि तो हेतु अत्यंत स्तुत्य होता. त्याची रक्कम लाखों रुपयेपर्यंत वाढली होती. पण तो खर्च पुढें दुसऱ्या बाजीरावांनीं बराच कमी केला. त्या फंडाचा नेहमींच सदुपयोग केला जात नव्हता हें खरें. पण त्यायोगें देशांत विद्या जिवंत राखण्याच्या कामीं मदत होत असे, यांत शंका नाही. तसेंच ती विद्या जरी अत्यंत रुक्ष व अव्यवहारोपयोगी असे हें कबूल केलें तरी ती संपादन करणारे ब्राह्मण लोक युरोप-खंडांतील मध्ययुगीन धर्मोपदेशकांपेक्षां खचित् कमी प्रतीचे नसत. सबब अशा विद्वान् ब्राह्मणवर्गाचें परिपोषण करणें हें देशहिताच्या दृष्टीनें इष्ट आहे. ”

वर नमूद केलेल्या उताऱ्यावरून एल्फिन्स्टनसाहेबांचें चित्तौदार्य आणि विद्येची आवड हे गुण व्यक्त होतातच. पण हॉवर्डसाहेबांच्या योजनेची वाढ करून जरा जास्त प्रमाणावर अधिक फेलोशिप्स स्थापन करण्याचा साठपासष्ट वर्षांनंतर देखील सरकारकडून कांहीं प्रयत्न झालेला नाही याचेंच वाईट वाटतें ! अशा स्थितींत वाढत्या प्रमाणावर बाहेर पडणाऱ्या तरुण होतकरू पदवीधरांनीं शास्त्रीय शोध अगर ज्ञानवृद्धि करण्याची उमेद कशी धरावी ?

प्रकरण चवथें.

दोन चित्रें !

हॉवर्डसाहेबांच्या नवीन योजनेप्रमाणें सहा फेलोशिप्स स्थापन केल्या जाऊन त्यांपैकीं एक रामकृष्णपंतांना देण्यांत आली हें मागें सांगितलेंच आहे. ही नेमणूक सन १८५९ च्या जानेवारींत होऊन फेलो या नात्यानें रामकृष्णपंतांनीं सुमारे दीडवर्ष मुंबईस काम केलें आणि मग त्यांची बदली पूना-कॉलेजांत—हल्लींचे डेक्कन कॉलेज—झाली. म्हणजे फेलो या नात्यानें त्यांनीं एकंदर साडेपांच वर्षे काम केलें. तेवढ्या अवधींत त्यांनीं संस्कृत भाषेचा अत्यंत परिश्रमपूर्वक अभ्यास करून आपलें ज्ञान वाढविलें. तें इतकें कीं, पुढें थोड्याच दिवसांनीं ते पहिल्या नंबरचे

संस्कृतज्ञ पंडित म्हणून प्रसिद्धीस आले. यांत मुख्य गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी ही कीं, रामकृष्णपंतांचें जें शालेंतील अगर कॉलेजांतील शिक्षण झालें होतें त्याचा आणि त्यांनीं पुढें संपादन केलेल्या संस्कृत ज्ञानाचा कांहींएक संबंध नव्हता. कारण त्यावेळीं कॉलेजांत संस्कृत मुळींच शिकविलें जात नसे. आणि त्यांचा कॉलेजांतील आवडीचा विषय म्हणजे गणित हा होता हेंही मागें एकवार आलेच आहे. पुढें रामकृष्णपंतांस जेव्हां संस्कृत शिकण्याची इच्छा झाली तेव्हां त्यांनीं अगदीं जुन्या पद्धतीप्रमाणें, पण आपल्या गणिती संवयीप्रमाणें—चिकित्सक रीतीनें—तो अभ्यास करण्यास सुरवात केली. असें सांगतात कीं, रा० सा० मंडलिक यांनीं एकदा परीक्षेंत मोरोपंती आर्या व वामनी श्लोक घातले होते. तशा प्रकारच्या आर्या किंवा श्लोक त्या वेळच्या विद्यार्थ्यांस चांगले लावतां येत नसत. म्हणून भांडारकर, वागळे, परमानंद, रामभाऊ माडगांवकर वगैरे मंडळींनीं एका बाळोबा पाध्ये नांवाच्या गृहस्थांजवळ—हे त्या कामांत प्रवीण होते—वामनी श्लोक, मोरोपंती आर्या लावण्याचा अभ्यास केला. तो अभ्यास चालला असतां त्यांना पावलोपावलीं संस्कृताची अडचण भासूं लागली. मराठी कवितेचें चांगलें ज्ञान होण्यास संस्कृत किती आवश्यक आहे हें नंतर कांहीं वर्षांनीं रा० व० शंकर पांडुरंग पंडित यांनीं एकदा स्पष्ट रीतीनें दाखविलें आहे. ते म्हणतात:—

“Some centuries afterwards, Waman was the first who introduced the greatest number of Sanskrit metres and words, the first who adorned his verses with long harmonious rhymes, and was the first who imposed upon every one that wished to hear him, the necessity of having at least some elementary knowledge of Sanskrit. Then followed our lofty and learned poet of the Eighteenth century (Moropant). He wrote, as he says himself, in a mystical Kantha (a patch work of many coloured cloth), and carried to the utmost height the outward ornament of rhyme the logical accuracy and scientific exactness in use of words, the art of expressing long complicated thoughts within a most wonderfully short compass by means

compounds or Samasas (which is one of the most characteristic beauties of Sanskrit, and thence of Marathi); and lastly, almost a reverential observance of the rules of grammar and idiom—'

(See Pandit's paper in the Elphinstone Collage, October 1863).

तात्पर्य, मराठी कविता चांगली लावतां येण्यास संस्कृत भाषेचें ज्ञान अत्यंत आवश्यक आहे, ही गोष्ट रामकृष्णपंतांच्या नजरेस येतांच आपण संस्कृत शिकावे असे त्यांच्या मनांत आले तें ठीक होतें. पण हल्लीं ट्रेनिंग कॉलेजांतून संस्कृत भाषेची सरकारी हुकुमानें हकालपट्टी करण्यांत आली आहे ! असो. संस्कृत शिकण्याची रामकृष्णपंतांस उत्कट इच्छा होण्यास पाश्चात्य लोकांचे श्रमच कारण झाले ! रामकृष्णपंत कॉलेजांत फेलो होते, त्या अवधीत त्यांच्या मनांत ही गोष्ट स्पष्ट रीतीनें बिंबली कीं, आमच्या देशांतील प्राचीन संस्कृत ग्रंथांचा परिश्रमपूर्वक अभ्यास करून नवीन शोध लावण्याचें महत्त्वाचें काम पाश्चात्य पंडित करीत आहेत, आणि आम्ही कांहीं एक न करतां फक्त संस्कृत भाषेचा व्यर्थ अभिमान बाळगून आपल्या पूर्वजांच्या बुद्धिमत्तेची स्तुति मात्र करीत बसलों आहोंत. त्यामुळे आम्ही कांहीं उद्योग न करतां आपल्या प्राचीन ऋषिवर्यांच्या संस्कृत भाषेचा नुसता अभिमान बाळगावा; आणि त्या भाषेचा अभ्यास करून ज्ञान-वृद्धीचें अत्यंत पवित्र आणि महत्त्वाचें काम परकीयांनीं करावें ही गोष्ट आम्हांस खरोखर कमीपणा आणणारी आहे, हें रामकृष्णपंतांच्या लक्षांत येतांच त्यांना अत्यंत विषाद वाटला आणि संस्कृत भाषा शिकण्याची त्यांची इच्छा दृढतर झाली, ही आपली इच्छा त्यांनीं हॉवर्डसाहेबांच्या कानांवर घातली. ते साहेब मनाचे फार थोर होते. रामकृष्णपंतांची इच्छा पाहून त्यांना फार समाधान वाटलें आणि त्या कामीं त्यांना उत्तेजन व शक्य ती मदत करण्याचें त्यांनीं अभिवचन दिलें. असो. रामकृष्णपंत आपला कॉलेजांतील शिक्षणक्रम पुरा होतांच या उद्योगास लागले. त्यांनीं प्रथम कांहीं दिवस मुंबईस गोविंदशास्त्री लेले आणि अप्पाशास्त्री खाडिलकर यांच्याजवळ संस्कृताचा अभ्यास केला, आणि मग पुण्यास अनंतशास्त्री पेंढारकर व बाळशास्त्री देव यांजकडे बरेच दिवस अभ्यास केल्यावर रामकृष्णपंतांची संस्कृतांत इतकी प्रगति झाली कीं, त्यांना संस्कृत वाङ्मयांतील

व्याकरण, वेदान्त, न्याय वगैरे अवघड विषयांचा स्वतःच अभ्यास करता येऊं लागला. संस्कृत ग्रंथांचा पाश्चात्य पंडितांनीं सुरू केलेल्या चिकित्सक पद्धतीने परिश्रमपूर्वक अभ्यास करून प्राचीन वाङ्मयांत पहिल्या नंबरची प्रवीणता संपादन केलेल्या आपल्या देशांतील आधुनिक विद्वान् मंडळींत रामकृष्णपंत हेच एक व पहिले होते असें म्हटल्यास अतिशयोक्ति होणार नाही !

रामकृष्णपंतांच्या पूर्वी कोंकणांतून विश्वनाथ नारायण मंडलिक हे मुंबईस येऊन व मेहनतीने चांगली विद्या संपादन करून प्रसिद्धीस आल्याचें मागे सांगितलेंच आहे. त्यांच्याही पूर्वी डॉ० भाऊ दाजी हे गोमांतकांतून मुंबईस आले होते आणि अत्यंत परिश्रमपूर्वक विद्या संपादन करून नव्या पद्धतीचे पहिले मिषग्वर्य झाले होते; इतकेंच नव्हे, तर पहिल्या नंबरची ज्ञानलालसा बाळगून त्यांनीं संस्कृत भाषेचा अभ्यास केलेला होता आणि हिंदुस्थान देशभर फिरून प्राचीन शिलालेख व ताम्रपत्र मोठ्या खटपटीने व पदरचे पैसे खर्च करून मिळविले होते व हौसेखातर यांनीं इतिहाससंशोधन चालविलें होतें ! मुंबईच्या ग्रॅन्ट मेडिकल कॉलेजांतील पहिले हिंदु दक्षिणी-विद्यार्थी, ते; त्या कॉलेजांतील पहिले हिंदु प्रोफेसर, ते; आणि सन १८५७ सालीं मुंबईस युनिव्हर्सिटी स्थापन झाल्यानंतर सरकारकडून नेमल्या गेलेल्या पहिल्या फेलोज्मध्ये समाविष्ट झालेले एक हिंदु फेलो तेच असो. डॉ० भाऊ दाजींच्याही पूर्वी गोविंद नारायण माडगांवकर (हल्लींच्या न्या० माडगांवकरांचे आजोबा) हे दुसऱ्या एका (गोमांतकांतीलच) खेड्यांतून मुंबईस येऊन इंग्रजी शिकून प्रसिद्धीस आले होते. गेल्या शतकाच्या तिसरी-चाळीशींत जे आद्य मराठी ग्रंथकार होऊन गेले त्यांत माडगांवकरांची गणना आहे. मुकुंदराज आणि ज्ञानेश्वर यांना जर मराठी कवितेचे चांसर म्हटले—आणि तसें म्हणण्यास हरकत कोणची ?—तर गेल्या शतकाच्या प्रथमार्धांत मुंबईस होऊन गेलेल्या सदाशिव काशीनाथ छत्रे, बाळशास्त्री जांभेकर, हरि केशवजी व गोविंदराव माडगांवकर या आद्य (मराठी) गद्य ग्रंथकारांना वेकन किंवा अँडिस यांची उपमा देण्यास हरकत नाही ! त्यांतून माडगांवकरांच्या एका चरित्र लेखकानें* तर त्यांची अँडिसन् आणि डॉ० अर्नाल्ड यांच्याशीं तुलना केलेलीच

*इंदूरच्या वा. ना. देव यांनीं माडगांवकरांविषयी लिहिलेला चरित्रात्मक लेख—
'विविधज्ञानविस्तार,' सप्टेंबर १९१८.

आहे. असो. ही सर्व मंडळी रामकृष्णपंतांच्या पुष्कळच पूर्वी शिकून पुढे आलेली होती. त्यांच्या पाठीमागून देखील रानडे, मोडक, पंडित वगैरे बरीच मंडळी मुंबईस आली. त्यांत कै० रा० ब० शंकर पांडुरंग पंडित यांचे नांव प्रमुखत्वाने सांगितले पाहिजे. त्यांनीं देखील कॉलेजांत शिकण्याची आपली दुसरी भाषा लॅटिन असतांना देशाभिमानाने प्रेरित होऊन परिश्रमपूर्वक संस्कृतचे अध्ययन केले होते आणि ऋग्वेद संहितेचे 'वेदार्थरत्न' या मासिक पुस्तकाच्या द्वारे मराठी भाषांतर (इंग्रजीही) करण्याचे काम आरंभिले होते. ते भाषांतर फक्त चार अष्टकांचेच होऊन अपुरे राहिले ही दुःखाची गोष्ट आहे. त्याचप्रमाणे त्यांनीं अथर्ववेदाचे भाष्य मोठ्या मेहनतीने श्रंगेरीहून मिळवून व त्याचे कित्येक इतर शास्त्रांच्या साहाय्याने संशोधन करून ते प्रसिद्ध केले होते. या त्यांच्या अचाट कामगिरीबद्दल लोकांनीं त्यांना सायन व मल्लिनाथ या प्रसिद्ध भाष्यकारांची उपमा दिली होती. असो. या गेल्या शतकाच्या मध्याच्या सुमारास-जरा आगेमागे-मुंबईस घडलेल्या गोष्टीचे आज स्मरण होण्याचे कारण एवढेच कीं, ही सर्व मंडळी-आणि त्याबरोबरच आमचे चरित्रनायक रामकृष्णपंत भांडारकर-अगदीं गरीब स्थितींतली असूनही सर्वांनीं आपल्यापुढे उच्च ध्येय ठेवून परिश्रमपूर्वक विद्या संपादन केली होती आणि ते केवळ स्वपराक्रमाने-इतरांची कोणाची विशेषशी मदत न घेतां किंवा त्यांना कोणत्याही प्रकारचा राजाश्रय नसतां-योग्यतेस चढलेले होते. इतकेच नव्हे, तर त्यांपैकीं कांहींच्या हातून-जांभेकर, भाऊ दाजी, भांडारकर, रानडे, व पंडित यांच्या हातून-देशाची एवढी बहुमोल कामागिरी झाली आहे कीं, त्यांचे विस्मरण होणे केव्हांही शक्य नाही !

हे मुंबईतील वस्तुस्थितीचे हृदयंगम चित्र डोळ्यांपुढे उभे राहिले म्हणजे सहजच त्याच वेळच्या पुण्यांतील वस्तुस्थितीकडे नजर वळते आणि दोन्ही ठिकाणांच्या स्थितींतील फरक नजरेस आला म्हणजे मनांत नानाप्रकारचे विचारतरंग उत्पन्न होतात ! पुण्यांतील तत्कालीन वस्तुस्थिति अत्यंत शोचनीय झालेली होती!! या वेळीं पुण्यास मोरशास्त्री साठ्यांसारखे विद्वान् सच्छील ब्राह्मण होते व त्यांच्याच शिकवणीने थोरल्या (कृष्णशास्त्री) चिपळूणकरांसारखे बुद्धिवान् शास्त्री तयार झाले होते. कृष्णशास्त्री यांनीं पुढे प्रौढ वयांतही मोरशास्त्र्यांच्या सांगण्यावरून इंग्रजी भाषेचा अभ्यास केला व ते मग बऱ्याच योग्यतेस चढले. शिक्षणाचा विशेष संस्कार नसतां करोपंत छत्रे यांनीं केवळ आपल्या बुद्धिमत्तेच्या जोरावर

डेक्कन कॉलेजांतील गणित विषयाच्या मुख्य अध्यापकाची जागा सुशोभित केली होती. केरोपंत छत्रे हे प्रसिद्ध मराठी आद्य गद्यग्रंथकार सदाशिव काशिनाथ छत्रे यांचे पुतणे असून त्यांचें शिक्षण मुंबईसच झालेलें होतें ! त्यांच्या सरकारी नोकरीची सुरवातही मुंबईस झालेली असून ते कांहीं दिवस एल्फिन्स्टन कॉलेजांत गणिताचे प्रोफेसर होते. मग त्यांची पुण्यास नेमणूक झाली. तसेंच पुण्यांत बाबा गोखले व डॉ. विश्राम घोले हेही इंग्रजी शिकले होसे. रा० व० गोपाळराव हरि देशमुख हे अव्वल पिढींतले गृहस्थ होते. पण ह्यापैकी कृष्णशास्त्रांखेरीज इंग्रजी विद्येत प्रवीण असे कोणीच नव्हते ! वास्तविक पेशवाईची परिसमाप्ति होण्यापूर्वी सुमारे शंभर वर्षे पुणें हे पेशवाईचें राजधानी शहर होतें. इतकेंच नव्हे तर, विद्येच्या उत्तेजनार्थ म्हणून असंख्य ब्राह्मणांना दरसाल लाखों रुपये दक्षिणेप्रीत्यर्थ वांटण्यांत येत असत. आणि हा आश्रय शिवाजी महाराजांच्या वेळेपासून पेशवाईच्या अंतापर्यंत म्हणजे सुमारे दीडशें वर्षे चालू होता ! इतका जबरदस्त राजाश्रय असतांना पुण्याच्या लोकांत एक दोन शतकेंदेखील खरी ज्ञानलालसा जागृतावस्थेत राहूं नये आणि पेशवाईची समाप्ति झाल्यावर सुमारे पन्नास वर्षेपर्यंत, अनायासे मिळत असलेल्या नवीन शिक्षणाचा फायदा घेऊन आपल्या जुन्या ज्ञानांत भर घालण्याकरितां कोणी फारसे पुढें येऊं नयेत, ही आश्चर्याची गोष्ट नव्हे काय ! कृष्णशास्त्री चिपळूणकर किंवा केरोपंत छत्रे हे अपवादादाखल होत. पण शंभर दीडशें वर्षे सारखा राजाश्रय मिळत असलेल्या पुण्यांतून नवीन विद्येचा फायदा घेण्यास फारसे लोक (माधवराव रानडे व माधवराव कुंटे हे पुण्याचे नव्हत) पुढें येऊं नयेत, आणि कोंकणासारख्या मागसलेल्या प्रांतांतून मोठ्या महत्त्वाकांक्षेनें प्रेरित होऊन, मंडलिक, भाऊ दाजी, मोडक, भांडारकर यांच्यासारख्या मंडळींनीं पुढें यावें व अत्यंत कष्ट सोसून मुंबईस इंग्रजी विद्या संपादन करून मोठ्या योग्यतेस चढावें, हा फरक-हा दोन शेजारींच असलेल्या चित्रांतील फरक-त्या वेळच्या इतिहासाचें पर्यालोचन करीत असतांना लक्षांत आल्याशिवाय कसा राहील ? फिरून वरील पैकीं मुंबईस गेलेली बरीच मंडळी मूळची अगदीं गरीब स्थितींतली होती. भाऊदाजींचे वडील मुंबईस मातीचीं चित्रे करून उदरनिर्वाह करीत, तर गोविंद नारायण माडगांवकरांचे वडील तपकीर विकून कुटुंबपोषण करीत ! शंकरराव पंडित व त्यांचे बंधु तर वेळगांवास आपल्या एका ग्रामस्थ सुताराच्या पडवींत राहून शिकवण्यांवर निर्वाह करीत आणि सरकारी

शार्वेत इंग्रजी शिकत ! तसेच वामनराव मोडक देखील शिकवण्या करूनच इंग्रजी शिकले ! ! कुठें गोमांतकांतील पार्से, (भाऊदाजींची जन्मभूमी); कुठें सावंतवाडी-जवळची वांवूळी (पंडितांची जन्मभूमी); कुठें मालवण, कुठें रत्नागिरी आणि कुठें त्यावेळची आठ पंधरा दिवसांच्या त्रासदायक प्रवासानंतर गांठली जागारी मुंबई ! ! खरोखरच या मंडळीला विद्यासंपादनार्थ गांवोगांव कसकसें फिरावें लागलें, हें लक्षांत आलें म्हणजे सोळाव्या शतकांतील युरोपखंडभर ज्ञानप्रसारार्थ हिंडणान्या ग्रीक व लॅटिन पंडितांची किंवा अशोक राजाच्या वेळीं धर्मप्रसारार्थ देशभर फिरणान्या बौद्ध भिक्षूंची आठवण झाल्याशिवाय राहात नाही !

पण मुंबईच्या व पुण्याच्या त्या वेळच्या स्थितींत इतका फरक कां पडावा ? पुण्याच्या तत्कालिन स्थितीचा व त्याच्या कारणांचा एकदा लो० टिळकांनीं निर्देश केला आहे. सुमारे पंचवीस वर्षांपूर्वी (सन १९०१ मध्ये) विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांच्या पुण्यतिथीच्या दिवशीं टिळकांनीं जो निबंध वाचला त्यायोगें शास्त्रीबोवा झाले, त्याच्या पूर्वकालीन सुमारे चाळीस-पन्नास वर्षांतील पुण्याच्या इतिहासावर चांगला प्रकाश पडतो. थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे त्या वेळचें पुण्याचें संबंध वातावरण नैतिक किंवा बौद्धिक दृष्टीनें इतकें दूषित झालेलें होतें कीं, तशा हवेंत राहाणान्या लोकांमध्ये ज्ञानलालसादि उदार मनोवृत्तीचें पोषण किंवा वाढ होणें शक्यच नव्हतें. पण अशाही परिस्थितींत थोरल्या (कृष्णशास्त्री) शास्त्रीबोवांसारखी अगर केरोपंतांसारखीं रत्नें निर्माण झालीं कशीं आणि टिकलीं कशीं, हेंच आश्चर्य ! या सर्व गोष्टींचा विचार केला म्हणजे श्री० दा० वि० कीर्तने यांनीं न्या० रानडेयांचें चरित्र लिहितांना जें म्हटलें आहे कीं, “ सन १८१८ पासून १८५७ सालापर्यंतचा महाराष्ट्राचा इतिहास अगदीं कोरा होता ” तें अगदीं अक्षरशः खरें ठरतें. पण पुण्याच्या या शोचनीय स्थितीचीं बीजे फार खोलवर गेलेलीं होतीं आणि तीं शोधण्याकरितां पेशवाईचाच (अखेर अखेरचा) इतिहास धुंडाळला पाहिजे. पण तसें न करितां फक्त न्या० रानडे यांच्या लेखांतून एकच उतारा, आणि तोही दक्षिणा-कंडाच्या दुरुपयोगासंबंधाचा देतो म्हणजे पेशवाईच्या अखेरची वस्तुस्थिति कशी होती, हें वाचकांच्या बरोबर लक्षांत येईल. न्यायमूर्ति म्हणतातः—

“ The Dakshina charity, started with a view to encourage learning, became a grant generally to all Brah-

mins and Poona became the centre of a large pauper population. As many as 30 to 40 thousand Brahmins were fed for days together at State expense at the great festivals with the costliest viands. All these distinguishing features of purely sacerdotal or caste ascendancy characterised the close of the century (18th century), and introduced a demoralisation of which few people have any correct idea. In the hands of the last Bajirao, the State ceased to be the ideal protector of all classes and upholder of equal justice.....and had no higher function than to protect the cow and the Brahmin, and the usual consequences followed such a decadence of virtue” *

कै० हरिभाळ लिमये यांनीं मनोरंजनाच्या (सन १९१४) वसंत अंकाच्या ५४७ पृष्ठावर म्हटल्याप्रमाणें,—“ कारकून ब्राह्मण, दकील ब्राह्मण, प्रधान ब्राह्मण, मुत्सद्दी ब्राह्मण, शिपाई ब्राह्मण, सरदार ब्राह्मण, व खरा धनीही ब्राह्मण—असें सर्व ब्राह्मणमय झालें ! ” अशा स्थितींत आपण आहों कोठें व आपल्या देशाची काय स्थिति आहे याचें पेशवाईतील मुत्सद्दीमंडळीस भान राहावें कसें ? आणि आपणांस शिकण्यासारखें पुण्याच्या बाहेर, पण जवळच मुंबईस असणाऱ्या इंग्रजांची विद्या वगैरे पुष्कळ आहे हें सुचावें कसें ? यासंबंधांत पेशवाईतलं नाना फडणवीस व इतर मुत्सद्दी या मंडळींनीं कसकशा चुका केल्या आणि त्या चुकाच एकंदरीत पुढें राज्याच्या नाशास कशा कारणीभूत झाल्या याचें सुंदर दिग्दर्शन बडोद्याचे श्री० गोविंदराव सरदेसाई यांनीं (Vide progress of Education, Nov. 1925, pp. 8-24) परवांच केलें आहे, तें वाचकांनीं जरूर वाचावें. नाना फडणवीस यांस आपल्या महत्वापुढें दुसऱ्या कशाचें महत्त्वच वाटत नसे !! मग जवळच असलेले इंग्लिश, फ्रेंच किंवा पोर्तुगीज लोक यांजपासून हरएक प्रकारची नवीन विद्या, कला इत्यादि प्राप्त करून घेण्याची बुद्धि त्यांना होईल कशी ? तोच किता इतर सरदारांनीं गिरविला ! आणि हीच विचारसरणी

* Vide Ranades “ Miscellaneous Writings.” p. 352.

पेशवाई नष्ट झाली तरी कित्येक वर्षे पुण्यास चालू होती. सोंवळ्याच्या भल्याच कल्पना, आपण श्रेष्ठ ही दृढ समजूत, व मिळेल तेथून ज्ञानप्राप्ति करून घेऊन आपला आणि देशाचा फायदा करून घ्यावा या भावनेचा अभाव, हीच पेशवाईनंतरच्या पुण्यांतील अवनत स्थितीची मुख्य कारणे होत. याबद्दलची कै० सर नारायणराव चंदावरकरांनी सुमारे चाळीस वर्षांपूर्वीच्या आपल्या लेखमालिकेत-सरकारी रिपोर्टाच्या व इतर आधारांवर जी उदाहरणे दिली आहेत (Vide *Times of India* December 8, 15 and 22 1886) ती वाचली म्हणजे हल्ली कोणासही हंसूच येईल ! पेशवाई गेल्याच्या तिसऱ्याच वर्षी एक कोणी गंगाधर दीक्षित फडके नांवाचा गृहस्थ कांहीं युरोपियन ऑफिसर्सना मराठी शिकविण्याकरिता 'पंडित' म्हणून मुंबईस गेला आणि तो तेथे सुमारे सहा वर्षे राहून मग पुण्यास परत आला. पुण्यास आल्यावर भटांभिक्षुकांचा त्याच्या पाठीमागे ससेमिरा लागून अखेर त्याला प्रायश्चित्त घेऊन जातीत यावे लागले ! पेशवाई गेल्यावर बाजीरावावर अवलंबून राहाणाऱ्या कित्येक ब्राह्मणांना पेन्शनने द्यावी म्हणून एलिफन्स्टनसाहेबांची योजना होती. पण पुण्याचे सोंवळे ब्राह्मण 'तो म्लेंच्छांच्या हातचा पैसा' म्हणून कांहीं केल्या पेन्शनने घेण्यास कबूल होईनात ! एलिफन्स्टनसाहेब विचारे स्वस्थ वसले. पण सोंवळे ब्राह्मण झाले तरी ते अगदी निरिच्छ धोडेच असू शकतात ! त्यामुळे जी पेन्शनने साहेबांनी आपण होऊन ब्राह्मणांना मानाने बोलावून देऊं केली होती आणि जी यांनी केवळ अडाणीपणाच्या समजुतीमुळे प्रथम नाकारली, तीच पेन्शनने 'आम्हांस कृपा करून द्या' म्हणून हेच ब्राह्मण अर्जरूपाने विनंति करण्यास नंतर कांहीं दिवसांनी त्याच एलिफन्स्टनसाहेबांकडे गेले !! या दांभिक अज्ञानास काय म्हणावे ? तिसरे उदाहरण:-पेशवाईनंतर जी न्यायकोर्टे स्थापन करण्यांत आली त्यांतून हिंदु-धर्मशास्त्राखालील सुकदम्यांचे निकाल युरोपियन न्यायाधीशांनी हिंदुशास्त्रांच्या सल्ल्याने द्यावेत असा नियम होता. पण या कामाकरिता प्रथम कांहीं दिवस ब्राह्मणशास्त्री न्यायाधीशांना-पेतन देऊनही-मिळनात. पण तेच शास्त्री पुढे अर्ज करून येऊं लागले ! चवथे उदाहरण:-पुण्याची संस्कृत पाठशाळा प्रथम चालू होती. तेव्हां ती फक्त ब्राह्मणांच्या मुलांनाच खुली होती. पुढे इंग्रज सरकारने ती सर्व जातींस जेव्हां मोकळी असल्याचे जाहीर केले तेव्हां तेथील ब्राह्मणशास्त्री कांहीं दिवस शिकविण्याचे काम करण्यास तयार होईनात ! फक्त जुन्या मंडळीपैकी कृष्णशास्त्री चिपळूणकर एवढेच

काय ते धैर्यानें पुढें येऊन इतर जातींच्या मुलांस देखील शिकविण्यास तयार झाले ! वाकीचे शास्त्री मग कांहीं दिवसांनीं आपण होऊनच शिकविण्यास तयार झाले ! ! असो. हीं उदाहरणें येथें संक्षिप्त रूपानें देण्याचें कारण एवढेंच कीं, पेशवाई गेल्या-नंतरच्या दोनतीन पिढ्या होऊन जाईपर्यंत पुण्याचें वातावरण किती क्लिष्ट कल्पनांनीं भरलें होतें आणि लोकांच्या ठिकाणीं उच्च प्रकारच्या भावना उदित होण्यास परिस्थिति कशी प्रतिकूल होती हें वाचकांस स्पष्ट समजावें. मुंबईस सतराव्या शतकापासूनच मुळीं इंग्रजांचा अम्मल बसल्यामुळें तिकडील वातावरण अर्थात् पूर्वोक्त प्रकारच्या अनुदार कल्पनांपासून—किंवाहुना आत्मविघातक कल्पनांपासून—अलिप्त राहिलें होतें. त्यामुळें ज्ञानाभिरुचीसारख्या उदार वृत्तींना तिकडे मुबलक वाव मिळावा यांत कांहींच आश्चर्य नाही. एकंदरीत एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यास किंवा थोडेंसे आगेंमागें जी जांभेकर—भाऊदाजी—मंडलिक—रानडे—मोडक—भांडारकर—पंडित वगैरे मंडळी एवढी उदयास आली, त्याचीं मुख्य कारणें म्हणजे त्या मंडळींनीं आपल्यापुढें ठेवलेलीं उच्च ध्येयें, तदनुसार त्यांच्या मनांत उत्पन्न झालेल्या महत्त्वाकांक्षा आणि त्या पुण्या करण्याकरितां जरूर असणारी मेहनत करण्याची अगर मार्गांत येणाऱ्या अडचणीशीं झुंजण्याची त्यांची तयारी आणि या सर्व उदार मनोवृत्तींचें पोषण करणारें मुंबईचें तत्कालीन निर्मल वातावरण हींच होत.

वर वर्णिल्याप्रमाणें मुंबईतील स्थितीच्या मानानें पुण्याची तत्कालीन स्थिति जरी जरा हिणकस दिसली तरी ती लवकरच सुधारण्याचीं परमेश्वरकृपेनें चिन्हें दिसूं लागून पुढें ती थोड्याच दिवसांनीं सुधारण्याच्या पंथासही लागली ! मानवी व्यवहारांत कोणतीही स्थिति कायमची अशी कवींच राहात नाही, तिच्यांत फेर-बदल हा होतच असतो. फरक इतकाच कीं, मनुष्याच्या व्यवहारांत कालाची गणना दिवसांनीं, महिन्यांनीं किंवा वर्षांनीं होते, तर राष्ट्राच्या व्यवहारांत ते दशकांनीं किंवा शतकांनीं होत असते. त्याचप्रमाणें ईश्वर अशी कोणतीही स्थिति उत्पन्न करीत नसतो कीं, जिच्यांत ती सुधारण्याचीं लक्षणे अंतर्लीन झालेलीं नसतात. त्यामुळें आकाश कितीही गाढ अभ्राच्छादित झालेलें असलें तरी त्या मेघमंडळाला प्रायः रुपेरी किनारी असतेच. तद्वत्च पेशवाईनंतर सुमारें अर्ध शतकभर पुण्यांत जी दुःस्थिति माजली होती, तिचा सन १८७० च्या सुमारास शेवट होऊन, पुढें स्थिति सुधारूं लागली. आम्ही म्हणतो त्याच सुमारास

रानड्यांची पुण्यास फस्ट क्लास सबजज्या जागीं नेमणूक होऊन त्यांचे आग-
मन झाल्या दिवसापासूनच पुण्यास चांगले दिवस दिसू लागण्यास सुरवात झाली
असे म्हणण्यास हरकत नाही. रानडे त्या वेळीं जे आले ते पुढे जवळजवळ तीस वर्षे
पुण्याशीं कार्यरूपाने जणू एकरूप होऊन राहिले होते. राष्ट्राच्या जीवितांत तीस
वर्षांची मुदत म्हणजे फार मोठी म्हणतां येत नाही हें खरें, पण त्या तीस वर्षांच्या
मुदतींत रानड्यांनीं पुण्यास अनेकविध—राजकीय, सामाजिक, धार्मिक, शिक्षण-
विषयक, औद्योगिक वगैरे—चळवळी सुरू करून पुण्याच्या सार्वजनिक जीवितांत जे
चैतन्य उत्पन्न केले त्यायोगे तत्पूर्वीच्या अर्धशतकात्मक—१८१८ ते १८७० पर्यंत—
कृष्णयुगाचे जगास विस्मरण होऊन पुणे शहर साऱ्या महाराष्ट्राचे केंद्रस्थान
बनले ! याच कारणास्तव आधुनिक जिवंत महाराष्ट्राच्या जनकाचा मान
सर्वतोमुखीं एकमताने न्या० रानड्यांस देण्यांत येत असतो. त्यांनीं सुरू केलेले
काम मग पुढे त्यांचेच सच्छिष्य कै० ना० गोखले यांनीं व कै० लो० टिळकांनीं
आपापल्यापरी चालू ठेविले होते ही गोष्ट खरी; पण पूर्वीची जमीन तयार करून
पुण्याच्या जीवितांत कार्यक्षमता आणण्याचे महत्प्रयासाचे काम न्या० रानडे यांनींच
केलेले होते. या रानड्यांच्या कामगिरीचे वर्णन लो० टिळकांनीं जे केसरीच्या द्वारे
आपल्या अर्थपूर्ण भाषेत केले आहे त्यापेक्षा चांगले वर्णन करतां येणेच शक्य
नाहीं. लो० टिळक म्हणतात:—

“ महाराष्ट्र देश म्हणजे त्या वेळीं (१८७० च्या सुमारास) एक थंड गोळा
होऊन पडला होता. या थंड्या गोळ्यास कोणत्या तऱ्हेने उबविली असतां तो
पुन्हा सजीव होईल व हातपाय हालवूं लागेल, याचा रात्रंदिवस एकसारखा विचार
करून अनेक दिशांनीं, अनेक उपायांनीं, अनेक रीतींनीं त्यास पुन्हा जिवंत कर-
ण्याचे दुर्धर काम अंगावर घेऊन त्याकरितां जिवापाड जर कोणी मेहनत केली
असेल तर ती प्रथमतः माधवरावांनींच केली असे म्हटले पाहिजे. व आमच्या
मते हेंच त्यांच्या थोरवीचे किंवा असामान्य मोठेपणाचे मुख्य चिन्ह होय.” असो.

पुण्याच्या अनेकविध चळवळींत—निदान कांहीं भागांत—डॉ० रामकृष्णपंत
भांडारकरांचे मूळपासून अंग असेच. पण त्या भागाचा उल्लेख पुढे यावयाचाच
असल्यामुळे तत्संबंधाचा विस्तार आतां करीत नाही. रामकृष्णपंतांनीं आपल्या
फेलोशिपच्या साडेपांच वर्षांच्या मुदतींत जुन्या मुंबईपुण्याच्या शास्त्रीबुवांच्या
सहाय्यानें संस्कृत भाषेचे कसे ज्ञान संपादन केले, हें मार्गे सांगितलेच. पण त्यासंब-

धानें एक मुख्य गोष्ट सांगावयाची राहिली. ती ही कीं, संस्कृतचा अभ्यास करतांना रामकृष्णपंतांस प्राचीन धर्मग्रंथ वऱ्याच वेळां वाचावे लागले. पण त्या वाचनानें त्यांच्यांत एककल्लीपणा मात्र उत्पन्न झाला नाहीं. धर्मविषयक ग्रंथांच्या अध्ययनानें प्रायः लोक एककल्ली-किंवाहुना दुराग्रही-वनत असतात. याचीं उदाहरणें जुन्या म्हणजे इंग्रजी विद्येचा ज्यांना संस्कार झाला नाहीं अशा लोकांच्या वावतींत तर असतातच; परंतु कांहीं कांहीं इंग्रजी विद्याविभूषित लोकदेखील त्या दोषापासून अविष्कृत राहिलेले नसतात. याचें कारण एकच. अशा मंडळीनीं कोणत्याही गोष्टीचा सत्यैक-दृष्टीनें किंवा निर्विकार बुद्धीनें विचार करण्याची आपल्यास संवय लावून घेतलेली नसते. त्यामुळे ते भावनाप्रधान वनतात व त्यांच्या सर्व विचार-सरणीमध्ये विवेकशक्तीपेक्षां विकारवशतेचेंच बहुधा प्राबल्य दिसून येत असतें. हा एक, व्यवहारांत असो किंवा वाङ्मय सृष्टींत असो, दोषच गणला गेला आहे. आणि सुत्राण मनुष्यानें नेहमीं त्यापासून अलिप्त राहाण्याचा यत्न केला पाहिजे. पण या दोषापासून रामकृष्णपंत भांडारकर सर्वथैव अलिप्त राहिले होते. त्यांनीं आपल्या प्राचीन संस्कृत धर्मग्रंथांचें सत्यैक दृष्टीनें अध्ययन करून त्यांत जो ग्राह्यांश भाग वाटला तो कधीं सोडला नाहीं व तो सोडावा असा लोकांस कधीं उपदेश केला नाहीं. त्याचप्रमाणें त्यांस परकीय संस्कृतींतदेखील जो अनुकरणीय भाग वाटला तो स्वीकारण्यासही त्यांनीं कधीं मार्गें घेतलें नाहीं ! एकंदरीत त्यांचें आमरण अंगीकृत धोरण—

पुराण-मित्येव न साधुसर्वम् । नचापि काव्यं नवमित्यवद्यम् ॥

संतः परीक्ष्यान्यतरद्भ्रजंते । मूढः परप्रत्ययनेय बुद्धिः ॥ १ ॥

या कालिदासाच्या वचनावरहुकूम होतें, यांत बिलकुल शंका नाहीं.

असो. सन १८५७ सालीं मुंबईस युनिव्हर्सिटीची स्थापना होऊन नवीन नियमांप्रमाणें पहिली मॅट्रिक्युलेशनची परीक्षा सन १८५९ मध्यें झाली. वास्तविक रामकृष्णपंतांचा सर्व शिक्षणक्रम पुरा होऊन ते फेलो या नात्यानें शिक्षकाचें कामही करूं लागले होते. पण फेलोजनीदेखील युनिव्हर्सिटीच्या परीक्षांस बसलें पाहिजे, नाहीं तर फेलोशिप्स राहाणार नाहींत असा हॉवर्ड साहेबांनीं नवीन नियम केल्यामुळे रामकृष्णपंतांना फिरून या नवीन नियमांप्रमाणें परीक्षांस बसावें लागलें. त्याप्रमाणें त्यांची सन १८५९ मध्यें मॅट्रिकची परीक्षा झाली. सन १८६१ मध्यें ते एफ्. ए. झाले, आणि १८६२ सालीं ते बी. ए. झाले. पण या बी. ए. च्या परीक्षेसंबंधानें

रामकृष्णपंतांच्या वावतींत एक घोंटाळा झाला. त्या परीक्षेचें निकाल-प्रसिद्ध झाला. पण पास झालेल्या उमेदवारांच्या यादींत रामकृष्णपंतांचें नांव नव्हतें ! अर्थात् त्यांनीं आपली फेलोशिप सोडून देण्याची तयारी केलीच होती. पण झालेली चूक शोधून काढण्याचें श्रेय सर अलेक्झांडर ग्रॅंट या साहेबांना दिलें पाहिजे. प्रसिद्ध झालेला निकाल पाहून ते साहेब आश्चर्यचकीत झाले. त्यांनीं त्या संबंधानें तपास चालविला. व त्याचा परिणाम असा झाला कीं, रामकृष्णपंत पास झाले; इतकेंच नव्हे तर ते-‘ऑनर्स’ (Honours)-पहिल्या क्लासमध्ये पास झाल्याचें प्रसिद्ध झालें ! त्याच वर्षीं माधवराव रानडे हेही बी. ए. झाले.

याच सुमारास दुसरी एक महत्त्वाची-डॉ० भांडारकरांच्या संबंध आयुष्यांत महत्त्वाची म्हणण्यासही हरकत नाही-गोष्ट घडली. तिचा ज्या रीतीने शेवट झाला तसा शेवट करण्यांत परमेश्वराचे खचित हिंदुस्थान देशावर अपरिमित उपकार झालेले आहेत ! ही हकीकत डॉक्टरसाहेबांचे वंधु रा० व० वासुदेव गोपाळ भांडारकर यांजकडून आम्हांस समजली, आणि ती खुद्द दादासाहेब (डॉ० भांडारकर) केव्हां केव्हां स्वतः सांगत असत असें त्यांनीं सांगितलें. साल कांहीं नक्की सांगतां येत नाही; पण ती हकीकत दादासाहेब बी. ए. झाले त्या सालांतली बहुधा असावी असें स्मरणानें सदरील वासुदेवराव भांडारकर यांनीं सांगितलें. असो. ती गोष्ट अशी:-सन १८६२ मध्ये रामकृष्णपंत पुण्यास होते. ते बी. ए. च्या परीक्षेकरितां मुंबईस गेले होते. तेथील परीक्षेचें काम संपल्यावर परत पुण्यास येत असतांना वाटेंत रामकृष्णपंतांच्या एक जिवावरचें संकट परमेश्वरकृपेनें टाळलें ! ते रेल्वेच्या ज्या डब्यांत बसले होते त्याच्यापासून मध्ये २।३ डबे टाकून-जरा पलीकडच्या डब्यांत कांहीं उतारू बसले होते. त्यांत रामकृष्णपंतांच्या ओळखीचा एक पारशी गृहस्थ होता. यांना पाहतांच तो गृहस्थ येऊन “तुम्ही आमच्या डब्यांत या तिकडे पुष्कळ मंडळी आहे: आनंदानें गप्पा मारीत वसूं” अशी रामकृष्णपंतांस फार आग्रहाची विनंति करूं लागला. एखादा स्नेही प्रेमानें कोण-त्याही वावतींत जर आग्रह करूं लागला तर त्याला दुखविणें हें रामकृष्णपंतांच्या जिवावर येई. परंतु काय झालें, कोणास माहित ! ते सदहू प्रसंगीं त्या पारशी गृहस्थास-सौम्य भाषेंत पण निक्षून-‘नाहीं’ असें म्हणाले. पुढें कर्मधर्मसंयोगानें घाटांत कांहीं भयंकर अपघात होऊन त्यांत तो पारशी गृहस्थ बसलेला डबा व दुसरे कांहीं डबे सांपडले आणि आंतील सर्व उतारू प्राणास मुकले ! रामकृष्ण-

पंतांचा डबा परमेश्वरकृपेनें अपघातांत सुरक्षित राहिला. परमेश्वराची खैर झाली ! रामकृष्णपंतांच्या हातून पुढें देशप्रीत्यर्थ कांहीं कार्यभाग व्हावयाचा होता, म्हणूनच देवानें ते बसले होते तो डबा वांचविला, दुसरें काय !

रामकृष्णपंत सन १८६३ सालीं एम्. ए. ची परीक्षा पास झाले. पण ती पदवी मात्र त्यांनीं त्या सालीं न घेतां सन १८६६ मध्ये घेतली. एम्. ए. च्या परीक्षेस त्यांनीं दुसरी भाषा संस्कृत घेतली होती. त्यावरून संस्कृत भाषेचें त्यांचें ज्ञान कोठपर्यंत गेलें होतें हें सहज व्यक्त होतें. असो. डेक्कन कॉलेजांत ते फेलो होते. तेव्हां त्यांना भाषाशास्त्र (Philology), इंग्रजी व लॉजिक हे विषय शिकवावे लागत. फेलोज्ना आपल्या कामाचा प्रिन्सिपॉलसाहेबांस दरसाल रिपोर्ट करावा लागत असतो. अशा प्रकारचा रिपोर्ट रामकृष्णपंतांनीं सन १८६४ सालीं जो प्रि० वर्डस्वर्थ यांस केला, त्यावरून पाहतां रामकृष्णपंतांनीं एका वर्षांत गिवनच्या रोमन लॅचा कांहीं भाग, (शेक्सपीयरचें) ज्यूलियस सीझर, मिलचें लॉजिक व व्हेटलेचें Easy Lessons on Reasoning हें पुस्तक, इतके विषय शिकविले होते. एवढेच नव्हे, तर विद्यार्थ्यांस त्या त्या विषयांची माहिती सांगण्याच्या उद्देशानें त्यांनीं (रामकृष्णपंतांनीं) थॉमसन, मिल व मॅनसेल यांचेही ग्रंथ वाचलेले होते व त्याही ग्रंथकारांच्या मताचें विशदीकरण केलें होतें. याशिवाय संस्कृत, मोरोपंतांचें सभापर्व व व्याकरणशास्त्र हे विषय संपविले होतेच. त्यावेळीं विद्यार्थ्यांना मराठी भाषेचा फार व्यापक दृष्टीनें अभ्यास करावा लागे. व तो विषय रामकृष्णपंत फार काळजीपूर्वक स्वतः अभ्यास करून शिकवीत असत. असो. सन १८६४ सालीं डेक्कन कॉलेजमधील संस्कृतचे प्रोफेसर (Dr. Haug) डॉ० हॉग हे रजेवर गेल्याकारणानें रामकृष्णपंतांना आपले विषय शिकवून त्या साहेबांचा संस्कृत विषय शिकवावा लागला. याप्रमाणें साडेपांच वर्षे काम केल्यावर रामकृष्णपंतांनीं सन १८६४ मध्ये फेलेशिपचा राजीनामा दिला. आणि ते कायद्याचा अभ्यास करण्याच्या विचारास लागले. त्यांचे समकालीन मित्र वाळ संगेश वागळे व महादे गोविंद रानडे हे कायद्याचा अभ्यास करूं लागले होते. अर्थात् यांचेही मन त्याच बाजूला वळावें यांत आश्चर्य नव्हतें. वस्तुतः गेल्या अध्यापाळण शतकांत आपल्याकडे प्रसिद्धीस आलेल्या पुढारी मंडळीपैकीं वरेचसे लोक कायदेवाले म्हणजे वकील-वॅरिस्टर-जज असेच होते. कलकत्ता-मद्रासच्या बाजूसही जवळ जवळ असाच प्रकार असल्याचें दिसून येतें. मुंबईच्या बाजूस एक जो विशेष प्रकार दिसून

येतो तसा मात्र मद्रास-कलकत्याच्या बाजूस दिसत नाही ! मुंबई इलाख्यांत ज्यांनी वाङ्मयक्षेत्रांत अगर अध्यापनाच्या कामांत आपल्या आयुष्याचा पूर्वभाग घालविला आहे, अशा मंडळींमधून बरेच प्रमुख पुढारी निघाले आहेत. दादाभाई नवरोजी, गोखले, वाच्छा, भांडारकर वगैरे सर्व मंडळी या मालिकेंत येतात ! असो. वर लिहिलेल्या प्रमाणें कायद्याचा अभ्यास करावा न करावा अशा विचारांत रामकृष्णपंत होते, इतक्यांत त्यांची हैदराबाद (सिंध)च्या हायस्कूलवरील हेड-मास्तराच्या जागी नेमणूक झाली आणि त्यांच्या पुढील आयुष्यक्रमाची दिशा मुक्रर ठरली !

हा भाग संपविण्यापूर्वी रामकृष्णपंतांच्या स्वभावांतील एका महत्त्वाच्या गुणाबद्दल दोन शब्द लिहिणें जरूर आहे. ते आपल्या आईवापांशीं अत्यंत प्रेमानें व आज्ञाधारकपणानें वागत. त्याबद्दल ज्या गोष्टी चौकशीअंतीं समजल्या त्या आमच्या मते सर्व लोकांना समजणें इष्ट आहे, इतक्या त्या अनुकरणीय आहेत. रामकृष्णपंतांची घरीं वागणूक सामान्यतः अगदीं जुन्या रीतीप्रमाणें असे. ते आपल्या वडिलांबरोबर फारसे बोलत नसत. अर्थात् त्यांना वडिलांजवळ एखादी वस्तु अगर पुस्तक मागावयाचें असल्यास त्यांनीं तें आईच्यामार्फत मागावयाचें असे. पुढें मोठे झाल्यावर संसाराच्या कामांत वडिलांना हरएक प्रकारें मदत करणें हें आपलें कर्तव्य आहे या गोष्टीची रामकृष्णपंतांना इतकी जाणीव असे कीं, तशी जाणीव हल्लींच्या तरुण मंडळींत क्वचित्च दिसून येते. रामकृष्णपंतांचे वडील आपल्या संसाराचा गाडा मोठ्या दक्षतेनें हांकीत असल्यामुळे त्यांचें लक्ष नेहमीं आपल्या जमिनीच्या व्यवस्थेकडे व उत्पन्नाकडे असे. आणि सरकारी काम करून उरलेल्या वेळांत ते त्या कामाकडे पाहात असत. रामकृष्णपंत शिकून मोठे झाल्यावर त्यांचें सारें आयुष्य पुण्यामुंबईच्या बाजूलाच गेलें. ते तेथून मधून मधून कोंकणांत आईवापांस भेटण्याकरितां म्हणून जात असत. अशा-वेळीं वडील कांहीं काम करीत असलेले अगर जमीनजुमल्याकडे लक्ष पुरवितांना पाहिले म्हणजे रामकृष्णपंतांना आपल्याकडून वडिलांना कांहीं एक मदत होत नाही याबद्दल वाईट वाटे. वास्तविक पाहिलें तर हे शिकून एवढे मोठे विद्वान् झालेले, अर्थात् त्यांनीं करावयाचीं अशीं दुसरीं कामें होतीच. आणि तीं ते करीतही होते. तथापि वडिलांच्या कामांत आपल्याकडून कांहीं एक मदत होत नाही; तर त्यांना आपणाबद्दल काय वाटत असेल बरें ? अशी रामकृष्णपंतांच्या मनास नेहमीं

टोंचणी लागून राहात असे. आणि याबद्दल त्यांच्या तोंडून केव्हां केव्हां उद्गार निघत असत, असे त्यांचे बंधु सांगतात.

रामकृष्णपंतांनीं मुंबई व पुणे येथील कॉलेजांत फेलो या नात्याने साडेपांच वर्षे शिक्षकाचे काम केले. त्यावेळीं त्यांना जें वेतन मिळत असे त्यांतून आपल्याकरितां होणारा खर्च वजा करून बाकीची सर्व रक्कम ते दरमहा घरीं वडिलांकडे पाठवीत असत ! ते तरी यांचेच कर्तव्यदक्ष वडील !! ते मुलाकडून जी रक्कम येई ती आपल्या जमाखर्चाच्या वहीत त्याच्याच (रामकृष्णपंतांच्याच) नांवें जमा करीत असत. याप्रमाणें रक्कम जमतां जमतां बरीच मोठी झाली. पुढें रामकृष्णपंत चार वर्षांनीं वडिलांस नेहमींप्रमाणें भेटण्याकरितां गेले. त्यावेळीं वडिलांनीं त्यांस आपण मांडून ठेवलेला सर्व हिशेब दाखविला, आणि म्हटलें, “ हे इतके रुपये तुझ्याकडून आलेले जमा केले आहेत, तितक्याच किंमतीची एक जमीन आहे, ती तुझ्या नांवानें करतो. ती घे.” रामकृष्णपंत आश्चर्यचकित झाले ! आणि त्यांनीं म्हटलें, “ मी पैसे संसाराच्या खर्चाकरितां पाठविले. ते तसे खर्च झाले, यांत सर्व आलें. मला जमीन नको ! ”

वरीलसारखा अपूर्व संभाषण प्रकार हल्लींच्या दिवसांत सामान्य हिंदु कुटुंबांत प्रायः पाहावयाला मिळत नाही ! म्हणूनच ही हकीकत जशी रामकृष्णपंतांच्या बंधूंकडून समजली तशीच दिली आहे. त्यांत उभयतां पितापुत्रांचा निरिच्छपणा उत्कृष्ट रीतीनें प्रतिबिंबित झाला आहे ! लहान गोष्टीची मोठ्या गोष्टीशीं तुलना करणें केवळ अक्षम्य नसेल तर, सदरहू प्रकाराचा आम्हीं जेव्हां जेव्हां विचार करतो तेव्हां तेव्हां आम्हांस कालिदासाच्या रघुवंशांतील पुढील श्लोकाची आठवण होते:—

जनस्य साकेत-निवासिनस्तौ द्वावप्यभूतामभिनंदयसत्वौ ।

गुरुप्रदेयाधिक-निस्पृहोऽर्थी नृपोऽर्थि-कामादधिक प्रदश्च ॥ १ ॥

—पंचमसर्ग, श्लोक ३१.

वरतंतुशिष्य कौत्स यानें रघुराजाजवळ गुरुदक्षिणेबद्दल याचना केली. तेव्हां राजानें कुबेरापासून मिळविलेल्या सुवर्णराशीकडे बोट दाखवून म्हटलें कीं, “ ब्रह्मन्, हा सोन्याचा ढीग तुमचा आहे. तो घ्या. मला त्यापैकीं कांहींएक

ठेवावयाचें नाही !” कौत्सानें उत्तर दिलें, “ मला फक्त गुरुदक्षिणेच्या रकमेपुरतीच गरज आहे. त्यापेक्षा जास्त मला बिलकुल नको ! ” दोघेही निःस्पृहच ! मग जमलेल्या अयोध्यावासी जनांना दोघांच्याही निरिच्छपणाबद्दल कौतुक वाटलें यांत आश्चर्य काय ?

प्रकरण पांचवें.

सरकारी नोकरी.

रामकृष्णपंतांची प्रथमच सिंध हैद्राबाद येथील हायस्कूलच्या हेडमास्तराच्या जागीं वदली झाल्याचें मागील प्रकरणीं सांगितलें. तिकडे थोडे दिवस काढल्यावर उन्हाळ्याच्या सुटींत रामकृष्णपंत मुंबईस जेव्हां आले, तेव्हां त्यांस त्या वेळचे गव्हर्नरसाहेब सर बार्टल फ्रेअर हे नवीन होतकरू पदवीधरांना एकदम डेप्युटी कलेक्टरच्या जागा देत असतात, असें समजलें. लागलीच रामकृष्णपंतांस वाटलें कीं, आपणही त्या मार्गानें खटपट करावी. व त्याप्रमाणें त्यांनीं हॉवर्डसाहेबांजवळ गोष्ट काढली. पण हॉवर्डसाहेबांस ती गोष्ट पसंत नव्हती. रामकृष्णपंतांसारख्या संस्कृतज्ञ विद्वान् माणसानें मुलकी खात्यांत शिरावें हें त्यांस ठीक वाटलें नाहीं. त्यांच्या मतें तशा विद्वान् मनुष्याचें कार्यक्षेत्र म्हणजे शिक्षणखातें. त्या खात्यांतच त्यांचें तेज पडण्याचा संभव, असें साहेबवहादुरांस वाटलें. आणि त्याप्रमाणें त्यांनीं लागलीच रामकृष्णपंतांची एकदम रत्नागिरी हायस्कूलच्या हेडमास्तराच्या जागीं नेमणूक केली !

हॉवर्डसाहेबांच्या अंदाज बरोबर होता आणि त्याप्रमाणेंच पुढें जगाच्या निदर्शनास आलें. विद्याव्यासंग आणि ग्रंथरचना यांस लागणारी सवड शिक्षणखात्यांत जशी मिळते, तशी इतर खात्यांत क्वचितच मिळते. तशांतून मुलकीखात्यांत तर अशी सवड मुळींच मिळत नाहीं. यास अपवाद असलाच तर एखाददुसराच असूं शकेल. खरें पाहिलें असतां, वाङ्मयपरिचय अगर ग्रंथरचना करण्यास मूळ विद्येची खरी अभिरुचि पाहिजे. ती ज्याला आहे तो कोठेंही असला तरी सवडींत सवड काढतो आणि त्याच्या हातून ग्रंथरचना होते. परंतु अशा कामाला शिक्षणखात्यां-

तच हवा तितका अवसर मिळतो यांत शंका नाही. असो. त्याच्यानंतर दुसऱ्या नंबरचें खातें म्हणजे न्यायखातें. आजपर्यंत आमच्या हिंदुस्थान देशांत-किंवा कोणत्याही देशांत-विद्याव्यासंग, ग्रंथरचना व ज्ञानप्रसार हीं कामें बहुतकरून सदहू दोन-शिक्षण व न्याय-खात्यांतील माणसांकडून झालेलीं आदित. राज्य-कारभार व लोकजागृति या कामाला लागणारीं माणसें मात्र मुलकी खातें व कायदेवाले लोक-वकील, वॅरिस्टर वगैरे-हे वर्ग पुरवीत असतात. एकंदरीत रामकृष्णपंतांची योग्यता ओळखून त्यांच्या विद्वत्तेवें जेथें तेज पडेल असें खातें हॉवर्डसाहेबांनीं शोधून काढलें, आणि त्यांची रत्नागिरी हायस्कूलांत नेमणूक केली, तें ठीकच केलें.

रामकृष्णपंत सन १८६५ मध्ये रत्नागिरीस येऊन दाखल झाले. रत्नागिरीस त्यांच्या पूर्वी मि० रसेल या नांवाचे कोणी युरोपियन गृहस्थ हेडमास्तर होते. त्यांच्या कारकीर्दीत हायस्कूलची नीट व्यवस्था नसे. त्यावद्दलच्या वऱ्याच गोष्टी हॉवर्डस हेवांच्या कानावर पूर्वीच गेलेल्या होत्या. आणि त्या जागेकरितां योग्य मनुष्याची निवड करण्याच्या ते विचारांतच होते. इतक्यांत वर सांगितल्याप्रमाणें रामकृष्णपंतांनीं त्यांच्याजवळ येऊन मुलकीखात्यांत जाण्याची आपली इच्छा प्रदर्शित केली. साहेबांस आयताच त्यांच्या योजनेला योग्य माणूस मिळाला आणि त्यांनीं लागलींच रामकृष्णपंतांची रत्नागिरीस बदली केली ! रामकृष्णपंतांनीं मुलकीखात्यांत शिरावें ही कल्पनाच मुळीं हॉवर्डसाहेबांस पसंत नव्हती आणि त्यांनीं त्यांच्या विद्वत्तेची व इतर गुणांची पारख कधींच केली होती. त्यामुळे रामकृष्णपंत येऊन भेटतांच साहेबांच्या रत्नागिरी-हायस्कूलसंबंधाच्या योजनेस जोर आला व त्यांनीं त्यांची तेथें बदली केली. असो. रामकृष्णपंतांसही या योजनेमुळे आनंद झाला. ज्या शाळेंत आपलें शिक्षण झालें होतें, त्याच शाळेंत मुख्य अध्यापकाच्या जागीं आपली नेमणूक झालेली पाहून कोणास आनंद वाटणार नाही ? पण रामकृष्णपंतांच्या बाबतींत एक विशेष होता. त्यांच्या वेळेपर्यंत हेडमास्तरच्या जागा बहुतकरून युरोपीयन लोकांसच देण्यांत येत असत. तेव्हां तशा जागीं नेमले गेलेले पहिले हिंदी गृहस्थ म्हणजे रामकृष्णपंत भांडारकरच होत. आम्हीं असेंही ऐकिलें आहे कीं, हॉवर्डसाहेब जरी त्यांची योग्यता पूर्ण ओळखून होते, तरी त्यांची एकदम हेडमास्तरच्या जागीं नेमणूक करण्यापर्यंत त्यांच्या मनाची धांव गेलेली नव्हती. ती कल्पना सर अलेक्झांडर ग्रॅन्टसाहेबांची

आणि त्यांचेकडूनच रामकृष्णपंतांची रत्नागिरीस नेमणूक झाली. ते कसेही असो; पूर्वीच्या युरोपीयन हेडमास्तरच्या कारकीर्दीत रत्नागिरी हायस्कूलची व्यवस्था बरोबर नव्हती आणि त्या जागी आपली-म्हणजे हिंदी गृहस्थाची-प्रथमच नेमणूक झाल्यामुळे आपल्या शिरावर एक प्रकारची जवाबदारी आहे, याची पक्की जाणीव मात्र रामकृष्णपंतांना प्रथमपासून होती, आणि त्या भावनेनेच रत्नागिरीस आल्याबरोबर ते आपल्या कामास लागले. विषयांची उत्तम तयारी, शिकविण्याची उत्कृष्ट पद्धत, जिकडे तिकडे शिस्त राखण्याबद्दलची दक्षता, हाताखालचे मास्तर असोत किंवा शाळेतले विद्यार्थी असोत, सर्वांस समत्वबुद्धीने वागविण्याविषयीची काळजी, हुषार व बुद्धिमान विद्यार्थ्यांचे कौतुक करून त्यांना उत्तेजन देण्याची हातोटी इत्यादि उदारचरित गुरुजींला शोभणारे गुण रामकृष्णपंतांच्या अंगी प्रथमपासूनच वसत असल्यामुळे ते आल्यापासून एक वर्षाच्या आंतच हायस्कूलची नीट व्यवस्था लागून त्याची भरभराट होण्याची चिन्हे दिसू लागली. ते आल्यानंतर पहिल्याच वर्षी त्यांनी जेवढे विद्यार्थी मॅट्रिक परीक्षेस पाठविले तेवढे सगळे पास झाले ! त्यांत केशवराव रेगे, रा० रामभाऊ गांगण व रा० धामणस्कर हे होते. दुसऱ्या वर्षी देखील तोच प्रकार. दुसऱ्या वर्षीच्या विद्यार्थ्यांमध्येच रा० यशवंत वासुदेव आठले हे एक होते. हे फार बुद्धिमान होते हे जाणून रामकृष्णपंतांनी त्यांस अभ्यासांत चांगली मदत केली होती. त्यामुळे आठले हे त्या वर्षीच्या परीक्षेत पहिले येऊन त्यांस जगन्नाथ शंकरशेटची पहिली संस्कृत स्कॉलरशिप मिळाली. रामकृष्णपंत रत्नागिरीस तीन वर्षे-१८६५ ते १८६८ पर्यंत-होते. तितक्या मुदतींत सदर्ह स्कॉलरशिप रत्नागिरी हायस्कूलच्या वांट्यास दोन वेळ आली. इतकेच नव्हे तर, रत्नागिरीची रामकृष्णपंतांच्या कारकीर्दीत झालेली, संस्कृत शिक्षणाच्या बाबतींतील कीर्ति इतकी दृढमूल होती की, ते तिकडून मुंबईस गेल्यावर देखील कैक वर्षेपर्यंत रत्नागिरी हायस्कूलास जगन्नाथ शंकरशेटच्या दोनपैकी-एक तरी स्कॉलरशिप मिळतच होती ! रत्नागिरीस आल्यावर रामकृष्णपंतांना पहिली एक दोन वर्षे शाळेचे बरेच काम पडले. तरी त्यांनी सन १८६६ साली आपले संस्कृत दुसरे पुस्तक छापून प्रसिद्ध केले. पहिले पुस्तक त्यांनी पुण्यास असतांनाच-सन १८६४ मध्ये प्रसिद्ध केले होते. ही दोन पुस्तके म्हणजे आज पन्नाससाठ वर्षे अशेष हिंदुस्थान देशांत संस्कृत शिक्षणाच्या सर्व विद्यार्थ्यांना मुख्य आधारभूत ग्रंथ होऊन बसले आहेत. ही पुस्तके त्यांनी प्रथम

इंग्रजीत लिहिली होती. त्यांची त्यानंतर मराठी भाषांतर झाली आहेत. तरी कित्येक दोषकदष्टि देशाभिमाना मंडळी प्रथम प्रथम टीकेच्या स्वराने विचारीत होतीच की, 'भांडारकरांनी मुळी आपली संस्कृत पुस्तके इंग्रजीतच का लिहिली?' याचे सरळ उत्तर एवढेच की, त्या पुस्तकांचा हिंदुस्थानातील सर्वप्रांतीय विद्यार्थ्यांना उपयोग व्हावा ही रामकृष्णपंतांची इच्छा व सर्व प्रांतांतील विद्यार्थ्यांस समजण्यासारखी एक भाषा म्हणजे इंग्रजी !

रामकृष्णपंतांची दोन संस्कृत पुस्तके प्रसिद्ध झाल्यापासून व त्यांच्या अन्य कामांवरून त्यांची संस्कृत भाषेतील प्रविणतेबद्दल सर्वत्र कीर्ति झालीच होती. अर्थात् सन १८६६ साली त्यांना मुंबई युनिव्हर्सिटीतील परीक्षांमध्ये संस्कृतचे परीक्षक नेमले, ते ओघानेच प्राप्त झाले. त्या वर्षी एका परीक्षेस कै० काशीनाथ त्र्यंबक तेलंग हे उमेदवार होते. त्यांनी दिलेली उत्तरे पाहून त्यांच्या हुषारी-विषयी रामकृष्णपंतांस अत्यंत समाधान वाटले आणि पुढे मागे ती वामनमूर्ति चांगली प्रसिद्धीस आल्याशिवाय राहाणार नाही याबद्दल त्यांच्या मनास खत्री वाटली. त्याच सुमारास--किंवा जरा पूर्वी--काशीनाथपंत कॉलेजांत शिकत असतांना न्या० रानडे त्याच कॉलेजांत फेलो होते. त्यांनीही तेलंगांची हुषारी पाहून त्यांच्या नावी उदयकालाविषयी असेच भाकीत केले होते ! या दोघांही गुरुजींच्या भाकिताप्रमाणे तेलंग प्रसिद्धीस येऊन अनेक मार्गांनी त्यांनी देशाची कामगिरी केली हे सर्वश्रुतच आहे.

रामकृष्णपंत रत्नागिरीस शिक्षक म्हणून असतांना Smith's History of Greece हा विषय शिकवीत असत. तो शिकविताना वाक्यांचा अर्थ वगैरे विद्यार्थ्यांना स्पष्ट खुलासेदार सांगून मग ते इतिहासांतील मुख्य गोष्टींतील कार्य-कारण भाव समजावून देत. म्हणजे इतिहासाचे पुस्तक ते मुलांस text (वाचनाचे पुस्तक) व इतिहास अशा दोन्ही दृष्टींनी शिकवीत. अर्थात् विद्यार्थ्यांचा त्यांच्या शिकविण्यापासून दुहेरी फायदा होत असे ! असो ते आठवड्यांतून कांहीं कांहीं वर्गांची, त्या त्या वर्गाचे मास्तर शिकवीत असतांनाच देखरेखीच्या दृष्टीने पाहणी करीत असत. ती अशा रीतीने की, त्यायोगे मुलांस अभ्यास चांगला करण्यास प्रोत्साहन मिळावे व मास्तरांनाही कसे शिकवावे हे समजावे. या तपासणीच्या वेळी कोणी मास्तर आपले काम चांगल्या रीतीने करीत नाहीत असे आढळल्यास त्यांना आपल्या खोलीत बोलावून रामकृष्णपंत त्यांस तसे सांगत.

एकदोन वेळ सांगून कांहीं उपयोग झाला नाही असें आढळून आल्यास त्या मास्तराची बदली करवून ते दुसऱ्याला आणवीत. याप्रमाणें एका मास्तराची बदली करविली व मग त्याचे जागीं पुण्याचे हल्लींचे प्रसिद्ध दिवाणबहादुर काशीनाथ रामचंद्र गोडवोले यांची रत्नागिरीस नेमणूक झाली.

रामकृष्णपंतांच्या शिक्षणपद्धतींतला आणखी एक विशेष हा होता कीं, ते शिकवितांना सर्व विद्यार्थ्यांस समत्वबुद्धीनें वागवीत असत. या गोष्टीचें महत्त्व एवढ्याच दृष्टीनें ध्यावयाचें कीं, त्यावेळीं बरेच अनुदार वृत्तीचे मास्तर तसे वागत नसत. एवढेंच नव्हे तर, एखादा ब्राह्मणेतर विद्यार्थी संस्कृत वगैरे विषय उत्सुकतेनें शिकूं लागलेला पाहिला म्हणजे रामकृष्णपंतांस खरोखर फार संतोष वाटत असे व ते त्यास अंतःकरणपूर्वक उत्तेजन देऊन मदत करीत असत. याचें उत्तम उदाहरण म्हणजे पुढें वडोद्याचे दिवाण झालेले रा. रा. रामचंद्र विठोबा धामणस्कर यांचें ! हे आपल्यावरचे रामकृष्णपंतांचे उपकार व कृपादृष्टि शेवटपर्यंत विसरले नव्हते ! रामकृष्णपंतांनीं त्यांची शिफारस करून आपल्या हाताखालीं असिस्टंट मास्तर म्हणून त्यांस नेमवूनही घेतलें होतें ! इतकी शिष्यवत्सलता इतरत्र क्वचितच आढळून येईल ! ! असो. रामकृष्णपंतांचा दुसऱ्या एका बाबतींत मोठा कटाक्ष असे. संस्कृत भाषेतले कांहीं कांहीं विषय शिकविण्याला जुने शास्त्री अगर जुन्या पद्धतीप्रमाणें अध्ययन केलेले शिक्षक असावेत असें प्रथमपासूनच त्यांचें मत असे. यासंबंधानें त्यांनीं वरिष्ठ अधिकाऱ्यांची खात्री करून शाळेंतून किंवा कॉलेजांतून एक एक शास्त्री नेमण्याची व्यवस्था करविली होती. अर्थात् असे शास्त्री निवडण्याचें काम अधिकारी मंडळींनीं रामकृष्णपंतांवरच बरेच दिवस सोंपविलें होतें आणि त्याप्रमाणें यांनीं अनेक शास्त्र्यांच्या शिफारशी करून त्यांच्या नेमणुका करविल्या होत्या. या कामीं सरकारनें त्यांच्यावर टाकलेल्या जबाबदारीची रामकृष्णपंतांना इतकी पूर्ण जाणीव असे कीं, शिफारस करण्यापूर्वी कदाचित् एखाद्या शास्त्री मनुष्याची त्याच्या विषयांत चांगलीशी तयारी झालेली आढळून आली नाही तर त्याला “ अमुक दिवसांत तयारी करून या ” म्हणून ते सांगत; आणि मग त्यानें तितक्या दिवसांत तयारी करून दाखविल्याबद्दलची त्यांची खात्री झाल्यास मग ते त्याची शिफारस करीत असत !

रामकृष्णपंतांचें शाळेच्या कामांत शिस्तीकडे जास्त लक्ष असे म्हणून मागे सांगितलेंच. त्यामुळें शाळेंतील विद्यार्थ्यांना त्यांचा वचक वाटत असे. एके वेळीं

सर अलेक्झांडर ग्रॅन्ट शाळेची तपासणी करण्याकरितां रत्नागिरीस आले होते. त्यांच्याबरोबर दुसरे कोणी एक युरोपीयन गृहस्थ आले होते. त्या वेळीं शाळेच्या इमारतींत निरनिराळ्या वर्गीकरितां निरनिराळ्या खोल्या करून विद्यार्थी वसण्याची सोय हल्लींसारखी केलेली नव्हती. सर्व इमारतीचा आकार गोमुखीसारखा असून लांबच लांब एक दिवाणखाना होता व त्यांतच सर्व वर्गांची वसण्याची सोय केलेली होती. त्याचा परिणाम असा होई कीं, सर्व मुलें एके ठिकाणीं जमल्यामुळे गलबला फार होत असे. तसा प्रकार सदरहू तपासणीच्या वेळीं झाला होता. तपासणीकरितां ते युरोपीयन गृहस्थ आले तो शाळेंत गलबला सुरू होता. इतक्यांत रामकृष्णपंत स्वतः हॉलमध्ये एका वाजूस मध्येच पण सर्व मुलांस दिसतील अशा रीतीने उभे राहिले. त्यांबरोबर गलबला बंद झाला. ते पाहातांच तपासणीचे कामगार आश्चर्यचकित झाले, आणि “तुमचा मुलांवर दरारा फार आहे” असे रामकृष्णपंतांस म्हणाले.

रामकृष्णपंतांच्या वेळीं रत्नागिरीस शाळेजवळच कोणी एक युरोपीयन पेन्शनर गृहस्थ राहात असत. त्यांच्या बायकामुली वगैरेमंडळी संध्याकाळीं फिरावयाकरितां बाहेर पडत. किंवा शाळेजवळच्या बागेत लांकडी चांकावर येऊन त्या वसत. अशा वेळीं शाळेंतील कांहीं प्रौढ मुलें—त्यांत रामकृष्णपंतांचे बंधु बहुधा असत—पोरपणानें सदरहू बायका समोरून येऊं लागलेल्या दिसल्या म्हणजे एकच रांग अगर सांखळी करून उलट वाजून जात. अर्थात् त्या बायकांना जरा अडचण वाटून त्यांनीं वाजूला व्हावें आणि मुलांस वाट द्यावी ! तसेंच त्या बायका बागेत शिरणार असें पाहातांच या मुलांनीं तिकडे आधींच जाऊन बांक अडवून ठेवावे ! वास्तविक हा सर्व प्रकार पोरस्वभावामुळे मुलांकडून होई हें खरें; पण त्यांत सभ्यपणाचें अतिक्रमण होत असे. ही गोष्ट रामकृष्णपंतांच्या कानांवर गेली. त्याबरोबर त्यांनीं चरीं येऊन आपल्या बंधूंची त्या संबंधानें स्पष्ट शब्दांनीं कानउघाडणी केली आणि म्हटलें कीं, “मी येथें प्रथमच हिंदी हेडमास्तर म्हणून आलों आहे. हिंदु लोकांना जबाबदारीच्या जागांवर नेमल्यास त्यांच्याकडून बरोबर व्यवस्था राहात नाही, असा सरकारचा समज आहे. तो मला माझ्या वर्तनानें निराधार आहे असे ठरवावयाचें आहे. म्हणजे माझ्यावर एक प्रकारची मोठी जबाबदारी आहे. असें असतां त्या पेन्शनर गृहस्थांच्या बायकांशीं शाळेंतील मुलें असभ्यपणानें वागतात त्यांत आमच्या घरचाच तूं सामील असतोस काय ?” असें रामकृष्णपंत बंधूला एक वेळ

बोलतांच त्यांना वाईट वाटलें व मुलांकडून होत असलेला तो प्रकार त्या दिवसा-
पासून पुढें बंद झाला !

रामकृष्णपंतांनीं दुसऱ्या एका गोष्टीचा उपक्रम केला. शाळेंस उन्हाळ्याची वगैरे
मोठी सुटी पडण्याच्या पूर्वी-म्हणजे शाळा उघडी असेल त्याच्या शेवटच्या
दिवशीं-ते सर्व मुलांना हॉलमध्ये एके ठिकाणीं जमण्यास सांगत आणि आपण
स्वतः आपल्या युनिव्हर्सिटीच्या गाउनमध्ये येऊन त्यांना चार उपदेशाच्या गोष्टी
सांगत व त्यांत धर्मावर श्रद्धा ठेवण्यावद्दल उपदेश असे. आणि मुलांना एखाद्या
इंग्रजी पुस्तकांतील कांहीं भाग सुटींत पाठ करून येण्यास ते सांगत व सुटीनंतर
तीं परत शाळेंत आल्यावर त्यांत त्यांची परीक्षा घेत. त्याचप्रमाणें ते कधीं कधीं
प्रौढ मुलांकडून शेक्सपीअरच्या एकाद्या नाटकांतील निरनिराळ्या पात्रांचीं भाषणें
पाठ करवीत आणि तीं त्यांच्याकरितां मुद्दाम तयार केलेल्या प्लॅटफॉर्मवर त्यांना
उभें करून म्हणवून घेत. हाच प्रकार मग रामकृष्णपंत प्रोफेसर झाल्यावर कॉले-
जांत संस्कृत नाटकांतील भाषणांसंबंधानें चाले, हें पुष्कळांस ऐकून माहीत असेलच.
एकंदरींत आपल्या हाताखालच्या विद्यार्थ्यांना चांगली शिस्त लावून त्यांच्यांत
हरएक प्रकारची सदभिरुचि उत्पन्न करण्यासंबंधांत रामकृष्णपंत आपली शिकस्त
करीत असत यांत शंका नाही !

रत्नागिरीस असलेल्या मुदतींत रामकृष्णपंतांनीं थोडासा गायनाचाही अभ्यास
केला होता. ते मूळपासूनच धार्मिक वृत्तीचे गृहस्थ असल्यामुळे ईश्वरविषयक त्यांना
किती तरी श्लोक (संस्कृत, मराठी व हिंदी), आर्या, पदे वगैरे पाठ असत, व
तीं ते वेळोवेळीं म्हणत असत. तीं म्हणतांना आपणांस थोडेंसे गायनाचें ज्ञान
असल्यास चांगलें, असें वाटून त्यांनीं रत्नागिरीस गायनाचा अभ्यास केला व पुढें
ते आपल्या घरीं कौटुंबिक उपासना चालवितांना नेहमीं तंबुरा घेऊन पदे वगैरे
भक्तिपुरःस्सर चांगलीं सुरांत म्हणत असत. ' मद्भक्ता यत्र गायन्ति तत्र तिष्ठामि
नारद ' हें भागवतांतील वचन त्यांच्या निरूपणांत नेहमीं येणारें असें असे.
याशिवाय त्यांनीं वैद्यकीचें थोडेंसे ज्ञान त्यापूर्वीच करून घेतलें होतें. त्याचा त्यांना
बऱ्याच वेळां उपयोग होई. इतकेंच नव्हे तर ते ज्ञान त्यांनीं आपल्या कांहीं मुलांना-
देखील करून दिलें होतें. प० वा० सौ० शांताबाईंना तर औषधांची चांगलीच
माहिती होती व त्या पुढील आपल्या संसारांत त्या ज्ञानाचा चांगला उपयोग
करीत असत.

असो. याप्रमाणे रामकृष्णपंतांनी रत्नागिरीस सुमारे साडेतीन वर्षे (सन १८६५ ते १८६८ नवंबर) काम केले. मग त्यांची मुंबईस एल्फिन्स्टन कॉलेजांत बदली झाली. सन १८६९ च्या आरंभास त्या कॉलेजांतील संस्कृतचे प्रोफेसर डॉ० बुल्हर हे रजेवर ज.प्रास निघाल्यामुळे त्यांच्या गैरहजेरीत त्यांच्याच सूचनेवरून रामकृष्णपंतांची त्यांच्या जागी नेमणूक झाली. त्या जागेवर रुजू होण्याकरितां म्हणून रामकृष्णपंत जे रत्नागिरीहून आले ते रत्नागिरीस परत गेले नाहींत ! कारण मध्यंतरी बुल्हरसाहेब जरी रजेवरून परत आले तरी ते मोठ्या पगारावर इन्स्पेक्टर होऊन गेल्यामुळे रामकृष्णपंत त्यांचे कॉलेजांतील काम करीतच होते. म्हणजे ते ऑक्टिंग म्हणून संस्कृत अध्यापकाचे काम सन १८७२ पर्यंत करीत होते. असो. याप्रमाणे रामकृष्णपंतांनी जरी तीन वर्षेपर्यंत मुख्य संस्कृत अध्यापकाचे काम केले, तरी सन १८७२ मध्ये जेव्हां ती जागा कायमची रिकामी झाली तेव्हां कोणी बाहेरचा इसम आणून ती भरण्याचा सरकारचा विचार चालूच होता. आणि अखेर डॉ० पीटर्सन् यांना त्या जागी आणून नेमले देखील !! या अन्यायामुळे रामकृष्णपंतांस वाईट वाटले. पण उपाय काय ? वास्तविक डॉ० पीटर्सन् रामकृष्णपंतांपेक्षां दहा वर्षांनी (वयाने) लहान होते. आणि त्यांनी संस्कृतचा अभ्यास त्यांच्यापूर्वी फार तर पांच वर्षे केलेला असेल ! उलट पक्षी रामकृष्णपंतांची-संस्कृतचे अध्ययन व अध्यापन-ही दोन्ही कामे निदान पंधरा वर्षे सारखी चालली होती; तरी त्यांच्या हक्काकडे दुर्लक्ष करून सरकारने डॉ० पीटर्सन्ची कायम नेमणूक केलीच ! यांत ते फक्त युरोपीयन होते यापेक्षां दुसरी शिफारस कोणती असू शकणार ? त्यामुळे रामकृष्णपंत निमूटपणे स्वस्थ बसले. दुसरे काय करणार ? आमच्या देशाच्या प्रस्तुत राजकीय स्थितीत-किंवा संक्रमणस्थितीत-असे प्रकार व्हावयाचेच ! वंगालच्या वाजूस सर जगदीशचंद्र बोस किंवा सर प्रफुल्लचंद्र राय यांच्या वावतीत देखील असाच अन्याय झालेला होता व तो त्या गृहस्थांनी असाच सहन केला ! कदाचित् यांपैकी कोणी एखाद्याने किंवा सर्वांनी राजीनामे दिले असते तरी त्या- पासून काय परिणाम होता ? कांहीं एक परिणाम झाला नसता. तेव्हां चालू संक्रमणस्थितीत असे प्रकार केवळ अपरिहार्य आहेत-ते बंद होतील तेव्हां होवोत ! असे समजून समंजसपणाने ते सहन केलेच पाहिजेत याशिवाय गत्यंतरच नाही. प्रसिद्ध सर शंकरन् नायर यांनी देखील अशा प्रकारचे मत एकदा प्रतिपादन केले होते असे पक्के स्मरते. परवांचे युरोपांतील महायुद्ध चालू होते तेव्हां

हिंदुस्थानच्या लोकांची हरएक प्रकारें मदत मिळविण्याच्या उद्देशानें सन १९१६ सालीं सर्व प्रांतिकसरकारांनीं सभा भरविल्या होत्या हें सर्वविश्रुत आहे. त्याप्रमाणें मद्रास-सरकारकडून तशी एक जंगी सभा मद्रासेस टाऊन-हॉलमध्ये भरविण्यांत आली होती. अध्यक्षस्थान लॉर्ड पेंटलंड (गव्हर्नर) साहेबांनीं भंडित केलेलें होतें. सभेंत मुख्य ठरावांवर भाषण करणाऱ्या गृहस्थांचीं नांवें पूर्वीच प्रसिद्ध झालेलीं होती. त्यांत सर शंकरन् नायर् यांचेही नांव होतें. ते त्या वेळीं मद्रास हायकोर्टचे एक जज होते. इतकेंच नव्हे तर त्यांची हिंदुस्थान सरकारच्या कर्मकारी कौन्सिलमध्ये नेमणूक झाल्याचें त्याच्यापूर्वी प्रसिद्ध देखील झालें होतें. इतक्या सर्व गोष्टी मद्रासेस सर्व आवालवृद्धांस श्रुत असतां, सभेच्या दिवशीं टाऊन-हॉलच्या मुख्य दरवाजावर पाहान्याकरितां उभा असलेल्या एका गोऱ्या सार्जंटने-बाकी सर्व मोठमोठे लोक आंत गेले असतां-सर शंकरन् नायर् यांना त्यांच्याजवळ तिकिट नाही या सववीवर, सभागृहांत जाऊ दिलें नाही ! शंकरन् नायर् तडक परत घरीं गेले आणि नंतर खुद्द गव्हर्नरसाहेबांचा मिलिटरी सेक्रेटरी लॉर्ड पेंटलंडच्यातर्फें बोलवण्यास आला तरी साफ “ येत नाही ” असा त्यांनीं परत निरोप पाठविला ! हा सर्व अपमानाचा प्रकार कोणी तरी-कारण कांहींही असो-मुद्दाम घडवून आणला असला पाहिजे, हें उघडच दिसत होतें. अर्थात मद्रासेकडील सर्व वर्तमानपत्रांत त्यासंबंधानें सडकून संतापातिरेकाची टीका झाली. त्यांत कांहीं टीकाकारांचा कटाक्ष तर खुद्द लॉर्ड पेंटलंडसाहेबांवरच होता ! असो. या प्रसंगीं सर शंकरन् नायर् यांनीं प्रसिद्ध रीतीनें एक पत्र लिहून आपल्या मद्रदेशीय देशबंधूंना असें सुचविल्याचें स्मरतें कीं, “प्रस्तुत प्रकरणीं युगोपीयन-इंडियन लोकांच्या संबंधाचा प्रश्न उपस्थित करून निष्कारण एकमेकांचीं मनें दुखविलीं जातील अशी टीका करूं नका. असले प्रकार चालू परिस्थितींत व्हावयाचेच ! ते अपरिहार्य आहेत ! ! ” हा मद्रासे-कडच्या (त्या वेळच्या) हकीकतीचा आम्हीं आठवणीनें उल्लेख केला आहे. तात्पर्य, मागें सांगितल्याप्रमाणें प्रस्तुतच्या संक्रमणस्थितींत असले कांहीं मानापमानाचे प्रकार अपरिहार्य आहेत. ते प्राप्त झाल्यास ज्यानें त्यानें आपल्या प्रकृतीप्रमाणें ते टाळतां येण्यासारखे असल्यास टाळावेत; नाहीं तर ते सहन करावेत. तिसरा मार्ग नाही. असो.

डॉ. पीटर्सन्ची मुंबईस एल्फिन्स्टन कॉलेजांत संस्कृताध्यापकाच्या जागीं नेमणूक होतांच वास्तविक रामकृष्णपंतांवर रत्नागिरीस परत जाण्याचीच पाळी

यावयाची ! पण ती त्या वेळच्या कॉलेजच्या प्रिन्सिपॉलसाहेबांनीं येऊं दिली नाहीं. मे० चॅटफिल्डसाहेब तेव्हां प्रिन्सिपॉलच्या जागीं होते. ते रामकृष्णपंतांची योग्यता, त्यांची शिकविण्याची पद्धत वगैरे सर्व गोष्टी जाणत होते. त्यांनीं यांची-रामकृष्णपंतांची-असिस्टंट प्रोफेसर म्हणून कॉलेजांत नेमणूक केली. म्हणजे एल्फिन्स्टन कॉलेजांत डॉ० पीटर्सन् हे संस्कृतचे मुख्य प्रोफेसर आणि रामकृष्णपंत असिस्टंट प्रोफेसर-असा प्रकार सन १८७२ पासून १८८२ पर्यंत चालू होता ! ! तरी रामकृष्णपंतांनीं आपल्या कामांत कधीं कसूर केली नाहीं, कीं डॉ० पीटर्सन्शीं त्यांनीं चालू ठेविलेल्या सरळपणाच्या वागणुकींत कधीं अंतर दिसूं दिलें नाहीं. पण झालेल्या अन्यायाचा प्रकार त्यांना जाणवल्याशिवाय कसा राहील ? त्यांनीं आपल्या मनाची स्थिति पुढें एका प्रसंगीं केलेल्या भाषणांत स्पष्ट रीतीनें व्यक्त केली. डॉ० पीटर्सन् हे कांहीं वर्षे मुंबईच्या रॉयल एशिएटिक सोसायटीचे अध्यक्ष होते. ते सन १८९९ सालीं वारले. त्यावेळीं सदरहू सोसायटीची एक सभा मुद्दाम बोलावण्यांत येऊन संस्थेतर्फे दुखवट्याचा ठराव पास करण्यांत आला. त्या प्रसंगीं रामकृष्णपंतांनीं जें भाषण केलें त्याच्याच आधारानें वरील स्पष्टीकरण केलें आहे.

याप्रमाणें रामकृष्णपंतांनीं मुंबईस सन १८८२ पर्यंत मदतनीस प्रोफेसरचें काम केलें. मध्यंतरीं १८७९-८० मध्ये पुण्याच्या डेक्कन कॉलेजांतील संस्कृतचे प्रोफेसर डॉ० कीलहार्नसाहेब रजेवर गेल्यामुळे त्यांच्या जागीं रामकृष्णपंतांची नेमणूक होऊन त्यांनीं एक वर्षभर पुण्यास काम केलें होतें. असो. सदरहू १८७९-८० एक साल सोडून ते सन १८६९ पासून १८८२ पर्यंत मुंबईस होते. त्या मुदतींत त्यांनीं इतर पुष्कळ कामें केलीं. सन १८७०-८१ च्या सुमारास मि० कर्कहॅम हे मुंबईस एल्फिन्स्टन हायस्कूलचे प्रिन्सिपॉल होते. एके दिवशीं त्यांनीं रामकृष्णपंतांना सारखे काम करीत असलेले पाहून असा निरोप पाठविला कीं, “तुमच्या हातून पुष्कळ दिवस उपयुक्त काम व्हावें अशी इच्छा असल्यास तुम्हीं रोज नियमानें संध्याकाळीं अर्धा तास मोकळ्या हवेंत फिरत जा.” तेव्हांपासून रामकृष्णपंतांनीं जीं संध्याकाळीं हवा खाण्याकरितां फिरण्याची संवय लावून घेतली ती अखेरपर्यंत टिकली. असो.

सन १८७५ सालीं डॉ० बर्जेस साहेबांनीं सुरू केलेल्या “इंडियन अँटिक्वेरी” (Indian Antiquary) मध्ये लेख, १८७४ मधील लंडन येथें भरलेल्या प्राच्यभाषाविशारदांच्या (Oriental Congress) सभेकरितां तयार केलेला

गुरुवर्य डॉ. भांडारकर

[पृष्ठ ६६

पुण्याच्या डेक्कन कॅलेजांत संस्कृत अध्यापक असतेवेळीं घेतलेला फोटो.

एक विद्वत्ताप्रचुर निबंध, १८७६ सालीं मुंबईच्या युनिव्हर्सिटीने सुरू केलेल्या “ विल्सन फायलॉ लॉजिकल ” व्याख्यान-मालेंतील व्याख्याने; १८७९ सालीं त्यांच्याकडे सरकारने सोंपविलेले देशभर फिरून प्राचीन हस्तलेख शोधून आणण्याचें काम इत्यादि, रामकृष्णपंतांनीं मुंबईस असलेल्या मुदतींत जीं कामें केलीं त्याचा सविस्तर उल्लेख पुढील एका प्रकरणांत येणारच आहे. त्यांचा येथें विस्तार करीत नाहीं. तात्पर्य, रामकृष्णपंतांनीं त्या तेरा वर्षांत बरींच महत्त्वाचीं कामें केलीं होतीं. पुढें सन १८८२ सालीं पुण्याचे डॉ० कीलहार्नसाहेब यांनीं पेन्शन घेतल्यामुळे त्यांच्या रिकामी झालेल्या जागेवर कोणाला नेमावयाचें हा प्रश्न पुनश्च उपस्थित झाला. या वेळीं रामकृष्णपंतांना मार्गे सारणें सरकारला शक्य नव्हतें तरी, डेक्कन कॉलेजांतील जागेवर एका जर्मन पंडितांची नेमणूक करण्याच्या सरकार विचारांत होतेंच ! पण रामकृष्णपंतांसंबंधींची मध्ये येणारी अडचण कशी दूर करावयाची ? त्याकरितां सरकारची योजना अशी होती कीं, डॉ० पीटर्सनला एलिफन्स्टन कॉलेजांत इंग्लिशचे प्रोफेसर करावयाचें आणि रामकृष्णपंतांस संस्कृतच्या अध्यापकाची जागा द्यावयाची. जर्मनीहून येणाऱ्या पंडितांकरितां डेक्कन कॉलेजांतील संस्कृत प्रोफेसरची जागा होतीच ! ही सर्व सरकारची योजना ठीक होती. पण त्यांत एकच अडचण होती. ती हीच कीं, डॉ० पीटर्सन हें हिंदी नसून युरोपीयन होते ! हिंदी प्रोफेसर असला तर त्याला वाटेल तो विषय वाटेल त्या वेळीं शिकविण्यास सांगितल्यास तो बिचारा एखाद्या वेळीं कबूल होईल. पण युरोपीयन मनुष्य तसा कसा कबूल होईल ? डॉ० पीटर्सनसाहेबांनीं त्या सरकारी योजनेबद्दल जोराची तक्रार केली. आणि “अशी माझ्या कामाची, मला न विचारतां, भलतीच व्यवस्था तुम्हीं कशी करतां ? ” असें सरकारी वरिष्ठ अधिकाऱ्यांना पीटर्सन् साहेबांनीं स्पष्ट विचारलें ? हा पेंच सोडविण्याकरितां सरकारनें कोणतीही युक्ति काढली तरी—एका बाजूस जर्मन पंडित आणि दुसऱ्या बाजूस डॉ० पीटर्सन्सारखा युरोपीयन गृहस्थ, अशा स्थितींत-रामकृष्णपंतांची संस्कृत प्रोफेसरशिप मात्र कदाचित् जाण्याचा संभव होता. म्हणून आपल्या लोकांनींदेखील वर्तमानपत्रांतून सरकारवर सडकून टीका चालविली होती. त्यांत मुख्यत्वेकरून कै० काशीनाथपंत तेलंगांनीं भाग घेतला होता. तेलंगांची त्या वेळीं उत्तम बॅरिस्टर, पहिल्या नंबरचे वक्ते, जाडे संस्कृतज्ञ पंडित म्हणून प्रसिद्धि झालेलीच होती. त्याचप्रमाणें त्यांचें युरोपीयन लोकांमध्ये

देखील चांगलें वजन होतें. या सर्व कारणसमुच्चयामुळें सरकारला आपला बेत रद्द करावा लागला आणि त्यांनीं त्याप्रमाणें जर्मन पंडिताला तार करून कळविलेंही ! अर्थात् डॉ० पीटर्सन् मुंबईस एल्फिन्स्टन कॉलेजांतच संस्कृतचे प्रोफेसर राहिले आणि रामकृष्णपंतांची पुण्यास डेक्कन कॉलेजांत संस्कृत अध्यापकाच्या जागीं कायमप्रमाणें नेमणूक झाली. हा सर्व प्रकार रामकृष्णपंतांनीं पुढें एका प्रसंगीं आपल्या भाषणांत बोलून दाखविला.

याप्रमाणें रामकृष्णपंत डेक्कन कॉलेजांत संस्कृतचे प्रोफेसर झाले. संस्कृतचे पहिले हिंदी प्रोफेसर तेच होते. ते सन १८८२ सालीं पुण्यास गेले. त्यावेळीं त्यांनीं युनिव्हर्सिटींतील सिंडिकच्या जागेचा राजीनामा दिला. ते मुंबईस असलेल्या मुदतींत सन १८७३ ते १८८२ पर्यंत सिंडिक होते. पैकीं दोन वर्षे ते सिंडिकेटचे अध्यक्ष होते. तरी आणखीही सिंडिकच्या जागीं रामकृष्णपंतांनीं चालू राहावें अशी युनिव्हर्सिटींतील फेलोजची इच्छा होती. पण ती गोष्ट त्यांनाच पसंत नव्हती. काशीनाथपंत तेलंग हे युनिव्हर्सिटींत होतेच. ते तरुण असून सर्वथैव सिंडिकच्या जागेला लायक होते. तेव्हां त्यांनीं पुढें यावें अशी रामकृष्णपंतांची फार इच्छा होती. आणि या सद्धेतून त्यांनीं पुण्यास जातेवेळीं, आपली सिंडिक राहाण्याची इच्छा नाही, असें युनिव्हर्सिटीस स्पष्ट कळविलें. याप्रमाणें रामकृष्णपंत डेक्कन कॉलेजांत गेले ते तिकडे सन १८९३ पर्यंत म्हणजे सुमारे अकरा वर्षे राहिले. आणि मग त्यांनीं पेनशन घेतलें. त्यांनीं नोकरींत जास्त दिवस राहाण्याकरितां एखादी दुसरी मुदत मागितली असती तर ती त्यांना सहज मिळाली असती. पण त्यांची नोकरीवर आणखी जास्त मुदत राहाण्याची इच्छाच नव्हती. कारण, असें सांगतात कीं, त्यानंतर पुढें आपण स्वस्थ विश्रांति घ्यावी आणि आपला व्यासंग चालू ठेवून ग्रंथरचना व इतर सार्वजनिक कामें करावीं अशी त्यांची इच्छा होती. शिवाय आपण, आपली पेनशनची नोकरी झाल्यावरही, जर आपल्या जागेला चिकटून राहिलों तर मागाहून येणाऱ्यांना संधि कशी मिळावी असेंही त्यांना वाटे ! अर्थात् त्यांनीं अखेर पेनशनच घ्यावें असें ठरवून त्याप्रमाणें त्यांनीं केलें तेंच ठीक केलें. असो. रामकृष्णपंतांनीं आपणांस Special पेनशन मिळावें असा अर्ज केला होता. पण त्याला विलायतेंतील सेक्रेटरी ऑफ स्टेटची मंजूरी लागते. सुदैवानें त्यावेळीं मुंबईस पूर्वी कार्यकारी कौन्सिलर असलेले मिस्टर एलिस (Mr. Ellis) हे इंडिया कौन्सिलमध्ये होते ते डॉ० भांडारकरांची योग्यता पुरी ओळखीत असत.

इकडून डॉ० साहेबांची पूर्वी सूचना न जातांही त्या साहेबांनी खटपट केली व स्पेशल पेन्शन मंजूर करविले ! इतकें गुरुवर्यांचें युरोपीयन लोकांत वजन होतें !

पेन्शन घेतल्यावर राहावयाचें कोठें याबद्दल त्यांचा पुष्कळ दिवस विचार चाललेला होता. मुंबईची मित्रमंडळी यांच्या सहवासाचा आपणांस लाभ व्हावा म्हणून रामकृष्णपंतांनी मुंबईस येऊन जवळच वांद्रे वगैरे ठिकाणी घर बांधून राहावें असें सुचवीत होती. पण ते पुण्यास एकसारखे अकरा वर्षे राहिले असल्यामुळे पुण्याचीच हवा त्यांच्या प्रकृतीस मानवली होती. त्यामुळे पुण्यास राहाण्याचा आपला वेत कायम करून त्यांनी आपले मित्र रा० रा० वासुदेव बापूजी कानिटकर इंजिनीयर यांच्या सल्ल्याने व त्यांच्याच देखरेखीखाली मुळा-मुठा या दोन नद्यांच्या संगमावर सन १८९२ मध्ये आपला वंगला बांधून त्यास “संगमाश्रम” हें नांव दिलें आणि सग पेन्शन घेतल्यावर ते तेथेंच राहूं लागले. ते अखेरपर्यंत तेथेंच होते. त्यांनी आपल्या नव्या वंगल्यांत प्रथमप्रवेश सन १८९२ च्या मे २६ तारखेस केल्याची त्यांच्या रोजनिशींत नोंद मिळते.

प्रकरण सहावें.

“ आचार्यदेवोभव ! ”

डॉक्टर भांडारकरांनी आपल्या सर्व आयुष्यक्रमांत हिंदुस्थान देशाची जी अनेक दिशांनी अत्यंत बहुमोल कामगिरी केली तिचा आतां क्रमशः विचार करूं. प्रथम त्यांनी अध्यापक या नात्याने जें काम केलें त्याचा उल्लेख केला पाहिजे. रामकृष्णपंतांनी शाळा व कॉलेजे अशा शिक्षणसंस्थांमधून अध्यापक या नात्याने जरी ३० वर्षे काम केलें होतें; तरी लेख लिहिणें, संशोधन करणें, जुन्यानव्या विद्यार्थ्यांना सल्ला देणें, अगर इतर जिज्ञासु लोकांच्या शंका निरसन करणें—हीं शिक्षकांचीच कामे होत ! हीं कामे त्यांनी पेन्शन घेतल्यावरदेखील आमरण केलेली असल्यामुळे त्यांनी सन १८५८ पासून १९२५ पर्यंत म्हणजे जवळ जवळ सहा तरे अध्यापकाचें काम केलें असें म्हणण्यास हरकत नाही. अर्थात् डॉ० भांडारकर हे महाराष्ट्रांतील विद्याग्रासंगी मंडळींच्या निदान तीन पिढ्यांचे “गुरु”

असल्यामुळे त्यांच्या बाबतीत “गुरुवर्य” ही संज्ञा अन्वर्थक होती यांत शंका नाही ! त्यांचा अधिकारही पण तसाच होता. शिक्षक कसा असावा हें कालिदासाने एके ठिकाणीं उत्कृष्ट रीतीने सांगितलें आहे तो श्लोक असाः—

शिष्टा क्रिया कस्यचिदात्मसंस्था ।

सक्रांतिरन्यस्य विशेषयुक्ता ॥

यस्योभयं साधु-स शिक्षकाणाम् ।

धुरिप्रतिष्ठापवितव्य एव ॥ १ ॥

तात्पर्य, कित्येक विद्वान् असे असतात कीं, त्यांचें स्वतांचें ज्ञान-विद्वत्ता-पुष्कळ असते; पण त्यांचा दुसऱ्यास फारसा उपयोग होत नसतो. म्हणजे त्यांना शिकविण्याची कला साधलेली नसते. तेच दुसरे कित्येक असे असतात कीं, त्यांचें स्वतांचें ज्ञान वेताचेंच असलें तरी त्यांना शिकवितां चांगलें येतें. पण कालिदास म्हणतो कीं, या दोन्ही गोष्टींचें—विद्वत्ता व शिकविण्याची कला यांचें—ज्याचे ठिकाणीं वास्तव्य असतें तोच उत्तम शिक्षक होय ! या कालिदासाच्या व्याख्येचें डॉ० भांडारकर हे एक उत्तम उदाहरण होते. हल्लींच्या परिस्थितीप्रमाणें शिक्षकावर दुसरी एक जबाबदारी असते. प्रस्तुत आम्ही संक्रमण स्थितीत आहों. आमचें शिक्षण पुष्कळ अंशीं परकीयांच्या हातांत आहे. अर्थात् साहजिकच आमच्या शिक्षणपद्धतीला एक प्रकारची क्लिष्टता अथवा कृत्रिमपणा आला आहे. तो कृत्रिमपणा घालवून लोकांस प्रस्तुत शिक्षणपद्धतीसंबंधानें आपलेपणा वाटावा याला एकच उपाय आहे. तो हाच कीं, नवीन पद्धतीप्रमाणें नंतर एकचें शिक्षण घेतलेले पण आमच्या प्राचीन संस्कृतीकडे आदरानें व सहानुभूतीने पाहणारे एतद्देशीय शिक्षक तयार झाले पाहिजेत. व हल्लींचें शिक्षण त्यांच्या हातांत गेलें पाहिजे. हेच विचार एका कालीं शिक्षणखात्याचे मुख्य अधिकारी असलेले मि० हावर्डसाहेब यांनीं आपल्या सन १८५९-६० सालच्या रिपोर्टांत सुंदर रीतीने ग्रथित केले आहेतः—(Vide “Deccan College ” by Feaser p. 51)

या हावर्ड साहेबांनीं प्रतिपादिलेल्या तत्त्वावरहुकूम पहिल्या प्रतीचे तयार झालेले शिक्षक, म्हणजे डॉ० भांडारकरच होते असें कै० अण्णासाहेब महाजनी यांनीं नमूद करून ठेविलें आहे. (‘विविधज्ञानविस्तार,’ पुस्तक १९०० पृष्ठ ५६ पहा). अर्थात् सन १८८६-८७ च्या सुमारास “ डेक्कन कॉलेज ” डेक्कन एज्युकेशन

सोसायटीच्या ताब्यांत देण्याबाबत जी मुंबईसरकारची वाटाघाट चालली होती, त्यांत नवीन व्यवस्थेप्रमाणे डॉ० भांडारकर हे त्या कॉलेजचे प्रिन्सिपॉल व्हावयाचे ठरले होते असे म्हणतात, त्यांत आश्चर्य वाटण्यासारखे कांहीं नाही.

डॉ० भांडारकर यांनी, रत्नागिरीस हायस्कूलचे हेडमास्तर असतांना कशा प्रकारे काम केले याचा मार्ग उल्लेख आलाच आहे. मुंबई व पुणे येथील कॉलेजांतील त्यांच्या कामाचाही तोच नमुना ! गुरुवर्यांच्या कॉलेजांतील शिकविण्याच्या पद्धतीसंबंधाने त्यांच्या कांहीं शिष्यांनी हल्लीच आपले अनुभव प्रसिद्ध केलेले आहेत. ते उभयपक्षां आमहांस अत्यंत भूषणप्रद वाटतात. पैकीं सांगली येथील विलिंग्डन कॉलेजचे प्रिन्सिपॉल भाटे यांनी सन १९१७ सालीं (फर्ग्युसन कॉलेज मॅगझीनचा जुलै १९१७ अंक पहा) लिहिलेला प्रस्तुत प्रकरणीचा लेख; एका काळीं असिस्टंट कलेक्टर असलेले मि० नरसिंगराव दिवाटिया यांनी ' एलिफस्टोनियम ' त्रैमासिकाच्या सप्टेंबर १९२५ महिन्याच्या अंकांत डॉ० भांडारकरांसंबंधाने लिहिलेला लेख; व मुंबईचे रा० व० दामोदर गणेश पाध्ये यांनी परवां " सेंट्रल सोशल रिफॉर्म असोसिएशन " मध्ये दुखवट्याचा ठराव मांडतांना डॉ० भांडारकरांसंबंधाने केलेले व सुबोधपत्रिकेत प्रसिद्ध झालेले (इंग्रजीत) भाषण, हीं सर्व अत्यंत वाचनीय आहेत. व त्यावरून अध्यापक या नात्याने गुरुवर्यांचे चित्र स्पष्ट रीतीने नजरेपुढे उभे राहाते. डॉ० भांडारकरांच्या ठिकाणी शिक्षक या नात्याने कांहीं अत्यंत अमोलिक असे गुण होते. त्यांचा पहिला गुण हा कीं, त्यांचे आपल्या विषयाचे ज्ञान परिपूर्ण—Thorough—असे. हा गुण त्यांच्या सर्व कामांत दिसून येत असे. यामुळे त्यांची आपल्या विषयाची तयारी उत्तम असे. त्यांत ते स्वतः कधीं यत्किंचित् देखील कसूर करीत नसत आणि विद्यार्थ्यांनी केलेली त्यांना खपत नसे. म्हणजे त्यांचे शिकविणे सुरू झाले कीं, ज्ञानगंगेचा प्रवाह आपल्या समोरून चालला आहे असे विद्यार्थ्यांस वाटे ! अशा प्रकारचे युरोपीयन प्रोफेसरांपैकीं त्यावेळीं फक्त वर्डस्वर्थ साहेबांचे मात्र शिकविणे असे. असो. गुरुवर्यांच्या शिकविण्यांत प्राचीन संस्कृत वाङ्मयापैकीं विविध विषयांचा समावेश होत असे. व्याकरण, वेदांत, भाषाशास्त्र, नाटक, तर्कशास्त्र, धर्मशास्त्र वगैरे विषयांपैकीं कोणताही असो, डॉ० भांडारकरांच्या शिकविण्याचा नमुना एक ! पण त्यांतही विशेषतः तर्कसंग्रह किंवा काव्यप्रकाश यासारखा गहन व तत्त्वविवेचनाचा विषय असला म्हणजे शिकविण्यास त्यांस जास्त स्फुरण येई व विद्यार्थ्यांसही शिकण्यास जास्त उत्सुकता वाटे ! अशा प्रकारे

गुरु आणि शिष्य तल्लीन झाल्यास वाहार काय सांगावी? आणि अशा स्थितीत तोस केव्हां संपला याचें कोणासच भान न राहिल्यास अगर दुसऱ्या तासाच्या युरोपीयन प्रोफेसरांस वाहेर थोडा वेळ खोळंबून राहावें लागल्यास आश्चर्य कसलें? असो. तर्कसंग्रह, तर्ककौमुदी अगर काव्यप्रकाश या विषयांवर विशदीकरणार्थ म्हणून डॉ० भांडारकरांनीं दिलेलीं टिपणें (Notes) इतकीं भरपूर असत कीं, त्यायोगानें मूळ ग्रंथापेक्षां पांचसहापट मोठ्या व जाड्या वह्या भरून जाव्या! शिवाय या टिपणांचें विद्यार्थ्यांना, परीक्षेच्या कामीं इतकें महत्त्व वाटे कीं, त्या वह्यांना निरनिराळ्या कॉलेजांचा प्रवास घडून असंख्य विद्यार्थी त्यांच्या नकला करून घेत असत. रा० व० पाध्ये सांगतात कीं, आपल्या वेळीं डॉ० भांडारकरांची पुण्यास बदली झाल्यावरसुद्धां कित्येक वर्षेपर्यंत मुंबईच्या विद्यार्थ्यांमध्ये हा नकलांचा प्रकार चालू होता! इतकेंच नाही तर कित्येक विद्यार्थ्यांनीं तर पुढें कांहीं वर्षांनीं त्या 'नोटस्' छापून प्रसिद्ध केल्या व त्यापासून आपला फायदाही करून घेतला, असें सांगतात.

डॉ० भांडारकरांचा, शिक्षक या नात्यानें, दुसरा लक्षांत ठेवण्यासारखा गुण म्हणजे विद्यार्थ्यांस ग्रंथाचें मर्म समजेल अशा रीतीनें शिकविण्याची त्यांना साधलेली हातोटी. या कामीं त्यांना अनेक हस्तलिखित प्रति घेऊन विद्यार्थ्यांना निरनिराळे पाठभेद समजावून द्यावे लागत. व त्या योगानें एखाद्या श्लोकाचा अर्थ निरनिराळ्या प्रकारांनीं कसा लावतां येतो हें ते उत्तम रीतीनें दाखवीत असत. याच्या योगानें विद्यार्थ्यांच्या बुद्धीला चलन मिळे आणि ग्रंथाचें मर्म व रमणीयता समजल्यामुळें त्यांस आनंद होई. एका संस्कृत कवीनें म्हटलें आहे,—

क्षणे क्षणे यन्नवतामुपैति । तदेवरूपं रमणीतायाः ॥

म्हणजे एखादा ग्रंथ किंवा एखादा श्लोक जितक्या वेळां अधिक वाचावा तितक्या वेळीं त्याची रमणीयता अधिकाधिक वाढून मनांस आनंद होतो. याप्रमाणें श्लोक पुनः पुनः वाचून त्याच्या अर्थाचें वर्धमान होत असणारें रमणीयत्व कसे अनुभवावें हें डॉ० भांडारकर विद्यार्थ्यांस उत्तम रीतीनें दाखवीत असत; आणि हा त्यांच्या शिकविण्याच्या पद्धतींतला एक विशेष असे. उदाहरणार्थ, गुरुवर्यांनीं 'उत्तर-रामचरित' शिकविण्यास सुरुवात केली कीं, निरनिराळ्या लोकांचे अर्थ सांगून त्यांनीं स्वस्थ बसावयाचें नाही, तर स्वतः ग्रंथकाराच्या मनांत ज्या भावना जागृत होऊन

त्याला कवित्वस्फूर्ति झाली असेल त्या भावना त्यांनीं स्पष्ट करून सांगावयाच्या ! अशा भागाचें—विशेषतः उत्तररामचरितांतील करुणरस भवभूतीनें सढळ हातानें ओतून दिला आहे अशा श्लोकांचें—शिकविणें चालू असतांना डॉ० भांडारकरांचे अश्रुपूर्णनेत्र झालेले आपण पाहिल्याचें कांहीं त्यांच्या जुन्या विद्यार्थ्यांनीं आम्हांस सांगितलें आहे. हें जें एक प्रकारचें वैशिष्ट्य तें भांडारकरांच्या शिकविण्यांतच असे ! यज्ञयागाची माहिती सांगण्याची वेळ आली तर ते यज्ञाला जरूर लागणारीं बहुतेक उपकरणें वर्गीत आणून तो विषय विद्यार्थ्यांस समाजावून देत असत !

डॉ० भांडारकरांच्या शिकवण्यामधला तिसरा गुण म्हणजे—हा गुण एका अर्थी दुसऱ्यांमध्ये अंतर्भूत होतोच !—निरनिराळ्या संस्कृत श्लोकांचे श्लेषार्थ विद्यार्थ्यांस समजून सांगावयाचे. संस्कृत ग्रंथ श्लेषार्थींनीं बहुधा भरलेले असतात. त्यांचें विशदीकरण नेहमींच सोपें असतें असें नाही. त्या ग्रंथाचे अगर श्लोकांचे निरनिराळे अर्थ घेऊन त्यांतून उत्तम कोणता व कसा ठरवावा हें ते विद्यार्थ्यांस दाखवीत.

डॉ० भांडारकरांच्या शिकविण्यांतला चवथा महत्त्वाचा गुण म्हणजे विद्यार्थ्यांस संस्कृत ग्रंथ ऐतिहासिक दृष्टीनें लावण्यास शिकवावयाचें. खुद्द गुरुवर्यांचें शिलालेख-ताम्रपट-नाणी इत्यादि ऐतिहासिक साधनांचें विशदीकरण अगर ऐतिहासिक संशोधन चाललेंच होतें. पण कॉलेजांत शिकवितांना तीच ऐतिहासिक दृष्टि उपयोगांत आणून विद्यार्थ्यांनादेखील ग्रंथ ऐतिहासिक दृष्टीनें कसे लावावे हें शिकवावयाचें. म्हणजे डॉक्टरसाहेबांचें स्वतःचें काम असावयाचें तें तर सर्व बाजूंनीं पूर्ण—thorough—असावयाचेंच. पण तसें विद्यार्थ्यांनीं काम करून ते देखील आपल्याचसारखे पहिल्या नंबरचे विद्वान् व्हावेत अशी गुरुवर्यांची इच्छा असावयाची आणि त्या दिशेनें त्यांचे प्रयत्न चालत असत ! आणि या आपल्या श्रमाचीं फळे जेव्हां पुढें त्यांस पाहावयास मिळालीं, तेव्हां त्यांस पराकाष्ठेचा आनंद व समाधान वाटलें असेल यांत शंका नाही. तीं फळे म्हणजे कै० यशवंत वासुदेव आठल्ये, कै० वामन शिवराम आपटे, कै० लक्ष्मण रामचंद्र वैद्य, स्वतः गुरुवर्यांचे दोन चिरंजीव श्रीधरपंत व देवदत्तराव वगैरे हीं विद्वान् माणसें व त्यांनीं केलेलीं कामें ! तात्पर्य, डॉक्टरसाहेबांची आपल्या शिष्यांबद्दलची वत्सलता प्राचीन आर्यकुलपतींना शोभेल अशीच होती यांत शंका नाही.

डॉ० भांडारकरांच्या शिकविण्यांतला पांचवा व अत्यंत महत्त्वाचा गुण म्हणजे त्यांची, शिकविणें चाललें असतांना, दिसून येणारी उदात्त विचारसरणी ! हा गुण इतर फार थोड्या प्रोफेसर लोकांच्या बाबतींत दृष्टोत्पत्तीस येई. त्यामुळे डॉ० भांडारकरांकडून विद्यार्थ्यांच्या विद्यार्थिदर्शेत, जें इष्ट प्रकारच्या उदारवृत्तीचें वळण मिळे तें कायमचें कल्याणप्रद असें असे. इतकेंच नव्हे तर गुरुवर्यांनीं आपल्या पहिल्या प्रतीच्या विद्वत्तेनें, उदार विचारसरणीनें व निष्कलंक वर्तनानें, आपल्या कारकीर्दीत संबंध कॉलेजाचें वातावरणच अत्यंत स्पृहणीय प्रकारचें बनविलेलें होतें असें म्हणण्यास मुळींच चिंता नाही ! त्यांनीं अध्यापक-प्रोफेसर-या नात्यानें मुंबईस एलिफन्स्टन कॉलेजांत सन १८६९ ते १८८२ पर्यंत १३ वर्षे काम केलें व पुढें १८८२ ते १८९३ पर्यंत बारा वर्षे पुण्यास डेक्कन कॉलेजांत ते शिकवीत होते. म्हणजे त्यांनीं वरिष्ठ प्रकारच्या पाठशाळांतून जवळजवळ पाव शतक शिक्षकाचें काम केलें असें म्हणण्यास हरकत नाही. इतक्या अवधींत शेंकडों विद्यार्थ्यांना त्यांच्या शिक्षणाचा लाभ मिळाल्याकारणानें गुरुवर्यांनीं आपल्या गुणांच्या योगानें त्यांच्या मनावर कायमचा परिणाम केलेला आहे ! तो इतका कीं, कित्येक प्रसिद्ध गृहस्थांना गुरुवर्य डॉ. भांडारकर हे आपल्या कुटुंबाच्या-ज्या कुटुंबांतील एकापेक्षां अधिक पिढ्यांतील माणसांस त्यांच्या शिक्षणाचा लाभ मिळालेला आहे अशा कुटुंबांच्या-गुरुस्थानीं अधिष्ठित असे वसिष्ठ-विश्वामित्र होते असें वाटतें व तसें ते कृतज्ञतापूर्वक जाहीर रीतीनें कबूल करतात. पुढील रा. व. पाध्ये यांच्या (पूर्वोक्त) भाषणांतील भाग अत्यंत हृदयंगम वाटतो.

“ Add to all these different excellences of Dr. Bhandarkar as teacher and Professor, the great fact that it was an atmosphere of love and tenderness, in which the pupil soon found himself breathing, as he sat at the doctor's feet and you can complete the picture of that picturesque personality, which made up Dr. Bhandarkar, the *Guru* of his age, a *Guru* whom his pupils both loved and respected, and whose picture they ever cherished with tenderest feelings. Verily Was he to them, and particularly to those

families, of which like mine more than one generation had the good fortune of sitting at his feet, a great guide and stay, a *Maharashi* of the type of Vasistha and Vishwamitra and other revered sages of the past, whose names have become familiar to us. He was in fact a model of that kind of ideal Professors by whom we yearn our Universities should be manned, but the like of whom we come accross so rarely."

तात्पर्य, सीतेला आशीर्वचनपूर्वक निरोप पाठवितांना वसिष्ठऋषींच्या मुखांतून जे अर्थपूर्ण व अभिमानाचे उद्गार—

येषां कुलेषु सविता च गुरुर्वयंच ॥

निघाले तसेच महाराष्ट्रांतील किंय़ेक विद्याविभूषित कुटुंबांसंबंधाने प्रेमोद्गार मुखावाटे काढण्याचा डॉ० भांडारकरांना अधिकार प्राप्त झाला होता !

रा० व० पाध्यांच्या भाषणांतून आणखी एक लहानसा उतारा द्यावा असे वाटते. त्यावरून त्यांना डॉ० भांडारकरांसंबंधाने वाटत असलेला आदरभाव जसा व्यक्त होतो, तसेच गुरुवर्यांनी आपले शिष्य तयार करून व त्यायोगे महाराष्ट्रांत आधुनिक विद्वान्परंपरा निर्माण करून संबंध मुंबई इलाख्यास अशेष हिंदुस्थान देशास कसे महत्पदास चढविले आहे हे चांगले स्पष्ट होते. पाध्ये म्हणतातः—

"An inspirer Par excellence of genuine scholarship Dr. Bhandarkar was.....Thus also came off the fact that from amongst Dr. Bhandarkar's pupils came our brilliant scholars like the late Mr. L. R. Vaidya, the late Mr. G. K. Deshmukh, the late Principal V. S. Apte. May the Bhandarkar School of thought, as regards Sanskrit scholarship thrive and prosper and leave to the Bombay Presidency the premier rank it has won in Sanskrit scholarship of the modern type and in Oriental Learning in general."

सारांश, गुरुवर्यांच्या हयातींतच त्यांचें योग्य स्मारक म्हणून झालेलें व त्यांच्याच पवित्र आशीर्वादानें पुण्यास स्थापन झालेलें “ प्राचीन वस्तु-संशोधन मंदीर” (The Bhandarkar Oriental Research Institute) हें सदैव अशेष हिंदुस्थान देशांतील आधुनिक संस्कृतज्ञ पंडितांच्या यात्रेचें स्थान होऊन राहील, आणि हल्लींच एका (महाराष्ट्र) वर्तमानपत्रकारानें म्हटल्याप्रमाणें “ या आमरण वाङ्मय तप आचरणान्या गुरुश्रेष्ठांला (डॉ० भांडारकरांना) महाराष्ट्राच्या ऋषितर्पणांत भावी पिढ्या अग्रपूजेचा मान देतील ” यांत शंका नाही !

इतक्या उत्तम प्रकारें शिक्षण या नात्यानें काम करूनही डॉ० भांडारकरांनीं मोठा स्वतंत्रपणाचा वाणा ठेविला होता. त्यामुळें कित्येक युरोपीयन प्रोफेसरांना देखील त्यांच्याबद्दल आदर—किंवाहुना एक प्रकारचा वचक वाटे. एकदा कॉलेजांत काम करीत असतांना डॉक्टरसाहेबांसंबंधानें प्रि० वर्डस्वर्थसाहेबांचा कांहीं गैरसमज झाला. कॉलेजांत शिकविण्याचें वेळापत्रक डॉ० भांडारकरांनीं आपल्या सोयीप्रमाणें तयार केलें आहे असें वर्डस्वर्थसाहेब म्हणाले. अर्थात् ते गुरुवर्यांना खपलें नाहीं. ह्यामुळें उभयतांमध्ये कांहीं पत्रव्यवहार होऊन अखेर डॉ० भांडारकरांकडे कांहीं एक दोष नाहीं अशी वर्डस्वर्थसाहेबांची खात्री झाली. डॉ० सेल्वींना देखील गुरुवर्यांबद्दल फार आदर वाटत असे, व कॉलेजांतील बहुतेक सर्व व्यवस्था ते त्यांच्या मताप्रमाणें करीत असत. एकंदरीत डॉ० भांडारकरांनीं आपली सत्यनिष्ठा व स्वतंत्र बहाणा संबंध नोकरींत कायम ठेविला होता. हाच नमुना त्यांचा विद्यार्थ्यांशीं वागतांना देखील असे ! विद्यार्थ्यांशीं ते फार प्रेमानें वागत हें मागें सांगितलेंच आहे. ते इतके कीं, वर्डस्वर्थसाहेबांच्या वेळीं, त्यांनीं जर कांहीं एखादा फारच कडक नियम केला आणि त्यायोगें विद्यार्थ्यांची गैरसोय झाली, तर डॉ० भांडारकर हे आनंदानें विद्यार्थ्यांची कड घेऊन साहेबांकडे रद्दबदली करीत आणि त्यांची गैरसोय काढून टाकीत. असे प्रसंग पुष्कळच येत असत. तथापि त्यांचा शिस्तीसंबंधानें मोठा कटाक्ष असे. एकदा डेक्कन कॉलेजांतील जिमखान्यासंबंधानें विद्यार्थ्यांत कांहीं भानगड उपस्थित होऊन प्रकरण डॉ० भांडारकरांपर्यंत येतांच त्यांनीं जवळील येरवड्याच्या तुहंगाकडे बोट दाखवून म्हटलें कीं, “ नियम मोडणाऱ्या लोकांची तशी स्थिति होते ! नियम केले कीं ते पाळलेच पाहिजेत. त्याला उपाय नाही ! ” भानगड लागलींच मिटली व विद्यार्थी आपापल्या कामास निघून गेले. या त्यांच्या गुणांमुळें

विद्यार्थ्यांमध्ये डॉ० भांडारकरांसंबंधानें फार आदरबुद्धि-किंबहुना वचकेंही-वास्तव्य करीत असे ! रा० व० पाध्ये यांनीं आपल्या वेळचीं एक एल्फिन्स्टन कॉलेजांत घडलेली गोष्ट परवां सांगितली. त्यांच्या वेळीं एक डॉ० भांडारकरांचेच जवळचे नातलग कॉलेजांत फेलो होते. ते कांहीं कारणानें विद्यार्थ्यांत फारसे लोकप्रिय नसत. एके दिवशीं ते वर्गीतील विद्यार्थ्यांची हजेरी घेऊन जिन्यावरून जात असतां गुळगुळीत फरशीमुळें त्यांचा पाय घसरला व ते पडले ! जवळपास विद्यार्थी उभे होतेच; ते खो खो करीत हंसण्याच्या बेतांत होते; इतक्यांत त्यांपैकीं कित्येकांची कॉलेजच्या मोठ्या दरवाजाजवळील पायऱ्याशीं उभ्या असलेल्या डॉ० भांडारकरांच्या गाडीघोड्याकडे नजर गेली व त्यांनीं गुरुवर्यांना येत असतांना पाहिलें मात्र ! लागलीच विद्यार्थ्यांचें हंसणें बंद झालें व ते त्या फेलो-गृहस्थांच्या प्रेमळ मित्रांप्रमाणें मदतीला धांवून गेले !!

याप्रमाणें डॉ० भांडारकर यांचे सर्व व्यवहार जरी फार गंभीरपणानें चालत असत, तरी त्यांना थोडीशी थट्टा अगर विनोद मुळींच आवडत नसे असें नाहीं. त्यासंबंधानें गुरुवर्यांचे एक जुने विद्यार्थी मि० नरसिंगराव दिवाटिया यांनीं “Elphinstonian” त्रैमासिकाच्या सप्टेंबर १९२५ च्या अंकांत एक दोन गोष्टी सांगितल्या आहेत. त्या फार मनोरंजक आहेत ! मुलांकडून इंग्रजी (शेक्सपीयरच्या) किंवा संस्कृत नाटकांतील भाषणें वगैरे पाठ करवून म्हणून घेणें डॉ० भांडारकरांना फार आवडत असे व याचा थोडासा उपक्रम त्यांनीं रत्नागिरीसही केला होता हें मागें सांगितलेंच आहे. त्याप्रमाणेंच दिवाटिया विद्यार्थी होते त्यावेळीं, एल्फिन्स्टन कॉलेजांतील कांहीं विद्यार्थी विक्रमोर्वशीय नाटकाचे कांहीं अंक बसवीत होते. तेव्हां एक विद्यार्थी दुसऱ्या अंकांतील “उष्णालुः शिशिरे निषीदति तरोर्मूलालवाले शिखी ॥” हा श्लोक मोठ्या आवाजांत म्हणत होता, तो बाहेरून गुरुवर्य आपल्या वाटेनें जात असतां त्यांच्या सहज कानीं पडला. लागलीच डॉक्टरसाहेबांनीं वर्गीत येतांच, तो श्लोक माध्यान्ह काळच्या सुमारास म्हणावयाचा असल्यामुळें मुलानें म्हटलेल्या रागांत न म्हणतां तो त्या कालाला अनुरूप अशा सारंग रागांत म्हटला पाहिजे असें विद्यार्थ्यांस सांगितलें आणि तो श्लोक स्वतः सारंग रागांत वर्गीत म्हणून दाखविला ! दुसरी एक गोष्ट आपल्याही विद्यार्थीदशेपूर्वीं घडलेली; पण आपण स्वतः ऐकलेली दिवाटियांनीं प्रसिद्ध केली आहे. आपल्याही कांहीं वर्षांपूर्वीं एल्फिन्स्टन कॉलेजां

तील विद्यार्थ्यांची उत्तररामचरितांतील कांहीं अंकांची रंगीत तालीम चालू असतांना खुद्द गुरुवर्य व त्यांचे एकाकालीं शिष्य असलेले पण पुढे हायकोर्टाचे जज झालेले कै० काशीनाथपंत तेलंग असे उभयतां हजार होते. तालीम चालू असतां एका विद्यार्थ्याने पहिल्या अंकांतील रामाच्या भाषणांतलाः—

जीवत्सु तातपादेषु नूतने दार-संग्रहे ।

मातृभिश्चिन्त्यमानानां ते हि नो दिवसा गताः ॥

हा श्लोक म्हटला. तो ऐकून काशीनाथपंढांस आपल्या विद्यार्थीदशेची आठवण झाली आणि त्यांनीं गुरुवर्याकडे अंगुलीनिर्देश करून जरासे हंसत हंसत वरील श्लोकाचा उत्तरार्थ शब्द फिरवून “गुरुभिः पाठ्यमानानां ते हि नो दिवसागताः ।” असा म्हटला ! त्याबरोबर गुरुवर्यांनीं देखील जरा मोठ्याने हंसून काशीनाथपंढांकाडे बोट दाखवून तोच श्लोकार्थ “गुरुभिस्ताड्यमानानां ते हि नो दिवसागताः ।” असा म्हटला !! अर्थात् हा मोठ्या माणसांचा योग्य मर्यादेतील विनोद पाहून जमलेल्या विद्यार्थी मंडळीस व इतरांस फार आनंद व मौज वाटली यांत आश्चर्य नाही.

एकंदरीत डॉ० भांडारकरांनीं—जिकडे ते गेले त्या ठिकाणीं—आपली छाप वसवून शिक्षक या नात्यानें असा उत्तम नमुना घालून दिलेला आहे कीं, त्यांची दुसऱ्या ठिकाणीं बदली झाली तरी पहिल्या ठिकाणची शिस्त कैक वर्षेपर्यंत बदलूं नये ! रत्नागिरी हायस्कूलचा त्यांच्या कारकीर्दीत जो लौकिक वाढला तो पुढे, त्यांची बदली मुंबईस झाली तरी, कित्येक वर्षेपर्यंत तसाच कायम राहिला होता आणि मॅट्रिकच्या परीक्षेतली जगन्नाथ शंकरशेठची एक तगी स्कॉलरशिप कांहीं वर्षे रत्नागिरीच्या हायस्कूलांतील विद्यार्थ्यांस मिळतच होती ! त्याचप्रमाणे मुंबईच्या एल्फिन्स्टन कॉलेजांतून पुण्यास डेक्कन कॉलेजांत ते गेल्यावर सुद्धा त्यांच्या तर्क आणि काव्यप्रकाश यावरील टिपण्या—Notes—पहिल्या कॉलेजांतील विद्यार्थी कैक वर्षेपर्यंत दुसऱ्या विद्यार्थ्यांच्या वह्यांवरून घेतच होते ! सारांश, डॉ० भांडारकरांनीं आपल्या अत्युत्तम शिक्षणपद्धतीने महाराष्ट्रांत आधुनिक नवीन संस्कृतज्ञ पंडितांची परंपरा निर्माण केली आणि “ उत्तम शिक्षक कसा असावा ” याचे उत्कृष्ट उदाहरण घालून दिले.

डॉ० भांडारकर हे जिकडे गेले तिकडे, शिक्षक या नात्यानें विद्यार्थ्यांच्या मनांत केवळ हरेक प्रकारची सदभिरुची उत्पन्न करूनच राहिले नाहीत तर, ते

त्यांच्याशीं प्रेमानें बोलत व वागत. आणि गुरु-शिष्य संबंध सुटून विद्यार्थी आपल्या उद्योगास लागल्यावर सुद्धां त्यांच्या संबंधानें गुरुवर्य नेहमीं प्रेमानें व अभिमानपूर्वक बोलत असत. इतकेंच नव्हे, तर जुन्या विद्यार्थ्यांची पुढें गांठ पडल्यास ते आपली गंभीरवृत्ति क्षणभर बाजूस ठेवून, त्यांच्याशीं सलगीनें बोलत देखील ! प्रि० पाध्ये आपल्या विद्यार्थीदर्शेंत घडलेली एक गोष्ट अशी सांगतात कीं, परीक्षेच्या दिवसांत युनिव्हर्सिटींतील एका दालनांत डॉ० भांडारकर आपल्या एका जुन्या विद्यार्थ्याबरोबर—जे त्यावेळीं एम्. ए. परीक्षेंत परीक्षक होते—दोन घटका बोलत असलेले आपण पाहिले ! ते बहुतकरून कै० यशवंत वासुदेव आठल्ये असावेत ! ! त्याचप्रमाणें रामकृष्णपंतांचें वंधु रा० ब० वासुदेव गोपाळ भांडारकर हे आपल्याला माहीत असलेल्या कांहीं गोष्टी सांगतात. एके प्रसंगीं त्यांची व कै० डॉ० विठ्ठल विष्णु गोखले—हे प्रथम बी. ए. होऊन मग डॉक्टर झाले होते—यांची गांठ पडली. त्यावेळीं गोखले यांनीं प्रत्यक्ष असें बोलून दाखविलें कीं, “तुमच्या दादांचे आमच्या कुटुंबावर फार उपकार झाले आहेत.” डॉ० गोखले यांचें वडील वंधु घरची फार गरीब स्थिति असतांनादेखील रत्नागिरीस, रामकृष्णपंतांच्या वेळीं, फार उत्सुकतेनें अभ्यास करीत असत. त्यांची हुषारी पाहून रामकृष्णपंतांस मोठें कौतुक वाटे आणि ते त्यांस हरएकप्रकारची मदत करीत. एक वेळ त्यांची हुषारी पाहून रामकृष्णपंतांनीं हायस्कुलांतील मध्यें एक वर्ग टाकूनदेखील त्यांना वरच्या वर्गांत—म्हणजे दुसरींतून एकदम चवथींत !—चढविलें होतें ! वास्तविक त्या गोखल्यांची रत्नागिरीस गुरुवर्यांच्या शिकविण्याच्या वर्गापर्यंत मजल पोचलीच नव्हती. पण पुढें मॅट्रिक पास झाल्यावर सदरहू गोखले व त्यांचे ॲक्टर झालेले वंधु अशा उभयतांस एल्फिन्स्टन कॉलेजांत रामकृष्णपंतांच्या शिक्षणाचा लाभ झाला होता ! असो. याप्रमाणें गरीब व हुषार विद्यार्थ्यांस मदत करून उत्तेजन देण्यास रामकृष्णपंत नेहमीं तयार असत. आणि त्यांतूनही विद्यार्थी मागसलेल्या ब्राह्मणेतर वर्गांतील असून तो हुषार आहे आणि संस्कृतचा उत्सुकतेनें अभ्यास करतो असें पाहिलें म्हणजे रामकृष्णपंतांस अत्यानंद होई व ते त्यास जास्त आतुरतेनें उत्तेजन देत. दि० ब० धामणस्कर यांस, रामकृष्णपंतांनीं रत्नागिरीस त्यांच्या विद्यार्थीदर्शेंत मदत केली, इतकेंच नव्हे तर त्यांची मॅट्रिकची परीक्षा पास होतांच त्यांची शिफारस करून त्यांस आपल्या हाताखालीं असिस्टंट मास्तर म्हणून नेमवून घेतलें हें मागें सांगितलेंच आहे.

इतकी आपल्या शिष्यांबद्दल वत्सलता बाळगणाऱ्या उदारचरित गुरुजींना—
 डॉ० भांडारकरांना—पुढें तेलंग, आपटे, वैद्य, गोखले वगैरे मंडळी अकालीं
 मृत्युमुखीं पडलेली पाहून अत्यंत दुःख वाटावें व त्यांनीं सन १८९४
 सालीं व्हाइस चॅन्सेलर या नात्यानें केलेल्या आपल्या भाषणांत त्या शिष्यां-
 संबधानें मोठ्या कळवळ्यानें उल्लेख करावा यांत आश्चर्य कसलें ! असो.
 डॉ० भांडारकर हे हिंदुस्थानच्या बहुतेक मुख्य मुख्य प्रांतांतून बरेच
 फिरलेले होते. आणि ते याप्रमाणें प्रवासांत असले म्हणजे त्यांच्या जुन्या
 शिष्यांपैकीं कोणीना कोणी तरी त्यांना भेटावयाचे व सन्मानानें आपल्या घरीं
 बोलावून त्यांना पानसुपारी द्यावयाचे ! अशा प्रकारचे डॉक्टरसाहेबांच्या
 रोजनिशींत पुष्कळ उल्लेख केलेले आढळतात. डॉ० भांडारकर केव्हां केव्हां आपल्या
 रोजनिशींत महत्त्वाच्या गोष्टींची नोंद ठेवीत असत. गुरुवर्य नियमानें रोजनिशी
 ठेवीत असत असें नाहीं. परंतु मधून मधून केव्हांतरी ते रोजनिशी लिहीत
 असत इतकें खरें. असो. सन १८९९ सालीं त्यांनीं मध्य हिंदुस्थानांत बराच
 प्रवास केला होता असें दिसतें. इंदूर, ग्वालेर, अजमीर, जयपूर, झांशी वगैरे
 ठिकाणचा त्यांनीं प्रवास करून तिकडच्या जुन्या इमारती, त्यांतील शिलालेख
 वगैरे पाहिल्याचा त्यांच्या रोजनिश्यांत उल्लेख मिळतो. त्याचप्रमाणें निरनिराळ्या
 ठिकाणीं आपले जुने शिष्य खांडेकर, पांवनस्कर, वैद्य वगैरे भेटल्याचाही उल्लेख
 आहे. तसेंच सन १९०५ मध्ये त्यांनीं कोल्हापूरच्या बाजूस प्रवास केला होता.
 व त्यावेळीं जुन्या शिष्यमंडळीपैकीं विजापूरकर, पंडित, गोखले, नातु वगैरेकडून
 पानसुपान्या करण्यांत आल्या होत्या. सन १९०८ च्या सुमारास मे० कमिशनर
 गिब साहेब यांच्या बोलावण्यावरून (दुसऱ्या कामाकरितां) गुरुवर्य वेळगांवच्या
 बाजूस गेले होते आणि त्यावेळीं तिकडील त्यांच्या जुन्या शिष्यमंडळीपैकीं,
 वेळवी, तेलंग, कितूर वगैरे यांनीं त्यांना पार्टी दिली होती हें आम्हांस माहीत
 आहे. त्या प्रसंगीं रा० कितूर यांनीं संस्कृतांत लिहिलेलें असें डॉ० भांडारकरांना
 मानपत्र अर्पण करण्यांत आलें होतें. गुरुवर्गानींही आपलें उत्तर संस्कृतांतच देऊन
 रा० कितूर यांचें कौतुक केलें. असो. तात्पर्य, डॉ० भांडारकरांच्या प्रचंड शिष्य-
 वर्गीपैकीं, त्यांना भेटण्याची संधि मिळण्यासारखी असल्यास, कधींच कोणी ती
 दवडीत नसे. दिवाटिया तर आपण डॉ० भांडारकरांना—पुण्यास किंवा मुंबईस
 असतील तेथें—वरचेवर भेटल्याचें सांगतातच. पण रा० ब० पाध्ये यांनीं आपणांस

गुरुवर्यांचें जें शेवटचें दर्शन घडल्याचा आपल्या परवांच्या भाषणांत उल्लेख केला, तो आम्हांस फार हृदयंगम वाटला. पाध्ये म्हणतात कीं, गुरुवर्यांना भेटून त्यांचा आशीर्वाद घेण्याची संधि आपण एकही दवडीत नसे. व त्यांना भेटून आपण वांकून नमस्कार करतांच ते नेहमींप्रमाणें आपल्या-पाध्यांच्या पाठीवर हात फिरवून आशीर्वाद दिल्याशिवाय केव्हांही राहात नसत ! अशी संधि रा० व० पाध्ये यांस गुरुवर्यांच्या अंतकालाच्या थोडेच दिवसांपूर्वी मिळाल्याचें ते सांगतात. त्यावेळीं ते लोणावळ्याहून मोटारींतून आपल्या मुलांमाणसांसहवर्तमान पुण्यास गेले होते. व वेळ संध्याकाळची असल्यामुळें मुलांस बंडगार्डन जवळची गंमत पाहाण्यास मिळावी म्हणून सर्व मंडळी बंडगार्डनच्या नजीकच उतरली. मुलें इकडे तिकडे बागेंत उड्या मारीत खेळूं लागलीं. इतक्यांत पाध्ये यांना जरा लांब पलीकडच्या बाकांवर बसलेली डॉ० भांडारकरांची-ऋषितुल्य मूर्ति-स्वारी दिसली ! त्याबरोबर पाध्ये झटपट गुरुवर्यांच्या जवळ गेले व त्यांनीं त्यांना वांकून नमस्कार केला. नेहमींप्रमाणें आशीर्वाद दिल्यावर गुरुवर्यांनीं “ कां पाध्ये, ती तुमची मंडळी का ? ” असा प्रश्न केला. त्याबरोबर पाध्ये यांनीं “ होय ” असें म्हणून आपल्या मंडळीस खुणेनें बोलाविलें. लागलींच मुलांनीं लगबगीनें धांवत धांवत येऊन पाध्ये यांनीं सूचना करण्यापूर्वीच, गुरुवर्यांना साष्टांग नमस्कार केले ! डॉक्टरसाहेबांना अर्थीच सर्व मंडळींना पाहून आनंद झाला व त्यांनीं सर्व मुलांना प्रत्येकीं निरनिराळ्या रीतीनें, आशीर्वाद दिले. इतकेंच नव्हे तर, सर्वांत लहान मुलें होतीं त्यांना जवळ बोलावून गुरुवर्यांनीं त्यांस आलिंगन देखील दिलें ! हा सर्व प्रकार यद्दच्छेनें घडून आला असला तरी, त्याबद्दल, थोड्याच वेळापूर्वीं कालें व चिंचवड हीं रमणीय व पवित्र स्थानें पाहून जसा आपणास आनंद व धन्यता वाटली तशीच ही बंडगार्डनची सफर घडल्यामुळें-व परमपूज्य व ऋषितुल्य गुरुवर्य डॉ० भांडारकरांचें सर्वास दर्शन घडल्याकारणानें-आपल्यास आनंद व धन्यता वाटली असें पाध्ये म्हणतात ! आणि शेवटीं ते आपल्या मुखावाटे पुढील अर्थपूर्ण उद्गार काढतात.

“ जगांत कांहीं थोर विभूति अशा असतात कीं त्या सामान्य मनुष्यांत राहात असल्या तरी त्यांच्यांत मुख्यत्वेकून वसत असणारा ईश्वरी अंश लोकांच्या दृष्टीस पडल्याशिवाय राहात नाही ! ” आमच्यामते हें वर्णन उभयपक्षां अत्यंत भूषणावह असें झालें आहे. किंवा वर वर्णिलेला सर्व बंडगार्डनच्या सफरीचा

प्रकार जितका गुरुवर्य डॉ० भांडारकरांसारख्या उदारचरित आचार्यांना शोभणारा आहे तितकाच तो रा० व० दामोदर गणेश पाध्ये यांजसारख्या सच्चिध्यांची सहृदयता व्यक्त करणारा असा झाला आहे, यांत शंका नाही !

डॉ० भांडारकरांची, आपल्या विद्यार्थीगणासंबंधानें व विशेषतः हुषार व बुद्धि-वान् विद्यार्थीसंबंधानें, कांहीं कांहीं तत्वे ठरलेली असत व त्या तत्त्वांवरहुकूम त्यांचा वर्तनक्रम असे. त्यांना वाटे कीं विद्यार्थ्यांचें शिक्षण उत्तम झालें पाहिजे; तें पुष्कळ झालें पाहिजे; त्यांचे संस्कृत उच्चार स्पष्ट व शुद्ध असले पाहिजेत; त्यांनीं आपल्या प्राचीन आर्य संस्कृतीचा योग्य तो अभिमान बाळगला पाहिजे, व त्यांनीं आपल्या विद्वत्तेस शोभेल असें आदर्शवत् वर्तन ठेविलें पाहिजे. या आपल्या तत्त्वाप्रमाणें खुद्द गुरुवर्य भागतच. पण जे त्यांचे शिष्य त्याप्रमाणें वागण्याचा प्रयत्न करीत ते त्यांचे प्यार असत. व जे तसे वागत नसत अगर जे चुकत असत, त्यांच्या चुका त्यांच्या नजरेस आणल्या शिवाय ते सहसा राहात नसत. म्हणजे गुरुवर्य डॉ० भांडारकर यांचें एकंदर वर्तन भवभूतीनें—

वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि ॥

या श्लोकाधीत वर्णिलेल्या तत्त्वाप्रमाणें होतें असें म्हटल्यास अतिशयोक्ति होईल असें वाटत नाही.

गुरुवर्यांचा विद्यार्थ्यांशीं केवळ शिक्षक या नात्यानेंच संबंध येत असे असें नसून युनिव्हर्सिटींतल्या परीक्षांमधून परीक्षक म्हणून देखील त्यांच्याशीं संबंध येतच असे. त्यांनीं सन १८६६ ते १९०८ पर्यंत म्हणजे त्रेंचाळीस वर्षे युनिव्हर्सिटींत परीक्षक या नात्यानें काम केलें ! अखेर अखेर ते फक्त एम. ए. परीक्षेतच तेवढे परीक्षक राहात असत. व त्यांचे जोडीदार य० वा० आटल्ये अगर डॉ० पीटर्सन् असे कोणी असत. परीक्षक या नात्यानें ते वर सांगितलेल्या आपल्या तत्त्वांच्या अनुरोधानेंच काम करीत असत. अर्थात्च परीक्षा घेतांना ते ती चांगली करू घेत. यामुळे ते परीक्षेस येणाऱ्या विद्यार्थीवर्गांत फारसे लोकप्रिय नसत. आम्हां स्वतः सुमारे चाळीस वर्षांपूर्वीं पी. ई. च्या परीक्षेस बसल्यावेळीं डॉ० भांडारकर हे आमचे परीक्षक होते. त्यावेळीं “भांडारकर किंवा संस्कृतचे इतर परीक्षक फार कमी मार्क देतात ” असा विद्यार्थ्यांचा समज असे ही गोष्ट खरी. इतर (दुसऱ्या) भाषांचे म्हणजे लॅटिन, पर्शियन अगर फ्रेंच भाषांचे परीक्षक

हे आपापल्या विद्यार्थ्यांस चांगले सडळ हातानें मार्क देत असत. फक्त संस्कृतचे परीक्षक मात्र मार्क देतांना कंजूषपणा दाखवीत. या प्रमाणें विद्यार्थ्यांचा सामान्यतः समज असे यांत संशय नाही. डॉ० भांडारकरांचा यांत चांगला हेतु असे हें वर सांगितलेंच. तरीपण त्यांच्या संबंधानें जो सामान्यतः समज होता तो अतिशयोक्तीचा होता असें दिवाटिया व पाध्ये यांच्या सांगण्यावरून दिसतें. डॉ० भांडारकरांचें नेहमीं, शिकवितांना काय किंवा परीक्षा घेतांना काय, विद्यार्थ्यांच्या केवळ परीक्षेच्या तयारीकडे लक्ष नसे, तर त्यांच्या ज्ञान संपादनाकडे असे. त्यामुळें त्या दृष्टीनें अभ्यास करणारे विद्यार्थी त्यांच्या परीक्षेत मार्क चांगले मिळवीत, व केवळ घोळपट्टी करून आलेले विद्यार्थी फारसे टिकत नसत. पाध्ये सांगतात कीं डॉ० भांडारकरांपुढें तोंडी परीक्षेसाठीं जाणें म्हणजे विद्यार्थ्यांस खरी “परीक्षेची” वेळ वाटे. गुरुवर्गानीं एकदा सॉक्रेटिसाच्या पद्धतीप्रमाणें सत्य काढण्याच्या हेतूनें प्रश्नावर प्रश्न विचारण्यास सुरवात केली म्हणजे ते प्रश्न संपतच नसत ! त्यामुळें ज्या विद्यार्थ्यांची उत्तम तयारी असे तोच त्यांच्यापुढें टिके. बाकीचे गळत. त्यांतून एखादा विद्यार्थी बुद्धिमान् आढळून आला म्हणजे त्याला जास्तच प्रश्न विचारण्याबद्दल डॉ० भांडारकरांना स्फुरण चढे व त्यानें जशास तसें, मुद्यास धरून, प्रश्नास उत्तर दिलें म्हणजे ते फार खुष होत. अशा विद्यार्थ्यांस डॉ० भांडारकरांनीं हंसतमुखानें भरपूर मार्क दिले म्हणून खास समजावें ! आतां इतकें खरें कीं, इतक्या उत्तम तयारीचे विद्यार्थी केव्हां झाले तरी अगदींच थोडे असावयाचे ? ह्यामुळें डॉ० भांडारकरांच्या वेळीं—डॉ० पीटरसनसारखे मार्कांची केवळ उधळपट्टी करणारे जोडीदार परीक्षक असले तरी—इंग्रजी—संस्कृत घेऊन एम्. ए. परीक्षेत पहिला वर्ग मिळविणारा विद्यार्थी म्हणजे एक “अजब चीज” समजला जाई ! ! दुसऱ्या वर्गांत मात्र पुष्कळ विद्यार्थी पास होत असत. तिसऱ्या वर्गांत त्याही पेक्षां जास्त होत असत. डॉ० भांडारकरांचें संस्कृतच्या शुद्ध उच्चाराकडे फार लक्ष असे हें वर सांगितलेंच आहे. महाराष्ट्रीय विद्यार्थ्यांच्या संबंधांत स्पष्ट व शुद्ध उच्चारविषयीं फारशी अडचण वाटत नसे. पण गुजराथी विद्यार्थ्यांशीं संबंध आला कीं ती अडचण हटकून यावयाची ! सामान्यतः गुजराथी लोकांचे, महाराष्ट्रियांच्या मानानें शुद्ध उच्चार नसतात. ह्यामुळें “गुर्जराणां मुखं भ्रष्टम्” ही एक म्हणच पडून गेली होती. पण डॉ० भांडारकरांशीं गुजराथी विद्यार्थ्यांचा संबंध येतांच ती म्हण मार्गे पडूं लागली !

वर्गीत शिकवितांना एखाद्या गुजराथी विद्यार्थ्याने अशुद्ध उच्चार केला—उदाहरणार्थ “ हंसपदिका ” याचा “ हंसपदिका ” असा उच्चार केला—कीं, गुरुवर्य तेथे थांबले म्हणून समजावेंच ! त्या शब्दाचा त्या विद्यार्थ्याकडून—तो शब्द पुनः पुन्हा म्हणवून—शुद्ध व स्पष्ट उच्चार करवून घेतल्या शिवाय ते पुढे जावयाचेच नाहीत. यामुळे अंबालाल साकरलाल देसाई, हरिराम भट्ट वगैरे विद्यार्थी महाराष्ट्रियांप्रमाणेच शुद्ध उच्चार करू लागले ! स्वतः आपण शुद्ध उच्चार करीत होतो असे दिवाटिया सांगतात. त्यांसंबंधाने एक लहानशी गोष्ट घडलेली त्यांनीं प्रसिद्ध केली आहे. ते एफ्. इ. ए. च्या परीक्षेस बसल्यावेळीं संस्कृतचे परीक्षक डॉ० भांडारकर व रा० व० शंकर पांडुरंग पंडित असे दोघे होते. तोंडी परीक्षेकरितां दिवाटिया परीक्षकांपुढे जातांच शंकरराव त्यांस उद्देशून म्हणाले कीं, “ हें पाहा, तुम्ही दक्षिणी ब्राह्मणाप्रमाणे वाचा वरें का ! ” त्यावर लागलीच डॉ० भांडारकर म्हणाले कीं, “ ते तसेच वाचतील अशी माझी खात्री आहे ! ”

आणखी एक दोन गोष्टी दिवाटिया यांनीं प्रसिद्ध केल्या आहेत. त्यावरून डॉ० भांडारकर हे किती निःपक्षपाती व सरळ वृत्तीचे असत हे चांगले सिद्ध होतें. दिवाटिया सांगतात कीं, आपले साधारणतः संस्कृत चांगले असे. व एफ्. इ. ए. च्या परीक्षेत खुद्द डॉ० भांडारकरांचे वडील चिरंजीव श्रीधरपंत हे आपले प्रतिस्पर्धी होते, तरी गुरुवर्यांनीं त्या परीक्षेतील संस्कृतचे वक्षिस श्रीधरपंतांस न देतां दिवाटिया यांस दिलें ! आणखी एक गोष्ट सन १८९९ मध्ये एम्. ए. च्या परीक्षेत डॉक्टरसाहेबांस नेहमीप्रमाणे संस्कृतचे परीक्षक नेमल्याचे युनिव्हर्सिटीकडून त्यांस लिहून गेले. त्याच वर्षी त्यांचे तृतीय चिरंजीव देवदत्तराव एम्. ए. च्या परीक्षेस बसणार होते. म्हणून गुरुवर्यांनीं युनिव्हर्सिटीस स्पष्ट लिहून कळविलें कीं, “ या वर्षी एम्. ए. च्या परीक्षेस माझा मुलगा बसावयाचा आहे व त्याने परीक्षेचे ग्रंथ मजबरोबर वाचले आहेत. सबब त्याच परीक्षेत मी परीक्षक असावे हें मला इष्ट वाटत नाही. दुसऱ्या कोणास नेमावें ? ” इतका निःपक्षपातीपण, अन्यत्र क्वचित्च आढळू शकेल ! !

डॉक्टरसाहेबांचे लक्ष संस्कृत ग्रंथांच्या पाठभेदाकडे फार असे. आणि विद्यार्थ्यांपैकी कोणी चांगला पाठ सुचविल्यार त्यांना फार आनंद होई. एकदा रुहामाही परीक्षेचे उत्तराचे कागद गुरुवर्य विद्यार्थ्यांस परत देत असतां दिवा-

टिया आपला कागद घेण्याकरितां टेबलाजवळ गेले तों डॉक्टरसाहेब त्यांना म्हणाले कीं, “ You have a way of answering questions × × × × × You answer to the point not a word too many, not a word too few. Let me read out your answers as a model paper ” असें म्हणून गुरुवर्यांनीं सर्व कागद वर्गीत मोठ्याने वाचून दाखविला ! वाचण्याचें काम चाललें असतांना मधून मधून डॉक्टरसाहेबांच्या मुखांतून स्तुतिपर उद्गार निघतच होते आणि हा सर्व प्रकार चालू असतां आपल्याला मात्र कसेसेच वाटत होतें असें दिवाटिया सांगतात ! पण ह्यांत मौजेची गोष्ट ही कीं, एका पाठभेदाच्या प्रश्नाचें उत्तर देतांना दिवाटिया यांनीं पुस्तकांतील चुकीचा म्हणून समजण्यांत येणारा पाठ बरोबर आहे असें कारणें देऊन सरळपणानें सिद्ध केलें होतें व ती दिवाटियांची एखाद्या मुद्याचें स्पष्टीकरण करण्याची पद्धत डॉक्टरसाहेबांस फार आवडून त्यांनीं त्या उत्तराला संपूर्ण (full) मार्क दिले होते ! दुसरी एक गोष्ट. दिवाटिया एकदा गुरुवर्यांना भेटण्याकरितां म्हणून पुण्यास संगमाश्रमांत गेले होते. त्याच्या थोडेच दिवसांपूर्वी मुंबई, “ एशियाटिक सोसायटी ” च्या त्रैमासिकांत डॉक्टरसाहेबांचें एक फायलॉ लॉजिकल (प्राचीन वाङ्मयसंशोधनात्मक) व्याख्यान प्रसिद्ध झालें होतें. त्यांत त्यांनीं गुजराथी भाषेंतील “ न्हानुं = लहान ” हा शब्द संस्कृत शब्द “ लघु ” यापासून उत्पन्न झालेला असावा असें प्रतिपादन केलें होतें. दिवाटिया यांना ती व्युत्पत्ति पडली नाही. व त्यांनीं तो शब्द (न्हानुं) संस्कृत “ श्लक्ष्ण ” शब्दापासून उत्पन्न झाला असावा असें आपलें मत गुरुवर्यांजवळ इतर कांहीं गोष्टी निघाल्या त्यावेळीं सांगितलें. डॉक्टरसाहेब त्यावेळीं कांहीं बोलले नाहींत. पण ते विचार करीत असलेले मात्र दिसले. त्यांचें तें सदहू व्याख्यान त्यावेळीं फक्त त्रैमासिकांत प्रसिद्ध झालें होतें. तें पुस्तकरूपानें थोड्या दिवसांनीं प्रसिद्ध व्हावयाचेंच होतें. तें मग तसें प्रसिद्ध झालेलें जेव्हां दिवाटिया यांच्या नजरेस पडलें तेव्हां त्यांत आपण सुचविलेली (“ श्लक्ष्ण ” पासून “ न्हानुं ” शब्द झाला अशी) व्युत्पत्ति गुरुवर्यांनीं मान्य केल्याचें आपल्यास आढळून आलें असें दिवाटिया सांगतात ! इतके डॉ० भांडारकर सरळमार्गी व दुराग्रहशून्य असत ? ! असो.

पण ही डॉक्टरसाहेबांच्या शिक्षणाचा ज्यांना प्रत्यक्ष लाभ मिळाला होता अशा मंडळी संवत्साची गोष्ट झाली. ज्यांना तसा लाभ झाला नाही अशा जिज्ञासु

मंडळीसंबंधाने देखील गुरुवर्यांच्या वर्तनाचा हाच नमुना ! डॉक्टरसाहेबांची लायब्ररी फार मोठी होती व त्यांतील ग्रंथसंग्रहही फार मोठा व निवडक होता हे सर्वविश्रुत आहे. त्यामुळे त्यांच्याकडे कांहीं प्रश्न विचारण्याकरितां म्हणून, अगर त्यांचा सल्ला घेण्याकरितां म्हणून किंवा त्यांच्या संग्रहालयांतील एखादे पुस्तक मागण्याकरितां म्हणून, असें पुष्कळच लोकांचे-त्यांचे प्रत्यक्ष शिष्य नव्हते अशा मंडळींचे देखील-जाणेंयेणें असे. अशापैकीं कांहीं मंडळींच्या नांवाची गुरुवर्य रोजनिशींत केव्हां केव्हां नोंद ठेवीत असत. त्यांत वाळ गंगाधर टिळक, आबाजी विष्णु काथवटे, हरि नारायण आपटे वगैरे गृहस्थांचीं नांवे आहेत. विशेषतः कोणी त्यांच्या लायब्ररींतील एखादे पुस्तक मागून नेले असल्यास त्याचे नांव व तारीख व ते परत आणून दिल्यास त्याची नोंद इतक्या गोष्टी ते बहुतकरून काळजीपूर्वक लिहून ठेवीत असत. असो. डॉ० भांडारकरांच्या हाताखाली ज्यांना शिकण्याची संधि मिळाली नाही अशा जिज्ञासु मनुष्याशीं देखील त्यांचे प्रेमळ वर्तन असून ते त्यांच्या शंकांचे आनंदाने निरसन करीत असत, हे मागे सांगितले. असे एक पुरुषोत्तम नारायण आठवले या नांवाचे प्रस्तुत सावंतवाडी येथे राहाणारे गृहस्थ होते. त्यांनीं डॉक्टरसाहेबांसंबंधाचा आपला अनुभव “सुबोधपत्रिकेच्या” ता. २० सप्टेंबर १९२५ च्या अंकांत दिला आहे. गुरुवर्यांची व त्यांची पूर्वी ओळखही नव्हती. तरीपण आपण एकदा भेटण्यास गेल्यावेळीं डॉक्टरसाहेबांनीं मोठ्या उत्सुकतेने ऋग्वेदाचे वगैरे जरूर ते पुस्तक काढून आपल्या सर्व प्रश्नांचीं उत्तरे दिली असे त्यांनीं आपल्या पत्रांत म्हटले आहे !

अशाच प्रकारचा आम्हांला स्वतःला अनुभव आला. गुरुवर्यांच्या शिक्षणाचा प्रत्यक्ष लाभ आम्हांला मिळाला नव्हता. व सन १९१७ पर्यंत त्यांची ओळखही नव्हती. त्या सालीं आम्ही एक “भगवद्गीते”वर इंग्रजीत निबंध लिहिला होता आणि शक्य तर तो कोणत्याही मासिकांत प्रसिद्ध करावा असा आमचा वेत होता. पुढे तो जेव्हां आम्हीं एका मुंबईच्या मित्रास दाखविला तेव्हां त्यांनीं “तो तुम्ही रॉयल एशियाटिक सोसायटीपुढे वाचा” असें सुचविले. पण तसे करण्यापूर्वी तो एखाद्या विद्वान् गृहस्थांना वाचून दाखवावा असे आमच्या मनाने घेतले. व त्याप्रमाणे आम्ही कै० लोकमान्य टिळक यांस एक पत्रदेखील लिहिले. टिळक त्यावेळीं होमरूलच्या चळवळींत गुंतले होते. अर्थात् त्यांचे वेळेवर उत्तर येणे शक्य नव्हते.

तें उत्तर आलें, पण उशीरां आलें. असो. सबच आम्ही १९१७ च्या जूनमध्ये दुसऱ्या कांहीं कारणाकरितां पुण्यास आलों होतो. त्यावेळीं एका गृहस्थांमार्फत आम्ही डॉक्टर भांडारकरांची ओळख करून घेतली. पण डॉक्टरसाहेब आमच्या वडिलांस ओळखीत असत, हें ऐकून आम्हांस फार आश्चर्य वाटलें ! आमचे वडील वारल्यालाच मुळीं त्यावेळीं सुमारे वीस वर्षे झालीं होती. त्याच्याही पंचवीस तीस वर्षांपूर्वी त्यांची व डॉ० भांडारकर यांची गांठ पडलेली. म्हणजे आमच्या मित्रांनीं आमचें नांव सांगतांच डॉक्टरसाहेबांस पन्नास वर्षांपूर्वी आमचे वडील भेटल्याची आठवण झालेली पाहून खरोखर आम्हांला आदरयुक्त आश्चर्य वाटलें ! असो. आमच्या मित्रांनीं पूर्वोक्त निबंधाची गोष्ट काढतांच गुरुवर्यांना फार आनंद वाटला व लागलीच त्यांनीं तो बरोबर आणलेला असल्यास वाचण्यास सुरवात करा असें सांगितलें ! कोण ही उत्सुकता, असें आम्हांस वाटलें ! ! ती सकाळची १०-११ ची वेळ होती. गुरुवर्यांचें स्नान, भोजन वगैरे व्हावयाचेंच होतें. वय ऐशीं वर्षांचें झालेलें ! या सर्व गोष्टी लक्षांत येतांच आम्हांलाच संकोच वाटला व आम्ही त्यांना म्हटलें, “मी निबंध बरोबर आणला आहे, पण तो वाचण्याचें काम आतां नको. आपलें अद्याप स्नान व्हावयाचें आहे, तेव्हां आपली गैरसोय होईल. तिसरे प्रहरीं आपण सांगाल त्यावेळीं मी येईन.” गुरुवर्य म्हणाले, “बरें, तर मग आज संध्याकाळीं चार वाजतां या.” ठरल्याप्रमाणें आम्ही चाराच्या सुमारास संगमाश्रमांत गेलों. डॉक्टरसाहेब तयार होतेच. त्यावेळीं ते खुर्चीवर कांहीं वेळ वसण्यासारख्या स्थितींत होते. नंतर कांहीं दिवसांनीं अशक्ततेमुळे तें बंद झालें. असो. गुरुवर्य आरामखुर्चीवर बसले. आम्ही जवळच दुसरी खुर्ची घेऊन बसलों. व त्यांनीं “वाचा ” म्हणतांच आम्ही निबंध वाचूं लागलों. निबंधवाचन सुमारे दीड तास चाललें होतें व डॉक्टरसाहेब “हं, हं, ” करीत लक्षपूर्वक ऐकत होते. निबंध टीकात्मक होता. तरी मधून मधून गुरुवर्यांच्या मुखांतून पसंती-दर्शक एखादा दुसरा उद्गार निघेच ! याप्रमाणें दीड तासपर्यंत बिलकुल हालचाल न करतां निबंध ऐकणें झाल्यावर त्यांची उठण्याची वेळ झाली. आम्हीही आटोपतें घेतलें. निबंध बहुतेक वाचून संपला होता. फक्त शेवटचीं एक दोन पानें राहिलीं होती. पण तीं महत्त्वाचीं नव्हतीं. महत्त्वाचा सर्व भाग वाचून झालाच होता. असो. डॉक्टरसाहेबांचे मात्र खरोखर आम्हांस फार उपकार वाटले ! त्यांना तशा स्थितींत तसदी देण्याचा प्रथम विचार नव्हता. परंतु दुसरी योजना वेळेवर

फलद्रूप न झाल्यामुळे, तशी नाइलाजाने तसदी देण्याचे मनांत आणले. तरी त्यांनीं आम्हांस अत्यंत प्रेमाने वागवून आमच्या पहिल्याच—जबाबदार रीतीने गंभीर स्वरूपाच्या टीकात्मक—कृतीचे जे कौतुक केले ते निःसंशय आमच्या अपेक्षे-बाहेर—किंवाहुना आमच्या योग्यतेबाहेर—होते असे आम्हांस वाटले ! असो. आम्ही आपली गर्दीगर्दीने आटपाआटप करून निघण्याची तयारी केली व निरोप घेण्यापूर्वी पूज्य गुरुवर्य उभे होते तिकडे जाऊन त्यांच्या पायांवर मस्तक ठेविले. ते “ हें काय ” असे म्हणत होते व आम्ही “ मो करीत आहे तेच योग्य आहे ! ” असे म्हटले व हात जोडून निरोप घ्यावयास उभे राहिलो; तो गुरुवर्य म्हणाले: “ तुम्ही निबंध फार चांगला लिहिला आहे, माझ्याकडे असे निबंध किंवा पुस्तके अभिप्रायाकरितां म्हणून पुष्कळ येतात. त्यांपैकी काहीं हातांत धरण्याच्या लायकीचे सुद्धां नसतात. त्या मानाने तुमचा निबंध खरोखर चांगला आहे, ” आम्ही म्हटले: “ या आशीर्वादापेक्षां मला आणखी दुसरे उत्तम वाक्षम ते कोणते मिळावयाचे ? ” आणि पुन्हां एकावर नमस्कार करून आम्ही निघून आलो.*

असो. मुद्याची गोष्ट ही की, पूर्वी ओळखही नसलेल्या मनुष्याने आपणांस (डॉ० भांडारकरांना) आवडत असलेल्या मार्गाने जाऊन एखादी लहानशी कृति लिहिल्यास जर त्याला इतके उत्तेजन देण्याकडे डॉक्टरसाहेबांच्या मनाची प्रवृत्ति तर खुद्द आपल्या अनेक शिष्यांच्या—आणि त्यांतही हुषार व बुद्धिमान शिष्यांच्या-कृतींचे (आणि अत्यंत विद्वत्त्वदर्शक कृतींचे) त्यांनीं किती कौतुक केले असेल याची सहज कल्पना होण्यासारखी आहे. असो.

डॉ० भांडारकर हे शिक्षणखात्यांत होते तरी ते केवळ शिकविण्याचे तेवढे काम करून राहात नसत. तर आपले विद्यार्थी उत्तम गृहस्थाश्रमी (Householder)

* सदर निबंधाला “ Lessons of the Gita ” असा मथाला घालून तो आम्ही सन १९१७ ऑगस्टमध्ये रॉयल एशियाटिक सोसायटी (मुंबई शाखा) पुढे वाचला. त्या संबंधाने सोसायटीचे अध्यक्ष व उपाध्यक्ष यांनीं मग चर्चा झाली त्यावेळीं प्रशंसापर उद्गार काढले. पण तो निबंध कांहीं कारणाने सोसायटीच्या त्रैमासिकांत प्रसिद्ध झाला नाही. तो हल्लीं न्यू पूना कॉलेज मॅगझीनच्या मार्च-आगष्ट १९२५ च्या अंकांत प्रसिद्ध झाला आहे.

कसे होतील, ते उत्तम नागरिक कसे होतील या गोष्टीकडे त्यांचें लक्ष असे. अर्थात् त्यांचें मुलांना परीक्षेकरितां तयार करणें एवढेंच ध्येय नव्हतें. तसें ध्येय पुढें ठेवून इतर कांहीं प्रोफेसर त्यावेळींही मुलांस शिकवीत असत. पण तसें ध्येय डॉक्टरसाहेबांचें केव्हांही नसे. ह्यामुळे विषय शिकवितांना अगर अन्यवेळीं विद्यार्थ्यांपुढें उत्तम कल्पना, उत्तम विचार ठेवून त्यांच्यांत सदभिरुचि उत्पन्न करणें व त्यांचें मानसिक क्षितिज विस्तृत करणें हे ते आपलें कर्तव्य समजत असत. असे त्यांना संभाषणाचे म्हणा, व्याख्यानाचे म्हणा, पुष्कळ प्रसंग येत. त्या त्या वेळीं ते आपलें कर्तव्य करण्यांत कसूर करीत नसत. त्या सर्व संभाषणाचा अगर व्याख्यानाचा प्रत्येकीं उल्लेख न करतां येथें त्यांचा संक्षिप्तरीतीनें सारांश देतो. कॉलेजांत त्यांनीं विद्यार्थ्यांपुढें “ Ends and aims of College Education ” या विषयावर एक व्याख्यान दिलें होतें. तसेंच पेनशन घेऊन त्यांनीं कॉलेज सोडण्यापूर्वीं “ The Ideal of an Indian Scholar ” या विषयावर भाषण केलें होतें. या सर्व भाषणांचा पुढें लिहिल्याप्रमाणें एकंदरीत सारांश होता.

(अ) कॉलेज शिक्षणाचा परीक्षा पास होणें हा केवळ हेतु नव्हे. किंवा केवळ पैसा मिळविणें हाही हेतु नव्हे. परीक्षेत पास होणें व द्रव्यप्राप्ति हीं केवळ साधनें होत. खरें साध्य मनाची उन्नति करणें ! कोणत्याही गोष्टीसंबंधानें सत्कल्पना मनांत आणणें; त्यासंबंधानें सर्व बाजूंनी अवलोकनपूर्वक, तुलनात्मक दृष्टीने विचार करणें व मनांतून संकुचित विचार अगर पूर्वग्रह काढून टाकण्याचा प्रयत्न करणें हींच खऱ्या मानसिक शिक्षणाचीं लक्षणे होत. असें शिक्षण प्राप्त करून घेऊन आपण नेहमीं सत्याचें ग्रहण केलें पाहिजे व असद्ग्रह टाकून दिले पाहिजेत.

(व) मनुष्याच्या मनांत वारंवार निरनिराळ्या मनोवृत्तींचा झगडा चाललेला असतो. एखादे वेळीं कांहीं चांगली गोष्ट करावी असें मनांत आलें तरी इतर दुष्ट मनोविकार त्याच्या आड येऊन ते सत्कृत्य घडूं देत नाहीत. अशा वेळीं आपल्या मनावर ताबा चालवून आपल्या सदसद्विवेक बुद्धीला जें पटेल तेंच करण्याला प्रवृत्त होणें हेंच खऱ्या सुशिक्षिताचें लक्षण होय. हें ज्याला सामर्थ्य प्राप्त झालें नाही, तो खरा सुशिक्षित नव्हे. तो केवळ चार पुस्तकें वाचलेला “ भारवाहक ” होय !

(क) असें उच्च प्रकारचें मानसिक शिक्षण मिळविण्याची कॉलेजांत असतांना विद्यार्थ्यांस उत्तम संधि मिळत असते. तिकडे युरोपीयन प्रोफेसर लोकांशीं संबंध

घेत असतो. त्यामुळे त्यांच्या कल्पना, त्यांच्या चालीरीति, त्यांच्या संवयी; त्यांच्या काम करण्याच्या पद्धति वगैरे बऱ्याच उपयुक्त गोष्टींचें ज्ञान आपल्यास प्राप्त होण्याचा संभव असतो. त्याचा आपण फायदा घेतला पाहिजे, आणि त्यांचे चांगले गुण घेण्यास शिकले पाहिजे.

(ड) प्रत्येक मनुष्यास स्वदेशाचा अभिमान हा असलाच पाहिजे. पण तो एककली अगर खोटा मात्र नसावा. आपल्यामधील चांगल्या गोष्टींचा आपण अभिमान जरूर धरला पाहिजे; पण वाईट गोष्टी टाकण्याचाही तसाच आपण प्रयत्न केला पाहिजे. सत्य किंवा चांगली गोष्ट कोणत्याही ठिकाणी मिळाली तरी तिचें ग्रहण करण्यास आपण तयार असले पाहिजे. व आपण आपली सुधारणा केली पाहिजे. विशेषतः आम्ही लोकांस उपदेश करण्यास प्रवृत्त होण्यापूर्वी तर आपले घर प्रथम सुधारले पाहिजे.

(ई) आपल्यामध्ये बंधुभावना नाही अगर एकमेकांविषयी आपणांस कळकळ वाटत नाही असें मुळीच नाही. पण जसजसा आपला जास्त जास्त विस्तृत समाजाशी संबंध येईल तसतशी आपली भावना संकुचित होत जाते हाच आपणांमधील मुख्य दोष आहे. हा आपण घालविला पाहिजे. सार्वजनिक कामाचा संबंध आला म्हणजे आमचें लक्ष प्रथम जवळच्या माणसांकडे किंवा जातीकडे जातें. व सार्वजनिक कामांत इतर पुष्कळ-हिंदु, मुसलमान, पार्शी, ख्रिस्ती वगैरे-जातींचा संबंध असतो ही गोष्ट आम्हीं पुष्कळ वेळां विसरतो. हा दोष फार मोठा आहे. तो आपणांस जिकडे तिकडे नडतो. तो आम्ही लवकर घालविला पाहिजे. म्हणजे आमचें कल्याण झाल्याशिवाय राहाणार नाही.

याप्रमाणें आपल्या उत्तम शिक्षणपद्धतीनें, उदार विचारसरणीनें व अत्यंत निर्मळ वर्तनानें पाव शतकांवर अध्यापकाचें काम करून डॉ० भांडारकरांनीं एल्फिन्स्टन-डेक्कन कॉलेजाचाच वेवळ नव्हे, तर सर्व शिक्षणखात्याचा लौकिक वाढविला व पूर्व-पश्चिम संस्कृतींच्या योग्य संमिश्रणानें परिणत स्वरूप किती हृदयंगम होऊं शकतें हें प्रत्यक्ष उदाहरणानें जगास दाखविलें ! ह्या संबंधानें डॉ० भांडारकरांचे एक सच्छिष्य कै० संगेश जिवाजी तेलंग यांनीं एका प्रसंगीं (वि. ज्ञा. वि. नवंबर १९०८ अंक पाहा) काढलेले उद्गार अगदीं सत्य आहेत. ते म्हणतात, “डॉ० भांडारकर व डॉ० सेल्वी या विद्वद्यांच्या अविश्रान्त परिश्रमानें

डेक्कन कॉलेजचा जो लौकिक वाढला आहे त्याजवर त्या संस्थेचा चरितार्थ कित्येक पिढ्या अबाधित चालण्याजोगा आहे. ” पण याहीपेक्षां जास्त महत्वाचे दाखले डेक्कन कॉलेजच्या अर्धशतकात्मक इतिहासांत (Deccan College 1851-1901) नमूद झालेले आहेत. त्यांत प्रो० नेल्सन फ्रेजर हे डॉ० भांडारकरांसंबंधाने असे लिहितात:—

“ज्ञानार्जन हे एक अत्यंत पवित्र कर्तव्य आहे असे डॉ० भांडारकर यांस चाटत असे. हे ध्येय नुसते परीक्षेत यशस्वी रीतीने पास होणे या पेक्षां कितीतरी श्रेष्ठतर आहे ! या शिवाय डॉक्टरसाहेब यांचा प्रोफेसर व विद्यार्थी यांचे एकमेकांसधील संबंध जास्त निकट व दृढतर करण्याकडे कटाक्ष असे. इतकेच नव्हे तर त्यांनीं सन १८८४ च्या एज्युकेशन कमिशनपुढे दिलेल्या आपल्या साक्षींत देखील या सत्तांचे जोराने प्रतिपादन केले होते.”

सन १८९४ सालीं डेक्कन कॉलेजांत डॉ० भांडारकर यांच्या तसविरीचा त्या वेळचे गव्हर्नरसाहेब लॉर्ड हॅरीस यांच्या हस्ते अनावरण विधि मोठ्या थाटाने करण्यांत आला. त्यावेळीं गुरुवर्यांसंबंधाने गव्हर्नरसाहेबांनीं काढलेले प्रशंसापर उद्गार हे जितके त्या प्रसंगाला शोभणारे असे होते तितकेच ते सत्य होते. किंवा तुना त्यांत डॉ० भांडारकर यांचे सगळे जीवनचरित्र प्रतिबिंबित झाले होते असे म्हणण्यासही हरकत नाही. ते उद्गार असे:—

“डॉ० भांडारकर हे तात्यापंतोजीप्रमाणे केवळ विद्यार्थ्यांपुढे कंठशोषच करीत नसत, तर ते कोणत्याही ग्रंथाचे मुळांस मर्म समाजावून देण्याचा प्रयत्न करीत असत. ग्रंथ कोणताही, नवा-जुना असो, त्यांतील कर्त्याच्या भावना उत्तमरीतीने व्यक्त करण्याची कला त्यांना साधली असल्यामुळे ग्रंथांतील पात्रे अगर वस्तुस्थिति आपण प्रत्यक्ष पाहात आहो असे विद्यार्थ्यांस चाटत असे आणि शिकणे चालले असतां ते तल्लीन होऊन जात ! अशारीतीने शिकवितां येणे ही एक देवाची देणगी आहे. आणि ती डॉ० भांडारकरांना लाभली होती. ” पण याहीपेक्षां जास्त महत्वाचे जे गुण डॉ० भांडारकरांमध्ये लॉर्ड हॅरीससाहेबांस दिसून आले ते हे: “ वाणेदारपणाचे शील, अनुदारवृत्तीचा तिटकारा आणि जनतेची प्रगति व उन्नति व्हावी अशी प्रामाणिक इच्छा व तदनुरूप प्रयत्न, इत्यादि शंभर नंबरी उदात्त भावनांचे प्रतिबिंब डॉक्टरसाहेबांच्या आचरणांत—मग नोकरीत होते तेव्हां

असो किंवा नंतर असो—इतकें स्पष्टरीतीनें उमटलेलें असें कीं कोणासही झालें तरी त्यांचें उदाहरण आदरणीयच वाटावें ! ” तेव्हां ‘ असें उत्तम उदाहरण पुढें ठेवून तुम्ही वागत चला ’ असा गव्हर्नरसाहेबांनीं विद्यार्थ्यांस सदहू प्रसंगीं उपदेश केला तो अगदीं यथार्थ होता.

समारंभाचे प्रसंगीं डॉ० भांडारकर हे हजार नव्हते तें ठीकच होतें. पण लागलीच त्या दिवशीं संध्याकाळीं साहेबमजकूर यांनीं दुसऱ्या वावतींत गुरुवर्यांना पत्र लिहून त्यांत त्यांच्याविषयीं आपणांस वाटत असलेला आदर व्यक्त केला. तो पत्राचा भाग असा होता. पत्राची तारीख ३ ऑक्टोबर १८९४ होती.

“ I have had the pleasure to-day of unveiling your picture—an excellent likeness—at the Deccan College.

The respect and admiration I entertain for your learning and your character made it a most agreeable undertaking.”

याप्रमाणें सर्व लहानथोर माणसांकडून डॉ० भांडारकरांनीं, शिक्षक या नात्यानें जी वाहवा मिळविली याचें—किंवा हुना त्यांच्या सर्व आयुष्यक्रमाचें—रहस्य जर कोणास पाहावयाचें असेल तर तें आमच्या मते त्यांच्याच पुढील उद्गारांत मिळू शकेल. सन १८९३ जुलै १६ रोजीं त्यांनीं पेन्शन घेतलें त्यावेळीं त्यांच्या सन्मानार्थ जो एक खासगी तऱ्हेचा त्यांचे विद्यार्थी व चहाते यांनीं समारंभ केला, त्यावेळीं डॉ० भांडारकरांनीं एक फार सुंदर व कळकळीचें भाषण केलें. तें “ The Ideal of an Indian Scholar ” या मथळ्या खालीं ता. १९ जुलै १८९३ च्या ‘Times of India’ मध्ये प्रसिद्ध झालें आहे. त्या भाषणाचा जरूर तो सारांश आम्ही यथावकाश देऊंच. परंतु त्यांतील पुढील उद्गार महत्त्वाचे वाटतात. इतकेंच नव्हे तर आमच्या मते त्या उद्गारांवरून डॉक्टरसाहेबांच्या आयुष्यांतील बहुतेक सर्व प्रश्नांचा उलगडा होतो. ते म्हणतात कीं, “ आपली तीस वर्षीपूर्वीं जेव्हां शिक्षणखात्यांत नेमणूक झाली तेव्हां आपलें काम अंतःकरणपूर्वक करून देशवांधवांची प्रीति संपादन करणें हें आपलें मुख्य कर्तव्य आहे असें आपणांस वाटलें. परंतु थोड्याशा अनुभवावरून असें आढळून आलें कीं, तसें करणें सर्वांनाच शक्य नसतें. तेव्हां मग मी असा निश्चय केला कीं,

दुसऱ्या तिसऱ्या भानगडींत न पडतां आपलें रास्त तें कर्तव्य ईश्वरार्पण बुद्धीनें करीत राहावें आणि आपल्या सदसद्विवेक बुद्धीला संतुष्ट ठेवावें ! ” आणि हे असिधाराव्रत पूज्य गुरुवर्यांनीं आमरण पाळलें ! !

प्रकरण सातवें.

एक शिक्षण-विषयक “ तज्ज्ञ ” !

अध्यापकाच्या कर्तव्यक्षेत्रांत शिकविण्याच्या कामाशिवाय आणखी पुष्कळ गोष्टींचा अंतर्भाव होत असतो. शिक्षण पुरें झाल्यावर निरनिराळ्या विषयां-मध्ये विद्यार्थ्यांची परीक्षा घेणें, अभ्यासक्रम ठरविणें व शिक्षणविषयक कोणत्याही बाबीसंबंधानें मत देणें वगैरे कामें अध्यापकांच्या कर्तव्यांतच मोडतात. म्हणजे येथें युनिव्हर्सिटीचा संबंध आलाच. आणि अशा प्रकारें कोणत्या ना कोणत्या तरी नात्यानें डॉ० भांडारकरांचा युनिव्हर्सिटीशीं सुमारे अर्धशतकावर संबंध होता. सन १८६६ सालापासून त्यांची परीक्षकाच्या जागीं योजना होत असे हें मार्गें सांगितलेंच आहे. तेव्हांपासूनच ते मुंबई युनिव्हर्सिटीचे एक फेलो होते. सन १८७३ ते १८८२ पर्यंत ते “सिंडीक” होते. त्याच मुदतींत ते दोन वर्षे सिंडिकेटचे चेअरमन-अध्यक्ष-होते, व नंतर ते सन १८९३-१८९५ मध्ये व्हाईस चॅन्सेलर होते. आणि हिंदुस्थान देशास या बाबतींत इंग्लंडच्या इतकेंच स्वातंत्र्य असतें तर डॉ० भांडारकर हे युनिव्हर्सिटीचे चॅन्सेलर देखील झाले असते ! तथापि मुंबईच्या-म्हणजे सरकारनें स्थापन केलेल्या युनिव्हर्सिटीचे ते चॅन्सेलर होण्याचा योग आला नसला तरी प्रोफेसर कर्वे यांनीं सन १९१६ सालीं पुण्यास स्थापन केलेल्या युनिव्हर्सिटीचे-भारतवर्षीय महिला विद्यापीठाचे-डॉ० भांडारकर हे पहिले चॅन्सेलर झालेच होते. असो.

मुंबईच्या युनिव्हर्सिटीची स्थापना सन १८५७ सालीं झाली हें मार्गें सांगितलेंच आहे. त्यावेळेपासून आजपर्यंत त्या युनिव्हर्सिटीचें हरएक बाबतींत-सेनेटची रचना, अभ्यासक्रमांत जरूर ते फेरफार, इलाख्यांत निरनिराळ्या ठिकाणीं कॉलेजांची स्थापना वगैरे-पाऊल हळू हळू पण निश्चितपणें एकसारखें पुढेंच पडत चाललें आहे. सर अलेक्झांडर ग्रॅंट यांनीं एकदा स्पष्ट सांगितलें आहे कीं, मुंबईच्या

युनिव्हर्सिटीची स्थापना लंडन युनिव्हर्सिटीचा नमुना पुढें ठेवून करण्यांत आली होती. ऑक्सफर्ड व केंब्रिज येथील युनिव्हर्सिटीचा फार जुन्या असून त्यांतून बरीच पुराणप्रियता आढळून येते. लंडन युनिव्हर्सिटीही त्यांच्या मानानें अलीकडची आहे. त्यामुळे प्रगमनशीलतेचीं—म्हणजे कालमानाप्रमाणें सुधारणा करण्याबद्दलचीं—लक्षणे या युनिव्हर्सिटींत जास्त दिसून येतात. म्हणजे गरज पडेल त्याप्रमाणें लंडन युनिव्हर्सिटीच्या कारभारांत बरेच फेरफार होत आले आहेत. उदाहरणार्थ, सन १८५८ सालापर्यंत लंडन युनिव्हर्सिटींत फक्त तिला जोडण्यांत आलेल्या कॉलेजांतील विद्यार्थ्यांच्या परीक्षाच घेण्यांत येत असत. पण पुढें ती युनिव्हर्सिटी शिकविण्याचें (Teaching University) काम करूं लागली. असो. याप्रमाणें मुंबई युनिव्हर्सिटीला जरी अद्याप (Teaching University) चें पूर्ण स्वरूप प्राप्त झालें नाहीं, तरी ती स्थापन झाल्यापासून तिच्या अभ्यासक्रमांत बगैरे बरेच फेरफार करण्यांत आले आहेत त्यांत शंका नाहीं. कै० सर नारायण चंदावरकरांनीं सन १९०९ सालच्या आपल्या व्हाईस चॅन्सेलर या नात्यानें केलेल्या भाषणांत या संबंधानें बराच ऊहापोह केलेला आहे. त्यांत त्यांनीं आरंभापासून त्या साला (१९०९) पर्यंत झालेल्या मुख्य मुख्य फेरफारासंबंधानेंच उल्लेख केला आहे. या सालानंतर झालेल्या फेरफारांसंबंधानें अर्थात् त्यांत उल्लेख नाहीं. सर नारायण म्हणतात कीं, युनिव्हर्सिटीच्या अभ्यासक्रमांत सन १८५७ ते १९०९ च्या अवधींत सहत्वाचे असे तीन वेळां फेरफार करण्यांत आले आहेत. युनिव्हर्सिटी स्थापन झाली तेव्हां तिच्या अभ्यासक्रमांत संस्कृत, लॅटिन वगैरे प्राचीन भाषांचा समावेश झालेला नव्हता. तो पुढें सन १८७० सालीं सर अलेक्झांडर ग्रॅट साहेबांच्या आग्रहामुळे झाला. इतकेंच केवळ नव्हे तर हिंदुस्थान देशांतील इतर युनिव्हर्सिटीच्यांच्या मानानें मुंबईच्या युनिव्हर्सिटींत प्राचीन भाषांना—उदाहरणार्थ संस्कृत भाषेला—अत्यंत उच्च स्थान देण्यांत येऊन त्यांचा आवश्यक विषयांत समावेश करण्यांत आला होता. असे प्रकार—कलकत्ता अगर मद्रास येथील—युनिव्हर्सिटीच्यांमधून दिसून येत नव्हता. त्यामुळे मुंबई युनिव्हर्सिटीला—संस्कृत भाषेच्या सक्तीच्या अध्ययनानें—एक प्रकारचें वैशिष्ट्य प्राप्त झालें होतें ! हा प्रकार घडून येण्याला प्रथम प्रथम डॉ० बुल्हर, डॉ० कीलहॉर्न इत्यादि शार्मण्यदेशीय पंडितांचे श्रम बऱ्याच अंशानें कारणीभूत झाले ही गोष्ट प्रांजलपणें कबूल केली पाहिजे. पण तें

वैशिष्ट्य कायम ठेवून मुंबईची युनिव्हर्सिटी म्हणजे आधुनिक आंग्लभाषाविभूषित संस्कृतज्ञपंडितांची परंपरा निर्माण करणारे एक “ शारदामंदीर ” अशी त्या विद्यापीठाची अशेष हिंदुस्थानदेशभर सत्कीर्ति होण्याला जर कोणाचे-उक्तीच्या व कृतीच्या रूपाने—सतत अर्धशतकावर केलेले परिश्रम कारणीभूत झाले असतील तर ते डॉ० सर रामकृष्ण भांडारकर यांचेच होत ! डॉ० भांडारकरांचा मुंबई युनिव्हर्सिटीशी “ फेलो ” या नात्याने अर्ध शतकावर संबंध होता हे वर सांगितलेच. अर्थात् तेवढ्या सुदतींत जे जे अभ्यासक्रमांत वगैरे फेरफार करण्यांत आले त्यांपैकीं बहुतेकांत डॉक्टरसाहेबांचे अंग होतेंच. असो.

त्यानंतर दुसरी युनिव्हर्सिटींतील अभ्यासक्रमांत क्रांति सन १८७८-७९ च्या सुमारास सर रिचर्ड टेंपल हे मुंबईचे गव्हर्नर होते त्यांच्या कारकीर्दीत झाली. तोंपर्यंत मॅट्रिक ते बी. ए. पर्यंत दोनच परीक्षा विद्यार्थ्यांस द्याव्या लागत. सर रिचर्ड टेंपल साहेबांच्या आग्रहामुळे सायन्सचा (Science विज्ञान) अभ्यासक्रमांत अंतर्भाव करण्यांत आला. ह्याकरिता “ बी. एस. सी ” ही एक नवीन पदवी स्थापन करण्यांत आली व त्याच्या अभ्यासक्रम ठरविण्यांत आला. बी. ए. चा किंवा बी. एस. सी. चा अभ्यासक्रम पूर्वीप्रमाणे तीनच वर्षांचा ठरविण्यांत आला. असो. या फेरफारामुळे शास्त्रीय शिक्षणास महत्त्व आले खरे. पण त्याच्या योगाने शास्त्रीयज्ञानाचा युरोपखंडांतल्या प्रमाणे इकडे प्रसार होऊन गेल्या पन्नास वर्षांत कांहीं नवीन शोध लागलेले अगर पदार्थविज्ञान किंवा रसायन या शास्त्रांच्या सहाय्याने नवीन उद्योगधंदे निघालेले मात्र दिसत नाहीत याचेंच वाईट वाटतें ! बरे, हिंदुलोकांत तेवढे बुद्धिसामर्थ्य नाही असे म्हणावें तर बंगाल-मधील सर जगदीशचंद्र बोस यांनी प्राणिगुणधर्म-शास्त्रांत व सर प्रफुल्लचंद्र राय यांनी रसायनशास्त्रांत गेल्या १५-२० वर्षांत जे अश्रुतपूर्व नवीन शोध लावले आहेत त्या योगे सर्व जगांतील शास्त्रज्ञ पंडितांना तोंडांत बोटेंच घालावीं लागलीं आहेत ! तर मग, नडतें कोठें ? अशा बुद्धिवान् माणसांस प्रथम प्रथम कांहीं दिवस उत्तेजन किंवा मदत देण्याकडे आमच्या मावापसरकारची प्रवृत्ति आहे काय ? असो.

मुंबई युनिव्हर्सिटीच्या अभ्यासक्रमांत तिसरी महत्त्वाची क्रांति सन १८९०-९१ च्या सुमारास झाली. त्यावेळीं वर्तमानपत्रांची व मासिकपुस्तकांची देशांत बरीच वाढ झाल्यामुळे व राष्ट्रीय सभा स्थापन होऊन ५-६ वर्षे झालेली

असल्यामुळे लोकांत पुष्कळ जागृति झाली होती. अर्थात् सरकारावर व सामाजिक सुधारकांवर खरमरीत टीका लोकांकडून होऊ लागली होती. वास्तविक टीका झाली तरी त्यापासून कांहीं तोटा नाही. एकंदरीत फायदाच होतो. पण जी टीका व्हावयाची ती जबाबदार माणसांकडून व जबाबदारीच्या जाणिवेने झाली पाहिजे. या कामाला इतिहासाचे चांगले ज्ञान पाहिजे. ऐतिहासिक दृष्टीच्या अभावाने टीका परिणामकारक होणे संभवनीय नाही. ही गोष्ट तत्कालीन पुढाऱ्यांच्या लक्षांत येताच त्यांनी युनिव्हर्सिटीच्या अभ्यासक्रमांत इतिहासाला आवश्यक विषयांत स्थान दिले. सन १८९०-९१ च्या सुमारास कै० न्या० तेलंग हे सिंडिकेटमध्ये असल्यामुळे युनिव्हर्सिटीमध्ये त्यांचे चांगले वजन होतें. व पुढे वरीच वर्षे चालू राहिलेला व विद्यार्थ्यांच्या जवळ जवळ दोन अडीच तपे अंगवळणी पडलेला चार वर्षांचा अभ्यासक्रम सुरू केल्याचा मान न्या० तेलंगांनाच मुख्यतः दिला पाहिजे. हा अभ्यासक्रम युनिव्हर्सिटीच्या ज्या कमिटीने ठरविला त्यांत बॅरिस्टर जार्जिंग, ना० वर्डवुड व डॉ० मॅकिक्न ही युरोपीयन मंडळी होतीच. अर्थात् हा चार वर्षांचा क्रम व त्यांत “इतिहास” हा आवश्यक विषयांत समाविष्ट झालेला, या गोष्टी त्यावेळच्या शिक्षण-विषयक तज्ज्ञ मंडळीला पसंत झाल्या व त्याप्रमाणे तो सवंध अभ्यासक्रम युनिव्हर्सिटीने पास केला. त्यांत डॉ० भांडारकरांचे सहाय झालेच होतें. डॉ० भांडारकरांना इतिहासाची आवड ही मूळपासूनच होती. आणि त्यांच्या कोणत्याही महत्त्वाच्या भाषणांत अगर लेखांत ऐतिहासिक दाखल्यांचा-विशेषतः इंग्लंडच्या इतिहासांतील-राज्यक्रांतीचा उल्लेख सांपडल्यावांचून राहावयाचा नाही. खुद्द डॉ० साहेबांनी यासंबंधाने आपल्या व्हाइस चॅन्सेलर या नात्याने केलेल्या भाषणांत पुढीलप्रमाणे उल्लेख केला आहे:-

“ It was for these reasons that in common with my friend the late Vice-Chancellor (Mr. Justice Telang) I sought the re-introduction of History Political Economy and Moral Philosophy into the general course. History we did succeed in getting in.”

असो. त्यावेळीं एक वर्षाने अभ्यासक्रम वाढविल्याबद्दल बऱ्याच वर्तमानपत्रांतून न्या० तेलंगांवर टीका झालेली आम्हांस पक्की स्मरते. कोणत्याही गोष्टींत सुधा-

रणा सुचविणाराला टीकेचे आघात सोसावे लागतातच. तोच प्रकार त्यावेळीं घडला. पण तो अभ्यासक्रम विद्यार्थ्यांच्या अंगवळणीं पडून हळू हळू लोकप्रिय होऊं लागला होता. इतक्यांत कित्येक वड्या मंडळीला-विशेषतः आमचे माजी गव्हर्नर लॉर्ड सिडनहॅम साहेबांना-इंग्लंडचा राजकीय स्वरूपाचा इतिहास ची. ए. च्या आवश्यक विषयांत अंतर्भूत झालेला आवडला नाही व त्यांच्या आग्रहामुळे त्या विषयाची आवश्यक विषयांतून हाकालपट्टी होऊन त्याचा ऐच्छिक विषयांत समावेश करण्यांत आला ! यासंबंधाचा सुमारे पंधरा वर्षांपूर्वी युनिव्हर्सिटींत झालेला कडाक्याचा वाद, प० वा० सर फेरोजशहा मेथानीं लॉर्ड सिडन हॅमसाहेब व त्यांचे सल्लागार यांजवर सडकून पण मुद्देसूद केलेली टीका व सर फेरोजशहा व त्यावेळचे व्हाइस चॅन्सेलर प० वा० सर नारायण चंदावरकर यांजमध्ये झालेली खडाजंगी या गोष्टी पुष्कळांस स्मरत असतील. तेव्हां त्यांचा इकडे विस्तार करीत नाहीं.

त्यानंतर युनिव्हर्सिटीच्या अभ्यासक्रमांत-किंवा परीक्षा घेण्याच्या पद्धतींत- जो सुमारे आठ वर्षांपूर्वी महत्त्वाचा फेरफार करण्यांत आला त्याचा आतां उल्लेख केला पाहिजे. तो फेरफार म्हणजे (Compartment system) परीक्षा सवडीने पास होण्याची पद्धत होय. या फेरफाराच्या योगानें आतां विद्यार्थ्यांस परीक्षेतील सर्व विषयांत पास न झाल्यास पास झालेल्या विषयांत कांहीं अटीवर पुढील वर्षी न वसतां फक्त वाकीच्या विषयांचाच वसतां येत ! या क्रांती-मुळे पुष्कळ विद्यार्थ्यांस आतां युनिव्हर्सिटीच्या परीक्षा देणें सोपें झालेलें असून त्यायोगें शिक्षणप्रसारास वरीच मदत झाली आहे व होत आहे यांत शंका नाही. फ्रिहून वुड्विवान् विद्यार्थ्यांकरितां विशिष्टप्रकारचा-Honours course-अभ्यासक्रम ठेविलेला आहेच. त्या योगानें एखाद्या विद्यार्थ्याला आपल्या आवडीच्या विषयांत प्राविग्य संपादन करण्याचा मार्ग खुला झाला आहे. असो.

याप्रमाणे मुंबई युनिव्हर्सिटीच्या कारभारांत अगदीं आरंभापासून तों आतां-पर्यंत, महत्त्वाचे फेरफार झाले आहेत, त्यांपैकीं बहुतेक प्रसंगां डॉ० भांडारकर हजर राहून वादविवादांत भाग घेत असत. अखेरचीं कांही वर्षे वार्धक्यामुळे त्यांना मुंबईच्या प्रवासाची दगदग सोसणें शक्य नव्हतें हें खरें. तरी डॉ० परांजपे, कै० डॉ० गुणे वगैरे युनिव्हर्सिटींत असलेली त्यांची शिष्यमंडळी त्यांना

वरचेवर भेटत असत; झालेली हकीकत कळवीत व जरूर तो गुरुवर्यांचा सल्ला घेत असत. हीं कामें अखेरपर्यंत चालू होतीच. वरीलपैकीं सर्व फेरफारांला डॉ० भांडारकरांचें मत अनुकूल होतें असें नाहीं; परंतु सर्वांचीं मते पडून जे फेरफार पास होत ते, ते मान्य करीत असत. उदाहरणार्थ, Compartment system ला त्यांचें मत अनुकूल नव्हतें, व ते आपल्या मताच्या समर्थनार्थ बंगालमधील कै० गुरुदास वानर्जी यांचा नेहमीं दाखला देत असत. बाबू गुरुदास वानर्जी हे एक लॉर्ड कर्झनसाहेबांनीं सन १९०२ मध्ये नेमलेल्या युनिव्हर्सिटी कमिशनचे सभासद होते. व त्या नात्यानें बाबू महाशयांनीं आपलें मत Compartment system च्या विरुद्ध दिलें होतें. डॉ० भांडारकर हे सदरू विषयासंबंधीं बोलतांना बहुतकरून बाबू गुरुदास वानर्जी यांच्या मताचा अनुवाद करीत असत.

शिक्षणासंबंधानें डॉ० भांडारकरांचीं कांहीं कांहीं मते अगदीं ठरलेलीं होती. आणि तीं ते आपल्या अधिकारयुक्ताणीनें संधि मिळेल तेव्हां लोकांपुढें ठेवण्यास कचरत नसत. तीं मते हीं:—(१) विद्यार्थ्यांचें शिक्षण उत्तमप्रकारचें झालें पाहिजे; (२) परीक्षाही त्याच मानानें झाल्या पाहिजेत; (३) विद्यार्थ्यांनीं, शिक्षणक्रम संपल्यावर ते आपल्या उदरनिर्वाहाच्या उद्योगास लागले तरी, वाचन वगैरे व्यासंग जन्मभर चालू ठेविला पाहिजे; व त्यांनीं आपलीं नैतिक व धार्मिक बंधनें योग्य रीतीनें पाळलीं पाहिजेत; आणि त्यांनीं ग्रंथसंपत्ति वाढवून व इतर मार्गांनीं आपल्या ज्ञानाचा देशहितार्थ उपयोग केला पाहिजे. अशीं त्यांचीं मते होती. याचप्रमाणें देशांत पाश्चात्य शिक्षणपद्धत सुरू करण्यांत आल्यामुळें कॉलेजांतून अगर युनिव्हर्सिटींत युरोपीयन प्रोफेसर्स लोकांचा योग्य प्रमाणांत भरणा असला पाहिजे, असेंच डॉक्टरसाहेबांचें मत होतें. पण त्या प्रोफेसर लोकांना जो शिक्षणाच्या बाबतींत जिकडेतिक्डे आपला वर्चस्व हवा असतो तो मात्र त्यांना कायमचा देण्यास डॉ० भांडारकर तयार नसत.

डॉ० भांडारकर हे नेहमी युनिव्हर्सिटीच्या कामांत लक्ष घालीत व सिनेटच्या सभा वगैरे प्रकृति वरी असल्यास ते सहसा चुकवीत नसत. पण सभासदांपैकीं वकील, बॅरिस्टर वगैरे जे नेहमीं राजकारणांत पडत असतात त्यांनीं युनिव्हर्सिटीच्या—सरस्वतीमंदिराच्या—कारभारांत ढवळाढवळ करून शिक्षणविषयक वाद-विवादास राजकीय स्वरूप आणण्याचा प्रयत्न करणें हें मात्र त्यांना आवडत नसे.

व तसें ते (डॉ० भांडारकर) बोलून दाखवीत असत. त्यामुळे सिनेटच्या सभां-
मधून यांचे—व त्यांचे वरचेवर खटके उडत असत. कै० सर फेरोजशहा मेथा
व डॉ० भांडारकर यांजमध्ये सुमारे पंधरा वर्षांपूर्वी सिनेटमध्ये उडालेला खटका
कदाचित् कित्येकांस अद्यापही स्मरत असेल !

पण वस्तुतः सदहू सारखे प्रकार बहुतेक सर्व प्रातिनिधिक संस्थांमधून—निदान
हिंदुस्थानच्या प्रस्तुत संक्रमणस्थितीत—केवळ अपरिहार्य होत असें आम्हांस
वाटतें. इंग्लंडसारख्या वैभवशिखरास पोचलेल्या देशांत देखील जर लॉर्ड, अँस्विथ,
सर जॉन सायमन, लॉर्ड बर्कनहेड यांज सारखे कायदेपंडित—पण नेहमीं राजका-
रणांत पडणारे—निरनिराळ्या युनिव्हर्सिटीच्यांचे चॅन्सेलर, व्हाइस चॅन्सेलर व रेक्टर
असे हुद्दे हौसेनें पतकरून राष्ट्रीय शिक्षणासारख्या बाबतींत भाग घेत असतात तर
हिंदुस्थानसारख्या मागसलेल्या—हो, इंग्लंडच्या मानानें हिंदुस्थानदेश मागसलेलाच
म्हटला पाहिजे !—लायक पुढाऱ्यांची संख्या अगदीं अल्प असतांना, सर फेरोजशहा
मेथा, न्या० रानडे, न्या० तेलंग, यांच्यासारख्या कायदेपंडितांनीं—व वेळोवेळ राज-
कारणांत पडणाऱ्या बुद्धिमान् माणसांनीं—युनिव्हर्सिटीच्या कामांत भाग घ्यावा
यांत आश्चर्य कसलें ? राजकारणांत पडणाऱ्या माणसास सामान्यतः कोणत्याही
गोष्टीचा व्यापक दृष्टीनें व सर्व बाजूंनीं विचार करण्याची संवय असते. त्यामुळे
अशा माणसांचे कोटिक्रम केव्हां केव्हां राजकारणांत न पडणाऱ्या गृहस्थांस
राजकीय स्वरूपाचे वाटण्याचाही संभव असतो. इंग्लंडांत देखील मिस्टर फिशर,
डॉ० सॅडलर यांजसारखे शिक्षणविषयक पंडित राजकारणांत क्वचितच पडतात.
फिशर हे कांहीं वर्षांपूर्वी थोडे दिवस इंग्लंडांत शिक्षणखात्याचे मंत्री होते ही गोष्ट
खरी. पण त्यावेळीं देखील त्यांचीं राजकारणांतील मते सर्वानाच मान्य होण्या-
सारखीं नव्हतीं असें आम्ही वाचल्याचें स्मरतें. असो. तात्पर्य, डॉ० भांडारकरांचें
—एक शिक्षणविषयक तज्ज्ञ म्हणून—मुंबई युनिव्हर्सिटींत चांगलें वजन होतेंच व
त्याप्रमाणें त्यांना सर्व मानही देत असत. अर्थात् शिक्षणविषयाचा देखील व्यापक
दृष्टीनें विचार करणाऱ्या सर फेरोजशहासारख्यांचे कोटिक्रम अगर कृति केव्हां
केव्हां डॉक्टरसाहेबांस पसंत न पडल्यास आश्चर्य वाटण्याचें कारण नाही.

पण डॉ० भांडारकर हे स्वभावानें इतके सरळ असत कीं त्यांना जशीं केव्हां
केव्हां कांहीं एतद्देशीय गृहस्थांचीं मते अगर कृति पसंत पडत नसत, तशा कांहीं

युरोपीयन लोकांच्या कृति देखील त्यांना पसंत नसत. या संबंधाची एक त्यांच्या रोजनिशीत आम्हांस नोंद मिळाली. ती आम्हांस त्यांच्या सरळ स्वभावाची निदर्शक वाटली. म्हणून फक्त नांवें गाळून आम्ही ती नोंद इकडे जशीची तशी देतोः—

“ To Bombay for the election of Registrar of the Bombay University Mr. A was elected by a majority of two over Mr. B. Brisk Convassing was carried on by both. Mr. B had the Registrarship for 12 years. He did not do the work regularly. But still he wanted to continue. A great many European fellows voted for him simply to put money into his pocket without any regard to the interests of the University, thus setting a very bad example to the natives. A great many natives of course, were won over by Mr. B. Still his defeat was brought about by natives who cared for the University. 14-12-89.”

“ B ” चा पराभव ज्यांच्या वजनामुळे झाला, त्यांत खुद्द डॉक्टरसाहेब होते हें उघड आहे. सदरू उताऱ्यावरून आमच्या मते दोन गोष्टींचा स्पष्ट निकाल लागतो. एक डॉ० भांडारकरांचा सरळ स्वभाव व सत्यनिष्ठा हे गुण खरोखरीच पहिल्या नंबरचे होते हें सिद्ध होतें. व इकडच्या संस्थांच्या हिताहितासंबंधानें युरोपीयन लोक किती बेफिकीर असतात, हेंही चक्क रीतीनें स्पष्ट होतें ! युरोपीयन लोक साधारणतः पुष्कळच बाबतींत आमच्यापेक्षां श्रेष्ठ असतात, हें आम्हीं प्रांजलपणें कबूल करतो. तसेच ते जातील तेथें—मग तीं कायदे कोन्सिलें असोत, म्युनिसिपालिट्या असोत किंवा युनिव्हर्सिटी असो—आपण “जेते” म्हणून सर्व सत्तेचा किंवा वजनाचा म्होरक्याचा वांटा—Lion's share घेत असतात; त्यांतही कांहीं मनुष्य स्वभावाच्या विरुद्ध आहे असें आम्हांस वाटत नाही. इतकेंही असून जेव्हां हे युरोपीयन लोक सार्वजनिक कामाकडे दुर्लक्ष करितात अगर त्यांपैकीं कांहीं तर केवळ आपल्या श्रेष्ठत्वाबद्दलच्या दुर्मदानें पीडित होऊन एतद्देशीय सुशिक्षित लोकांचे निराधार दोष दाखवून त्यांना विनाकारण चिडविण्याला

प्रवृत्त होतात तेव्हां मात्र त्या बड्या युरोपीयन लोकांचे दोषाविष्करण करणे एक सार्वजनिक कर्तव्य होऊन बसते व ते एखादा सरळ मनाचा किंवा धैर्यवान् सुशिक्षित पुढारी पुढे येऊन करीत असतो. त्यांपैकी डॉ० भांडारकरांनी एका प्रसंगीच्या युरोपीयन मंडळींच्या कर्तव्यपराड्मुखतेबद्दल आपली नापसंती दर्शविल्याचे वर एक उदाहरण दिलेच आहे. त्याचप्रमाणे त्यांनी मग थोड्या दिवसांनी व्हाइस-चॅन्सेलर या नात्याने केलेल्या भाषणांतही या मताचा अनुवाद केलेला आहे. असो. दुसरे एक-पण याहीपेक्षा जास्त बहारीचे-उदाहरण आम्हांस आठवते, ते येथे देतो. विशेषतः ते उदाहरण युनिव्हर्सिटीच्या कामासंबंधानेच घडलेले आहे, त्या अर्थी ते येथे देणे केवळ उचितच नव्हे तर जरूर आहे. ते आम्हीं आठवणीने देतो, कारण त्यावेळच्या “टार्न्स ऑफ इंडिया”च्या फायली पुण्यास मिळणे अडचणीचे आहे. असो. ते उदाहरण सन १८९१ साली घडले. त्या सालच्या जानेवारी महिन्यांत विलायतेतील प्रसिद्ध हिंदुस्थान देशाचे एक कैवारी चार्ल्स ब्रॅडलॉ हे वारले ! लागलीच थोड्या दिवसांनी हिंदुस्थान देशाचे एक प्रसिद्ध वडे मित्र प० वा० सर विल्यम लीवॉर्नर साहेबांनी “The Fawcett Memorial Fund” या मथळ्याखाली एक आपल्या सहीने “टार्न्स ऑफ इंडिया”—मध्ये पत्र लिहिले ! ब्रॅडलॉ व फॉसेट यांच्यामधला संबंध आणि सदर पत्र लिहिण्यांतला लीवॉर्नर साहेबांचा हेतु या गोष्टी कदाचित् वाचकांच्या लक्षांत येणार नाहीत. म्हणून थोडासा खुलासा केला पाहिजे. गेल्या शतकाच्या उत्तरार्धात हिंदुस्थान देशासंबंधाने पूर्ण कळकळ बाळगून विलायतेत ज्या कांहीं थोर गृहस्थांनी आमची महत्त्वाची कामगिरी केली त्यांत जॉन ब्राईट, हेनरी फॉसेट व चार्ल्स ब्रॅडलॉ यांची प्रमुखत्वाने नावे सांगितली पाहिजेत. त्या थोर गृहस्थांबद्दल हिंदुस्थानच्या लोकांनी-विशेषतः सुशिक्षित मंडळींनी-प्रसंगवशात् आपला आदरभाव अगर कृतज्ञता व्यक्त केली तर त्यांत मनुष्य स्वभावाच्या विरुद्ध असे कांहींच नाही. पण असला प्रकार आमच्या कांहीं अँग्लो इंडियन बड्या मंडळीला रुचत नसतो. यांतही एका अर्थी मनुष्यस्वभावाविरुद्ध कांहीं आहे असे आम्ही म्हणत नाही. कारण वरील थोर इंग्लिश गृहस्थ इकडील राज्यव्यवस्थेतील दोष सुशिक्षित लोकांच्या सहाय्याने चव्हाट्यावर आणून त्याबद्दल दाद लावून घेण्याचा यत्न करीत असत. ते दोषाविष्करण इकडील राज्यव्यवस्थेशी संबंध असलेल्या अँग्लो-इंडियन बड्या मंडळीला कसे रुचेल ? अर्थात् या सरळ प्रकाराबद्दल त्यांना उघड रीतीने

कांहीं एक बोलतां येत नसल्यामुळे बिचान्या एतद्देशीय सुशिक्षित लोकांच्या कृतीं-
 कडे वक्रदृष्टीने पाहून त्यांच्यातील असतील नसतील ते दोष बाहेर काढीत वसण्या-
 कडे त्या बड्या लोकांची प्रवृत्ति व्हावी ह्यांत तरी आश्चर्य कसलें ? अशी प्रवृत्ति
 सगळ्याच युरोपीयन लोकांची असे अगर असते असें आम्ही म्हणत नाहीं. पण
 अशी जी मंडळी (गेल्या शतकांत) इकडे होती त्यांत प० वा० लीवार्नर साहेब
 यांची प्रमुखत्वानें गणता होत असे, एवढें मात्र खरें ! असो. फॉसेटसाहेब हे सन
 १८८४मध्ये वारले. लागलीच मुंबईस थोड्या दिवसांनी त्यांचें एखादें लहानसें
 स्मारक करावें या हेतूने शहरवासीयांची सभा भरविण्यांत आली. आणि त्यांत
 फॉसेटसाहेबांचें एक स्मारक करावें असे ठरून एक कमिटीही नेमण्यांत आली.
 त्या कमिटींत खुद्द लीवार्नर साहेब एक सभासद होते, व प० वा० फेरोजशहा
 मेथा हे एक सेक्रेटरी होते. कमिटीच्या हातांत कांहीं रकम जमली व त्याप्रमाणें
 फॉसेट साहेबांच्या स्मृतीला योग्य असे स्मारक उभारण्यांत आलें. त्यांत सुमारे
 दोन हजार रुपये किंमतीचीं अर्थशास्त्रासंबंधीं (Political Economy)
 पुस्तकें खरेदी करण्यांत येऊन तीं मुंबई युनिव्हर्सिटीच्या लायब्ररीस (Faw-
 cett Collection of Books on Political Economy) अर्पण कर-
 ण्यांत आलीं. ही गोष्ट सन १८९० मध्ये झाली आणि या फॉसेटसाहेबांच्या
 नांवानें लायब्ररींत दाखल केलेल्या पुस्तकांच्या देणगीचा उल्लेख युनिव्हर्सिटीच्या
 सन १८९४-९५ सालच्या कॅलेंडरमध्ये पृ. ३५५ कडे आहे. पण ही गोष्ट लीवार्नर
 साहेबांच्या-ते कमिटींत होते तरी-लक्षांत न राहून फॉसेट कमिटीचा-किंवा हुना-
 तिच्या सेक्रेटरीचा-दोष बाहेर काढण्याच्या हेतूने त्यांनीं वर सांगितलेलें “ The
 Fawcett Memorial Fund ” या मथळ्याखालीं एक पत्र लिहून तें सन
 १८९१ सालच्या मार्च-एप्रिलच्या सुमारास “ टाईम्स ऑफ इंडिया ” मध्ये प्रसिद्ध
 केलें ! त्यांत त्यांनीं असा प्रश्न विचारला कीं, “ फॉसेट मेमोरियल फंडा ” ची व्यवस्था
 काय झाली ? फंडा बाबतची सभा झाली, कमिटी नेमली गेली व रक्कम जमा झाली ?
 पण पुढें त्या रकमेची व्यवस्था काय झाली हे समजलें नाही ! आपण कमिटींत
 होतो, व वर्गणी भरलेल्या पुष्कळ मंडळींनीं आपल्या जवळ चौकशी केली ! पण
 त्यांना उत्तरें तरी काय द्यावीत ? फंडाची काय व्यवस्था झाली त्याची निदान
 आपणांस तरी कांहीं एक माहिती नाही ! तेव्हां सेक्रेटरींनीं मेहेरबानी करून खरा
 प्रकार प्रसिद्ध करावा म्हणजे वर्गणी भरणाऱ्या गृहस्थांचें समाधान तरी होईल ! !

असो. लीवॉर्नर साहेबांच्या मते ब्रॅडलॉ साहेबांच्या स्मारकासंबंधाने देखील मुंबईस सभा, वगैरे खटपट होईलच. तेव्हां मुंबईच्या सुशिक्षित पुढाऱ्यांची तर उडविण्यास हीच संधी उत्तम आहे असे वाटून त्यांनी-लीवॉर्नर साहेबांनी-त्या पुढाऱ्यांचा फॉसेट स्मारकाच्या संबंधींचा (आपण मानलेला) अजागळपणा उघडकीस आणण्याच्या हेतूने आपले सदर पत्र लिहिले ! पण साहेबबहादुरांच्या दुर्दैवाने सगळी बाजू त्यांच्यावरच उलटली ! ती कशी तें पाहा. फॉसेट मेमोरियल कमिटीचे एक सेक्रेटरी प० वा० फेरोजशहा मेथा होते हे पूर्वी सांगितलेच आहे. त्यांनीं मग सर्व खरा प्रकार “ टाईम्स ” मध्येच पत्रद्वारा प्रसिद्ध करून लीवॉर्नर साहेबांचा खोडसाळपणा उघडकीस आणला आणि सुशिक्षित मंडळींसंबंधाने त्यांनीं स्वीकारलेल्या अनुदारवृत्तीचा पर्यायाने निषेध केला ! दुर्मदाने पोडित झालेल्या वड्या युरोपीयन अधिकाऱ्यांचा-मग तो अधिकारी कितीही मोठा असो--सार्वजनिक कामासंबंधांत दिसून येणारा गर्वभार उतरविण्याची हातोटी जशी सर फेरोजशहा यांस साधली होती तशी आमच्या मते फारच थोड्या पुढाऱ्यांस साधली असेल. असो. लीवॉर्नर साहेबांच्या पूर्वोक्त पत्रास त्यांनीं जें उत्तर लिहिले त्यांतील पहिले वाक्यच मुळीं किती अर्थपूर्ण होते तें पाहा. तें असे:-

“ I happen to be one of the miscreants whom Mr. Lee Warner was so playfully sarcastic in his letter of date so and so...”

पत्रास या प्रमाणे सुरवात करून फेरोजशहा शेटजींनीं मग असे लिहिल्याचे स्मरते कीं, फॉसेट मेमोरियल कमिटीच्या इतक्या इतक्या सभा झाल्या; त्याबद्दलच्या सूचना—पत्रद्वारा-कमिटीच्या सर्व सभासदांना रीतीप्रमाणे पाठविण्यांत आल्या होत्या. त्याबरोबरच सूचनेदाखल पत्रे खुद्द लीवॉर्नर साहेबांस देखील पाठविण्यांत आली होती; तीं पत्रे ज्या अर्थी “ dead letter office ” मधून परत आली नाहीत त्या अर्थी ती साहेबमजकूर यांस पोचलीच असली पाहिजेत. त्या त्या तारखांस साहेबबहादूर हे हिंदुस्थानांत होते किंवा रजेवर विलायतेस गेले होते तें त्यांचे त्यांनीं पाहून घ्यावे; पण कमिटीच्या सभेत अमुक अमुक ठरले व कांहीं रुपयांचीं पुस्तके घेऊन फॉसेटसाहेबांच्या नावे युनिव्हर्सिटी लायब्ररीस अर्पण करावीं असे ठरून तीं पुस्तके लायब्ररींत पाठविण्यांत आली; युनिव्हर्सिटीच्या कामांत लीवॉर्नर साहेब दक्षतेने लक्ष घालीत असतातच;

जरूर तर चौकशी करावी ! पण एवढी पत्र लिहिण्याची तसदी घेण्याच्या ऐवजीं साहेबवहादुरांनीं तक्रार करणाऱ्या वर्गणीदारांना सेक्रेटरीकडेच कां पाठविलें नाहीं किंवा त्यांना त्यांच्याजवळ चौकशी करण्यास कां सुचविलें नाहीं ? इतकें लिहून कमिटीच्या सभांची हकीकत ज्या ज्या “ टाईम्स ” च्या अंकांत प्रसिद्ध झाली होती त्या त्या अंकांच्या तारखा देखील फेरोजशाहा शेटनीं देऊन ते अंक काढून पाहा असें लीवॉर्नर साहेबांस सुचविलें होतें ! असो. लीवॉर्नर साहेब हे मुंबई सरकारचे चीफ सेक्रेटरी होते. एवढ्या मोठ्या हुद्यावर असणाऱ्या वड्या अंमलदाराचें जर युनिव्हर्सिटीच्या कामासंबंधानें इतकें दुर्लक्ष तर इतरांची काय कथा ? इकडील प्रातिनिधिक संस्थांच्या कामाकडे कांहीं युरोपीयन लोकांचें असावें तितकें लक्ष नसतें असा ध्वनि इतर पुढाऱ्यांच्या भाषणांतून देखील अनेकदां निघालेला आहे. लॉर्ड कर्झन साहेबांच्या युनिव्हर्सिटी विलावर बोलतांना कै० अशुतोष मुखोपाध्याय व कै० ना० गोखले यांनीं जीं भाषणें केलीं त्यांत सदहू संबंधीं उल्लेख आहेच. असो.

विद्वान् पदवीधरांनीं आपल्यापुढील आयुष्यक्रमांत देखील आपल्या आवडीच्या विषयाचा व्यासंग ठेवावा व त्यांनीं ज्ञानवृद्धीचें कार्य चालू ठेवावें असें डॉ० भांडारकरांचें मत असे. आणि तशाप्रकारचें बुद्धिमान् पदवीधरांना सरकारनें मदत करावी असें त्यांचें म्हणणें होतें. हा मुद्दा त्यांनीं सन १८८४ सालच्या एज्युकेशन कमिशन पुढील आपल्या साक्षींत मोठ्या जोरानें मांडला होता. त्या कमिशनची लॉर्ड रिपन साहेबांनींच, विलायतेंतील कांहीं मिशनरी मंडळ्यांनीं जोराची चळवळ केल्यामुल्ले नेमणूक केलेली असून सर विल्यम हंट हे त्या कमिशनचे अध्यक्ष होते. मुंबई तर्फे एतद्देशीय सभासद कै० नामदार का. त्रिं. तेलंग हे होते. सदरील कमिशन नेमण्यांत लॉर्ड रिपनसाहेबांचा मुख्य उद्देश, तत्संबंधाचा सरकारी ठराव व अवांतर कांहीं गोष्टी यांचा साकल्येकरून विचार करतां, असा स्पष्ट दिसत होता कीं, देशांत प्राथमिक शिक्षणाचा झपाट्यानें प्रसार होईल अशी तजवीज करावी आणि दुय्यम व उच्च प्रकारचें शिक्षण होतां होईल तों खासगी संस्थांच्या (त्यांत ख्रिस्ती मिशनरी संस्था आल्याच.) स्वाधीन करून सरकारनें त्यांतून आपलें अंग काढून घ्यावें ! प्राथमिक शिक्षणाच्या प्रसाराला कोणीच विरुद्ध नव्हतें. पण उच्च शिक्षणाला सरकारी आश्रय होता तो कमी करण्याच्या योजनेला मात्र सर्व देश विरुद्ध झाला. व तत्संबंधीं मोठी चळवळ उडाली. त्यांत मुंबईचे पुढारी मेथा, तेलंग,

बद्रुद्दीन, वाच्छा वगैरे हे होतेच. त्याचप्रमाणे रा० व० रानड्यांचेही सार्वजनिक सभेच्या त्रैमासिकांत सदहू विषयावर सणसणीत लेख प्रसिद्ध झाले होते ! असो. कमिशनपुढे “तज्ज्ञ” लोकांच्या फार महत्त्वाच्या साक्षी झाल्या. त्यांत डॉ० भांडारकरांचीही साक्ष झाली. डॉक्टरसाहेबांच्या साक्षींत अनेक शिक्षणविषयक प्रश्नांचा पूर्ण रीतीने खल केलेला होता. इतकेंच नव्हे तर त्या बहुतेक प्रश्नासंबंधाने त्यांनी उपायही सुचविले होते. या सर्व मुद्यांचा येथे विचार केल्यास ग्रंथविस्तार फार होईल. सबब तसें न करतां फक्त मुख्य मुख्य मुद्यांचा तेवढा उल्लेख करतो. असो. प्राथमिक शिक्षणाचा वाटेल तितका विस्तार करा असें डॉ० भांडारकरांचे सरकारला सांगणे होतेंच. पण त्याकरितां वरिष्ठ प्रकारच्या शिक्षणाची मात्र उपासमार करूं नका इतकेंच त्यांचे म्हणणे होतें. वरिष्ठ प्रकारच्या शिक्षणांतून सरकारने आपले अंग काढून घेऊन ते मिशनरी लोकांकडे सोंपविण्याची कल्पना त्यांना विलकूल पसंत नव्हती. शिवाय त्या शिक्षणाचे ओझे आपल्या शिरावर घेण्याइतकी आमच्या लोकांची तयारीही झालेली नव्हती, असें त्यांचे म्हणणे होतें. प्राचीनकाळीं जुन्या पद्धतीच्या वेदशाळा अगर शास्त्रशाळा कांहीं जुने शास्त्री अगर आचार्य चालवीत असत ही गोष्ट खरी. परंतु त्या शाळांच्या खर्चाकरितां कित्येक धनिक गृहस्थ देणग्या देत असत व कित्येक धर्मशील वृत्तीचे राजे तर त्या संस्थांच्या नांवें जमिनी तोडून देत असत. आणि त्या जमिनींच्या उत्पन्नांतून त्या संस्थांचा खर्च चालत असे. अशा शिक्षणसंस्था—किंवा मठ—युरोपखंडांतील कॉलेजांच्या धर्तीवर चालविलेल्या प्राचीनकाळीं या देशांत कितीतरी असत ! मात्र त्या संस्थांतून मुलांस सांप्रदायिक पद्धतीचे—शैव, वैष्णव किंवा दुसऱ्या संप्रदायाचे—धर्मशिक्षण आणि तेही एखाद्या संन्यासी गृहस्थाकडून दिले जात असे. अशा प्रकारचे असंख्य बौद्धधर्मीय मठ अगर विहार व तसेच कित्येक ऋषींचे आश्रम प्राचीनकाळीं सर्व देशभर पसरलेले असत. पण त्या सर्व संस्थांचा मुख्य हतु धर्मशिक्षण देण्याचा असून त्यांची व्यवस्था—हल्लींच्या दृष्टीने तरी निदान—चांगली समाधानकारक नसे. त्यामुळे त्या संस्थांमधून कांहीं कांहीं दोष राहून जात. प्रस्तुत काळच्या सरकारी संस्थांमधून तसे दोष राहाणे शक्य नाही. सबब वरिष्ठ प्रकारच्या शिक्षणसंस्था हल्लींच्याप्रमाणे सरकारनेच चालविणे इष्ट व जरूर आहे.

पुण्याच्या कांहीं स्वार्थत्यागी मंडळींनी न्यू इंग्लिश स्कूल काढून त्यावेळीं—१८८४ मध्ये—नुकतींच दोन चार वर्षे झाली होती. तेव्हां त्या नव्या उपक्रमा-

संबंधानें निश्चित असें कांहीं सांगतां येण्यासारखें नव्हतें असें डॉ० भांडारकरांचें मत होतें. तशी वेळ अद्याप पुढेंच यावयाची होती. तथापि तशा स्वार्थत्यागी मनुष्यांची प्रशंसाच केली पाहिजे. स्वार्थत्यागाची कोणीही स्तुतिच करील. पण ती स्वार्थत्यागाविषयींची बुद्धि कायम टिकली पाहिजे. शिवाय त्या कामांत कांहीं तरी शरीरयात्रा व परमार्थ या दोन गोष्टी साधण्याची खात्री असल्याशिवाय त्याकडे चांगल्या माणसांची प्रवृत्ति व्हावयाची नाही. मूळ अशा स्वार्थत्यागमूलक संस्थांवर देखरेख ठेवण्याकरितां चांगलें व्यवस्थापकमंडळ पाहिजे व त्याला पैशाचाही चांगला पुरवठा पाहिजे. इतकें झालें म्हणजे संस्था नीट चालतील. पण अशी स्थिति येण्यास अर्थात् कालावधि लागणार आहे. कारण लोकशिक्षणाकरितां पैशाची अत्यंत जरूर असते. पण पैसा मिळविण्याला देखील तशीं लायक माणसें लागतात. नाहीतर तें काम दुरापास्त होतें. तात्पर्य, डॉ० भांडारकर यांचें डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीच्या उपक्रमासंबंधानें मत प्रथम प्रथम फारसें अनुकूल नव्हतें. पण पुढें तें बदललें. कारण मग त्या सोसायटींत जेव्हां आपटे, गोखले, राजवाडे यांसारखीं लायक माणसें सामील झालीं व लोकांच्या दातृत्वशक्तीचा ओघ त्या वाजूला वळूं लागलेला स्पष्ट दिसला तेव्हां डॉक्टरसाहेबांचें मत बदललें व मग ते त्या सोसायटीचे एक मुख्य आधार-स्तंभ झाले ! फार काय, पण पुढें सोसायटीवर एकदोन वेळां जेव्हां वावटळ आली तेव्हां तिचा डॉ० भांडारकरांच्याच वजनामुळें व खटपटीमुळें वचाव झाला, हें सर्वविश्रुत आहे. असो.

युनिव्हर्सिटीमधून विद्यावृद्धीला साधन म्हणून कांहीं प्रोफेसरांच्या जागा निर्माण करण्यासंबंधानें डॉ० भांडारकर यांचा भारी कटाक्ष असे. त्यासंबंधानें त्यांनीं सन १८८४ मधील “एज्युकेशन कमिशन” पुढें जी साक्ष दिली त्यांत त्यांनीं मोठ्या जोरानें प्रतिपादन केलें आहे. ते म्हणतात:—

“पदवीधर मंडळींनीं पदव्या घेतल्यावर वाङ्मयसंशोधन अगर शास्त्रीय शोध वगैरे कामें करण्याच्या कामीं सरकारकडून अगर युनिव्हर्सिटीकडून कांहीं उत्तेजन मिळत नसल्यामुळें ते आपल्या उदरनिर्वाहाच्या उद्योगास लागतात व त्यांस आपल्या आवडीच्या विषयाकडे लक्ष देण्यास फुरसतच मिळत नाही, हें ठीक नाही. याकरितां मे० हॉवर्डसाहेबांनीं पेशवाईतल्या दक्षिणा फंडांतून कॅले-

जांत फेलोशिप्स स्थापन करण्याचा जो उपक्रम केला होता त्याला अनुसरून सरकारांनी आपण होऊन तरुण पदवीधरांना उत्तेजन देण्याची कां तजवीज करुं नये हें समजत नाही. ” सरकारांनी मे० हॉवर्ड साहेबांच्या मार्गानें जाऊन एखादें दुसरें पाऊल पुढें टाकण्याच्या ऐवजीं मार्गे येण्याचें किंवा पोच्छेहाट करण्याचें मात्र श्रेय संपादन केलें आहे ! सन १८५९ च्या सुमारास हॉवर्ड साहेबांनी दक्षिणा फंडांतून सहा (कॉलेज) फेलोजशिप्स निर्माण केल्या त्यावेळीं त्यांची मुदत ठरलेली नव्हती. आतां ती एक दोन वर्षांवर आली आहे ! पूर्वी ही मुदत कॉलेज प्रिन्सिपॉलच्या मर्जीप्रमाणें पांच वर्षेपर्यंत देखील वाढूं शके. खुद्द डॉ० भांडारकर यांनीं फेलो या नात्यानें प्रथम मुंबईस व मग पुण्यास मिळून साडे पांच वर्षे काम केलें. नंतर कांहीं वर्षांनीं मे० चॅडफील्ड साहेबांच्या शिफारशीमुळे के० काशीनाथपंत तेलंग यांनीं देखील फेलो या नात्यानें पांच वर्षे काम केलें. आणि त्यांनीं आपला खरा अनेक विषयांचा अभ्यास त्या मुदतींत केला ! असो. या कारणास्तव डॉ० भांडारकरांचें म्हणणें असें होतें कीं, सरकारांनीं युनिव्हर्सिटींत अशा दहा प्रोफेसरच्या जागा निर्माण कराव्या. पैकीं पांच (Senior) वरिष्ठ प्रकारच्या व पांच (Junior) दुय्यम प्रकारच्या. पहिल्या पैकीं प्रत्येकास दर-महा रु. २०० वेतन असावें व दुसऱ्या वर्गातील प्रत्येकास रु. १०० दरमहा वेतन असावें. त्या नेमणुका करतांना अशी अट घालावी कीं, सीनियर प्रोफेसरांनीं वर्षांतून निदान दहा व्याख्यानें दिलीं पाहिजेत. आणि त्यांनीं व जूनियर प्रोफेसरांनीं सरकारी कॉलेजांतील प्रोफेसरांना मदत करावी. त्याचप्रमाणें कॉलेज-मधले प्रोफेसर रजेवर जातील तेव्हां या युनिव्हर्सिटी प्रोफेसरांनीं त्यांच्या जागीं काम करावें. अशा प्रकारच्या प्रोफेसरांच्या जागा दक्षिणा फंडांतून निर्माण करण्यास कांहीं हरकत नाही. त्या फंडाचा मूळ उद्देशच असा होता कीं, विद्येला उत्तेजन मिळावें. आणि वर सांगितल्याप्रमाणें त्याचा विनियोग झाल्यास दक्षिणा फंडाच्या मूळ उत्पादकाचा हेतु देखील साहजिक रीतीनें सफल होणार आहे. असो. पदवीधर विद्यार्थ्यांना उत्तेजन देण्याकरितां अशा फेलोशिप्स म्हणा अगर युनिव्हर्सिटी प्रोफेसरशिप्स म्हणा सरकारांनीं जरूर ठेविल्या पाहिजेत असें डॉ० भांडारकरांचें ठाम मत होतें. व तें आपलें मत संधि मिळेल तेव्हां निर्भीडपणें सरकारपुढें मांडण्यास ते केव्हांही कमी करीत नसत. वर सांगितल्याप्रमाणें डॉक्टरसाहेबांनीं सन १८८४ मधील हंटर कमिशनपुढें साक्ष दिली. तदनंतर

दहा वर्षांनी युनिव्हर्सिटीचे व्हाईस चॅन्सेलर या नात्याने डॉ० भांडारकर यांनी जे भाषण केले त्यांतही सदर प्रमाणे आपले मत जोराने प्रतिपादन केले आहे. त्यानंतर दहा वर्षांनी—सन १९०४ साली लॉर्ड कर्झनच्या युनिव्हर्सिटीच्या विलाच्या वादाच्या वेळी कायदेकौन्सिलमध्ये जे डॉक्टरसाहेबांनी भाषण केले त्यांत देखील आपल्या पूर्वोक्त मतांचा त्यांनी अनुवाद केला आहे ! हंटर कमिशनने तर डॉ० भांडारकरांची (प्रोफेसरशिप्स संबंधाची) सूचना ग्रहण करून त्याप्रमाणे सरकारास आपली शिफारसही केली आहे ! पण डॉ० भांडारकरांच्या इतक्या कळकळीच्या विनंतीचा अद्यापि सरकारवर कांहीं परिणाम झाल्याचे यत्किंचित देखील दिसत नाही. शिक्षणाच्या कामांत कोणतीही सुधारणा पैशाच्या अभावी होणार कशी ? सरकारांनी आपली थैली सोडून जर जरा सडळ हातांनी शिक्षणाच्या कामी पैसा खर्च केला तर काय होणार नाही ? सदर कमिशनमध्ये मुंबई इलाख्यातर्फे एतद्देशीय गृहस्थ कै० ना० तेलंग हे होते हे मागे सांगितलेच. त्यांनी देखील आपल्या (minute) मतदर्शक पत्रिकेत हिंदुस्थान सरकारास—लॉर्ड रिपनसाहेबांस—पैसे पुरविण्यावद्दलच विनंति केली आहे. तात्पर्य, नुसती कमिशन नेमून अगर त्यांचे रिपोर्ट मागवून कोणतेही सुधारणेचे काम व्हावयाचे नाही. त्याला द्रव्यसहाय्यच केले पाहिजे. ते सरकारने केले तर शिक्षणाचे पाऊल पुढे पडल्याशिवाय राहाणार नाही.

डॉ० भांडारकरांचीं आणखीं एक दोन शिक्षणविषयक वावतींत मते कोणत्या प्रकारची होती हे सांगून हा भाग आटोपूं. धर्म व नीति यांसंबंधाचे शाळा व कॉलेजे यांमधून शिक्षण द्यावे की नाही याविषयी (मुळी सरकारानेच धर्माच्या वावतींत तटस्थवृत्ति स्वीकारलेली असल्यामुळे) बोलण्याचे कारणच उरत नाही. तथापि बहुजनसमाजाला चांगला मार्ग दाखविण्याकरितां शास्त्रशुद्ध धर्मतत्त्वे व सिद्धांत याची त्याला माहिती करून दिली पाहिजे. इतकेच नव्हे, तर मुख्य माणसांनी त्या धर्मतत्त्वाप्रमाणे वागण्याचा नेहमी यत्न केला पाहिजे. कुटुंबांत कुटुंब मुख्य असेल त्याने, समाजांत समाजपुढाऱ्यांनी व राष्ट्रांत राष्ट्रीय पुढाऱ्यांनी धर्ममार्गाने वागून जनतेस उदाहरण घालून दिले पाहिजे. असे झाले म्हणजे समाजास चांगले वळण लागून त्याचे चिरंतनचे कल्याण झाल्याशिवाय राहाणार नाही.

शिक्षणसंस्थांमधून नीतिशिक्षण देण्याची तजवीज करण्यासंबंधांत देखील डॉ० भांडारकर यांचे विचार अशाच प्रकारचे होते. नीतितत्त्वे पुस्तकरूपाने अगर

व्याख्यानरूपानें विद्यार्थ्यांस शिकवितां येतील. नाहीं असें नाहीं. आणि विद्यार्थी जसजसे प्रौढ होत जातील तसतशीं तीं तत्त्वे त्यांना चांगल्या रीतीनें समजताल देखील. पण त्या तत्त्वांचा विद्यार्थ्यांच्या मनावर उत्तम परिणाम व्हावा, या करितां स्वतः शिक्षकाचें वर्तन नैतिक दृष्टीनें शुद्ध असलें पाहिजे. याप्रमाणें मार्गदर्शक जे असतील त्यांनीं—कुटुंबांत मुख्य भाणसांनीं, शाळेंत शिक्षकांनीं, समाजांत पुढाऱ्यांनीं—आपलें वर्तन चोख ठेवून उत्तम उदाहरण घालून दिलें पाहिजे. किंबहुना थोर भाणसांनीं तरुण मनुष्यांस भोंवतालचें संबंध वातावरणच नैतिक दृष्टीनें शुद्ध ठेवण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. यासंबंधानें डॉ० भांडारकरांनीं आपले विचार व अनुभव विस्तृत रीतीनें सन १९१४ सालच्या मनोरंजनच्या वसंत अंकांत प्रसिद्ध झालेल्या आपल्या मुलाखतींत दिलेले आहेतच. त्यांचाच हा वर अनुवाद केला आहे. असो. पूर्वोक्त (१८८४ च्या) एज्युकेशन कमिशन पुढें त्यावेळचे एल्फिन्स्टन कॉलेजचे प्रिन्सिपॉल मि० वर्डस्वर्थसाहेब यांची जी साक्ष झाली त्यांत देखील त्यांनीं तेंच तत्त्व (डॉ० भांडारकरांनीं सांगितलेलें) प्रतिपादन केलेलें आहे. असो. पाश्चात्य शिक्षणाचा इकडील मंडळीस लाभ झाल्यापासून त्यांच्या मनावर इष्ट प्रकारचा परिणाम होऊन त्यांच्यामध्ये एकंदरीत वरीच विचारक्रांति झालेली आहे. त्यामुळे सरकारच्या निरनिराळ्या खात्यांतील एतद्देशीय अंमलदारांची कामाची पद्धत पूर्वील पिढीच्या मानानें निःसंशय अधिक चोख व निर्दोष झाली आहे. याप्रमाणें डॉ० भांडारकर यांनीं कमिशनपुढें आपलें मत प्रदर्शित केलें आहे. एज्युकेशन कमिशनपुढें पुष्कळ मोठमोठ्या युरोपीयन वड्या अंमलदारांच्या साक्षी झाल्या. त्यांत त्यांनीं डॉ० भांडारकरांप्रमाणेंच एतद्देशीय अंमलदारांसंबंधानें अनुकूल मते दिलीं आहेत. मुंबई हायकोर्टाचे माजी चीफ जस्टिस सर चार्लस सार्जंट साहेब यांनीं न्यायखात्यांतील सुशिक्षित मुन्सफ लोकांच्या संबंधानें असें अनुकूल मत दिलें आहे. व प० वा० सर विल्यम वेडर्वर्न या साहेबांनींही सर्व सामान्य सुशिक्षित सरकारीवरिष्ठ (एतद्देशीय) नोकरांवद्दल असेंच सर्टिफिकेट दिलें आहे. इतकेंच नव्हे तर, सुशिक्षित लोकांनीं जरा स्वतंत्रवाणा दाखवितांच जे वडे युरोपीयन लोक चिडतात त्यांचेही वेडर्वर्नसाहेबांनीं आपल्या साक्षींत डोळे उघडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

असो. परमेश्वर कृपेनें गेल्या चाळीस वर्षांत आमच्या लोकांचें पाऊल बरेंच पुढें पडलें आहे आणि हिंदुस्थानला स्वराज्य देणें हेंच आतां इंग्लंडचें या देशा-

संबंधानें ध्येय ठरलेलें असल्यामुळे पूर्वीची “राजनिष्ठ” “किंवा अराजनिष्ठ” ही जुनी-पुराणी भाषा हल्लीं मार्गे पडत चालली आहे. आतां स्वराज्य “आज कीं उद्यां” एवढीच फक्त भाषा उरलेली आहे. अधिकारी म्हणतात “उद्यां” आणि लोक म्हणत आहेत “आज” इतकाच काय तो फरक ! तेव्हां सुशिक्षित लोक “अराजनिष्ठ” असें आतां कोण म्हणेल ? पण इंग्लिश लोकांची पूर्वीची भाषा बदलून हल्लींची स्थिति प्राप्त होण्यास ज्या कांहीं थोर आणि उदारमनस्क युरोपीयन गृहस्थांचा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष उपयोग झाला त्यांत—मुंबई इलाख्यापुरतें बोलावयाचें तर—प्रिन्सिपाल वर्डस्वर्थ व सर विल्यम वेडरबर्न या दोघांचीं नांवें प्रमुखत्वानें सांगितलीं पाहिजेत. तेव्हां चाळीस वर्षांपूर्वी—म्हणजे राष्ट्रीय सभा जेव्हां जन्मलीही नव्हती अशा वेळीं—वरील सारखे थोर लोक कसे आमची बाजू सांवरून धरीत असत याचे एक दोन मासले या दृष्टीनेच त्यांच्या साक्षींचें आज महत्त्व आहे. असो. आणखी एकच वर्डस्वर्थसाहेबांच्या साक्षीतून दाखला देऊन मग हा भाग आटोपूं. पाश्चात्य शिक्षणाचा या देशांत जास्त प्रसार करण्यानें प्रजेत असंतोष व अराजनिष्ठा मात्र आपण उत्पन्न करीत आहों अशी कित्येक बडे युरोपीयन लोक पूर्वी ओरड करीत असत. त्यांना उद्देशून वर्डस्वर्थसाहेब म्हणतात,—

“इंग्लिश लोकांनीं पाश्चात्य शिक्षणपद्धत इकडे सुरू केली हें फार चांगलेंच केलें. त्याचा योग्य तो परिणाम झाल्याशिवाय कसा राहील ? अर्थात् त्या शिक्षणाच्या योगानें युरोपखंडांतील राष्ट्रांच्या—कां ? खुद्द इंग्लंडच्या—इतिहासाच्या वाचनानें देखील सुशिक्षित झालेल्या इकडील लोकांच्या मनांतील स्वाभिमान जागृत होऊन त्यांच्यांमध्ये उच्च आकांक्षा उदीपित झाल्यास त्यांत आश्चर्य वाटण्याचें कारण नाही. व तें पाहून कोणी चिडून जाण्याचेंही कारण नाही. पण हे विचार इकडील कांहीं बड्या अधिकारी लोकांस रुचणार नाहीत. त्यांना आपली सत्ता अबाधित कायम राहावी असेंच वाटतें. पण त्यांना देखील फिरलेल्या स्थितीच्या मान्यापुढें मान वांकविलीच पाहिजे. काळ फिरला आहे. आणि गोष्टीकडे इंग्लंडमधील जबाबदार मुत्सद्दी लोकांचें लक्ष लागलें आहे अमेरिका व आयर्लंड या देशांशीं फटकून किंवा “हम करेसो कायदा” या तत्वावर वागण्यापासून काय परिणाम झाला हें इंग्लिशलोक विसरणार नाहीत.” असो.

डॉ० भांडारकरांचा मुलांच्या शिस्तीकडे किती कटाक्ष असे हें मार्गे सांगितलेंच आहे. त्यांचें म्हणणें असें कीं, प्रोफेसर लोकांनीं स्वतः शिस्तीनें वागलें पाहिजे व

विद्यार्थ्यांना तसे वागण्यास शिकविलें पाहिजे. विद्यार्थ्यांकडून प्रथम पासूनच शिस्तीकडे दुर्लक्ष केलें गेल्यास त्याचा परिणाम पुढें केव्हांही चांगला होणार नाही. विद्यार्थीदशा ही चांगले गुण व चांगल्या संवयी लावून घेण्याची वेळ आहे. त्या वयांत जितक्या चांगल्या कल्पना व चांगल्या संवयी यांकडे विद्यार्थ्यांचें लक्ष लागून त्यांचें उत्तम शील बनेल तितकें चांगलेंच ! एकदा त्या दिवसांत अशा गोष्टीबद्दल हेळसांड झाली तर त्याचा पुढें वाईट परिणाम झाल्याशिवाय राहात नाही. यासंबंधांत कै० सर नारायण चंदावरकर यांनी सन १९०८ नवंबर ता. २ च्या “टाईम्स ऑफ इंडिया”च्या अंकांत एक महत्त्वाचा लेख लिहून जे विचार प्रदर्शित केले आहेत ते खरोखर सर्वांनी लक्षांत ठेवण्यासारखे आहेत. त्याचा सारांश इतकाच कीं, “विद्यार्थीदर्शेत मुलांना चांगलें वळण लावण्याचा सर्वांनीच—शिक्षकांनी, आईवापांनी वगैरे—यत्न केला पाहिजे. शिक्षकाचा धंदा अत्यंत पवित्र आहे. लॉर्ड रे साहेबांनी सन १८८९ सालीं मुंबई युनिव्हर्सिटीचे चॅन्सेलर या नात्याने केलेल्या आपल्या भाषणांत असें म्हटलें आहे कीं:—

“युरोपीयन शिक्षकांस आपलें कर्तव्य आपल्या नवीन व प्रगमनशील संस्कृतीचे पुरस्कर्ते या नात्याने करावयाचें असतें. अर्थात् त्यांना आपल्या कामाचें महत्त्व व आपली जबाबदारी ओळखूनच काम केलें पाहिजे.” आणि तोच नियम इकडील आपल्यामधील तयार झालेल्या शिक्षकांस लागू. इकडे प्रथम प्रथम आलेले युरोपीयन प्रोफेसर लोक फार उत्तम पैकीं असत. हॉवर्ड, ग्रॅट, हार्कनेस, ह्यूलिंग्स, पॅटन, रीड, पुण्याचे मेजर कॅंडी वगैरे हे हरएक दृष्टीने पहिल्या नंबरचे अध्यापक होते. यामुळे इकडे प्रथम तयार झालेले नवीन पद्धतीचे शिक्षक जे निघाले ते देखील उत्तम पैकींच होते. आणि त्यांनीं पहिल्या कांहीं पिढ्यांतील विद्यार्थ्यांना चांगली शिस्त व वळण लावण्याचा प्रयत्न केला. ते पहिले एतद्देशीय उत्तम शिक्षक म्हणजे डॉ० सर रामकृष्ण भांडारकर, प्रिन्सिपाल वामन आवाजी मोडक, कै० विनायक जनार्दन कीर्तने, कै० त्रिवक नारायण कीर्तने, कै० श्रीराम भिकाजी जठार हे होत. पण पुढें कांहीं दिवसांनीं पदवीधरांचा ओघ शिक्षण खातें सोडून मामलतदारी—मुन्सफीकडे वळला. त्यामुळे चांगल्या चांगल्या पदवीधरांची शिक्षणखात्यांत कमतरता होऊन शिस्तीच्या बाबतींत इकडे उतरती कळा दिसू लागली. अर्थात्

विद्यार्थी वर्गावर नियंत्रण पूर्वीसारखें राहिलें नाहीं. त्यांत पुन्हां आणखी दुसऱ्या कारणांची भर पडली. सन १८६९-१८७० च्या सुमारास डार्विन, मिल, स्पेन्सर यांचे ग्रंथ विद्यार्थ्यांच्या अभ्यासक्रमांत समाविष्ट झाले. त्यामुळे त्यांच्या धार्मिक आणि नैतिक समजुतींत चलबिचल सुरू होऊन विद्यार्थी भलत्याच मार्गानें जाण्यास प्रवृत्त होतात कीं काय अशी भीति उत्पन्न झाली. इतक्यांत आणखी एक तिसरें कारण घडलें. त्याच सुमारास प्रसिद्ध बंगाली वक्ते बाबू केशवचंद्रसेन यांची व्याख्याने मुंबईस सुरू झाल्यामुळे त्यांच्या अनुकरणानें आमच्याकडे देखील बरेचसे बोलके “वक्ते” निघूं लागले ! चांगले वक्ते-अभ्यास करून तयार झालेले-पुढें आले तर त्यांत कांहीं वाईट नाहीं; पण केवळ वाक्पांडित्य करणारे वक्ते झाले तर त्यापासून फायद्यापेक्षा देशाचा तोटाच होण्याचा जास्त संभव असतो ! तसाच प्रकार थोडासा त्यावेळीं झाला. चवथें एक असें कारण घडलें कीं, त्याच सुमारास मुंबईच्या “वॉचे गॅझेट”चे संपादक मि० जेम्स मॅक्लीन या नांवाचे मोठे लेखक म्हणून पुढें आले. त्यांनीं सुशिक्षित हिंदु लोकांवर इतकें कांहीं शस्त्र उगारलें कीं कांहीं पुसूं नका ! सुशिक्षित लोक वाईट, ते अराजनिष्ठ, त्यांना जिकडे तिकडे पुढें पुढें करावयास पाहिजे असतें. पण त्यांना दयामाया न दाखवितां चिरडलेंच पाहिजे ! या प्रकारच्या मि० मॅक्लीन साहेबांच्या लिहिण्याचा सपाटा चालला होता. शिवाय ते इतके फर्डे व बेफिकीर लेखक असत कीं, त्यांच्या टीकाखांतून कोणीच सुटत नसे ! गव्हर्नर, कौन्सिलर लोक व दुसरे मोठमोठे अंमलदार या सर्वांवर ते बरेचवेळ सडकून टीका करीत असत. व याप्रमाणें त्यांचा लिहिण्याचा एकसारखा सपाटा चालत असे ! याचा परिणाम असा झाला कीं, एतद्देशीय कांहीं टीकाप्रिय लेखक देखील मॅक्लीनसाहेबांचेंच अनुकरण करूं लागले आणि सरकारावर व मोठमोठ्या पुढारी लोकांवर वाटेल तशी टीका करूं लागले ! ती इतकी कीं, जितके पुढारी मोठे जितकी जास्त कडक टीका केली पाहिजे असें जणूं खूळच निघून भारदस्त किंवा विद्वत्ताप्रचुर लेख लिहून लोकमतास चांगलें वळण लावण्याच्या ऐवजीं “स्वतंत्रवाणा” या नांवाखालीं वाटेल त्या मनुष्याची—मग तो कितीही मोठा किंवा विद्वान् असो—वाटेल तशी निंदा, उपहास करावयाचा अशी कांहीं सुशिक्षित लेखकांची प्रवृत्ति होऊं लागली ! त्यामुळे विद्यार्थीवर्गाची व तरुण मंडळींची शिस्त विघडून त्यांना अनिष्ट प्रकारचें वळण लागलें. म्हणजे एकंदरींत समाजाचा—व म्हणूनच देशाचा—तोटाच झाला ! ” असें सर नारायण चंदावरकरांच्या

लेखाचें तात्पर्य आहे. असो. सारांश, डॉ० भांडारकरांचा शिस्तीच्या वाबतींत प्रथमपासूनच मोठा कटाक्ष असे. आणि याप्रमाणें वेळोवेळ त्यांचे भाषणद्वारा किंवा व्याख्यानद्वारा उद्गार निघत. यामुळे ते कित्येक मंडळींच्या नाखुशीस कारण होत असत. इतकेंच नव्हे तर, कित्येकदां ही मंडळी “ वड्याचें तेल वांग्यावर ” या न्यायानें कोणत्याही निमित्तानें डॉक्टरसाहेबांवर सडकून टीका करून वचपाही काढीत असत. पण त्याला उपाय नव्हता. समाजाच्या किंवा राष्ट्राच्या व्यवहारांत असे कांहीं प्रकार चालावयाचेच !

प्रकरण आठवें.

“ व्हाइस चॅन्सेलर ! ”

मागें सांगितल्याप्रमाणें उत्तम शिक्षक, एक पहिल्यानंबरचे विद्वान् गृहस्थ, शिक्षणविषयक एक “तज्ज्ञ” या नात्यानें डॉ० भांडारकर यांची योग्यता फार मोठी असल्यामुळे त्यांची सन १८९३ मध्ये न्या० काशीनाथ त्रिंबक तेलंग यांच्या माठीमागून युनिव्हर्सिटीच्या व्हाइस चॅन्सेलरच्या जागीं नेमणूक सरकारनें केली तें ठीकच झालें. वास्तविक पाहातां हा मान प्रथम डॉक्टरसाहेबांस मिळावयाचा व मग तेलंगांना मिळावयाचा. पण योगायोग असा चमत्कारिक रीतीनें केव्हां केव्हां घडून येतो कीं एखादी गोष्ट आधीं घडावयाची ती मग घडते व मग घडावयाची ती प्रथमच घडून जाते ! आणि असे चमत्कार यमधर्माच्या राज्यांत तर नेहमीं घडत असतात हें आपण प्रत्यक्ष पाहात असतो. तेलंग प्रथम गेले, तर डॉ० भांडारकर हे वडील (वयानें) असूनही त्यांच्या मागून वत्तीस वर्षांनीं गेले ! त्याचप्रमाणें फेरोजशहा मेथा आधीं गेले आणि त्यांच्यापेक्षां किती तरी वयानें मोठे दादाभाई हे मागाहून गेले. जास्त काय, बंगालच्या बाजूस देखील डॉ० अशुतोष मुखर्जी हे प्रथम गेले व सुरेंद्रनाथ बानर्जी हे मग गेले ! आणि गंमत ही कीं, वरील सर्व जोड्यांतील व्यक्तींमध्ये गुरुशिष्याचें नातें होतें ! म्हणूनच योगायोग विचित्र म्हणावयाचा !

डॉ० भांडारकर यांची व्हाइस चॅन्सेलरच्या जागीं नेमणूक झालेली समजतांच पुष्कळ लोकांकडून त्यांना अभिनंदनपर पत्रें आलीं. हिंदुस्थानांतील त्यांच्या चहात्या

मंडळींकडून तर आलींच; पण तशीं अभिनंदनपर पत्रें युरोपखंडांतील देखील कांहीं मंडळींकडून आलीं होतीं. त्यांत मुंबईस एका वेळीं गव्हर्नर असलेले लॉर्ड रे साहेब यांचें होतें. तें आम्ही खालीं जसेंच तसें देतो. लॉर्ड रे हे मुंबईस सन १८८५ ते १८९० पर्यंत गव्हर्नर होते. ते अत्यंत थोर व विद्वान् गृहस्थ होते. इतकेंच नव्हे तर ते आपल्या कारकीर्दीत आपल्या गुणांनीं इकडे इतके लोकप्रिय झाले होते कीं, तशा तोडीचे गव्हर्नर मुंबईस अलीकडे आलेच नाहीत असें म्हटल्यास खचित अतिशयोक्ति होणार नाही. त्यांच्या यशस्वी कारकीर्दीची दर्शक अशी एकच गोष्ट सांगितल्यास पुरे आहे. त्यांच्या अत्यंत सहानुभूतिपूर्व कारकीर्दीबद्दल सर्व देशांतील—केवळ मुंबई इलाख्यांतीलच नव्हेत—लोकांच्या वतीनें सन १८८९ सालच्या राष्ट्रीयसभेनें एकमतानें ठराव पास करून त्यांचे अंतःकरण-पूर्वक आभार मानले व ह्या योगें आपली कृतज्ञता व्यक्त केली. असो. अशा सद्व्यवस्थांनीं डॉ० भांडारकरांचें अभिनंदन करून आपल्या पत्रांत त्यांच्यासंबंधानें व कै० तेलंगांसंबंधानें आदर व्यक्त करावा या गोष्टींत खरोखरीच मोठें महत्त्व आहे. तें लॉर्ड रे साहेबांचें पत्र असें:—

Carol side,
Earlston,
Berwickshire N. B.
November 30, 1893.

Dear Dr. Bhandarkar,

I have heartily joined in the general sense of grief felt throughout the Bombay Presidency and India at the premature death of the late Mr. Justice Telang. I felt it as the loss of a friend. I had often occasion to appreciate his marvellous sagacity, his unerring judgment, his grasp of the most difficult problems, his devotion to the true interests of his countrymen, his disinterested efforts to promote their welfare. It is most appropriate that a memorial should be raised to his memory so that

future generations should be stimulated by his example and I shall deem it a privilege to contribute.

I congratulate you most sincerely on your appointment to the Vice-Chancellorship of the University. H. E. the Governor could not have made a better selection and the University will reap the benefit of your experience and of your reputation as one of the most learned Sanskrit Scholars.

Believe me,

Yours Sincerely,

Reay.

पुढच्याच वर्षी म्हणजे सन १८९४ सालच्या पदवीदान समारंभाचे वेळीं डॉ० भांडारकर यांचे व्हाईस चॅन्सेलर या नात्याने भाषण झाले. ते अनेक दृष्टीने महत्त्वाचे होते. न्या० तेलंग हे जरी डॉक्टरसाहेबांच्या पूर्वी १-२ वर्षे व्हाईस चॅन्सेलर होते, तरी प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यामुळे पदवीदान समारंभाच्या वेळीं त्यांना भाषण करण्याचा प्रसंग आलाच नाही. त्यामुळे डॉ० भांडारकरांचे जे भाषण झाले तेच वस्तुतः एतद्देशीय व्हाईस चॅन्सेलरांचे असे पहिले भाषण होय. अर्थात् त्याबद्दल त्यांचे महत्त्व होतेच. पण त्याही पेक्षा जास्त महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे गुरुवर्यांनी त्यांत अनेकविध महत्त्वाचे मुद्दे आणून त्यांचे त्यांनी अति सुंदर रीतीने प्रतिपादन केले होते. ते संबंध भाषण देऊन त्याचे येथे मराठीत भाषांतर दिल्यास ग्रंथविस्तार फार होईल. सबब त्यांतील मुख्य मुद्दे देऊन तत्संबंधाने डॉक्टरसाहेबांचे काय विचार होते, याचा सारांश देतो. भाषणांत आलेले मुख्य मुद्दे:-१. तरुणपदवीधरांचे अकाली मृत्यु. २. युनिव्हर्सिटीची प्रस्तुतची स्थिति व ती सुधारण्याचे उपाय. ३. विद्यासंपादनाचे मुख्य ध्येय, आणि ४. उपसंहार. आतां या मुद्दांसंबंधाने डॉ० भांडारकरांनी जे विवेचन केले त्याचा थोडक्यांत सारांश देऊं.

पहिला तरुण पदवीधराच्या मृत्युसंबंधाचा. डॉक्टरसाहेबांनी भाषण केले त्याच्या थोडेसे पूर्वी न्या० तेलंग परलोकवासी झाले होते. त्याच प्रमाणे त्याच्याही

कांहीं दिवसांपूर्वी, आपटे, गोखले, वैद्य वगैरे तरुण मंडळी मृत्युमुखीं पडली होती. यावद्दल डॉक्टर भांडारकरांसारख्या शाळाखात्यांत अर्धा जन्म घालविलेल्या गृहस्थांस अत्यंत वाईट वाटावें व ते त्यांच्या कारणमीमांसेला लागावे यांत आश्चर्य नाही. तशांतून सदरील तरुण मंडळी बहुतेक त्यांच्या शिष्यवर्गीतीलच असल्यामुळे त्यांनीं, घरची गरीबीची स्थिति असूनही, कशी मेहनत घेऊन विद्या संपादन केली होती याचें प्रत्यक्ष चित्र त्यांच्या नजरेपुढें उभें होतें ! अशा तरुण होतकरू मंडळींनीं मेहनत घ्यावी, यथाशक्ति पैसे खर्च करावे, विद्या संपादन करावी आणि जरा कोठें हातातोंडाला येतात तोंच त्यांनीं एकदम मृत्युमुखांत पडावें, हा सर्व प्रकार कोणाही सहृदय मनुष्यास अत्यंत विषण्ण करील ! तर मग डॉ० भांडारकरांसारख्या दयाळु अंतःकरणाच्या गुरुवर्यांस तो स्वस्थ कसा वसू देईल ? त्यांनीं त्याबद्दलचे सन १८६२ ते १८८० चे पदवीधरांचे आंकडे जमविले आणि त्याबद्दल बराच विचार केला. तों त्यांस असे आढळून आलें कीं, त्या अठरा वर्षांच्या मुदतींत शेंकडा ४४ दक्षिणी एम्. ए. अल्पवयांत वारले. पण पारशी लोकांचें प्रमाण फक्त शें. १६ वसलें ! त्याचप्रमाणें बी. ए. झालेले शेंकडा २०. ७ दक्षिणी हिंदु व २२. ५ गुजराथी हिंदु अल्पवयी असे वारले. पण तेच फक्त शें. ९. ५ पारशी वारले. यावरून असे म्हणण्यास हरकत नाही कीं, पारशी लोकांची राहणी व एकंदर गृहस्थिति हिंदूंच्या मानानें चांगली असली पाहिजे. हिंदु विद्यार्थीवर्गावर अभ्यासाचा फार ताण पडतो हें खरें; पण तो तसा कमी अधिक प्रमाणांत पारशी विद्यार्थीवरही पडतो. तेव्हां एकंदर स्थितीचा विचार करून डॉ० भांडारकरांचें मत असे ठरलें कीं, (१) पारशी लोक हिंदूंच्या मानानें जास्त आनंदानें राहातात; (२) ते जास्त पौष्टिक अन्न खातात; (३) ते शरीराला जास्त व्यायाम देतात. (४) ते अल्पवयांत लग्नें करीत नाहीत. त्यांच्यांत मुलींचीं देखील त्या मोठ्या झाल्याशिवाय लग्नें करीत नाहीत. हिंदू लोकांत सर्वच उलट प्रकार. ते—निदान वरेच लोक—कदान्न खातात; व्यायाम करीत नाहीत व अल्पवयांत लग्नें करतात. फार तर काय, पण वऱ्याच हिंदु विद्यार्थ्यांना—ते मॅट्रिक होईपर्यंत—एखादे दुसरें मूल झालेंलें असतें ! हल्लीं हा प्रकार—निदान पांढरपेशा लोकांसंबंधानें बोलावयाचें तर—जवळ जवळ वंद झाला आहे. पण डॉ० भांडारकरांचें सदरु भाषण झालें तेव्हां तो चालू होता ! असो. याला उपाय म्हणजे (१) बालविवाह वंद झाले पाहिजेत; (२) विद्यार्थ्यांनीं जरा चांगलें अन्न खाल्लें पाहिजे;

(३) मोकळ्या हवेंत व्यायाम केला पाहिजे. हल्लीं (१) व (३) हे उपाय चरेच अमलांत येत आहेत. (२) हा उपाय वास्तविक सांपत्तिक स्थितीवर अवलंबून असतो. पण त्याकडे देखील हल्लींचे विद्यार्थी लक्ष देत असतात. असो. एकंदरीत पूर्वीच्या मानानें हल्लींच्या विद्यार्थीवर्गाची स्थिति समाधानकारक आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही. कारण त्यांच्यांत हल्लीं अल्पवयांतोळ मृत्यूचें प्रमाण पूर्वीच्या इतकें खचित नाही.

डॉ० भांडारकरांच्या भाषणांतोळ दुसरा महत्त्वाचा मुद्दा म्हणजे आमच्या युनिव्हर्सिटीचांची हल्लींची स्थिति व ती सुधारण्याचे उपाय. या संबंधानें डॉक्टर-साहेबांनीं जे विचार प्रदर्शित केले आहेत ते अत्यंत महत्त्वाचे आहेत. तथापि त्या दिशेनें जे प्रयत्न होत आहेत ते फार समाधानकारक आहेत असें म्हणतां येत नाही. वास्तविक पाहातां मुंबईची युनिव्हर्सिटी म्हणजे फक्त टांकसाळीचें काम करीत आहे. टांकसाळींत ज्याप्रमाणें निरनिराळ्या प्रकारचीं नाणीं पाडलीं जाऊन त्याची किंमत ठरविण्यांत येते व त्याप्रमाणें छाप मारण्यांत येतात, तसेंच युनिव्हर्सिटींत प्रस्तुत विद्यार्थी येतील त्यांच्या परीक्षा घेऊन त्याप्रमाणें त्यांना पदव्या देण्यांत येत असतात. युनिव्हर्सिटीचें काम इतक्यानेंच संपतें असें म्हणतां यावयाचें नाही. डॉ० भांडारकर म्हणतात:—

“ युनिव्हर्सिटी म्हणजे एक विद्वन्मंडळ होय. त्यांतील प्रत्येक व्यक्तीनें सत्य-शोधनार्थ आपल्यास विद्यादेवीला वाहून घेतलें पाहिजे. आणि आपल्या शोधक-बुद्धीचा हळूहळू विकास करून ज्ञानवृद्धि केली पाहिजे. इतकेंच नव्हे तर त्या व्यक्तीनें तरुण व होतकरू लोकांस पडवून अगर ग्रंथप्रकाशन करून जनतेत ज्ञानप्रसारा-सारखें पवित्र कार्य केलें पाहिजे. असें युनिव्हर्सिटीस स्वरूप प्राप्त झालें तरच तिचें “ सरस्वतीमंदीर ” हें नांव अन्वर्थक होईल ! नाही तर ती पूर्वी म्हटल्या-प्रमाणें विद्यार्थ्यांच्या परीक्षा घेऊन त्यांच्या व वक्षःस्थळावर पसंतीचे छाप मारणारी केवळ टांकसाळ होय. ” असो. अशा प्रकारच्या नमुनेदार युनिव्हर्सिटीचा जर्मनीमध्ये अनेक आहेत व त्यांचें काम उत्तम रीतीनें चाललें आहे. जर्मनीची लोकसंख्या ६ कोटी आहे. पण त्या देशांत २२ युनिव्हर्सिटी आहेत ! हिंदु-स्थानची लोकसंख्या त्याच्या पांचपट असून युनिव्हर्सिटीचा निम्मे भरतील ! असो. जर्मन देशांत अनेक लहान मोठी संस्थाने आहेत. आणि त्यांपैकी प्रत्येक संस्था-

नांत एक एक युनिव्हर्सिटी आहे. इतकेंच नव्हे तर प्रत्येक संस्थानांतून व धनिक लोकांकडून आपापल्या युनिव्हर्सिटीला भरपूर पैशाची मदत होत असल्यामुळे शिक्षणप्रसाराचें काम उत्तम प्रकारें होत आहे. हिंदुस्थानांत देखील इकडील सरकारला तशी बुद्धि झाल्यास व विशेषेकरून इकडे येणाऱ्या युरोपीयन प्रोफेसर लोकांनीं मनांत आणल्यास जर्मनींतल्याप्रमाणें कांहींतरी व्यवस्था इकडे होण्यास मुळाच हरकत दिसत नाही. पण या प्रोफेसर लोकांस हिंदुस्थानाबद्दल एवढी कळकळ वाटत नाही हीच दुःखाची गोष्ट हाय ! याबद्दलचे डॉ० भांडारकर यांचे उद्गार अगदीं स्पष्ट व अत्यंत महत्त्वाचे आहेत. ते म्हणाले—

“ लढ लढ पगारावर इकडे नोकऱ्या करून मग तदनुरूप पेंशन घेऊन विलायतेस जावयाचें हेंच ध्येय युरोपीयन शिक्षकांसमोर नेहमीं खेळत असल्यामुळे त्यांना या देशाविषयीं आपलेपणा वाटत नाही व यामुळे हिंदुस्थानच्या चिरंतनच्या कल्याणाविषयीं त्यांना कळकळ वाटणें शक्य नाही. यामुळेच युरोपीयन अध्यापक व शिक्षक यांचा हिंदुस्थानांत जरी आज अर्धशतकावर सारखा ओघ चालला आहे तरी त्यांच्याकडून या पन्नास वर्षांत एकही असा ग्रंथ प्रसिद्ध झाला नाही की ज्याचें जगांतील विद्वन्मंडळांत नांव निघावें आणि ज्याबद्दल हिंदुस्थानच्या सरकारास व परंपरया लोकांस अभिमान वाटावा ! याला फक्त जर्मनीहून आलेले कांहीं संस्कृतचे प्रोफेसर मात्र अपवाद होत. ” असो. सदहू पदवीदान समारंभाच्यावेळीं खुद्द चॅन्सेलरसाहेब, लॉर्ड हॅरीस व इतर युरोपीयन लोक हजर होते ही गोष्ट लक्षांत आणली तर डॉ० भांडारकरांची वरीलसारखी अधिकारयुक्त स्पष्टोक्ति अत्यंत वाखाणण्यासारखी होती यांत शंका नाही.

ही युरोपीयन लोकांच्या अनास्थेबद्दलची गोष्ट झाली. पण आमचे एतद्देशीय पदवीधर तरी युनिव्हर्सिटीचा संबंध सुटल्यावर आपल्या आवडत्या विषयाची किर्तीशी काळजी घेतात ? सामान्यतः बोलावयाचें म्हणजे ही मंडळी एकदाचीं पोटाच्या पाठीस लागली म्हणजे ते आपले पूर्वीचे विषय पार विसरून जातात ! कदाचित् कांहीं मंडळींनीं पुस्तकांची ओळख ठेविलीच तर ती केवळ पुसट पुसट ओळख असावयाची. यामुळे तरुण पदवीधरांचा युनिव्हर्सिटीशीं असलेला संबंध तुटण्यापूर्वीच स्कॉलरशिपच्या अगर फेलोशिपच्या रूपानें तो संबंध पांच चार वर्षांनीं तरी जास्त वाढेल अशी तजवीज जरूर झाली पाहिजे. या संबधानें से० हॉवर्ड

साहेबांनीं सन १८५८ सालच्या सुमारास ज्याप्रमाणें दक्षिणा फंडांतून कांहीं फेलोशिप्स स्थापन केल्या होत्या, तशा सुमारे दहा (युनिव्हर्सिटीमध्ये) प्रोफेसरच्या जागा सरकारनें जरूर निर्माण केल्या पाहिजेत असें डॉ० भांडारकरांचें मत होतें. अशा प्रकारचें त्यांनीं आपलें मत सन १८८४ च्या हंटर (शिक्षण) कमिशनपुढें आपल्या साक्षींत दिलेंच आहे. त्याचाच अनुवाद त्यांनीं आपल्या या व्हाइस चॅन्सेलर या नात्यानें केलेल्या भाषणांत पुन्हा केला. असो. त्यांचें म्हणणें इतकेंच कीं—आणि हा त्यांच्या भाषणांतला **तिसरा** मुद्दा—आमच्या तरुण मंडळींनीं युनिव्हर्सिटींत परीक्षेचा अभ्यास करीत असतां तो केवळ परीक्षेच्या दृष्टीनें—म्हणजे नुसती परीक्षा पास होण्यापुरताच—न करतां तो ज्ञानैक दृष्टीनें करावा आणि त्यांनीं आपल्या पूर्वीच्या ऋषिवर्यांचें ब्रीद एकनिष्ठपणें पुढें चालवावें. आणखी एक गोष्ट आम्ही नेहमीं लक्षांत ठेविली पाहिजे. ती ही कीं, आमचा व इंग्लंडचा जो संबंध घडून आला आहे त्यापासून आम्ही आपला फायदा करून घेतला पाहिजे. एका देशाची दुसऱ्या देशावर सत्ता असते तेवढ्यापुरताच हा संबंध समजावयाचा नाही, तर त्यासंबंधाचें निराळ्याच दृष्टीनें महत्त्व आहे. इंग्लंड देश हा आज पाश्चात्य-संस्कृतीच्या दृष्टीनें अत्यंत पुढें गेलेला देश आहे. पाश्चात्य संस्कृती Civilisation ही पौरस्त्य संस्कृतीच्या मानानें जरी अलीकडची असली तरी तिचा पाया मुख्यतः उद्योग, साहस, परस्पर सहकारिता या प्रगमनशील व उत्साहपूर्ण गुणांवर रचिलेला असल्यामुळे जगाच्या इतिहासांत आजकाल तिचीच सरशी होत आहे व होणार आहे. अशा उत्साहपूर्ण संस्कृतीच्या साहचर्याची आम्हांस वस्तुतः अपेक्षा होती. तें साहचर्य आम्हांस इंग्लंडच्या संबंधामुळे अनायासेच मिळत आहे. त्यापासून आम्हीं आपला फायदा करून घेतला पाहिजे. असें करतांना आम्ही आपला खोटा अभिमान एका बाजूला ठेवून व भावी कालाकडे लक्ष देऊन उद्योग केला पाहिजे. आमच्या प्राचीन पूर्वजांनीं जगांतल्या इतिहासांत नांव घेण्यासारखी पुष्कळ कामगिरी केली आहे याबद्दल शंकाच नाही. पण त्याचा नुसता फुकाचा अभिमान बाळगून राहाण्याचे दिवस कधींच निघून गेले आहेत. आतां कृतीचे दिवस आले आहेत. आणि ती करण्यास आम्ही लागलें पाहिजे. आमचें अगदीं शेजारचें राष्ट्र जें जपान त्यानें अवध्या अर्ध्या शतकाच्या अवधींत काय चमत्कार करून दाखविला आहे याचें आम्हीं मनन केलें पाहिजे, आणि त्याचेंच अनुकरण करून पाश्चात्य संस्कृतीचा ओघ जो समोरून अनायासें चालला

आहे त्याचा आम्हीं फायदा घेतला पाहिजे. या संबंधानें डॉ० भांडारकरांनीं व्हाइस चॅन्सेलर या नात्यानें (सन १८९४ सालीं) केलेल्या भाषणांत उपसंहार रूपानें जे अत्यंत कळकळीचे उद्गार काढले आहेत ते आपण खरोखर नेहमीं लक्षांत ठेविले पाहिजेत. ह्या भाषणांतून एक दोन उतारे देऊन हा भाग संपवितों. डॉ० भांडारकर म्हणतात:—

“ प्रस्तुतचा काल हिंदुस्थानच्या इतिहासांत अत्यंत महत्त्वाचा आहे. आपण हल्लीं संक्रमणस्थितांत आहों. आम्हीं आतां जसे वागूं तसा आमच्या देशाचा भविष्यकाल आंखला जाणार आहे. वास्तविक पाहिल्यास आमच्या लोकांची बुद्धि आज कैक शतकें सुप्तवस्थेंत आहे. आमच्यांमधील स्वतंत्र विचारशक्ति आमच्या ऋषिवर्यांवरोबरच निघून गेलेली आहे. आमची धार्मिक व तात्त्विक विचारशक्ति बौद्धधर्माचा न्हास होऊं लागला तेव्हांपासूनच नष्ट झाली आहे. आमचें तत्त्वज्ञान केवळ शब्दांचा कीस काढणें किंवा शब्दावडेंवर माजविणें एवढ्यावरच येऊन राहिलें. आमचें खरें कवित्व नाहीसें होऊन फक्त “ शब्दास शब्द जुळविणें ” हीच कविता होऊन बसली. आमच्या धर्माचें मूळ उन्नत स्वरूप जाऊन अमक्या वेळीं अगर अमक्या रीतीनें वागणें किंवा कांहीं अज्ञानमूलक समजुतीच्या पाठीस लागणें यांतच आमचा धर्म येऊन बसला इतकेंच नव्हे तर “ शास्त्राद्रुद्धिवर्तीयसी ” या महावाक्यानुसार रूढि म्हणजेच आमचा धर्म असा प्रकार होऊन आम्ही खुशाल तिच्यापुढें आपल्या माना वांकवूं लागलों. त्यामुळें कन्यावध, सती, शतपत्नीकत्व अशा केवळ अमानुष चाली आमच्या-मध्ये प्रचारांत येऊन स्त्रीजातीची किंमत अगदीं पशूपक्षांही कमी अशी स्थिति झाली ! आणि असा सर्व वाजूनीं राष्ट्राच्या अधःपतनाचा प्रकार चालू असतां त्याला अल्पांशानें तरी थोपवून धरण्याच्या कामीं जिच्या नैतिक सामर्थ्याचा उपयोग होईल अशी एकही गोष्ट देशांत उरली नव्हती ! असो. पण परमेश्वरकृपेनें आतां आम्ही जागे होऊं लागलों आहों. वर सांगितलेल्या अमानुष प्रकारांपैकीं कांहींचा तर ब्रिटिश सरकारनें कवींच वंदोबस्त करून टाकला आहे. पण त्यापुढचें काम आमचें आहे. तें आम्हींच केलें पाहिजे. मार्गे एका प्रकरणांत सांगितल्याप्रमाणें आमच्या देशांत गेल्या शतकापासून नवीन मन्वंतर सुरू झाल्यामुळें पुष्कळच गोष्टींसंबंधानें आमच्या डोळ्यांवरची झांपड जाऊन आम्ही जागे होऊं लागलों आहों. किंहुना लांबवर पसरलेल्या गर्द

झाडींत अंधाऱ्या रात्रीं सांपडल्याप्रमाणें कैक शतकें चांचपडत राहिलेलें आमचें राष्ट्र आतांसें कोठें त्या झाडीच्या बाहेर उजेडांत येऊन अमळ मोकळ्या हवेचा उपभोग घेत आहे ! त्यामुळें आम्हांपैकीं ज्यांना पाश्चात्य शिक्षणाचा लाभ मिळून त्यांच्या बुद्धीला नवीन संस्कार घडलेला आहे, त्यांच्यावर देशाची सर्व बाजूंनीं पुनर्घटना Regeneration करण्याची जबाबदारी येऊन पडली आहे. पुनर्घटना करावयाचा म्हणजे आमच्या मंडळींत मनुष्याला हितकर अशा हरएक महत्त्वाच्या विषयासंबंधानें विचारजागृति झाली पाहिजे; साहित्य व तत्त्वज्ञान यांस नवीन दिशा लावली पाहिजे; आमच्या देशी भाषा सुधारल्या पाहिजेत आणि लोकांत ज्ञानप्राप्तीची खरी लालसा उत्पन्न झाली पाहिजे. आमच्यांमधील कांहीं अज्ञानमूलक सामाजिक चाली बंद झाल्या पाहिजे; आमच्या नैतिक वर्तनाच्या कल्पना बदलल्या पाहिजेत; जनतेला उच्चतर ध्येयें पुढें ठेवून वागावें कसें हें शिकविलें पाहिजे आणि धर्मीला पूर्वीप्रमाणें शुद्ध स्वरूप आलें पाहिजे. तात्पर्य, आपल्यामध्ये जर खऱ्या देशाभिमानाची कल्पना उत्पन्न झाली असेल तर त्याच्या उपयोगाचें क्षेत्र वर सांगितल्याप्रमाणें केवढें तरी विस्तीर्ण आहे ! ”

याप्रमाणें डॉ० भांडारकरांनीं व्हाइस चॅन्सेलर या नात्यानें केलेल्या भाषणाचा सारांश आहे. संबंध भाषण किती महत्त्वाचें व कळकळीनें भरलेलें होतें याची आमच्या मते वरील एक दोन उताऱ्यांवरून सहज कल्पना होण्यासारखी आहे. प्रस्तुत सर्व हिंदुस्थानचें वातावरण राजकीय चर्चेनें अगर स्वराज्यासंबंधाच्या वाद-विवादानें भरून गेलेलें असल्यामुळें वरील भाषणाचें कित्येकांस तेवढें महत्त्व वाटणार नाही, हें खरें. पण तें भाषण डॉ० भांडारकरांनीं सन १८९४ मध्ये केलें होतें हें आपण लक्षांत ठेविलें पाहिजे. शिवाय त्यावेळीं राजकीय बाबींचें हल्लींच्या-सारखें स्वरूप नव्हतें हेंही पाहिलें पाहिजे. याहीपेक्षां महत्त्वाची गोष्ट ही कीं, स्वराज्य मिळविण्याकरितां अगर तें मिळाल्यावर चालविण्याकरितां आमच्या लोकांच्या अंगीं कोणत्या गुणांची अपेक्षा आहे याचेंच सदरील भाषणांत मुख्यतः विवेचन केलेलें असल्यामुळें, तरुण लोकांच्या दृष्टीनें त्या भाषणाचें महत्त्व केव्हांही कायमच आहे ! इतकेंच नव्हे तर, आमच्या मते वरील भाषण वाचून कित्येकांस तैत्तिरीय उपनिषदांत गुरुजींनीं वेदाध्ययन संपल्यावर शिष्यांस केलेल्या केवळ अमृतोपम उपदेशाची आठवण झाल्याशिवाय राहाणार नाही. प्राचीन काळीं वेदाध्ययन संपल्यावर विद्यार्थ्यानें गृहस्थाश्रम स्वीकारावयाचा

असे. तो आश्रम स्वीकारण्यापूर्वी शिष्यांस आशीर्वचनपूर्वक निरोप देतांना गुरुजी किंवा आचार्य त्यांना चार उपदेशाच्या गोष्टी सांगत. तीस वर्षांपूर्वी युनिव्हर्सिटीतून बाहेर पडणाऱ्या उदयोन्मुख पदवीधर नागरिकांस उपदेश करण्याचा अधिकार “व्हाइस चॅन्सेलर” च्या जागीं अधिष्ठित झालेल्या गुरुवर्य डॉ० भांडारकरांचा होता तें योग्यच होतें ! असो. तैत्तिरीय उपनिषदाच्या शिक्षावल्लींतील अकराव्या अनुवाकांत जो गुरुजींनीं शिष्यांस उपदेश केलेला नमूद आहे तो अत्यंत हितकर असून त्याचें महत्त्व केव्हांही कायमच राहाणार आहे. तो उपदेश म्हणजे—

सत्यं वद ॥ धर्मं चर ॥ स्वाध्यायान्मा प्रमदः ॥ मातृदेवो भव ॥ पितृदेवो भव ॥ यान्यस्माकं सुचरितानि ॥ तानित्वयोपास्यानि ॥ नो इतिराणि ॥ ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शितः ॥ यथा ते तेषु वर्तेरन् ॥ तथा तेषु वर्तेथाः ॥ एतदनुशासनम् ॥ एवमुपासितव्यम् ॥

सत्य बोलत जा. धर्मप्रमाणें वागत जा. स्वाध्यायाविषयीं हयगय करूं नको. मातेला देवाप्रमाणें मान. वडिलांना देवाप्रमाणें मान. आमचीं जीं सत्कर्म असतील त्यांचेंच तूं अनुकरण कर. दुसऱ्यांचें करूं नको. जे विचारशील ब्राह्मण असतील, ते जसे वागतील तसे तूं वागत जा. हा (परंपरागत) उपदेश आहे. त्याप्रमाणें वाग. असो. हा जो उपनिषत्कालचा गुरुजींनीं शिष्यांस करावयाचा अमृतोपम उपदेश तो डॉ० भांडारकरांनीं अन्य शब्दांत व हल्लींच्या परिस्थितीच्या दृष्टीनें आपल्या सदरील भाषणांत केला आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही !

त्या भाषणांत डॉक्टरसाहेबांनीं तरुण पदवीधरांच्या अकालिक मृत्युसंबंधानें जी चर्चा केली आहे या संबधानें ते व त्यांचे परम मित्र कै० न्या० रानडे अशा उभयतांमध्ये थोडासा मतभेद झाला. वस्तुतः मतभेद क्षुल्लक होता. पण कांही वर्तमानपत्रकारांनीं त्यावेळीं त्याला भलतेंच महत्त्व देऊन लोकांची त्या संबधानें इतकी दिशाभूल करण्याचा प्रयत्न केला कीं, त्यायोगें वरील दोन मोठ्या माणसांमध्ये कायमचा भेदभाव उत्पन्न होतो कीं काय अशी कित्येकांस भीति देखील वाटली ! पण ती भीति व्यर्थ होती. न्या० रानडे व डॉ० भांडारकर हे एकमेकांस किती आदरपूर्ण व प्रेममूलक दृष्टीनें पाहात असत हें नंतर थोड्याच दिवसांनीं—

सन १८९७ सालीं—एका प्रसंगी चांगल्याच रीतीने लोकांच्या निदर्शनास आले. त्या वर्षी मुंबईतील प्रार्थनासमाजास जोडलेले “ भांडारकर मोफत वाचनालय ” न्या० रानडेच्या हस्ते उघडण्यांत आले. त्यावेळीं न्यायमूर्तींनीं जें भाषण केले तें त्यांच्या नेहमींच्या पद्धतीप्रमाणें अत्यंत उत्साहपूर्ण व आशावादित्वाचें निदर्शक असें होतेंच. पण त्यावरून डॉ० भांडारकरांविषयीं न्यायमूर्तींना वाटत असलेलें प्रेम व आदर हीं उत्तम रीतीनें व्यक्त झालीं. त्या भाषणांतील आम्हीं फक्त एकच वाक्य देतो. त्यावरून सर्व कांहीं प्रकार स्पष्ट होईल. न्या० रानडे म्हणाले—

“ He (Dr. Bhandarkar) has been an example and a teacher from whom we received the best instruction in our career.” “ ते आमचे गुरु व त्यांनीं आम्हांस उत्तम उदाहरण घालून दिलें आहे ” हे न्यायमूर्तींचे उद्गार ! असो.

विद्यार्थ्यांच्या अकाल मरणाबद्दलच्या कारणांमध्ये डॉ० भांडारकरांचा प्रचलित बालविवाहादि सामाजिक चालींवर जोर होता व न्या० रानडे हे विद्यार्थ्यांचें दारिद्र्य व त्यांना द्याव्या लागणाऱ्या युनिव्हर्सिटींतल्या परीक्षांचें काठिण्य या गोष्टींस महत्त्व देत होते. हीं वत्तीस वर्षांपूर्वीं झालेलीं दोन्ही वाजूंचीं भाषणें कांहीं दिवसांपूर्वीं आम्ही वाचून जें टिपण केले होतें तें येथें देतो. म्हणजे त्या विषयासंबंधीं आम्हांस आमच्या समजुतीप्रमाणें काय वाटतें तें स्पष्ट होईल.

“ डॉ० भांडारकरांच्या भाषणांतील कांहीं भागासंबंधानें न्या० रानडे यांचा थोडासा मतभेद होता. तो त्यांनीं एका प्रसंगीं व्यक्तही केला. सदरू दोन विद्वान् मित्रांमधील हा मतभेद फार महत्त्वाचा होता असें आम्हांस वाटत नाही. आगरकरांच्या म्हणण्याप्रमाणें तो केवळ दृष्टिभेद होता असें आम्हांसही वाटतें. विद्यार्थ्यांवर दहा वर्षे सारखा अभ्यासाचा ताण पडतो हें डॉ० भांडारकरांनीं सांगितलें होतेंच. शिवाय त्यांनीं सांगितलेल्या कारणांपैकीं—बालविवाह व व्यायामाकडे विद्यार्थ्यांचें दुर्लक्ष—हीं दोन कारणें न्या० रानडे कबूल करीत होतेच. तेव्हां आमच्यामते दोघांमध्ये मतभेद बहुतेक नव्हताच. भेद इतकाच कीं, न्या० रानडेच्यांनीं त्या विषयाचा विचार करतांना आपला दृष्टिक्षेप त्यांच्या नेहमींच्या पद्धतीप्रमाणें जरा विस्तृत केला व त्यामुळे त्यांना वस्तुस्थितीला कारणीभूत होणाऱ्या

एक दोन जास्त गोष्टी दिसून आल्या. म्हणून त्यांनीं आपल्या उपाययोजनेंत डॉ० भांडारकरांनीं सुचविलेले उपाय सांगूनही एक दोन जास्त सुचविले. इतकेंच नव्हे तर एका उपायासंबंधानें—Compartment system (पास झालेल्या विषयांत पुन्हां परीक्षा न घेण्याची पद्धत) तर त्यांनीं आमरण परिश्रम करून युनिव्हर्सिटीची त्याच्या युक्ततेविषयीं खात्री केली आणि त्याप्रमाणें तदनंतर परीक्षेच्या बाबतींत युनिव्हर्सिटीने फेरफार केलेही. असो. न्या० रानड्यांनीं सुचविलेली उपाययोजना ही:—१ विद्यार्थ्यांनीं ब्रह्मचर्यव्रत पाळावें; २ त्यांनीं बाकीच्या विषयाप्रमाणें व्यायामाकडे लक्ष पुरवावें. ३ त्यांची कोणत्याही परीक्षेंत—पास न झाल्यास—पास झालेल्या विषयांत पुन्हां परीक्षा घेऊं नये; ४ युनिव्हर्सिटीने पदवीधरांचा संबंध सुटल्यावर सुद्धां त्यांना पुस्तकें (वाचण्याकरितां) पुरविण्याची व्यवस्था करावी. उपाय ४ ची अंमलबजावणी अद्यापि झालेली नाही. ती झाली पाहिजे. तिसरा उपाय Compartment system अमलांत आलाच आहे.”

सन १८९४ सालीं डॉ० भांडारकरांचें व्हाइस चॅन्सेलर या नात्यानें जें भाषण झालें त्यावेळीं युनिव्हर्सिटीचे चॅन्सेलर लॉर्ड हॅरीस साहेब हे हजर होते हें मागें सांगितलेंच आहे. त्यांनींही मग एक लहानसें भाषण केलें. त्यांत मुख्य मुद्दा इतकाच होता कीं तरुण पदवीधरांनीं—कांहीं लोक म्हणतात त्याप्रमाणें—राजकीय बाबींचा अभ्यास करूं नये असें नाही. उलट विद्यार्थ्यांनीं राजकारणाचा जरूर अभ्यास करावा, असें लॉर्ड हॅरीससाहेबांनीं आपलें स्पष्ट मत दिलें. इतकेंच कीं, कोणत्याही राजकीय प्रश्नाचा विचार करतांना त्या प्रश्नाच्या दोन्ही बाजू पाहाण्याचा यत्न करावा. हा नेकनामदार साहेबांचा उपदेश सर्वथैव ग्राह्य होता यांत शंका नाही.

प्रकरण नववें.

“विद्वान् सर्वत्र पूज्यते !”

गुह्वर्य डॉ० भांडारकर यांनीं शिक्षक व शिक्षणविषयक एक “तज्ज्ञ” या नात्यानें आपल्या हयातींत जी देशाची कामगिरी केली त्याचा आतांपर्यंत उल्लेख झाला. आतां त्यांच्या दुसऱ्या एका महत्त्वाच्या कामगिरीसंबंधानें लिहावयाचें आहे. ती कामगिरी म्हणजे त्यांनीं एक विद्वान् पंडित—a Scholar—व

प्राचीनवस्तुसंशोधक—*an Antiquarian* या नात्याने केलेली होय. वास्तविक आजकाल देशांतील लोकांपुढे असलेले प्रश्न बहुतेक राजकीय स्वरूपाचेच असतात. आणि गेल्या कांहीं वर्षांत त्या विषयासंबंधाच्या चर्चेस इतकें महत्त्व आलें आहे कीं, त्यांच्यापुढे इतर तितक्याच महत्त्वाच्या विषयांकडे लोकांचें दुर्लक्ष होत आहे. तें आमच्या मते ठीक नाही. राजकीय विषयांची चर्चा होऊं नये असें आम्हीं म्हणत नाही. त्या विषयांचा तर ऊहापोह झालाच पाहिजे. किंबहुना तसा ऊहापोह—आणि जोराचा ऊहापोह—देशाच्या प्रस्तुतच्या स्थितीत अपरिहार्यह आहे. पण त्यामुळे इतर तितक्याच महत्त्वाच्या विषयांकडे लोकांचें दुर्लक्ष होतां-कामा नये एवढेंच आमचें म्हणणें आहे. प्राचीन वाङ्मयाचा प्रश्न हा या विषयांत मोडतो. या क्षेत्रांत डॉ० भांडारकरांकडून झालेली कामगिरी इतकी महत्त्वाची आहे कीं त्याबद्दल—त्यांच्या हातून दुसरी कांहीं एक कामगिरी झाली नसती तरी—हिंदुस्थानच्या लोकांनीं सदैव साभिमान कृतज्ञ राहिलें पाहिजे. आमच्या देशांतील प्राचीन वाङ्मयोदधीत अवगाहन करून त्यांत सांपडलेल्या रत्नाचें संशोधन वरींच वर्षे फक्त युरोपीयन लोक करीत होते. इतकेंच नव्हे तर तें संबंध क्षेत्र त्यांनीं कांहीं कालपर्यंत आक्रमून टाकल्यामुळे त्यांचेच तेथें केवळ साम्राज्य होतें ! त्या क्षेत्रांत अल्पसा कां होईना,—पण मुंबई इलाख्या पुरतें बोलावयाचें म्हटल्यास—प्रथमप्रवेश कै. बाळशास्त्री जांभेकर व कै. डॉ० भाऊ दाजी या दोघांनीं केला. ही गोष्ट वास्तविक गेल्या शतकाच्या मध्यास घडलेली. पण ती आम्ही सदैव लक्षांत ठेविली पाहिजे. पैकीं बाळशास्त्री हे अल्पवयीच वारले. डॉ० भाऊ दाजींनीं मात्र प्राचीनवस्तुसंशोधनाचें काम पुष्कळ वर्षे केलें. पण तेहीपुढे थोडक्याच दिवसांनीं स्वर्गवासी झाले. त्यामुळे त्यांनीं सुरू केलेलें अत्यंत उपयुक्त कार्य अपु-रेंच राहातें कीं काय अशी साहजिकच भीति उत्पन्न झाली. पण परमेश्वरकृपेनें डॉ० भांडारकर मग पुढें आले व त्यांनीं तें कार्य नेटानें पुढें चालविलें. इतकेंच केवळ नव्हे तर त्यांनीं त्या क्षेत्रांत इतके दिवस—अर्ध शतकापेक्षांही जास्त दिवस—कामगिरी केल्यामुळे व जी कामगिरी यांनीं केली तिचें राष्ट्रीयदृष्टीनें फार मोठें महत्त्व असल्यामुळे त्यांची जगांतील महापंडितांत गणना होऊं लागली. आणि त्यायोगें अर्थात् हिंदुस्थान देशाचें सुधारलेल्या राष्ट्रांत कायमचें वजन वाढलें. जगांतील विश्वपंडितांमध्ये डॉ० भांडारकरांचें स्थान किती उच्च होतें हें समजण्यास परवां परवांच घडलेल्या एक दोन गोष्टींचाच उल्लेख पुरे आहे. गेल्या

ऑगस्ट महिन्यांत स्मशानभूमीवर गुरुवर्यांच्या शवास अग्निस्पर्श करण्याच्या पूर्वी प्रि. कानिटकरांनीं जें सद्वदित चित्तानें भाषण केलें, त्यांत त्यांनीं कै० डॉ० गुणे यांच्या मताचा उल्लेख केला. तो प्रस्तुत स्थळीं फार महत्त्वाचा वाटतो. डॉ० गुणे हे डॉ० भांडारकरांच्या शिष्यमंडळांतील एक अत्यंत बुद्धिवान् गृहस्थ असून ते कांहीं वर्षांपूर्वी युरोपीयन पंडितांनीं इकडे सुरू केलेल्या चिकित्सक व तुलनात्मक पद्धतीचा विशेष अभ्यास करण्याकरितां जर्मनीत गेले होते. व तिकडचें काम संपल्यावर त्यांनीं युरोपखंडांतील इतर देशांतही प्रवास केला होता. त्या संबंध प्रवासाच्या मुदतींत डॉ० गुणे हे ज्या ज्या ठिकाणीं गेले, ज्या ज्या संस्था त्यांनीं पाहिल्या व ज्या ज्या पंडितांशीं त्यांच्या गांठी पडल्या किंवा ज्यांच्याशीं त्यांचे संभाषणप्रसंग झाले त्यांत त्यांना एक गोष्ट स्पष्ट रीतीनें दिसून आली. ती ही कीं, बहुतेक सर्व पाश्चात्य पंडितांना डॉ० भांडारकरांविषयीं व त्यांच्या विद्वत्तेविषयीं वाटत असलेला आदर व त्यांचीं मते बहुतेक प्रमाणभूत मानण्याकडे त्या पंडितांची प्रवृत्ति ! संभाषणप्रसंगीं किंवा इतर प्रसंगीं कोणताही प्रश्न निघाला कीं, “ या संबंधानें डॉ० भांडारकरांचें काय मत आहे ? ” असा प्रश्न त्या पाश्चात्य पंडितांकडून आलाच म्हणून समजावें ! आणि त्या प्रश्नाचें डॉ० गुणे यांकडून योग्य तें उत्तर मिळतांच त्या पंडितांनीं समाधान व्यक्त करावें ! हा सर्व प्रकार पाहून डॉ० गुणे यांना आपल्या गुरुवर्यांवद्दल-डॉ० भांडारकरांवद्दल-व त्यांच्या अधिकारावद्दल वाटत असलेला आदर-भाव दुणावावा आणि त्यांच्यावद्दल एक प्रकारचा अभिमान वाटावा यांत काय आश्चर्य ? ही सर्व हकीकत डॉ० गुणे यांनीं, युरोपहून इकडे परत आल्यावर जेव्हां फर्ग्युसन कॉलेजमधील आपल्या सहकारी प्रोफेसरांना सांगितली, तेव्हां सर्व मंडळीला आनंद वाटला तें ठीक झालें. पण वर सांगितलेल्या प्रसंगीं भाषण करतांना प्रि. कानिटकर म्हणाले, “ डॉ० भांडारकरांची खरी योग्यता आम्ही ओळखिली नव्हती. मी स्वतः तेवढा कांहीं संस्कृतज्ञ नाहीं. पण आश्चर्याचीं किंवा दुःखाची गोष्ट ही कीं, असलें—डॉ० भांडारकरांसारखें-मूल्यवान् रत्न इकडे खुद्द पुणें शहरांत असून त्याची योग्यता आम्हांस कळूं नये आणि ती सातां समुद्रांपलीकडील पाश्चात्य पंडितांनीं ओळखिलेली समजल्यावर आम्ही जागे व्हावें ! खरोखर डॉ० भांडारकरांची योग्यता आम्ही ओळखली नव्हती ती आम्हांस डॉ० गुण्यांनीं युरोपहून आल्यावर सर्व हकीकत सांगितली तेव्हां समजली ! ”

दुसरी गोष्ट. सन १९२३ सालीं बंगालमधील प्रसिद्ध कवि डॉ० रवींद्रनाथ टागोर व फ्रान्समधील प्रसिद्ध पंडित डॉ० सिल्व्हेन लेव्ही हे दोन गृहस्थ जेव्हां पुण्यास आले होते तेव्हां त्यांच्या इकडील कार्यक्रमांमुळे-निरनिराळ्या संस्थांना भेटी देणें; भाषणें करणें वगैरे-त्यांना फुरसत नव्हती. तरी त्यांनीं पुण्यास आल्यावर दुसऱ्याच दिवशीं मुद्दाम संगमाश्रमांत जाऊन प्रसिद्ध भीष्माचार्यप्रमाणें शरपंजरी पडलेल्या तपोनिष्ठ डॉ० भांडारकरांना भेट द्यावी आणि त्यांच्याशी थोडा वेळ भाषण करण्यांत समाधान मानावें यावरून काय सिद्ध होतें वरें ?

तिसरी गोष्ट. गेल्या (१९२५) ऑक्टोबरमध्ये रशियाची राजधानी पेट्रोग्रॅड येथें “ प्राच्यभाषाविशारद ” लोकांची परिषद भरावयाची होती. त्या परिषदेस हजार राहाण्याबद्दल गुरुवर्यांना ते स्वर्गवासी झाले त्याच्या दोन महिने पूर्वी, परिषदेच्या कमिटीकडून पत्रद्वारा विनंती करण्यांत आली होती ! असो. यावरून डॉ० भांडारकरांविषयीं पाश्चात्यपंडितांची कोणत्या प्रकारची भावना होती हें सहज व्यक्त होतें. तात्पर्य, याप्रमाणें डॉक्टरसाहेबांनीं आपल्या देशाची दिगंत कीर्ति केल्यामुळे ते आर्यभूमीच्या कंठांत ल एक अमूल्य भूषण होऊन राहिले होते. आणि कालवशात् हिंदुस्थान देशांत कितीही स्थित्यंतरे झाल तरी सरस्वतीमंदिरांत त्यांनीं आपल्या गुणांनीं व कृतींनीं मिळविलेलें उच्चस्थान अढळच राहाणार आहे यांत शंका नाही !

कांहीं कांहीं प्रसिद्ध पुरुषांच्या चरित्रांमधून त्या त्या व्यक्तींकडून महत्त्वाचीं कामें केवळ यद्दृष्टेनें-मूळ हेतु तसा नसूनही-घडल्याचीं उदाहरणें आढळून येतात. गेल्या शतकांतील विलायतेंतले प्रसिद्ध मुत्सद्दी मि. ग्लॅडस्टन साहेबांची अशीच गोष्ट सांगतात. ते, खरें पाहातां, यांच्या शिक्षणाच्या धोरणाप्रमाणें व इतर व्यवस्थे-प्रमाणें धर्मोपदेशक व्हावयाचे होते. म्हणजे “ चर्च ” हा त्यांनीं धंदा करावयाचा होता. पण योगायोग असा विलक्षण होता कीं, ते यद्दृष्टेनें राजकारणांत पडून मोठे मुत्सद्दी बनले आणि त्यांनीं एकोणिसाव्या शतकाचीं सुमारे शेवटची पंचवीस तीस वर्षे आपल्या राजकारणपटुत्वानें गाजविलीं. तीं इतकीं कीं, ते त्या मुदतींत तीनदां इंग्लंडचे मुख्य प्रधान झाले होते ! असो. थोडासा असाच प्रकार डॉ० भांडारकरांच्या आयुष्यांत झाला. त्यांच्या आवडीचा विषय प्रथम संस्कृत नसून गणित होता; तसाच त्यांच्या मताचा कल कायद्याच्या अभ्यासाकडे किंवा मुलकी

खात्याकडे प्रथम प्रथम होऊं लागला होता. पण पुढें या सर्व गोष्टी यद्दच्छेनें मागें पडून ते मग एक जगविख्यात संस्कृतज्ञ पंडित झाले ! या सर्व प्रकारांत त्यांना मि. हॉवर्डसाहेब यांचें फार सहाय झालें, हें मागें सांगितलेंच आहे.

आणखी एक लहानशी गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. डॉ० भांडारकरांचें संस्कृत ग्रंथांचें अध्ययन जरी चालू होतें तरी त्यांचा संशोधना—research—कडे प्रथम प्रथम कल नव्हता. पण पुढें तो एका यद्दच्छेनें घडून आलेल्या गोष्टीमुळे झाला. त्यांना सन १८७० च्या सुमारास एका मिस्तर माणकजी आदरशी नांवाच्या पारशी गृहस्थांनीं आपल्यास जमिनींत (पुरून ठेविलेला असा) मिळालेला एक ताम्रपट डॉ० भांडारकरांजवळ आणून दिला. तो त्यांतील अक्षरांचा अगर मजकुराचा त्यांना कांहींच उमज पडेना. म्हणून त्यांनीं टॉमस, प्रिन्सेप वगैरे युरोपीयन गृहस्थांनीं तशा विषयावर लिहिलेलीं पुस्तकें आणवून त्यांचा अभ्यास केला आणि अशा रीतीनें त्या ताम्रपटाचा अर्थ लावून त्यांनीं मग तत्संबंधानें एक निबंध मुंबईच्या रॉयल एशियाटिक सोसायटीपुढें वाचला. तेव्हांपासून विशेष प्रकारें त्यांचें संशोधनाकडे लक्ष लागलें.

एकंदरीत डॉ० भांडारकरांच्या पूर्वतयारीचा वराचसा भाग जरी केवळ यद्दच्छेनें घडून आलेला असला, तरी ते एक संस्कृतज्ञ पंडित व इतिहाससंशोधक या नात्यानें अगदीं योग्य वेळीं पुढें आले आणि त्यांच्या हातून देशाची अत्यंत संस्मरणीय कामगिरी झाली यांत मात्र शंका नाही. तो प्रकार असा. वस्तुतः इंग्लिश लोकांची हिंदुस्थान देशावर सत्ता दृढमूल होतांच त्यांपैकीं कांहीं शोधक माणसांचें लक्ष इकडील वाङ्मय, इकडील धर्म, इकडील लोकांच्या चालीरीति इत्यादि विषयांकडे पूर्वीच लागलेले होतें. इतकेंच केवळ नव्हे तर सर विल्यम जोन्स, चार्ल्स विल्किन्स, कोलब्रुक, विल्सन इत्यादि शोधक बुद्धीच्या पंडितांनीं वेद, भगवद्गीता, काव्ये, नाटके इत्यादि ग्रंथ भाषांतररूपानें युरोपखंडांत प्रसिद्ध करून तिकडील लोकांना इकडील ग्रंथसंपत्तीची ओळख करून देण्याचे प्रयत्न चालविले होते. त्याचा परिणाम असा झाला कीं, पाश्चात्य लोकांच्या हिंदुस्थानविषयक बऱ्याचशा कल्पना बदलल्या जाऊन त्यांचें इकडील प्राचीन वाङ्मयाकडे अविकाधिक लक्ष वेधूं लागलें, आणि त्यायोगें इकडील कोनाकोपऱ्यांत पडून राहिलेले ग्रंथ उजेडांत येऊन त्यांचें संशोधन होऊं लागलें.

सदर्ह कामाला व्यवस्थित स्वरूप आणण्याकरितां मग कलकत्त्यास सर विल्यम जोन्स यांनीं सन १७८४ सालीं “ रॉयल एशियाटिक सोसायटी ” ची स्थापना केली. त्या कित्यावरहुकूम पुढें वरोबर २० वर्षांनीं—सन १८०४ मध्ये—सर जेम्स मॅकिंटॉश यांनीं मुंबईच्या “ रॉयल एशियाटिक सोसायटी ” ची स्थापना केली. या दोन सोसायटीच्या स्थापन झाल्यावर हिंदुस्थानांत व दुसऱ्याही कित्येक सुधारलेल्या देशांत अशा सोसायटीच्या ऊर्फ विद्वन्मंडळें अस्तित्वांत आलीं. सन १८१९ मध्ये मद्रासेला “ रॉ. ए. सोसायटी ” जन्मास आली. पुढें तीन वर्षांनीं (सन १८२२ मध्ये) पॅरिस येथील “ रॉ. ए. सोसायटी ” स्थापन करण्यांत आली. व सन १८२३ मध्ये लंडनची सोसायटी अस्तित्वांत आली. त्यानंतर सुमारे २० वर्षांनीं वॉस्टन (अमेरिका) येथील सोसायटी (सन १८४२ मध्ये) स्थापन झाली व सन १८४४ सालीं जर्मनीमध्ये एक सोसायटी स्थापित झाली ! या प्रमाणें रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्यांचें एक प्रकारचें निरनिराळ्या राष्ट्रांतून जाळें पसरलें जाऊन जगांतील विद्वान् मंडळींमध्ये अनेक विषयांसंबंधानें विचारविनिमय सुरू झाला. असो. वर लिहिल्याप्रमाणें सोसायटीच्या जरी या देशांत सुरू झाल्या तरी त्या प्रथम प्रथम फक्त युरोपीयन मंडळीकरितांच मोकळ्या असत हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. त्यांत हिंदी लोकांचा रिघाव होत नसे. निदान मुंबईच्या शाखेंत तरी—सन १८४० पर्यंत—कोणत्याही हिंदी मनुष्याचा प्रवेश होऊं शकला नाहीं हें खचित् ! त्याच वर्षीं मग एका मिस्तर माणकजी कर्शेटजी नांवाच्या पारशी गृहस्थांस सभासद करण्यांत आलें. पुढें मग सदरील पाश्चात्य पंडितांस असें स्पष्टरीतीनें आढळून आलें कीं, वरील सारख्या संस्थांत हिंदी लोकांना घेण्याची मोकळीक न ठेविल्यास संशोधनाचें कार्य समाधानकारक रीतीनें व्हावयाचें नाहीं. सवव पुढें कांहीं वर्षांनीं मुंबईचे प्रसिद्ध कै० डॉ० भाऊदाजी यांस मुंबईच्या शाखेचे सभासद करण्यांत आलें. व त्यानंतर कांहीं वर्षांनीं गुरुवर्य डॉ० भांडारकर हे त्या सभेचे सभासद झाले. म्हणजे डॉ० भांडारकर किंवा कै० न्या० तेलंग यांची (सदस्यत्वाच्या दृष्टीनें) तिसरी पिढी होय. असो. सभासद झाल्यापासून पुढें डॉ० भांडारकर हे आपल्या विद्वत्ताप्रचुर लेखांनीं त्या संस्थेचें त्रैमासिक विभूषित करूं लागले.

पण या देशाच्या प्राचीन संस्कृत वाङ्मयक्षेत्रांत अत्यंत संस्करणीय कामगिरी जर कोणत्या विद्वन्मंडळानें केली असेल तर ती निःसंशय जर्मन पंडितांनीं होय.

बॉप, ग्रिम, हंबोल्ट, मॅक्समुल्लर इत्यादि पंडितांनी जें कार्य केलें आहे त्याला जगाच्या इतिहासांत आमच्यामते दुसऱ्या कशाचीच सर देतां येणार नाही ! त्यांनीं संस्कृतभाषेचा अभ्यास करून हिंदुस्थानच्या प्राचीन ग्रंथसंपत्तीचे केवळ आलोडन केलें, एवढेंच नव्हे तर त्यांनीं या देशाच्या—व सर्व प्राच्यदेशांच्या—इतिहासांत मार्गें मार्गें जाऊन त्या ग्रंथांचा उगम कोठून झाला हें शोधून काढण्याचा अचाट उद्योग आरंभिला ! त्यांनीं मग वैदिक भाषेचे व्याकरण तयार केलें; कोश तयार केला; इकडील ग्रंथांचें, इतर देशांतील प्राचीन ग्रंथांशीं त्यांची तुलना करून, परीक्षण चालविलें. याचा परिणाम काय झाला हें रमेशचंद्रदत्त हे आपल्या एका ग्रंथांत सांगतात:—

“सदर्ह जर्मन पंडितांनीं परिश्रम करून जगांतील सर्व भाषा—संस्कृत, जेंड, ग्रीक, लॅटिन, ट्युटन वगैरे—एकाच मूळापासून उत्पन्न झाल्या असल्या पाहिजेत ही गोष्ट स्पष्ट रीतीनें सिद्ध केली. इतकेंच नव्हे तर कोणतेही शब्द एका भाषेतून दुसऱ्या भाषेत जातांना कसकसे रूपान्तर पावतात याबद्दलचे त्यांनीं नियमही शोधून काढले ! केवढी ही अचाट कल्पना ? आणि केवढा हा दीर्घ उद्योग ? आणि या सगळ्या भाषांचें मूळ संस्कृतकडे येऊ पाहात आहे, हीच त्या...ल महत्त्वाची गोष्ट आहे.” युरोपखंडांतील राष्ट्रांच्या संस्कृतीचें मूळ फार तर ग्रीक भाषेपर्यंत मिडवितां येतें. पण त्याच्याही पूर्वी हिंदु लोकांची—हर एक बाबतींत—सुधारणा झाली होती हें एका युरोपीयन पंडिताच्याच ग्रंथावरून सिद्ध होत आहे. प्रोफेसर मॅकडोनेल हे आपल्या “History of Sanskrit Literature” या ग्रंथांत एके ठिकाणीं असें म्हणतात:—

“प्राचीन हिंदु लोकांची तत्कालीन प्राचीन म्हणून मानलें गेलेल्या ग्रीक राष्ट्राच्या मानानें सुधारणा अत्यंत श्रेष्ठ प्रकारची होती. एवढेंच नव्हे तर साहित्य-शास्त्राच्या निरनिराळ्या शाखांमधून प्रगतीच्या दृष्टीनें हिंदु लोक ग्रीक लोकांपेक्षांहीं किती तरी पुढें गेले होते ! ” असो. या सर्व शोधांच्या योगानें युरोपीयन राष्ट्रे अत्यंत आश्चर्यचकित झालीं. आणि त्यांनीं कैक शतकें उराशीं बाळगून ठेविलेल्या आपल्या संस्कृतीच्या श्रेष्ठत्वाच्या व प्राचीनत्वाच्या सर्व कल्पना पत्त्यांच्या घराप्रमाणें हळूहळू ढांसळूं लागल्या ! याचें कारण दत्त म्हणतात याप्रमाणें फक्त. “सत्यमेव जयते ! ” यापेक्षा दुसरें काय ?

असो. वरील आमच्या पूर्वजांच्या वुद्धिवैभवाचें हृदयंगम चित्र रेखाटलेलें पाहून कोणास वरें आनंद व समाधान वाटणार नाही ? पण ही सगळी पूर्वकाळची गोष्ट ! आतां सर्वच पारडें फिरलें आहे. अर्थात् पूर्वीच्या इतिहासाचें वर्णन वाचून नुसतें समाधान मानून वसण्यानें कांहीं एक होणार नाही ! पाश्चात्य राष्ट्रे आमच्या-पेक्षां प्रस्तुत काळीं कितीतरी पुढें गेलीं आहेत. किंबहुना तीं वैभवशिखरावर आरूढ झालेलीं आहेत. आणि आम्हीं राष्ट्र या नात्यानें केवळ हतप्रभ होऊन अगदीं खालच्या पायरीवर आहों ! त्यामुळे आम्हांस आतां पाश्चात्य राष्ट्रांचें शिष्यत्व पतकरून पुष्कळ गोष्टी शिकावयाच्या आहेत. अशाच प्रकारचे उद्गार कलकत्ता युनिव्हर्सिटीचे एका काळचे व्हाइस चॅन्सेलर कै० डॉ० अशुतोष मुकर्जी यांनीं सदरील युनिव्हर्सिटीच्यातर्फें सुमारे पंधरा वर्षांपूर्वी (१९११) जर्मन राजपुत्रास “ एल्. एल्. डी ” ची पदवी अर्पण करतांना काढले होते. असो. पाश्चात्य राष्ट्रांनीं असेंच उच्च ध्येय आपल्या डोळ्यांपुढें ठेवून आमच्या देशाच्या प्राचीन वाङ्मयाचें गेल्या सुमारे दीडशें वर्षांत संशोधन करून जी अत्यंत उपयुक्त व मनोरंजक माहिती उजेडांत आणली आहे, तिच्यामुळे हिंदुस्थानचा प्राचीन इतिहास संगतवार रीतीनें लिहितां येणें शक्य झालें आहे. या सर्व माहितीचा उपयोग करून रमेश्वंद्र दत्त यांनींच तसा संगतवार इतिहास लिहून सुमारे चाळीस वर्षांपूर्वी प्रसिद्ध केला. इसवी सन दहाव्या शतकांत गझनीच्या महमुदानें हिंदुस्थान देशावर स्वारी केली. त्याच्या पूर्वीचा या देशाचा इतिहास बहुधा जगास अज्ञात होता, आणि जो होता तो बराचसा कल्पनामय किंवा दंतकथांवर रचलेला असा असे. पण वर म्हटल्याप्रमाणें कांहीं उद्योगी व शोधक पाश्चात्य पंडितांच्या परिश्रमामुळे ती अडचण दूर होऊन महमुद गझनीच्या पूर्वीचा सुमारे तीन हजार वर्षांचा आधारयुक्त व विश्वसनीय इतिहास पहिल्यानें आमच्या पूज्य देशबांधवानेंच-रमेश्वंद्र दत्त यांनींच-लिहिलेला पाहून लोकांस साभिमान आनंद वाटल्यास आश्चर्य काय ?

वर सांगितल्याप्रमाणें पाश्चात्य पंडितांचा उद्योग चालून बरीच प्राचीन हिंदुस्थानविषयक महत्त्वाची माहिती उजेडांत आली याबद्दल खरोखर आम्ही हिंदुस्थानवासी लोकांनीं त्यांचे सदैव उपकारच मानले पाहिजेत. पण त्या सर्व प्रकारांत एक दोन उणीवा-व त्या अत्यंत महत्त्वाच्या उणीवा-होत्या हें विसरतां

कामा नये. सदरील सर्व पंडित लोक भिन्न संस्कृतींत वाढलेले असल्यामुळे व त्यांचीं मनें केवळ ग्रीक व रोमन वाङ्मयाच्याच अभ्यासावर पोसलीं गेल्यामुळे त्यांना इकडील आर्यसंस्कृतीचें पूर्ण ज्ञान असणें अगर पूर्वपरंपरेचें आकलन होणें, हें शक्य नव्हतें. दुसरें असें कीं, आमच्या देशांत अनेक प्रकारच्या क्रांति झाल्यामुळे प्राचीन इतिहासाचीं साधनें गोळा करणें म्हणजे काम अत्यंत विकट असतें. फिरून तीं साधनें मिळालींच तर त्यांत आमच्या लोकांची ऐतिहासिक दृष्टि मुळींच दिसून येत नाही. त्यामुळे आर्य लोकांच्या प्राचीन वाङ्मयाचें विनचूक रीतीनें परीक्षण करणें हें नेहमींच अत्यंत दुर्घट काम असतें. आणखी एक दोन अशाच अडचणी आहेत. पण त्यांचा इकडे विस्तार न करतां पुढील एका (अकराव्या) प्रकरणांत करूं. तात्पर्य, या प्रकारच्या पाश्चात्य पंडितांच्या संशोधन मार्गीत दुर्गम अडचणी असल्यामुळे, त्यांच्या हातून सत्यनिर्णय होणें जवळ जवळ अशक्य आहे. त्या कामीं आमच्या देशांतील विद्वान् व शोधक बुद्धीचे लोक पडल्याशिवाय संशोधनाचें काम समाधानकारक रीतीनें होणें शक्य नाही. या दृष्टीनें विचार करूनच आम्ही म्हटलें आहे कीं डॉ० भांडारकर हे अगदीं योग्य वेळीं संशोधनक्षेत्रांत काम करण्याकरितां पुढें आले.

पाश्चात्य पंडितांनीं सुमारे अर्ध पाऊण शतकपर्यंत संशोधनाचें काम केल्यावर परमेश्वरकृपेनें आमच्या देशांतच त्या क्षेत्रांत काम करण्याकरितां सिद्ध असें विद्वन्मंडळ तयार होऊं लागलें. त्यांत वंगालच्या बाजूस रमेशचंद्र दत्त, राजेंद्रलाल मित्र, व मुंबईच्या बाजूस दयानंद सरस्वती, डॉ० भाऊ दाजी, पंडित भगवानलाल इंद्रजी, व डॉ० भांडारकर हे तारे प्रथम चमकूं लागले. पुढें पुढें महाराष्ट्रांतून कै० न्या० तेलंग, कै० रा० व० शंकर पांडुरंग पंडित, का० वा० पाठक व लो० टिळक हेही ह्या मंडळींत सामील झाले. असो. या मंडळींच्या परिश्रमानें संशोधनाच्या कामास अत्यंत आवश्यक अशी बरीच मदत होऊं लागली खरा; पण देशाचा अफाट विस्तार, इतिहास संशोधनाचा अगाध महा-सागर, आणि त्यामुळे मनमुराद विस्तीर्णता पावणारें संशोधनक्षेत्र, यांचा विचार केला म्हणजे संशोधनाच्या कामीं सहाय करणारीं अशीं आणखी किती तरी माणसें पुढें यावयाला पाहिजेत. अशीं तीं आलीं म्हणजे संशोधनाचें काम सुरळीत चालेल यांत शंका नाही. पण हें देशाचें कार्य आहे अशी मनाची भावना ठेविली तरच विद्वान् तरुण मंडळींचा कल या बाजूस होण्याचा संभव आहे.

वर सांगितलेल्या निरनिराळ्या (रॉयल एशियाटिक) सोसायट्या आपापलीं त्रैमासिकें प्रसिद्ध करीत असतच. तरी सन १८७० मध्ये मिस्टर जेम्स बर्जेस (James Burgess) या विद्वान् गृहस्थांनीं “ इंडियन अँटिक्वेरी ” (Indian Antiquary) या नांवाचें मासिक पुस्तक सुरू केलें. तेव्हांपासून त्या मासिकांतील एक मुख्य विद्वान् लेखक या नात्यानें डॉ० भांडारकर पुढें येऊं लागले. असो. डॉक्टरसाहेबांनीं प्राचीन वस्तुसंशोधक या नात्यानें अर्धशतकावर वाङ्मय-सेवा केली. पण याहीपेक्षां महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे त्यांनीं या शाखेंत आपले बरेच शिष्य तयार केले. व त्यांचें उदाहरण पाहून इतरही बरेच विद्वान् वाङ्मयक्षेत्रांत काम करण्याकरितां पुढें येत आहेत. अशाप्रकारें अनेक वृद्ध-तरुण विद्वान् पदवी-धर मंडळी प्रस्तुत सारख्या अत्यंत महत्त्वाच्या राष्ट्रीय कार्यार्थ झटत असलेली पाहिली म्हणजे खगेखर मनास आनंद होतो व आमच्या भविष्यकालाविषयी आशा वाटूं लागते. प्रसिद्ध कायदेपंडित सर हेनरी मेन यांनीं सुमारे साठ वर्षांपूर्वीं हिंदी लोकांच्या अनास्थेवरून जें इकडील वाङ्मय संशोधनासंबंधानें भविष्य वर्तविलें होते तें खोटें ठरलेलें पाहून कोणत्या हिंदुस्थानवासी मनुष्याला आनंद वाटणार नाही बरे ? या संबधानें सन १९०९ सालीं कै. सर नारायण चंदावरकर यांनीं आपल्या व्हाईस चॅन्सेलर या नात्यानें केलेल्या भाषणांत पुढील प्रमाणें उद्गार काढले आहेत. “ सर हेनरी मेन साहेबांनीं एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्याच्या सुमारास असें भविष्य केलें होतें कीं, पन्नास वर्षांच्या आंत संस्कृत विद्या ही नाम-शेष होईल ! व जगलीच तर ती युगेपीयन लोकांच्या परिश्रमानेंच जगेल ! पण साहेबमजकुरांचें तें भविष्य खोटें ठरलें ! असो.”

कै० चंदावरकरांचे हे सतरा वर्षांपूर्वींचे उद्गार ! तदनंतर त्याहीपेक्षां जास्त प्रगति होऊन अधिकाधिक मंडळी पुढें येत आहे हें पाहून संतोष वाटतो. सुमारे चार वर्षांपूर्वीं मद्रासचे मिस्टर नटेसन यांनीं “ Eminent Orientalists ” (प्रसिद्ध आधुनिक संस्कृतज्ञ पंडित) या नांवाचें जें पुस्तक प्रसिद्ध केलें आहे त्यांत त्यांनीं बरोबर पंचवीस विद्वान् प्राच्यभाषाविशारद माणसांचीं चरित्रें ग्रथित केलीं आहेत. त्यांत सात हिंदी विद्वान् गृहस्थांचीं चरित्रें असून चार महाराष्ट्रियांचीं आहेत. ते चार विद्वान् गृहस्थ म्हणजे डॉ० भांडारकर, डॉ० भाऊ दाजी, न्या० तेलंग व लो० टिळक, हे होत. त्याचप्रमाणें नऊ वर्षांपूर्वीं डॉ० भांडारकर यांना जें त्यांचे शिष्य, चहाते व मित्र यांजकडून चाळीस विद्वत्ताप्रचुर निबंधांचें

एक लठ्ठ पुस्तक नजर करण्यांत आलें, त्यांत निम्मेपेक्षां अधिक निबंधलेखक हिंदी असून, वारा तर खुद्द महाराष्ट्रीय आहेत ! यापेक्षां भविष्यत्कालाविषयीं-संशोधन दृष्टीनें-आशा वाळगण्याकरितां दुसरें कोणतें प्रमाण पाहिजे ?

डॉ० भांडारकरांनीं आपल्या पन्नासांपेक्षां जास्त वर्षांच्या-वाङ्मयसेवात्मक-कारकीर्दीत जे विद्वत्ताप्रचुर लेख अगर पुस्तकें लिहिलीं, जीं भाषणें अगर निबंध वाचले त्यांची संख्या केवढी तरी मोठी होईल ! त्यांचें नुसतें टांचण करणें देखील मोठ्या श्रमाचें काम होतें, व तें तयार करण्याच्या उद्योगास आम्हीं लागलोंच होतो; इतक्यांत आमचे विद्वान् मित्र व “ भांडारकर इन्स्टिट्यूटचे ” सेक्रेटरी प्रो० व्ही० जी० परांजपे पी. एच्. डी. यांनीं तयार केलेल्या डॉ० भांडारकरांच्या लेखांच्या यादीची एक नक्कल आम्हांस मिळाली. डॉ० भांडारकरांचें एक इंग्रजींत लिहिलेलें चरित्र छापत आहे. त्याबरोबरच त्यांचे सर्व लेख, पुस्तकें वगैरे खंडशः प्रसिद्ध होणार आहेत. सगळे खंड चार होतील. हे सर्व ग्रंथ सदरहू इन्स्टिट्यूटकडून प्रसिद्ध होणार आहेत.

प्रो० परांजपे यांच्या यादीवरून पाहिल्यास डॉ० भांडारकरांचे लेख, पुस्तकें, निबंध वगैरे पाळणशें भरतील. त्यांत कांहीं कायम स्वरूपाचीं पुस्तकें असून इतर “ इतिहाससाधनें ” या दृष्टीनें फार महत्त्वाचे लेख आहेत. एकंदरींत डॉ० भांडारकर यांचीं सर्वच पुस्तकें अगर लेख महत्त्वाचे असून त्यांनीं व्यर्थ किंवा वायफळ असें कधींच कांहीं लिहिलें नाहीं असें म्हटल्यास यत्किंचित् देखील अतिशयोक्ति होणार नाही.

वरीलपैकीं पुढें लिहिलेलीं पुस्तकें कायम स्वरूपाचीं असून--

१. संस्कृत पहिलें पुस्तक.

२. ” दुसरें पुस्तक.

३. हिंदुस्थानच्या प्राचीन इतिहासाकडे दृष्टिक्षेप.

४. “ मालती-माधव ” यास जोडलेली प्रस्तावना.

५. महाराष्ट्राचा प्राचीन इतिहास.

६. हिंदुस्थानांतील वैष्णव, शैव, सौर, गानपत्य वगैरे धर्मपंथ.

शेवटचे दोन ग्रंथ तर केवळ अद्वितीय आहेत !

“ ग्रंथपरिचय ! ”

डॉक्टर भांडारकर यांनी लिहिलेल्या सर्वच लेखांचा वाचकांस परिचय करून देतां येणें शक्य नाही. एक तर तसें केल्यानें ग्रंथविस्तार होईल, व कित्येक वाचकांस तें कंटाळवाणेंही वाटेल. सबब तसें न करतां गुरुवर्यांच्या फक्त कांहीं महत्त्वाच्या लेखांसंबंधानेंच या प्रकरणांत अति संक्षिप्त रीतीनें विवेचन करण्याचा बेत आहे.

हिंदुस्थानच्या इतिहासास दहाव्या शतकांतील महमुद गझनीच्या स्वाऱ्यांपासून सुरवात होते, असा गेल्या शतकांत साधारणतः लोकांचा समज होता. पण तो संस्कृतज्ञ पंडित लोकांच्या परिश्रमामुळे खोटा ठरून त्याच्याही पूर्वीचा बराच विश्वसनीय इतिहास आतां उपलब्ध झाला आहे. त्यांतील कांहीं शक किंवा इतर बऱ्याच गोष्टी अद्यापि अनिश्चित स्थितीतच आहेत, ही गोष्ट खरी; परंतु या संबंधानें देखील जिज्ञासूंना अंधुकशी कल्पना येऊं शकेल अशी सुदैवानें स्थिति प्राप्त झाली आहे. म्हणून कांहीं ग्रंथांचा व त्यांच्या अदमासी कालाचा प्रथम येथे थोडक्यांत उल्लेख करतो. ही माहिती डॉ० भांडारकरांनी आपल्या “ Social History of India ” या लेखाच्या आरंभीच अति संक्षिप्तरीतीनें दिली आहे. त्यावरून पुढील ओळी लिहितों.

सर्व प्राचीन ग्रंथांत ऋग्वेदसंहितेइतका जुना ग्रंथ दुसरा नाही हें सर्वविश्रुत आहे. पण त्यांतीलही निरनिराळे भाग निरनिराळ्या काळीं रचिले गेले आहेत असें उघड दिसतें. जीं सूक्ते यज्ञसमयीं म्हणावयाचीं त्यांना मंत्र म्हणतात. तीं सूक्ते प्रथम रचिलीं गेलीं. नंतर ब्राह्मणग्रंथ. त्यांत यज्ञविधींचें स्पष्टीकरण केलेलें आहे. मंत्रग्रंथ व ब्राह्मणग्रंथ यांमध्ये, रचनेच्या दृष्टीनें, बराच काल गेलेला असला पाहिजे. ब्राह्मणग्रंथांनंतर आरण्यकें झालीं. आरण्यकांतच उपनिषदे येतात. कांहीं दुसरीं पुस्तके “ उपनिषदे ” या नांवानें प्रसिद्ध आहेत. पण तीं फारच अलीकडचीं आहेत. आणि तीं श्रुतिग्रंथांत मोडत नाहीत. आरण्यकांनंतर श्रौत्रसूत्रें झालीं. त्यांच्या बरोबरच किंवा जरा नंतर गृह्यसूत्रें झालीं. व त्यांच्या पाठीमागून धर्मसूत्रें झालीं. यांमध्ये धर्मसंबंधीं अगर समाजसंबंधीं नियम दिलेले आहेत. कृष्णयजुर्वेदाची संहिता व ब्राह्मण असे दोन्ही भाग एकत्रच दिलेले आहेत. यापैकी कांहीं

मंत्र (संहितेंतील) कालदृष्टीने ऋग्वेदाच्या अखेर अखेरच्या सूक्तांइतकेच जुने असावेत. पण या यजुर्वेदांतील ब्राह्मणग्रंथ ऋग्वेदशाखीय ब्राह्मणग्रंथांइतकेच जुने असले पाहिजेत. अथर्ववेदांतील कांहीं सूक्ते ऋग्वेदांतील शेवटच्या सूक्तां-इतकीं जुनीं असतील. पण बाकीचीं सूक्ते फारच अलीकडचीं असलीं पाहिजेत. बौद्धधर्म हा ख्रिस्तपूर्व सहाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात उदय पावला. आणि गौतमबुद्धाचा ख्रिस्तपूर्व ४७७ सालीं अंत झाला. मूळ उपनिषदे बुद्धपूर्व असलीं पाहिजेत. पतंजली हा ख्रिस्तपूर्व १५० च्या सुमारास झाला. पाणिनी हा त्याच्याही कित्येक शतके पूर्वी झाला असला पाहिजे. यास्क हा पाणिनीच्याही पूर्वी झाला. ख्रिस्तपूर्व २५० पासून ख्रिस्तोत्तर ३०० पर्यंतच्या कालांत देशभर जनतेमध्ये बौद्धधर्मच लोकप्रिय झाला होता. तेवढ्या कालांत ब्राह्मणी धर्म व ब्राह्मणी वाङ्मय यांची पिच्छेहाट झाली. पण त्यांचे ख्रिस्तोत्तर चवथ्या शतकांत बौद्धधर्माच्या व्हासाबरोबरच पुनरुज्जीवन झाले. ब्राह्मणांनीं मग धर्मसूत्रादि ग्रंथांचे पुनः संस्करण केले. इतकेच नव्हे तर तत्कालीन लोकांच्या सोयीच्या दृष्टीने त्या ग्रंथांचे स्वरूपही बदलले. याप्रमाणे स्मृत्यादिग्रंथांचा उदय झाला आणि मग मनु, याज्ञवल्क्य व इतर स्मृतिकार यांच्या स्मृति निर्माण झाल्या. तात्पर्य, या ग्रंथांच्या योगाने धर्मसूत्रादि नियमांचे प्राचीन स्वरूप जाऊन त्यांना तत्कालीन-आधुनिक-स्वरूप प्राप्त झाले. असो. त्याचप्रमाणे जुनीं पुराणे जाऊन त्यांना नवीन स्वरूप देण्यांत आले. इतकेच नव्हे तर कांहीं नवीन पुराणग्रंथही रचिले गेले. वास्तविक महाभारताचा पाणिनीचीं सूत्रे व आश्वलायन गृह्यसूत्रे यांत स्पष्ट उल्लेख आहे. त्यामुळे त्याला-महाभारत ग्रंथाला-कांहींसे हल्लींच्यासारखें स्वरूप ख्रिस्त-पूर्व तिसऱ्या किंवा चवथ्या शतकांत प्राप्त झाले असावे. पण त्यांत नंतर कांहीं प्रक्षिप्त भाग घुसडले गेले असावेत. आणि ब्राह्मण धर्माच्या पुनरुज्जीवनाच्या सुमारास-ख्रिस्तोत्तर चवथ्या शतकांत-त्यांत-महाभारत ग्रंथांत-कांहीं फेरफार झाला असला पाहिजे. असो. सदरहू ग्रंथांचे वर दिलेले काल निदान तूर्त तरी सर्व-मान्य झालेले आहेत असे म्हणण्यास हरकत नाही. हे अजमासी कालच आहेत. तथापि ते डॉ० भांडारकरांसारख्या विद्वान् संस्कृतज्ञ पंडितांच्या लेखांत नमूद असल्यामुळे त्याचा आज इकडे उल्लेख केला आहे.

डॉ० भांडारकरांनीं चिकित्सक दृष्टीने लिहिलेला पहिला लेख म्हणजे त्यांनीं डॉ० हौग यांनीं केलेल्या “ऐतरेय ब्राह्मण” या ग्रंथांच्या इंग्रजी भाषांतराचे

परीक्षण होय. हें परीक्षण डॉक्टरसाहेबांनीं सन १८६४ सालीं केलेलें असून तें सर्व मुंबईच्या “नेटिव्ह ओपिनियन” मध्ये प्रसिद्ध झालें होतें. हा परीक्षण लेख आम्हांस अनेक दृष्टींनीं महत्त्वाचा वाटतो. संस्कृत भाषेचें उत्तम ज्ञान, त्या ग्रंथाला विषयीभूत झालेल्या यज्ञयागादि विधींची बारीकसारीक माहिती, व भाषांतरकाराविषयी योग्य तें चित्तौदार्य राखून त्याच्या दोषांचें अत्यंत निर्भीडपणानें आविष्करण करण्याची हातोटी इत्यादि जबाबदार टीकाकारांचे ठिकाणीं अत्यंत जरूर लागणारे गुण डॉ० भांडारकरांच्या अंगीं इतक्या उत्कृष्ट प्रमाणांत असलेले प्रस्तुत लेखावरून दिसतात कीं, तो त्यांच्या उत्तमोत्तम लेखांत सहज गणला जातो. पण यज्ञयागविधि व तत्संबंधाचें स्पष्टीकरण हा विषय वाचकांस अत्यंत रुक्ष वाटण्याचा संभव असल्यामुळे, प्रस्तुत लेखांतून संस्कृत उतारे अगर त्यांचें भाषांतर इकडे न देतां फक्त डॉ० भांडारकरांच्या टीकास्वरूपाचें दिग्दर्शन करतो. त्या लेखांत डॉ० भांडारकरांचे पुढील अर्थाचे उद्गार आहेत:-

“युरोपीयन लोक मोठमोठ्या पगारावर इकडे येतात, पण ते इकडे आले म्हणजे आमच्या लोकांप्रमाणेंच आळशी होतात. कोणी म्हणेल कीं इकडे त्यांस काम फार असतें. कबूल. पण युरोपीयन प्रोफेसर लोकांना तरी निदान असली सबब पुढें खचित आणतां येत नाहीं. त्यांना मुळीं रोज दोन तासांचें काम आणि वारा महिन्यांतून चार महिन्याच्या सुट्या ! शिवाय त्यांचें नित्याचें काम वाङ्मयात्मकच म्हणजे लेखनव्यवसायाला पोषकच ! असा सर्व प्रकार असून त्यांच्या हातून दहा बीस वर्षांतून एकही ग्रंथ निघूं नये काय ? ” असो. या उद्गारांवरून डॉ० भांडारकरांना निदान युरोपीयन लोकांचे स्तुतिपाठक तर खचित म्हणतां येत नाहीं मग या प्रकाराला काय नांव द्यावयाचें तें सुज्ञ वाचकांनींच ठरवावें !

डॉ० हौग साहेबांनीं भाषांतर परिश्रमपूर्वक केलें आहे. हे साहेब जर्मन होते हें प्रसिद्धच आहे. त्यांच्या उद्योगाची जितकी स्तुति करावी तेवढी थोडीच. ऐतरेय ब्राह्मणासारखा गुंतागुतीचा ग्रंथ. त्यांतील विषयाची बारीकसारीक माहिती असलेले श्रोत्रिय ब्राह्मण देखील आतां अत्यंत दुर्मिळ झाले आहेत. पन्नास साठ वर्षांपूर्वीं देखील असेच ते दुर्मिळ होते. तशांतून वेदांची माहिती युरोपीयन-म्लेंच्छ-मनुष्यास सांगण्यास ब्राह्मणाची स्वभावतःच नाखुबी. असा सर्व प्रकार असतांना एक श्रोत्रिय ब्राह्मण पैदा करून त्याच्याकडून हौग साहेबांनीं आपल्या बंगल्याच्या

पाठीमागच्या भागांत एक खरोखर यज्ञ करविला—आणि तो त्या लोभी ब्राह्मणानें केला !—आणि या मार्गानें साहेबवहादूरांनीं यज्ञासंबंधाची माहिती करून घेऊन सदहू ग्रंथाचें भाषांतर केलें. इतका सर्व खटाटोप केला तरी यज्ञयागासंबंधाचे सर्व पारिभाषिक शब्द, विशेष प्रकारचीं उपकरणें वगैरे संबधानें वारीक सारीक माहिती एखाद्या मनुष्याला साकल्येंकरून होणें फार दुर्घटच ! त्यामुळे ग्रंथांत—भाषांतरांत—पुष्कळच चुका राहिल्या आहेत. त्या डॉ० भांडारकरांनीं स्पष्ट रीतीनें आपल्या परीक्षणांत दाखविल्या आहेत. त्या चुका कसकशा दाखविल्या आहेत हें संस्कृत उत्तारे येऊन विस्तारानें इकडे वर्णन करण्याची आवश्यकता दिसत नाही. व यज्ञ-यागविधि हा प्रस्तुत सामान्य वाचकांस रुक्ष विषय वाटण्याचा संभव असल्यामुळे आतां तत्संबंधाचा जास्त विस्तारही करीत नाहीं.

तदनंतरचा डॉ० भांडारकरांचा महत्त्वाचा लेख म्हणजे सन १८७२ मध्ये “Indian Antiquary” मध्ये प्रसिद्ध झालेला “पतंजलि व त्याचें महाभाष्य” या विषयावरचा होय. हा विषय त्यावेळीं बऱ्याच मतभेदास कारण झाला होता. त्यांत विरुद्ध पक्षाचे अध्वर्यु प्रसिद्ध जर्मन पंडित डॉ० वेबर हे होत. त्यांच्याशीं डॉ० भांडारकरांचा सदहू प्रकरणीं तीन वर्षे सारखा वाद चालला होता. पण अखेर डॉ० भांडारकरांसच यश आलें. डॉक्टरसाहेबांच्या मते पतंजलीनें आपलें महाभाष्य ख्रिस्तपूर्व दुसऱ्या शतकाच्या मध्यास लिहिलें. वेबरसाहेब म्हणत कीं ते त्यानें त्याच्याही नंतर कैक शतकांनीं लिहिलें ! प्रसिद्ध युरोपीयन पंडित डॉ० गोल्डस्टकर यांचेही मत डॉ० भांडारकरांच्या प्रमाणेंच होतें. आणि आतां तें मत (इ. स. पू. १५० हा काल) सर्वमान्य झालें आहे !

तदनंतरचा डॉ० भांडारकरांचा महत्त्वाचा लेख म्हणजे “महाभारताचा काल” या मथळ्याखालीं सन १८७३ मध्ये मुंबईच्या रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या त्रैमासिकांत (पृ. ८१ ते ९२) प्रसिद्ध झालेला होय. तो लेख डॉक्टरसाहेबांनीं कर्नल एलिस (Col: Ellis) नांवाच्या युरोपीय गृहस्थाच्या लेखास उत्तर म्हणून लिहिलेला होता. त्या साहेबांच्या मते महाभारत हा ग्रंथ ख्रिस्ती शकाच्या १५२१ (सोळाव्या शतकांत) सालानंतर केव्हां तरी लिहिला गेला असावा ! यावरून आमच्या प्राचीन ग्रंथांना अर्वाचीनत्व आणण्याच्या बाबतींत कित्येक युरोपीयन पंडितांची मजल कौठपर्यंत जाऊं शकते याची वाचकांस सहज कल्पना

होईल ! असो. पण असल्या अपूर्व तर्कशास्त्राचा फोलपणा जगाच्या निदर्शनास आणण्यास डॉ० भांडारकरांसारख्या विद्वान् पंडितांस कितीसा वेळ लागणार ? गुरु-वर्यांनी आपल्या सदरील लेखांत असें सप्रमाण सिद्ध करून दाखविलें आहे कीं, “महाभारता”चा अगदीं अलीकडचा उल्लेख म्हणजे ख्रिस्ती शकाच्या सहाव्या शतकांतील एका शिलालेखांत आढळतो. त्यामुळे महाभारताच्या शेवटच्या संस्करणाचा काल ख्रिस्तोत्तर सहाव्या शतकाच्या अलीकडे मुळीं ओढतांच येणें शक्य नाही. शिवाय, महाभारत ग्रंथाला विषयीभूत झालेल्या कांहीं मुख्य मुख्य पुरुषांचा पाणिनीच्या सूत्रांतच उल्लेख आलेला असल्यामुळे व पाणिनी हा ख्रिस्ती शकाच्या कित्येक शतके पूर्वी होऊन गेल्याबद्दल सर्व प्राच्य-पाश्चात्य पंडितांमध्ये एकवाक्यता असल्यामुळे, महाभारताची पूर्वपीठिका ही निदान ख्रिस्तपूर्व आहे हें सहजच सिद्ध होतें. असो. असल्या निरुत्तर कोटिकमाला कर्नल एलिस साहेब झाले तरी समर्पक असें उत्तर काय देणार ? वरें, ते आपली चूक तरी उघडपणें कशी कवूल करणार ? तथापि, डॉ० भांडारकरांच्या कोटिकमानें आपली खात्री झाली नाही असें त्यांनीं प्रत्युत्तर दिलें असावें. कारण त्यावर डॉ० भांडारकरांनीं आपण पूर्वी दिलेल्या सर्व-सबळ कारणांचा पुनः उल्लेख करून सणसणीत उत्तर दिलें. त्याच्या अखेर पुढील अर्थपूर्ण उद्गार आहेत.

“हिंदु लोकांचा कोणताही प्राचीन ग्रंथ किंवा संस्था याला अर्वाचीनत्व आणण्याकडेच कित्येक युरोपीयन पंडितांचा नेहमीं कल असतो ! त्याचें अत्यंत अतिरिक्त स्वरूप म्हणजेच हा कर्नल एलिससाहेबांचा लेख होय ! ” असो. महाभारताच्या प्राचीनत्वासंबंधानें डॉ० वेबर व डॉ० गोल्डस्टकर या प्रसिद्ध पाश्चात्य पंडितांचेही मत डॉ० भांडारकरांच्या मताप्रमाणेंच आहे. तात्पर्यः महाभारत ग्रंथाच्या प्राचीनत्वासंबंधानें—म्हणजे तो ख्रिस्तपूर्व असल्याबद्दल—प्राच्य-पाश्चात्य पंडितांमध्ये आजमितीस एकवाक्यताच आहे असें म्हणण्यास चिंता नाही.

त्याचवर्षीं—सन १८७३ मध्ये—डॉ० भांडारकरांनीं दुसरा एक लेख लिहून त्यांत वार्तिक कर्ता कात्यायन व महाभाष्यकार पतंजली यांच्या जन्मभूमीसंबंधाने विवेचन केलेलें आहे. या विषयासंबंधानें पाश्चात्य विद्वान् गृहस्थ डॉ० गोल्डस्टकर व डॉ० वेबर या दोघांनींही लिहिलें होतें. पण डॉ० भांडारकरांनीं आपल्या

लेखाच्या द्वारे सदर गृहस्थांचीं मते खोडून काढलीं आहेत. डॉक्टरसाहेबांच्या मते पतंजलीची जन्मभूमि ही अयोध्येच्या वायव्येस कोठें तरी असली पाहिजे. व कात्यायन याची जन्मभूमि दक्षिण हिंदुस्थानांत कोठें तरी असली पाहिजे.

सन १८७४ मध्ये डॉ० भांडारकरांनीं पतंजलीच्या महाभाष्यांत (ख्रि. पू. दुसऱ्या शतकांतील ग्रंथांत) आढळणारे “ श्रीकृष्णासंबंधाचे उल्लेख ” या विषयावर एक अत्यंत महत्त्वाचा लेख लिहून “ Indian Antiquary ” मध्ये प्रसिद्ध केला. त्या लेखांत त्यांनीं पुढील चार महत्त्वाच्या गोष्टी सप्रमाण सिद्ध केल्या आहेत; (१) कंसवध व बलिदमन या संबंधाच्या कथा पतंजलीच्या कालीं लोकांस माहीत होत्या, इतकेंच नव्हे तर त्या लोकांच्या नेहमीं बोलण्यांत येत असत; (२) कंसासंबंधाच्या कथेत तर श्रीकृष्ण किंवा वासुदेव यानेंच कंसाचा वध केला असा उल्लेख येत असे; (३) या कथा त्यावेळीं इतर पौराणिक गोष्टींप्रमाणे नाट्यप्रयोगाला विषयीभूत होत असत, आणि (४) श्रीकृष्णानें कंसाचा वध केल्याची हकीकत फार प्राचीनकालीं घडली आहे, असा पतंजलीच्या वेळीं लोकांचा समज होता. ह्या अत्यंत महत्त्वाच्या गोष्टी डॉक्टरसाहेबांनीं सिद्ध केल्या आहेत. असो. येशू ख्रिस्ताच्या चरित्रावरून कांहीं प्राचीन हिंदु कवींनीं श्रीकृष्णाला देव बनविला आहे व वायबलवरून श्रीमद्भगवद्गीता रचिली आहे असले निराधार तर्क पाश्चात्य लेखकांनीं प्रथमपासूनच चालविले होते. पण तशा प्रकारच्या तर्कशास्त्रास डॉ० भांडारकरांनीं आपल्या वरील अधिकारयुक्त लेखानें बराच आळा घातला. तसेंच ते काम न्या० तेलंगांनींही एका निबंधाच्या द्वारे केलें आहे.

त्याच सालीं (सन १८७४) डॉक्टरसाहेबांनीं “ हिंदुस्थानांतील वेदपठण ” या विषयावर एक फार उत्तम लेख लिहून तो “ Indian Antiquary ” मध्ये प्रसिद्ध केला. त्यांत त्यांनीं आपले वैदिक ब्राह्मण कशारीतीने वेदपठण करीत आले व त्यायोगें त्यांनीं प्राचीनकाळापासून वैदिक ग्रंथांचे कसे काळजीपूर्वक संरक्षण केलें हें स्पष्ट रीतीने दाखविलें आहे. वेदपठण करणारे ब्राह्मण हे केवळ धोकंपट्टीचे गुलाम बनल्यामुळे सामान्यतः मंदबुद्धिच राहातात व त्यांच्या हातून दुसरी कोणतीच उपयुक्त कामगिरी होण्याचा संभव नसतो, असें ज्यांना वाटत असेल त्यांनीं डॉ० भांडारकरांचा सदर समग्र लेख मूळांत जरूर वाचावा. म्हणजे पाठकवर्गाकडून वैदिक ग्रंथ प्राचीन काळापासून जसेच्या तसे राखून ठेवण्यांत

केवढी महत्त्वाची कामगिरी झाली आहे, हें समजून येईल. याच कारणासाठीं जुने शास्त्री पंडित, जुन्या पाठशाळा वगैरेंचा हल्लींच्या काळीं देखील वराच उपयोग आहे असें गुरुवर्य वरचेवर प्रतिपादन करीत असत.

सदहू प्रकारचे विद्वत्त्वपूर्ण लेख प्रसिद्ध झाल्यापासून डॉ० भांडारकरांची, ते एक अत्यंत विद्वान् संस्कृतज्ञ पंडित व संशोधक आहेत अशी, साहजिकच युरोपखंडापर्यंत सत्कीर्ति पोहोचली. व सन १८७४ मध्ये लंडन येथें भरणाऱ्या प्राज्यभाषाविशारदांच्या (Congress of Orientalists) परिषदेस हजार राहाण्यावद्दल त्यांस विनंती करण्यांत आली. पण कांहीं घरगुती अडचणींमुळे त्यांस ह्या परिषदेस जातां आले नाहीं. तरी त्यांनीं नाशिक जिल्ह्यांत मिळालेल्या शिलालेखांवर (Nasik Inscriptions) एक अत्यंत उपयुक्त निबंध लिहून त्या परिषदेकृतिं पाठविला. त्या निबंधाकरितां ते मुद्दाम माहिती मिळविण्यासाठीं नाशिक जिल्ह्यांत कांहीं दिवस फिरत होते. सदहू निबंधाच्या योगानें शातवाहनवशीय राजांच्या इतिहासावर वराच अश्रुतपूर्व प्रकाश पडल्यामुळे डॉक्टरसाहेबांच्या कीर्तींत आणखी जास्त भर पडली. त्याच परिषदेकरितां कै० रा० ब० शंकर पांडुरंग पंडित यांना मुंबई सरकारकडून एक प्रतिनिधि या नात्यानें पाठविण्यांत आले असून त्यांनीं “ कालिदासाचा काल ” या विषयावर एक विद्वत्ताप्रचुर निबंध परिषदेत वाचला होता. सदहू दोन्ही निबंध पूर्वोक्त परिषदेच्या अहवालांत प्रसिद्ध झालेले आहेत.

सन १८७६ मध्ये मुंबई युनिव्हर्सिटीतर्फें “ विल्सन फायलॉजिकल लेक्चरशिप ” स्थापन केली जाऊन, त्या मालेंतील पहिलीं व्याख्यानें डॉ० भांडारकरांचीं झालीं. तीं त्यांचीं “ मराठी व प्राकृत या भाषांची, भाषाशास्त्राप्रमाणें, रचना व उत्पत्ति ” या विषयावरचीं सात विद्वत्तापूर्ण व्याख्यानें मुंबईच्या रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या त्रैमासिकांत प्रसिद्ध झालीं आहेत. त्यांच्या आदल्या वर्षी—सन १८७५ मध्ये—डॉक्टरसाहेबांना लंडन येथील रॉयल एशियाटिक सोसायटीकडून आपल्या संस्थेचे एक सन्मान्य सभासद म्हणून निवडण्यांत आलेलेच होते. पण त्याच्यानंतर जर्मन ओरिएन्टल सोसायटी, अमेरिकन सोसायटी, इटॅलियन एशियाटिक सोसायटी इत्यादि संस्थांनीं देखील त्यांना आपापल्या संस्थांचे सन्मान्य सभासद निवडिले. त्याचप्रमाणें ते फ्रेंच इन्स्टिट्यूटचे व सेंटपीटर्सबर्ग येथील इंपीरियल अॅकेडेमीचे “ कॉरस्पॉन्डिंग मेंबर ”

असून रॉयल वोहिमियन सोसायटी ऑफ सायन्सेसचे ते “ फॉरेन मेंबर ” होते. सन १८७६ सालीं गुरुवर्यांनीं आपली भवभूतिकृत “ मालती-माधव नामक नाटका ” वरील टीका प्रसिद्ध केली. या पुस्तकांत त्यांनीं कठीण शब्दांवर टिपण्या दिलेल्या असून शिवाय एक अत्यंत विद्वत्ताप्रचुर प्रस्तावना जोडली आहे, व त्यांत त्यांनीं त्या कवीसंबंधानें सर्व प्रकारची माहिती दिलेली आहे. इसवी सनाच्या चवथ्या शकतांत बौद्धधर्माचा ऱ्हास होऊन ब्राह्मणी धर्माचें व ब्राह्मण विद्याकलादिकांचें जेव्हां पुनरुज्जीवन झालें त्या कालांत जें आपल्या देशांत अत्यंत प्रकाशमान कविमंडळ उदय पावलें त्यांतील भवभूति हा एक तेजःपुंज तारा होय ! या कवीनें महावीरचरित, मालती-माधव व उत्तर-रामचरित अशीं तीन अत्युत्तम संस्कृत नाटके लिहिलीं असून त्यांतलें उत्तररामचरित हें उत्तमांत उत्तम असें गणलेलें आहे. भवभूति हा इसवी सन आठव्या शतकाच्या पूर्वार्धांत झालेला असून त्यानें आपलीं तीन नाटके वर दिलेल्या अनुक्रमानेंच रचिलीं. त्यांतून मालती-माधव हें मध्यम-म्हणजे वन्यापैकीं-असून त्यानें “ उत्तर-राम ” मध्येच आपलें बुद्धिकौशल्य सर्वोत्कृष्ट रीतीनें प्रकट केलें आहे. त्या नाटकांत भवभूतीनें विशेषतः टिकटिकाणीं करुणरसच सढळ हातानें ओतून दिलेला असल्यामुळे दुसऱ्या अंकांतील जनस्थानादिकाचें वर्णन व तिसऱ्या अंकांतील सीता व राम यांच्या शोकाचें वर्णन हीं उत्तमपैकीं उत्तरलीं आहेत व तीं अत्यंत हृदयस्पर्शी आहेत. असो. ही सर्व माहिती थोडक्यांत पण अति सुंदर रीतीनें गुरुवर्यांनीं आपल्या “ मालती-माधवा ” च्या प्रस्तावनेत दिलेली असल्यामुळे ती अत्यंत वाचनीय झालेली आहे, यांत शंका नाही.

सन १८७८ मध्ये मुंबई सरकारनें डॉ० भांडारकर यांजकडे एक अत्यंत महत्त्वाचें काम सोंपविलें होतें. त्या वेळपर्यंत सरकारतर्फें देशांतील प्राचीन हस्तलेख गोळा करण्याचें काम डॉ० बुल्हर व डॉ० कीलहॉर्न हे करीत होते. डॉ० बुल्हर हे विलायतेस निघून गेल्यावर तें काम डॉ० कीलहॉर्न व डॉ० भांडारकर यांजकडे सोंपविण्यांत आलें. पुढें डॉ० कीलहॉर्न यांनीं पेनशन घेतल्यावर त्यांची जागा डॉ० पीटर्सन् यांनीं घेतली. सदरहू युरोपीयन-विशेषतः जर्मन-प्रोफेसरांच्या मुंबई-सरकारतर्फें काम करण्याच्या पद्धतीसंबंधानें सुमारें पन्नास वर्षांपूर्वीं बराच बोभाटा झाला होता व त्याबद्दल उघड रीतीनें त्यांच्यावर कांहीं आरोपही करण्यांत आलेले होते. या संबंधींचा एक सणसणीत लेख The Drain of Indian

Manuscript Treasures ” या मध्यल्याखालीं पुण्याच्या सार्वजनिक सभेच्या त्रैमासिकांत (July 1882) प्रसिद्ध झालेला असून तो कै० रावबहादूर शंकर पांडुरंग पंडित यांनी लिहिलेला असावा असे वाटते. त्यांत लेखकांनीं असे स्पष्ट म्हटलें आहे कीं, तत्कालीन युरोपीयन प्रोफेसरांना सरकारने आपल्या कामाकरितां नेमलेले असतांना ते असंख्य हस्तलेख—सरकारच्या नांवाखालीं—स्वतःकरितां स्वस्त्यांत विकत घेऊन स्वदेशीं नेत असत ! इतकेंच नव्हे तर, हा प्रकार त्याच्याही पूर्वीं जवळ जवळ वीस वर्षे चालू होता असे त्या लेखांत स्पष्ट म्हटलें आहे. उदाहरणार्थ, डॉ० होंग हे सन १८६४ सालीं इकडून स्वदेशीं निघून जातांना त्यांनीं वरेचसे जुने हस्तलेख बरोबर नेले. पुढें ते कांहीं दिवसांनीं परलोकवासी झाले. पण नंतर त्यांच्या विधवेपासून म्युनिच येथील लायब्ररीने वरीचशी रक्कम देऊन तो मोठा हस्तलेखांचा संग्रह विकत घेतला ! असो. पण सदरहू कामीं डॉ० भांडारकरांची व डॉ० पीरटर्सन्ची नेमणूक झाल्यावर तसा बोभाटा ऐकूं आला नाहीं, एवढें मात्र खरें.

सदरील हस्तलेख गोळा करण्याचें काम डॉ० भांडारकर यांनीं सुमारे सहा वर्षे केलें. तें काम म्हणजे केवळ देशभर फिरून नुसतें प्राचीन हस्तलेख जमवून ठेवण्याचेंच नसून, ते हस्तलेख काळजीपूर्वक तपासून त्यांचा काल ठरविणें, व त्यांतील मजकुरावरून त्या त्या काळांतील देशाच्या राजकीय, धार्मिक व सामाजिक परिस्थितीसंबंधानें सोपपत्तिक विवरण करणें, या महत्त्वाच्या बाबींचाही त्या कामांत समावेश होत असे. तें काम डॉ० भांडारकरांनीं अति उत्कृष्ट रीतीनें करून तत्संबंधाचे सहा तपशीलवार रिपोर्ट प्रसिद्ध केले आहेत. त्या रिपोर्टांत दिलेली माहिती इतकी महत्त्वाची आहे कीं, डॉ० बुल्हरसाहेबांच्या भाषेत सांगावयाचें म्हणजे संस्कृत वाङ्मयरूप जंगलांत शिरण्याची इच्छा करणाऱ्या कोणाही मनुष्यास ती निःसंशय मार्गदर्शक होऊं शकेल; इतकेंच नव्हे तर त्या माहितीच्या द्वारे प्राचीन इतिहासाच्या सांखळीचे कितीतरी अनुपलब्धपूर्व नवीन दुवे सांपडल्यासारखे झाले आहेत. सदरील हस्तलेखांचा तपास चालू असतां डॉक्टर-साहेबांस साहजिकच जैनधर्मासंबंधाचेही वरेच हस्तलेख सांपडल्यामुळे त्या धर्माची पूर्णपीठिका व वाढ समजण्यास त्या हस्तलेखांपासून वरीच मदत झाली आहे. त्याचप्रमाणें दक्षिणदेशीय रामानुजपंथाची व उत्तरेकडील काश्मीरदेशीय शैवपंथाची वाढ कसकशी होत गेली, या संबंधाची पूर्वोक्त रिपोर्टांत दिलेली

माहिती अत्यंत महत्त्वाची असून मनोरंजकही आहे. सारांश, डॉ० भांडारकरांचे हे सहा व्हॅल्यूसरूपाने प्रसिद्ध झालेले रिपोर्ट म्हणजे ऐतिहासिक माहितीची केवळ एक खाण असून, ती माहिती इतक्या परिश्रमपूर्वक संकलित केली गेल्यामुळे साहजिकच गुरुवर्गींची पाश्चात्य सुधारलेल्या राष्ट्रांतून वाहवा झाली. इतक्यांत सन १८८६ मध्ये ऑस्ट्रियाची राजधानी व्हिएन्ना येथे भरणाऱ्या “प्राच्यभाषा-विशारदां”च्या परिषदेकरिता काठेवाडांतील संस्थानिकांच्यातर्फे एक प्रतिनिधि म्हणून डॉ० भांडारकरांची मुंबईसरकारने योजना केली. परिपदेत डॉक्टरसाहेबांनी आपणांस त्यावेळपर्यंत मिळालेल्या माहितीवरून “यज्ञयागविधि व पंचरात्र धर्म” या विषयावर एक अत्यंत महत्त्वाचा व मनोरंजक निबंध वाचला. त्या योगाने परिषदेत सर्व जगांतील निरनिराळ्या देशांतून आलेल्या पंडितांच्या मनावर उत्तम परिणाम होऊन, सर्वांनी डॉ० भांडारकरांसारख्या विद्वान गृहस्थांस आपल्यातर्फे परिषदेस प्रतिनिधि म्हणून पाठविल्याबद्दल सौराष्ट्रीय संस्थानिकांचे व पर्यायाने मुंबईसरकारचे आभार मानले. जमलेल्या परिषदेने आपला इतका गौरव केल्याबद्दल डॉक्टरसाहेबांनी संस्कृत भाषेत श्लोकरूपाने भाषण करून मंडळीचे अंतःकरणपूर्वक परत आभार मानले. ते भाषण त्या पंडितांस उत्तम मानवले व अर्थात् डॉ० भांडारकरांची अप्रतिम योग्यता सर्व राष्ट्रांच्या नजरेस आली. ते संस्कृत श्लोक व त्या सर्व परिषदेसंबंधाचे डॉक्टरसाहेबांचे विचार पुढच्या प्रकरणांत येणारच आहेत. असो. डॉक्टरसाहेबांना सन १८८५ मध्येच गॉटिंगन युनिव्हर्सिटीकडून पी. एच्. डी. ची पदवी मिळाली होती. पुढे सन १८८९ मध्ये यांना आमच्या सरकारकडून सी. आय् ई. ही पदवी अर्पण करण्यांत आली. तात्पर्य, सन १८९३ मध्ये डॉक्टरसाहेबांनी पेनशन घेण्याच्या पूर्वी त्यांचा कीर्तिपटह युरोप-अमेरिका खंडापर्यंत जाऊन दुमदुमला होता. त्यांची त्याच साली कै० न्या० तेलंगांच्या नंतर युनिव्हर्सिटीच्या व्हाइस चॅन्सेलरच्या जागी नेमणूक झाली, हे मागे एकदा सांगितलेच आहे. असो. पण डॉ० भांडारकरांच्या आणखी एका महत्त्वाच्या कामगिरीचा उल्लेख केला पाहिजे. ती कामगिरी म्हणजे सन १८८४ साली त्यांनी प्रसिद्ध केलेला “दक्षिण हिंदुस्थानचा (महाराष्ट्राचा) प्राचीन इतिहास” होय. त्याच्या योग्यतेचे त्या विषयावरील पुस्तक तेवढेच काय ते आजपर्यंत प्रसिद्ध झालेले “एकमेवाद्वितीयम्” असे आहे. त्या पुस्तकाची पूर्वतयारी त्यांनी प्राचीन हस्तलेखांचा तपास चालविला असतांनाच

केलेली होती. डॉ० भांडारकरांनी ते पुस्तक मुंबई सरकारच्या आज्ञेवरून “बॉवे गॅझेटियर” करितां म्हणून प्रथम लिहिलेले असून त्यांनी ते नंतर स्वतंत्र पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध केले. ख्रिस्ती शकाच्या दहाव्या शतकांत हिंदुस्थानांत मुसलमानांचे आगमन होईपर्यंतचा महाराष्ट्राचा संगतवार असा तोंपर्यंत इतिहास उपलब्ध नव्हता. ती उणीव डॉ० भांडारकरांनी शिलालेख, ताम्रपट, नाणीं वगैरे विश्वसनीय साधनांपासून मिळणाऱ्या माहितीचा उपयोग करून प्रकृत पुस्तक लिहून दूर केली. पुस्तकाच्या आरंभी डॉक्टरसाहेबांनी मोठ्या शालीनतेने “ही कांहीं घडलेल्या गोष्टींची नुसती जुळवाजुळव केलेली आहे” (mere congeries of facts) असे म्हटले आहे. पण आमच्या मते त्या पुस्तकाची योग्यता निःसंशय त्यापेक्षा अधिक आहे. कारण ख्रिस्त शकाच्या आरंभापासून तो दहाव्या शतकापर्यंतच्या महाराष्ट्राच्या ऐतिहासिक माहितीचे सदरील पुस्तक म्हणजे एक कोठार असून त्या विषयावर आजपर्यंत जरी पुष्कळ लोकांनी लेख लिहिलेले आहेत तरी डॉ० भांडारकरांनी ठरविलेले सिद्धांत लवमात्र ढळलेले नाहीत. इतकेच नव्हे तर अशा विषयावर लिहिणारा कोणीही असो, त्याच्या लेखांत डॉक्टरसाहेबांच्या पूर्वोक्त ग्रंथाचा आदरपूर्वक आधार दिलेला आढळल्याशिवाय राहात नाही.

सन १८८७ मध्ये डॉ० भांडारकरांनी जावा बेटाच्या मध्यभागांत मिळालेल्या एका संस्कृत शिलालेखावर निबंध लिहून तो मुंबईच्या रॉयल एशियाटिक सोसायटीपुढे वाचला. त्याचाही उल्लेख पुढील प्रकरणांत जरा विस्ताराने करावयाचा असल्यामुळे त्यासंबंधाने इकडे कांहीं लिहीत नाही. तसेच त्यांनी सन १८९२ मध्ये एक “आश्वलायन व सांख्यायन शाखा” या विषयावर चांगला विद्वत्ताप्रचुर निबंध लिहून तो युरोपखंडांत त्याचसालीं भरविण्यांत आलेल्या “प्राच्यभाषाविशारदां”च्या परिषदेत वाचण्याकरितां पाठवून दिला होता. पुढे सन १९०४ सालीं मुंबईच्या रॉयल एशियाटिक सोसायटीचा शतसांवत्सरिकोत्सव झाला. त्यावेळीं त्याकामीं डॉक्टरसाहेबांनी आनंदाने भाग घेऊन “शिलालेख, ताम्रपट वगैरे साधनांच्या आधाराने हिंदुस्थानचा प्राचीन इतिहास लिहिण्याच्या कामीं सोसायटीकडून झालेले सहाय” या विषयावर एक अत्यंत महत्त्वाचा निबंध लिहून वाचला. सन १९०९ मध्ये मिस्टर विन्सेंट स्मिथ यांनी आपले “Early History of India” नांवाचे पुस्तक छापून प्रसिद्ध

केले. डॉ० भांडारकरांनी त्या पुस्तकाचे मद्रासच्या “ Indian Review ” मध्ये जून १९०९ च्या अंकांत परीक्षण केले आहे. त्यांत त्यांनी सदरील पुस्तकांतील गुणदोषांचे योग्य दिग्दर्शन करून एकंदरीत तशा प्रकारचे पुस्तक लिहितांना कोणत्या मार्गाचे अवलंबन करावे हे स्पष्ट रीतीने दाखविले आहे. त्या परीक्षणाच्या शेवटी डॉक्टरसाहेब सूत्ररूपाने म्हणतात की, “ सामान्य वाचकांच्या हातांत देण्याच्या पुस्तकांत-विशेषतः इतिहास विषयावरील पुस्तकांत-कोणतेही विधान आधाराशिवाय केलेले असता कामा नये. अशा तत्वावर लिहिलेले पुस्तक सर्वमान्य झालेच पाहिजे. ”

एकंदरीत डॉ० भांडारकरांच्या हातून याप्रमाणे एका मागून एक असे उपयुक्त व महत्त्वाचे लेख व ग्रंथ बाहेर पडत गेल्यामुळे त्यांच्या कीर्तीत एक सारखी भरच पडत जावी यांत आश्चर्य नाही. त्या मान्यतेच्या दर्शक अशा सरकारकडून व प्राच्य-पाश्चात्य विद्वन्मंडळाकडून मिळालेल्या कांहीं पदव्यांचा उल्लेख मार्गे केलाच आहे. पुढे सन १९०४ मध्ये मुंबई युनिव्हर्सिटीने डॉक्टरसाहेबांस एल्. एल्. डी. ची पदवी दिली. त्यांच्यापूर्वी ती कोणत्याही हिंदी मनुष्यास मिळाली नव्हती. असो. तसेच सन १९०८ मध्ये त्यांना कलकत्ता युनिव्हर्सिटीने पीएच्. डी. ही बहुमानाची पदवी अर्पण केली. त्याच सुमारास एडिंबरो युनिव्हर्सिटीकडूनही त्यांना एल्. एल्. डी. ची पदवी अर्पण करण्यांत आली. व सन १९११ मध्ये दिल्ली दरबारच्या वेळीं राजेसाहेबांनी त्यांस के. सी. आय्. ई. ही पदवी अर्पण केली. असो.

सन १९१३ सालीं-म्हणजे त्यांच्या वयास ७५ वर्षे होऊन गेल्यावर-डॉ० भांडारकरांनी आपल्या देशांतील हिंदुधर्माच्या-वैष्णव, शैव, सौर, गाणपत्य वगैरे-अनेक संप्रदायांचा अगर पंथांचा इतिहास म्हणून जा एक ग्रंथ लिहून प्रसिद्ध केला तो त्यांच्या सर्व लेखांत किंवा ग्रंथांत केवळ मुकुटमणि “magnum opus ” समजण्यास हरकत नाही ! अशा प्रकारचा अनेक हिंदुधर्मीय पंथांचा इतिहास सुमारे एक शतकापूर्वी कोलब्रुक (Colebrooke) नामक पाश्चात्य पंडिताने प्रथम लिहिला होता खरा. पण गेल्या शंभर वर्षांतील वाङ्मयात्मक शोधांच्या योगाने बरीच नवीन माहिती उजेडांत आल्यामुळे तिच्या अभावी कोलब्रुक साहेबांचे पुस्तक पुष्कळ अंशी अपुरेच राहिले होते. ह्या सर्व माहितीचा डॉ० भांडारकरांच्या प्रकृत पुस्तकांत उपयोग केला गेल्यामुळे व स्वतः

डॉक्टरसाहेबांनींच गेल्या पन्नास वर्सांत वाङ्मयसंशोधनाचें काम केलेलें असल्यामुळें गुरुवरींचें पुस्तक अधिक सरस झालें आहे. त्या पुस्तकांतील विषयाचा थोडक्यांत सारांश पुढें लिहिल्याप्रमाणें आहे:—

वैष्णव व शैव हे दोन संप्रदाय म्हणजे मूळ भागवत धर्माच्याच शाखा असून त्यांच्या संस्थापकांनीं केवळ उपनिषदेच आधाराला घेऊन त्या रचिल्या आहेत. तशांतून वैष्णवपंथ ही केवळ “द्यावा भूमिं जनयन् देव एकः” म्हणजे एक परमेश्वरी-तत्त्वात्मक एक धर्मकांति असून तिचा उदय ख्रिस्ती शकाच्या निदान पांच शतके पूर्वी झाला असला पाहिजे. त्या पंथाचें पहिलें नांव एकांतिक-धर्म असें होतें. पुढें कांहीं काळ लोटल्यावर त्या पंथास एक विशिष्ट प्रकारचें स्वरूप प्राप्त होऊन तो सात्वत-वंशीय क्षत्रिय लोकांकडून स्वीकारला गेला. ही गोष्ट ख्रिस्ती शकापूर्वी चवथ्या शतकांत घडली असावी. त्यानंतर ख्रिस्ती शकाच्या सुरवातीस जेव्हां आभीर अगर गवळी जातीचे लोक हिंदुस्थानांत आले तेव्हां त्यांनीं आपल्याबरोबर आणलेल्या नवीन धर्माशीं हा वैष्णव धर्म मिश्रित होऊन त्या मिश्रणापासूनच पुढें कृष्णपूजात्मक नवीन धर्म (Cult of Krishna worship) निर्माण झाला असावा. याप्रमाणें वैष्णव धर्माची आठव्या शतकापर्यंत वाढ झाली. तदनंतर श्री शंकराचार्यांनीं अद्वैत मत प्रस्थापित केलें. अद्वैत मत मूळ भक्तिमार्गीला मारक असल्यामुळें, त्यावर पुढील भागवतधर्मीय आचार्यांनीं-विशेषतः रामानुज व मध्व या आचार्यांनीं वरचेवर आघात करून आपलीं मते कसकशीं प्रस्थापित केलीं याचा डॉ० भांडारकरांनीं आपल्या पुस्तकांत मनोरंजक इतिहास दिला आहे. या भागवतधर्मीय आचार्यांपैकीं रामानुज हे अकराव्या शतकांत झाले. त्यांच्यानंतर निंबार्क झाले. यांनीं मूळ भागवतधर्मांत राधेच्या पूजेची भर घातली. तेराव्या शतकांत द्वैतमतप्रस्थापक मध्वाचार्य झाले. तदनंतर चवदाव्या शतकांत रामानंद व पंधराव्यांत कबीर झाले. सोळाव्या शतकांत वल्लभाचार्य व चैतन्यस्वामी झाले. आठव्या महाराष्ट्रांत श्री ज्ञानेश्वर व एकनाथ यांनीं भागवत धर्माचा प्रथम उपक्रम केला. व नंतर नामदेव-तुकाराम यांनीं तर आपल्या साध्या पण अत्यंत हृदयस्पर्शी अमंगांच्या योगानें जनतेत मोठी धर्मकांति करून पंढरपूरच्या विठोबाची भक्ति अगदीं लोकप्रिय करून सोडली ! यांपैकीं नामदेव, तुकाराम व कबीर यांचा चित्तशुद्धि

व मानसिक उन्नति या दोन गोष्टींवर मुख्य भर असून त्यायोगानेंच त्यांनीं एकांतिक भक्ति करून मोक्षपद मिळविलें. असो.

सन १९१६ मध्ये डॉ० भांडारकरांनीं मद्रासेकडील “Sanskrit Research” या नांवाच्या एका मासिक पुस्तकांत “Research in Sanskrit Literature” या मथळ्याखालीं एक महत्त्वाचा लेख लिहून त्यांत पुढील संशोधनाचें काम कोणत्या दिशेनें झालें पाहिजे हें दाखविलें आहे. डॉक्टरसाहेब नेहमीं सांगत कीं, आमच्या देशांतील प्राचीन वाङ्मयाचें संशोधन आम्हींच केलें पाहिजे व तें सत्यैकदृष्टीनें केलें पाहिजे. त्यांत खोटा देशाभिमान अगर परमतासहिष्णुता याचें नुसतें वारेंही असतां कामा नये. या मताचाच अनुवाद डॉक्टरसाहेबांनीं सदहू लेखांत केला आहे. असो. आजपर्यंत प्राच्य-पाश्चात्य पंडितांकडून झालेलें संशोधनाचें काम बरेंच झालें आहे ही गोष्ट खरी. पण जें प्रचंड काम व्हावयाचें राहिलें आहे त्याच्या मानानें आजवर झालेलें काम कांहींच नाहीं असें डॉक्टरसाहेबाचें मत आहे. ऋग्वेदसंहिता, ब्राह्मणग्रंथ किंवा उपनिषदे या ग्रंथांतील विषयांसंबंधानें कांहीं पंडितांमध्ये अद्यापि वराच मतभेद आहे. तो घालवून शक्य तर त्यांच्यामध्ये एकवाक्यता झाली पाहिजे. पाणिनीनें व्याकरण लिहिलें तीं संस्कृत भाषा कोणती याबद्दल पंडितांमध्ये मतभेद आहे. तो नाहीसा झाला पाहिजे. “महाभारत” हा खरोखर एक स्मृतिग्रंथ आहे कीं नुसतें वीररसप्रधान काव्य आहे ? तो निर-निराळ्या ठिकाणच्या गोष्टी एके ठिकाणीं संकलित करून तयार केला आहे, कीं त्यांत एकच गोष्ट सुसंबद्ध रीतीनें ग्रथित केलेली आहे ? तो पतंजलीच्याकाळीं अस्तित्वांत होता काय ? किंवा तो ख्रिस्तपूर्व चवथ्या शतकांत पालीभाषेत जे वृत्तवद्ध कांहीं ग्रंथ लिहिले गेले त्या वेळीं लिहिला गेला ? “रामायणा”संबंधानें देखील अशीच एकप्रकारची अनिश्चितता अद्यापि राहिली आहे. उदाहरणार्थ, पतंजलीच्या महाभाष्यांत महाभारतांतील कांहीं पात्रांचीं जशीं नांवें आढळतात तशीं रामायणांतील पात्रांचीं नांवें कां आढळून येत नाहीत ? इतकेंच नव्हे तर अमरसिंहानें आपल्या अमरकोशांत “विष्णु”चीं समानार्थक जीं नांवें दिलीं आहेत त्यांत “कृष्णा”चें नांव आहे, पण “रामा”चें नांव नाही; तें कां ? या सर्व गोष्टींचा चिकित्सक दृष्टीनें जरूर विचार झाला पाहिजे. तसेंच रामायणांतील कथेचा दशरथजातकाशीं कितीसा संबंध पोंचतो हेंही पाहिलें पाहिजे.

आपल्या पुराणग्रंथांसंबंधाने देखील अद्याप बरेच संशोधन झाले पाहिजे. स्मृतिग्रंथांसंबंधाने झाले पाहिजे; शांकरमत, रामानुजसंप्रदाय, मध्वसंप्रदाय वगैरे विषयांसंबंधाने देखील पुष्कळच संशोधन झाले पाहिजे. आणखीही बऱ्याच गोष्टींसंबंधाने अद्याप विचार झाला पाहिजे. पण त्याचा आतां विस्तार नको. सारांश एवढाच की, मागे सांगितल्याप्रमाणे संस्कृत वाङ्मयाचा आजवर पंडितांनी थोडावहुत शोध केलेलाच आहे. पण त्या वाङ्मयांत अद्याप शोध करण्यास पुष्कळ अवकाश आहे. किंबहुना आजवर प्राचीन गोष्टींसंबंधाने जी माहिती बाहेर आली आहे तिच्या मानाने अद्यापि शोध करून आपल्यास माहिती मिळवावयाची अशी पुष्कळच आहे, हे विसरतां कामा नये. पण तो स्तुत्य उद्योग परकीय पंडितांनी करण्यापेक्षा आपल्यामधीलच विद्वान् मंडळींनी केला पाहिजे. असो. हे एक देशाभिमानाचें काम आहे अशी डॉ० भांडारकरांची दृढ समजूत असल्यामुळे कोणीही तरुण व होतकरू मनुष्य या दिशेने काम करणारा त्यांना आढळल्यास त्याचे ते मोकळ्या मनाने कौतुक करीत व त्याला ते अंतःकरणपूर्वक उत्तेजन देत असत. यासंबंधाचा मागील एका प्रकरणांत उल्लेख आलेला असल्यामुळे त्याचा आतां विस्तार करीत नाहीं.

प्रकरण अकरावें.

देशाविषयीं कळकळ व स्मारक !

मागील प्रकरणांत सूचित केल्याप्रमाणे आम्हांला येथे डॉ० भांडारकरांच्या एक दोन कृतींसंबंधाने विशेषरीतीने विवेचन करावयाचें आहे. सन १८८६ सालीं व्हिएन्ना (Vienna) येथे भरविण्यांत आलेल्या “ प्राच्य-भाषाविशारदां ” च्या परिषदेस ते गेले होते हे मागे सांगितलेंच आहे. त्या संबंधाची सर्व हकीकत त्यांनीं एका निबंधाच्या रूपाने सन १८८७ च्या फेब्रुवारीमध्ये मुंबईच्या रॉयल एशियाटिक सोसायटीपुढे सांगितली. ती आम्हांस अनेक दृष्टींनीं मनोरंजक व महत्त्वाची वाटली. सबब ती इकडे आज अगदीं थोडक्यांत देतो. संबंध निबंधाचा निबंध देणे शक्य नाहीं. आपल्या निबंधांत गुरुवर्यांनीं खुद्द परिषदेची व निरनिराळीं युरोपखंडांतील शहरे पाहिल्याची हकीकत तर थोडक्यांत

दिलीच आहे. पण ती देतांना कांहीं प्रश्नांसंबंधानें व युरोपीयन पंडितांच्या गुणदोषांसंबंधानें आणि एकंदर युरोपीयन संस्कृतीसंबंधानें जे त्यांनीं आपलें विचार प्रगट केले आहेत, ते फार महत्त्वाचे आहेत. त्यावरून त्यांची सत्यप्रियता व अवलोकन शक्ति हे गुण तर चांगले व्यक्त होतातच. पण त्यांच्या ठिकाणीं आपणांस जें कांहीं रास्त वाटेल तें बोलून दाखविण्याचें धैर्य होतें हें स्पष्ट रीतीनें सिद्ध होतें.

डॉ० भांडारकर हे मुंबईहून निघाले ते सन १८८६ च्या ऑगस्ट २८ ला लंडनला पोचले. त्यांनीं मग सर्व लंडन शहर, ऑक्सफर्ड, बर्मिंगहॅम, एडिंबरो वगैरे शहरे पाहिलीं. डॉक्टरसाहेबांची-एक अत्युत्तम संस्कृतज्ञ पंडित या नात्यानें-कीर्ति तिकडे पूर्वीच गेलेली होती. अर्थात् ते गेले त्या त्या ठिकाणीं विद्वान् लोकांनीं त्यांचा सत्कार केला तें ठीकच झालें. डॉ० रॉस्ट, डॉ० एगलिंग, डॉ० व्हिस डेविड व आपले पूर्वीचे गुरु प्रो. ओवेन यांच्या गुरुवर्यांनीं गांठी घेतल्या. व ऑक्सफर्डला जाऊन ते प्रो. मॅक्स मुल्लर यांस भेटले. ते प्रसिद्ध जर्मन पंडित त्यावेळीं त्यांची एक मुलगी चारच दिवसांपूर्वी परलोक-वासी झाल्यामुळे जरासे दुःखांत होते. तरी सवडीत सवड काढून त्यांनीं डॉ० भांडारकरांना भेट दिली व त्यांच्याशीं शंकराचार्यांच्या वेदांतविषयक मतासंबंधानें थोडा ऊहापोहही केला ! गुरुवर्यांनीं सदहू साहेबांस स्पष्ट सांगितलें कीं, आपण स्वतः शांकरमताचा-हल्लीं ज्या स्वरूपांत त्याचें इकडे प्रतिपादन केलें जातें त्या स्वरूपांत-जरी अभिमानी नाही तरी संबंध हिंदुस्थान देशांत तेंच मत जास्त प्रमाणांत प्रचलित आहे. डॉ० भांडारकर म्हणाले कीं, “ शांकरमताप्रमाणें मनुष्यास मुक्तावस्था प्राप्त होण्यापूर्वी जरी “ अहं ब्रह्मास्मि ” याचें ज्ञान होणें जरूर आहे, तरी तें ज्ञान व्हावयाला देखील प्रथम अहंकार नष्ट झाला पाहिजे. मनुष्याच्या ठिकाणीं अहंभाव हा केवळ त्याच्या अज्ञानाचा परिणाम म्हणून वसत असल्यामुळे, तो भाव नष्ट झाल्याशिवाय मुक्तावस्था मुळीं प्राप्त होणें हें शक्यच नाही. मनुष्याचा आत्मा मुक्तावस्थेंत पोचल्यावर त्याला “ आपण स्वतंत्र आहों ” हें ज्ञान असणेंच शक्य नाही. मग त्याला “ अहं ब्रह्मास्मि ” हें तरी ज्ञान तशा अवस्थेंत कसें असूं शकेल ? ” याप्रमाणें मॅक्स मुल्लर साहेबांशीं कांहीं वेळ चर्चा केल्यानंतर गुरुवर्यांनीं त्यांचा निरोप घेतला व मग ते बर्मिंगहॅमला गेले. तेथें त्यांची व प० वा० जोसेफ चेंबरलेन म्हणजे हल्लीचे

विलायतेंतील परदेशचे मंत्री सर ऑस्टेन चेंबरलेन यांचे वडील-यांची ओळख झाली. दोघांच्या गांठी पडतांच साहजिकच हिंदुस्थानचा प्रश्न निघाला. पण त्या प्रश्नाविषयी साहेबबहादूरांना फारशी माहिती नाही असें जेव्हां आढळून आलें तेव्हां ते आपण होऊनच म्हणाले कीं, “ मला इतर कामामुळे हिंदुस्थानविषयक प्रश्नांकडे लक्ष देण्यास वेळ मिळत नाही हें कबूल करतो व त्याबद्दल माफ करा. ” लागलीच डॉ० भांडारकरांनीं “ हिंदुस्थानविषयक सर्व जबाबदारी ब्रिटिश पार्ल-मेंटवर म्हणजे परंपरया प्रत्येक सभासदावर आहे ” असें सांगून “ निरनिराळ्या पक्षांच्या पुढाऱ्यांनीं आपली जबाबदारी संभाळली पाहिजे ” असें त्यांनीं आपलें स्पष्ट मत दिलें.

असो. डॉ० भांडारकर याप्रमाणें पुढें पॅरिस, म्युनिच वगैरे शहरें पाहून अखेर व्हिएन्ना येथें दाखल झाले. परिषदेचें बारीक सारीक वर्णन देण्याच्या भरीस आतां आम्ही न पडतां आतां फक्त त्रोटक वृत्तांतच देतो. बाकी सविस्तर हकीकत परिषदेच्या अहवालांत आलीच आहे. असो. परिषदेत निरनिराळ्या देशांतून विद्वान् मंडळी तर आली होतीच. पण त्यावेळीं सुद्धां-म्हणजे चाळीस वर्षांपूर्वी- ईजिप्तचे दोन प्रतिनिधि, एक चिनी पंडित, एक जपान देशचा व एक हिंदुस्थान-मधून गेलेला मुसलमान अशी मंडळी हजार होती हें वाचून कदाचित् कित्येकांस आश्चर्यही वाटेल ! असो.

परिषदेत चार निरनिराळे भाग करण्यांत येऊन त्यांपैकीं एक “ आर्यन ” शाखा होती. तिचे ४५ सभासद असून त्यांपैकींच एक डॉ० भांडारकर हे होते. परिषदेत फक्त चारच भाषांना-इंग्लिश, जर्मन, फ्रेंच व इतालियन यांना-मान्यता मिळालेली असून बहुतेक सर्व निबंध त्यांपैकीं एखाद्या भाषेत लिहिलेले असे आले होते. डॉ० भांडारकरांनीं परिषदेत “ यज्ञविधि व पंचरात्र संप्रदाय ” या विषयावर वाचलेल्या निबंधाचा पूर्वी उल्लेख आलेलाच आहे. पण शिवायही त्यांनीं स्वतः मिळविलेल्या हस्तलेखांसंबंधींच्या रिपोर्टीतील कांहीं उतारे वाचून दाखवून एक आपगांस मिळालेला अज्ञातपूर्व असा जैनधर्मविषयक ताडपत्र-लेख परिषदेत सादर केला ! असो. प्रो० जॅकोबी यांनीं देखील एक अत्यंत महत्त्वाचा निबंध वाचून त्यांत त्यांनीं असें सिद्ध केलें कीं, जैनधर्मीय लोकांनीं ख्रिस्त-पूर्व पहिल्या शतकाच्याही पूर्वीपासून भगवान् श्रीकृष्णाचें आपल्या साधुसंतांच्या मालिकेंत नांव गोंवून दिलेलें होतें ! हा एक महत्त्वाचा शोधच होता.

डॉ० भांडारकरांनीं मग परिषदेत ऋग्वेदसंहितेंतील कांहीं मंत्र अगदीं इकडील ब्राह्मण म्हणतात त्याप्रमाणें, बरोबर स्वरबद्ध अशा रीतीनें म्हणून दाखविले. त्याबद्दलची जमलेल्या मंडळींस पूर्वीं बरोबरशी कल्पना नव्हती. अर्थात् डॉक्टर-साहेबांची संहिता म्हणण्याची पद्धत पाहून त्यांना फार आश्चर्य वाटलें व त्यांचें मनोरंजनही पण झालें. असो. पण तशा प्रकारची पंडितांची सभा पाहून डॉक्टरसाहेबांच्या मनांत अनेक प्रकारचे विचार येऊं लागले. त्याबद्दल खुद्द गुरुवर्य म्हणतात:— “एकंदरीत परिषदेच्या सर्व देखाव्यावरून माझ्या मनांत मोठी विचारपरंपरा सुरू झाली. जर्मनी, फ्रान्स व इतर युरोप-अमेरिका-खंडांतील देश यांमधून मोठमोठे पंडित सर्व ऐहिकसुखांकडे अगर वैभवाकडे केवळ दुर्लक्ष करून “सरस्वती” देवीच्या उपासनेसारख्या पवित्र कार्यास आपणांस वाहून घेतात. एवढेंच नव्हे तर ते महापंडित—या परिषदेसारख्या—एका ठिकाणीं एकत्र जमून प्राचीन भाषांचें—वाङ्मयाचें—संशोधन करतात व त्याबद्दल निर्विकार बुद्धीनें व सत्यैकदृष्टीनें चर्चा करतात ! आणि हें सर्व कां ? तर आपल्या बुद्धीचा विकास करून जगाच्या ज्ञानांत भर घालण्याकरितां ! केवढी ही उदात्त भावना ? खरोखर हा सर्व प्रकार पाहून आमच्या हिंदुस्थान देशांत प्राचीन काळीं अशा ज्या निरनिराळ्या कारणांनीं वरचेवर परिषदा भरत असत त्यांची मला सहज आठवण झाली. अशा परिषदांचें वर्णन आमच्या कांहीं प्राचीन ग्रंथांतून केलेलें आपण वाचतो. तसेंच एका ऋषींच्या परिषदेचें वर्णन बृहदारण्यकोपनिषद व वायुपुराण या ग्रंथांत केलेलें आढळतें. याचा सारांश असा:—एकदा मिथिलेचा राजा जनक यानें अश्वमेध आरंभिला होता. त्या वेळीं निरनिराळ्या ठिकाणांहून—मथुरा, धानेश्वर, आग्रा, दिल्ली वगैरे ठिकाणांहून—मोठमोठे विद्वान् ब्राह्मण आलेले होते. राजास सहज इच्छा झाली कीं, जमलेल्या मंडळींत खरा विद्वान् कोण आहे व खरें ब्रह्मज्ञान कोणास झालें आहे तें पाहावें ! त्याकरितां केलें काय ? तर राजानें सेवकाकडून एक हजार गाई आणविल्या व त्यांपैकीं प्रत्येकीच्या शिंगांस दहा-दहा तोळे सोने वांधविलें ! आणि मग लागलीच जमलेल्या ब्राह्मण मंडळीकडे वळून जनकराजानें म्हटलें कीं, “ज्याला ब्रह्मज्ञान उत्तमरीतीचें झालें आहे त्यानें येऊन या गाई न्याव्या !” पण हजर असलेल्या मंडळींमधून कोणीच पुढें येईना ! तेव्हां याज्ञवल्क्य ऋषीनें आपल्या एका शिष्यास म्हटलें, “ऊठ रे, आणि त्या गाई

घेऊन चल ! ” अर्थात् हे ऐकून इतर ब्राह्मणांस त्यांत आपला अपमान झाला असें वाटलें व ते रागावले. ते म्हणाले, “काय हो ? त्यालाच तेवढें ब्रह्मज्ञान झालें आहे काय ?” जनकराजाचा एक अश्वल नांवाचा पुरोहित होता. तो जरा पुढें येऊन याज्ञवल्क्य ऋषींस म्हणाला, “काय हो, आम्हां सर्वांमधून तुम्हांस तेवढें ब्रह्मज्ञान झालें आहे काय ?” तेव्हां याज्ञवल्क्यानें फक्त एवढेंच उत्तर दिलें कीं, “ब्रह्मज्ञान झालें आहे अशांचा मी एक नम्रसेवक आहे ! मला फक्त या गाई पाहिजेत.” नंतर अश्वल व इतर ब्राह्मण लोक यांनीं त्याला, “परमात्मा, जगाजी उत्पत्ति, पुण्य-पाप, आत्म्याचें स्वरूप” वगैरे विषयांसंबंधानें खूप प्रश्न विचारले. त्यांत एक स्त्री होती. तिचें नांव गार्गी वाचकनवी असें होतें. तिनेंही याज्ञवल्क्य ऋषींस दोन प्रश्न विचारले. याप्रमाणें त्याला जितके प्रश्न विचारण्यांत आले तेवढ्या सर्वांचीं त्यानें समाधानकारक उत्तरे दिलीं. असो. याप्रमाणें एका परिषदेचें ज्यांत वर्णन दिलेलें आहे असा एक बृहदारण्यकोपनिषदांत महत्त्वाचा (तिसरा) अध्याय आहे. तशा प्रकारच्या प्राचीन काळीं धर्मपरिषदा भरविण्यांत येऊन त्या ठिकाणीं निरनिराळ्या आध्यात्मिक प्रश्नांची कशी चर्चा करण्यांत येत असे, हें चरील गोष्टीवरून उत्तम रीतीनें सिद्ध होतें. ” त्याच जनकाच्या परिषदेची प्रस्तुत विहंगना येथें भरलेल्या परिषदेस डॉ० भांडारकरांनीं उपमा देऊन संस्कृत भाषेंत कांहीं कविता रचिल्या आणि त्या सदरहू परिषदेत म्हणून दाखविल्या. या कविता पुढें दिल्या आहेत:—

पौरस्यानां जनानां निरतिशयमपि स्वात्मतो देहभाजाम् ।

भाषाविद्याकलानामधिगमविषये संततसप्रयत्नाः ॥

येनान्योन्यं समेता समुचितवचनैर्बोधयन्त्येवमेते ।

सोऽयं सोदर्यभावो जगति विजयते मानुषत्वानुबंधी ॥ १० ॥

नानादिग्देशसंस्थान् प्रथितबुधजनान् संगतान् वीनिपुण्याम् ।

आस्त्रेयाभूभृतोऽस्यां नृपमुकुटमणे राजधान्यां समीक्ष्य ॥

वैदेहस्याश्वमेधे पुरवर-मिथिलामाश्रितं पुण्यसंघं ।

ब्रह्मज्ञानामृषीणां सकलसुरनरैर्वदितानां स्मरामि ॥ २ ॥

अश्वलो भवति बूलरूपः ।

याज्ञवल्क्य इव वेबररोटौ ॥

शाकलः किल भवेत् किलहानो ।

यः कहोड इतिसोऽत्र च योलिः ॥ ३ ॥

गार्गी वाचकनवी वेडा पुरंध्री प्रतिभाति मे ।

ग्रंथावलोकनं यस्या जीवस्यालंबनं महत् ॥ ४ ॥

अन्यान् लुङ्विगरोस्त याकुबिमुखान् मन्येऽत्रतान्स्तानृषीन् ।

सर्वे तत्त्वरताः श्रुतिस्मृतिपरा ज्ञानैकबद्धस्पृहाः ॥

शंके तिष्ययुगप्रभावजनितं गाढं तमः सर्वतो ।

दूरीकर्तुमुपस्थितः सकरुणः सोऽयं मुनीनां गणः ॥ ५ ॥

समतीत्य वराकोऽहं गिरिवतवार्धीन् सभामिमां प्राप्सः ।

प्रेम्णः पार्श्वैर्बद्धा वयं च देशाश्च नो भवेयुरिति ॥ ६ ॥

आर्यावर्तनिवासिषु तद्विद्यादर्शितादरान् भवतः ।

सौहार्दं याचेऽहं विशुद्ध रूपं तथा च मयि ॥ ७ ॥

राष्ट्रानां स्नेहभावाय विग्रहस्य शमाय च ।

कल्पतामीदृशी संसन्मनुजानां च भूतये ॥ ८ ॥

डॉ० भांडारकरांनीं या कविता म्हणून दाखविल्यावरोबर परिषदेतील सर्व सभा-
सदांना अत्यंत समाधान वाटून आनंद झाला यांत आश्चर्य नाही. वास्तविक सदहू
(व्हिएन्ना येथील) परिषदेस प्राचीन जनकाच्या राजधानींत भरलेल्या परिषदेची
दिलेली उपमा अगदीं अन्वर्थक होती यांत शंका नाही. जनकाच्या वेळच्या परिष-
देचा हेतु धर्मचर्चा हा होता तसा या (व्हिएन्नाच्या) परिषदेच्या चालकांचा नव्हता
असें कदाचित् कित्येक म्हणतील. परंतु प्राचीन परिषदेकडून सरस्वतीची उपासना
घडून ज्ञानप्रसार होत असे. व या आधुनिक परिषदेचा तर हाच मुख्य हेतु होता.
तेव्हां डॉ० भांडारकरांनीं दिलेल्या उपमेत अन्वर्थकता होती यांत संशयच नाही.
कारण अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत संस्कृत भाषेचा शोध लागल्यापासून
आजवर पाश्चात्य पंडित आपल्या नेहमींच्या उत्साहाने त्या भाषेतील वाङ्मयाच्या
संशोधनास लागले आहेत. व त्यांनीं बऱ्याच प्रश्नांचा शोध लावला आहे. संस्कृत
भाषेची उत्पत्ति कशी झाली, तिचा इतर पाश्चात्य सुधारलेल्या देशांतील भाषांशी
काय संबंध आहे, व त्या सर्व भाषा बोलणाऱ्या निरनिराळ्या राष्ट्रांतील लोकांचे

आदिस्थान कोणतें वगैरे अत्यंत महत्त्वाच्या प्रश्नांचा त्यांनी विचार चालविला आहे. फार काय, पण हिंदुस्थानांतील ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य वगैरे ज्या अनेक जाति आहेत त्या व पाश्चात्य राष्ट्रांतील लोक यांचा उगम एकच असून ते सर्व लोक एकाच वंशाचे आहेत, असे कितीतरी महत्त्वाचे सिद्धांत त्यांनी ठरविले आहेत. या कामाकरिता त्या पंडितांनी या देशाच्या निरनिराळ्या भागांतून अनेक हस्तलेख मिळविले आहेत. त्यांत त्यांना हिंदुस्थान सरकारकडून बरीच मदत झालेली आहे. या कामाकरिता जरूर लागणारे कोश, व्याकरण वगैरे ग्रंथ संशोधन करून त्यांनी तयार केले आहेत. बाकीच्या गोष्टी असोत. पण जो बौद्धधर्म आमच्या देशांत बहुतेक एक हजार वर्षे अगदीं जोरांत होता, पण ज्याची आम्हांस जवळ जवळ विस्मृतिच झाली होती, त्या धर्माचा सदरील पंडितांनी शोध करून त्याचें महत्त्व आमच्या नजरेस आणलें आहे. बौद्धधर्मीय ग्रंथांच्या शोधानें हिंदुस्थानच्या प्राचीन वाङ्मयावर व इतिहासावर कितीतरी नवीन प्रकारचा प्रकाश पडला आहे. असो. तात्पर्य, गेल्या दीडशें वर्षांत पाश्चात्य पंडितांनी पौरस्त्य ग्रंथांचें—त्यांतच हिंदुस्थान देशांतील संस्कृत ग्रंथांचें—संशोधन केल्या-पासून अशेष मानवजातीच्या ज्ञानांत मनस्वी भर पडून जगाच्या इतिहासांत मोठी क्रांति घडवून आणली आहे !

पण या पवित्र कामांत पडलेल्या पंडितांपैकीं अग्रेसरत्वाचा मान खरोखर जर्मन पंडितांना दिला पाहिजे. आजवर जे शोध लागल्याचा मार्गें उल्लेख केला आहे त्या सर्वांचें बहुतेक श्रेय त्यांनाच दिलें पाहिजे. फ्रान्समध्ये असे संस्कृतज्ञ पंडित २-४ च असतील. इंग्लिश लोकांची हिंदुस्थानावर राजकीय सत्ताच असल्यामुळे प्रथम इकडील प्राचीन ग्रंथांकडे त्यांच्यापैकींच कांहीं मंडळींचें लक्ष वळलें तें ठीकच झालें. तशांतून जोन्स, विल्किन्स, विल्सन, कोलब्रुक वगैरे इंग्लिश पंडितांनी केलेली कामगिरी तर अत्यंत महत्त्वाची होती याबद्दल शंका नाही. पण कांहींही झालें तरी, संस्कृतचा अभ्यास व तुलनात्मक भाषाशास्त्राची वाढ या गोष्टींस इंग्लंडचें वातावरण फारसें अनुकूल नसल्यामुळे त्यांना जर्मनीमध्ये मात्र मुबलक वाव मिळाला एवढें खरें. याचा परिणाम असा झाला आहे कीं, या अत्यंत महत्त्वाच्या क्षेत्रांत काम करणाऱ्या पंडितांत सुमारे पंचवीस जर्मन लोक आहेत. इंग्लिश लोकांत प्रस्तुत फार तर ५-६ निघतील ! इतकेंच नव्हे तर इंग्लंडमध्ये देखील जर एखादा भाषाशास्त्रज्ञ हवा असला तर तो जर्मनीहून

आणवा लागतो. तात्पर्य, पाश्चात्य पंडितांनीं—विशेषतः जर्मन पंडितांनीं—संशोधन क्षेत्रांत आजपर्यंत केलेली कामगिरी केवळ विनमोल आहे. आणि याबद्दल आम्ही हिंदुस्थानवासी लोकांनीं त्यांचे कितीही उपकार मानले तरी थोडेच होणार आहेत.

पण ही एक बाजू झाली. पाश्चात्य पंडितांच्या कामास दुसरी एक बाजू आहे. आणि तिच्याकडे केवळ दुर्लक्ष करून चालावयाचें नाहीं. युरोपीयन पंडित प्राचीन वाङ्मयाचा ऐतिहासिक दृष्टीनें सामान्यतः अभ्यास करीत असतात ही नोष्ट खरी; पण त्या ऐतिहासिक दृष्टीच्या विनचूकपणाला कांहीं अंशी नैसर्गिक शक्ति व कांहीं अंशी निर्विकार विचारसरणी या अत्यंत महत्त्वाच्या गुणांची अपेक्षा असते. हे गुण सर्वच पाश्चात्य पंडितांमध्ये दिसून येत असतात असें नाहीं. त्यामुळे कित्येकांस अगदीं सामान्य स्वरूपाच्या सिद्धांताला देखील अगदीं अल्प पुरावा—अपुरा पाया—असला तरी चालतो. म्हणजे अशा मंडळींचे सिद्धांत केव्हां केव्हां पायाशुद्ध व विनचूक नसतात. एखादा एतद्देशीय मनुष्य आपल्या देशाच्या प्राचीन ग्रंथाचा सामान्यतः ऐतिहासिक दृष्टीनेंच केवळ विचार करील असें नाहीं. पण परकीय मनुष्य मात्र तशा ग्रंथाचें परीक्षण त्या दृष्टीनेंच हटकून करील. पण अशा परकीय मनुष्याच्या मार्गांत—अगदीं स्वाभाविक रीतीच्या—अशा कांहीं अडचणी असतात कीं, त्या त्याला—तो कितीही मोठा अगर विद्वान् असला तरी—दुर्गम वाटल्याच पाहिजेत. आधीं मुळीं ज्या गोष्टीचा विचार करावयाचा असेल त्यासंबंधाचें परकीय मनुष्यास संपूर्ण ज्ञान असणेंच शक्य नसतें. त्यामुळे त्यानें तद्विषयक केलेलें विवेचन म्हणजे बऱ्याच वेळां चार आंधळ्यांनीं निरनिराळ्या प्रकारें केलेल्या हत्तीच्या वर्णनाप्रमाणें अपूर्णच राहाणार. पण त्याला उपाय नाहीं. दुसरी एक अडचण आहे. तिचा डॉ० भांडारकर असा थोडक्यांत उल्लेख करतातः—

“पाश्चात्य पंडित सामान्यतः आधीं हिंदुलोकांच्या ग्रंथांचें प्राचीनत्व कबूल करण्याबद्दलच नाखुष असतात. त्यांच्यामते हा देश हजार वर्षे परकीय सत्तेखालीं असल्यामुळे इकडील लोकांत कांहीं चांगलें असणें शक्यच नाहीं. शिवाय ब्राह्मण जात म्हणजे एक लुच्चा लोकांचें मंडळ अशी त्यांची ठाम समजूत झाली आहे. त्यांचीं मनें अशा पूर्वग्रहांनीं दूषित झालेलीं असल्यामुळे त्यांच्याकडून सत्यनिर्णय

होणें म्हणजे फार दुर्घट काम असतें. तथापि डॉ० मूर व डॉ० गोल्डस्टकर हे मात्र या नियमाचे अपवाददाखल होत हें येथें जरूर सांगितलें पाहिजे. या गृहस्थांच्या लेखांत मात्र पूर्वोक्त प्रकारचे पूर्वग्रहदोष सहसा आढळत नाहीत. ” असो.

या भागाच्या पुढें डॉ० भांडारकरांनीं मग युरोपखंडांतील अनेक संस्था, तेथील हवापाणी, तिकडील निरनिराळ्या लोकांच्या चालीरीति, त्यांच्या सर्व व्यवहारांतील व्यवस्थितपणा वगैरे संबंधानें वरेंच विवरण केलें आहे. पण त्याचा आतां जास्त विस्तार करीत नाहीं. डॉक्टरसाहेब हे युगोपीयन समाज-व्यवस्थेचे निःस्सीम चहाते असून ती समाजव्यवस्था इकडे सुरू करण्याच्या उद्योगांत त्यांचा सारा जन्म गेला असा लोकांत सामान्य-पण निराधार-समज आहे. तो अगदीं चुकीचा आहे. युरोपीयन लोकांच्या गुणांची, त्यांच्या संस्थांची व त्यांच्या उद्योगशीलतेची गुरुवर्यांनीं ठिकठिकाणीं स्तुति केली आहे हें खरें. पण त्यांच्या संस्कृतींत त्यांना कांहीं दोषही दिसले. व त्यामुळे त्यांचें साकल्ये-कहून आमच्या लोकांनीं अनुकरण करणें हितावह होणार नाहीं असें डॉक्टर-साहेबांनीं सदहू निबंधांत आपलें स्पष्ट मत नमूद केलें आहे. तो निबंध चाचून आम्हांस आश्चर्याची गोष्ट वाटली ती हीच कीं, गेल्या महायुद्धासारखें फ्रान्स व जर्मनी या दोन देशांमध्ये मोठें युद्ध होणार असें युरोपांतील एकंदर परिस्थिति पाहून डॉ० भांडारकरांनीं बरोबर २८ वर्षे पूर्वी जें भविष्य केलें होतें तें पुढें बरोबर ठरलें ! त्यामुळे पाश्चात्य संस्कृतीचा जडवादात्मक एकांगी-पणा डॉक्टरसाहेबांच्या लक्षांत येऊन तशा संस्कृतीचें अनुकरण आम्ही इकडे करावें असें आम्हांस केव्हांही वाटणार नाहीं असें गुरुवर्यांनीं स्पष्ट मत दिलें आहे. असो. डॉ० भांडारकरांनीं मग आमच्या देशांतील पूर्वीची राज्य-व्यवस्था व प्रस्तुतची इंग्लिश लोकांची व्यवस्था यांमधील फरक दाखवून त्यांच्यापासून आम्ही कोणत्या गोष्टी घेण्यासारख्या आहेत यांचें दिद्दर्शन करून आपला निबंध संपविला. निबंध रॉयल एशियाटिक सोसायटी पुढें वाचण्यांत आला त्यावेळीं अध्यक्षस्थानीं सर रेमंड वेस्ट हे विद्वान् गृहस्थ होते. तसेच त्या प्रसंगीं इतर युगोपीयन लोकही हजर होतेच. अशा मिश्र समाजापुढें दिलेल्या व्याख्यानांत प्रसंगानुरोधानें युरोपीयन समाजांत व युरोपीय संस्कृतींत दिसून

येणारे दोष निर्भीडपणें उघड करून दाखविण्यांत डॉ० भांडारकरांनीं जें धैर्य दाखविलें तें निःसंशय वाखाणण्यासारखें होतें असें कोण म्हणणार नाही ?

डॉ० भांडारकरांच्या आणखी एका लेखासंबंधानें आम्हास चार शब्द लिहावयाचे आहेत. तो लेख म्हणजे जावा बेटाच्या मध्यभागांत मिळालेल्या एका संस्कृत शिलालेखासंबंधाचा होय. तो लेख व त्यांत डॉक्टरसाहेबांनीं प्रदर्शित केलेले विचार आम्हांस प्रस्तुत काळीं वरेच महत्त्वाचे व आशाजनक वाटतात. म्हणूनच त्यासंबंधानें थोडेंसें लिहितों. तो शिलालेख संस्कृत भाषेत लिहिला आहे. व त्याच्या योगानें आमच्या देशाच्या दीड दोन हजार वर्षांपूर्वीच्या इतिहासावर चांगलाच प्रकाश पडत आहे. गुणाढ्य हा ख्रिस्ती शकाच्या पहिल्या किंवा दुसऱ्या शतकांत होऊन गेला. त्यानें रचलेल्या कथासरित्सागरनामक ग्रंथांत यवद्वीप व सुवर्णद्वीप यांचा उल्लेख आहे. तसाच तो रामायणाच्या किष्किंधाकांडांत देखील आहे. यवद्वीप म्हणजे जावाबेट व सुवर्णद्वीप म्हणजे सुमात्राबेट. कथासरित्सागरवरून असें स्पष्ट दिसतें कीं, प्राचीनकाळीं हिंदुस्थानचा सदरू आग्नेयी दिशेकडील द्वीपसमुदायांपैकी जावा, सुमात्रा वगैरे बेटाशीं व्यापार चालत असे. तसेंच या गोष्टीचें कांहीं शतकांनंतर आलेल्या फाहियान नांवाच्या चिनी प्रवाशाच्या हकीकतीच्या योगाने चांगलेंच समर्थन होतें. फाहियान हा इसवीसनाच्या पांचव्या शतकाच्या आरंभीं हिंदुस्थानांत येऊन गेला हें इतिहासांश श्रुतच आहे. त्यानें असें स्पष्ट लिहून ठेविलें आहे कीं, त्यावेळीं जावा बेटांत हिंदु व बौद्ध अशा दोन्ही धर्मांचे अनुयायी असून ते चांगले सुस्थितींत होते. म्हणजे ते लोक त्या बेटांत त्याच्याही पुष्कळ वर्षांपूर्वी आले असले पाहिजेत असें उघडच सिद्ध होतें.

जावा बेटांत एक दंतकथा प्रचलित आहे. त्यावरून पाहतां असें दिसतें कीं, शालिवाहन शककर्ता जो—“आदिशक”—त्यानें जावा बेटांत जाऊन हिंदु लोकांची तिकडे प्रथम वसाहत केली. त्या बेटांतील लोक हल्लीं तरी तोच शक वापरतात. एकंदरीत असें स्पष्ट दिसतें कीं, ज्या साहसी लोकांनीं ख्रिस्ती शकाच्या पहिल्या शतकांत हिंदुस्थानांतील कांहीं प्रांतांत—सिंध, राजपुताना वगैरे प्रांतांत—येऊन राज्यें स्थापन केलीं त्यांपैकींच कांहींनीं सदरील आग्नेयी दिशेकडील कांहीं बेटांत जाऊन वसाहत केली असावी.

पण यावेळच्या हिंदुधर्मात हिंदुस्थानमध्ये जी चिकाटी दिसून येते ती जावा बेटांतल्या हिंदुधर्मात दिसत नाही. वास्तविक ख्रिस्तपूर्व पहिल्या शतकापासून तो ख्रिस्तोत्तर चवथ्या शतकाच्या आरंभापर्यंत हिंदुस्थानांत बरेच परकीय लोक—उदाहरणार्थ, वॅक्ट्रियन ग्रीक, शक, पल्हव वगैरे—थेऊन वसाहत करून राहिले होते. त्यांनीं येतांना आपल्याबरोबर कोणताही धर्म आणून इकडे प्रसृत केला असें दिसत नाही. उलट त्यांनीं इकडे आल्यावर हिंदु लोकांपासूनच हिंदुधर्माचा अगर बौद्धधर्माचा स्वीकार केला. पुढे चवथ्या शतकांत जेव्हां इकडे हिंदु राजे झाले तेव्हां अर्थात्च हिंदुधर्माला चांगली ऊर्जित स्थिति प्राप्त होऊन ती सुमारे बाराव्या शतकाच्या आरंभापर्यंत टिकली. मध्यंतरी बौद्धधर्माचा हळूहळू न्हास होत जाऊन बाराव्या शतकाच्या पूर्वी त्याचे इकडून पूर्ण उच्चाटन झालेच होतें. असो.

याप्रमाणें सदर शिलालेखासंबंधानें संक्षिप्त विवेचन करून डॉ० भांडारकर हे उपसंहाररूपानें पुढीलप्रमाणें अभिमानपूर्वक हिंदु लोकांविषयी उत्तेजनपूर्ण उद्गार कढतातः—

“ ख्रिस्ती शकाच्या पहिल्या चार शतकांतील जर ब्राह्मणादि सर्व हिंदु जातीचे लोक, जलपर्यटनाविरुद्ध त्या काळीं असलेल्या शास्त्राज्ञा बाजूला सारून नव्वद नव्वद दिवसांचा प्रवास करून कांबोडिआ किंवा जावा—सुमात्रा या बेटांत जाऊन राहात व तिकडील मूळ रहिवासी लोकांना आपल्या संस्कृतीचा लाभ देत असत तर त्यांनीं हल्लींच्या एकुणिसाव्या शतकांत देखील यूरोप—अमेरिका खंडांचा प्रवास कां करूं नये तें समजत नाही. त्या वेळच्या आमच्या पूर्वजांच्या अंगी स्पष्ट दिसून येणाऱ्या उत्साह, साहस वगैरे उत्तम गुणांचा विचार केला म्हणजे प्रस्तुतच्या आमच्या अवनत स्थितींत देखील आमच्या लोकांच्या अंगी निसर्गतःच वसत असलेल्या कार्यक्षमतेबद्दल आशा वाटू लागते व आम्हीही उद्योग केल्यास कांहीं पराक्रम करून दाखवूं अशी मनांत उमेद उत्पन्न होते ! त्या काळीं आम्ही जशा शकलोकांपासून नव्याच चांगल्या गोष्टी शिकलों, तसा प्रस्तुत काळीं आमचा उत्साह पूर्ण व सुधारलेल्या इंग्लिश लोकांशीं संबंध आलाच आहे. कदाचित् या सर्व गोष्टी ईश्वरी योजनेप्रमाणेही घडत असतील. तेव्हां त्या इंग्लिश लोकांपासून त्यांचे चांगले गुण उचलून घेऊन आम्ही आपल्या देशाचा फायदा करून घ्यावा हें इष्ट नाही काय ? ”

डॉ० भांडारकरांनीं आपल्यामधील वैष्णव, शैव वगैरे धर्मपंथांवर एक ग्रंथ लिहून सन १९१३ मध्ये प्रसिद्ध केल्याचें मागील प्रकरणांत सांगितलेंच आहे. त्या संबंधानें एक सांगण्यासारखी गोष्ट राहिली ती हीच कीं, तें पुस्तक एका जर्मनीमधील संस्थेकडून प्रसिद्ध करण्यांत आलें. दुसरी लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट इतकीच कीं, तो ग्रंथ त्यांनीं त्यांच्या वयास ७५ वर्षे होऊन गेल्यावर लिहिला. इतकेंच नव्हे तर त्यांची त्यावेळीं दृष्टि मंद झाल्यामुळे त्यांनीं तो स्वतः निवेदन करून आपल्या “रीडर” कडून लिहविला ! व हे काम कैक वर्षे पूर्वीपासून चाललें होतें. या सगळ्या प्रकारांवरून गुरुवर्यांची कर्तव्यनिष्ठा व ज्ञानलालसा कोणच्या दर्जाची होती हें चांगलेंच व्यक्त होतें ! सदरील ग्रंथाची हस्तलिखित प्रत तयार झाली त्यावेळीं पूर्वोक्त जर्मन देशांतील संस्थेच्या चालकांपैकीं एका मुख्य गृहस्थाचें पत्र आलें होतें. त्यांत पुढील मजकूर आहे:—

“ I hereby congratulate you on the completion of your masterly work which undoubtedly will rouse the greatest interest especially among Western Scholars who have felt for a long time the want of a book on these subjects written by an expert like yourself. I heard with deep regret that your eye-sight is still impaired and I admire all the more the energy with which you have succeeded in completing your task in so excellent a manner.”

याप्रमाणें डॉ० भांडारकर यांच्या मुख्य मुख्य लेखांचें व ग्रंथांचें अगदीं त्रोटक रीतीनें येथवर विवरण केलें आहे. त्यावरून त्यांच्या वाङ्मयक्षेत्रांतील कामगिरी संबंधानें वाचकांस सहज कल्पना होईल. त्यांनीं ही जी आजन्म वाग्देवीची सेवा केली व संशोधनाच्या सारखें महत्त्वाचें काम केलें तेंच काम पुढें चालविण्यास एक साधन व्हावें व त्यायोगें गुरुवर्यांचें पुण्यास एक स्मारक व्हावें, अशी कल्पना सन १९१६ मध्ये त्यांचे शिष्य, मित्र व चहाते यांमध्ये निघून त्या कल्पनेला सन १९१७ सालीं मुंबईचे त्यावेळचे गव्हर्नरसाहेब लॉर्ड विलिंग्डन यांच्या हस्ते मूर्तस्वरूप देण्यांत आलें. तें स्मारक म्हणजे पुण्याचें “ भांडारकर प्राच्यसंशोधन मंदिर ” (The Bhandarkar Oriental Research Institute)

होय. ती इमारत पुण्यास फर्ग्युसन कॉलेज, सर्व्हंटस् ऑफ इंडिया सोसायटी वगैरे संस्थांच्या जवळच आहे. हें स्मारकमंदीर उघडण्यांत आलें त्या वर्षी—सन १९१७—डॉ० भांडारकरांच्या वयाला ८० वर्षे पुरीं झालीं होतीं. असें कायमचें स्मारक ज्यांच्या नांवानें सार्वजनिक रीतीनें त्यांच्या हयातींतच उभारण्यांत येतें असे पुण्यात्मे विरळा ! डॉ० भांडारकर हे जगद्विख्यात पंडित होते. अर्थात् त्यांचा ग्रंथसंग्रहही त्यांच्या कीर्तीप्रमाणेंच मोठा होता. तो बहुमोल ग्रंथसंग्रह त्यांनीं सदरील संस्थेलाच देणगी रूपानें अर्पण केल्याचें तिच्या स्थापनेच्या वेळींच जाहीर केलें. त्यांच्या ग्रंथसंग्रहांत म्हणजे लायब्ररींत कांहीं ग्रंथांच्या दुर्मिळ प्रति, संस्कृत भाषासंशोधनाचे सर्व मासिकांचे महत्त्वाचे अंक, सर्व तऱ्हेचे मूळ संस्कृत ग्रंथ व त्यांवरील अनेक भाषांत लिहिलेले टीकालेख वगैरे अत्यंत महत्त्वाचा सांठा केल्या आहे. तो सर्व ग्रंथसंग्रह आपल्या पाठीमागें डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीला अर्पण करण्याचें गुरुवर्यांनीं आपल्या मनाशीं ठरविलेंच होतें. पण इतक्यांत ही स्मारकाबद्दलची मध्येंच कल्पना निघून तिला झटपट मूर्तस्वरूप देखील देण्यांत आलें. अर्थात् डॉक्टरसाहेबांनीं आपला मूळ हेतु बदलून सदरें ग्रंथसंग्रह “भांडारकर इन्स्टिट्यूटलाच ” अर्पण केला तें ठीकच केलें. त्या ग्रंथसंग्रहामध्यें सुमारे तीन हजार पुस्तकांचा भरणा केलेला असून संबंध संग्रहाची सुमारे पंचवीस हजार रुपये किंमत होईल ! इतकी मोठी अत्यंत काळजीपूर्वक समृद्ध केलेली लायब्ररी एखाद्या संस्थेला एकदम देणगी म्हणून देणें ही कांहीं लहानसहान औदार्याची गोष्ट नव्हे !! फिरून आपण जें काम अर्धशतकावर अनन्य परिश्रमपूर्वक केलें तेंच आपलें आवडतें काम पुढें चालविण्याकरितांच जी संस्था जन्मास आली तिलाच ती देणगी देण्यांत देखील एक प्रकारचें औचित्यच होतें !

त्याच सालीं डॉ० भांडारकरांच्या वयाला ८० वर्षे पुरीं झाल्यामुळें त्यांचे शिष्य व चहाते मंडळींनीं, त्या संधीचा फायदा घेऊन निरनिराळ्या प्राचीन वाङ्मयात्मक विषयांवर ४० निबंध लिहून ते पुस्तकरूपानें गुरुवर्यांना अर्पण केले. सदरें चाळीस निबंधांचा सारांश देण्याच्या भरीस पडल्यास मनस्वीं ग्रंथविस्तार होईल. म्हणून फक्त किती निबंध कोणत्या सदरांखालीं येतात इतक्याचाच निर्देश करतो. म्हणजे सुज्ञ वाचकांस संबंध पुस्तकाची सहज कल्पना करतां येईल.

१. “वेद व पुराणकाल” या सदराखाली आठ निबंध आहेत.

२. “इतिहास-पुराणें” या खालीं दोन निबंध आहेत.
३. “पाली, बौद्धधर्म व जैनधर्म” या सदराखालीं चार निबंध आहेत.
४. “तत्त्वज्ञान” या सदराखालीं तीन लेख आहेत.
५. “इतिहास व पुराणवस्तुज्ञान” या खालीं दहा लेख आहेत.
६. “व्याकरण व व्युत्पत्तिशास्त्र” या सदराखालीं आठ आहेत.
७. “कला” या सदराखालीं पांच लेख आहेत.

भांडारकर इन्स्टिट्यूटमध्ये मूळ हेतूप्रमाणें आज आठ नऊ वर्षे काम चाल-
लेच आहे. पण त्यांपैकीं दोन गोष्टींचा प्रामुख्याने उल्लेख केला पाहिजे.
सदरील मंडळींनीं आपल्या “महाभारत” ग्रंथाची चिकित्सक दृष्टीनें लिहिलेली
अशी संपूर्ण आवृत्ति तयार करण्याचें प्रचंड काम अंगावर घेऊन ते ओंधचे
श्री. वाळासाहेब पंतप्रतिनिधि यांच्या आश्रयाखालीं चालविलें आहे. त्या-
पैकीं विराटपर्व पूर्वीच प्रसिद्ध झालें आहे. इतकें महत्त्वाचें व खर्चाचें काम
आपल्या देशांतील विद्याविभूषित मंडळींनीं आधुनिक काळांत हातीं घेतल्याचें
दुसरें उदाहरण आम्हांस माहीत नाही ? असो. त्याचप्रमाणें या भांडारकर इन्स्टि-
ट्यूटच्या मंडळींनीं आणखी एक चिरसंस्मरणीय गोष्टीचा उपक्रम केला. आजपर्यंत
प्राच्यभाषाविशारदांच्या परिषदा बहुतेक पाश्चात्य देशांतील एखाद्या मुख्य शहरीं
भरत असत. पण तशा प्रकारच्या परिषदा हिंदुस्थानांत भरविणें अत्यंत जरूर व
योग्य आहे, इतकेंच नव्हे तर तें काम यशस्वी तऱ्हेनें पार पाडणें शक्य आहे हें
सदरील भांडारकर इन्स्टिट्यूटनें सन १९१९ मध्ये वरील प्रकारची पहिली परिषद
पुण्यास भरवून सिद्ध करून दाखविलें आहे. त्या परिषदेचें अध्यक्षस्थान खुद्द
गुरुवर्य डॉ० भांडारकरांनींच भूषविलें होतें तें ठीकच होतें; पण त्यावेळीं अध्यक्ष
या नात्यानें गुरुवर्यांनीं केलेलें भाषण सर्व दृष्टींनीं अत्यंत महत्त्वाचें होतें. त्यांत
त्यांनीं कांहीं मुद्दे विशद करून जे सांगितले व जो कळकळीचा उपदेश केला तो
आमच्या मते वाङ्मयसंशोधनाच्या कामीं खपणाऱ्या मंडळींना नेहमींच मार्गदर्शक
होऊन राहाणारा असा आहे. ते म्हणतातः—

“संशोधनाच्या कामीं कांहीं युरोपीय पंडितांच्याकडून तर कांहीं एतद्देशीयांच्या
हातून दोष घडत असतात. सत्यैक दृष्टीनें पाहिल्यास दोन्ही प्रकारचे दोष आपण
टाळले पाहिजेत. आमच्यापैकीं कित्येकांस, आम्ही कांहीं गोष्टी परकीयांपासून

घेतल्या असतील ही कल्पनाच मुळीं मान्य नसते. उदाहरणार्थ, ज्योतिषांतलें राशिचक्र आम्ही वास्तविक ग्रीक लोकांपासून घेतलें. पण तें कित्येक विद्वान् मंडळी कबूल करीत नाहीत. खरें पाहिल्यास आमच्या राशींचीं नांवें हीं ग्रीक नांवांचींच रूपांतरें आहेत. फार काय, पण वराहमिहिरानें आपल्या ग्रंथांतील एका श्लोकांत त्या ग्रीक नांवांचाच स्पष्ट उल्लेख केलेला आढळतो. इतक्या गोष्टी स्पष्ट असतांना वरील प्रकारचा दुराग्रह काय कामाचा ? आतां युरोपीयन पंडितांच्या दुराग्रहाचा एक मासला पाहा. कित्येक पंडित आमच्या गृह्यसूत्रें व श्रौतसूत्रें या ग्रंथांत वर्णिलेल्या धर्मविधीला कमीपणा आणण्याकरितां त्या विधींची अमेरिकेंतील ताम्रवर्णी रानटी इंडियन लोकांच्या चालीरीतीशीं तुलना करीत असतात ! इतकेंच नव्हे तर ते आपल्या अतर्क्य तर्कशास्त्राच्या आधारावर आमच्या उपनयन-विवाहादि संस्कारांवर देखील असेच शिंतोडे उडविण्याचा यत्न करीत असतात ! परंतु त्या संस्कारांतून गोंवून गेलेल्या धर्मतत्त्वांसंबंधानें ते विचार करतील तर शपथ ! त्यांना जिकडे तिकडे त्या रानटी लोकांचा “ वैदू ” म्हणजे भोंदू वैद्य दिसतो. वास्तविक उपनयनसंस्कारांत सांगितल्याप्रमाणें वटूला गायत्री मंत्राचा उपदेश करणारा गुरु म्हणजे खुद्द त्या मुलाचा बापच असतो. पण तो वरील पंडितांना रानटी लोकांच्या “ वैदू ” सारखा दिसतो ! वैदू लोक अज्ञ रानटी लोकांना त्रास देणाऱ्या भूतपिशाच्चांना संत्रतंत्र करून पिटाळण्याचा प्रयत्न करीत असतील ! पण त्यांच्याशीं उपनयन संस्कारांतील मंत्रोपदेशाची तुलना करावयाची काय ? वस्तुतः त्या संस्काराप्रमाणें वटूला सवितादेवतेची उपासना करण्याची दीक्षा देऊन आचार्यानें अगर मुलाच्या बापानें त्या देवतेची-हे देवा, या ब्रह्मचार्याचें संरक्षण कर व याला आयुष्य दे !-अशी प्रार्थना करावयाची असते ! त्यांत बापानें आपल्याला भीति घालणाऱ्या भूतपिशाच्चांना पिटाळावयाचें नसतें. पण हें आडमार्गानें तर्क चालविणाऱ्या पंडितांना पटावें कसे ? ” असो. डॉ० भांडारकरांनीं आपल्या सदरील भाषणांच्या द्वारे जमलेल्या मंडळींना निक्षून सांगितलें कीं, ‘संशोधनाच्या कामीं वरील सारखे अज्ञानमूलक व विवेक्य-शून्य दुराग्रह आम्ही आपल्यामधून काढून टाकले पाहिजेत व आपलें काम केवळ सत्यैक दृष्टीनें केलें पाहिजे. ’ यामुळेच त्यांचें प्रथमपासूनच म्हणणें असं कीं, हें आमच्या प्राचीन वाङ्मयसंशोधनाचें काम आमच्या लोकांनींच केलें पाहिजे. त्याप्रमाणें आपल्या पन्नास वर्षांच्या वाङ्मयात्मक कारकीर्दीनंतर आमच्यांमधील

चरीच मंडळी या दिशेने काम करीत असलेली दिसतात याबद्दल गुरुवर्यांनी आपल्या भाषणांत आनंद व्यक्त करून व त्यांना अंतःकरणपूर्वक आशीर्वाद देऊन भाषण संपविले.

भाषणाच्या शेवटी डॉ० भांडारकर हे अशी आशा प्रकट करतात किंवाहुना असा आशीर्वाद देतात कीं, 'आमच्यामध्ये चांगले विद्वान् लोक उत्पन्न होवोत ! ते प्राचीन वाङ्मयक्षेत्रांत संशोधनकार्य करोत व ते आमच्या प्राचीन ग्रंथांवर व संस्कृतीवर वारंवार होणारे हल्ले व उडविले जाणारे शिंतोडे परतावेण्यास समर्थ होवोत ?' खुद्द डॉक्टरसाहेबांनी हे देशाभिमानाचे व्रत अर्धशतकावर चालविले. ते पुढेही तसेच चालू राहावे हीच त्या ज्ञानवृद्ध व तपोनिष्ठ गुरुवर्यांच्या मनांत अखेरपर्यंत प्रबळ इच्छा होती यांत आश्चर्य वाटण्याचे कारण नाही. पण हा डॉ० भांडारकरांचा वाङ्मय क्षेत्रांतला-अस्सल असला तरी पुस्तकांत व्यक्त झालेला-देशाभिमान सामान्य जनतेला समजावा कसा ? वस्तुतः जबाबदार विद्वान् लेखकांनी व शोधक बुद्धीच्या पुढाऱ्यांनी याची माहिती स्वतः करून घेऊन ती लोकांस करून द्यावयाची. पण इतकी तसदी घेतो कोण ? वास्तविक हीं मते डॉ० भांडारकरांचीं निदान गेलीं पन्नास वर्षे अगदीं अबाधित होतीं. विहणा येथील प्राच्य-परिषदेसंबंधाचा त्यांनी आपला निबंध सन १८८७ मध्ये वाचला होता. असो. पण तेच डॉक्टरसाहेब थोडेसे प्रमुखत्वाने राजकारणांत पडते, तर कदाचित् त्यांचा देशाभिमान लोकांच्या जास्त परिचयाचा झाला असता ! असो. त्यांच्या आपल्या प्राचीन पूर्वजांविषयींच्या अभिमानाचे आणखी एक दोन मासले देऊं.

कित्येक युरोपीयन पंडितांच्या मते हिंदुस्थानांतील वैष्णव किंवा भागवत धर्माच्या वाढीला ख्रिस्तीधर्माचीं मते बऱ्याच अंशीं कारणीभूत झालीं असलीं पाहिजेत. ग्रीयर्सन साहेबांनी एकदा असे मत प्रतिपादन केले होते. पण ते चुकीचे मत डॉ० भांडारकरांनी खोडून काढले. भागवत धर्माची उत्पत्ति व वाढ ही या देशांत किती जुनी आहेत हे त्यांनी आपल्या Vaishnavism, Shaivism other sects या पुस्तकांत सप्रमाण सिद्ध केलेलेच आहे.

दुसरे कित्येक युरोपीयन पंडित म्हणत कीं, संस्कृत ही मुळीं spoken language म्हणजे प्रचारांतली भाषाच कधीं नव्हती ! पण हे मत देखील गुरुवर्यांनी खोडून काढले. संस्कृत भाषा ही बोलावयाची भाषा असल्याशिवाय

त्या भाषेंत गीता, उपनिषदे, भारत-रामायण, काव्ये, नाटके, चंपू वगैरे असले उत्तमोत्तम ग्रंथ निर्माण होणेंच शक्य नाहीं. शिवाय ती भाषा अस्खलित रीतीनें बोलणारे कांहीं जुने पंडित अद्यापिही या देशांत आहेत. याबद्दल ऑक्सफर्डचे प्रो. मॅकडोनेल यांनीं आपली खात्री करून घेतली आहे. हे साहेब हिंदुस्थानांत कांहीं वर्षांपूर्वी आले होते हें प्रसिद्ध आहे.

कांहीं पाश्चात्य पंडितांनीं तर “ होमरच्या ग्रंथावरून कोणी आमच्या रामायणाची रचना केली असावी ” असें उघड उघड रीतीनें प्रतिपादन केलें होतें. फार काय, पण सर रेमंड वेस्टसारख्या विद्वान् गृहस्थांचें देखील असेंच मत झालें होतें असें समजतें. याला डॉ० भांडारकरांचें मासलेवाईक उत्तर होतें. ते म्हणत कीं, “ एकाची बायको दुसऱ्यानें पळवून नेण्यासंबंधाची कल्पना ही इतकी अजब चीज आहे काय ? कीं, ती अमक्या राष्ट्रांतच प्रचलित असावी व तमक्या राष्ट्रांत नसावी ? ” या कोटीनें वेस्टसाहेब अगदीं निरुत्तर झाले यांत आश्चर्य नाहीं. शिवाय या विषयावर कै० न्या० तेलंगांनीं लिहिलेला निबंध तर प्रसिद्धच आहे !

सर रेमंड वेस्ट प्रभृति दुसऱ्या कांहीं युरोपीयन पंडितांचें म्हणणें असें असे कीं, इकडच्या जुन्या पंडितांना अगर जुन्या ग्रंथकारांना logic (तर्कशास्त्र) ची अगर त्याच्या Technical शब्दांची (परिभाषेची) चांगलीशी माहितीच असलेली दिसत नाहीं ! हें देखील त्यांचें म्हणणें डॉ० भांडारकरांनीं गौतमप्रणीत न्यायशास्त्र, त्यानंतरचे ग्रंथ, तर्कशास्त्र, तर्कसंग्रह वगैरे विषयांची माहिती देऊन खोडून काढलें ! वास्तविक अशा विषयांवरील प्राचीन ग्रंथकार प्रथम कसे मूळ परिभाषा देत असतात, व मग त्यापासून उत्पन्न होणाऱ्या निरनिराळ्या पारिभाषिक शब्दांच्या व्याख्या देऊन ते कसे क्रमानें विषय प्रतिपादन करीत असतात वगैरे सदरू शंकितांस डॉक्टरसाहेबांनीं माहिती करून देऊन त्यांचे अज्ञानमूलक ग्रह दूर केले.

यापैकीं बरीच माहिती आपल्याला कै० सर नारायण चंदावरकरांकडून समजली असें डॉ० भांडारकरांचे बंधु रा० ब० वासुदेव गोपाळ भांडारकर यांनीं आम्हांस सांगितलें. असो. तात्पर्य, डॉ० भांडारकरांनीं अनेक प्रसंगीं आपल्या देशाविषयी, आपल्या प्राचीन धर्माविषयी व आपल्या पूर्वजांविषयीं रास्त तो अभिमान व्यक्त

केला आहे, इतकेंच नव्हे तर त्यांनीं त्यायोगें सुधारलेल्या राष्ट्रांत हिंदुस्थान देशाची कौर्ति वाढविली आहे. डॉ० कील हॉर्न साहेबांनीं तर आपल्या एका पत्रांत गुरुवर्यांना (“one of the greatest Sanskrit Scholars India has produced in modern times) हिंदुस्थान देशांत आधुनिक कालांत होऊन गेलेले उत्तमोत्तम संस्कृतज्ञ पंडित ” असें म्हटलेलें आहे. डॉ० भांडारकरांचा जगांतील विद्वान् लोकांशीं—हिंदुस्थानमधील लोकांशीं तर असेच !—बराच मोठा पत्रव्यवहार असे. तो त्यांचे चिरंजीव अगर नातू यांपैकी कोणीही पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध केल्यास लोकांचें मनोरंजन होऊन त्यापासून लोकांस किती तरी बोध घेतां येईल. आम्हांस जीं कांहीं थोडीं पत्रें पाहावयास मिळालीं, त्यांतील माहितीचा या पुस्तकांतून आम्ही ठिकठिकाणीं कामापुरता उपयोग केला आहे. असो.

डॉ० भांडारकर हे जगांतील विद्वान् लोकांचे एक मुख्य सल्लागार (General Referee) होते. त्यांना आज इंग्लंडमधून एकानें, तर उद्यां फ्रान्समधून दुसऱ्यानें; परवां जर्मनीमधून तिसऱ्यानें अशीं पत्रें लिहून हरएक बाबतींत त्यांचें मत विचारावें. असें अखेरपर्यंत चाललें होतें ! सर्वच पत्रांचा इकडे उल्लेख करणें शक्य नाहीं. सबब फक्त आठ दहा पत्रांचाच उल्लेख करतो. पैकीं लॉर्ड रे व लॉर्ड हॅरीस या दोन माजी गव्हर्नरसाहेबांच्या पत्रांचा निर्देश मागे केलाच आहे. इंग्लंडहून मिस्तर कर्कहॅम व त्यांचें कुटुंब यांचीं डॉक्टरसाहेबांस वरचेवर कुशल प्रश्न अगर दुसरी माहिती विचारण्याकरितां म्हणून पत्रें येत असत. प्रो० मॅक्समुल्लरसाहेबांशीं वायुपुराणाच्या भाषांतरासंबंधानें बरेच दिवस पत्रव्यवहार चालला होता. अखेर कांहीं घरगुती अडचणीं—मुळें गुरुवर्यांच्या हातून तें भाषांतर केलें गेलें नाही, ही दिलगिरीची गोष्ट ! असो. हंगेरीहून डॉ० बुल्हरसाहेबांचा हिंदुस्थानदेशांतून कांहीं जुनें हस्तलेख अगर त्यांच्या नकला मिलविण्यासंबंधाचा पत्रव्यवहार पुष्कळ दिवस चालू होता. लंडनहून न्हिस डेविड्सचीं बौद्धधर्माविषयींचीं कांहीं चर्चा करण्याकरितां म्हणून लांबच लांब पत्रें येत असत. फ्रान्स देशांतून सिल्व्हेन लेव्ही यांचीं कांहीं पालीभाषेतील ग्रंथांसंबंधानें माहिती विचारण्याकरितां पत्रें येत असत. एडिंबरोच्या युनिव्हर्सिटीतील एक प्रोफेसर डॉ० एगलिंग यांनीं डॉ० भांडारकरांना कांहीं वर्षांपूर्वीं एक पत्र लिहून त्यांच्या संस्कृत दोन पुस्तकांचा आपल्यास चांगला उपयोग झाला म्हणून त्यांचे आभार मानले होते. बर्लीनच्या युनिव्हर्सिटीचे “प्रो०

एडवर्ड साचाउ" यांनी सन १८९२ आक्टोबर २० चें पत्र लिहून आपल्याला एक गुजराथी भाषेचा प्रोफेसर मिळेल काय ? म्हणून विचारलें होतें. बटेव्हिया येथील एका प्रोफेसरनें १८९० मध्ये एक पत्र लिहून कथासरित्सागरचा कर्ता गुणाढ्य याच्या कालाविषयीं पृच्छा केली होती ! असो. इतकाच उल्लेख पुरे. हा सर्व प्रकार पाहून डॉ० भांडारकरांनीं आपल्या मताला जी एक प्रकारची आपल्या अखंड व्यासंगानें अधिकारयुक्तता प्राप्त करून दिली होती तिजबद्दल आम्हांस सदहू पत्रव्यवहार पाहून आश्चर्य व अभिमान तर वाटलाच. पण जे जे कोणी महाराष्ट्रीय मंडळी मोकळ्या मनानें हा प्रकार वाचतील त्यांना देखील असेंच आश्चर्य व असाच अभिमान वाटेल अशी आम्हांस खात्री वाटते. पण याच्याही पैक्षां आम्हांस जास्त आश्चर्य व आदर वाटतो तो पाश्चात्य पंडितांच्या शोधक-बुद्धीबद्दल व त्यांच्या उद्योगशीलतेबद्दल ! डॉ० भांडारकरांच्या पत्रव्यवहारांत बर्लीनच्या प्रोफेसर गेल्डनेरसाहेबांचें एक संस्कृत भाषेत व देवनागरी लिपींत लिहिलेलें असें पत्र सांपडलें ! तें पाहून आम्हांस खरोखर सानंद आश्चर्य वाटलें. तें पत्र खालीं जसेचें तसें देतोः—

स्वस्ति ! बर्लीनाख्यराजधानिनिवासी गेल्डनेरनामक उपाध्यायः पुण्याख्यपत्तने श्री भांडारकराचार्य विद्यावृद्धं सर्वशास्त्रभांडागारं प्रणम्य सविनयं विज्ञापयति । श्री वूलेरभट्टेनापमृत्युरूपकालदृष्टेन समस्तशास्त्रसंग्रहे Grundriss der Indo-Arischen Philologic इत्युक्ते श्रुतिलक्षणस्य सरहस्यमंत्रब्राह्मणकलापस्य प्रपंचने नियुक्तोऽस्मि । अत्र स्वाध्यायविषये शाकलशाखा पाठांतररहिता श्रूयत आहो स्विच्छोत्रिपरंपराप्राप्तानि पाठांतराणि कानिचित्क्वचिच्छ्रूयंत इति चिंत्यते । भवतः प्रमाणं नाहम् । वेदतत्त्वपारं तितीर्षुः । अत एव यावच्छक्यं यथावसरं वा भवंत उत्तरप्रसादं कर्तुमर्हतीति मे सविनया विज्ञप्तिः सदा भवदादेशवर्तिनः ॥

भद्रं नो अपि वात य

मना दक्षमुत क्रतुम् । भद्रं वः ॥

Prof. Dr. K. F. Geldner

Berlin N. W.

Bandel strasse 96

Densrch land.

वरील शार्मण्यदेशीय पंडितानें आपल्या जवळ अत्यंत लीनता घेऊन डॉ० भांडारकरांना संस्कृतमध्ये लिहिलेलें पत्र वाचून आमच्या मनांत नानाप्रकारचे विचारतरंग उठूं लागले ! जर्मन लोकांसारख्या निराळ्या संस्कृतींत वाढलेल्या उद्योगी व शोधक मंडळींनीं इकडील संस्कृत सारख्या अत्यंत प्राचीन पण समृद्ध भाषेचा अभ्यास करून आमच्या देशांतील वेदादि ग्रंथांतील पाठांतरांच्या युक्तायुक्ततेसंबंधानें चर्चा करावी व डॉ० भांडारकरांसारख्यांचा लीन भावानें सल्ला विचारावा, इतक्या एका गोष्टीपासून आम्ही कितीतरी बोध घेण्यासारखा आहे ! आणि हेंच डॉ० भांडारकरांनीं एकसारखीं पन्नास वर्षे आमच्या तरुण पदवीधर मंडळींना अत्यंत कळकळीनें केलेल्या उपदेशाचें सार होतें ! ! दुसरें काय ? सदहू पत्राचा पुण्याच्या “रत्नाकर” मासिकाच्या चालकांनीं मुद्दाम एक ब्लॉक तयार करवून तें पत्र जसेंचें तसें त्या मासिकाच्या सप्टेंबर १९२६ च्या अंकांत प्रसिद्ध केलें याबद्दल ते निःसंशय स्तुतीस पात्र आहेत.

प्रकरण वारावें.

(समाजकार्य.)

कांहीं गैरसमज !

आतांपर्यंत डॉ० भांडारकरांच्या मुख्य दोन प्रकारच्या कामगिऱ्यां-संबंधानें विवेचन केलें. सहा ते आठ या प्रकरणांत त्यांनीं अध्यापक अगर शिक्षणविषयक एक “तज्ज्ञ” या नात्यानें केलेल्या कामगिरीचें निरूपण केलें. आणि त्याच्या पुढील तीन प्रकरणांत त्यांनीं एक संस्कृतज्ञ पंडित व पुराण-वस्तुसंशोधक या नात्यानें काय काम केलें याचें विवेचन केलें. आतां त्यांच्या तिसऱ्या प्रकारच्या कामगिरीसंबंधानें लिहावयाचें आहे. डॉ० भांडारकरांनीं खरी सार्वजनिक प्रकारची उपयुक्त व महत्त्वाची अशी कोणती कामगिरी केली असेल तर ती सामाजिक व धार्मिक बाबतींतील होय. या संबंधानें इथून पुढें क्रमशः विवरण येईलच. पण तत्पूर्वीं एक दोन सामान्य मुद्यांसंबंधानें खुलासा करावा हें इष्ट वाटतें.

डॉ० भांडारकरांना आपल्या देशाचा, आपल्या प्राचीन आर्य संस्कृतीचा व आपल्या पूर्वजांचा योग्य अभिमान होताच. व ही गोष्ट मागील प्रकरणांवरून स्पष्ट झालीच आहे. गुरुवर्य हे राजकीय बाबतींत कधीं प्रमुखत्वानें फारसे पडले नाहीत. व त्या बाजूला त्यांच्या मनाची प्रवृत्तिही नव्हती. याचा अर्थ मात्र असा नव्हे कीं, त्यांना आपल्या देशाची राजकीय दृष्टीनें प्रगति व्हावी असें वाटत नव्हतें अगर त्यांना सरकारकडून कोणताही उघड उघड अन्याय अगर जुलूम झाला तर तो खपत असे ! असे प्रसंग आले त्यांपैकीं कित्येकदां तर सरकारी धोरणाचा निषेध करण्याकरितां लोकांनीं चालविलेल्या चळवळींत त्यांनीं भागही घेतलेला होता. पण त्या दिशेनें आपल्या उद्योगसर्वस्वाचें ध्येय ठरवून त्यांनीं फेरोजशहा ! मेधा, तेलंग अगर गोखले यांच्याप्रमाणें राजकीय बाबतींत प्रमुखत्वानें कधीं काम केलेलें नव्हतें, ही गोष्ट मात्र खरी. म्हणजे लोकसमाजापुढें वरचेवर कोणत्या ना कोणत्या तरी निमित्तानें येऊन त्यास आपलें काम दाखविण्याचा अगर (इच्छा असल्यास) लोकप्रिय होण्याचा जो कांहीं मंडळींना (सर्वोनाच तशी इच्छा असते असें नाही) मार्ग मोकळा असतो तो डॉक्टर-साहेबांनीं आपल्या हातानींच आपणांस बंद करून टाकलेला होता ! पण याचा परिणाम मात्र विपरीत झाला ! राजकीय बाबी ह्या प्रस्तुत काळीं कित्येक मंडळीस केवळ आपलें जीवितसर्वस्व वाटतात. त्यामुळे त्यांना जे लोक राजकीय कामांत नेहमीं धामधूम उडवून सरकारावर अगर प्रतिपक्षांवर यथेच्छ तोंडसुख घेतात तेच कायते,

सर्वेगुणा राजकमाश्रयन्ते ।

या न्यायानें केवळ सकलगुणनिधान आहेत असें वाटत असतें. अशा मंडळींकडून असें नेहमीं लेखनद्वारा अगर भाषणद्वारा भासविण्यांत येत असे कीं—व असें भासविण्यांत मोठा देशाभिमान आहे असेंही त्यांना वाटत असे !—डॉ० भांडारकरांना स्वाभिमान नाही, आपल्या देशाचा अभिमान नाही व आपल्या धर्माचा अभिमान नाही ! त्यांना सर्व युरोपीयन लोकांचें चांगलें वाटत असे. युरोपीयन लोकांचा समाज, त्यांचा धर्म, त्यांचें वाङ्मय—बहुतेक सर्व त्यांचें गुरुवर्यांना चांगलें वाटत असे. म्हणजे एका शब्दांत सांगावयाचें तर डॉ० भांडारकर हे देहानें मात्र हिंदु असून मनानें ते केवळ इंग्लिशमय बनले होते ! बरें, याप्रमाणें

लोकांस भासविण्याचा प्रकार थोडे दिवस चालून नंतर तो बंद पडला असें म्हणावें तर छेः, तसें कोठचें व्हावयाला ? तशा टीकेची परंपरा जी मूळ निबंध मालाकारांपासून सुरू झाली ती थेट “भाला”कारापर्यंत व “नवाकाळ”कर्त्यापर्यंत येऊन पोचली आहे ! म्हणजे ती जवळ जवळ डॉ० भांडारकरांना सर्व जन्मभर पुरली ! बरें, असें भासविण्याच्या प्रकाराला सत्याचा आधार तरी कितीसा ? पण ती चौकशी करावी कोणी व कां ? त्यांना वाटे कीं, सदहू टीकेची परंपरा पन्नास वर्षे चालत आली ती काय आधाराशिवाय ? शिवाय या मंडळीला अत्यंत प्रिय असलेल्या राजकीय चळवळींत डॉक्टरसाहेब पडत नसत ही एक व त्यांना अप्रिय असलेल्या सामाजिक चळवळीचें त्यांनीं पुरस्कर्तृत्व पतकरलेलें होतें ही दुसरी, अशा दोन उघड गोष्टी भक्कम आधाराला असल्यावर तिसऱ्या-चवथ्या आधाराची जरूर काय ?

सदहू टीकाकारांची डॉ० भांडारकरांसंबंधानें—ते हयात असतांनाच केवळ नव्हे तर ते दिवंगत झाल्यावर देखील !—कशी मनोवृत्ति असते याचे ताजे मासले पाहावयाचे असल्यास वाचकांनीं पुण्याच्या “भाला”कारांनीं लिहिलेला एक व मुंबईच्या “नवाकाळ”कर्त्यांनीं लिहिलेला एक, असे दोन मृत्युलेख कृपा करून वाचावे. त्या दोन लेखांतून फक्त दोनच लहानसे उतारे देतो. डॉ० भांडारकरांसंबंधानें मृत्युलेख लिहितांना पुण्याचे “भाला”कार असें लिहितातः—

“ धार्मिक बाबतींत त्यांनीं (डॉ० भांडारकरांनीं), कै० न्या० रानड्यांनीं व त्यांच्या इतर समवयस्क किंवा अनुवयस्क मित्रांनीं जो “प्रार्थनासमाज” या नांवानें एक नवीन पंथ स्थापन केला, तो पंथ मूर्तिपूजेविरुद्ध असल्याकारणानें आम्हांस विलकूल पसंत नाहीं. हा नवीन पंथ स्थापन करून त्यांनीं हिंदु धर्माला धक्का देण्याचा जो निष्कारण प्रयत्न केला, तो त्यांनीं करावयास नको होता. सदर प्रार्थनासमाज मृत्यूच्या द्वारीं वसल्याकारणानें त्यासंबंधानें डॉक्टरसाहेबांविरुद्ध आम्ही फारसें लिहूं इच्छित नाहीं. राजकारणांत डॉक्टरसाहेबांनीं फारसा भाग घेतलेला आमच्या पाहण्यांत किंवा ऐकिवांत नाहीं. तरी पण एवढी गोष्ट खरी आहे कीं, अव्वल पिढीतील इतर पदवीधरांप्रमाणें डॉक्टरसाहेबांचेही असें मत होतें कीं, इंग्लिश लोक हे दुसरे देवदूत असून त्यांच्याकडून हिंदुस्थानचें कोटकल्याण होणार आहे. डॉक्टरसाहेबांचें हें मत

किती चुकीचे होते, हे या पिढीतील लोकांना सांगण्याची जरूरी नाही. धार्मिक, सामाजिक व राजकीय बाबतींत डॉक्टरसाहेबांच्या अंगी विशेष कौतुक करण्यासारखे गुण होते, असें आम्हांस वाटत नाही. फक्त संस्कृत भाषेचा पूर्ण अभ्यास करून व त्यांत विशेष प्राविण्य मिळवून जन्मभर सरकारी नोकरी करण्यापलीकडे त्यांच्या हातून दुसरी देशसेवा घडलेली नाही.” (ता. ६-९-२५ च्या सुबोधपत्रिकेत घेतलेला उत्तरा पाहा).

तशाच प्रसंगी मुंबईचे “ नवाकाळ ”कते आपल्या (ता. २६-८-२५) अंकांत लिहितांना म्हणतात:—

“ पाश्चिमात्य सुधारणांचे वजन लोकांवर पडण्याकरितां जीं नवीं घराणीं उत्पन्न करण्यांत आलीं त्यांत डॉ० भांडारकर यांच्या घराण्याला अग्रस्थान देणें जरूरीचें आहे. ” × × × × “ राजकीय उलाढालींचा परिचय नसल्यामुळे इंग्रजी समाजाचे अनुकरण केल्याशिवाय हिंदीसमाजास गत्यंतर नाही असें त्यांचे ठाम मत बनलें होतें. ” × × × × “ ज्या समाजव्यवस्थेमुळे (युरोपीयन) महायुद्धासारखी आपत्ति युरोपखंडावर कोसळली, ज्या समाजव्यवस्थेमुळे एशिया-खंडांतील सर्व लोक आज पिळून निघत आहेत, ज्या समाजव्यवस्थेमुळे खुद्द युरोपखंडांत रशियासारख्या वड्या साम्राज्यांतही बोलशेव्हिकांची उलथापालथ शक्य झाली आहे, आणि ज्या समाजव्यवस्थेमुळे खुद्द इंग्लंडांत मजुरांचे संघ सर्वस्वी व्यवहार एकदम बंद पाडण्याची धमकी घालण्याइतके आज समर्थ झाले आहेत, ती समाजव्यवस्था हिंदुस्थानापुढें आज आदर्श म्हणून कोण ठेवणार ? ”

संदर्भ दोन उतान्यांतील सर्व विधानें निराधार आहेत हे सहज सिद्ध करतां येईल. परंतु तसें करण्यापूर्वीं मागे ज्या विशिष्ट प्रकारच्या टीकाकारांच्या परंपरेचा उल्लेख केला त्या संबंधानें प्रथम चार शब्द लिहिले पाहिजेत. संदर्भ परंपरेचा उल्लेख कै० सर नारायण चंदावरकरांनीं सुमारे वीस वर्षांपूर्वीं प्रथम आपल्या एका अत्यंत सुविचारपरिप्लुत लेखांत (Vide his article published in the ‘Times of India,’ dated 2nd November 1908) केला आहे. त्याचा आम्ही इकडे फक्त अनुवाद केला आहे. तशा प्रकारची टीकापद्धत कै० विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांच्या वेळेपासून जी सुरू झाली ती त्यांच्या हयातींत—सात आठ वर्षे—तर चाललीच. पण ती परंपरा मग लो० टिळकांनीं सुमारे

पंचवीस तीस वर्षे पुढें चालविली आणि आतां टिळकांच्या पाठीमागे ती परंपरा त्यांचे कांहीं शिष्य चालवीत आहेत. त्याच परंपरेतील दोन लेखकांच्या लेखांचा वर उल्लेख केला. असो. सदहू टीकापद्धतीतील मुख्य लक्षणे काय व तिच्यापासून एकंदरीत काय परिणाम झालेले दृष्टीस पडतात यासंबंधानें विवेचन करण्यापूर्वी तिचे आद्यप्रवर्तक जे चिपळूणकर व टिळक यांच्याविषयी थोडेसे लिहिणें जरूर आहे.

निबंधमालाकार कै० विष्णुशास्त्री चिपळूणकर व जुने केसरीकार कै० लो० टिळक या उभयतांसंबंधानें आमची अनादरबुद्धि नसून त्यांनीं केलेल्या देशाच्या कामगिरीसंबंधानें आम्ही नेहमीं स्तुतिपरच उद्गार काढीत असतो. सदहू दोन पुरुषांची प्रत्यक्ष अशी आम्हांस मुळींच माहिती नव्हती. शास्त्रीबुवांची झाली ती त्यांच्या निबंधमालेच्या वाचनानें. व टिळकांची ओळख झाली ती त्यांच्या लेखांवरून व त्यांनीं चालविलेल्या अनेक चळवळींवरून. शिवाय टिळकांना प्रत्यक्ष ओळखणाऱ्या वऱ्याच मित्रांकडूनही त्यांच्या बुद्धिमत्तेसंबंधानें, त्यांच्या धैर्यासंबंधानें व त्यांच्या निष्कलंक नैतिक वर्तनासंबंधानें आम्हांस माहिती मिळाली आहे, ती निराळीच. यामुळे व आम्ही पुष्कळ वर्षांचे केसरीचे वाचक असल्यामुळे विशेषतः आमचे खुद्द मुंबईस गेल्या शतकाचीं शेवटचीं पंधरा वर्षे वास्तव्य असल्यामुळे त्या काळाच्या व त्या नंतरच्या बहुतेक चळवळींचें चित्र आमच्या डोळ्यांपुढें आहे ! त्या सर्व चळवळींमधून एक मुख्य पुढारी म्हणून टिळकांचें नांव नेहमीं जनतेपुढें असेच. असो. एकंदरीत टिळकांविषयीं आमची ज्यबुद्धि असून कांहीं कांहीं बाबतींत तर आम्ही त्यांना शास्त्रीबोवांपेक्षां वरचें स्थान देतो. असो. गेल्या शतकाच्या अंतिम चरणाच्या सुरवातीस जी सामान्यतः प्रथम सुशिक्षित पिढीतील मंडळीची सरकारी नोकरीकडेच प्रवृत्ति होती, तिचा (जरी यांनीं पांच सहा वर्षे नोकरी केली होती तरी) मोह दूर सारून स्वतंत्र धंदा करून मध्यम स्थितीतील माणसांत पुण्यासारख्या शहरांत चरितार्थ चालविणें शक्य आहे, हें तरुणमंडळींस शास्त्रीबोवांनींच प्रत्यक्ष उदाहरणानें दाखवून दिलें ! त्याचप्रमाणें त्यांनीं त्या वेळपर्यंत चालत आलेल्या इंग्रजी ग्रंथांच्या भाषांतररूपानें मराठींत ग्रंथनिर्मिति करण्याच्या पद्धतीला फांटा देऊन नवीन “अडिसन-मेकॉले” यांच्या धर्तीवर निबंध लिहिण्याचा प्रघात पाडला. मराठी भाषा सुधारण्यासंबंधानें त्यांनीं “ डॉ० जॉन्सन ” यावरील निबंधाच्या शेवटीं शेवटीं जे विचार

प्रकट केले आहेत ते खरोखर अत्यंत स्तुत्य असून त्यांवरून चिपळूण-करांची स्वभाषेविषयींची कळकळ चांगलीच व्यक्त होते. असो. या त्यांच्या कामगिरीबद्दल-आणि ही कामगिरी कांहीं लहानसहान नव्हे !-विष्णुशास्त्री हे सदैव महाराष्ट्रीय लोकांच्या स्तुतीस व आदरास पात्र राहातील. लो० टिळकांची कामगिरी ही निःसंशय शास्त्रीबोवांच्यापेक्षां श्रेष्ठ दर्जाची होती. टिळकांची बुद्धिमत्ता, त्यांच्या कार्याचा विस्तर, त्यांनीं हातीं घेतलेल्या विषयांची विविधता व शास्त्रीबोवांची विषयनिरूपणाची अंमळ पाल्हाळिक पद्धत टाकून यांनीं सुरू केलेली मराठींत अगदीं मुद्देसूद, सार्धी-मग विषय कितीही रुक्ष अगर गहन असो !-व सुटसुटीत वाक्ये लिहिण्याची भाषापद्धति, या सर्व गुणांबद्दल टिळकांची तारीफ केलीच पाहिजे ! अशा गुणसमुच्चयाचा ते देशकार्याकरितां पंचवीसतीस वर्षेपर्यंत-त्रिचान्या विष्णुशास्त्र्यांचा सर्व सार्वजनिक उद्योग फक्त सातआठ वर्षेच चालला !-उपयोग करू शकले ही परमेश्वरी कृपा होय ! इतका सर्व व्याप संभाळून पुन्हां प्राचीनवाङ्मयोदधीत अवगाहन करून “ ओरायन ” व “ आर्किटकहोम इन वि वेदाज् ” असले गहन विषयावर विद्वत्ताप्रचुर ग्रंथ लिहिण्या-इतकें टिळक आपलें थंड डोकें कसे ठेवू शकत याचेंच आम्हांस राहून राहून आश्चर्य वाटतें ! हें एक स्थितप्रज्ञाचें लक्षण आहे. तें टिळकांच्या समवयस्क अशा दुसऱ्या कोणत्याही महाराष्ट्रीय पुढाऱ्यांत आम्हांस दिसून आलें नाहीं ! असो. खुद्द टिळकांशीं आमचा एका बाबतींत कांहीं वर्षांपूर्वीं एक दोन वेळां पत्र-व्यवहार झाला होता, हें मागें एकवार सांगितलेंच आहे. त्यांचा “ गीतारहस्य ” हा ग्रंथ महाराष्ट्रांत परम वंदनीय होण्याच्या लायकीचा आहे. व मराठी भाषेत तर तो “ एकमेवाद्वितीयम् ” असा आहे ! व त्याप्रमाणें आम्ही वरील पत्र-व्यवहाराच्या वेळीं त्यांना विनयपूर्वक कळविलेंही होतें. तात्पर्य, लो० टिळकांची अगर कै० विष्णुशास्त्री यांची योग्यता आम्ही ओळखीत नव्हतो अगर त्यांच्या-बद्दल आम्हांस आदर वाटत नाहीं, असें मुळींच नाहीं. अर्थात् पुढील मजकूर वाचून कोणाचाही गैरसमज होऊं नये एवढ्याच करितां हा स्पष्ट खुलासा केला आहे. असो.

पण विष्णुशास्त्री व टिळक यांनीं सामान्यतः सुरू केलेली टीकापद्धत ही मात्र आम्हांस विलकूल पसंत नव्हती हें येथें प्रथम सांगितलें पाहिजे. त्या पद्धतींतलें मुख्य लक्षण म्हणजे खऱ्या-खोट्याकडे फारसें पाहावयाचें नाहीं, टीकाविषया-

संबंधीं नीट चौकशी करावयाची नाही आणि प्रतिपक्ष्यांवर—विशेषतः ज्यांचीं मते आपणांस पसंत नसतील त्यांच्यावर—टीकेची नुस्ती झोड चालवून त्यांच्याविषयीं लोकांत गैरसमज व तिरस्कार उत्पन्न होईल अशी भाषा वापरावयाची ! मग ते प्रतिपक्षी कितीही मोठे अगर विद्वान् असोत. अशा टीकापद्धतीपासून सत्याचा अपलाप होऊन असत्याचा प्रसार तर होतोच. पण त्यापासून तरुण व अप्रबुद्ध लोकांस वाईट प्रकारचें वळण लागून ते उच्छृंखल होण्याचा संभव असतो. आणि हाच आमच्यामते अत्यंत अनिष्ट परिणाम होय ! या टीकापद्धतीविषयीं चंदावरकर आपल्या पूर्वोक्त लेखांत म्हणतातः—

The critic's scorn ridicule and raillery where there enough and to spare. No leader of the community of his time great or small, escaped it. He delighted in denouncing them x x x x ... The Shastri had followers who on his death continued his mission through their leading organs in the Press. That School formed and gave an impetus to a certain style of writing in Marathi which has been generally imitated.

तात्पर्य, या टीकेत तिरस्कार, उपहास, थट्टा हे भाव तर असावयाचेच. त्या टीकेच्या तडाक्यांतून तत्कालीन कोणताच पुढारी सुटत नसे ! शास्त्रीबोवांचे कांहीं अनुयायी आहेत. त्यांनीं त्यांचें व्रत वर्तमानपत्रद्वारा चालविलेंच आहे. त्या पंथानें आपली टीकापद्धत जणू ठरविलेली आहे. व तीच इतर लोकही उचलित आहेत. असो. वर्तमानपत्रकार अगर लोकनायक यांजवर ही मोठी जबाबदारी असते. जशी घरीं मुलांस चांगलें वळण लावण्यावद्दलची आईवापांवर जबाबदारी असते अगर विद्यार्थ्यांसंबंधानें ती अध्यापकवर्गावर असते, तशीच ती सार्वजनिक कामासंबंधानें वर्तमानपत्रकार व लोकनायक यांजवर असते. तिच्याकडे दुर्लक्ष करून चालावयाचें नाही. वाटेल त्या मनुष्यावर वाटेल तशी टीका केल्यापासून टीका करणाराला किंवा ती वाचणाराला क्षणभर सुख वाटेल, ही गोष्ट खरी. पण तोच प्रकार अविच्छिन्न चालू राहिल्यास सार्वजनिक कामांतील प्रतिष्ठितपणा व जबाबदारी नष्ट होऊन अनवस्था प्रसंग यावयाचा ! कधीं कधीं तर खुद्द

टीकाकारांवर देखील त्यांच्या चेल्यांकडून टीका व्हावयाची ! शंकरानें वर दिलेल्या भस्मासुरानें उन्मत्त होऊन जशी खुद्द शंकरांवरच त्या वराचा प्रयोग करण्याकरितां धांव घेतली, तशीच पाळी खुद्द टीकाकारांवर देखील आल्यावांचून राहाणार नाही. टीकाकाराची एक गोष्ट सोडून दिली तरी तशा टीकापद्धतीनें तरुण पिढीला अनिष्ट प्रकारचें वळण लागून ती उच्छृंखळ होईल यांत तर शंकाच नाही. सारांश, सदहू टीकापद्धत ही बेजबाबदारपणाची जनक असून, ती कोणत्याही दृष्टीने पाहिले तरी, अखेर खऱ्या देशहिताला अत्यंत विघातकच होणार आहे !

असो. यासंबंधानें पुढें जें विवेचन येणार आहे त्यांत खुद्द चिपळूणकर अगर टिळक यांच्या कांहीं कृतींवरही आम्हांस टीका करावी लागणार आहे याबद्दल आम्हांस वाईट वाटतें. पण त्याला उपाय काय ? खुद्द भांडारकरांवर चिपळूणकरांनीं फार वेळां टीका केली नाही, हें खरें. पण त्यांच्या “ प्रार्थनासमाजा- ” वरील टीकेस भांडारकरांनीं उत्तर दिलें हें चिपळूणकरांस माहीत असावें असें स्पष्ट दिसतें. अर्थात् प्रत्युत्तरांत चिपळूणकरांनीं गुरुवर्यांविषयीं अनुदारपणाची भाषा वापरलीच आहे ! असो. तेव्हां सदहू दोन गृहस्थांकडून—चिपळूणकर व टिळक यांकडून—अगर त्यांच्या कांहीं शिष्य शाखेकडून डॉ० भांडारकरांसंबंधानें गेल्या चाळीस किंवा अधिकही वर्षांत आमच्यामते केवळ अन्याय—किंबहुना छळ—झाला आहे ! त्याचें दोषाविष्करण करून खरा प्रकार बाहेर आणतांना जर त्या टीकाकारांविषयीं अगर त्यांच्या बरोबरच “ इंद्राय स्वाहा तक्षकाय स्वाहा ” या न्यायानें खुद्द चिपळूणकर अगर टिळक यांच्याविषयीं चार शब्द लिहावे लागले तर त्यांत आमच्याकडे काय बोल ? डॉ० भांडारकरांसंबंधानें, विशेषतः सामाजिक—धार्मिक बाबतींत आजवर झालेली बहुतेक सर्व टीका, एकतर्फी असल्यामुळे दुसरी बाजू जनतेपुढें मांडणें आमचें कर्तव्य आहे. दोन बाजू पुढें आल्यावर खरा न्याय सुज्ञ लोक करतीलच !

आतां चिपळूणकर व टिळक यांच्या लेखांतून डॉ० भांडारकरांसंबंधीचे कांहीं मासले देऊं, म्हणजे आमचें म्हणणें स्पष्ट होईल. चिपळूणकरांच्या लिहिण्याचे मासले त्यांच्या “ प्रार्थनासमाजा ” वरील लेखांतून घेतले आहेत. टिळकांचे इतर प्रसंगीचे आहेत. असो. डॉक्टरसाहेब हे प्रार्थनासमाजाचे एक आद्यप्रवर्तक होते हें सर्वविश्रुत आहे. त्या समाजासंबंधानें विष्णुशास्त्री यांनीं सन १८८१ मध्ये

केसरींत लेख लिहिले होते. “ अनुकरण ” व “ प्रार्थनासमाज ” हे केसरींतले लेख शास्त्रीबोवांचे होते हे त्यांचे चरित्रकार कबूल करतातच. त्या लेखांस डॉ० भांडारकरांनी “ सुबोधपत्रिकें ” तून उत्तरें दिलीं होतीं. ज्यांना तीं पाहावयाचीं असतील त्यांनीं भांडारकरांच्या “ धर्मपर लेख व व्याख्याने ” या पुस्तकांतील “ केसरी आणि प्रार्थनासमाज ” आणि “ केसरीच्या उद्दाम उड्या ” हे लेख वाचावे. त्या लेखांत केसरींतल्या लेखांतून उतारे घेऊन त्यांस डॉक्टरसाहेबांनीं उत्तरें दिलीं आहेत. त्या संवंधानें आम्हीं इकडे जास्त विस्तार करीत न. पुढें एखाद्या प्रकरणांत करूं. इकडे फक्त चिपळूणकरांनीं स्त्रीवर्गासंवंधानें काय लिहिलें व त्यास भांडारकरांनीं काय उत्तर दिलें याचाच तेवढा निर्देश करतो. केसरीकार म्हणतात कीं, “ प्रार्थनासमाजांत जें जावयाचें तें छानदार पोपाख करून लेडीला हातीं धरून अशा थाटानें जावयाचें. ” यावर भांडारकरांनीं स्पष्ट विचारलें कीं, “ अश गोष्ट केसरीकारांनीं कोठें पाहिली हें सांगावें किंवा आपल्याचसारख्या क्षुद्रमनोवृत्तीच्या वाचकांस हास्यरस पाजण्याकरितां त्यांनीं तें कवन केलें असें तरी सांगावें ! असल्या मनाची लघुता व्यक्त करणाऱ्या विधानाचा प्रार्थनासमाजिष्टांची थडा करण्यापलीकडे दुसरा कोणता स्तुत्य हेतु असणार ? खरा प्रकार म्हणजे केसरीकारांनीं सूचित केल्याप्रमाणें समाजाचे कोणीच सभासद वागत नव्हते व वागत नाहींत ! ” असो. दुसरें उदाहरण. त्याच लेखांत केसरीकारांनीं संभावितपणाचा आव आणून असें सुचविलें होतें कीं, “ समाजिष्टांनीं आपल्या धर्मांत स्त्रियांस प्रविष्ट करूं नये. व भक्तमंडळांत नेऊं नये. ” डॉ० भांडारकरांनीं स्पष्ट विचारलें कीं, “ कां ? ‘ मन हें ओढाळ गुरु ’ म्हणूनच ना ? मग आम्हीं सगळे हिंदु पशु बनलों कीं काय ? हाच का आमचा आपल्या प्राचीन ऋषिवर्यांचा बद्दलचा अभिमान ? आणि हीच का त्यांचें अनुकरण करण्याची आमची तऱ्हा ? कथा-कीर्तनप्रसंगीं वायकांनीं ग्रंथाची आपल्यामध्ये प्राचीनकालापासून वहिवाट चालत आली आहे. मग ही आपली प्राचीन वहिवाट चालू ठेवावयाची, कीं मुसलमान लोकांप्रमाणें वागून स्त्रियांना धर्माच्या कामांत मज्जाव करावयाचा ? ” असा डॉ० भांडारकरांनीं केसरीकारांस स्पष्ट सवाल केला आहे ! या शिवाय भांडारकरांचें “ पांडित्य ” व त्यांचें “ प्रतिष्ठा मारणें ” वगैरे उपहासात्मक भाषा चिपळूणकरांनीं आपल्या लेखांत वापरलीच आहे ! पण तें असो. तात्पर्य, शास्त्रीबोवांनीं प्रार्थनासमाजाविषयीं कधीं चौकशी केली नाहीं कीं कधीं माहिती

मिळविली नाही ! कोणी तरी कांहीं अर्धवट सांगितलें असेल त्यावर अवलंबून त्यांनीं वरील सारखी कल्पना रचून टीका केली असें उघडच दिसतें ! पुन्हा गंमत ही कीं, चूक याप्रमाणें पदरांत पडल्याबरोबर “ प्रार्थनासमाजाच्या मतांची वारीकसारीक माहिती मिळविण्याच्या भरीस आम्ही अजून पडलों नाही, ” असा कबुलीजवाब द्यावयालाही चिपळूणकरांची तयारी ! पण “ चूक झाली ” अशा अर्थाचे शब्द त्यांच्या लेखणींतून उतरतील तर शपथ ! मग देशाभिमान तो कसला ? आणि धर्माभिमान तरी कसला ? पण प्रश्न इतकाच कीं, ज्या प्रार्थनासमाजांत आपण जावयाचें नाही व ज्याची आपण माहिती मिळविली नाही असा कबुलीजवाब द्यावयाचा, त्या समाजावर केवळ कल्पनेच्या जोरावर टीका करण्याचा कोणाही सभ्य मनुष्यास अधिकार तरी काय ? पण तसला अधिकार येन केन प्रकारेण आपल्याकडे ओढून घेतल्याशिवाय मोठ्या माणसांची टर उडविण्याबद्दलची मनींची हौस कशी पुरणार ? असो. असले बेजबाबदारपणाचे लेख लिहून विष्णुशास्त्र्यांनीं तरुण पिढीला अनिष्ट प्रकारचें वळण लाविलें व तशा प्रकारच्या टीकाकारांची परंपरा सुरू केलीं असें जें कै० चंदावरकरांनीं आपल्या (पूर्वोक्त) लेखांत म्हटलें तें चुकीचें असें कोण म्हणेल ? पण चंदावरकरांचा लेख पुष्कळच नंतरचा. म्हणजे सन १९०८ मधला ! त्याच्याही पूर्वी खुद्द शास्त्रीबोवा हयात होते व ते आपली निबंधमाला चालवीत होते, त्यावेळीं सुद्धां त्यांच्या वरिष्ठांनीं—किंबहुना त्यांच्या गुरुजींनीं—व कांहीं जीवश्चकंठ्य मित्रांनीं देखील त्यांच्या एकतर्फी टीकेबद्दल व कडक भाषेबद्दल त्यांचा स्पष्ट निषेध करून त्यांची कानउघाडणी केली होती. प्रार्थनासमाज, ब्राह्मसमाज इत्यादिकांवर विष्णुपंतांनीं उच्छृंखळपणानें तोंडसुख घेतलें या उच्छृंखळपणाबद्दल व टवाळीबद्दल वामन आवाजी मोडक यांनीं त्यांची सणसणीत कानउघाडणी केली, ” असें चिपळूणकरांचें समकालीन रा० ब० का० ना० साने यांनीं नमूद करून ठेविलें आहे ! (वि. ज्ञा. विस्तार, १९२३ पृ. ३८६). कै० मोडक चिपळूणकरांचे प्रथम गुरुजी व मग वरिष्ठ होते. असो. कै० वि० मो. महाजनी हे तर विष्णुशास्त्री यांचे जिवलग मित्र होते. त्यांनीं कै० लक्ष्मणराव चिपळूणकरांना सन १८९२ मध्ये लिहिलेलें पत्र शास्त्रीबोवांच्या चरित्रांत प्रसिद्ध झालें आहे. तें सबंध पत्र इकडे न देतां त्याचा फक्त मराठींत सारांश देतोः—

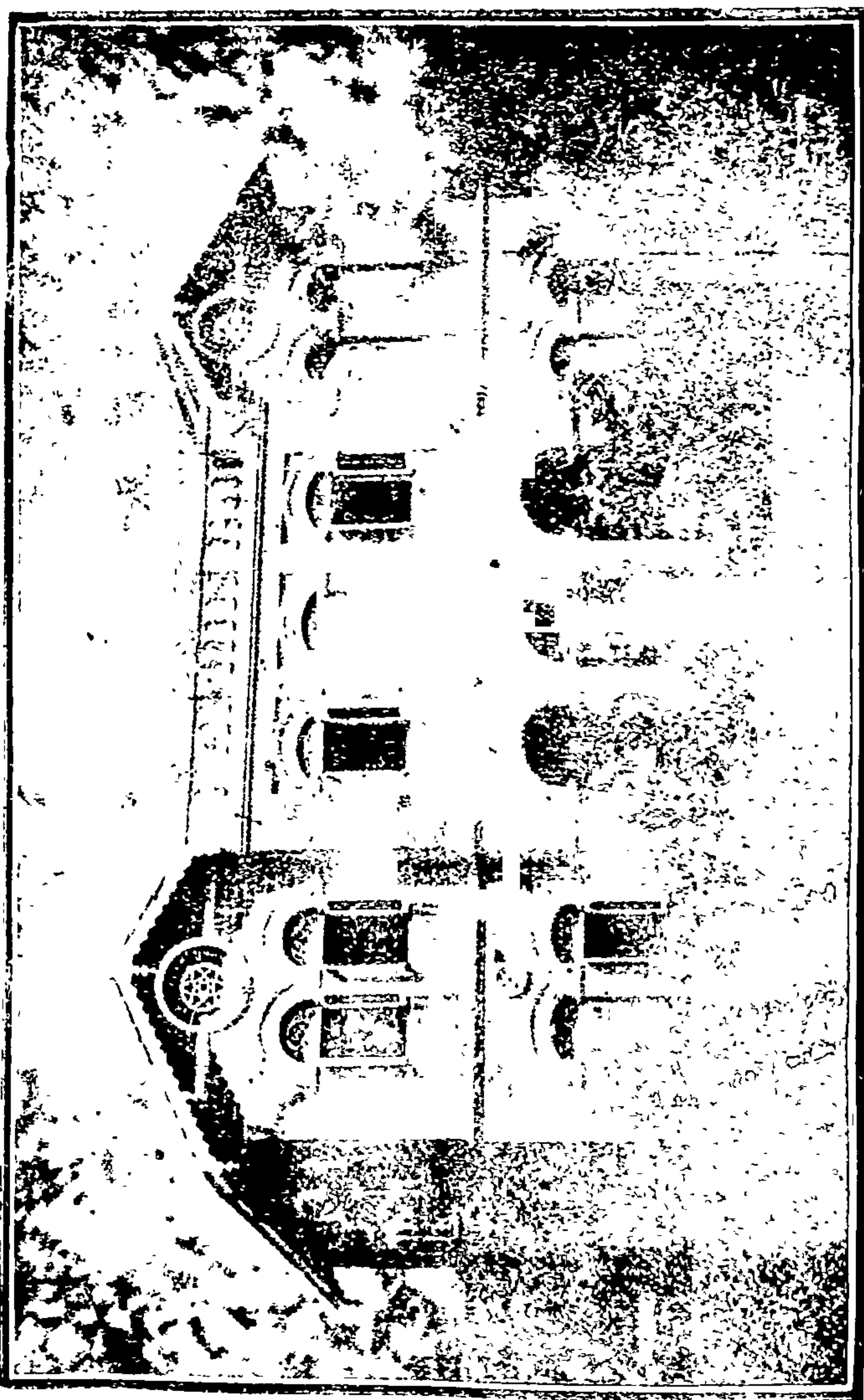
“ विष्णुपंत हे निबंधमाला चालवीत होते त्याच वेळीं मी त्यांच्या एकतर्फी

टीकेबद्दल व त्यांच्या कडक भाषेबद्दल त्यांच्याजवळ स्पष्ट निषेध केला होता. ते देशाभिमानी होते. त्यांनी मराठी भाषेची संस्मरणीय सेवा केली आहे. या गोष्टी खऱ्या आहेत. पण लोकसमाजाचे खरे मार्गदर्शक होण्याच्या ऐवजी ते केव्हां केव्हां त्यांच्या अविचारमूलक समजुतीचे कौतुकच करीत असत ! त्यांनी अनेकदां कांहीं लोकत्रमांवर कोरडेही ओढले आहेत हे खरे; पण दुःखाची गोष्ट इतकीच की, त्यांच्या “इतिहास” किंवा “डॉ० जॉनसन” असल्या उत्तमोत्तम निबंधांकडे सामान्य वाचकांचे लक्ष जात नाही. पण तेच त्यांच्या “लोकहितवादी” किंवा “दयानंद” यांजवरील टीकालेखांची पारायणें करीत असतात ! ” असो. तात्पर्य, तरुण व अप्रबुद्ध लोकांच्या मनाची प्रवृत्ति शास्त्रीबोवांचे चांगले गुण परिश्रमपूर्वक घेण्याचा यत्न करण्याऐवजी त्यांची फर्देशाहीची टीकापद्धतच पटकन् उचलण्याकडे व्हावी यांत आश्चर्य कसले ?

तोच नमुना लोकमान्य टिळक यांनी अनुसरलेल्या टीकापद्धतीचा ! खुद्द टिळकांनीच आपल्या लेखांचे सामान्यतः स्वरूप कसे असते याचे एकदा दिग्दर्शन केले आहे. ते म्हणतात:—

“ (वर्तमान) पत्र पुढें यावयाला जोमाचे कांहीं लेख पाहिजेत. व ते लेख लेखकानें थोडे बहुत धाडस केल्याशिवाय यावयाचे नाहींत. एकदा अमुक बाजू चांगली व अमुक खोटी एवढी मनाची खात्री झाल्यावर भाषा कडक, लेख कडक, या म्हणण्यांत काय अर्थ आहे ? साधा किंवा पचपचीत लेख कोणी वाचावयाचा नाहीं. त्यांत एखादी कोटी किंवा चुरचुरित वाक्य असल्याशिवाय वाचकांची वाचण्याकडे प्रवृत्ति होत नाहीं. ” (यंदेकृत-इंदुप्रकाश-“ टिळक गुण-कलाप ” पृष्ठ ७ पहा) यांत टिळकांनी आपल्या लेखनपद्धतीचे सूत्ररूपानें सार दिले आहे असे म्हणण्यास हरकत नाहीं. पण प्रश्न इतकाच की, लोकांचे मार्गदर्शक होऊं पाहणाऱ्या गृहस्थांनी (टिळकांनी) “ या लेखनपद्धतीपासून वाचकवर्गावर काय परिणाम होईल ? ” याचा विचार करावयाचा की नाही ? ‘ की, घे काठी आणि झोंडपीत जा ’ हा वॉशिंग्टनी मार्ग अवलंबावयाचा. ?

दुसरी गोष्ट. टिळक हे पक्षांध झाले म्हणजे किती वेफाम होत असत याचा रा. केळकर यांनी आपल्या ‘ टिळकचरित्रा ’च्या पृ. ४८७ वर एक मासला दिला आहे. तो न्या० रानड्यांसंबंधानें असल्यामुळे वाचकांनीं सवड तर मूळांतच पाहावा. त्यांतील अपशब्दांचा किंवा असभ्य भाषेचा आम्ही इकडे उल्लेख करूं.

संगम (पुणे) येथील गुरुवर्य डॉ. सर रामकृष्ण गो. भांडारकर यांचा वंगला.

इच्छित नाही. टिळकांनी तो लेख सन १८९३ साली “ सार्वजनिक सभा व डेक्कन सभा ” या विषयासंबंधाने लिहिला आहे. त्या लेखाविषयी रा. केळकरांनीच जो निष्कर्ष काढला आहे, त्यांतून आम्हीं इकडे फक्त कांहीं वाक्ये देतो. केळकर पृ. ४८५ कडे असे म्हणतात:—“या विषयावरील ता. १० नवंबर १८९६ च्या अंकांतील टिळकांचा लेख मासलेवाईक आहे. मर्मभेद करण्यासारखे टिळकांच्या लेखणींतून उतरलेले कडक शब्द या लेखांत जितके एकत्र सांपडतील, तितके इतर कोणत्याही लेखांत क्वचितच सांपडतात. × × × सर्व लेखांत रागाचे कढावर कढ व त्वेषाच्या सरीवर सरी आलेल्या दिसून येतात. ” असो. ही जर टिळकांची न्या० रानड्यांसारख्या सत्वशील गृहस्थांवर टीका करण्याची तऱ्हा, तर त्यांचेच सामाजिक वावतींतील सहाय्यक जे डॉ० भांडारकर त्यांची टिळकांनी वादविवादाच्या वेळी कोणत्या भाषेत संभावना केली असेल याची सहज कल्पना होऊ शकेल !

इतके टिळकांच्या सामान्यतः (प्रतिपक्ष्यांवरील) टीकापद्धतीचे स्पर्ष्टाकरण झाल्यावर वास्तविक डॉ० भांडारकरांविषयींच्या किंवा प्रार्थनासमाजाविषयांच्या त्यांच्या लिहिण्याचे मासले देण्याचे कारणच दिसत नाही. तथापि पांच चार मासले त्यांच्या (व त्यांच्या अनुयायांच्या) लेखांतून थोडक्यांत देतो. कांहीं ठिकाणी नुसता अंगुलिनिर्देश करतो. मूळ लेख वाचकांनी जरूर तर केसरीत किंवा स्थलनिर्देश केल्याठिकाणी कृपा करून वाचावे. एकदोन मासले तर खुद्द केळकरांच्या ‘टिळकचरित्रा’तूनच देतो.

पहिला मासला:—(टिळकांचा) “ प्रार्थनासमाजाच्या दृश्य मंदिरांत अदृश्य देवाची नेत्रनिमीलनपूर्वक भक्ति करणे अगर ‘ निर्गुण ’ परमेश्वरासंबंधाने अगाध अज्ञानसागरांत साशंक गोते खात बसणे ” इत्यादि इत्यादि. (टि. च. पृ. २६२ पहा). प्रार्थनासमाजाविषयी अशी उपहासात्मक भाषा वापरणाऱ्या टिळकांसारख्या विद्वान् गृहस्थांस “ समाज हा निर्गुण ब्रह्माची भक्ति करीत नसून सगुण देवाची करतो ” ही साधी गोष्ट माहीत नसावी ना ?

दुसरा मासला:—(टिळकांचा) “ लोकांच्या मान्याने केळकरांच्या घरांतील कोंडमारा पतकरून ‘ नारायण ’ ‘ नारायण ’ असे आपल्या मनोवृत्तीस क्षणभर दाबून ठेवून मोठ्याने निराकार ईश्वराचा नामघोष करणाऱ्या ” इत्यादि

इत्यादि. (टि. च. पृ. २७० पहा). हा वरील तोडीचाच डॉ० भांडारकरांचा विषयीं उपहासात्मक भाषा वापरण्याचा एक मासला आहे.

तिसरा मासला:-(टिळकांचा) सन १९०० सालीं डेक्कन कॉलेजांत झालेल्या ग्यादरिंगची हकीकत एका बातमीदारानें त्याच सालच्या केसरींत. (२७ मार्च) प्रसिद्ध केली आहे. संमेलनाच्या प्रसंगीं मे० जाइल्ससाहेब व डॉ० भांडारकर यांचीं भाषणें झालीं. तीं भाषणें बातमीदाराला पसंत नव्हतीं असें गृहीत धरलें तरी डॉ० भांडारकरांच्या संबंधानें निंदाप्रचुर पत्र लिहिणाराला टिळकांनीं उत्तेजन देऊन त्या पत्राला फिरून उपहासात्मक एक स्फुट सूचना जोडावी हें आश्चर्य नव्हे काय ? अथवा आश्चर्य तरी कसलें ? असो. केसरीकारांची स्फुट सूचना अशी आहे. “ एरव्ही ज्याची विचारशक्ति कॉलेजांतील अभ्यासक्रमानें तीक्ष्ण झालेली आहे तो डॉ० भांडारकरांच्या हातचें वोळ्यानें दूध पिण्यास तयार होणार नाहीं अशी आम्हांस पक्की खात्री आहे. व म्हणूनच आम्ही त्यांस अशी विनंति करतो कीं, असल्या वेडगळ कल्पना विद्यार्थ्यांपुढें मांडून त्यांनीं आपणांस उपहासास्पद करून घेऊं नये. ” तें असो. पण आमचीं शाळा-कॉलेजे हें नुसते-स्वतः टिळक त्याच संस्थांतून शिकले होते तरी !-हमाल-खाने आहेत असें वेळोवेळीं लोकांस जाहीर करणाऱ्या टिळकांनीं “ कॉलेजांतील अभ्यासक्रमानें विचारशक्ति तीक्ष्ण होते ” हा शोध कधीं लावला ? सर्वच आश्चर्य आहे ! पण आश्चर्य तरी कसलें ? वेळ येईल तसें लिहीत सुटावयाचें ! दुसरें काय ?

चवथा मासला:-केसरी व मराठा हीं दोन जुळीं भावंडे होत हें प्रसिद्धच आहे. प्रथम कांहीं वर्षे तर टिळक “ मराठा ” चे संपादकच होते. हा मासला “ मराठा ” पत्रांतला आहे. तो सन १९०५ सालीं घडलेच्या गोष्टीसंबंधाचा आहे. त्या सालच्या ता. २० ऑगस्ट महिन्याच्या “ इंदुप्रकाश ” च्या इंग्रजी मजकुरांत “ खरे असल्यास चमत्कारिक ! ” या अर्थाच्या मथाल्याखालीं प्रो० भांडारकरांच्या संबंधानें एक पत्रव्यवहार प्रसिद्ध झाला होता. त्यांत असें म्हटलें होतें कीं, भांडारकरांनीं मार्गे एकदा मि. जोसेफ शेर्ली या नांवाच्या फ्रेंच गृहस्थांपाशीं बोलतांना “ आम्ही हिंदुलोक नेहमीं खोटे बोलतो ” असें सांगून युरोपीयन व हिंदु यांत एवढा भेद आहे असें दाखविलें होतें. पत्रव्यवहार करणारा गृहस्थ पारशी होता, पण त्याचें

आपलें नांव प्रसिद्ध केलें नाहीं ! तें असो. तो पारशी गृहस्थ पॅरीस शहरांत असतांना सदहू फ्रेंच गृहस्थ मि. शेली यांचें एक व्याख्यान झालें होतें व त्या व्याख्यानास हे गृहस्थ हजर होते. व्याख्यात्यांनीं वरीलसारखें विधान करून त्याच्या समर्थनार्थ डॉ० भांडारकर यांचें नांव सांगितलें ! असा त्या पत्राचा तात्पर्यार्थ होता. केसरीकार सन १९०५ सालीं लो० टिळकच होते. त्यांना किंवा मराठाकर्त्यांना आणखी काय पाहिजे ? लागलीच “मराठा”कारांनीं “इंदुप्रकाश”कर्त्यांची चूक दाखवून दिली व आपण त्याची दुरुस्ती केली ! इंदुप्रकाशकारांनीं म्हटलें होतें कीं, “खरें असल्यास चमत्कारिक !” मराठाकर्त्यांनीं म्हटलें, “खरें आहे, पण चमत्कारिक नव्हे ! ” डॉ० भांडारकरांच्या व बतींत तसलें हिंदु लोकांविरुद्ध विधान अगदीं संभवनीय होतें. असो. म्हणजे हा प्रकार मुंबईच्या व पुण्याच्याही वर्तमानपत्रांत प्रसिद्ध होऊन बहुतेक जगजाहीर झाला ! मुंबईचें असो ! पण “मराठा”कारांना तरी चौकशी करण्याचें कां सुचावें ? वस्तुतः डॉ० भांडारकर त्या सालीं खुद्द पुण्यास होते. केसरी-मराठा कचेरीपासून संगमाश्रम जरी १-२ मैल लांब असला तरी खऱ्या-खोट्याची चौकशी करण्याची इच्छा बाळगणाराला तें अंतर कांहीं फार नव्हतें. पण “मराठा” कर्त्यांनीं चौकशी केली नाहीं व वरीलसारखें विधान दडपून दिलें !! परंतु ज्ञानप्रकाशकारांनीं मुद्दाम आपला प्रतिनिधि संगमाश्रमावर पाठवून सदहू मुंबई-पुण्यांतील वृत्तपत्रांचे अंक डॉ० भांडारकरांना दाखवितांच पूर्वोक्त पारशी गृहस्थांच्या पत्रांतील डॉक्टरसाहेबांच्या संवधाचीं सर्व विधानें निराधार होतीं असें स्पष्ट आढळून आलें ! खुद्द डॉ० भांडारकरांचेंच ता. ३ सप्टेंबर १९०५ चें पत्र ज्ञानप्रकाशांत (१० सप्टेंबर १९०५) प्रसिद्ध झालें तें पुढें लिहिल्या-प्रमाणें आहे:—

To,

The Editor, Dnyan Prakash

POONA.

Sir,

Four or five days ago a friend informed me that a Frenchman recently delivered a lecture at Paris in which

he asserted that Indians usually told lies and seldom told the truth, while Europeans usually told the truth and seldom a lie. A Parsi gentleman in Paris asked him for his authority and the French lecturer mentioned to him my name. Now, I have a distinct recollection of a French gentleman having visited me several years ago with a note of introduction from Sir Raymond West and a very faint recollection of another having done the same with a card from my friend Mr. Senart. But I have not the faintest recollection of having said what is alleged to either, and I could not have said it because I did not and do not believe that Indians usually tell lies and seldom the truth and Europeans usually tell the truth and seldom a lie or that Indians are habitual liars as it has been put by some of the papers.

Sangam, Poona
3rd Sept. 1905

}

Yours faithfully
R. G. Bhandarkar

लो. टिळक व त्यांचे भक्त हे डॉ० भांडारकरांसारख्या सद्गृहस्थांच्या अंगावर चिखल उडविण्याचे व त्यांना लौकिक दृष्टीनें कमीपणा आणण्याचे कसे कसून—एकही संधि न चुकवितां—सारखे प्रयत्न करीत होते हे उत्तम रीतीनें वरील प्रकारावरून सिद्ध होतें !

पांचवा मासला:-(वैद्यांचा) डॉ० भांडारकर यांनीं आपलें “Vaishnavism, Shaivism” हें पुस्तक सन १९१३ सालीं छापून प्रसिद्ध केलें, हें सर्वविश्रुत आहे. त्यांतील एक दोन प्रकरणें, त्यांनीं सन १९१३ मध्ये पुण्यास एका संस्थेपुढें व्याख्यानरूपानें वाचलीं. त्या व्याख्यानाचा सारांश केसरीच्या ६ जुलै १९११ च्या अंकांत प्रसिद्ध झाला. त्या सारांशाच्या आधारावर महा.

राष्ट्रीय एक विद्वान् गृहस्थ रा० व० चिंतामण विनायक वैद्य यांनीं डॉ० भांडारकरांच्या सदहू व्याख्यानांतील एक दोन मुद्यांवर “केसरी”मध्ये (१८-७-११) आक्षेप काढले. त्या मूळ मुद्यांसंबंधानें अगर वैद्यांच्या आक्षेपांसंबंधानें आम्ही इकडे कांहींच लिहूं इच्छित नाहीं. पण डॉ० भांडारकरांनीं आपल्या विषय-प्रतिपादनांत युरोपीयन लोकांच्या विचारसरणीचेंच अवलंबन केलेलें आहे असें रा. रा. वैद्यांनीं आपल्या लेखांत ध्वनित केले आहे ! डॉ० भांडारकरांनीं आपला बहुतेक सारा जन्म-सुमारे साठ वर्षे-युरोपीयन लोकांचे आमच्या प्राचीन वाङ्मया-संबंधीं झालेले कांहीं दुराग्रह घालविण्यांत खर्च केला हें सर्व लोक कबूल करतील ! असे विद्वान् गृहस्थ एखादे मत बनवितांना युरोपीयन पंडितांची-आपल्या बुद्धीस पटल्याशिवाय-विचारसरणी अनुसरतील हें संभवनीय दिसत नाहीं. ते असो. पण पुण्याचे आनंदकर्ते रा.रा. वासुदेव गोविंद आपटे यांनीं एक ता. २०-७-११ चे पत्र (ज्ञानप्रकाशांत) लिहून रा० व० वैद्यांच्या आक्षेपांस उत्तर दिलें आहे. वासुदेवरावांच्या पत्रांतील आम्ही फक्त शेवटचें एक वाक्यच इकडे देतो. तें असे:—“पण जीं विधानें डॉ० भांडारकरांनीं कधीं केलीं नाहींत, किंवा करण्याचा त्यांचा उद्देशही दिसत नाही, तीं त्यांनीं केलीं असें भासवून त्यांचे-बद्दल लोकांत अगोदर असलेला गैरसमज निष्कारण वृद्धिंगत करून ठेवण्याचें पाप (पाप असेंच मी म्हणतो याबद्दल रा. व. मला क्षमा करोत) रा. व. वैद्यांसारख्या विद्वान्, चतुर, व सत्यान्वेषी गृहस्थांनीं स्वतःच्या पदरीं बांधून घेतलें व तरुण पिढीस वाईट कित्ता घालून दिला हें मात्र मोठे खडतर दुदैव आहे असें मी समजतो. ” डॉक्टरसाहेबांविषयीं प्रचलित असलेल्या गैरसमजुतीबद्दल रा. आपट्यांची साक्ष येथें महत्त्वाची आहे !

सहावा भासला:—(केसरीकारांचा) डॉ० भांडारकर यांच्या “Peep into the Early History of India ” या पुस्तकाची नवीन आवृत्ति कांहीं दिवसांपूर्वी प्रसिद्ध करण्यांत आली. त्याला प्रो. रॉलिन्सन साहेबांची प्रस्तावना जोडलेली आहे. याबद्दल केसरीकार आपल्या १४ फेब्रुवारी १९२२ च्या अंकांत म्हणतात, “आम्हांला असे वाटत होतें कीं, साधारणपणें प्रस्तावना लेखक गृहस्थ कोणी तरी ग्रंथकर्त्यापेक्षां अधिक मोठा, अधिक विद्वान् असा असतो. पण रॉलिन्सनसारख्या पांचट पंडितमन्य इतिहासकाराची प्रस्तावना आपल्या पुस्तकाला घेऊन त्याचें महत्त्व जनतेच्या दृष्टीनें वाढेल कीं कमी

होईल याचा विचार त्यांनी (डॉ० भांडारकरांनी) केला नाही. एखाद्याने शालजोडीला घोंगडीचे ठिगळ जोडले तर त्याला लोकांनी काय म्हणावे ? भांडारकरांच्या पुस्तकाला प्रस्तावना लिहिण्यास हिंदी गृहस्थ मिळण्यास हिंदुस्थान कांहीं महाग खास छाला नाही. पण भांडारकरांच्या गोष्टींत तरी “ समानशीलेव्यसनेषु सख्यम् ” असेंच म्हणावे लागते. सदहू प्रकरणीं फक्त डॉ० भांडारकरांचे पुस्तक व रॉलिन्सन साहेबांची प्रस्तावना—या दोन गोष्टी एके ठिकाणीं दृष्टीस पडल्या एवढ्यावरच केवळ केसरींतील लेखकाने आपली अनुमाने रचिली आहेत हे उघडच दिसते !

खरा प्रकार असा होता कीं, सदहू पुस्तकाची नवीन आवृत्ति प्रसिद्ध करण्याची डॉ० भांडारकरांनीं मुंबईच्या एका कंपनीला परवानगी दिली होती. त्या कंपनीच्या मॅनेजरने आपल्या फायद्याकडे लक्ष देऊन परभारे रॉलिन्सनसाहेबांची त्या पुस्तकास प्रस्तावना लिहवून जोडण्याबद्दलची व्यवस्था केली होती. त्या कामांत डॉक्टरसाहेबांचा यत्किंचितही संबंध नव्हता. व त्या कंपनीच्या मॅनेजरने त्यांना मुळीं विचारलेही नव्हते ! हे सर्व, केसरीकारांनीं सहज संगमाश्रमावर मनुष्य पाठवून चौकशी केली असती तर, ताबडतोब समजले असते. पण इतकी त्यांनीं तसदी कां ध्यावी ? पण पुढे झाले काय ? ही रॉलिन्सनच्या प्रस्तावनेबाबतची वर्तमानपत्रांतील हाकाटी जेव्हां डॉ० भांडारकर यांचे “ रीडर ” रा. कोल्हटकर यांनीं सुमारे चार वर्षांपूर्वी त्यांच्या कानावर घातली तेव्हां तेथे आम्हीं स्वतः हजर होतो. डॉक्टरसाहेबांचे चिरंजीव प्रभाकरपंत हेही हजर होते. कोल्हटकरांनीं गांवांतील बातमी कळवितांच गुरुवर्यांनीं “ कोठली प्रस्तावना ? कोणी लिहिली ? आणि झाले काय ? ” ही इत्थंभूत चौकशी केली. वर्तमानपत्रांतील टीकेनी सर्व हकीकत कोल्हटकरांनीं पुन्हां सांगितली. तरी त्यांतील मुख्य मुद्याची गोष्ट—मुख्य टीकेतील नांगी—डॉक्टरसाहेबांच्या लक्षांतच आली नाही ! मग प्रभाकरपंतांनीं त्या टीकेतील खरी खोच—डॉक्टरसाहेबांचा नेहमीं युरोपीयन लोकांकडे ओढा असतो अशा अर्थाची—वडिलांना समजून सांगितली ! तेव्हां त्यांच्या मनांत चक्क प्रकाश पडला !! गुरुवर्य जरा एकदोन सेकंद स्तब्ध वसले व मग फक्त “ Stupid ” (ते मूर्ख आहेत !) असे उद्गारले !!! डॉ० भांडारकरांसारख्या पोक्त गृहस्थांनीं दुसरे काय म्हणावयाचे ? वस्तुतः वरील प्रकरणांतील कोणत्याच गोष्टीचा त्यांना नुसता गंधही नव्हता. अर्थात् त्यांनीं “ Stupid ” पेक्षाही

एखादा अधिक कडक शब्द वापरला असता तरी तें रास्तच झालें असतें. पण तसले शब्द किंवा तसली भाषा त्यांच्यासारख्यांनीं आणावी कोठून ? असो. चिपळूणकर-टिळकसंप्रदायाचीं सर्व लक्षणें-सत्याचा अभाव, चौकशीसंबंधीं बेफिकीरी, कल्पनेवर अनुमानें बांधणें आणि त्यांच्या जोरावर मोठ्या माणसा-संबंधानें अधिक्षेपयुक्त भाषा वापरणें हीं-वरील प्रकारांत आहेत कीं नाहींत हें सुज्ञ वाचकांनींच ठरवावें ! असो.

यापेक्षां जास्त उदाहरणें आम्ही देत बसत नाहीं. हुडकीतच बसल्यास खुद्द टिळकांच्याच लेखांत आणखी किती तरी अशीं उदाहरणें मिळूं शकतील. पण रा.केळकर यांनीं आमचे तेवढे श्रम बांधविले आहेत ! टिळक आणि डॉ० भांडारकर यांचें जन्मभर वादविवादांतलें प्रतिपक्षी हें नातें कायमचें होतें हें केळकरांनीं सांगितलेंच आहे. व टिळकांचे प्रतिपक्षी होणें याचा अर्थ काय हेंही त्यांनीं-न्या० रानड्यांवर टिळकांनीं एकदा केलेल्या टीकेचा मासला दाखवून-स्पष्ट केलें आहे. अर्थात् संबंध जन्मभर वादविवादाचा प्रसंग आल्यावेळीं टिळकांकडून डॉ० भांडारकरांची कशी व कोणत्या भाषेत संभावना झाली असेल हें आणखी स्पष्ट करून काय सांगावयाचें ? खुद्द डॉक्टरसाहेबांनींच संमतिवयाच्या वादाच्या-वेळीं टिळकांच्या वर्तनासंबंधानें “ He has treated me with studied discourtesy ” (टिळक माझ्याशीं मुद्दाम जाणून बुजून असभ्यपणानें वागत आहेत) असें स्पष्ट म्हटलें आहे ! इतक्या गौष्टी स्पष्ट असतांना रा. केळकर हे आपल्या ‘टिळकचरित्रा’च्या पृ. १६ व २६० कडे, टिळक हे डॉ० भांडारकरांना वडिलांप्रमाणें मानीत व ते त्यांच्याशीं लीनतेनें वागत असें, कोणत्या आधारावर म्हणतात हें समजत नाहीं ! आमच्या मते टिळकांच्या लीनतेचे प्रकार म्हणून रा. केळकरांनीं पांचचार उदाहरणें दिलीं असतीं तर बरे झालें असतें. तशीं उदाहरणें टिळकचरित्रांत निदान आम्हांस बरी आढळून आलीं नाहींत ! त्यामुळे आम्हांस त्यासंबंधीं टिळकांच्या लेखांवरूनच अंदाज केला पाहिजे. टिळकांच्या लेखांपैकीं कांहीं मासले वर दिलेच आहेत. त्यांवरून पाहतां टिळक हे टीकेच्या भरांत डॉ० भांडारकरांना एखाद्या क्षुद्र मनुष्याप्रमाणें “ कः पदार्थ ” असें मानीत असत असें सिद्ध होत नाहीं काय ? येथें टिळकांच्यातर्फें फार तर एक गोष्ट मात्र सांगतां येईल. ती ही कीं, टिळक हे केवळ डॉ० भांडारकरांशींच तसे वागत असत असें नव्हे; तर ते कोणत्याही प्रतिपक्ष्याशीं तसेच वागत असत !

न्या०रानड्यांसंबंधानें लिहितांना टिळकांची मजल कोठवर जाई याचा मार्ग उल्लेख आलाच आहे. चंदावरकरांसंबंधाचें लिहिणें ४-९-१९०० च्या केसरींत मिळेल. डॉ० भालचंद्रांसंबंधाचें लिहिणें केसरी २६-९-१८९९, २३-१-१९०० व २४-७-१९०० च्या अंकांत मिळेल. ना०गोखल्यांसंबंधाचें लिहिणें ११-५-१८९७ च्या केसरींत मिळेल. असो. तर मग अशी प्रतिपक्ष्यांविषयीं वेपवाईची किंवा तुच्छतेची भाषा वापरणाऱ्या गृहस्थांचें व खऱ्या लीनतेचें नातें कितीसें असू शकेल हें आम्ही काय सांगावें ? अशा स्थितींत डॉक्टरसाहेबांशीं टिळक लीनतेनें वागत असत असें लिहिणें म्हणजे लोकांची दिशाभूल करणें नव्हे काय ?

त्याच डॉ० भांडारकरांच्या वर्तनाचा नमुना पाहा. टिळकांच्या वडिलांचा व डॉक्टरसाहेबांचा रनेह होता हे सर्वविश्रुत आहे. त्या आपल्या स्नेह्याचा मुलगा—लो० टिळक—परवां सन १९२० च्या जुलैमध्ये मुंबईस आजारी पडून अत्यवस्थ आहे अशी बातमी समजतांच हे शरपंजरी पडलेले भीष्मतुल्य डॉ० भांडारकर पूर्वीचे सर्व अपमानाचे प्रसंग विसरून अत्यंत दुःखित झाले आणि आपल्या नेहमीच्या संवर्गाप्रमाणें त्यांनीं “ देवा, टिळकांना लवकर आराम वाटो ! ” अशी अंतःकरणपूर्वक परमेश्वराची प्रार्थना केली ! इतकेंच नव्हे, तर त्यांनीं कारकुनाकडून लागलीच तारेचा फॉर्म आणवून तावडतोव सहानुभूतीची आशीर्वचनपूर्वक टिळकांस तार पाठविली ! तोपर्यंत त्यांना चैन पडलें नाहीं !! (New Poona College Magazine for October 1925 मधील रा. कोल्हटकरांच्या आठवणी पहा.) इतकी क्षमाशील वृत्ति सामान्य संसारकरू माणसामध्ये दृष्टीस पडणें अगदीं विरळा ! ही वृत्ति केवळ साधुसंतांनाच शोभण्यासारखी होती. आम्हांस तर मंवाजी गोंसावी व तुकारामबोवा यांच्यामधील एका प्रसंगाची आठवण झाली ! असो.

लो० टिळक हे स्वर्गवासी झाल्यास सात वर्षे होऊन गेलीं. डॉ० भांडारकर हेही दिवंगत होऊन सुमारे दोन वर्षे होऊन गेलीं. अशा स्थितींत वरील सारखा विस्तार करण्यांत आम्हांस भूषण वाटतें असें नाहीं. खरोखर वाईटच वाटतें. पण टिळकचरित्रकारांनीं वरील दोन्ही गृहस्थांचें जन्मभर वादांतील प्रतिपक्षी हें नातें असल्याचें सांगून टिळकांच्या हातून अनेकदां सार्वजनिक कामीं गुरुवर्यांसंबंधानें झालेल्या अन्यायाचा—एकदां तर झालेल्या उघड उघड असभ्यपणाचा—

एका शब्दानेही उल्लेख न करतां फक्त टिळक डॉ० भांडारकरांशीं लीनतेनें वागत असत, वगैरे मजकूर लिहून खऱ्या वस्तुस्थितीचा विपर्यास केला असें आम्हांस उघडच वाटलें. त्यामुळे खरा प्रकार काय होता हें लोकांपुढें ठेवणें आमचें कर्तव्य होतें. तें आम्ही येथें केले आहे. दुसरें एक कारण आहे. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर व लो० टिळक हे दोघेही दिवंगत होऊन बरींच वर्षे झालीं. पण त्यांच्या वेळेपासून कै० चंदावरकरांनीं म्हटल्याप्रमाणें कांहीं लोकांच्या विचाराचा जो कित्येक बाबतींत एकदेशीय प्रवाह चालत आला आहे त्यामुळे उत्पन्न झालेले गैरसमज (निदान डॉक्टरसाहेबांसंबंधानें) अद्याप कायम आहेत. या संबंधांत “ भाला ” व “ नवाकाळ ” या दोन पत्रांतल्या लेखांचा दाखला दिलाच आहे. त्यावरून सर्व कांहीं स्पष्ट होत आहे.

सदहू दोन्ही लेखांत डॉ० भांडारकरांसधले दोष म्हणून जे ध्वनित केले आहेत. ते हेः—(१) ते राजकीय बाबतींत भाग घेत नसत; (२) ते साहेबलोकांचे नेहमीं गोडवेच गात असत; (३) त्यांना सामाजिक सुधारणा युरोपीयन लोकांचे अनुकरण करून करावयाची होती; म्हणजे (४) त्यांस आपल्या देशाचा अगर धर्माचा अभिमान नव्हता ! यांपैकीं एकाही दोषारोपाला मुळांत आधार नाही, हें सिद्ध करण्याकरितां जास्त विस्तृत विवरण करण्याचें कारण नाही. सदहू चार मुख्य सदरांपैकीं प्रत्येकासंबंधानें एकदोन गोष्टी सांगतो म्हणजे त्यावरून त्या दोषारोपाच्या निराधारत्वासंबंधानें वाचकांची ‘ शितावरून भाताची परीक्षा ’ या न्यायानें सहज खात्री होईल.

डॉ० भांडारकर हे राजकीय बाबतींत भाग घेत नसत असा दोष रोप करणारांनीं पहिली ही गोष्ट लक्षांत आणली पाहिजे कीं, डॉक्टरसाहेब हे रानडे, भिडे, मोडक यांच्याप्रमाणें सरकारी नोकरीत होते. अर्थात् सरकारी नोकरींना सरकारी नियमाप्रमाणें जर राजकीय बाबतींत पडतां आलें नाहीं तर तो त्यांचा मोठासा दोष होता असें म्हणतां येत नाही. दुसरी गोष्ट. खरी जोराची राजकीय चळवळ ही सन १८८५ सालीं राष्ट्रीय सभा स्थापन झाल्या दिवसापासून सुरू झाली हें सर्वविश्रुत आहे. त्याच्यापूर्वीं राजकीय चळवळीला आपल्या देशांत फारसा अवसर नव्हता. याचें कारण त्या काळापूर्वींचे ब्रिटिश कामगार इकडील राज्यकारभार फार दक्षतेनें व सहानुभूतीनें चालवीत असत. त्यामुळे राज्यकर्त्यांविरुद्ध चळवळ चाल-

विण्याचें कांहीं कारण पडत नसे. याबद्दलचा इकडे जास्त विस्तार करण्याचें कारण नाही. पुण्याची पेशवाई गेल्यावर एल्फिन्स्टनसाहेबांनीं महाराष्ट्रांतील राज्य-धोरण किती उदार स्वरूपाचें ठेविलें होतें हें खुद्द लो० टिळकांनींच ता. १२ मार्च १८९५ च्या केसरींत उत्तम रीतीनें दाखविलें आहे. तेंच धोरण जवळ जवळ सन १८७५ पर्यंत चालू होतें. आणि हा प्रकार जसा मुंबई इलाख्यांत तसाच इतर प्रांतांतही. त्यामुळे व्हाइसरॉयचे जागीं लॉर्ड लिटन् व मुंबईच्या गव्हर्नरचे जागीं सर रिचर्ड टेंपल येईपर्यंत देशांत राजकीय चळवळीचें कारण पडलें नाही. शिवाय देशांतील लोकांचीही तयारी नव्हती. राजकीय चळवळीला थोडीशी सुरवात सन १८७५ च्या पुढें झाली आणि तिला सन १८८५ सालापासून व्यवस्थित स्वरूप प्राप्त झालें. असो. हा त्रोटक इतिहास देण्याचें कारण एवढेंच कीं, त्याच्याकडे लक्ष दिलें असतां अव्वल पिढींतल्या लोकांनीं राजकीय बाबतींत अंग घातलें नाही या म्हणण्यांत फारसा जोर राहात नाही. डॉ० भांडारकरांची सन १८८५ मध्ये नोकराच मुळीं बावीस वर्षांची झाली होती. त्याच्यापूर्वी त्यांनीं राजकीय बाबतींत भाग घेतला नाही या म्हणण्यांत अर्थ काय ? पण पुढें त्यांनीं राजकीय बाबींकडे लक्ष दिलें नाही ही गोष्ट मात्र अगदीं निराधार आहे. ते सन १८८५ च्या राष्ट्रीय सभेस हजर होते. त्याचप्रमाणें ते सन १८८९ सालच्या राष्ट्रीय सभेसही हजर होते. त्याच सुमारास इंग्लंडमधील प्रसिद्ध गृहस्थ मि० केन या साहेबांनीं या देशांत चालविलेल्या मद्यपाननिषेधाच्या चळवळींत तर डॉ० भांडारकरांनीं प्रामुख्याने भाग घेतला होता. त्याचप्रमाणें नंतर कांहीं वर्षांनीं म० गांधींनीं जेव्हां दक्षिण आफ्रिकेंत अनत्याचारी प्रतिबंधाची चळवळ सुरू केली तेव्हां त्यांना पाठिंबा देण्याच्या कामीं पुण्यास गोखले आणि टिळक यांनीं जी खटपट चालविली त्यास डॉ० भांडारकरांचीच मोठी मदत होती. इतक्या गोष्टी स्पष्ट असतां डॉक्टरसाहेब राजकीय बाबींकडे लक्ष देत नसत असें म्हणण्यांत अगर सुचविण्यांत न्याय तो काय राहिला ?

डॉ० भांडारकरांसंबंधाचा दुसरा दोषारोप म्हणजे ते नेहमीं साहेबलोकांची स्तुतीच करीत असत. याही म्हणण्यास आधार नाही. उलट त्यांच्या वेळच्या सामान्य सरकारी नोकरांच्या मनोवृत्तीच्या मानानें पाहातां डॉक्टरसाहेब फारच निर्भीडपणानें वागत होते असें म्हटलें पाहिजे. हें सिद्ध करण्याकरितां आम्ही फक्त एकच उतारा देतो. डॉ० हौगसाहेबांनीं केलेल्या 'ऐतरेयब्राह्मणा'च्या इंग्रजी भाषां-

तराचें डॉ० भांडारकरांनीं मुंबईच्या 'नेटिव्ह ओपिनियन' मध्ये परीक्षण केलें होतें. त्या सन १८६४ सालांतल्या लेखांत डॉक्टरसाहेबांनीं युरोपीयन प्रोफेसरांची पुढीलप्रमाणें खरपूस रीतीनें हजेरी घेतली आहे:-

“ Perhaps the reason may be that Englishmen here have too much to do to be able to devote their attention to literature;.....But the Professors of our Colleges can by no means plead this excuse; for the greatest amount of work they have is about two hours a day, and their vacations extend over about four months in the year. On this account and on account of the circumstance that their profession is literary, the public has a right to expect good books from them. But they also have disappointed us.”

इतके स्पष्ट आणि निर्भीडपणानें युरोपीयन लोकांस झोंबण्यासारखें लिहिणारे डॉ० भांडारकर हे साहेबलोकांची नेहमीं स्तुतीच करीत असत, अगर ते त्यांची 'री' ओढीत असत असें कोणत्या आधारानें म्हणावयाचें ? असेच निर्भीडपणानें डॉ० भांडारकरांनीं सन १८९४ मध्ये व्हाइस-चॅन्सेलर या नात्यानें केलेल्या भाषणांत आपले विचार जगापुढें मांडलेले आहेत. त्या वेळीं तर खुद्द लॉर्ड हॅरीस चॅन्सेलर या नात्यानें हजर होते ! इतक्या निःस्पृहपणानें वागणारे गुरुवर्य हे साहेबलोकांचे नेहमीं गोडवेच गात असत असें म्हणणें अगर सुचविणें हें केवळ मनाच्या अनुदारतेचें लक्षण आहे !

सामाजिक सुधारणेच्या वावुरीत डॉ० भांडारकर यांचा युरोपीयन लोकांचें अनुकरण करण्याचा हेतु होता हा त्यांच्यावरील तिसरा दोषारोप ! या दोषारोपाला देखील बिलकुल आधार नाही. डॉ० भांडारकरांनीं सन १८८६ मध्ये जेव्हां युरोपखंडांतून खूप प्रवास केला त्या वेळीं युरोपीयन समाजस्थितीचें त्यांनीं सूक्ष्म दृष्टीनें अवलोकन केलें त्यावरून त्यांचें पाश्चात्य-समाजस्थितीसंबंधानें चांगलेंसें मत झालें नाहीं ! मग ती स्थिति हुबेहूब इकडे आणण्याची कल्पना त्यांना पसंत कशी पडेल ? हें मत त्यांनीं नंतर कांहीं दिवसांनीं मुंबईच्या “रॉयल एशियाटिक सोसायटीपुढें वाचलेल्या आपल्या निबंधात जाहीर केलें ! त्या वेळीं सर रेमंड वेस्ट-

हायकोर्टचे जज्ज-अध्यक्षस्थानीं होते. तसेच इतर युरोपीयन सभासदही हजार होते. डॉक्टरसाहेबांच्या निर्भीड स्मभाषाचा हा दुसरा पुरावा ! त्या निबंधांतला एकच उतारा देतो:—

“ I believe the vigorous civilization of Europe is on its trial and the war between the French and the Germans, which must come some day and the socialistic and nihilistic movements, if they make further progress, will determine whether it is not one-sided, and its ideals have not been chiefly, if not exclusively, material. And in this respect we should by no means be very anxious to realize it among ourselves. ”

यापेक्षां पाश्चात्य संस्कृतीच्या जडवादात्मक अंगासंबंधाने अधिक नापसंती कोणत्या शब्दांत व्यक्त करावयाची ? पाश्चात्य समाजस्थितीची इकडे नक्कल सुरू करण्याबाबतचा उद्देश डॉ० भांडारकरांचा अगर दुसऱ्या त्यांच्या जबाबदार सहकारी मंडळींचा केव्हांच नव्हता ! त्यांचा यत्न सामाजिक बाबतींत प्राचीन आर्य लोकांच्या वळणावर—मात्र नंतरचे अनिष्ट प्रकार सोडून—जाण्याचा होता. याला प्रमाण हे ध्या:—

“ What we are trying to reach is the more healthy condition of the past—minus the corruptions of later ages.”

हा डॉ० भांडारकरांच्या सन १८९४ सालांतील एका भाषणांतला उतारा आहे.

डॉ० भांडारकरांना आपल्या देशाचा अगर धर्माचा अभिमान नव्हता हा त्यांच्यावरील चवथा दोषारोप ! हाही अगदीं निराधार आहे. डॉ० भांडारकरांना आपल्या पूर्वजांचा, आपल्या देशाचा किंवा आपल्या संस्कृतीचा वाटत असलेला अभिमान त्यांच्या अनेक लेखांवरून स्पष्ट होतोच आहे. परंतु त्यांचीं कांहीं कांहीं धर्मपर व्याख्याने देखील इतकीं स्फूर्तिदायक आहेत कीं, तीं वाचणाऱ्यांच्या मनांतसुद्धां खुद्द व्याख्यात्यांच्याच धर्मविषयक अभिमानाचा अगर कळकळीचा क्षणभर संचार झाल्याशिवाय राहात नाही ! असो.

सन १८७३ मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या त्यांच्या संस्कृत दुसऱ्या पुस्तकास जोडलेल्या प्रस्तावनेच्या अखेरीस पुढील एक अर्थपूर्ण वाक्य आहे:—

“ But I am very happy to perceive that this book also has met with favour and that along with the first, it has become the means, however humble, of facilitating and promoting the study of the language of the ancient *Rishis* among their modern descendants. ”

यांत डॉक्टरसाहेबांच्या मनांतील कोणती भावना व्यक्त होते बरे ? तसेंच सन १८८७ मध्ये डॉ० भांडारकरांनीं जावा वेटांत मिळालेल्या एका शिलालेखावर निबंध वाचला. त्या लेखावरून असे स्पष्ट रीतीने सिद्ध झाले आहे कीं, आपले प्राचीन पूर्वज ख्रिस्ती शकाच्या आरंभास जावा वेटांत जाऊन नुसते राहिले, इतकेंच नव्हे तर त्यांनीं तिकडे आपला धर्म, आपली संस्कृति नेऊन त्यांचा तिकडील मूळ रहिवासी लोकांत प्रसारही केला ! त्या आपल्या वैभवशाली पूर्वजांसंबंधाने पुढीलप्रमाणे डॉ० भांडारकरांनीं अभिमानपूर्ण उद्गार काढून त्यांचे आम्ही प्रस्तुतकाळीं जरूर अनुकरण केले पाहिजे असा उपदेश केला आहे:—

“ The amount of energy and enterprise that the Hindus of those days displayed in thus keeping a constant-intercourse with Combodia and the islands of the Archipelago establishing colonies there and imparting to the native Polynesians their own civilization, ought, in the midst of a great deal in our present condition that is discouraging, to fill us with hope as to the innate capacities of our race. If it was in consequence of their contact with the Shakas that the Indian Aryans first showed those qualities, we have, by our side, at the present day, the sturdy Anglo-Saxon, to spur us on. Let us accept his guidance and leadership with a willing heart, and move on in all the fields of human activity.”

यापेक्षां स्पष्टतर रीतीने पूर्वजांसंबंधींचा अभिमान व्यक्त करतां येईल काय ?

तात्पर्य, डॉ० भांडारकरांसंबंधाचे सर्व दोपारोप अगदीं निराधार आहेत. व त्यामुळे लोकांचे गुरुवर्गसंबंधाने झालेले गैरसमज चुकीचे आहेत. इतर आपले प्रसिद्ध पुढारी होऊन गेले त्यांच्याप्रमाणेच डॉ० भांडारकरांना देखील आपल्या देशाचा, आपल्या धर्माचा अभिमान होताच. व त्यांनी त्याप्रमाणे देशाची महत्त्वाची कामगिरी वजावली आहे. मनुष्य हा नेहमीं दोषास पात्र असतो. त्याप्रमाणे डॉक्टरस'हेवांतही एखादा दुसरा दोष असेल. दोष कोणास सुटले आहेत ? कोणासच नाहीत. मग दोषांकडेच तेवढे लक्ष देऊन उत्तमोत्तम गुणांकडे डोळेझांक करणे न्याय्य किंवा समंजसपणाचे होईल काय ?

प्रकरण तेरावे.

सामाजिक आधीं कां ?

डॉ० भांडारकरांकडून खरी सार्वजनिक स्वरूपाची जर कामगिरी कोणती झाली असेल तर ती सामाजिक-धार्मिक क्षेत्रांतली होय, हें मागे सांगितलेच. त्या कामांत त्यांचे इतर सहकारी मित्र होतेच. पण त्यांत न्या० रानडे यांचेकडून जें कार्य झालें त्याला तर मोल नाही ! फार काय, पण सन १८७० ते १९०० अखेरपर्यंत महाराष्ट्रांतील सर्व सामाजिक चळवळीचे डॉ० भांडारकर व न्या० रानडे हेच दोघे मुख्य आधारस्तंभ होते. मुंबईस तेलंग, चंदावरकर वगैरे इतर मंडळी होती, तशी पुण्यासही नूलकर, भट, भिडे वगैरे सहाय्यक मंडळी होतीच. तथापि भांडारकर-रानडेयांना आम्ही जो अग्रपूजेचा मान दिला आहे तो सर्वथैव योग्य आहे हें कोणीही कवूल करील त्यावद्दल आम्हांस खात्री आहे. पुढे रानडे परलोकवासी झाल्यावर नंतरचीं पंचवीस वर्षे डॉ० भांडारकर हेच एकटे सामाजिक-धार्मिक बाबतींत महाराष्ट्रांत पुढारी राहिले असून त्यांच्याच हाताखाली त्यांची असंख्य शिष्यमंडळी त्यांचे आवडते काम पुढे चालवीत होती व अद्याप त्यांच्यामागे चालवीत आहे. सारांश, जवळ जवळ गेलीं साठ वर्षे डॉ० भांडारकर हे महाराष्ट्रांतील सामाजिक सुधारणेचे एक मुख्य प्रवर्तक असल्यामुळे गेल्या अर्धशतकांत आपल्या प्रांतांत जी सामाजिक बाबतींतील अपूर्व कांति घडून आली आहे तिजवद्दलच बहुतेक सर्व श्रेय सदहू भीष्माचार्य-द्रोणाचार्यतुल्य भांडारकर-रानडेयांनाच दिलें

पाहिजे ! वरील महापुरुषांना आपल्या कामांत इतर गोष्टींपासूनही बरीच मदत झाली हे कबूल केलें पाहिजे. त्यांत कै० आगरकर यांनीं आपल्या “ सुधारक ” पत्राच्या द्वारे जी बहुमोल मदत केली तिला अग्रस्थान दिलें पाहिजे. त्याचप्रमाणें विरोधीपक्षाकडून तर मदत बहारीचीच झाली ! सन १८९० ते १९२० पर्यंत सुमारे तीस वर्षे सामाजिक सुधारकांना महाराष्ट्रांत-मुख्यतः पुण्यास-जो कसून विरोध करण्यांत आला, तशा प्रकारचा जोराचा विरोध इतर प्रांतांतील सामाजिक सुधारकांना झाला असेल असे वाटत नाही. आणि त्या विरोधीपक्षाचे पुढारी लो० टिळक असल्यामुळे त्यांच्याच टीकेचे तडाखे वेळोवेळ भांडारकर-रानडे अगर त्यांची सहकारी मंडळी यांना सोसावे लागले व म्हणूनच त्यांच्याकडून आटोकाटीचे समाजसुधारणेप्रीत्यर्थ प्रयत्न झाले आणि सुधारणेचें झपाट्याने पाऊल पुढेंच पडत चाललें ! त्यामुळेच सुधारणाग्रणींनीं टिळकादि मंडळींचे प्रथम आक्षेप मानले पाहिजेत असें आम्ही म्हणतो. शिवाय दिवसेंदिवस शिक्षणाचा जास्त प्रसार होत चालल्यामुळे परिस्थिति बदलत आहे, याचीही सामाजिक सुधारणेच्या प्रगतीस मदतच झाली आहे. तात्पर्य, चाळीस वर्षांपूर्वी ज्या सुधारणासंबंधानें मोठमोठीं रणें माजलीं होती त्या बहुतेक आज महाराष्ट्रांत अमलांत आल्या आहेत ! ज्या पुणें शहरांत तीस वर्षांपूर्वी स्त्री-शिक्षणाविरुद्ध नुसतें काहूर उठविण्यांत आलें होतें, त्या पुणें शहरांत आज दोन हजारांवर मुली सर्व प्रकारच्या शिक्षणाचा लाभ घेत आहेत. ज्या ठिकाणीं त्या वेळीं लग्नाच्या मुली आठ-दहा वर्षांपर्यंत फार तर वाढावयाच्या त्याच ठिकाणीं आज पंधरावीस वर्षांच्या मुली लग्नास वाढलेल्या अशा सहज दृष्टीस पडतात. मुलांचीं लग्नें तर प्रस्तुत २०-२५ वयापूर्वीं होतच नाहीत ! असो. ज्या ठिकाणीं पूर्वी विधवा बायकांना-विशेषतः तरुण विधवा मुलींना-घराबाहेर तोंड काढावयाची चोरी होती त्या ठिकाणीं आज शेंकडों विधवा मुली राजरोसपणें शाळा-कॉलेजांतून मिळणाऱ्या शिक्षणाचा लाभ घेऊन कोणी शिक्षकिणी तर कोणी डॉक्टरणी, कोणी नर्सस तर कोणी मिडवाइव्ज (सुशिक्षित सुइणी) झालेल्या अशा दृष्टीस पडत आहेत. पुन्हां त्यांत मौज ही की, ज्या लोकांनीं पूर्वी स्त्री-शिक्षणादि सुधारणांना नांवें ठेवलीं होती व त्यांविरुद्ध सडकून टीका केली होती त्यांच्याच मुली इंग्रजी शिक्षणाचा लाभ घेऊन आज कोणी शिक्षकिणीचीं कामें करीत आहेत, तर कोणी संसारास लागून आपल्या मुलांमुलींचीं मनें सुसंस्कृत करण्यास समर्थ झाल्या आहेत ! विधवाविवाहाच्या सुधारणेचेंही पाऊल पुढेंच पडत आहे.

प्रौढ विधवा स्त्रियांना सेवासदन, हिंगण्याच्या (प्रो० कर्व्यांच्या) संस्था वगैरेंच्या द्वारांनीं महाराष्ट्रांत इतर मार्ग—शिक्षकिणी, डॉक्टरणी, नर्सस वगैरेचे धंदे करणे—मोकळे झाल्याकारणानें, कित्येक विधवा बाया त्या मार्गांचा अवलंब करून समाज-सेवा करीत आहेत. हा प्रकार इतर प्रांतांतून इतक्या प्रमाणांत दिसून येत नाही. असो. एकंदरीत विधवा स्त्रियांची स्थिति सुधारण्याच्या कामीं सुधारकांस बरेच यश येत आहे यांत शंकाच नाही ! तात्पर्य, समाजसुधारणेचें सर्व दिशांनीं महाराष्ट्रांत पाऊल पुढें पुढेंच पडत चालल्याकारणानें गेल्या तीसचाळीस वर्षांत इकडे जी समाजिक क्रांति घडून आली आहे तिच्या योगानें इतर प्रांतांच्या मानानें महाराष्ट्रास सर्व हिंदुस्थान देशांत एक प्रकारचें वैशिष्ट्य प्राप्त झालें आहे ! आणि हें सर्व, मागे म्हटल्याप्रमाणें, भीष्माचार्य—द्रोणाचार्यतुल्य भांडारकर—रानडे यांनीं अर्धशतकावर केलेल्या तपश्चरणाचेंच फळ आहे ! !

तरी देखाळ कित्येक मंडळी नेहमीं विचारीत असते कीं, भांडारकर—रानडेयांनीं राजकीय दिशा टाकून सामाजिक सुधारणेकडेच प्रथम आपलें लक्ष कां वळविलें ? टिळकचरित्रकार रा. केळकर तर आपल्या पुस्तकाच्या ८९ पृष्ठावर स्पष्ट म्हणतात कीं, “ न्या० रानडे यांनीं प्रार्थनासमाज, विधवाविवाह वगैरे नसतीं लक्षांडें आपल्यामागे लावून घेतल्याकारणानें, कित्येकांच्या दृष्टीनें त्यांच्या सर्वमान्यतेला एक प्रकारचें वैगुण्य आलें होतें. व संसर्गदोषामुळे त्यांच्या राजकीय कमगिरीला देखील लोक नाकें मुरडीत ! ” पण याचें उत्तर एवढेंच कीं, तसल्या सवंग लोकमान्यतेची रानडेयांनीं कधीं हांव धरली नाही व आपल्या सदसद्विवेक बुद्धीस जें लोकहिताचें वाटलें तेंच त्यांनीं आमरण केलें ! आणि हेंच आमच्या मते त्यांच्या खऱ्या थोरपणाचें लक्षण होय. डॉ० भांडारकरांचाही हाच प्रकार. सार्वजनिक कामांत लोकछंदानुवर्तित्व सोडून सत्य मार्गाचाच आश्रय करण्याचें आपण प्रथम पासूनच कसें ठरविलें होतें याचें त्यांनीं ३४ वर्षांपूर्वीं ज्या एका भाषणांत स्पष्ट दिग्दर्शन केलें होतें त्याचा उल्लेख मागे सहाव्या प्रकरणांत आला आहे. याच अर्थाचा कठोपनिषदांतील

श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतस्तौ संपरीत्य विविनक्ति धीरः ।

हा मंत्र तर त्यांच्या अनेक भाषणांतून आलेला आहे. असो. भांडारकर—रानडेयांनीं सामाजिक—धार्मिक सुधारणेकडे लक्ष दिलें यांत त्यांची चूक

नसून ते त्यांना कमप्राप्तच होतें. त्या वेळीं राजकीय चळवळीला मुळीं अवकाशच नव्हता असें खुद्द डॉ० भांडारकरांच्याच (पुढें दिलेल्या) एका भाषणावरून स्पष्ट होतें. पुढें राजकीय चळवळीची जेव्हां वेळ आली तेव्हां त्यांनीं—विशेषतः न्या० रानडेयांनीं—तिकडे आपलें लक्ष वळविलें देखील ! तात्पर्य, सामाजिक सुधारणेकडे प्रथम लक्ष दिल्याबद्दल रानडे-भांडारकरांना दोष देणें म्हणजे तत्कालीन वस्तुस्थितीकडे केवळ दुर्लक्ष करून कांहीं एक विचार न करणें होय असें आम्हांस वाटतें. ते कां याचा आतां थोडासा विचार करूं.

सन १८७५ च्या पूर्वी महाराष्ट्राची काय स्थिति होती याचें यथार्थ वर्णन, आपल्या दृष्टीनें, लो० टिळकांनीं आपल्या सन १९०१ सालीं वाचलेल्या एका निबंधांत दिलेलें आहे. त्याच्याच आधारानें टिळकचरित्रकारांनींही आपल्या पुस्तकाच्या पृ. ८०-८२ मध्ये त्याच विषयाचें विवेचन केलें आहे. आमच्या जवळ जी टिळकांच्या निबंधाची प्रत आहे, ती. रा. मुस्कटे नांवाच्या गृहस्थांनीं लिहिलेल्या विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांच्या चरित्रास जोडलेल्या निबंधाची होय. असो. तो मूळ टिळकांचा निबंध आम्ही लक्षपूर्वक वाचला. त्यांत विष्णुशास्त्र्यांच्या पूर्वीच्या तीन पिढ्यांतील पुढाऱ्यांनीं अमकें तमकें केलें नाहीं व ते विष्णुशास्त्री यांनीं—व तदनंतर स्वतः आपण—केलें एवढेंच दाखविण्याचा टिळकांचा उद्देश स्पष्ट दिसतो.

लो० टिळक सदहू निबंधांत (पृ. ८) म्हणतात कीं, “ हिंदुराष्ट्राचें इंग्रजांच्या अंमलापासून हित होत आहे कीं अहित होत आहे; लोकांच्या उपजीविकेची साधनें उत्तरोत्तर कमी होत आहेत कीं वाढत आहेत; संघशक्तीनें काम करण्याची संवय त्यांस लागण्याचा कितपत संभव आहे; मनुष्याच्या अंगीं बुद्धि, कर्तवगारी व हुषारी दाखविण्यास नवीन राज्यव्यवस्थेंत अवकाश आहे कीं नाहीं इत्यादि गोष्टींचा सन १८७५ नंतर महाराष्ट्रांत खल होऊं लागला, त्यांजकडे तत्पूर्वीच्या दोनतीन पिढ्यांनीं फारसें लक्ष दिलें नाहीं. यांचा भर काय तो धार्मिक व सामाजिक सुधारणेवर होता. ” या अवतरणांत समाविष्ट केलेले सर्व प्रश्न अत्यंत महत्त्वाचे असून ते राजकीय व अर्थशास्त्रीय स्वरूपाचे आहेत. अशा गहन विषयांचर सन १८७५ च्या पूर्वीच्या लोकांनीं विचार केलेला नव्हता व तो विष्णु.

शास्त्र्यांच्या वेळेपासून प्रचलित झाला, हा टिळकांच्या सांगण्याचा उद्देश आणि हीच कल्पना टिळकांच्या आधारावर तत्पक्षीय लेखक व वक्ते मंडळी अज्ञ किंवा चौकशीच्या फारशा भरीस न पडणाऱ्या जनतेपुढे मांडून तिला आज ३०-३५ वर्षे नुसती झुलवीत आहे. त्यांपैकी एकाही जबाबदार मनुष्याने आजपर्यंत विचार केलेला दिसत नाही की, टिळकांच्या म्हणण्याला आधार तरी काय ? आम्ही तरी टिळकांच्या विचारसरणीत न्यून दाखविण्याच्याच केवळ उद्देशाने हा भाग लिहीत आहो असे नाही. तर फक्त आम्ही तत्कालीन परिस्थितीचे चित्र वाचकांपुढे मांडणार आहो. रास्त ते अनुमान सुज्ञ लोक काढतीलच. असो. यावर पहिला प्रश्न असा की, या विषयावर सन १८७५ नंतर खुद्द विष्णुशास्त्र्यांनी तरी कितीसे लेख लिहिले ? सन १८७५ ते १८८२ पर्यंत त्यांची निबंधमाला चालू होती. त्यांत बहुतेक वाङ्मयात्मक, इतिहासावर, चरित्रात्मक व टीकात्मक लेख आलेले आहेत. केवळ राजकीय अगर अर्थशास्त्रीय विषयांवर त्यांनी लिहिलेले लेख आमच्या माहितीत नाहीत. त्यांचा एक “ आमच्या देशाची स्थिति ” या विषयावर लेख आहे हे आम्हांस माहीत आहे. पण तेवढ्यावरून वरील सारख्या गहन विषयांवर त्यांचा व्यासंग होता असे वाटत नाही. शिवाय शास्त्रीबोवांचे चरित्रकारच सांगतात (वि. शा. वि. च. पृ. २७४) की, ते चालू वर्तमानपत्रे वाचीत नसत, कोठे मंडळीत फारसे जात नसत, व प्रचलित विषयांकडे ते लक्ष देत नसत ! आणि ह्या गोष्टी तर राजकीय अगर अर्थशास्त्रीय विषयांच्या ज्ञानाला अत्यंत आवश्यक असतात. अशा स्थितीत एतद्विषयक भरपूर माहितीने भरलेले असे लेख त्यांच्या लेखणीतून उतरणे संभवनीय नव्हते. विष्णुशास्त्र्यांच्या नंतर त्यांच्या जागेवर टिळक आल्यावर मात्र त्यांनी सदरील विषयावर अनेक वाचनीय लेख लिहिले आहेत हे कबूल केले पाहिजे.

पण सन १८७५ च्या पूर्वील पिढ्यांतील कोणीही पुढाऱ्याने सदर विषयांचा मुळीच खल केला नव्हता या टिळकांच्या म्हणण्याला आधार काय ? निदान न्या० रानडे हे पुण्यास सन १८७१ मध्ये आले होते ही गोष्ट लो० टिळकांस माहीत होती. त्यांच्याही पूर्वी सन १८६० मध्ये रानड्यांनी “ मराठी राजेरजवाडे ” या महत्त्वाच्या विषयावर एक सुंदर निबंध लिहिल्याचे त्यांचे चरित्रकार आपल्या पुस्तकाच्या (पृ. ९४-९५) कडे सांगतात. याचप्रमाणे रानड्यांनी सन १८६४ मध्ये “ प्रजावृद्धीचे दुष्परिणाम ” या महत्त्वाच्या विषयावर मुंबईच्या ज्ञानप्रसारक

सभेपुढें एक अत्यंत उपयुक्त व माहितीनें भरलेला असा निबंध वाचून त्यायोगें लोकांचे बरेच अज्ञानमूलक भ्रम घालविण्याचा यत्न केला होता. त्यांतून अत्यंत उद्बोधक असा एकच उतारा देतो:—

“ मी या प्रारब्धाच्या समजुतीविषयीं इतकें येथें बोललों याचें कारण, ही समजूत आपल्या लोकांच्या हाडास खिळलेली आहे व झाडास जसे रोग जडतात व नंतर त्या झाडाची वर मोडते, त्याची पालवी व मोहोर गळून पडतो, व शेवटीं बुंधही त्याच दशेप्रत पावतें, त्याप्रमाणें ही समजूत आपल्या लोकांच्या अंगीं जें साहस व पराक्रम आहे त्यांस घासणारी कीड आहे. इतर म्हाताऱ्या बायका जीं रडगाणीं गात बसत नाहींत, तीं रडगाणीं आमच्या येथें महान् महान् पंडित, जनांच्या सभेंत होसेनें गातांना आपण ऐकतो.” किती सत्य हें ? असो.

त्यानंतर रानड्यांनीं सन १८७२ सालीं “ स्वदेशी व्यापार ” या विषयावर खुद्द पुण्यास एक व्याख्यान दिलें. त्यांत त्यांनीं हिंदी कलाकौशल्याचा क्षय होत असून “ सर्वांची प्रवृत्ति विलायती जिनसांकडे दिवसेंदिवस वाढत चालल्यामुळे स्वदेशी जिनसांचा खप संसाराच्या सर्व कामांत कमी कमी होत आहे व ही गोष्ट सर्वांनीं लक्षांत ठेवण्याजोगी आहे ” अशी लोकांस इशारत दिली आहे. हेंच अत्यंत उद्बोधक व्याख्यान ऐकून जोशीकाकांच्या मनावर इष्ट प्रकारचा परिणाम होऊन त्यांनीं लागलींच स्वदेशी कापड वापरण्याचा निश्चय केल्याचें रानड्यांचे चरित्रकार लिहितात. (रा.च. पृ. १८९-१९३). असो. ही सन १८७५ साला-पूर्वीं खुद्द पुण्यास घडलेली गोष्ट झाली ! आतां मुंबईचें पाहा.

सन १८७१ सालीं विलायतेंत प्रसिद्ध हेनरी फॉसेट यांच्या खटपटीमुळे ग्लॅडस्टन साहेबांनीं हिंदुस्थानच्या जमाखर्चाची चौकशी करण्याकरितां म्हणून एक कमिटी Finance Committee नेमली होती. तिचे फॉसेटसाहेब हे एक सभासद होते. त्या कमिटीपुढें मुंबईच्या “ वॉम्बे असोसिएशन ” तर्फें शेट नवरोजी फर्दुनजी हे एक साक्षीदार म्हणून इंग्लंडला गेले असून त्यांची तेथें साक्ष झाली. त्या कमिटीपुढें पितामह दादाभाई नवरोजी यांचीही महत्त्वाची साक्ष होऊन इंग्रजां सत्तेखालीं हिंदुस्थान देश कसा दरिद्री होत चालला आहे याची हृदयद्रावक कहाणी प्रथमच इंग्रज जनतेपुढें त्यांनीं त्या वेळीं सांगितली ? इंग्रज लोकांना ती गोष्ट न रुचून त्यांनीं दादाभाई विरुद्ध नुसतें काहूर उठविलें ! ! इकडील अँग्लो इंडियन वर्तमान-

पत्रकारांनी तर टीकेची नुसती झोड चालविली !!! पण दादाभाई कांहीं केल्या पड घेईनात. त्यांचे आंकडे, प्रमाणे वगैरे सर्व कांहीं तयार होतें. त्यांचा त्यांनी भरपूर उपयोग करून सन १८७३ मध्ये आपलें “Poverty of India” (हिंदुस्थानचें दारिद्र्य) हें पुस्तक छापून प्रसिद्ध केलें ! इंग्रज लोक व वृत्तपत्रकार मग जास्त चवताळले. दादाभाईंनी आपल्या पुस्तकांत हिंदी लोकांचें सालीना उत्पन्न रु.२० आहे असें सप्रमाण सिद्ध केलें होतें. ती कडू गोळी इंग्रज मुत्स-
द्यांच्या कांहीं केल्या गळीं उतरेना ! परंतु “सत्यमेव जयते” ह्या त्रिकालाबाधित सिद्धांतापुढे त्यांचें किंवा कोणाचें काय चालणार ? कारण पुढें सन १८८२ च्या सुमारास लॉर्ड रिपन साहेबांच्या कारकीर्दीत सर एवलीन बेअरिंग—(नंतरचे लॉर्ड क्रोमर)—हे फडणीस झाले. तेव्हां त्यांनी हिंदुस्थान सरकारच्यातर्फे दादाभाईंची विचारसरणी व त्यांचे सिद्धांत मान्य केले ! फक्त दर माणशीं उत्पन्न त्यांनी रु. २७ ठरविलें, इतकेंच काय तें !! या सर्व गोष्टी दादाभाईंच्या चरित्रांत नमूद आहेत. त्या सर्व सन १८७५ सालापूर्वी घडलेल्या. त्या किंवा न्या० रानड्यांच्या व्याख्यानावारतच्या गोष्टी नंतर २५ वर्षांनीं टिळकांनीं वाचलेल्या निबंधाच्या वेळीं त्यांना माहीत नव्हत्या काय ? या निबंधवाचनाच्या पूर्वी (१९०१ च्या पूर्वी) राष्ट्रीयसभेच्या बैठकी निदान सोळा वेळां झालेल्या होत्या. अर्थात् वरील गोष्टी—विशेषतः दादाभाईंचे “Poverty of India” हें पुस्तक—पुष्कळच खऱ्या देशभक्तांच्या परिचयाचें झालेलेंच होतें. खुद्द टिळकांना देखील त्या गोष्टी माहीत असल्याच पाहिजेत असें आम्हांस वाटतें. मग त्यांनीं चिपळूणकरांच्या पूर्वी—म्हणजे सन १८७५ सालापूर्वी—दादाभाईंनी व न्या० रानड्यांनी त्या विष-
याचा—राजकीय व अर्थशास्त्रीय विषयांचा—विचार केलेलाच होता व त्यांनींच मळलेल्या पायवाटेनें चिपळूणकर गेले व मीही जात आहे, असें थोडेसें प्रांजल-
बुद्धीनें आपल्या १९०१ च्या निबंधांत कबूल केलें असतें तर त्या निबंधास कमीपणा आला असता काय ? असो.

एथपर्यंत आम्ही १८७५ सालापूर्वी राजकीय किंवा अर्थशास्त्रीय प्रश्नांचा कांहीं थोड्या (निदान एक दोघां) गृहस्थांनीं विचार केलेला होता हें दादाभाई व रानडे यांच्या विचारसरणीचा निर्देश करून सिद्ध केलें. आतां सदर प्रश्नाचा—मूळ प्रश्न राजकीय बाबी टाकून सामाजिक-धार्मिक बाबींचा रानडे-भांडारकरांनीं कां पुरस्कार केला हा आहे हें वाचकांनीं विसरूं नये !—जरा उच्चतर दृष्टीनें (in the light

of wider outlook) विचार करूं. या दृष्टीने विचार करूं लागलों म्हणजे वर दिलेल्या टिळकांच्या (१९०१ च्या) निबंधाच्या अवतरणांतून आम्हांस इतस्ततः सर्व हेत्वाभासाचा प्रकार पसरलेला दिसतो. निबंध वाचलेल्या वर्षीपर्यंत देशभर राजकीय चळवळीला बरेच उग्रस्वरूप आलेले होते. अर्थात् तशा प्रकारची चळवळ सन १८७५ पूर्वी महाराष्ट्रांत नांवालाही नसून तिला नंतरच सुरवात झाली व त्यास प्रथम विष्णुशास्त्री यांनी व नंतर आपण यथाशक्ति हातभार लावला असे सांगण्याचाच टिळकांचा केवळ हेतु असता तर त्यांत आम्हांस तरी कांहीं चूक वाटली नसती. पण तसे सांगण्याचा त्यांचा हेतु नव्हता. त्यांचे स्पष्ट म्हणणे असे होते की, राजकीय विषयांचा खल मुळी १८७५ नंतर सुरू झाला ! त्याच्या पूर्वी पुढाऱ्यांनी तिकडे लक्षच दिले नाही ! पण प्रश्न इतकाच की, तशा प्रकारच्या चळवळीचे सन १८७५ पूर्वी कितीसे प्रयोजन होते ? व त्याला अनुकूल अशी लोकस्थिति कितीशी होती ? आमच्यासतें हे फार महत्त्वाचे प्रश्न आहेत. यासंबंधी मागील प्रकरणांत थोडासा उल्लेख आलाच आहे. पण आतां त्याचा आपण जरा विस्तारानें प्रथम विचार करूं.

आपण तूर्त फक्त महाराष्ट्राचाच तेवढा विचार करूं. पेशवाईचा सन १८१८ मध्ये अंत होऊन निबंधमाला अवतीर्ण झाली त्यावेळीं नुकतेच कोठें अर्धशतक झाले होते. अर्थात् त्या मुदतीतील बरीच वर्षे ब्रिटिश सत्तेचे दृढीकरण चालले होते. महाराष्ट्रांत ते काम चालले होतेच. पण ते इतर प्रांतांतूनही चालले होते. पंजाब प्रांत तर सन १८४८ मध्ये ब्रिटिश अमलाखाली आला. व झांशी व नागपूर हे तर त्यांच्याही नंतर म्हणजे १८५०-६० च्या दरम्यान ! तदनंतर १८५७ सालचे बंड ! तात्पर्य, या राजकीय उलाढालींमुळे इंग्रज लोकांस आपले पाय हिंदुस्थानच्या जमीनीला कायमचे लागल्याची खात्री सुमारे १८७० पर्यंत वाटत नव्हती. सबब त्या दृढीकरणाच्या-Consolidation च्या-कालांत इकडे जे इंग्रज अंमलदार आले ते फार थोर मनाचे व मनमिळाऊ होते. राजकारण हे सर्व देशांत प्रायः सारखेच असतें. आणि जिंकलेल्या प्रजेला प्रेमानें वागविल्यावाचून त्यांचीं मनें परकीय राजकर्त्यांना कधीही वश होत नसतात हे त्या पहिल्या अंमलदारांना चांगले अवगत होते. तेव्हां इंग्रजी सत्ता येथे पक्की बसेपर्यंत विलायतेहून इकडे अंमलदार आले ते चांगल्या स्वभावाचे व चांगल्या दर्जाचे होते व त्यांनीं आपलीं राज्यव्यवहाराचीं कामें उत्तम रीतीनें केलीं याबद्दल

आश्चर्य वाटण्याचे कारण नाही. त्या कालाचा थोडासा इतिहास प० वा० रमेशचंद्र दत्त यांनी आपल्या (सन १८९७ साली प्रसिद्ध झालेल्या) “England and India ” या पुस्तकांत अति सुंदर रीतीने दिलेला आहे. पण त्याचा इकडे फक्त निर्देश करण्यापलीकडे आम्हांस कांहीं करता येत नाही. तात्पर्य, त्या वेळचे सर्व अंमलदार चांगले होते. त्यांत कलकत्त्याचे लॉर्ड विल्यम बेंटिक, मुंबईचे माउंट-स्टुअर्ट एल्फिन्स्टन व मद्रासचे सर टॉमस मनरो यांची नांवे प्रामुख्याने सांगितली पाहिजेत. पैकीं एल्फिन्स्टनसाहेबांच्या दयाळूपणाच्या कारकीर्दीसंबंधाने खुद्द ‘ केसरी ’नेच एक ता. १२ मार्च १८९५ रोजी लिहिलेले सुंदर आर्टिकल शक्यतर वाचकांनी (खंड १ ला पृ. ४३६) जरूर वाचावे. त्या उदारधी साहेबांचे पुढील प्रकारचे उद्गार आहेत:—

“ ज्या वेळीं आपल्या शिक्षणाने एतद्देशीय लोक आपले राज्य चालविण्यास पात्र होतात व त्यांचा व आपला संबंध तुटावा असे दोन्ही पक्षांस वाटेल त्या वेळेस मात्र आपले राज्य लयास जाईल, तोपर्यंत जाणार नाही. ” “ एतद्देशीयांस विद्यादान देण्याचा प्रघात पाडला आहे त्याच्या योगाने कधी ना कधी तरी लोकांच्या आचारविचारांत असा कांहीं फेरबदल मुकर होणार आहे की, त्यांस हलक्या दर्जाचीं कामे देऊन आपला कधीही निभाव लागणार नाही. आणि त्यांच्या हुशारीचे व महत्त्वाकांक्षेचे चीज होईल असा सुमार्ग जर त्यांस आपण खुला करून दिला नाही तर त्यांचे ते दोन्ही गुण अन्य अनिष्ट मार्गाने प्रगट होऊन आपले राज्य उलथे पालथे होणार आहे. ” “ आपले राज्य हिंदुस्थानांत चिरकाल राहिल असे स्वप्नीही आणावयास नको. तेव्हां जेणेकरून एतद्देशीय लोक आपले राज्य चालविण्यास पूर्ण समर्थ होऊन ते आपले स्वतःचे व जगाचे कल्याण करतील असे त्यांस तरवेज करण्याकडे आपले एवढांपासून लक्ष लागले पाहिजे. व शेवटी आपली होणारी कीर्ति व आपण केले तें कर्तव्य केले असे होणारें समाधान हेच आपले बक्षिस असे समजले पाहिजे. ”

सर टॉमस मनरो हे सन १८२० साली मद्रासचे गव्हर्नर होऊन आले. त्यांचेही अशाच अर्थाचे उद्गार पूर्वोक्त रमेश दत्तकृत पुस्तकाच्या पृ. ४६ कडे नमूद आहेत. असो.

तात्पर्य, त्या वेळचे इंग्रज अंमलदार लोक फार उदार मनाचे असून दयाळूपणाने राज्यकारभार चालवित असल्यामुळे वस्तुतः आमच्या राजकीय चळवळीचे

कारणच नव्हतें. राज्यकर्त्यांकडून अन्याय किंवा जुलूम होत असेल अगर मुस्कट-दाबी होत असेल तरच त्याला राजकीय गान्हाण्याचें स्वरूप येतें व मग चळवळीचा जन्म होतो. कोणत्याही देशांतील प्रकार असाच दिसून येईल. पुण्यास तर पेशवाई गेली तेव्हां एल्फिन्स्टन साहेबांनीं दुसऱ्या बाजीरावाच्या आश्रित ब्राह्मणांस पेनशनें देखील देऊं केल्याचा, चंदावरकरांच्या लेखांवरून, मार्गे आम्हीं उल्लेख केलाच आहे. असो. आणि हेंच लोकांस संतुष्ट राखण्याचें धोरण एल्फिन्स्टन साहेबांनंतर देखील पुष्कळ दिवस चालू होतें. कलकत्त्यास मोठ्या लॉट-साहेबांच्या जागीं बॅटिक साहेबांच्या नंतर बरेच दिवसांनीं कॅनिंग साहेब आले. तेही फार उत्तम व उदारमनस्क गृहस्थ होते. आणि १८५७ च्या वंडानंतरच्या देशांतील स्थिरस्थावरतेचें बरेंचसें श्रेय त्यांचें आहे. तदनंतर सुमारे दहा बारा वर्षांनीं (सन १८६९) लॉर्ड मेयो, त्यांच्या नंतर लॉर्ड नार्थब्रुक असे गव्हर्नर-जनरल आले. ते सर्व चांगलेच होते. पण पुढें लॉर्ड नार्थब्रुक यांचें व स्टेट-सेक्रेटरीचें एक दोन बावतींत न पटल्यामुळे ते आपली मुदत संपण्यापूर्वीच राजीनामा देऊन विलायतेस परत गेले. त्यांच्या पाठीमागून लॉर्ड लिटनसाहेब (परवांच विलायतेस गेलेल्या बंगालच्या गव्हर्नरसाहेबांचे वडील) गव्हर्नर-जनरल होऊन आले. त्यांच्या कारकीर्दीपासून ब्रिटिश सिंहाचें खरें स्वरूप हिंदी लोकांच्या दृष्टीस पडूं लागलें. लिटनसाहेब सन १८७६ च्या सुमारास हिंदुस्थानांत आले. त्या वेळीं इंग्लंडांत डिसरायली (लॉर्ड बीकन्स्फील्ड), लॉर्ड सॅलिसबरी वगैरे मंडळी अधिकारावर होती. हिंदुस्थान देशांत ब्रिटिश सत्ता आतां पक्की झाल्याकारणानें वरील महत्त्वाकांक्षी मंडळी बारीक नजरेनें टेहळणी करूं लागली आणि हिंदुस्थानची सरहद्द वाढवितां कशी येईल याबद्दलचे विचार त्यांच्या डोक्यांत घोळूं लागले. मुद्याची गोष्ट ही कीं, हिंदुस्थानचें राजकीय वातावरण याच सुमारास-सन १८७६-७७ प्रक्षुब्ध झालेसें दिसूं लागतांच आमची राजकारणी मंडळी पुढें येऊं लागली. मुंबईस काशिनाथपंत तेलंग हे उत्तम वक्ते, विद्वान् कायदेपंडित म्हणून प्रसिद्धीस येऊं लागलेच होते. फेरोजशहा मेहता व बद्रुद्दीन तय्यबजी हेही दोघे बॅरिस्टरी करीत होते. पितामह दादाभाई नवरोजी हे विलायतेला एकदोन वेळां जाऊन आलेच होते. पुण्यास न्या.० रानडे सार्वजनिक सभेला हाताशीं धरून सार्वजनिक काम करीत होतेच. नूलकर होतेच. व सार्वजनिक काकाही होते. असो. सारांश इतकाच कीं, सन १८७५ सालापूर्वी सरकारच्याच

सहानुभूतीच्या धोरणामुळे राजकीय प्रश्न फारसे उपस्थित होण्याचा संभवच नव्हता. तेव्हां वि० शा० चिपळूणकरांच्या पूर्वीच्या पिढीतील सुशिक्षित मंडळींनी राजकीय प्रश्नांचा खलच केला नाही हे टिळकांचें म्हणणें वस्तुस्थितीकडे पाहतां अप्रयोजक ठरतें ! दादाभाईंनी व रानड्यांनी त्या दिशेनें सुरू केलेल्या कामाचा उल्लेख मागे आलाच आहे. खुद्द दादाभाईंचेच-कीं ज्यांना मुंबई इलाख्यां-तील सार्वजनिक चळवळीचे जनक म्हणतात त्यांचे-पहिले राजकीय स्वरूपाचे कृत्य सन १८५५ मध्ये घडलें. त्या सालापासून सिव्हिल सर्व्हिसच्या परीक्षेची विलायतेंत सुरवात झाली. आणि एक वाडिया नांवाचा पार्शी मुलगा त्या परीक्षेस गेला असतां त्याला वसूं देण्यांत आलें नाहीं ! तें काम मग दादाभाईंनी हातीं घेऊन त्यांनीं सिव्हिल सर्व्हिस कमिशनर्स वरोवर पुष्कळ दिवस पत्रव्यवहार चालविला. त्यांत त्यांना त्या वेळचे इंग्लंडांतील प्रसिद्ध मुत्सद्दी जॉन ब्राइट यांचें सहाय्य होतें. तरी शेवटीं दादाभाईंना त्या कामांत त्या वेळीं यश आलें नाहीं. त्यांनीं आपलें “ Poverty of India ” हें पुस्तक सन १८७३ मध्ये प्रसिद्ध केल्याचें मागे सांगितलेंच आहे. ते मग ७४-७६ च्या सुमारास बडोद्याचे दिवाण होते. व मग ते लॉर्ड लिटन साहेबांच्या पिच्छेहाटी धोरणानें थोडेसे निराश होऊन स्वस्थ बसले. पण सन १८८० मध्ये लॉर्ड रिपन हे व्हाइसराय होऊन आले, तेव्हां मग दादाभाई फिरून सार्वजनिक कामांत लक्ष घालूं लागले. सारांश, सन १८७७ सालीं लॉर्ड लिटन साहेबांच्या प्रतिगामी धोरणामुळे खऱ्या राजकीय चळवळीला सुरवात झाली असून ती संघशक्तीच्या बळावर मोठ्या प्रमाणावर चालविण्याचे प्रयत्न सन १८८५ मध्ये राष्ट्रीयसभा स्थापन झाली तेव्हांपासून होऊं लागले. त्याच्यापूर्वी तशा चळवळीला महाराष्ट्रांत अवकाश बहुतेक नव्हताच. जेव्हां कारणच उद्भवलें नाहीं, तेव्हां अमक्या तमक्यानें कार्य केले नाहीं असें म्हणण्यांत काय अर्थ ? खुद्द विष्णुशास्त्री यांनीं देखील निबंधमालेच्या ७९ अंकांत प्यारा ५ कडे हेच विचार आपल्या अर्थपूर्ण भाषेत सुंदर रीतीनें ठेऊन दिलेले आहेत ! ते पाहावेत. असो.

आणखी एक गोष्ट अशी कीं, सन १८७५ च्या पूर्वीच्या पुण्याच्या सुशिक्षित मंडळींनी राजकीय गोष्टींचा-तशा गोष्टींच्या विचाराला त्या काळीं अवकाश होता असें क्षणभर मानलें तरी-खल केला नाहीं असें म्हणण्यांत व त्यांची थटा करण्यांत थोडासा अन्याय होत नाहीं काय ? त्या सुशिक्षित मंडळींचें शिक्षण

झालेलें कितीसें ? आणि त्यांची पात्रता ती काय ? टिळकांच्या निबंधांतून मागे दिलेल्या अवतरणांत दर्शित केलेले विषय इतके महत्त्वाचे आहेत की, त्या विषयांचा चांगलाच अभ्यास केल्याशिवाय त्यांचा खल करतां यावयाचा नाही व त्यांवर सिद्धांत बांधतां यावयाचे नाहीत ! प्रस्तुत काळी तरी युनिव्हर्सिटीमून ग्रॅजुएट मंडळी शेंकड्यानीं बाहेर पडत असतां व अर्थशास्त्रीय विषयांवर इतके ग्रंथ व इतकी माहिती उपलब्ध असतां किती तरुण पदवीधर सदरील विषयांवर अधिकारयुक्त वाणीनें बोलणारे अगर लिहिणारे असे निघतील ? मग १८७५ पूर्वीचे तुटपुंजे शिक्षण घेतलेल्या माणसांनीं असल्या विषयाचा खल केला नाही असें म्हणण्यांत न्याय अगर तारतम्यभाव तो काय राहिला ? पुण्याच्या कॉलेजास इंग्रजी वर्ग मुळीं सन १८३७ मध्ये जोडण्यांत आला व पुढे १८६० मध्ये त्या कॉलेजाचे हल्लीचे डेक्कन कॉलेज झाले असें टिळकच म्हणतात. तसेंच त्या वेळी आठदहा इंग्रजी पुस्तके वाचलीं म्हणजे मोठ्या नोकऱ्या मिळत असत व यामुळे बरेच लोक त्या मार्गीचे अवलंबन करून नोकऱ्या पतकरीत असत असें तेच सांगतात. आणि सन १८७५ च्या पूर्वी असेच बहुतेक सर्व इंग्रजी शिकलेले लोक सरकारी नोकर होऊन राहिले होते. अशा मंडळींपासून वरील सारख्या गंभीर स्वरूपाच्या विषयांसंबंधाने काय आणि किती अपेक्षा करावयाची ? आमच्या-मते अशी भलत्याच योग्यतेच्या लोकांपासून भलतीच अपेक्षा करणे म्हणजे एखाद्या अशक्त माणसाच्या डोक्यावर एकदम दहा मणाची धोंड देण्यासारखे आहे ! तथापि विष्णुशास्त्र्यांच्या पूर्वीच्या तीन पिढ्यांतील देशमुख, थोरले (कृष्णशास्त्री) चिपळूणकर, रानडे वगैरे मंडळींनीं केलेलें काम जगापुढे आहेच. तशांतून रानड्यांच्या हातून राजकीय कामाचा उठाव ते पुण्यास सन १८७१ सालीं आल्यापासून होतच होता. अशा खऱ्या वस्तुस्थितीमुळे टिळकांचीं मूळ विधाने केवळ काल्पनिक ठरतात ! !

आणखी एका लहानशा मुद्याचा विचार केला पाहिजे. टिळक यांचा (शास्त्री-बोवांच्या) पूर्वीच्या तीन पिढ्यांतील माणसांच्या वर्तनावर व आहारविहारावर फार कटाक्ष होता असे स्पष्ट दिसते. “अद्वातद्वा आचारविचार, आहार व मते” असले शब्द टिळकांच्या निबंधांत इतस्ततः पसरलेले दिसतात. त्यांत नांवांचा उच्चार केलेला फारसा दिसत नाही ते ठीक आहे. या संबंधांत टिळकचरित्र-कारांनीं मात्र आपल्या पुस्तकाच्या ८२ पृष्ठावर माधवराव कुंठे यांचा नामोच्चार

करून त्यांच्या कांहीं विक्षिप्तपणाच्या कृतींचा उल्लेख केला आहे. पण तसल्या एका उदाहरणावरून सगळेच लोक तसे होते असे म्हणणे धाडसाचे होईल ! ते कसेही असो. पण तसल्या सामान्य विधानांतील घाणीचे शिंतोडे-नामनिर्देशाच्या अभावीं-कांहीं पूज्य व्यक्तींवर पडू पाहातात याचेच वाईट वाटते. विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांच्या पूर्वीच्या तीन पिढ्यांतील माणसांत टिळकांनीं १० ब० रानडे यांची गणना केली आहे. व डॉ० भांडारकर हे जरी पुण्यास कायमचे असे सन १८८१ सालीं राहाण्यास आले तरी टिळकांच्या निबंधाच्या सालापूर्वी (१९०१) ते पुण्याचे निदान वीस वर्षे रहिवासी होते. शिवाय ज्या प्रार्थनासमाजावर टिळकांनीं निबंधांत नुसती झोड उडविली आहे, त्या संस्थेचे डॉक्टरसाहेब हे एक आव्यप्रवर्तकांपैकी होते हे टिळकांस माहीत होतेंच. असा सर्व कार्यकारण संबध स्पष्ट असल्यामुळे, १८७५ नंतरच्या सर्व “ पोक्त विचार, सतत अभ्यास, सदाचरण, नीतिधैर्य ” वगैरे शंभर नंवरी गुणांचा मक्ता टिळकांनीं प्रत्यक्षपणे शास्त्रीबोवांकडे व परोक्षरीतीने आपणाकडे घेतला आणि त्याच्या पूर्वीच्या “ अद्वातद्वा आचार विचार ” वगैरे अनन्वित प्रकाराचे रानडे आणि भांडारकर यांना मालक केले असा वाचकांचा ग्रह झाला तर त्यांत त्यांची चूक काय ? रानड्यांच्या नीतिमत्तेचा वक्तव्य खुद्द केरूनाना छत्रे व कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांच्यासारख्यांवर किती होता हे रानडे चरित्रकारांनीं पृ. २७५ कडे दाखविले आहे ते वाचकांनीं पाहवें. डॉ. भांडारकरांसंबंधानें तर बोलावयासच नको. सत्यनिष्ठा, अढळ धर्मश्रद्धा, पहिल्या नंबरची नीतिमत्तेची लक्षणे व अत्यंत निर्मल वर्तन या गुणांच्या योगानें डॉ. भांडारकरांचें उदाहरण महाराष्ट्रांतील निदान गेल्या दोन पिढ्यांतील लोकांपुढें आदर्शवत् होऊन राहिले होतें. असे साठी-सत्तरीच्या घरांत गेलेले पूज्य गृहस्थ सन १९०१ मध्ये पुण्यास हयात असतां टिळकांनीं वरीलसारखें सामान्य विधान करणें न्याय्य होईल काय ?

बरें, विष्णुशास्त्री यांच्या पूर्वीच्या पिढ्यांतील पुढाऱ्यांच्या नैतिक वर्तनावद्दल अगर आचारविचारांबद्दल खुद्द त्यांनाच किती जबाबदार धरावयाचे व त्याचा तत्कालीन परिस्थितीकडे किती दोष येत होता याचा कांहीं तरी टिळकांना विचार कर्तव्य नव्हता काय ? पेशवाईच्या अखेरी अखेरीची पुण्याची स्थिति नैतिक अगर बौद्धिक दृष्टीने अत्यंत शोचनीय झालेली होती हे मागील एका प्रकरणांत सांगितलेंच आहे. त्या स्थितीचें वर्णन न्या० रानड्यांनीं demoralisation, decadence

of virtue या शब्दांनीं केलेले आहे. त्यांचें भाषांतर आम्ही “ नैतिक अधःपात ” अगर “सद्गुणांचा न्हास” अशा शब्दांनीं करतो खुद्द टिळकच आपल्या निबंधांत म्हणतात कीं, “ पेशवाईच्या अखेर आमच्या समाजास एक प्रकारची शिथिलता येऊन त्यांत दुर्गुणाचा वराच प्रसार झालेला होता. ” पेशवाई गेल्यावर वीस वर्षे तर हीच स्थिति चालू होती असें म्हटल्यास गैर होईल असें वाटत नाहीं. सन १८३७ मध्ये इंग्रजी शिक्षणाला पुण्यांत सुरवात झाली. व मग कोठें स्थिति सुधारण्याची आशा दिसू लागली ! अशा दूषित वातावरणांत इंग्रजी शिक्षणानें झालें तरी यक्षिणीची कांडी फिरल्याप्रमाणें सर्व सद्गुणांचा पुण्यांत एकदम अवतार होणें थोडेंच शक्य होतें ! सुधारणेचें काम हळू हळूच होणें शक्य होतें व तसेंच तें झालें. अशा संधिकालांत कित्येकांकडून कांहीं अनाचार किंवा अत्याचार घडलेही असतील. कित्येकांकडून कदाचित् नवीन अधिकारमदानें इतर लोकांशीं वागतांना कांहीं अतिरेकाचे प्रकारही घडले असतील. पण त्याबद्दलचें सगळें खापर जे थोडे पुढारी नवीन विद्या शिकून तयार झाले त्यांच्यावरच फोडण्यांत न्याय होत नाही, एवढेंच आमचें म्हणणें आहे. त्याबद्दल न्याय्यदृष्टीनें पाहतां, वराचसा दोष परिस्थितीकडे जातो. परिस्थिति हळू हळू सुधारूं लागली होती. इतक्यांत पुण्यास सन १८७१ च्या सुमारास न्या० रानड्यांची बदली झाली. आणि तेव्हांपासून पुढें निरनिराळ्या प्रकारच्या चळवळी त्यांनीं आरंभिल्या कारणानें लोकांत जागृति होऊं लागली. नंतर निबंधमालेचा अवतार झाला व तिच्या योगानें त्या जागृतीला जोर आला हें कबूल केलें पाहिजे. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर व लो० टिळक या उभयतांकडून झालेल्या देशाच्या कामगिरीबद्दल आम्ही वर सादर उल्लेख केलाच आहे. पण सन १८७५ मागील पिढ्यांतील सुशिक्षित पुढाऱ्यांना-व त्यांबरोबरच स्पष्टपणें न्या० रानड्यांसारख्या पूज्य व्यक्तीला देखील !-नादान ठरवून महाराष्ट्रांतील त्या सालानंतरची सर्व जागृति व चळवळी शास्त्रीबोवांनीं-व अप्रत्यक्ष रीतीनें आपण-सुरू केल्या असें जें टिळकांनीं आपल्या पूर्वोक्त निबंधांत दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे तो तत्कालीन वस्तुस्थितीचा विचार केल्यास, अगदीं निराधार, निदान अतिशयोक्तीचा ठरतो इतकेंच आमचें म्हणणें आहे.

तात्पर्य, सन १८७०-७५ सालांच्या पूर्वी महाराष्ट्रांत मोठमोठ्या राजकीय प्रश्नांचा जरीनें खल करण्यासारखी अगर मोठ्या प्रमाणावर चळवळ करण्यासारखी वेळच आली नव्हती. कांहीं थोड्या-पण अगदींच थोड्या-विचारवंत व

कळकळीच्या—माणसांच्या डोक्यांत बदललेल्या परिस्थितीच्या परिणामाबद्दल विचार घोकू लागले होते हें दादाभाईंच्या व रानड्यांच्या उदाहरणांवरून दिसतें हें खरें. परंतु इंग्रजी शिक्षणाचा देशांत फैलाव अद्याप व्हावा तितका मोठ्या प्रमाणावर झालेला नसल्यामुळे मोठमोठ्या प्रश्नांचा खल किंवा वादविवाद करण्याची लोकांत पात्रता आलेली नव्हती. ती जेव्हां पुढें येऊं लागली, तेव्हां तशा प्रश्नांचा साहजिकच खल होऊं लागला. पुढें या जागृतीला सन १८८३ मधल्या इलवर्ट बिलाबद्दल युरोपीयन लोकांनीं चालविलेल्या जंगी चळवळीपासून मोठा जोर आला आणि त्यायोगें सर्व हिंदुस्थान देशांतील सुशिक्षित पुढाऱ्यांच्या मनांत आपल्या राजकीय अवनत स्थितीची पुरी जाणीव उत्पन्न होऊन उपाययोजनेबद्दल त्यांच्यांत अत्यंत महत्त्वाचा विचारविनिमय सुरू झाला. या कामीं प० वा० ह्यूम साहेबांची अत्यंत मदत झाली हें प्रसिद्धच आहे. व त्यांच्याच प्रयत्नांनीं सन १८८५ मध्ये राष्ट्रीय सभेची स्थापना झाली ! असो.

ही महाराष्ट्रांतली, राजकीय दृष्टीनें, खरी खुरी त्या वेळची स्थिति झाली. सामाजिक अगर धार्मिक दृष्टीनें देखील पेशवाई गेल्याच्या दिवसापासून महाराष्ट्राची चांगली स्थिति नव्हती हें टिळकांनीं कबूल केलेंच आहे. प्रश्न एवढाच कीं, ज्या वेळीं एकंदर देशांत सामाजिक अगर धार्मिक परिस्थिति अत्यंत शोचनीय होती व जेव्हां राजकीय चळवळीचे प्रश्न उपस्थित झालेले नव्हते, त्या वेळीं तत्कालीन आंग्लविद्याविभूषित पुढाऱ्यांनीं आपल्या समजुतीप्रमाणें त्या सामाजिक स्थितींत कांही तरी सुधारणा घडवून आणण्याकडे लक्ष लाविलें तर ते त्यांनीं स्तुत्य काम केलें कीं निंद्य काम केलें ? एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यास जी महाराष्ट्राची स्थिति होती तीच त्या शतकाच्या सुरवातीस उत्तरहिंदुस्थानची होती. अर्थात् तिकडील त्या वेळचा जो महापुरुष राजा राममोहन राय त्याचेंही लक्ष प्रथम उत्तरदेशीय सामाजिक स्थिति सुधारण्याकडेच लागलें, हें इतिहासज्ञांस श्रुतच आहे. राजा राममोहनचे श्रम जसे या देशांत इंग्लिश शिक्षणपद्धत सुरू करण्यास कारण झाले, तसेच त्याचे श्रम सतीसारख्या अनिष्ट चाली बंद करण्यास व बंगालमध्ये ब्राह्मसमाजाची स्थापना करण्यास कारण झाले. महाराष्ट्रांत देशाभिमानाच्या सर्व चळवळी वि० शा० चिपळूणकरांनींच सुरू केल्या असें सामान्य लोकांस भासविण्याच्या भरांत टिळक किंवा त्यांचे विद्वान् अनुयायी यांची सदहू चळवळीच्या पूर्वेतिहासाकडे—ज्यांत राममोहन, दादाभाई-

रांनडे, भांडारकर इत्यादि मंडळींचा कमी अधिक प्रमाणांत संबंध आलेला होता अशा इतिहासाकडे—कशी डोळेझांक होते यांचेंच मोठें नवल वाटतें ! असो. पण राजा राममोहन संवंधाचा विस्तार मागील एका प्रकरणांत आलेला असल्यामुळे त्याविषयी आतां इकडे कांहीं जास्त लिहीत नाहीं. जो मान—सर्व प्रकारच्या म्हणजे शिक्षणविषयक, सामाजिक व धार्मिक चळवळी बंगालच्या बाजूस गेल्या शतकाच्या प्रथम चरणांत सुरू करण्याच्या बाबतींत—उत्तर देशांत राजा राममोहनला देतात तोच मान मुंबई इलाख्यांत हरएक प्रकारच्या चळवळी सुरू केल्याबद्दल दादाभाई नवरोजींना देतात हें महशूरच आहे. आणि त्या पितामह दादाभाईंचे प्रथम यत्न सन १८४५ ते १८५५ या मुदतींत शिक्षणविषयक व सामाजिक सुधारणेच्या बाबतींत झाले आहेत हें विसरून चालावयाचें नाहीं. दादाभाई हे पारशी होते. अर्थात् त्यांनीं आपल्या जातीची सामाजिक स्थिति सुधारण्याकडे प्रथम लक्ष दिलें, तें ठीकच होतें. पण या बाबतींतील—किंबहुना सर्व सामाजिक, धार्मिक, शिक्षणविषयक, व्यापारविषयक—मुंबईच्या गेल्या शतकांतील परिस्थितीचें सुंदर व तत्कालीन माहितीनें खचून भरलेलें असें वर्णन प्रसिद्ध सर दिनशावाच्छा यांच्या मार्गे सांगितलेल्या लेखमालेंत आलें आहे. (Vide Shells from the Sands of Bombay,” by “Sandy Seventy,” Bombay Chronicle, August to Oct. 1915). त्यांत मुंबईची सर्व दृष्टींनीं १८५०-६०-७० पर्यंतची माहिती अति सुंदर रीतीनें दिली आहे. पण त्यांत राजकीय चळवळीचें नांव नाहीं. बरोबरच आहे. राजकीय चळवळ तेव्हां होती कोठें ? असो. सामाजिक, व्यापारविषयक वगैरे उलाढालींचें मात्र त्यांनीं खूप वर्णन केलें आहे. आणि ह्या सर्व चळवळींत दादाभाईंनीं प्रमुख भाग घेतल्याचा उल्लेख आहे. ही जर मुंबईची—म्हणजे जिकडे इंग्रजी शिक्षणाचा प्रसार पुण्याच्या किती तरी पूर्वी झालेला होता !—स्थिति, तर पुण्याची काय बरें असावी ? तरी सन १८७५ सालापूर्वी महाराष्ट्रांत मोठमोठे राजकीय स्वरूपाचे प्रश्न निघाले होते अशी कल्पना करून टिळक, मार्गे सांगितल्याप्रमाणें, ते काल्पनिक प्रश्न न सोडविल्याचा समाजसुधारकांवर ठपका ठेवतात आणि त्या प्रश्नांचा त्या सालानंतर विष्णुशास्त्री व आपण खल सुरू केला असें स्पष्ट म्हणतात त्यांत न्याय काय राहिला ?

तेव्हां गेल्या शतकाच्या मध्यास व तदनंतर आमच्या तत्कालीन पुढारी मंडळींनीं सामाजिक बाबींकडे दादाभाईंचे उदाहरण पाहून जें लक्ष दिलें तेंच योग्य

होते. त्याबद्दल टिळकांनी त्या पुढाऱ्यांना टपका देण्याचेही कारण नव्हते व वर म्हटल्याप्रमाणे शास्त्रीबोवांनाच सर्व श्रेय देण्याचेही कारण नव्हते ! असो. त्या वेळच्या सामाजिक सुधारकांना जी पहिली अत्यंत शोचनीय अशी गोष्ट दिसून आली ती आमच्या स्त्रियांची स्थिति होय ! ती स्थिति किती वाईट होती याची कदाचित् बरोबरशी कल्पनाही हल्लींच्या पिढीतील माणसांना व्हावयाची नाही. त्या वेळच्या स्थितीबद्दल डॉ० भांडारकरांचे पुढीलप्रमाणे उद्गार आहेत:—

“In the year 1848 was established the first Girls School in Bombay by the members of the Students Literary and Scientific Society. At that time there was no sort of political agitation. × × × × so that social reform is prior to political reform and the object of the social reformers was to endeavour to elevate the condition and the degraded position of woman. After the political agitation had begun some time, that agitation and the agitation for social reform went on independently of each other, but a very great impetus was given to political thought and political action when the Indian National Congress was established in 1885.” (Vide his Presidential Address, Bombay Social Reform Conference, 1912)

याप्रमाणे गेल्या शतकांत आमचे भांडारकर-रानडे यांनी व इतर पुढाऱ्यांनी सामाजिक-धार्मिक सुधारणेकडेच प्रथम लक्ष देणे कसे जरूर होते हे एथपर्यंत सप्रमाण दाखवून त्यांनी अर्धशतकावर केलेल्या परिश्रमामुळे महाराष्ट्राने सामाजिक बाबतींत अशेष हिंदुस्थान देशांत कसे अत्यंत स्पृहणीय असे उच्च स्थान पन्काविले हे निर्दिष्ट केले. आतां फक्त एकाच गोष्टीचा उल्लेख करून हे प्रकरण संपवितो.

लो० टिळकांनी आपल्या पूर्वोक्त निबंधांत असे स्पष्ट म्हटले आहे:—

“राजकर्त्यांच्या गुणांपैकी पुष्कळ गुण आम्ही घेण्यासारखे आहेत, ही गोष्ट त्यांनी (शास्त्रीबोवांनी) अनेक ठिकाणी प्रांजलपणे कबूल केली आहे; पण

पाश्चिमात्य समाजरचना युरोपांतील राष्ट्रांत चांगली चालत असली तरी ती आम्हांस तशीच श्रेयस्कर होईल असे पूर्वीच्या पिढीचे जे निःशंक मत होते ते शास्त्री-बोवांस मान्य नव्हते. शिवाय कोणत्याही समाजास किंवा राष्ट्रास जे एक प्रकारचे वैशिष्ट्य येते ते कांहीं विशिष्ट समाजरचना, धर्मबंधने वगैरे कारणांनीच आलेले असते. तशा प्रकारचे राष्ट्राचे वैशिष्ट्य होतां होईल तितके कायम ठेवणे हे पुढाऱ्यांचे कर्तव्य होय. पण तिकडे शास्त्रीबुवांच्या पूर्वीच्या पिढीतील पुढाऱ्यांनी कधीच लक्ष पुरविले नव्हते ” हे म्हणणे अगदी निराधार !

सदह अवतरणांतील शास्त्रीबोवांचीं म्हणून जीं मते टिळकांनीं निर्दिष्ट केलीं तीं त्यांचीं-टिळकांचीं-स्वतःचींच होतीं असें धरून चालण्यास हरकत नाही. “पाश्चिमात्य समाजरचना आम्हांस श्रेयस्कर होईल असें पूर्वीच्या पिढीचे निःशंक मत होते, व आमच्या समाजाचे वैशिष्ट्य कायम ठेवणे हे पुढाऱ्यांचे कर्तव्य असून तिकडे पूर्वीच्या पिढीतील पुढाऱ्यांनीं लक्ष दिले नाही. ” अशीं दोनच विधाने वरील अवतरणांतून स्पष्ट निघतात. पण त्यांपैकीं एकासही आधार नाही. पाश्चिमात्य सुधारणा इकडे श्रेयस्कर होईल असें डॉ० भांडारकर यांचे मत केव्हांही नव्हते आणि हे त्यांच्या सन १८८६ मध्ये वाचलेल्या निबंधावरून स्पष्ट होते. त्यांतून एक उतारा मागील प्रकरणांत आलाच आहे. त्याचा इकडे सारांश देतोः— “प्रस्तुत काळीं पाश्चात्य संस्कृतीच्या परीक्षेची वेळ आली आहे. फ्रान्स व जर्मनी या दोन देशांमध्ये महायुद्ध थोड्या दिवसांनीं होणार हें सत्य आहे. ते झाल्यास त्या योगानें व अराजक वगैरे दुसऱ्या समाज विध्वंस करणाऱ्या ज्या चळवळी प्रस्तुत युरोपांत चालू आहेत त्या भयंकर रीतीनें फोफावत गेल्यास, असें निःसंशय दिसून येईल कीं, पाश्चात्य संस्कृति ही केवळ एकांगी आहे व तिचीं ध्येये ही केवळ जडवादात्मक किंवा ऐहिक सुखोपभोग वाढविणारी आहेत. अशा स्थितींत त्या संस्कृतीचे आम्ही ग्रहण करावे असें आम्हांस वाटत नाही ? ” हे डॉ० भांडारकर यांचे मत चाळीस वर्षांपूर्वी डॉक्टरसाहेबांस जेव्हां युरोप खंडांत फिरण्याचा प्रसंग आला होता त्या वेळीं तिकडील सर्व परिस्थिति नीट अवलोकन करून त्यांनीं बनविले होते. व तेच त्यांनीं आपल्या मुंबईच्या एशियाटिक सोसायटी पुढें सन १८८७ फेब्रुवारीमध्ये वाचलेल्या एका निबंधांत ग्रथित केले होते. हे व्याख्यान प्रसिद्ध झाले तेव्हां विष्णुशास्त्री कैलासवासी होऊन पांच वर्षे झालीं होतीं हे खरे. पण त्याच्यानंतर चवदा वर्षांनीं टिळकांनीं आपला

पूर्वोक्त निबंध वाचला ! त्या वेळीं डॉक्टरसाहेबांचें (समाजसुधारकांच्या मुख्य पुढाऱ्याचें) तें मत टिळकांसारख्या बहुश्रुत विद्वान् मनुष्यास माहीत नव्हतें काय ?

वरील टिळकांच्या निबंधाच्या अवतरणांतील दुसरें विधान म्हणजे “ आपल्या समाजाचें वैशिष्ट्य कायम राखावयाचें या गोष्टीकडे मागील पिढींतील पुढाऱ्यांनीं लक्ष दिलें नाहीं.” हेंही विधान निराधार आहे. डॉ० भांडारकरांनीं या गोष्टीचा पूर्ण विचार केलेला होता व समाजाचें वैशिष्ट्य म्हणजे आपली ऐतिहासिक परंपरा राखण्याचा आपण नेहमीं प्रयत्न करीत राहिलें पाहिजे, असें त्यांचें स्पष्ट मत होतें व त्याप्रमाणें ते वागत ! डॉ० भांडारकरांनीं सन १८९३ मध्ये पेनशन घेतलें त्या वेळीं त्यांच्या सन्मानार्थ डेक्कन कॉलेजांत एक छोटासा समारंभ झाला. त्या वेळीं त्यांनीं केलेलें भाषण “टाइम्स ऑफ इंडिया”च्या १९ जुलै १८९३ च्या अंकांत एका बातमीदारानें प्रसिद्ध केलें आहे. त्याचा मध्याला “ The Ideal of an Indian Scholar ” असा आहे. त्या भाषणांतून उतारा देऊन विषय लांबवीत नाहीं. पण त्याचा तात्पर्यार्थ मराठींत खालीं दिला आहे. त्याचा विचार केल्यास डॉ० भांडारकरांच्या संबंधानें किंवा सुधारकांसंबंधानें त्यांच्या टीकाकारांनीं लोकांमध्ये पसरून दिलेले सामाजिक सुधारणेबाबतचे बरेचसे गैरसमज दूर होतील अशी आशा आहे.

“ आपल्या देशांत जे आधुनिक कालांत सामाजिक व धार्मिक सुधारक होऊन गेले आहेत, त्यांत जे अत्यंत पुढें गेलेले आहेत त्यांत डॉ० भांडारकरांची गणना आहे. पण त्यांच्या त्या सहकारी व सहविचारी मंडळींतले कांहीं मित्र यांना—डॉ० भांडारकरांना—अगदीं जुने अगर पुराणमताचे असे मानीत. याचा खरा खुलासा असा आहे. हिंदुसमाजांत, डॉक्टरसाहेबांच्या मते, मध्यत्यागी अगर तुटकपणाची प्रवृत्ति अगदीं दृढमूल किंबहुना हाडीमासीं खिळलेली आहे. सामान्य जनांच्या धार्मिक विधिसंबंधांत असो, राहाणींत असो अगर विचारसरणींत असो, यत्किंचित् जरी कोणी फरक करूं पाहातील तरी त्यांची निराळी नवी जात झाली असें खास समजावें. ती मग इतर जुन्या जातींसारखी विभक्त होते आणि आपला नवीन मार्ग आक्रमूं लागते. बरें, अशा फुटून निघालेल्या जातींचें एकीकरण करून पुन्हां नवीनच एक मोठा समाज बनवूं म्हटल्यास ती गोष्ट अशक्यांतली होऊन बसते. या हिंदुसमाजाच्या प्रवृत्तीबद्दलची पूर्ण विचारांतीं डॉ० भांडारकरांची झालेली खात्री

व आपली प्राचीन ऐतिहासिक-ऋषि-परंपरा कायम राखण्याबद्दलची त्यांना असलेली पराकाष्ठेची जाणीव या दोन गोष्टींमुळे डॉ० भांडारकर यांना पाय केव्हां केव्हां सुधारणेच्या कामांत मार्ग ओढला जाई ! त्यांच्यामते कोणतीही सुधारणा नुसती चांगली असून भागत नाही. तर मुख्य प्रश्न हा असतो की, समाजाशी ती एकजीव होईल अशा रीतीने ती विद्यमान स्थितीत कशी सुरू करता येईल ! प्रस्तुत हिंदुसमाजाचीं मुळे शोधू गेल्यास तीं इतकीं खोल व दूर प्राचीन परंपरेंत गेलेली आढळतात की, इतक्या दीर्घ काळांत झालेल्या फेरबदलांचे अगर क्रांतीचे कांहीं अवशिष्ट भाग विद्यमान समाजांत अगदीं कायमचे मुरून गेले आहेत ! अशा रीतीने बनलेल्या समाजांत पूर्वोक्त नवीन सुधारणा, त्याच्याशीं एकजीव होईल, अशी कशी सुरू करावी एवढाच मुद्याचा प्रश्न असतो. या विचारसरणीपासून सुधारणाद्वेष्यांना-पिशाच्या हातांत कोलीत दिल्याप्रमाणे-जोर येईल हे खरे. व तसें झाल्यास समाजाचे पाऊल कधींच पुढे पडणार नाही हेही उघडच आहे. एवढ्याचमुळे डॉ० भांडारकर हे नेहमी असे म्हणत कीं, सामाजिक सुधारणेसंबंधाने नुसता विचारविनियम, अगर वादविवाद किंवा फार तर उपदेश करून थांबतां येत नाही. तर कृतिही पण त्याबरोबरच करीत राहिले पाहिजे. व कृति करण्याची, त्यांच्या दृष्टीने, वेळ आली असे दिसून येतांच त्यांनीं केव्हांही माघार घेतलेली नाही. अशा स्थितीत त्यांचे वर्तन केव्हां केव्हां गैरसमज उत्पन्न करण्यास कारण होत असे हे खरे. परंतु त्यांचे म्हणणे एवढेच कीं, “ज्या दूरदृष्टि व पोक्त विचार-सरणीचे अवलंबन करून आपण वागत आलों त्याचा नीट विचार करा आणि मग आपलीं मते बनवा ! ” असो. हे डॉ० भांडारकरांचे मत पुढे आठ वर्षांनीं (१९०१) वाचलेल्या निबंधाचे वेळीं टिळकांना माहीत नव्हते काय ? केवढे आश्चर्य ?

सदह डॉ० भांडारकर यांनीं मूळापासूनच अवलंबिलेली-पण बरोबर तेहतीस वर्षांपूर्वी स्पष्टपणे भाषणरूपाने जगापुढे मांडलेली-विचारसरणी इतकी बिनतोड आहे कीं, ती कित्येकांस खरोखर विष्णुशास्त्री अगर लो० टिळक यांचीच तर नसेल ना ? असाही क्षणभर भ्रम उत्पन्न करील ! पण चमत्काराची गोष्ट हीच कीं, अशी खरोखर डॉ० भांडारकरांची विचारसरणी असतांना, व केवळ आपल्या पूर्वजांबद्दलच्या अभिमानामुळे आपली प्राचीन परंपरा राखण्याकरितां ते सदैव

धडपड करीत असतांना, टिळकांनीं डॉक्टरसाहेबांसंबंधानें किंवा त्यांच्या सहाय्यक पुढाऱ्यांसंबंधानें मार्गें दिलेल्यासारखीं विनदिवक्तपणें निराधार विधानें करावीं ! केवढी शोचनीय गोष्ट ?

या सर्व प्रकाराचा निःपक्षपात वृद्धीनें विचार केल्यास आम्हांस असें वाटतें कीं, चिपळूणकर-टिळकांनीं वरील पैकीं कोणत्याच गोष्टीची पुरी चौकशी न करतां सर्व जन्मभर भांडारकर-रानड्यांवर व त्यांच्या संस्थांवर टीका केली ! गेल्या शतकाच्या पूर्वार्धांत बंगाल्यांत ब्राह्मसमाजाची स्थापना झाली होती. व तदनंतर उत्तरार्धांत मुंबईस प्रार्थनासमाजाची स्थापना झाली. ब्राह्मसमाजाविषयीं बंगाल्यांत म्हणा किंवा इकडे म्हणा अनुकूल असें लोकमत प्रायः कधींच नव्हतें. शिवाय ब्राह्मसमाजिस्ट हे आपल्याला हिंदु म्हणवीत नसत. इतकेंच नव्हे तर, कित्येक ब्राह्मो गृहस्थांनीं युरोपीयन लोकांशीं शरीरसंबंधही घडवून आणलेले होते ! या व इतर कांहीं गोष्टींमुळे व विशेषेकरून नामसादस्यावरून-समाज म्हटला कीं तो जुन्याच्या विरुद्ध असलाच पाहिजे, या समजुतीमुळे-प्रार्थनासमाजाविषयीं महाराष्ट्रियांचें मत प्रतिकूल झालें असावें. आणखी एक दुसरें कारण ! प्रार्थनासमाजाच्या स्थापनेपूर्वीं सन १८४० च्या सुमारास मुंबईस “ परमहंस सभा ” नांवाची संस्था जातिबंधनांचा विध्वंस करण्याकरितां म्हणून निर्माण झालेली होती. पण त्या संस्थेचा पुढें कांहीं दिवसांनीं जास्त बोभाटा होऊन ती बंद झाली. आणि तिच्याच कांहीं सभासदांनीं व इतर कांहीं धर्मसंबंधीं विशेष कळकळ बाळगणाऱ्या गृहस्थांनीं मिळून सन १८६७ मध्ये प्रार्थनासमाज स्थापन केला. या कारण समुच्चयामुळे-कोणता समाज कोणत्या हेतूनें निघाला आहे या संबंधाच्या माहितीच्या अभावीं--लोकांचीं मनें प्रार्थनासमाजाविषयीं गोंधळलीं जावीत व त्यांत कांहीं भलतेसलते आचारविचार चालू असावेत असें त्यांना वाटलें असावें हें संभवनीय आहे ! पण त्या वेळचा संभवनीय प्रकार कोणताही असला तरी विष्णुशास्त्रांच्या अंतकाळापूर्वीं प्रार्थनासमाज त्यांच्या दृष्टीसमोर दहा पंधरा वर्षे विद्यमान स्थितींत होता. त्यांच्या प्रवर्तक मंडळींत त्यांच्या वडिलांचे स्नेही व इतर विद्वान् मंडळी होती हें त्यांना माहीत होतें. इतक्या गोष्टी स्पष्ट असतांना त्या समाजाविषयीं कांहीं एक चौकशी करावयाची नाही आणि त्यावर व त्याच्या प्रवर्तकांवर सडकून टीका करावयाची व त्यांची टर उडवा-

वयाची ! कोण हा अत्यंत दूषणीय धाष्ट्याचा प्रकार ? बरें, चूक पदरांत पडल्यावर मग “ आम्ही फारशी चौकशी केली नाही ” असें नाक मुठींत धरून कबूलही करावयाचें ! याबद्दल कोणालाच का कांहीं वाटावयास नको ?

तोच किता लो० टिळकांनीं त्यांच्या गादीवर आल्यावर गिरविला ! टिळकांचा क्रम पंचवीस-तीस वर्षे चालू होता. इतक्या अवधीत प्रार्थनासमाजाविषयी किंवा त्याच्या संस्थापकांविषयी अगर त्यांच्या मतांविषयी माहिती करून घेणें हें टिळकांचें कर्तव्य नव्हतें काय ? समाज होता; प्रवर्तक मंडळी होती; समाजाचें “ सुबोधपत्रिका ” नांवाचें वर्तमानपत्र चालू होतें; समाजांत रविवारीं अगर इतर विशेषप्रसंगीं उपासना, भजनें, व्याख्यानें, कीर्तनें वगैरे प्रकार चालू होते. यापैकीं एका तरी मार्गानें प्रत्यक्ष चौकशी करून पूर्ण माहिती मिळविण्याचा टिळकांनीं कधीं प्रयत्न केला होता काय ? नाही. कां नाही ? तसा प्रयत्न करणें यांत कमीपणा होता काय ? कमीपणा वाटत असला अगर सवड नसली तर चौकशीच्या भरीस पडूं नका. त्याबद्दल कोणाचाच आग्रह नव्हता. पण त्याच्यावर टीका करणें तर गोड वाटतें ? मग ती टीका एखाद्या सुबुद्ध माणसाप्रमाणें पुरी चौकशी करून करावयाची कीं अज्ञ मनुष्याप्रमाणें मनास वाटेल तशी करावयाची ? टिळकांची प्रार्थनासमाज अगर समाजसुधारक यांजवरची टीका ही नेहमींच कडक असावयाची ! पण तिच्या बुडाशीं मात्र माहितीचा अभाव हटकून असावयाचा, हेंही बहुतेक ठरलेलेंच असे ! याचीं उदाहरणें पुष्कळ मिळतील. पण आम्हांस या क्षणीं जें एक आठवतें तें उदाहरण देतो. तें साल बहुधा सन १९०१ असावें असें स्मरतें. त्या सालीं कै० सर नारायण चंदावरकरांचें मुंबईच्या प्रार्थनासमाजांत—समाजाच्या उत्सवप्रसंगीं अगर स्टुडंट्स ब्रदरहुडच्या विद्यमानें असावें—एक व्याख्यान झालें. त्यांत शंकराचार्यांच्या अद्वैत मताचा संबंध आल्यामुळें तें मत आपणांस पसंत नाही असें व्याख्यात्यांनीं सांगितलें. यांत वास्तविक वावर्गे अगर असत्य असें कांहीं नव्हतें. सर नारायण हे प्रार्थनासमाजाचे एक आस्थेवाईक सभासद होते. समाजास शंकराचार्यांचें अद्वैत मत सर्वांशीं मान्य नसून, त्याचा कल रामानुजाचार्य, मध्वाचार्य यांच्या भागवतवर्मिकडे आहे. पण या गोष्टी माहीत नसतांना (अगर माहीत असूनही तें देव जाणें !—) एका गृहस्थानें सदह्वं चंदावरकरांच्या व्याख्यानाचा तिखट मीठ लावून व अर्थाचा अनर्थ करून

पुण्याच्या मराठा पत्राला इंग्रजीत रिपोर्ट पाठविला ! टिळकांना असल्या गोष्टी हव्याच होत्या ! ते हाताशीं आलेली शिकार कां वरें व्यर्थ सोडतील ? त्यांनी त्या रिपोर्टाच्या आधारावर चंदावरकरांवर सडकून टीका ज्यांत केली आहे असा एक विस्तृत लेख केसरींत लिहिला ! प्रतिपक्ष्यावर तुटून पडण्याची हुक्की आली म्हणजे टिळकांची मजल कोठपर्यंत जाई हें मागें एक-दोन दाखले देऊन दाखविलेंच आहे. त्यावरून सदहू लेखांत चंदावरकरांवर कोणत्या प्रकारची पुष्पवृष्टि झाली असेल याची सहज कोणासही कल्पना करतां येईल ! असो. केसरींतली टीका वाचून आम्हांस फार वाईट वाटलें व “ चंदावरकरांनीं असलीं विधानें कां वरें केलीं ? ” असें आम्ही मनांत म्हणून स्वस्थ वसलों ! पुढें सुमारें आठचार दिवशीं मुंबईस कोटांतील एका भव्य नाटकगृहांत आर्यसमाजाचे कोणी संन्यासी गृहस्थ—त्यांचें नित्यानंदस्वामी नांव असावें असें स्मरतें !—यांचें व्याख्यान झालें. त्या वेळीं अध्यक्षस्थानीं सर ना० चंदावरकर होते. चंदावरकरांनीं व्याख्यात्यांची जमलेल्या मंडळीस ओळख करून देतांना, भाषणाच्या ओघांत, केसरीकारांची चांगलीच हजेरी घेतली ! चंदावरकरांनीं स्पष्ट सांगितलें कीं, आपण केसरींत म्हटल्याप्रमाणें मुळींच विधानें केलीं नाहींत आणि केसरींतील संबंध लेख केवळ (personal spite) व्यक्तिद्वेषामुळें लिहिला गेला आहे ! पुण्याच्या केसरीचा चंदावरकरांनीं याप्रमाणें हजारों लोकांपुढें समाचार घेतल्यामुळें अर्थात्च टिळकांना खालीं मान घालण्याची वेळ आली ! व त्यांनीं केसरीच्या पुढच्याच अंकांत अशा अर्थाचा लेख लिहून प्रसिद्ध केलें कीं, “ न्यायमूर्ति चंदावरकर जर आपण तसलीं विधानें केलीं नाहींत असें म्हणतात, तर आम्हांस त्यांचें म्हणणें मान्य केलें पाहिजे. त्यावर आमचें कांहीं एक म्हणणें नाहीं. न्यायमूर्तीच्या व्याख्यानाच्या वेळीं आमचा मुंबईचा बातमीदार हजर नव्हता ही गोष्ट खरी आहे व आम्ही केवळ दुसऱ्याच एका गृहस्थांनीं पाठविलेल्या रिपोर्टावर विसंबून मुंबई केसरींतील लेख लिहिला.” असो. सत्यासत्य पाहावयाचें नाहीं; पूर्ण माहिती मिळवावयाची नाहीं; कोणी तरी कांहीं तरी अर्धवट माहिती दिली असेल त्यावर अवलंबून एखाद्यावर वाटेल तशी टीका करावयाची हें जें चिपळूणकर-टिळक संप्रदायाचें मुख्य लक्षण तें सदहू प्रकरणीं उत्कृष्ट रीतीनें प्रतिबिंबित झालें आहे कीं नाहीं हें वाचकांनींच पाहून घ्यावें ! हा सर्व प्रकार आम्हीं आठवणीनें

दिला आहे. बहुधा सन १९००-०१ सालच्या “ मराठा ” व “ केसरी ” या पत्रांत प्रसिद्ध झालेला कोणासही पाहावयास मिळेल ! पत्रांचे अंक लक्षांत नाहीत.

तात्पर्य, भांडारकर-रानडे व त्यांचे मित्र यांनी गेल्या शतकाच्या मध्यास तत्कालीन परिस्थितीचा पूर्ण विचार करून जो सामाजिक-धार्मिक सुधारणेच्या कामास हात घातला तोच बरोबर होता. त्या वेळीं राजकीय महत्त्वाचे प्रश्न फारसे उपस्थित होण्याचा संभवच नसल्यामुळे राजकीय चळवळीला मुळीं अवकाशच नव्हता. अशा स्थितींत त्या वेळच्या सुशिक्षित मनुष्यांनीं काय करावयाचें ? कांहीं एक न करितां स्वस्थ बसावयाचें काय ? तें शक्य नव्हतें. ते तसे स्वस्थ बसते तर ते आपल्या कर्तव्यांत चुकले असे म्हणण्यास मात्र लोकांस जागा झाली असती. आणखी एक दुसरी दृष्टि आहे. त्या दृष्टीनें पाहिल्यास, सामाजिक-धार्मिक सुधारणेची सुरवात ब्रिटिश सरकारनेंच पूर्वी केली होती. अर्थात् त्या कामास लोकांचा हातभार लागला नसता तर त्या सुधारणेला कदाचित् निराळीच दिशा मिळाली असती. तेव्हां ब्रिटिश सरकारनें सुरू केलेलें काम लोकाग्रणींनीं आपल्या हातांत घेतलें ही वास्तविक इष्टापत्तीच होती ! यावद्दल त्यांना दोष देण्याच्या ऐवजीं वास्तविक त्यांची स्तुतिच केली पाहिजे. पण इतका मन थोर करून दूरवर विचार करावा कोणी ?

प्रकरण चवदावें.

सामाजिक सुधारणा म्हणजे काय ?

मागील दोन प्रकरणांत एक दोन सामान्य गोष्टींचा खुलासा करावयाचा होता तो केला. आणखीं एक समाजसुधारकांविरुद्ध आक्षेप घेण्यांत येत असतो त्याचाही खुलासा करणें जरूर आहे. कित्येक मंडळी अद्यापि म्हणत असतात कीं, समाजसुधारक हे आपलें काम मुख्यतः साहेबलोकांस खुष करण्याच्या हेतूनें करीत असतात व त्यामुळे त्यांचा नेहमीं सरकारच्या सहाय्यानें-म्हणजे कायद्याच्या जोरावर-लोकांवर सुधारणा लादण्याकडे कल असतो ! वास्तविक या आक्षेपालाही आधार नाही. ‘ टिळकचरित्रा ’ च्या पृ. २७९ कडे सदरू मताचा पुढीलप्रमाणें अनुवाद केलेला आढळतो:-

“ सामाजिक सुधारणा झाल्याशिवाय राजकीय हक्कांस आपण अपात्र आहोंत ही टोंचणी कित्येक सुधारकांच्या मनांत एकसारखी टोंचत होती. लोकांकडून

सुधारणा होण्याची वाट पाहावी तर राजकीय सुधारणेच्या प्रारंभास फारच वाट पाहावी लागणार. म्हणून प्रथम तांतडीने सामाजिक सुधारणा करण्याच्या मार्गास लागू या, व लोकांवर विसंबण्यापेक्षां कायद्याच्या उपयोगाने जर सामाजिक सुधारणा हटकून तावडतोब घडून येईल तर ती घडवून आणून आणि इंग्रज लोकांचे मत अनुकूल करून घेऊन राजकीय प्रगतीच्या मार्गास मग लागतां येईल असा त्यांचा विचार होता. विलास विरोध करणाऱ्या लोकांची दृष्टि अगदी याच्या उलट होती. ”

वरील अवतरणांतील सर्व विधाने—सामान्य स्वरूपाचीं असलीं तरी तीं—सन १८९१ सालीं पास झालेल्या संमतिवयाच्या कायद्याच्याच केवळ दृष्टीने केलेलीं असल्यामुळे तीं टिळकभक्तांना खुष करण्याकरितां व सामान्य जनतेची दिशाभूल करण्याकरितां केलेलीं आहेत असें उघड दिसते. कारण तीं विधाने तपासून पाहूं लागलें म्हणजे त्यांस सत्याचा आधार मुळींच दिसत नाही ! ते कसें ते पाहा. मूळ सामाजिक सुधारणेस गेल्या शतकाच्या तिसरी—चाळिशीत सुरवात झाली हे मार्गे एकवार सांगितलेंच आहे. सन १८३०—३५ च्या सुमारास मुंबईत एका श्रीपत शेषाद्रि नांवाच्या बाटलेल्या ब्राह्मणास उपरति होऊन त्याला आपल्या जातींत परत येण्याची इच्छा झाली. पण तिकडे कोणी लक्ष देईना. मरू के० बाळशास्त्री जांभेकर यांनी खटपट करून त्या वेळचे मुंबईतील हिंदुलोकांचे प्रसिद्ध पुढारी नानाशंकर शेट यांचे सहाय्य मिळवून श्रीपाद शेषाद्रीला परत जातींत घेतलें. तदनंतर सन १८४८ सालीं मुंबईस पहिली मुळींची शाळा स्थापन झाली. त्या वेळीं डॉ० भांडारकर म्हणतात कीं, “ At that time there was no sort of political agitation ” म्हणजे त्या वेळीं राजकीय चळवळ जन्मलीही नव्हती ! अशा वेळीं सदहूर् अवतरणांत म्हटलेला “ टोंचणीचा, ” “ तांतडीचा ” आणि “ कायद्याच्या उपयोगाचा, ” इतके प्रश्न पुढे येणार कोठून ? दुसरी गोष्ट. वरील प्रकाराच्याही पूर्वीं खुद्द इंग्रज सरकारनेच देशांती निरनिराळ्या प्रांतांत धर्माच्या नांवाखालीं प्रचलित असलेल्या “ सती, ” “ बालहत्या, ” “ छगी ” (वाटमारेपणा) वगैरे सारख्या चाली कायद्यानें बंद केल्या होत्या. त्या वेळींही सुधारकांना लागलेली “ टोंचणी ” अगर त्यांची “ तांतडी ” हीच त्या कायद्यांना कारणे झालीं होती काय ? वस्तुतः या वेळीं महाराष्ट्रांत समाज-सुधारकांचा वर्ग उत्पन्न देखील झाला नव्हता ! आणि ते कायदे तर आम्हीं निमूट-

पणें मान्य केले आहेत ! असो. पुढें सन १८८५ मध्ये राष्ट्रीय सभेची स्थापना झाल्या दिवसापासून राजकीय चळवळ जेव्हां फोंफावूं लागली तेव्हां कांहीं अदूर-दृष्टि युरोपीयन अधिकाऱ्यांनीं—त्या राजकीय चळवळीचा जोर कमी होतो तर पाहावें म्हणून !—“ तुम्ही प्रथम सामाजिक चळवळ करा ” असा उपदेश चालविला. त्या वेळीं आमचीही मंडळी तयार होतीच. त्यांनीं त्या बड्या अधिकारी लोकांचा कावा ओळखून त्यांना समर्पक उत्तरेंही दिलीं. सन १८८६ सालीं कै० काशीनाथपंत तेलंगाचें “ Must, Social Reform precede Political Reform in India ? ” या विषयावर जें मुंबईस अत्यंत विद्वत्तापूर्ण व्याख्यान झालें त्यांत त्यांनीं सर ऑक्लंड कॉल्व्हिनसाहेबांच्या वरील प्रकारच्या कोटिकमास उत्तर दिलें आहे. तेलंगांचें म्हणणें असें होतें कीं, लोकांत एकदा जागृति झाली म्हणजे तिचा परिणाम सर्व दिशांनीं—राजकीय, सामाजिक, धार्मिक वगैरे दिशांनीं—दृष्टोत्पत्तीस येतो. सबब सुधारणा करणें ती सर्व दिशांनीं चालू ठेविली पाहिजे. अमुक (राजकीय) दिशेनें प्रथम प्रयत्न करूं. मग (सामाजिक) दुसरी सुधारणा पाहूं, असें म्हणून चालणार नाहीं. कै० रानड्यांचेही मत असेंच होतें. व त्यांनीं सन १८९१ सालीं नागपूरला असेच उद्गार काढले आहेत. तात्पर्य, सदरू दोन जबाबदार पुढाऱ्यांच्या उद्गारांवरून, “ राजकीय ” आधीं का “ सामाजिक ” आधीं या विषयीं खुद्द समाजसुधारकांचें धोरण काय होतें याचा स्पष्ट खुलासा होतो. तसेंच सरकारी सहाय्यासंबंधानें देखील. “सुधारक आपलें काम सरकारच्या कायद्याच्या बळावर करीत असतात” अशी कित्येक सुधारणाद्वेष्टे लोक कांहीं वर्षांपूर्वीं फक्त हूल उठवीत असत. खरें पाहिल्यास समाजसुधारणेच्या उपाययोजनेंत “ कायद्या ”ला महत्त्वाचें असें स्थान मुळींच नाहीं. फक्त इतर उपाय निरूपयोगी ठरले तर व जरूर लागेल तर लोकहिताच्या दृष्टीनें कायद्याची मदत घ्यावी, असें त्यांचें मत आहे. याचें उदाहरण कन्याविक्रयाची चाल !! कांहीं वर्षांपूर्वीं मद्रास हायकोर्टानें “ लग्नांत कन्याविक्रय करण्यास हरकत नाही ” असें मत दिलें होतें. मुंबई व कलकत्ता येथील हायकोर्टांचीं मते त्याच्या विरुद्ध होती. अशा बाबतींत कायद्याची मदत घेतलीच पाहिजे. असो. याबद्दलचा विस्तार पूर्वोक्त न्या० रानड्यांच्या नागपूर येथील भाषणांत मिळेल ! सदरू अधिकारयुक्त उद्गारांवरून पाहातां टिळकचरित्रांतून दिलेल्या (पूर्वोक्त) अवतरणांतील सर्व विधानें निराधार ठरतात. आणि सुधारक लोक सरकारी अधिकाऱ्यांच्या कच्छपीं लागतात व

टिळक तसे नव्हते, असे लोकांस खोटेंच भासविण्याकरितां त्यांच्या चरित्रकारांचा तो एक प्रयत्न आहे असे उघड दिसते.

डॉ० भांडारकर किंवा न्या० रानडे हे मूळपासून सामाजिक सुधारणेचे पुरस्कर्ते होते व त्या बाबतींत सरकारने जर एखाद्या कायद्याचा मसुदा—उदाहरणार्थ संमतिवयाचा कायदा—पुढे आणला तर त्यास सदर पुढाऱ्यांनी लोकहिताकडे लक्ष देऊन सहाय्य केलें आहे, या गोष्टी खऱ्या आहेत. पण त्याबद्दल टिळकचरित्रकारांनी सन १९२३ मध्ये इतका बोभाटा तरी कां करावा हें समजत नाही. पेशवाईमध्ये खुद्द सरकार प्रजेच्या सामाजिक अगर धार्मिक वहिवाटीत हात घालीत असे असे न्या० तेलंग यांच्या Gleanings from Maratha Chronicles या विषयावरील निबंधावरून स्पष्ट दिसते. तसेच सन १९१४ साली पुण्यास सामाजिक परिषदेत “संमतिवय १२ चे १८ करावे ” व “धर्मादायाच्या बाबतीत सरकारने कायदा करावा” असे दोन ठराव पास झाले त्या वेळीं खुद्द रा. नरसोपंत केळकर यांनी त्या ठरावांच्या समर्थनार्थ एक भाषण केलें होतें. अशा स्थितीत सुधारक सरकारच्या बाजूचे व टिळक लोकपक्षाचे, असे वरील अवतरणाच्या द्वारे दाखविण्याचा टिळकचरित्रकारांनी यत्न कां करावा वरें ? असो.

गेल्या शतकांत अगर त्याच्याही पूर्वी या देशांत जी ब्रिटिश सत्ता स्थापित झाली तिच्या योगाने इकडे एक नवे मन्वंतर सुरू झालें हें मागे सांगितलेंच आहे. त्या ठिकाणीं आम्ही केवळ नवीन शिक्षणपद्धतीच्या दृष्टीनेच तसे म्हटलें आहे. पण खरा बारीक विचार केल्यास ब्रिटिश सत्तेचे या देशांत आगमन म्हणजे खरो-खरीच सर्व दृष्टींनीच एक मोठे मन्वंतर अगर क्रांतिकारक गोष्ट घडली याबद्दल संशयच राहत नाही. त्या सत्तेच्या आगसनाने आमच्या देशाचे स्वातंत्र्य नष्ट झालें ही गोष्ट खरी—व हें नुकसान कांहीं थोडे थोडे नव्हे !—तरी त्या बरोबरच दुसऱ्याही पुष्कळ गोष्टी देशांत घडून आल्यामुळे त्यायोगे आमच्यांत सामाजिक व इतर बाबतींत अश्रुतपूर्व विचारक्रांति झाली आहे व होत आहे यांत मात्र शंका नाही. उदाहरणार्थ, सन १८५० साली या देशांत आगगाडीचे रस्ते सुरू झाल्या-पासून आमच्यामध्ये सामाजिक सुधारणेचा खरा पाया घातला गेला असे म्हण-ण्यास हरकत नाही. कारण आगगाडीतून अगर आगवोटीतून प्रवास करणाऱ्या मनुष्याला स्पर्शास्पर्शाचा विचार बाजूस ठेवणे भाग पडत नाही काय ? त्याचप्रमाणे

रेल्वे स्टेशनवर सोडावॉटर मिळण्याची सोय झालेली असल्यामुळे प्रवासांत तहान लागलेल्या मनुष्यास तो पदार्थ घेण्याची इच्छा होणे हे स्वाभाविक आहे. अशा वेळीं आपले खाण्यापिण्याचे निर्वध पूर्वीसारखेच कसे राहाणार ? आणखीं अशींच दुसरी पुष्कळ उदाहरणे सहज सांगतां येतील. तात्पर्य, नवीन राज्य झाल्यामुळे लोकांच्या आचारविचारांत नकळतच मनस्वी फरक पडत चालला. याचें विस्तृत व मनोरंजक वर्णन ज्यांना पाहिजे असेल त्यांनीं सुमारे चाळीस वर्षांपूर्वी कै० सर नारायण चंदावरकर यांनीं “ टाइम्स ऑफ इंडिया ” मध्ये लिहिलेली “ Forces at work ! ” या मथळ्या खालची लेखमाला जरूर वाचावी. (Vide His speeches and writings 1911, pp. 1 to 25). असो. हिंदुस्थान देशांत जेव्हां इंग्लिशांची सत्ता स्थापन झाली त्या वेळीं वस्तुतः हिंदुसमाजास वाङ्मय, सामाजिक, धार्मिक वगैरे हरएक दृष्टीनें एकप्रकारची जीर्णविस्था आलेली होती. विद्या, कला वगैरे गोष्टी देशांत होत्या, ही गोष्ट खरी; पण त्यांत जोम उरलेला नव्हता. त्यांची स्थिति बहुतेक पावसाळ्यानंतरच्या-शरदृतूंतील- पाणी सांचलेल्या डबक्यांच्या स्थितीसारखी झाली होती. तशा डबक्यांत पाणी असतें. पण तें फार दिवस सांचलेलें असल्यामुळे व त्याचा वापर नसल्यामुळे तें दुर्गंधीयुक्त असतें. त्याप्रमाणें आमच्या विद्याकलादिकांची गेल्या शतकांत स्थिति झाली होती. त्यांत नवजीवन हवें होतें. तें नव्या पाश्चात्य शिक्षणपद्धतीनें प्राप्त झाल्याकारणानें पूर्वोक्त प्रकारची दुर्गंधी नष्ट झाली, व सर्वत्र जीवकळा दिसूं लागली ! नवीन शिक्षणाचा पहिला परिणाम झाला तो हा कीं, तें शिक्षण घेतलेल्या लोकांमध्ये विचारजागृति झाली. दीर्घकालपर्यंत निद्रिस्त होऊन पडलेला एखादा मनुष्य जसा खडबडून जागा होतांच आपले डोळे चोळून चौफेर कुतूहलपूर्ण मुद्रेनें नजर फिरवूं लागतो व त्याच्या मनांत अनेक प्रकारचे विचारतरंग उत्पन्न होतात, त्याचप्रमाणें गेल्या शतकाच्या पूर्वार्धांत किंवा मध्यास जी नवीन मंडळी शिकून तयार झाली त्यांची दृष्टि साफ झाली व त्यांच्या मनांत आपल्या स्थिती- विषयीं विचारजागृति झाली. आमच्या लोकांची साधारण स्थिति व देशांत त्या वेळीं इतस्ततः वावरूं लागणाऱ्या व सर्व प्रकारच्या सुधारणेंत पुढें गेलेल्या इंग्रज लोकांची स्थिति यामधील अंतर त्या सुशिक्षित लोकांच्या नजरेंत भरतांच त्यांचीं मनें आपली हीणकस स्थिति पाहून पराकाष्ठेचीं विषण्ण व्हावीत यांत मुळींच आश्चर्य नाही. वस्तुतः अव्वल पिढीतील सुशिक्षित मंडळींना प्रथम प्रथम

मार्गे सांगितल्याप्रमाणे, राजकीय स्वरूपाचे विचार सुचणे संभवनीयच नव्हते. पेशवाईची अखेर अखेरची स्थिति कोणत्याच दृष्टीने चांगलीशी नसल्याकारणाने जनतेस सुखसमाधान वाटावे अशी त्या वेळीं परिस्थितीच नव्हती. न्या० रान-ड्यांनी त्या स्थितीचे वर्णन करतांना “demoralization” “decadence of virtue” असे शब्द वापरले असून शेवटच्या वाजीरावाच्या कारकीर्दीत तर जबाबदार अधिकाऱ्यांची आपल्या कर्तव्याची कल्पना “गोब्राह्मणप्रतिपालक” म्हणजे “protector of the Cow and the Brahman” या पलीकडे नव्हती असे त्यांनी स्पष्ट म्हटले आहे. अशा परिस्थितीमुळे जनता स्वराज्यालाच कंटाळली असल्यास व तिला इंग्रजी सत्तेतील शिस्त व व्यवस्थेशीरपणा दृष्टीस पडतांच समाधान वाटले असल्यास आश्चर्य वाटण्याचे कारण नाही. शिवाय मार्गे एकदा सांगितल्याप्रमाणे, ब्रिटिश अंमलदार लोक प्रथम प्रथम प्रजेस अत्यंत चांगल्या रीतीने व सहानुभूतीने वागवीत असत. त्यामुळे देशाभिमान प्रदीप्त होऊन आपली नष्ट झालेली स्वतंत्रता परत मिळविण्याबद्दलचे विचार लोकांच्या मनांत उत्पन्न होणे प्रथम कांहीं वर्षे शक्य नव्हते. अर्थात् नवीन शिकलेल्या मंडळींचे लक्ष तत्कालीन सामाजिक व धार्मिक स्थितीकडे प्रथम वळावे यांत आश्चर्य नाही. तसे त्यांचे लक्ष तिकडे वळले नसते तरच आश्चर्य ! यासंबंधी बोलतांना डॉ० भांडारकर आपल्या एका भाषणांत म्हणतात:—

“ नवीन शिक्षणपद्धतीने तयार झालेल्या मंडळींच्या मनांत विचारजागृति झाली व ते आपल्या चालीरीतींकडे चिकित्सक दृष्टीने पाहू लागले तो त्यांना आढळून आले की, देशांतील अर्धी अधिक लोकसंख्या—स्त्रिया व मागसलेले लोक—अज्ञानांधकारांत आहेत; दहा बारा वर्षांच्या बालिकांची पन्नास पंचावन्न वर्षांच्या जख्खड वृद्ध मनुष्यांशी लग्ने लाविली जात आहेत व देशभर इतक्या जाती—व त्याही बहुतेक एका जातीचा दुसरीशी छत्तीसाचा आंकडा असलेल्या अशा—पसरल्या आहेत की, चारचौघे मिळून एकजुटीने कोणतेही काम पार पाडणे अशक्य !” त्यामुळे पहिल्या पिढीतील लोकांनी ही स्थिति सुधारण्याचे प्रयत्न प्रथम आरंभिले. कित्येकांस प्रस्तुत काळी या सामाजिक—धार्मिक प्रश्नांचे महत्त्व वाटत नाही व ते अव्वल पिढीतील सुशिक्षित पुढाऱ्यांना दोष देत असतात हे आम्हांस माहीत आहे. पण आमच्या मते ते केवळ अविचारमूलक आहे. असो.

सामाजिक सुधारणेस प्रथम मुंबईस श्रीशिक्षणापासून सुरवात झाली. “स्टूडंट्स लिटररी आणि सायंटिफिक सोसायटी”ची पहिली मुलींची शाळा सन १८४८ सालीं स्थापन झाली. त्याला मुंबईस लोकांकडून अडथळा झाला नाही. व ती शाळा संस्थापकांची उमेद व त्यांचें अल्पस्वल्प सामर्थ्य यांवर प्रथम चालू झाली. त्याचप्रमाणें मुलांमुलींच्या लग्नांची वयोमर्यादा पुढें ढकलण्याचे हळू हळू प्रयत्न सुरू झाले. विधवापुनर्विवाहाच्या बाबतींत लोकमत तयार करण्याची खटपट सुरू होऊन तसे १८१२ पुनर्विवाह घडवूनही आणण्यांत आले. त्या वेळीं (म्हणजे सन १८८५ सालापूर्वी) राजकीय स्वरूपाचे असे प्रश्न फारसे उपस्थित न झाल्यामुळे त्या बाबतींतील चळवळीला मुळीं अवकाशच नव्हता, हें मार्गे एकवार सांगितलेंच आहे. त्यामुळे तत्कालीन सुशिक्षित पुढाऱ्यांनीं सामाजिक प्रश्न हातीं घेतले तेंच बरोबर होतें. असो. जातीभेदाची तीक्ष्णता दूर करण्याबाबतचीही त्याच वेळीं कल्पना निघून ती अमलांत आणण्याच्या निमित्तानें सन १८४० च्या सुमारास एक “परमहंस सभा” नांवाची संस्था स्थापन करण्यांत आली. पण तिला सामान्य लोकमत प्रतिकूल असल्यामुळे कांहीं दिवसांनीं तिच्या कामाचा फार घोभाट झाला व ती संस्था बंद करावी लागली. पण त्या संस्थेतील कांहीं आस्थेवाईक मंडळीला झालेला प्रकार पाहून अत्यंत विषाद वाटला व त्यांनीं दुसऱ्या कांहीं समानविचारांच्या मित्रांच्या सहाय्यानें सन १८६७ मध्ये मुंबईस प्रार्थनासमाजाची स्थापना केली. प्रार्थनासमाजाचा मुख्य हेतु “लोकांत धर्मजागृति उत्पन्न करावी” असा जरी होता तरी, त्यानें “मागसलेल्या लोकांकरितां शाळा,” “अस्पृश्य लोकांकरितां शाळा,” वगैरे बहुतेक सर्व सामाजिक बाबी आपल्या ताब्यांत घेतल्यामुळे सामाजिक सुधारणेला पुढें व्यवस्थित दिशा लागली. असो. वास्तविक सामाजिक सुधारणेचा हेतु डॉ० भांडारकरांनीं आपल्या एका भाषणांत (१९१२) म्हटल्याप्रमाणें आपल्या लोकांची सामाजिक स्थिति सुधारणें, हा होता. पण कांहीं कांहीं बाबतींत आमच्या देशाची स्थिति विलक्षण झाली आहे. इतर सुधारलेल्या देशांत हरएक बाबतींत सुधारणा होऊन जनतेच्या सुखासमाधानांत कितीतरी भर पडत आहे. पण आमच्या देशाची मजल अद्यापि उंबरठ्याच्या पलीकडेही गेलेली नाही ! न्या० रानडे नेहमीं म्हणत असत कीं, “पुष्कळच बाबतींत आम्ही पाश्चात्य लोकांच्या मानानें निदान पांचशें वर्षे मार्गे आहोंत.” इतर बाबी सोडून दिल्या तरी सामाजिक बाबतींत बरील म्हणणें अगदीं बरोबर

दिसतें. इतर देशांतून “ सामाजिकसुधारणा ” या सदरांत कितीतरी लोकहिताच्या गोष्टींचा समावेश होतो. उदाहरणार्थ, शहररचना; गरीब लोकांच्या राहाण्याची सोय; व्यापारीसंघ; कामकऱ्यांचे कामाचे तास ठरविणे वगैरे बाबी पाश्चात्य देशांत सामाजिकसुधारणा अशा गणल्या जातात. आमच्या देशांत—सदहू बावीपैकीं कांहींच्याकडे जरी हल्लीं लोकांचें लक्ष लागत चाललेलें दिसतें तरी !—तसा काळ अद्यापि आलेला नाही. आमचे सामाजिक सुधारणेचे विषय म्हणजे मूळपासूनच अगदीं साधे—वहुतेक मूलतत्त्वभूत (Elementary)—आहेत. तरी त्यांबद्दल देशांत वेळोवेळ इतकीं रणे माजलीं आहेत कीं कांहीं पुसूं नका ! ते विषय कोणते तर, स्त्रीशिक्षण; बालविवाह; पुनर्विवाह; जातिभेद; अस्पृश्योद्धार; परदेशगमन वगैरे !! या विषयांसंबंधानें अंशतः समाजसुधारकांच्या प्रयत्नांनीं तर अंशतः परिस्थिति बदलत चालल्यामुळे लोकांत अलीकडे अलीकडे बरीच विचारजागृति होऊन वरीलपैकीं कांहीं सुधारणा मोठमोठ्या शहरांतून तरी निदान अमलांतही आल्या आहेत व दुसऱ्या कांहीं सुधारणांसंबंधानें लोकांत सहानुभूति उत्पन्न झालेली आहे, यांत शंका नाही. असें जरी आहे तरी अद्यापि काम वरेंच व्हावयाचें आहे हें विसरून चालावयाचें नाही. म्हणून सदहू विषयांसंबंधानें डॉ० भांडारकरांचे काय विचार होते व ते विचार अमलांत आणण्याकरितां त्यांनीं कोणती उपाययोजना प्रतिपादिली होती याबद्दलचें थोडेसें विवेचन करणें इष्ट दिसतें. यांत मुख्य गोष्ट लक्षांत ठेवावयाची ती ही कीं, डॉ० भांडारकर अगर न्या० रानडे यांचा नेहमीं रोख असा असे कीं, आपल्या समाजाची प्रस्तुतची दुःस्थिति बदलून शक्य तितकी प्राचीनकाळची सुस्थिति प्राप्त होईल असे प्रयत्न करावयाचे. परकीय लोकांचें अनुकरण करण्याकडे त्यांचा कल होता असें जे कित्येक सुधारणाद्वेष्टे लोकांची दिशाभूल करण्याकरितां म्हणत असत ते अगदीं असत्य ! सन १८९४ मध्ये मद्रास येथें केलेल्या एका भाषणांत डॉ० भांडारकर म्हणतात कीं, “ आमचा प्रयत्न एवढ्याचसाठीं कीं आपल्या समाजास प्राचीनकालची अत्यंत स्पृहणीय स्थिति परत मिळवून द्यावी ! पण उत्तरकालीन कांहीं अनिष्ट चाली सोडून !! ” यापेक्षां अधिक सबळ प्रमाण काय पाहिजे ? तसेंच न्या० रानडेयांनीं रा. वैद्यांच्या पुस्तकास जोडलेल्या प्रस्तावनेत प्राचीन आर्य लोकांच्या सामाजिक जीवनक्रमांत कसकसे फेरफार होत गेले हें सांगून वरील सारखेच स्पष्ट उद्धार काढले आहेत. सदहू

वैद्यांचें पुस्तक सन १८८५ मध्ये प्रसिद्ध झालें आहे. व रानड्यांचे विचार त्या वेळीं नमूद झालेले आहेत. असा खरा प्रकार आहे तरी कांहीं देशाभिमानी पत्रकार अद्यापि डॉ० भांडारकरांसंबंधानें किंवा न्या० रानड्यांसंबंधानें लिहितांना, “नावडतीचें मीठ अळणी” या न्यायानें, ते इंग्लिश लोकांचें सामाजिक बाबतींत अनुकरण करीत असत असें असत्य लिहितातच !

डॉ० भांडारकरांनीं सामाजिक सुधारणेच्या सर्व बाबींविषयीं आपले विचार आपल्या “Social History of India” या लेखांत अत्यंत स्पष्ट व सुंदर रीतीनें नमूद केलेले आहेत. तो लेख अलाहाबादचे प्रसिद्ध (“लीडर”कर्ते) वर्तमानपत्रकार मिस्टर सी. वाय. चिंतामणी यांनीं सन १९०१ सालीं प्रसिद्ध केलेल्या “Social Reform in India” या पुस्तकांत प्रथमच समाविष्ट केलेला आहे. त्या लेखांत व डॉ० भांडारकरांच्या इतर कांहीं भाषणांतून मिळालेली माहिती आधाराला घेऊन पुढील ओळी लिहिल्या आहेत. असो. त्यांत “स्त्रीवर्गाची स्थिति” या विषयाला साहजिकच प्रथम स्थान दिलें आहे.

स्त्रियांची स्थिति.

प्राचीन काळीं आमच्या हिंदुस्थान देशांतील स्त्रियांची स्थिति फार चांगली होती. मनूनें तर,

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ।

असें म्हटलेंच आहे. त्या वेळीं स्त्रियांना चांगलें शिक्षण देण्यांत येत असे. तें इतकें कीं, कांहीं स्त्रिया तर मोठ्या विदुषी होऊन मोठमोठ्या सभांमधून विद्वान् पुरुषांबरोबर आध्यात्मिक विषयावर वादविवाद करीत असत. गार्गी वाचक्नवी, वडवा प्रातिथेयी, सुलभा मैत्रेयी या ऐतिहासिक स्त्रिया असून त्या ब्रह्मवादिनी होत्या व त्यांना आमच्या ऋषितर्पणांत स्थान मिळालेलें आहे. जनकराजानें जेव्हां एकदा अश्वमेध आरंभिला होता त्या वेळीं जी विद्वान् ब्राह्मणांची परिषद भरली होती त्यांत गार्गीनें भाग घेतला होता. त्याचप्रमाणें मैत्रेयी, आपला पति जो याज्ञवल्क्यऋषि, याजबरोबर आध्यात्मिक विषयाची चर्चा करीत असे. याबद्दलचे बृहदारण्यकोपनिषदांत दाखले मिळतात. महाभारतकाळीं युधिष्ठीर राजाबरोबर द्रौपदी धार्मिक विषयाची चर्चा करीत असे. बौद्धकाळीं तर भिक्षुणींचा एक वर्गच

बनलेला असून त्यांपैकी काहींनीं विद्वत्ताप्रचुर धर्मग्रंथ लिहून ठेविले आहेत. तात्पर्य, वरील सर्व हकीकतीवरून असे स्पष्ट दिसते कीं, प्राचीन काळीं स्त्रियांना अज्ञानांधकारांत ठेवण्यांत येत नसून, त्या शिकून चांगल्या विद्वान् होत असत व मोठमोठ्या सभांमधून भाग घेत असत. फार काय, पण नंतर बराच काळ लोटल्यावर जेव्हां काव्य-नाटकांवा उदय झाला तेव्हां देखील स्त्रियांना-जरी संस्कृत शिकविण्यांत येत नसे तरी-तत्कालीन प्रचलित असलेल्या देशी भाषांचें शिक्षण व नृत्य, गायन इत्यादि कलांचेही शिक्षण देण्यांत येत असे पण तो प्रकार पुढें बंद झाला. आपल्याला आतां खटपट करून एवढेंच साधावयाचें कीं, आपल्या स्त्रीसमाजास शक्य तितकी पूर्वीची स्थिति प्राप्त व्हावी ! आमच्या देशांत काय अगर कोणच्याही देशांत काय पूर्वीची स्थिति तंतोतंत जशीची तशी आणणें हें शक्य नसतें. पण त्याचा अर्थ इतकाच कीं, स्त्रियांना जी प्रस्तुत काळीं (शिक्षणाच्या बाबतींत) मोकळीक नाही ती ठेवून त्यांच्या बुद्धीचा विकास होण्यास सवड मिळावी ! या संबंधांत डॉ० भांडारकरांनीं सन १९१९ सालीं महिला विद्यापीठाचे (Prof. Karve's Indian Women's University) पहिले चॅन्सेलर या नात्यानें केलेल्या भाषणांत जे विचार ग्रथित केले आहेत ते अत्यंत मननीय आहेत. ते म्हणतात:—

“ या विद्यापीठांतून स्त्रियांना प्रथमच पदव्या देण्याचा समारंभ व स्त्रियांच्या ठिकाणीं उपजतच असणाऱ्या बुद्धीचा वाटेल त्या दिशेनें इष्ट प्रकारचा विकास होऊं शकतो याबद्दलचा दाखला या दोन्ही गोष्टी एकसमयावच्छेदेंकरून एकाच काळीं घडत आहेत हें पाहून समाधान वाटतें. आणि हा इष्ट परिणाम परवां ज्या महायुद्धाची परिसमाप्ति झाली त्यापासून होणाऱ्या परिणामांपैकींच एक होय. गेल्या युद्धाची आपत्ति येऊन जेव्हां “दत्त” म्हणून इंग्लिश लोकांपुढें उभी राहिली तेव्हां या संबंध राष्ट्रापुढें दोनच प्रश्न होते. एक सर्व ब्रिटिश साम्राज्याचा नाश तरी होऊं द्यावयाचा किंवा प्रत्येक सज्जन व सशक्त माणसानें खांद्यावर बंदूक घेऊन समरांगणांत शत्रूंशीं लढण्याकरितां सज्ज व्हावयाचें ! अशा आणावाणीच्या वेळीं इंग्लिश लोक देशाभिमानानें प्रेरित होऊन लढण्यास सिद्ध झाले तेव्हां पुढें दुसरीच अडचण उपस्थित झाली ! देशांतील सर्वच पुरुष मंडळी जर समरांगणावर लढण्यास गेली तर मार्गे राहून युद्धोपयोगी दाहगोळा वगैरे सामान—हेही युद्धांत यश

मिळविण्याकरितां तेवढ्याच महत्त्वाचें व जरूरीचें असें काम होतें !—तयार करणार कोण ? अशा राष्ट्राच्या ऐन परीक्षेच्या वेळीं इंग्लंडांतील संबंध स्त्रीवर्ग पुरुषांच्या मदतीस धांवून आला आणि त्यानें म्हटलें कीं, “ तुम्ही लढण्याकरितां खुशाल जा व हें सामान तयार करण्याचें काम आम्ही करूं ! ” स्त्रीवर्ग झाला तरी संधि मिळाल्यावर काय करणार नाही ! त्या वर्गातील लढानथोर स्त्रियांनीं युद्ध चालू असतांना जरूर तेवढा दारुगोळा तयार करून पुरुषवर्गास पुरविण्याचें राष्ट्रीय कर्तव्य तर चोख रीतीनें बजावलेंच. पण त्यायोगें त्याच्याही पूर्वी इंग्लंडांत कैक वर्षे चालू असलेला स्त्रीवर्गाच्या समान हक्काबाबतचा तंट्या त्यांनीं क्षणार्धांत मिटवून टाकला ! बरोबरच आहे. महायुद्धासारख्या राष्ट्रीय आपत्तीच्या वेळीं ज्या स्त्रीवर्गानें पुरुषांच्या बरोवरीनें काम करून त्या युद्धांत यश मिळविण्यास मदत केली व आपल्या देशाचें नांव राखलें त्या वर्गास समानत्वाचे हक्क नाहीत असें म्हणणार कोण व कसा ? याप्रमाणें इंग्लंडांतील स्त्रीसमाजानें आपल्या कर्तव्यगारीनें बहुतेक सर्व बाबतींत पुरुषांच्या बरोवरीचे हक्क मिळविले ! त्याच्याही पूर्वी पौर्वात्य देशांच्या मानानें पाश्चात्य देशांत स्त्रियांना जास्त सन्मानानें वागविण्यांत येत असे, हें खरें; परंतु धनोत्पादक उद्योगधंद्यांत पुरुषांपेक्षां स्त्रियांची योग्यता कमी आहे असें मानण्यांत येत असे. पण हें सर्व पुढें बदललें ! असो.

पौर्वात्य देशांत स्त्रियांना एक स्वतंत्र व्यक्ति या अर्थानें मुळींच मान नसून त्यांच्या अंगीं जे गुण असतील त्यांचा फक्त गृहकृत्यांतच उपयोग केला जातो ! वस्तुतः श्रीमद्भगवद्गीतेंत मोक्षप्राप्तीसंबंधाने जो मार्ग सांगितला आहे तो पुरुषांना तसा स्त्रियांनाही उपदेशिला आहे. प्राचीन वाङ्मयशास्त्रांत देखील स्त्रियांच्या निरनिराळ्या विद्याकलादिकांतील निपुणतेसंबंधाचे उल्लेख सांपडतात. आपत्कालीं स्त्री सारखा सखा नाही, आजारीपणांत तिचा मातेप्रमाणें उपयोग होतो व इतर अनेक प्रसंगीं ती पित्याप्रमाणें मार्गदर्शक होऊं शकते असे स्पष्ट उल्लेख मिळतात. नाटकांत तर सूत्रधाराला सर्व प्रकारची मदत नटीची होत असते, असे उल्लेख ठिकठिकाणीं मिळतात. सारांश, संसारांत उपयोगी पडणारे गुण म्हणजे कल्पकता, उद्योगशीलता, आपल्या घराण्याचा लौकिक राखण्याबद्दलची अगर त्यांत भर घालण्याबद्दलची आस्था, इत्यादि गुणांसंबंधानें आपल्या देशांतील स्त्रियांची फार

प्राचीनकालापासून कीर्ति झालेली आहे. ही कीर्ति कायम ठेवून ती वाढविण्याचे ध्येय या विद्यापीठाच्या पदवीधर स्त्रियांनी आपल्यापुढे ठेवावे. स्त्रियांच्या अंगी परमेश्वरकृपेने वसणाऱ्या अत्यंत मूल्यवान गुणांचे परिपोषण करून त्यांचा समाज-सेवेच्या कामी उपयोग झाला म्हणजेच त्यांना मिळालेल्या शिक्षणाचे चीज झाले असे म्हणता येईल.

या विद्यापीठांत प्राचीन आर्य स्त्रियांप्रमाणेच शिक्षण देण्यांत यावे. जरूर तेथे पाश्चात्य पद्धतीचा स्वीकार करावा. त्याला हरकत नाही. पण लक्षांत ठेवावयाची गोष्ट ही की, युनिव्हर्सिटींतील शिक्षणक्रम व आपल्या कुटुंबांतील राहणी यांमध्ये ताटातूट होता कामा नये. कुटुंबांतील किंवा घरगुती राहणी ही अगदी हिंदुधर्तीची असावी. उदाहरणार्थ, लहान मुलांचे लालनपालन ही मातांची कामे. तीं दयांवर सोंपविणे ठीक नाही. मुलांस शिकविण्याचे, त्यांना चांगले वळण लावण्याचे किंवा त्यांच्यांत सद्भासना उत्पन्न करण्याचे, हीं कामे सुशिक्षित-पदवीधर स्त्रियांनी आपल्या स्वतःच्या ताब्यांत घेतली पाहिजेत. या विद्यापीठाची कल्पना आपण जपानमधील महिला विद्यापीठावरून घेतली आहे. तेव्हा जपानी लोकांनी आपल्या विद्यापीठांत निरनिराळ्या दिशांनी गेल्या साठ वर्षांत कसकशी सुधारणा केली आहे ते आपण नीट पाहिले पाहिजे. व तशी सुधारणा करण्याचा आपल्या परिस्थितीप्रमाणे आम्ही प्रयत्न केला पाहिजे. साठ वर्षांपूर्वी जपान हे एक लहानसे राष्ट्र होते. पण आज त्याने स्वतःच्या कर्तव्यगारीने व आपल्या गुणोत्कृष्टीच्या जोरावर जगांतील अत्यंत अग्रेसर राष्ट्रांत महत्त्वाचे स्थान पटकाविले आहे. प्रस्तुत सर्व जगाचे धोरण ठरविण्याचे काम ज्या पांच-चार प्रमुख राष्ट्रांच्या हातांत आहे त्यांत जपानची गणना आहे. इतका दर्जा वाढण्यापूर्वी जपानने कोणकोणत्या गोष्टी केल्या, याबद्दलचा इतिहास अत्यंत मनोरंजक व बोधपर आहे. जपानने पहिली जी गोष्ट केली ती ही की, एकवटलेली राजसत्ता त्याने एका खंबीर व्यक्तीच्या—म्हणजे मिकॅडोच्या हाती दिली. दुसरी महत्त्वाची गोष्ट जपानने केली ती ही की, त्या देशांत आपल्या हिंदुस्थान देशांतल्या प्रमाणेच पूर्वी जातिवैमनस्ये होती ती जपानने एका लेखणीच्या फटकाऱ्यासरशी नाहीशी करून टाकली. यामुळे ते सुसंघटित असे राष्ट्र बनण्यास फार मदत झाली. तिसरी गोष्ट त्याने केली ती ही की, तेथील शेकडो (जपानी) पुढारी इंग्लंड, जर्मनी, अमेरिका इत्यादि देशांत जाऊन राहिले व त्यांनी तिकडील

मुख्य मुख्य ठिकाणीं जाऊन त्या लोकांची (आधिभौतिक) शास्त्रे, त्यांच्या विद्या, त्यांच्या कला, त्यांच्या चांगल्या चालीरीति, त्यांच्या निरनिराळ्या संस्था, त्यांची राजनीति वगैरे गोष्टींचे वारीक नजरेने निरीक्षण करून चांगले अध्ययन केले. तदनंतर जपानी लोकांनी आपल्यांपैकी शेंकडों विद्यार्थी पाश्चात्य देशांत दरसाल पाठवून त्यांच्याकडून तेथील शास्त्रांचे, त्यांच्या कला-विद्यादिकांचे अध्ययन करविण्याचा कांहीं वर्षे क्रम ठेविला. इतकेच नव्हे, तर जपानी लोकांनी आपल्या देशांतील सामान्य जनतेला पाश्चात्य देशांतून निरनिराळ्या शास्त्रकलादिकांतील तज्ज्ञ आणवून त्यांच्या करवीं त्यांच्या शास्त्रादिकांची माहिती करून देण्याचा उपक्रम केला. व हा क्रम कांहीं वर्षे चालवून आपले लोक चांगले हरएक बाबतींत तरबेज होतांच जपानी लोकांनी त्या परकीय लोकांना दूर केले. तात्पर्य, याप्रमाणे पहिल्या नंबरची उद्योगशीलता, स्वार्थत्याग, अत्युत्कट देशभिमान, उच्च प्रकारची कार्यक्षमता इत्यादि वावनकशी गुणांची कांस धरून या विमुक्त्या जपानी राष्ट्राने अवघ्या अर्ध्या शतकांत-जगाच्या इतिहासांत पूर्वी क्वचितच श्रुत असलेली अशी-इतकी हरएक बाबतींत भरारी मारलेली आहे की, ती पाहून पाश्चात्य राष्ट्रांनी तोंडांत बोटेंच घालावीत ! आम्हां हिंदुस्थानवासी लोकांस तर हे जपानचें उदाहरण अत्यंत स्फूर्तिदायक झाले पाहिजे. व ब्रिटिश साम्राज्यांत एक महत्त्वाचा घटक या नात्याने आमच्या देशाचा दर्जा वाढवावयाचा असेल तर आम्हांस जगाच्या इतिहासांत जपानसारखे दुसरे उदाहरण मिळणार नाही. अर्थात् आम्ही जपानी लोकांचे गुण आपल्या अंगी आणून त्यांनीच दाखविलेल्या मार्गाचे आक्रमण करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.”

स्त्रियांचा दर्जा.

वैदिक काळीं धर्मविधींमध्ये वगैरे स्त्रियांना पुरुषांप्रमाणेच वागविण्यांत येत असे. फार काय, पण त्यांना सहधर्मचारिणी, पतिसहचारिणी अशीं नावे देखील देत असत. परंतु पुढे स्त्रियांना कमी लेखण्याची कल्पना निघाली व त्यांचा दर्जा हळू हळू कमी होत चालला. उदाहरणार्थ, यास्काचार्य एकदा म्हणतात की, ‘स्त्रियांना वारसाहक्क आहे व एकदा म्हणतात की, त्यांना तसा हक्क नाही.’ या प्रवृत्तीची पुढे वाढ होऊन एथपर्यंत मजल आली की, स्मृतिकारांनी स्त्रियांचा वेदाधिकार देखील काढून घेतला ! म्हणजे त्या बाबतींत त्यांची शूद्रांच्याबरोबर योग्यता

आणून ठेविली ! या शिवायही कित्येक स्मृतिकारांनीं स्त्रियांच्या पाठीमागे दुसरीं कित्येक बंधनें लावून दिलीं ! हा प्रकार ख्रिस्ती शकाच्या चवथ्या सालापासून पुढें सुरू झाला. व पुढें पुढें मुसलमान लोकांच्या संसर्गानें त्या प्रवृत्तीस जोर आला. असो. हा सर्व प्रकार जेव्हां गेल्या शतकांत नवीन विद्या शिकून तयार झालेल्या सुशिक्षित लोकांच्या नजरेस आला, तेव्हां तो त्यांच्या बुद्धीस वरोबर वाटला नाही. व ती स्थिति सुधारण्याची ते खटपट करूं लागले. त्यांना समाजांतील कांहीं प्रकार सत्य, न्याय, दया वगैरे आदितत्त्वांच्या विरुद्ध आहेत असें आढळून आल्या-मुळे त्या तत्त्वांच्या अनुरोधानें ती स्थिति सुधारण्याच्या ते प्रयत्नांस लागले.

विवाहकाल.

प्राचीन काळीं मुलांमुलींचीं मोठेपणीं लग्नें होत असत. त्या वेळीं मुलांचें उपनयनच मुळीं आठवे वर्षीं करण्यांत येत असे. व तेंही ब्राह्मणांत. क्षत्रियांत अकराव्या वर्षीं उपनयन होई व वैश्यांत बाराव्या वर्षीं. तदनंतर मुलांचें बारा वर्षें वेदाध्ययन होई. म्हणजे लग्नाच्या वेळीं मुलांचें निदान एकविसावें वर्ष सहज होई ! पुढें वेदाध्ययनाचा काल कमी करण्यांत आला. व मुलांचीं लग्नें बाराव्या किंवा सोळाव्या वर्षीं होऊं लागलीं. मुलींच्या बाबतींतही जवळ जवळ असाच प्रकार. प्राचीन काळीं मुलींचीं लग्नें मोठेपणीं होत असत यावद्दल तर शंकाच नाही. कारण लग्नाच्या वेळीं मुलींना ज्या मंत्रांचा अगर प्रतिज्ञांचा उच्चार करावयाचा असतो, ते मंत्र अगर त्या प्रतिज्ञा मुली वयानें मोठ्या असल्याशिवाय त्यांना समजावयाच्याच नाहीत. कांहीं सूत्रकारांनीं तर असें म्हटलें आहे कीं, मुलीचा लग्नानंतर चार दिवस—कांहीं ठिकाणीं एक वर्ष देखील—पतिसमागम होऊं नये. म्हणजे ती वयानें मोठी असली पाहिजे हें उघडच झालें. पण या बाबतींत कांहीं स्मृतिकारांमध्ये देखील मतभेद आहे. कांहीं स्मृतिकार मुलीचें ऋतुप्राप्तीनंतर लग्न करावें असें म्हणतात, तर कांहीं ऋतुप्राप्तीपूर्वीं करावें असें म्हणतात. इतकेंच नव्हे तर, केव्हां केव्हां एकाच स्मृतिग्रंथामध्ये देखील एका ठिकाणीं एक तर दुसऱ्या ठिकाणीं दुसरें अशीं परस्परविरुद्ध वचनें मिळतात. म्हणजे त्यांपैकी कांहीं भाग प्रक्षिप्त असावा अशी सहजच शंका उत्पन्न होते. मनु तर मुलीचें लग्न ऋतुप्राप्तीनंतर करावें असें स्पष्ट म्हणतो. इतकेंच नव्हे तर योग्य पति न मिळाल्यास तिने पितृगृहीं अविवाहितही राहिल्यास हरकत नाही असें तो सांगतो. त्याचें पुढील वचन पाहाः—

काममामरणात्तिष्ठेद् गृहे कन्यर्तुमत्यपि ।

न चैवैनां प्रयच्छेत्तु गुणहीनाय कश्चिच्चित् ॥

अ. ९, श्लो. ८९

पण मनूच्या वेळीं अगर गोभिलच्या वेळीं ऋतुप्राप्तीनंतर लग्नासंबंधाची चाल मार्गे पडण्यास सुरवात झाली होती असें दिसतें. तदनंतर ती वयोमर्यादा अधिकच कमी कमी होऊन प्रस्तुत काळीं तर त्या प्रवृत्तीचा अतिरेक झाला आहे ! ही अधोगति पेशवाईच्या वेळीं चालू होतीच. खुद्द पेशव्यांच्या घराण्यांत पुढील प्रमाणें अल्पवयांत लग्न झालीं होतीं असें न्या० तेलंग आपल्या “ Gleanings from Maratha Chronicles ” या निबंधांत म्हणतात:—

वाळाजी बाजीरावाचें लग्न नववे वर्षीं झालें; विश्वासरावाचें आठवे वर्षीं; थोरल्या माधवरावाचें नववे वर्षीं; नारायणरावाचें दहावे वर्षीं, व सवाई माधवरावाचें आठवें वर्ष संपतें न संपतें इतक्यांत, लग्न झालें. नाना फडणवीसाचें देखील दहावे वर्षीं लग्न झालें होतें. वधूंचीं वयें त्या मानानें एक दोन वर्षींनीं कमी होतीं हें स्पष्टच आहे ! तात्पर्य, हें लग्नाच्या वयाचें मान कमीकमी होऊन अलीकडे अलीकडे तर या प्रवृत्तीचा अतिरेक झाला आहे. प्रस्तुत, गेल्या ३०-४० वर्षांत देशांत शिक्षणाचा वराच प्रसार झाल्यामुळे, वर सांगितलेली विवाहकालाच्या मर्यादेची अधोगति, निदान सुशिक्षित वर्गांत तरी थोपविली जाऊन फिरून ती वयाची मर्यादा हळू हळू वाढत आहे ही आनंदाची गोष्ट आहे. पण हिंदु लोकांचा प्रचंड समाज, साक्षरतेचें अध्याप कमी असलेलें प्रमाण, व लोकांच्या मनांवर पूर्व-संस्कारांचा अजून कायम असणारा पगडा इत्यादि गोष्टींचा विचार करतां होत असलेली सुधारणेची प्रगति अगदींच अल्प ठरते, इतकेंच काय तें ! तथापि “ अल्पारंभाः क्षेमकराः ” या न्यायानें समाजसुधारकांस आशा वाटण्यास जागा आहे यांत शंका नाही.

पण वरीलसारखें सामाजिक वावतींत जनतेचें अधःपतन कां व्हावें हा एक मोठा प्रश्न आहे. यासंबंधाची डॉ० आंडारकरांनीं आपल्या “ Social History of India ” या निबंधांत व न्या० रानड्यांनीं, रा. वैद्यांच्या पुस्तकास जोडलेल्या प्रस्तावनेंत जीं कारणमीमांसा केली आहे ती अत्यंत महत्त्वाची असून तशी शोधपूर्वक केलेली कारणमीमांसा आम्हांस तरी अन्यत्र कोठें पाहावयास मिळाली

नाहीं. त्याचा येथें जास्त विस्तार व करतां एवढेंच सांगतो कीं, प्राचीन आर्य लोकांनीं उत्तर हिंदुस्थान देश संबंध आकांत केल्यावर कांहीं शतकांनीं त्यांच्यांत ऐषआराम व आळस या दुर्गुणांचा पादुर्भाव झाला व ते आपआपसांत भांडूं लागले. व त्यांच्या तशा हीनबल स्थितीचा दऱ्याखोऱ्यांचा व पहाडांचा तोंपर्यंत आश्रय करून राहिलेल्या—व पूर्वी त्या आर्य लोकांकडूनच पराजित झालेल्या— अनार्य लोकांनीं फायदा घेऊन फिरून ते त्यांच्यावर उलटून पडले व स्वतः वरचढ झाले ! त्याचप्रमाणें पुढें कांहीं दिवसांनीं देशांत परकीयांचा प्रवेश झाला. व त्या योगानें साहजिक सामाजिक स्थितींत वरीच क्रांति झाली. ख्रिस्ती शकापूर्वीच कांहीं शतकें एकसारख्या परकीय लोकांच्या हिंदुस्थान देशावर स्वान्या चालू होत्या. त्या स्वान्यांवरोवर परकीय लोक जे देशांत आले ते इकडेच स्थायिक होऊन राहिले. त्यामुळे बहुधा स्त्रियांची स्थिति वाईट होण्याला त्यापासून मदत झाली असली पाहिजे. आणखीही दुसरीं कारणें झालीं असतील. कांहीं मोठ्या झालेल्या पण अविवाहित राहिलेल्या मुलींचें पाऊल कदाचित् वांकडें पडलें असेल. तात्पर्य, याप्रमाणें आर्य लोकांची आपआपसांतील यादवी, अनार्य लोकांचें पुनरुत्थान व परकीय लोकांच्या स्वान्या या कारणसमुच्चयामुळे देशांत वरीच सामाजिक उलथापालथ झाली असली पाहिजे. व त्यायोगानें आमच्या कांहीं प्राचीन चांगल्या चाली मार्गे पडून त्यांची अनिष्ट प्रकारच्या चालीरीतींनीं जागा घेतली असली पाहिजे. त्यापैकीच बालविवाहाचीही एक चाल होय. सारांश, कारणें कोणतीही असोत. स्त्रियांचें समाजांत जें प्राचीन काळीं उच्च स्थान होतें त्यावरून त्यांना कालेंकरून पदभ्रष्ट करून खालीं ओढण्यांत आलें यांत संशय नाहीं ! पुढें पुढें तर या प्रवृत्तीची मजल इतकी पोचली कीं आमच्या स्त्रीवर्गाचें महत्त्व अजीवात नष्ट झालें !

सती !

स्त्रियांच्या प्राणांची किंमत आम्हांस कांहींच वाटत नाहीं हें स्पष्ट दाखविणारी गोष्ट सतीच्या चालीसारखी दुसरी कोणती नसेल ! ही अमानुषपणाची चाल कांहीं प्राचीन युरोपीयन आर्य लोकांत देखील प्रचलित होती. ती ट्युटॅनिक लोकांत होती. अनार्य व सिदियन लोकांत होती. त्याचप्रमाणें ती ऋग्वेदांतील सूक्ते रचलीं गेलीं त्याच्या पूर्वी हिंदी आर्य लोकांतही प्रचलित असली पाहिजे. कारण तशा एक दोन ऋचा मिळतात. पण वैदिक काळच्या आर्य लोकांनीं ती पुढें बंद केली.

कारण कोणत्याही जुन्या धर्मपुस्तकांत तिचा उल्लेख सांपडत नाही. त्याच प्रमाणे ती इकडील कांहीं अनार्य लोकांत प्रचलित असली पाहिजे. याचें प्राचीन काळचें उदाहरण म्हणजे माद्रीचें ! पंडूची दुसरी बायको माद्री ही सती गेल्याचें सर्व हिंदु-मात्रांस श्रुत आहेच. पुढें कांहीं स्मृतिकारांनीं सतीच्या चालीला दुजोरा दिला. पण ती समंजस लोकांस पसंत नव्हती, अशावद्दलचा बाणाच्या कादंबरींत दाखला मिळतो. असो. परंतु ती दुष्ट चाल सन १८२९ मध्ये ब्रिटिश सरकारनें बंद केली. त्याच्याही पूर्वी अकबर बादशहानें ती चाल बंद करण्याचा प्रयत्न केला होता, पण त्यांत त्यास यश आलें नाहीं. असो. पुरुषांच्या मानानें स्त्रियांनीं किंमत कमी असें दाखविणाऱी दुसरी गोष्ट म्हणजे त्यांना पुनर्विवाहाची बंदी !

विधवापुनर्विवाह.

वस्तुतः प्राचीन काळीं ही पुनर्विवाहाची चाल आपल्या देशांत प्रचलित होती. ऋग्वेद, अथर्ववेद, ऐतरेय ब्राह्मण वगैरे ग्रंथांतील कांहीं मंत्र पाहिले म्हणजे सदृष्ट चाल त्या काळांत प्रचारांत होती असें निःसंदिग्ध ठरते. पैकीं येथें फक्त ऐतरेय ब्राह्मणांतीलच एक दाखला देतोः—

तस्मादेकस्य बह्वो जाया भवन्ति नैकस्यै बहवः सहपतयः ।

ऐ. ब्रा. ३, २, २३.

ही चाल मग अगदीं स्मृतिकालपर्यंत प्रचलित होती. पुढें यासंबंधानें स्मृतिकारां-मध्येच मतभेद झाला. पाराशर व नारद हे विधवापुनर्विवाहाला अनुकूल होते. याज्ञवल्क्य स्मृतींत एक असा नियम आहे कीं, विधवेच्या नवऱ्यानें तिच्या प्रथम-पतीनें कर्ज फेडलें पाहिजे ! दुसऱ्या कांहीं स्मृतिकारांनीं तर “पौनर्भव” म्हणजे विधवेच्या पुनर्विवाहानंतर झालेल्या पुत्राला वारसा हक्क आहे असें प्रतिपादन केलें आहे. फरक इतकाच कीं, हा हक्क मालकाला इतर प्रकारचे पुत्र नसले तर प्राप्त होतो असें त्यांनीं म्हटलें आहे. तात्पर्य, पुनर्विवाहाची चाल स्मृतिकालीं देखील प्रचलित होती याबद्दल शंकाच राहात नाही. म्हणजे ती ख्रिस्ती शकाच्या सहाव्या शतकापर्यंत प्रचारांत होती असें धरून चालण्यास हरकत नाही. फार काय, पण ती सन १०१४ पर्यंत देखील लोकांच्या आठवणींतून गेली नव्हती, असा दाखला मिळतो. सदरील सालाच्या सुमारास एक जैनधर्मीय लोकांची परि-षद भरली होती. त्यांत एका जैन संन्याशी गृहस्थास मज्जाव करण्यांत आला

होता ! कां, तर त्यानें पूर्वी गृहस्थाश्रम वेतल्याशिवाय संन्यासदीक्षा ग्रहण केल्यामुळे त्याजकडून शास्त्रनियमभंग झालेला होता. तेव्हां परिपदैत असें ठरलें कीं, त्यानें प्रथम लग्न करावें ! पण तेवढें वय झालेल्या मनुष्यास मुलगी देतो कोण ? म्हणून पाराशर स्मृतीच्या “ नष्टे मृते प्रव्रजिते ” या वचनाच्या आधारावर त्या गृहस्थास विधवेशीं पुनर्विवाह लावण्याचें सुचविण्यांत आलें होतें ! असो. पुढें मग ती (पुनर्विवाहाची) चाल अगदींच बंद पडली.

स्त्रियांच्या पाठीमागें बंधनें !

पण इतक्यानेंच स्त्रियांच्या पाठीमागचीं बंधनें संपलीं असें नाही ! हिंदु स्त्रियांचें नष्टचर्य एवढें बलवत्तर कीं, सामाजिक बाबतींतील सर्व नियम, अडचणी, बंधनें वगैरे गोष्टींचा ससेमिरा फक्त अवला म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या स्त्रियांच्या पाठीमागें ! पुरुषवर्गाशीं त्यांचा कांहीं एक संबंध नसून त्यांना सर्वत्र मोकळीक ! ! सती, पुनर्विवाहाची बंदी वगैरे स्त्रियांच्या पाठीमागच्या अडचणींचा वर उल्लेख आलाच आहे. याशिवाय बालहत्या, व अनेकपत्नीकत्व या दुसऱ्या अडचणी आहेतच ! पहिली चाल राजपुतान्यांत प्रचलित होती हें प्रसिद्ध आहे. मूल जन्मल्याबरोबर मुलगी आहे असें आढळून येतांच तिला मारून टाकण्याची कांहीं राजपूत जातींत चाल होती. ती ब्रिटिश सरकारनें कायद्यानें बंद केली. पण कांहीं चाली अशा आहेत कीं त्यांत सरकारला हातच घालतां येत नाहीं. उदाहरणार्थ, उत्तर हिंदुस्थानच्या एका भागांत अशी एक चाल आहे कीं, तेथें पांच भावांत मिळून एक बायको चालते ! तसें करणें आपल्या महाराष्ट्रांत पाप किंबहुना फौजदारी गुन्हाही गणला जाईल. पण वर सांगितलेल्या भागांत ती नेहमींचीच बाब मानली जाते. वरें, इकडे दक्षिण हिंदुस्थानच्या वाजूस मलवारांत पाहिलें तर एका स्त्रीला अनेक पति असतात. किंबहुना विवाह ही संस्थाच तिकडे माहीतही नाही ! थोड्या दिवसांपूर्वी त्या प्रांतांतील एक प्रसिद्ध व विद्वान् पुढारी सर शंकरन् नायर यांनीं मुद्दाम एक विल तयार करून तिकडे कायद्यानें विवाह संस्था सुरू केली. पण त्याबद्दल त्यांना तिकडील लोक “ पाखंडी ” म्हणून निंदू लागले ! त्याचप्रमाणें बंगाल प्रांतांत एका पुरुषास शंभर किंवा दीडशें बायका करण्याची चाल आहे ! तिला कायद्यानें बंदी कशी करतां येणार ? त्या प्रांतांत उलट त्या प्रकाराला “ Kulinism ” कुलीन लोकांची म्हणजे प्रतिष्ठितपणाची चाल असें समजतात ! असो. या सर्व अन्यायमूलक चालींचा एकच अर्थ दिसतो. तो हा कीं,

स्त्रीवर्गाची किंमत जवळ जवळ जनावरांइतकीच ! पण त्या सर्व प्रकारांतली मुख्य खुबी ही कीं, अशा प्रकारच्या बंधनांपासून पुरुषवर्ग मात्र अगदीं अलिप्त ! म्हणजे त्याला सर्वत्र मुक्तद्वार ! ! सदरू चालींमधला अन्याय—त्या कशाही समाजांत बद्धमूल झालेल्या असोत—इतका स्पष्ट आहे कीं तो कोणाही मनुष्यप्राण्याच्या सहज लक्षांत येईल. एकदा पेशवाईत एका कीर्तनकार वाईचें कीर्तन चाललें असतां श्रोते मंडळींत प्रसिद्ध रामशास्त्री प्रभुणे वसलेले होते. वाईनी निरूपण करतेवेळीं विषयानुरोधानें हिंदु लोकांच्या सामाजिक बाबतींत स्त्रीवर्गासंबंधानें हरएक दृष्टीनें कसा अन्याय होत असतो ह्याचें वर्णन केलें आणि “ हा असा प्रकार कां घडत आहे याचा खुलासा शास्त्रीबोवा करतीलच ! ” असें वाई रामशास्त्री यांजकडे पाहून म्हणाल्या. शास्त्रीबोवा त्या वेळीं कांहीं बोलले नाहींत. पण कीर्तन संपल्यावर मंडळी आपल्याकडून कांहीं उत्तर येईल अशी अपेक्षा करीत आहेत असें आढळून येतांच शास्त्रीबोवा म्हणाले, “ वाईनीं काढलेला आक्षेप बरोबर आहे. पण त्याचा खुलासा इतकाच कीं, हिंदु लोकांचे धर्मशास्त्रग्रंथ रचले गेले त्या वेळीं, धर्मशास्त्रकारांमध्ये एखादी स्त्री नव्हती ! ” असो. ही गोष्ट आम्ही कांहीं वर्षांपूर्वी ‘ विविधज्ञानविस्तारांत ’ वाचल्याचें पक्कें स्मरतें. तात्पर्य, हिंदु लोकांच्या समाजव्यवस्थेसंबंधाचे प्रस्तुत प्रचारांत असलेले नियम जेव्हां घालून देण्यांत आले त्या वेळीं स्त्रियांच्या अडचणींकडे पुरेसें लक्ष पुरविण्यांत आलें नाहीं, हीच गोष्ट खरी. त्यामुळे समाजांत असा उघड प्रकार चालला आहे कीं, पुरुषानें जवळ जवळ वाटेल तें करावें, वाटेल तसें वागावें व स्त्रियांनीं मात्र बंधनानें वागलें प हिजे. उदाहरणार्थ, पुरुषानें वाटेल तेवढ्या वेळां दर खेपेस दहा बारा वर्षांच्या मुलींशीं लग्न करावें अशी आपली चाल आहे. एक बायको मेली तर दुसरी; दुसरी मेली तर तिसरी; ती मेली, तर चवथी ! याप्रमाणें पुरुषानें कितीही बायका केल्या तरी चालतें. पण एखाद्या स्त्रीला अगदीं तरुणपणीं म्हणजे दहाव्या-बाराव्या वर्षी वैधव्य प्राप्त झालेलें असलें तरी, तिनें तशाच स्थितीमध्ये सन्यस्त वृत्तीनें सारा जन्म घालविला पाहिजे. पण तिनें पुनर्विवाहाची नुसती कल्पना देखील मनांत आणतां उपयोगी नाहीं ! या प्रकारांत सत्याचा अगर न्यायाचा लेशही दिसून येत नाहीं. पण त्या चालीनें सर्व हिंदुसमाज, मगरमिठी वसत्याप्रमाणें, शतकेंचीं शतकें बद्ध होऊन राहिलेला आहे ! पुरुषवर्गाला, वर सांगितल्याप्रमाणें, धर्मशास्त्रांत मिळालेल्या सवलतींची तर इतकी मजल गेली आहे

कीं, तिचा विचार केला म्हणजे आमचा संबंध हिंदुसमाज खरोखरीच इतका निष्ठुर अगर पाषाणहृदयी झाला आहे काय, असा मनांत सहजच प्रश्न उत्पन्न होतो ! पुरुषाची एक बायको मेली तर त्याला दुसरी करून घेतां येते हें सांगितलेंच. पण त्या प्रवृत्तीचा अतिरेक एवढा झाला आहे कीं, पुरुषाच्या पहिल्या बायकोच्या मृत्यूनंतर तिच्या प्रेतास अग्निस्पर्श होऊन त्याचें दहन चाललें असलें तरी कित्येक वेळां स्मशानांतच त्याच्या दुसऱ्या विवाहाच्या गोष्टी चालतात ! त्यामुळे असें होतां होतां, एखाद्या साठ वर्षीच्या वृद्ध पुरुषाचें चवथ्यांदा अगदीं तरुण मुलीशीं लग्न होऊं शकतें ! ! अशा पुरुषानें त्या वयावर केलेली बायको सृष्टिनियमानुसार विधवा होणार ही ठरलेली गोष्ट ! पण त्याचें त्याला अगर समाजाला काय ? तसेंच ३५ अगर जास्त वयाच्या पुरुषाचें लग्न केव्हां केव्हां १२ किंवा १३ वर्षीच्या मुलीशीं होत असतें. अशा प्रकारच्या स्त्री-पुरुषांचा समागम झाल्यास तो नेहमीं मुलीच्या प्रकृतीला अपायकारक होत असतो असें वैद्यक-शास्त्र व व्यवहार सांगतो. पण चमत्काराची गोष्ट ही कीं, आपल्यापैकीं चांगले सुशिक्षित व प्रबुद्ध लोक देखील असल्या अनर्थाविह चालीपुढें डोळे मिटून आपल्या माना वांकवितात ! पण एखाद्या चांगल्या प्रौढ व सुवृत्त विधवेशीं विवाह करण्याची कल्पना वरील मंडळीपैकीं एकाच्याही मनास शिवत नाहीं; व शिवलीच तर तसें वागण्याचें एकासही मनोवैर्य होत नाहीं ! कां, तर जातवाले लोक टीका करतील ! इतकीशी टीका सोसण्याची देखील आमच्या सुशिक्षित मंडळींची तयारी नसावी काय ? पूर्वींसारखे सामाजिक छळ होण्याचे दिवस तर आतां निघून गेले आहेत !

जातिभेद.

जातिभेद ही हिंदु लोकांमधील एक विशिष्ट प्रकारची संस्था आहे. अशी संस्था—विशेषेंकरून प्रस्तुत स्वरूपाची—दुसऱ्या कोणत्याही सुधारलेल्या देशांत नसेल ! हल्लीं हल्लीं जातिभेदाची तीक्ष्णता जरा कमी झाली आहे हें खरें. तरी त्या संस्थेचा गेल्या दोन हजार वर्षांत जनतेच्या मनावर जो कायमचा संस्कार झालेला आहे तो लवकर बुजला जाणें शक्य नाही. त्यांतलें मुख्य शल्य हें कीं, जातींच्या प्रस्तुत स्थितींत मनुष्यास आपल्या बुद्धीचा पूर्ण विकास करून घेण्यास अवकाश सांपडत नाही. वस्तुतः या बाबतींत अलीकडे, इंग्रजी सत्ता स्थापन झाल्यापासून, थोडी थोडी सुधारणा होत आहे. परंतु त्या दिशेनें पूर्वींच्या राजवटींत कांहीं एक प्रयत्न झाला नसल्यामुळे, हजारों वर्षांचे परिणाम एकदम नाहींसे होणें शक्य नाही. त्याला

कालावधि हा लागणारच. खरे पाहिल्यास प्रस्तुतच्या स्थितींत “ जात म्हणजे सर्व कांहीं ! ” असा जवळ जवळ प्रकार आहे. धर्म त्यांत, वहिवाट त्यांत, सर्व कांहीं त्यांत, असे झाले आहे ! एका जातींतून दुसऱ्या जातींत जाणे अगदीं शक्य नाही. तसें केले तर धर्म मोडतो असे मानतात. या सगळ्याचा परिणाम असा झाला आहे कीं, कोणतेही सार्वजनिक स्वरूपाचे, चारचौघे मिळून अगर संघशक्तीनें, काम घडून येणे दुर्घट झाले आहे. वास्तविक पाहिल्यास देशावर परकीयांची सत्ता असल्यामुळे प्रजेपैकीं सर्व घटकावयवांमध्ये जेवढे प्रेम, जेवढा परस्पर विश्वास असावयाला पाहिजे तेवढा अद्यापि उत्पन्न झालेला नाही. त्यामुळे संघशक्तीच्या मूळासच कीड लागल्यासारखी झाली आहे ! निरनिराळ्या जातींतील मानअपमानाच्या अगर श्रेष्ठ-कनिष्ठपणाच्या कल्पना अद्यापि जोरांत आहेत. आणि स्वार्थबुद्धि तर सर्व ठिकाणीं बोकाळत आहे ! या गोष्टी आमच्या कांहीं पुढाऱ्यांच्या अद्यापि लक्षांत देखील येत नाहीत याचेंच वाईट वाटते ! असो. पण पूर्वींची स्थिति यापेक्षां कितीतरी चांगली होती ! पण त्या स्थितीचें नुसतें स्मरण करून काय व्हावयाचें आहे ? तशी स्थिति देशास पुन्हां येईल अशी आम्ही खटपट केली पाहिजे.

प्राचीन आर्य लोकांत हल्लींच्यासारखा जातिभेद नव्हता. त्या वेळीं ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य असे तीन वर्ण मात्र होते. पुढें त्यांत मूळ रहिवाशी मिळून “ शूद्र ” हा चौथा वर्ण झाला. मूळ रहिवाशांस पूर्वीं “ दास ” असें म्हणत असत. कदाचित् प्रथम “ शूद्र ” हें एखाद्या कुळीचें नांवही असेल. पण मूळ प्रकार कसाही असला तरी, “ शूद्र ” हा नंतर एक स्वतंत्र वर्ण बनला यांत शंका नाही. आर्य लोक जेव्हां पंजाबांतून बाहेर पडून सर्व हिंदुस्थान देशभर पसरले तेव्हां हे शूद्र त्यांच्यांत मिसळून त्यांची एक प्रचंड जात बनली. या मिश्रणामुळे मग भाषेतही फरक झाला. मूळ संस्कृत, मग प्राकृत व त्यानंतर हल्लींच्या देशीभाषा या प्रमाणें क्रमाक्रमानें भाषेत फरक होत गेला.

पूर्वीं निरनिराळ्या जातींत शरीरसंबंध होत असत. या योगानें देखील शूद्र जातींत भर पडली असली पाहिजे. ब्राह्मण जातीच्या पुरुषानें शूद्र स्त्रीशीं लग्न केल्यास त्या संबंधापासून जी संतति होईल ती पांचव्या पिढींत ब्राह्मण जातींत येत असे. म्हणजे हल्लींच्या कांहीं ब्राह्मण जातींच्या रक्तांत

शूद्रांच्या मिश्रण झालें असलेंच पाहिजे. पण ती अमुकच जात असें मात्र सांगतां यावयाचें नाहीं. असो. आर्य लोकांचा दक्षिणेंत फारच थोडा प्रवेश झाला. आणि तोही बराच काळ लोटल्यावर ! त्यांनीं दक्षिणेच्या बाजूस मोठ्या प्रमाणांत आपली वस्ती केली नाहीं, असें म्हटल्यास चालेल. त्यामुळें दक्षिणात्य लोकांनीं आपली द्रविड संस्कृतीच जशीची तशी पुष्कळ काळपर्यंत कायम राखली असें म्हणण्यास चिंता नाहीं. मद्रास इलाख्यांतील कानडी, तामिल, तेलगू, मल्याळी या भाषांची उत्पत्ति व वाढ ही देखील अगदीं स्वतंत्र-रीतीनें झालेली आहे.

ज्या कारणांमुळें निरनिराळ्या जाति अस्तित्वांत आल्या तींच कारणें अगर तेच धंदे त्याच (मूळच्या) जातींत कायमचे राहाणें शक्य नाहीं. उदाहरणार्थ, ब्राह्मण लोक पुरोहितपणा करीत असत. पण कांहीं ब्राह्मणांनीं साधी राहणी व उच्च विचारसरणी यांचा अंगीकार करून अरण्यवास पतकरला व विद्यार्जन केलें. कांहीं ब्राह्मण क्षत्रिय झाले ! एका काळीं तर ब्राह्मणजातीच्या राजवंशांतील राजे पाटलीपुत्र येथें राज्य करीत होते ! तरी पण राजकारण व युद्धकला हीं वास्तविक क्षत्रियांचींच कामें होतीं. कांहीं क्षत्रियांचें देखील तत्त्वज्ञान व वाङ्मय या विषयांकडे लक्ष गेलें होतें. फार काय, पण कांहीं कांहीं उपनिषदांतून क्षत्रिय गुरूंचे ब्राह्मण शिष्य झाल्याचे दाखलेही मिळतात ! ब्रह्मविद्येचा उपक्रम वस्तुतः क्षत्रियांनींच केला. व या संबंधांत जनकराजाचें नांव प्रसिद्धच आहे. गौतमबुद्ध हा शाक्यवंशीय क्षत्रिय घराण्यांतला होता. तसेंच, जैनधर्माचा संस्थापक जो महावीर तोही ज्ञातृवंशीय क्षत्रिय जातीचा होता. त्याचप्रमाणें भागवतधर्माचा मुख्य प्रवर्तक जो वासुदेव तो देखील यादववंशीय क्षत्रियच होता. असो. योग्य गुरू असल्यास, ब्राह्मणानें क्षत्रिय गुरूपासून अगर वैश्य गुरूपासून जरूर विद्या शिकावी असें आपस्तंब स्पष्ट म्हणतो. तरी साधारणतः वैश्य हे व्यापार, शेती वगैरे धंदे करीत असत. व शूद्र हे बाकीच्या तीन जातीच्या लोकांची सेवा करीत असत. शूद्र इतर धंदे करीत असत असेही पण कांहीं दाखले मिळतात. पतंजलीच्या महाभाष्यांत शूद्र जातीच्या सुतारांचा व लोहारांचा उल्लेख केलेला आढळतो. चांडाळ जातीची निकृष्ट स्थिति मात्र पूर्वीपासून आहे तशीच आहे.

जातिभेदाचें मुख्य लक्षण म्हणजे सजातीय स्त्रीपुरुषांमध्येच शरीरसंबंध घडवून आणणें. प्रचलित हिंदुपद्धतीप्रमाणें पाहिल्यास विजातीय माणसांमध्ये लग्नसंबंध

होत नसतात. प्राचीन काळीं ब्राह्मण जातीचा पुरुष दुसऱ्या वर्णातील स्त्रीशीं लग्न करूं शके. पण तसला संबंध लौकिक दृष्टीनें हलका गणला जाई. कारण धर्मशास्त्राप्रमाणें सजातीय संबंधापासून झालेल्या संततीचा वारसाहक्क प्रथम गणला जाई व अशी संतति नसल्यास मग विजातीय संबंधापासून झालेल्या संततीचा. परंतु क्षत्रिय-वैश्य-शूद्र पुरुषानें ब्राह्मणस्त्रीशीं लग्नसंबंध करूं नये असा मात्र सक्तीचा नियम असे. तरी असले संबंध होत असलेच पाहिजेत. कारण अशा संबंधापासून झालेल्या संततीच्या वारसाहक्कासंबंधानें धर्मशास्त्रांत नियम सांगितलेले आहेत ! पण नंतर तशा प्रकारचे संबंध अजीवात वंद झाले. तात्पर्य, सदहू अनुलोम-प्रतिलोम पद्धतीच्या लग्नसंबंधापासून जातींची संख्या वाढविण्याच्या कामीं फारच मदत झाली असली पाहिजे. जातींच्या संख्येंत भर पडण्यासारखें आणखी एक कारण होतें. तें कोणतें तर जातिधर्माचें उल्लंघन करणें. ब्राह्मणानें जातिबाह्य वर्तन केल्यास त्याला “ ब्राह्म्य ” म्हणत. बौद्धधर्म जोरांत होता अशा काळीं वरील प्रकारचीं जातिबाह्य वर्तनाचीं उदाहरणें बरीच घडलीं असलीं पाहिजेत. परंतु तशा प्रकारच्या अमुकच जाती आहेत असें मात्र प्रस्तुत सांगतां येणें शक्य नाहीं.

जातिभेदाचें दुसरें मुख्य लक्षण म्हणजे होतां होईल तीं सजातीय मनुष्यांमध्येच अन्नव्यवहार ठेवणें हें होय. या बाबतींत अलीकडे अलीकडे परिस्थिति बदलत चालल्यामुळें बरीच शिथिलता येत आहे हें खरें. तरी अद्यापि पूर्वसंस्कारांचा जोर व्हावा तितका कमी झालेला नाहीं. प्राचीन काळीं ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य या तीन वर्णांमध्ये अन्नव्यवहार उघडपणें चालत असे. इतकेंच नव्हे तर, कांहीं कांहीं प्रसंगीं ब्राह्मणास शूद्राकडचेंही अन्न चालत असे ! या सर्व गोष्टींचा विचार केला व नंतर अनेक कारणांमुळें हिंदुसमाजाचीं स्थित्यंतरें होत जाऊन जी स्थिति हल्लीं प्राप्त झाली आहे तिच्याकडे पाहिलें म्हणजे मनांत नानाप्रकारचे विचारतरंग उत्पन्न होतात व मन अत्यंत विषण्ण होतें ! असो. वरील विवेचनावरून मूळ चारवर्णात्मक हिंदुसमाजाचे तुकडे तुकडे होण्याला कोणकोणतीं कारणें झालीं हें आणखी एकवार सांगतों. म्हणजे त्या त्या कारणांचा जोर कमी करण्याकरितां काय उपाय-योजना केली पाहिजे हें ठरविण्यास ठीक पडेल:—

१. श्रेष्ठ-कनिष्ठपणाची कल्पना: याच्या योगानें एका जातींत अनेक पोटजाती व त्या पोटजातींत फिरून दुसऱ्या पोटजाती पडण्यास फारच मदत झाली आहे.

अर्थात् समंजस पुढाऱ्यांनीं खोट्या अभिमानास बळी न पडतां या सर्व पोटजातींत रोटी-बेटीव्यवहार सुरू करून सुसंघटितपणा आणण्याचा यत्न केल्यास तो सहज यशस्वी होणार आहे.

२. स्थानभेद व प्रांतभेद: या योगानें जातींत पोटजाती पडणें, एका काळीं कदाचित् जरूर किंवा क्षम्य असेल; पण तशी वस्तुस्थिती प्रस्तुत काळीं चालू ठेवण्याची आवश्यकता नाही. सदरील कारणामुळेच ब्राह्मणांत, मैथिल, कान्य-कुब्ज, सारस्वत वगैरे भेद झाले आहेत; त्याचप्रमाणें दक्षिणेंत ब्राह्मण जातींत महाराष्ट्रीय, आंध्र, कर्नाटक असे भेद पडले आहेत. हल्लींच्या काळांत निदान सुशिक्षित मंडळींनीं तरी हिंदुस्थानांतील सर्व ब्राह्मणांची एक पंगत उघड रीतीनें करण्यास मुळींच हरकत नाही. आहारांत फरक असेल त्या ठिकाणीं सर्वांना चालेल अशी तयारी ठेवली म्हणजे झालें. हाच नियम इतर जातींनाही लागू.

३. व्रात्यजाति:-या संबंधाचा विचार वरील (१ व २) उपाययोजनांत आलाच आहे.

४. अशोक राजानें यज्ञयागांतील पशुहत्या बंद केली. त्या योगानें जातींच्या संख्या वाढल्या. प्रस्तुत काळीं यज्ञयाग कोणी करीत नसतात. क्वचित् प्रसंगीं ते झाले तर त्यासंबंधानें लागलीच टीका होत असते. अर्थात् अशा स्थितींत यज्ञयाग फार दिवस चालू राहातील हें शक्य नाही. व त्यायोगें नवीन जाति उत्पन्न होणें तर विलकूल शक्य दिसत नाही.

५. जैन लोकांना अहिंसेवर अतिशय कटाक्ष असतो हें प्रसिद्ध आहे. त्या योगानेंही जातिभेदांत भरच पडली असली पाहिजे. कारण जैनांना वेद प्रमाण न वाटले तरी तो धर्म हिंदुधर्मातीलच एक भाग आहे असें मानण्यास हरकत नाही. कांहीं भागांत तर जैन व कांहीं हिंदुजाति यांमध्ये संबंध होतात.

६. ख्रिस्ती शकाच्या सुरवातीस तैलिक श्रेणी, मालिक श्रेणी अशा प्रकारचे धंद्यासंबंधानें संघ बनून निरनिराळ्या जाति झाल्या.

७. निरनिराळे धर्मसंप्रदाय:-शांकर, रामानुज, माध्व, काण्व, माध्वंदिन असे भेद होऊन ते हिंदुसमाजांतील निरनिराळ्या घटकांत तुटकपणा वाढण्यास मात्र कारण झाले आहेत.

जातिभेदांतीक शल्य दिवसेंदिवस तीक्ष्णतर करणाऱ्या पूर्वोक्त कारणांचा हिंदु जनतेवर गेल्या दोन हजार वर्षांत जवरदस्त पगडा वसलेला असल्यामुळे संबंध समाजावर इतका कायमचा परिणाम झाला आहे की, त्या मगरमिठीतून आपला समाज मोकळा होणे जवळ जवळ दुरापास्त झालेले आहे. आणि अत्यंत दुर्दैवाची गोष्ट ही की, इतक्या दीर्घकालांत सदहू तोडमोड करणाऱ्या कारणांचा जोर कमी करण्यास समर्थ अशी देशांत एकही महत्त्वाची गोष्ट घडली नाही ! निर- निराळ्या संप्रदायांकडून धर्मविकासाचे काम चालू होते ही गोष्ट खरी. परंतु त्या त्या संप्रदायांच्या प्रवर्तकांचे लक्ष फक्त परमार्थसाधनाकडे असे; ऐहिक गोष्टीकडे त्यांनी लक्ष मुळीच दिले नाही. खरे पाहिल्यास बौद्धधर्मीय लोक जातिभेद मानीत नसत, तसे भागवतधर्मीय लोकही मानीत नसत. पण जातिबंधने सैल करून समाज जोरकस करणे हे त्यांचे ध्येय केव्हांही नव्हते. त्यामुळे प्रस्तुत २४ कोटि हिंदु लोकांच्या ३००० पेक्षा जास्त जाति झाल्या आहेत. व त्यांच्यांत परस्पर रोंटीव्यवहार किंवा बेटीव्यवहार मुळीच होत नसल्यामुळे त्या जाति म्हणजे निर- निराळे पण तितके स्वतंत्र घटक बनलेले आहेत ! त्यामुळे एकराष्ट्रीयत्वाचे काम दुर्घट झाले आहे.

अस्पृश्य जाति.

जातिभेदाची आणखी एक बाजू आहे. तिच्याकडे दुर्लक्ष करून चालाबयाचे नाही. आपल्या हिंदुसमाजांत कांही अस्पृश्य किंवा हलक्या मानलेल्या जाति आहेत. त्यांना ऊर्जितदशा आणण्याचे प्रयत्न झाले पाहिजेत. अस्पृश्य लोकांचा समाज सुमारे पांच सहा कोटि आहे. म्हणजे संबंध हिंदुलोकसंख्येचा हा एक-पंचमांश भाग आहे असे मानण्यास हरकत नाही. या इतक्या मोठ्या समा- जाच्या उन्नतीचा प्रश्न केव्हांही दृष्टीआड करून चालणार नाही. ह्या जाति म्हणजे आर्य लोक आले तेव्हां ज्या मूळ रहिवाशांच्या जाती त्या आर्यजातींत मिसळल्या, पण ज्यांचे धंदे हलक्या प्रकारचे होते, त्याच होत. खुद्द हिंदु लोकांमध्ये जशी, मागे सांगितल्याप्रमाणे, निरनिराळ्या कारणांमुळे सामाजिक स्थित्यंतरे झाली, त्याचप्रमाणे ज्या जाति नीच प्रकारचे धंदे करतात त्यांना लांब ठेवावे; त्यांना स्पर्श करू नये; स्पर्श झाल्यास स्नान करावे; त्यांचीं घरे गांवा- बाहेर बांधू द्यावीं, वगैरे कल्पना निघून त्या जाति जशा कांही हिंदुसमाजाच्या

बाहेरच्या आहेत अशा प्रकारे आम्ही त्यांच्याशी वागत आलों. पण आतां त्या जातींना उन्नतावस्था प्राप्त व्हावी एतदर्थ प्रयत्न करणे हें आपलें कर्तव्य होऊन बसलें आहे. त्यांच्या उद्धाराचे प्रयत्न पूर्वीच्या साधुसंतांनीं—तुकाराम, एकनाथ, देवमुरारि वगैरेंनीं—केलेच होते. त्याचप्रमाणे आम्हीही केले पाहिजेत. प्रस्तुत वेळ अशी आली आहे कीं, अशा अस्पृश्य जातींची कींव करून त्यांना आम्ही जवळ केलें नाहीं, तर त्यांना जवळ ओढून मदत करण्यास मुसलमान अगर ख्रिस्ती धर्माचे लोक तयार आहेत ! तेव्हां सदरू प्रश्न आतां केवळ त्या अस्पृश्य जातींवर दया करण्याचा राहिला नसून तो संबंध हिंदुलोकसमाजाच्या स्वसंरक्षणाचा झाला आहे, हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे. व त्याप्रमाणें त्यांना पुढें आणण्यास आम्ही झटलें पाहिजे.

परदेशगमन.

आणखी एक समाजसुधारणेची धाव राहिली आहे. ती म्हणजे आपल्यापैकीं कोणी परदेशांत जाऊन परत आला म्हणजे त्याला जातींत घेण्याचा प्रश्न होय. पण हल्लीं तो प्रश्न वादविवादाच्या क्षेत्रापलीकडे गेला आहे. सबब त्या संबंधानें मतभेद फारसा राहिलाच नाहीं असें म्हणण्यास चिंता नाहीं पण ती सुमारे ३०-४० वर्षांपूर्वीं मोठी महत्त्वाची वाव होती व तिच्यामुळे कांहीं जातींत नुसतीं रणे माजलीं होती. या वावीसंबंधानें देखील डॉ० भांडारकरांनीं आपले अत्यंत पोक्त व देशाभिमानद्योतक असे विचार वेळोवेळ प्रगट केले आहेत. त्यांचें म्हणणें असें कीं, ‘परकीय लोकांच्या स्वान्या व त्यांपासून उत्पन्न होणाऱ्या अनेक निरुत्साहजनक गोष्टी आपल्या देशाच्या इतिहासांत घडून आल्यामुळे आपल्या हिंदु लोकांत ज्या कांहीं अनुदार किंवाहुना आत्मविघातक कल्पना अगर चाली शिरल्या त्यांपैकींच एक परदेशगमनाविरुद्धची कल्पना ही एक होय.’ पण तीं पूर्वींचीं कारणे आतां राहिलीं नाहींत. इतकेंच नव्हे तर आतां आपणांस कांहीं कांहीं प्रसंगीं प्रत्यंतदेशगमन केल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं अशी स्थिति प्राप्त झाली आहे. अशा वेळीं आम्ही आपल्या पूर्वींच्या क्लिष्ट कल्पना सोडून दिल्या पाहिजेत. यासंबंधाचें डॉ० भांडारकरांनीं आपल्या जावा बेटांतील संस्कृत शिलालेखावरील निबंधांत जे विचार प्रकट केले आहेत ते खरोखर अत्यंत मननीय आहेत. त्यासंबंधानें विस्तृत विवेचन मागील एका प्रकरणांत केलेंच आहे. तें वाचकांनीं पाहावें.

सद्यःस्थिति.

येथपर्यंत सामाजिक सुधारणेच्या मुख्य मुख्य अंगांसंबंधाने विवरण झाले. त्यांतच थोडेसे सुधारणेसंबंधाच्या उपाययोजनेबद्दलही दिग्दर्शन केले आहे. वास्तविक जो अनुभव हिंदुस्थान देशाचा तोच इतर पाश्चात्य राष्ट्रांनाही कमी अधिक प्रमाणाने आला होता असे इतिहासावरून स्पष्ट दिसते. उदाहरणार्थ, जातिभेदाचे बीज कांहीं कांहीं पाश्चात्य राष्ट्रांत देखील होतेंच. रोम शहरांतील patricians (बडेलोक) व plebians (सामान्य लोक) यांच्यामध्ये पूर्वी शरीरसंबंध होत नसत. तसेंच ग्रीक किंवा जर्मन लोकांचे संबंध रशियन लोकांशी घडून येत नसत. पण हे सर्व भेदाभेद पुढे त्या देशांत राष्ट्रीय भावना—National feeling उत्पन्न झाल्यामुळे आपोआप बुजून गेले ! फार काय, पण आमचे अगदीं शेजारचे राष्ट्र जपान, त्याचेच उदाहरण घ्या. त्या देशांत, मागे सांगितल्याप्रमाणे, गेल्या ५०-६० वर्षांत अश्रुतपूर्व क्रांति झाली आहे. त्याचे मुख्य कारण राष्ट्रीय भावना ! आमचे कमनशीब असे की, अशा प्रकारची राष्ट्रीय भावना आमच्या देशांत—विस्तृत प्रमाणावर—आजवर कधीच उत्पन्न झाली नाही. त्यामुळे हा भेदाभेदाचा मोठा वटवृक्ष वाढून त्याने आपल्या लांबवर पसरणाऱ्या विशाल डाहाळ्यांनी सर्व हिंदुस्थान देशावर गर्द छाया पाडली आहे ! त्याचा परिणाम असा झाला आहे की, आमच्यांत राष्ट्रीय भावनेची वाढ होणेच जवळ जवळ अशक्य झाले आहे. आणि प्रेम, परस्पर विश्वास, सहानुभूति वगैरे आपल्यामधील सात्विक भावनांच्या व्यापाराचे क्षेत्र अगदीं आकुंचित झाले आहे. या सर्व परिस्थितीचा परिणाम काय झाला आहे हे डॉ० भांडारकरांनी आपल्या “ Social History of India ” या निबंधांत उपसंहाररूपाने मोठ्या कळकळीने सांगितले आहे. त्यांचा सारांश पुढे देतो:—

“ राष्ट्रीय दृष्टीने जे आम्ही कैक शतकांपूर्वी उतरंडीला लागलो ते खाली खाली येऊन आतां प्रस्तुतच्या अत्यंत अवनत स्थितीप्रत पोहोचलो आहोत ! या सर्व गोष्टींचा आपण काळजीपूर्वक विचार करूं लागलो कीं मनापुढे असा सहज प्रश्न उभा राहतो कीं, असा वर्षेची वर्षे एकसारखा वाढतच जाणारा, सर्व दृष्टींनी, आमच्या राष्ट्राचा न्हास कां व्हावा ? (डॉ० भांडारकरांच्या मते) सदर प्रश्नाचे एवढेच उत्तर कीं, आमचे राष्ट्र शतकेची शतके एका अत्यंत जड (जुलुमाच्या) जोखडा-

खाली सांपडले गेल्यामुळे त्याचे सर्व नैतिक सामर्थ्य नष्ट झाले आहे. आमच्या राष्ट्रास वस्तुतः तीन प्रकारचा जुलूम सोसावा लागला; राजकीय जुलूम-कारण परकीय लोकांच्या स्वाभ्या चालूच होत्या; सामाजिक जुलूम-जातिभेदाच्या तीक्ष्णतेमुळे निरनिराळ्या जातींतील व्यक्तिविशेषांना आपल्या बुद्धीचा विकास करून वर देण्यास वांचव मिळाला नाही; व नंतर नंतर भटांभिक्षुकांचा जुलूम-धर्मरक्षणार्थ व धर्मप्रसाराचे काम कित्येक शतके नालायक लोकांच्या हातांत एकवटल्यामुळे, त्याला भलतीच दिशा लागली. यापैकी कांहीं गोष्टी कित्येकांस रुचणार नाहीत व कांहीं संबधाने कदाचित् मतभेदाला जागा असेल. पण एकंदरीत प्रस्तुत स्थितीचे डॉ० भांडारकरांनी ठरविलेले निदान वरोबर होते असेच प्रत्येक समंजस मनुष्य कबूल करील असे वाटते. असो. गेल्या हजार दीड हजार वर्षांत देशांत निरनिराळे धर्मपंथ झाले हे खरे. पण त्या धर्मसंस्थापकांनी जातीभेदांतील दोष काढून टाकण्याचा प्रयत्न केला नाही. त्यामुळे लोकांच्या धर्मबुद्धीचा विकास झाला तरी सामाजिक दृष्टीने आम्ही होतो तेथेच राहिलो ! प्रस्तुत आम्ही सुधारलेल्या राज्यांत असल्यामुळे, या प्रकरणाच्या आरंभी म्हटल्याप्रमाणे, देशांत नवीन मन्वंतर सुरू झाले आहे व त्यायोगे लोकांत विचारजागृति झाली आहे. या गोष्टी खऱ्या असल्या तरी आम्ही अद्यापि पुरे जागे झालो आहो काय ? आमची सदसद्विवेक शक्ति जागृत होऊन आम्ही समाजांतील अन्यायमूलक गोष्टी झुगारून देण्यास तयार झालो आहो काय ? फार काय, पण सत्य, न्याय, या तत्त्वाच्या भक्कम पायावर आम्ही ताठ व वर मान करून उभे राहाण्यास समर्थ झालो आहोत काय ? ते कांहींही असो. पण एक गोष्ट सत्य व स्पष्ट आहे. आम्ही हा सामाजिक दृष्टीने चालू असलेला अवनत स्थितीचा-या अधोगतीचा-प्रवाह थांबविल्याशिवाय आमचे राष्ट्र वर डोके काढील हे शक्य नाही !”

या प्रमाणे डॉ० भांडारकरांचे-महाराष्ट्रांतील समाजसुधारणेच्या एका आद्य-प्रवर्तकाचे-विचार असून त्या विचारांच्याच अनुरोधाने महाराष्ट्रांत गेली पन्नास साठ वर्षे सुधारणाशकट हांकला जात आहे. त्यामुळे वरील पैकीं हरएक बाबतीत कमी अधिक प्रमाणाने सारखी प्रगति होत असलेली दृष्टीस पडत आहे ही गोष्ट कोणास बरे अभिनंदनीय वाटणार नाही ?

पण प्रस्तुतसारख्या अत्यंत महत्त्वाच्या बाबतींतील, सामान्य दृष्टीने, लोकमान्य टिळकांचे देखील विचार जवळ जवळ डॉ० भांडारकरांच्या विचारासारखेच होते,

तें हल्लींच आमच्या नजरेस आलें तेव्हां आम्हांस खरोखर आश्चर्य वाटलें व आनंदही झाला ! एतद्विषयक लो० टिळकांनीं आपल्या नेहमींच्या सुंदर मराठी भाषेंत केलेलें विस्तृत रीतीचें विवेचन ज्यांना पाहावयाचें असेल त्यांनीं सन १८९५ सालांतील १४ मे चा केसरीचा अंक वाचावा. त्यांतील “ चीन व जपान ” हा टिळकांचा लेख खरोखरीच अत्यंत वाचनीय आहे. आम्हीं इकडे फक्त त्या लेखांतून एकदोन उतारेच देतो. (खंड १ ला पृ. ४५५).

“ हिंदुस्थान देशांतील लोकांस जपाननें जो धडा घालून दिला आहे त्याचें महत्त्व लहानसान नाही. चिनी लोकांसारखेच हिंदुस्थानांतील लोकही हुषार व समजूतदार आहेत; पण त्यांसही चिनी लोकांसारखी निद्रेची फार आवड आहे ! हिंदुस्थानांतील लोकांचाही आळस इतका आहे कीं, तोंडावर पडलेलें जांभूळ दुसऱ्यानें आंत ढकलावें लागतें ! चिनी लोकांस जपाननें जसें हल्लीं हालवून जागे केलें आहे तसेंच आम्हांसही एका शतकापूर्वीं दुसऱ्यांनीं हालवून जागे केलें आहे. परंतु आम्ही अद्यापपर्यंत पूर्ण जागे झालों किंवा नाही याची शंकाच आहे.” ह्या उताऱ्यांतील विचारांचें व डॉ० भांडारकरांच्या वरील सारांशांत दिलेल्या विचारांचें साम्य कोणासही दिसून येईल ! असो. पुढील उतारा त्याहीवेक्षां महत्त्वाचा आहे.

“ सामाजिक, राजकीय व औद्योगिक अशा पुष्कळ गोष्टी करावयाच्या आहेत, त्या जपानचा कित्ता वळविल्यास आमच्या हातून होतील; अन्य उपायांनीं होणार नाहीत. ह्या कालांत जीवनकलह सोठ्या निकरानें चालला आहे. त्या कलहांत सावव रीतीनें आम्ही गुंतलों नाही व सभोवतालच्या वस्तुस्थितीस अनुसरून वागलों नाही तर आमचा शेवटीं न्हासच होणार आहे. धर्मसंबंधीं अथवा सामाजिक दुराग्रहास आम्ही बळकट धरून बसलों व आम्हांस हितकर असणाऱ्या ज्ञानाचा आमच्या मनामध्ये आग्रहानें प्रवेश करूं दिला नाही तर आम्हांस उन्नतावस्था कधींही येणार नाही. जपानी लोकांसारखा आम्ही दुराग्रह सोडला, साववपणानें वागलों व जेथें सांपडेल तेथें ज्ञानामृतपान केलें तर आमचे सर्व दोष नष्ट होऊन एकजुटीनें वागण्याची, अधिकारास मानण्याची, मनास इष्ट आळा घालण्याची, साहस व उद्योग करण्याची पात्रता आमच्या अंगीं सहजच येणार आहे. युरोपीयन राष्ट्रे ज्या मार्गानें आजपर्यंत चालत आलीं आहेत, त्या मार्गाचें इष्ट असेल तेथें अवलंबन केल्यास आमचा तरणोपाय आहे, असें प्रत्यक्ष नाही तरी

परंपरेनें जपानी लोकांनीं आम्हांस दाखविलें आहे. तेव्हां चिनी लोकांचें आम्ही अनुकरण केलें तर आमच्यावर एखादा दुर्धर प्रसंग येऊन आम्हांसही प्रखर तडाखा खावयाची पाळी येणारी आहे. ” यापेक्षां आणखी डॉ० भांडारकरांनीं अगर न्या० रानड्यांनीं तरी लोकांस दुसरें काय सांगितलें आहे ? सदहू केसरींतील लेखानंतर बरोबर दोनच महिन्यांनीं (१४ जुलै) जरी राष्ट्रीयसभेच्या मंडपाचा पुण्यास टिळकांनीं वाद सुरू केला तरी, जपानी लोकांनीं अनुसरलेल्या मार्गानें धर्मसंबंधीं अगर सामाजिक सुधारणा देशांत घडवून आणण्याच्या कामीं पुढील २५ वर्षांत त्यांनीं काय खटपट केली ? टिळकांचें लोकांत वजन होतें, जवळ केसरीसारखें उत्तम साधन होतें. मग अडचण कोणती ? दुसरीं महत्त्वाचीं कामें असलीं तर समानविचाराच्या भांडारकर-रानडे यांसारख्या योग्य माणसांनीं आपल्या समजुतीप्रमाणें चालविलेल्या चळवळीविषयीं नुसती सहानुभूति अगर मदत दाखविणें किंवा करणें शक्य होतें ना ? मग आमरण विरोध कां ? तें असो. पण टिळकांच्या विरोधापासून देखील सुधारणेच्या कार्याला मार्ग एकदा सांगितल्याप्रमाणें सहाय्यच झालें आहे हें आम्ही कबूल करतो.

प्रकरण पंधरावें.

संभतिवयाच्या वादांतील दुसरी बाजू !

सामाजिक सुधारणेच्या निरनिराळ्या अशा कोणत्या वावी आहेत यांचा निर्देश मागील प्रकरणांत केला. त्या सुधारणा समाजांत कोणत्या उपायांनीं घडवून आणावयाच्या याबद्दलचें आतां विवेचन करूं. उपाययोजनेसंबंधानें डॉ० भांडारकर व न्या० रानडे यांनीं निरनिराळ्या वेळीं लिहिलेल्या लेखांमध्ये अगर केलेल्या भाषणांमध्ये निरूपण केलेंच आहे. त्याच्याच आधारानें पुढील ओळी लिहितों. सुधारणा करण्याचे निरनिराळे उपाय आहेत व त्यांचा निरनिराळ्या वेळीं उपयोग करून पाहाण्यांत आला आहे. सगळेच उपाय व्यवहार्य आहेत अगर सर्वच यशस्वी ठरले आहेत अशांतला भाग नाही. परंतु बहुतेक सर्व उपायांचा अनुभव घेऊन पाहाण्यांत आला होता. आणि त्यांपैकीं जे अनुभवांतीं निरूपयोगी अगर अव्यवहार्य ठरले ते मग सोडून देण्यांत आले व जे

व्यवहार्य आणि खात्रीचे वाटले त्यांचा मग अवलंब करण्यांत आला. असो. आतां असा प्रश्न कोणी करील कीं, सामाजिक सुधारणेच्यासारख्या सरळ कामांत निरनिराळ्या उपाययोजनेची काय जरूर होती ? तर त्याचें उत्तर असें कीं, सुधारणेचीं सर्वच अंगें सर्वच प्रांतांत सारख्याच स्वरूपांत असतात असें थोडेंच आहे ? तेव्हां ज्या प्रांतांत जो उपाय योग्य दिसेल व तेथल्या समाजास साधारणतः पटेल असें समाजसुधारकांस वाटलें तो उपाय तेथें योजण्यांत आला. याचीं एक दोन उदाहरणें देतो. उत्तर हिंदुस्थानांतील हिंदु लोकांत देखील बायकांचा गोषा अथवा पडदा आहे. म्हणजे तिकडे एरव्हीं तर घराबाहेर स्त्रियांचें दर्शन व्हावयाचेंच नाही. पण तसा प्रसंगच आला तर त्या गोषा घेऊन बाहेर पडावयाच्या. तोच दक्षिण हिंदुस्थानांत याच्या उलट प्रकार. मद्रासच्या बाजूस कांहीं प्रांतांत व कांहीं जातींत तर स्त्रिया कमरेच्या वरचा भाग नेहमीं उघडा ठेवून व्यवहार करीत असतात ! व त्याबद्दल तिकडे कोणालाच कांहीं वाटत नाही. या प्रकाराला हल्लीं हल्लीं शिक्षणाचा प्रसार झाल्यामुळे थोडासा आळा पडत चालला आहे हें खरें. पण तसला प्रकार अद्यापि त्या बाजूला जाणाऱ्या बाहेरच्या प्रांतांतील मनुष्याच्या केव्हां केव्हां नजरेस पडतो व तो पाहिला म्हणजे त्याला अर्थात्च जरा चमत्कारिक वाटतें. असो. अशा स्थितींत या बाबतींतील सुधारणेला निरनिराळे उपाय योजलेच पाहिजेत हें उघडच आहे. दुसरें उदाहरण विवाहासंबंधाचें. बंगाल प्रांतांत एका पुरुषाला अनेक बायका करण्याची चाल आहे. व दक्षिणेस मलबार प्रांतांत कांहीं जातींत तर एका स्त्रीला अनेक पति करण्याची चाल आहे ! अशा दक्षिणोत्तर ध्रुवांप्रमाणें परस्परविरुद्ध असलेल्या चालींसंबंधांत सुधारणा एकाच अगर सारख्याच उपायांनीं कशी होणार ? ह्याला निरनिराळ्या उपायांची योजना केलीच पाहिजे. फार काय, पण मद्रास इलाख्यांतील नायर जातीच्या लोकांत स्त्रीपुरुषांच्या संबंढाला आमच्या महाराष्ट्रांतल्या वहिवाटीप्रमाणें “ लग्न ” म्हणतांच येत नसे. पण ती लग्नाची वहिवाट सर शंकरन् नायर यांनीं कायद्याच्या सहाय्यानें त्या जातींत सुरू केल्याचें मागें एकवार सांगितलेंच आहे. असो. आतां ते सुधारणा घडवून आणण्याचे निरनिराळे उपाय कोणते ते पाहूं:—

१ ला प्रकार—म्हणजे बिन अडचणीच्या मार्गानें अगर ज्या मार्गानें कमीत कमी अडचण उत्पन्न होईल अशा मार्गानें सुधारणा करणें. या मार्गानें आपल्या महाराष्ट्रांत प्रथम स्त्रीशिक्षणाची सुरवात करण्यांत आली. मुंबईत गेल्या शतकाच्या

मध्यास जेव्हां प्रथम स्त्रीशिक्षण सुरू करण्यांत आलें तेव्हां त्याला सर्व मताचे-जुन्या नव्या मताचे-लोक अनुकूल होते. कै० रा० सा० मंडलीकांसारखे जुन्या मताचे लोक अनुकूल होते, एवढेंच नव्हे तर ते प्रथम प्रथम होसेनें शिकविण्याच्या कामांतही भाग घेत होते. पण असल्या निरुपद्रवी सुधारणेलाही त्या वेळीं पुण्याचे लोक विरुद्ध ! पुढें जेव्हां पुण्यास स्त्रियांस इंग्रजी शिक्षण देण्याची कल्पना निघाली, तेव्हां तर तेथील पुराणमतवादी लोकांचा-विशेषतः “पुणें वैभवा ”चा-विरोध किती होता हें कांहीं विचारूं नका ! कांहीं लोकांच्या विरोधाची मजल इतकी गेली कीं, ते म्हणाले-“ या सुधारकांच्या मेंदूंतच कांहीं बिघडलेलें असलें पाहिजे ! त्यांचे मेंदू वजनांत तरी किती हलके भरत त हें तोलून पाहिलें पाहिजे ! ! ” असो. पण त्या वेळीं विरोध कितीही झाला तरी, स्त्रीशिक्षणाचा मूळ सुधारक मंडळींनीं लाविलेला वटवृक्ष दिवसेंदिवस फोंफावत चालला आहे यांत शंका नाही. हा मार्ग “ Along the line of least resistance ” या नांवानें प्रथम प्रथम प्रसिद्ध होता.

२ रा प्रकार-कोणत्याही सुधारणेला शक्यतर प्राचीन ग्रंथाचा-शास्त्राचा-आधार पाहावयाचा. हा मार्ग कां अवलंबावयाचा ? तर धर्माध्यक्ष स्वामी, जुने शास्त्रीपंडित किंवा प्रामाणिकपणें जुन्या मताचे लोक यांना शक्यतर संतुष्ट राखण्याकरितां. परंतु या मार्गाचा सुधारणेच्या कामांत कांहीं उपयोग झाला नाही. त्याचा सन १८७० मध्ये श्रीशंकराचार्यांच्या विद्यमानें विधवापुनर्विवाहासंबंधीं झालेल्या वादविवादामध्ये पुरा अनुभव आला ! सुधारणेला अनुकूल असें एखादें ऋषिवचन मिळालें तर तद्विरुद्ध दुसरें वचन तयार आहेच ! वरें, वचनांसंबंधानें एक-वाक्यता झाली तरी “ अयं विधिर्युगांतरविषयः ” ही पळवाट आहेच ! म्हणजे तें वचन दुसऱ्या युगाला लागू आणि हें कलियुग ! ! हा आक्षेप किंवा पळवाट कायमची ! या मार्गानें सुधारणाशकट पुढें लोटला जाणार कसा ? अर्थात् सुधारकांनीं हा नाद सोडून दिला.

३ रा उपाय-अमुक अमुक सुधारणा कळूं म्हणून प्रत्येकानें आपणांस सही देऊन बांधून ध्यावयाचें. आणि असे निदान पन्नास जण मिळाले तर सुधारणेचें काम सहज पुढें सरसावत जाईल हा कल्पना ! पण इतकी आपल्या सहीची-म्हणजे वचनाची-चाड आम्हांमध्ये उत्पन्न झाली आहे काय ? काँग्रेसच्या वर्गणी-

संबंधांत तर बिचान्या ह्युम साहेबांनीं आमच्यांमधील मोठमोठ्या लोकांच्या वचनभंगांवद्दल सन १८९४ मध्ये संतापोद्वार काढल्याचें प्रसिद्धच आहे ! तेव्हां पन्नास नाहीं—शंभर जणांनीं सहा दिला तरी त्यांना त्याप्रमाणें वागण्यास भाग पाडण्यासारखी आमच्यांत कोणती शक्ति आहे ? जातीची नाही, समाजाची नाही, कायद्याची तर मागावयाची नाही ! मग सुधारणा व्हावयाची कशी ? अर्थात् हाही उपाय निरूपयोगी ठरला.

४ था उपाय—आपला समाज—ज्या समाजाचें व आमचें पटत नाही तो—सोडून निराळाच समाज किंवा जात बनविणें. याप्रमाणें बंगालमधील ब्राह्मो मंडळींनीं आपली निराळी जात, निराळा धर्म, निराळा कायदा, वगैरे सर्व कांहीं निराळें बनविलें आहे. पण ही कल्पना भांडारकर—रानडे यांना अगर इतर मुंबईच्या सुधारक मंडळीला प्रथमपासूनच पसंत नव्हती ! आम्हांस लोकांची सुधारणा करावयाची आहे तर लोकांमध्येच राहिलें पाहिजे. तें काम लोकसमाज सोडून व आपण निराळे राहून होणें शक्य नाही. डॉ० भांडारकर अथवा न्या० रानडे यांना Evolution च्या मार्गानें सुधारणा करावयाची होती. त्यांना revolution नको होतें हाच बंगालमधील सुधारकांत व महाराष्ट्रांतील सुधारकांत मुख्य फरक. आणि या evolution च्या मार्गानें समाजांत राहूनच सदरील सुधारकाग्रणींनीं हळू हळू पण नेटानें गेल्या पन्नास वर्षांत आपलें काम केलें; म्हणूनच सामाजिक बाबतींत महाराष्ट्राचें पाऊल पुढें पडून त्याला इतर प्रांतांच्या मानानें एकप्रकारचें वैशिष्ट्य प्राप्त झालें आहे. अर्थात् चवथा उपाय (समाज सोडून विभक्त राहण्याचा) लोकहितैकदृष्टीनें पाहिल्यास निरूपयोगीच ठरतो.

५ वा उपाय—कायद्याच्या मदतीनें सुधारणा करावयाची या उपायाचा, मार्गें एकदा सांगितल्याप्रमाणें, नेहमींच उपयोग करावयाचा नाही. तो होतां होई तोपर्यंत टाळावयाचा ! इतर उपाय अगदीं निरूपयोगी ठरले व लोकहितैकदृष्टीनें कायद्याशिवाय गत्यंतर नाही, अशी स्थिति प्राप्त झाली तरच या उपायाचा उपयोग करावयाचा ! नायर लोकांत विवाहाची चाल नव्हती, हें मार्गें सांगितलें आहेच. लोकांना आहे तीच स्थिति बरी वाटत होती. परंतु त्याच जातीमधले एक प्रसिद्ध पुढारी सर शंकरन् नायर यांनीं कांहीं वर्षांपूर्वी स्वतः विल तयार करून तें पास करून घेतलें. तेव्हांपासून त्या जातींत विवाह होऊं लागले.

त्या कायद्याच्या वेळीं सर शंकरन् नायर यांना आपल्या जातीच्या लोकांची कडक टीका व निंदाही सहन करावी लागलीच ! दुसरा प्रकार, कन्याविक्रयाचा. हिंदुधर्माप्रमाणे पित्याने आपल्या मुलांचे लालनपोषण करून ती उपवर झाल्यावर तिला योग्य वर पाहून तिचे कन्यादान करून द्यावे हा विहितधर्म गणलेला आहे. पण कांहीं जातींत असुग पद्धतीचे विवाह होत असतात. तरी हा प्रकार सर्वमान्य नाही ! कन्याविक्रीच्या पैशावद्दल कांहीं वर्षांपूर्वी मद्रास हायकोर्टांत एक दावा आला. त्याचा निकाल देतांना त्या हायकोर्टाने कन्याविक्रयाला आपले अनुकूल मत दिले. वस्तुतः तो निकाल हिंदुधर्माच्या आदितत्त्वाला विरुद्ध होता. व त्या चाली मुंबईच्या व कलकत्त्याच्या दोन्ही हायकोर्टांनीं निघ टरविल्या होत्या. अशा स्थितींत तो विरोध दूर करण्याकरितां सरकारकडे कायदा मागणे विहितच आहे. तथापि असे प्रसंग केव्हांही झाले तरी क्वचित्च यावयाचे.

६ वा उपाय—आपल्या सदसद्विवेक बुद्धीस जी सुधारणा पटली व जिच्यापासून एकंदरीत आपले कल्याण आहे अशी मनाची खात्री झाली ती धैर्याने व निश्चयाने अमलांत आणावयाची ! दुसरा कोणी येऊन आपणांस मिळेल काय ? अशी आशा करावयाची नाही ! व कोणी आला नाही म्हणून दुःख वाटू द्यावयाचे नाही. आपले ध्येय पुढे ठेवावयाचे आणि योग्य वर्तनक्रम ठेऊन ते गांठण्याचा प्रयत्न करावयाचा. म्हणजे डॉ० भांडारकर म्हणतात कीं, आपण तुकोबाच्या खालील ओळींकडे नेहमी लक्ष ठेवावे व त्याप्रमाणे वागावेः—

आपुलें स्वहित करावें पै आधीं । विचारुनि बुद्धि समाधान ॥

नये मार्गे पाहों वाट फिरोनियां । दुसरा संगिया साहाकारी ॥

आपुलिया बलें घालाची हे कास । न येणेंची आस आणिकांची ॥

असो. वरील पैकीं कांहीं मार्ग अव्यवहार्य व अहितकारक आहेत हे वर सांगितलेच. बाकी पहिल्यापैकीं जो ज्या परिस्थितींत सोयीचा उपाय वाटला तो त्या परिस्थितींत योजून समाजसुधारकांनीं गेल्या पन्नास-साठ वर्षांत सुधारणेचे काम बरेच सोपे केले आहे. त्याचा परिणाम असा झाला आहे कीं, समाजसुधारकांनीं ज्या सुधारणांना प्रथम हात घातला त्यांपैकीं बहुतेक सर्व अमलांत आल्या आहेत. आतां सुधारकांना काम तूर्त एवढेंच उरलें आहे कीं, त्या सुधारणांचा बाहेरगांवीं खंड्यापाड्यांत प्रसार करण्याची खटपट करावयाची. मुख्य स्त्रीशिक्षणाचा बाहेर-

गांवीं खूप प्रसार झाला पाहिजे. तो झाला म्हणजे इतर सुधारणा—बालविवाह-प्रतिबंध, विधवाविवाहाला मोकळीक, परदेशगमन, जातिभेदाची प्रखरता कमी करणे वगैरे—आपोआप किंवा अल्पायासाने सहज घडून येतील.

सामाजिक सुधारणेला जरूर तेथे कायद्याची मदत घेण्यास हरकत नाही असे समाजसुधारकांचे मत असल्याचे मागे सांगितलेच आहे. तसा सन १८९१ साली एक प्रसंग आला. त्या साली प्रसिद्ध “संमतिवयाचा कायदा” पास झाला. तो पास होऊन आज बरोबर ३६ वर्षे झालीं. इतक्या अवधीत त्या कायद्याखाली एकही महत्त्वाचा खटला आल्याचे आम्हांस स्मरत नाही. अर्थात् तो केवळ निर्मल्यवत् पडून राहिलेला आहे. आतां तर ह्या कायद्याची जरूरही भासणार नाही. त्या कायद्यांत संमतिवयाची म्हणजे गर्भाधानविधीची इयत्ता बारा वर्षांवर ठेवली आहे. प्रस्तुत काळी लग्नाच्या मुलींचीं वर्ये निदान पंधरापर्यंत गेलीं आहेत. कांहीं मुली तर वीस वर्षांच्याही पलीकडे गेलेल्या आढळतात. तेव्हां आतां त्या कायद्याची जरूर काय ? तथापि त्या कायद्याचा मसुदा-बिल-तयार होऊन लेजिस्लेटिव्ह कौन्सिलमध्ये पुढे आला तेव्हां (१८९१ मध्ये) कडाक्याचा वाद-विवाद झाला व त्यांत डॉ० भांडारकरांनी प्रमुखपणाने भाग घेतला होता. व विरुद्ध पक्षाचे लो० टिळक हे पुढारी होते. अर्थात् त्या वेळीं सर्व महाराष्ट्राचे—निदान पुण्या-मंडईचे—वातावरण वादविवादाच्या ध्वनींनीं भरून गेले होते. सबब विशेष तपाशीलांत न शिरतां त्या वादविवादाचा थोडक्यांत इतिहास देतो.

सन १८८४ मध्ये प० वा० मलबारी शेटजींनी “Infant Marriage and Enforced Widowhood” या विषयावर एक लहान पुस्तक लिहून प्रसिद्ध केले होते. त्या संबधाने वर्तमानपत्रांतून बराच वादविवाद झाला. मलबारी शेटजींनी त्या बाबतींत सरकारने कांहीं कायदा करावा एतदर्थ बरीच खटपट केली पण त्यांत त्यांस यश आले नाही. पुढे सन १८८९ सालीं दयाराम गिडुमल यांनी एक लहानसे पत्रक प्रसिद्ध करून असे सुचविले कीं, पीनल कोडांतील संभोग-संमतीच्या वयाची मर्यादा दहा वर्षांची होती ती बारा वर्षांची करावी. दयाराम गिडुमल हे न्यायखात्यांतील एक बडे अधिकारी असल्यामुळे कायद्यांत फेरफार सुचविणे हे त्यांचे कामच होते. सदरील त्यांच्या पत्रकावर मग बराच वर्तमानपत्रांतून वादविवाद सुरू झाला. परंतु सरकारच्या मनाचा निश्चय होईना !

बरोबरच आहे. प्रस्तुतचें सरकार ख्रिस्तीधर्मीय. अर्थात् प्रजेच्या-म्हणजे हिंदु-मुसलमान वगैरेच्या--धार्मिक किंवा सामाजिक बाबतींत हात घालण्यापूर्वी त्यास बराच विचार करावा लागतो. मग सरकारचा निश्चय एकदम कसा होईल ? परंतु इतक्यांत बंगालप्रांतांत त्याच सुमारास एक “ फुलमानी प्रकरण ” उपस्थित झालें. त्यांत एका १० वर्षीच्या आंतील बालिकेवर तिच्या नवऱ्याने बलात्कार केला होता. त्या बालिकेचें नांव “ फुलमानी. ” म्हणून तो खटलाच तिच्या नांवानें प्रसिद्ध झाला होता. त्या खटल्याच्या योगानें बंगाल प्रांतांत बरीच खळबळ उडाली. आणि संमतिवय “ वारा ” वाढविण्याबद्दल सरकारचा निश्चय झाला. ही बातमी मुंबईस समजतांच न्या० तेलंगांच्या अध्यक्षतेखालीं तेथें कांहीं पुढारी मंडळींची सभा होऊन सदहू वय वाढविण्यासंबंधानें सरकारला विनंतिअर्ज करण्यांत आला. त्याचप्रमाणें मुंबईच्या कांहीं डॉक्टरलोकांनीं देखील सरकारला तशीच अर्ज करून विनंति केली. याप्रमाणें तें प्रकरण मार्गस लागलें. पण पुण्यांत त्या सूचनेच्या विरुद्ध सभा झाली व तसें लोकमत सरकारला कळविण्यांत आलें. सन १८९१ च्या जानेवारींत सदहू संबंधाचें बिल कलकत्यास कौन्सिलपुढें आलें. त्यास सर रमेश्वंद्र मित्र यांनीं विरोध केला. पुण्याचे रा० ब० कृष्णाजी लक्ष्मण नूलकर यांनीं बिलास दुजोरा दिला. हे दोघेही गृहस्थ त्या वेळीं वरिष्ठ कायदेकौन्सिलचे सभासद होते. असो. तदनंतर वादास देशभर तोंड लागलें. देशांतील बहुतेक सर्व सुशिक्षित व सुबुद्ध पुढारी हे बिलास अनुकूल होते. पुराणमतवादी व कांहीं सुशिक्षित लोक विरुद्ध होते. त्यांतून कलकत्याचे सर रमेश्वंद्र मित्र व तर्कचूडामणि यांनीं तर शास्त्राधार दाखवून सरकार धर्माच्या बाबतींत हात घालीत आहे असेंही प्रतिपादन केलें. तेव्हां डॉ० भांडारकरांनींही प्रस्तुत विषयावरील शास्त्राधारांचें आलोडन करून तत्संबंधीची खरी वस्तुस्थिति काय आहे तें पुस्तकरूपानें साधार प्रसिद्ध केलें. त्याबरोबर लो० टिळकांनीं विरुद्ध पक्षाचें पुरस्कर्तृत्व पतकरून केसरींतून वादविवाद चालावला. केसरीचें मत प्रसिद्ध होतांच महाराष्ट्रांत ठिकठिकाणीं बिलास विरुद्ध असणाऱ्या लोकांच्या सभा भरण्यास सुरवात झाली. त्यांत मुख्य मुद्दे असे होते:-सरकार धर्माच्या बाबतींत हात घालीत आहे; तसें करणें बरोबर नाही; व बिलाचें तत्त्व धर्मशास्त्राच्या विरुद्ध आहे ! बिलाच्या तर्फें रा० ब० रानडे, रा० ब० नूलकर वगैरे मंडळी तर लोकमत तयार करीत होतीच. पण वरील मुद्यांना चोख व समर्पक उत्तरें डॉ० भांडारकर, न्या० तेलंग, व

ना० चंदावरकर यांनींच दिली ! लोकांच्या हिताच्या दृष्टीने धार्मिक किंवा सामाजिक बाबतींत देखील सरकारला कायदे करण्यास हरकत नाही असे न्या० तेलंगानीं प्रतिपादन केले. फार काय, पण खुद्द पेशवे देखील तसे वागत असत असे त्यांनीं आपल्या “ Gleanings from Maratha Chronicles ” या निबंधांत स्पष्ट रीतीने दाखविले आहे. ना० चंदावरकरांनीं तर सन १८९१ पूर्वीच्या सुमारे शंभर वर्षांत खुद्द ब्रिटिश सरकारने देखील कायदे करून कांहीं अनन्वित चाली—धर्माच्या नांवाखालीं चालू असलेल्या—कसकशा बंद केल्या हे त्या कायद्यांची यादीच देऊन दाखविले आहे. त्यांत “ सती, ” “ बालहत्या ” (कन्यावध) वगैरे चाली येतात. पण या गोष्टींकडे विरुद्धपक्षाचे लक्ष कसे जाईल ? अशी वाजू गळ्यांत येऊं लागली म्हणजे सुधारणापक्षाचे महत्त्व कमी करण्याच्या हेतूने कांहीं मंडळी असे म्हणतांना आम्ही ऐकले आहे कीं, “ अं ! त्या चाली कोठे लहानशा भागांत, व इतक्याशा समाजांत चालू होत्या. केल्या असतील सरकारने त्या बंद ! ” पण खरा प्रकार लक्षांत आणला म्हणजे वरील सबब लंगडी पडते ! “ कन्यावध ” ही चाल संबंध राजपुतान्यांत चालू होती. ती बंद करून सरकारने असंख्य लहान मुलींचे जीव वांचविले त्याचे महत्त्व कांहींच कां नाही ? तसेच, “ सतीची ” चाल बऱ्याच प्रांतांत चालू होती. इतकेच नव्हे तर ती खुद्द महाराष्ट्रांत व विशेषेकरून कोंकणस्थ ब्राह्मणांत प्रचलित होती ! या संबधानें डॉ० विल्सन यांनीं आपल्या Indian Caste vol. II p. 21) या पुस्तकांत खरी वस्तुस्थिति वर्णिली आहे ती पाहावी. असो. तेव्हां इतक्या भगिनींचे—अनाथभगिनींचे—प्राण सरकारने कायद्याच्या बळावर वांचविले हे कांहींच कां नाही ? असो. तिसरा धर्मशास्त्राचा मुद्दा. तो डॉ० भांडारकरांनीं तर आपल्या नेहमींच्या पद्धतीप्रमाणें सदहू पुस्तकाच्या (pamphlet) द्वारे उत्तम रीतीने विशद केला. असो. जानेवारींत (१८९१) विल प्रसिद्ध होतांच वादविवाद सुरू झाला व अनुकूल—प्रतिकूल सभांची दंगल उडाली. मुंबईस माधवबागेत विरुद्ध पक्षाच्या सभा भरल्या, तर पुण्यास तशा तुळशीबाग, शनवारवाड्यापुढे पटांगण वगैरे ठिकाणीं झाल्या. त्याचप्रमाणें मुंबईस अनुकूलपक्षाची सभा जव्हेरबागेत भरली, तर तशी पुण्यास ती क्रीडा-भुवनांत भरली ! असो. याप्रमाणें महाराष्ट्रभर चळवळ चालू झाली. तथापि शेवटीं विल सन १८९१ मध्ये मार्च महिन्यांत पास झाले !

सदहू बिलासबंधीं चाललेल्या वादविवादांत डॉ० भांडारकरांनीं प्रामुख्याने भाग घेतला होता हें सांगितलेंच. पण डॉक्टरसाहेब प्रथम आपण होऊन त्या वादांत शिरले नाहींत. तर तशी परिस्थिति पाहून त्यांना वादांत पडावें लागलें. या संबंधानें ते आपल्या प्रसिद्ध झालेल्या एका पत्रांत असें म्हणतात:—

“ The reformers have been obliged to publish to the world what the true *Shashtra* is on the point, by men like Sir Romesh, Mr. Tarkachudâmani, Mr. Tilak and others, some of whom have been setting grammar, context, propriety, and all rules of scholarship aside, in order to make out that the Hindu-Shastras do command the performance of the Garbhadhana on the occasion of the first course, and to frighten Government. ”

म्हणजे डॉ० भांडारकरांनीं खराखुरा शास्त्रार्थ प्रसिद्ध करून एका अर्थानें सरकारची व लोकांची सेवा केली, हें उत्तम काम केलें. या संबंधानें पुण्याचे सुधारक-कर्ते रा. आगरकर असें म्हणतात:—“ या संमतीच्या कायद्यास आपल्या लोकांनीं पूज्य मानलेल्या धर्मशास्त्रकारांची पूर्ण संमति आहे असें सिद्ध करून दाखविल्यानें हा प्रस्तुत वाद मिटण्यासारखा असेल तर तेवढी कामगिरी आपले परमपूज्य धर्मनिष्ठ गुरु डॉ० भांडारकर यांनीं वेळीं बजावली आहे. जे कोणी हा निबंध निरभिमानानें लक्षपूर्वक वाचतील त्यांस स्पष्टपणें असें दिसून येईल कीं, विवाह-कालाची व संभोगकालाची जी मर्यादा अलीकडील समंजस व सुशिक्षित लोकांस प्रशस्त वाटूं लागली आहे तीच मर्यादा आमच्या पुरातन प्रमुख स्मृतींस व ऋषींस पूर्ण मानवली होती, इतकेंच नाहीं, तर त्या मर्यादेचें उलंघन करणें हें त्यांनीं मोठें पाप मानिलें होतें. ” असा खरा प्रकार होता तरी लोकमान्य टिळक डॉ० भांडारकरांच्या विरुद्ध होतेच. त्यांनीं, डॉ० भांडारकरांनीं धर्मशास्त्रवचनांचा केलेला अर्थ चुकीचा होता असें दाखविण्याचा प्रयत्न चालविला. एकदा एक बाजू चुकीची आहे अशी खात्री झाल्यावर, लोकांनीं उत्सुकतेनें वाचावें म्हणून, लेख कसे चुर-चुरीत लिहिले पाहिजेत याबद्दलचें आपलें मत टिळकांनीं मार्गे एकदा प्रसिद्ध केल्याबद्दलचा उल्लेख आलाच आहे. तसेच लेख या वेळीं भांडारकरांविरुद्ध टिळकांनीं

लिहिले ते त्यांच्या दृष्टीने वरोबरच होते ! व त्यांचे शिष्य रा. न० चिं० केळकर यांनी 'टिळकचरित्रा'च्या पृ० २५९ कडे त्या टिळकांच्या चुरचुरीत लेखासंबंधाने, त्यांतच दिसून येणाऱ्या त्यांच्या बुद्धिमत्तेसंबंधाने व वादविवादकौशल्यासंबंधाने जे धन्यतेचे उद्गार काढले आहेत तेही केळकरांच्या गुरुभक्तीला अनुरूपच आहेत. ने उद्गार असे:—

“ पण भांडारकरांसारख्या विद्वानां पुढे आणलेल्या शास्त्रार्थाचे सप्रमाण खंडन करून पुराव्याचे माप बिनतोड त्यांच्या पदरांत घालण्याचे काम सोपे नव्हते. हे काम करण्यांतच लोकमान्यांची सूक्ष्म बुद्धिमत्ता व शास्त्रीय वादविवाद-कौशल्य ही उत्कटपणे दिसून आली.” (केळ० कृ० टि० चरित्र पृ. २५९).

हा सर्व प्रकार ठीक झाला. पण प्रश्न इतकाच की, हे केळकरांनी लिहिले आहे चाला आधार काय ? याचा खुलासा केळकरांच्या टिळकचरित्रांत (भाग १२ व्यांत) आम्हांस मिळाला नाही. वस्तुतः डॉ० भांडारकर यांनी सन १८९१ च्या पूर्वी निदान पंचवीस वर्षे (टिळकांनी या दिशेने पूर्वी प्रयत्न केल्याचे कोणास माहीतही नव्हते ! पण ते असो !) आमच्या प्राचीन वाङ्मयाचे संशोधन करून अनेक विद्वत्ताप्रचुर लेख व पुस्तके लिहिली होती. त्यांसंबंधाने अनेक युरोपीयन संस्कृतज्ञ पंडितांशी शास्त्रीयपद्धतीने वादविवाद करण्याचे त्यांना प्रसंग आलेले होते. त्यांपैकी बहुतेक सर्व वादांत डॉ० भांडारकरांचीच सरशी झाली होती. या गोष्टी सर्वविश्रुत आहेत. त्या लो० टिळकांना माहीत होत्या, व त्या रा. केळकरांनाही माहीत असल्या पाहिजेत ! अशा स्थितीत संमतिवयाच्या वादाच्या वेळी डॉ० भांडारकरांनी पुढे आणलेल्या शास्त्राचे सप्रमाण खंडन करून पुराव्याचे माप बिनतोड पदरांत घालणाऱ्या टिळकांची बुद्धिमत्ता व वादविवादकौशल्य यांचे स्वरूप तरी कसे होते ? हे पाहाने म्हणून त्या विषयी आम्ही थोडीशी चौकशी केली. व त्या चौकशीत जी माहिती मिळाली तीच येथे सादर करतो.

त्या वेळची कांही मंडळी परमेश्वरकृपेने पुण्यास हल्ली हयात आहे. त्यांजपाशी सहज चौकशी केली तो आम्हांस असे समजले: संमतिवयाचे बिल हे जानेवारी सन १८९१ मध्ये पुढे आले. व ते मार्चमध्ये पास झाले. मधले दोन महिने वर्तमानपत्रांतून वादविवाद चालू होता. त्या मुदतीत टिळक बहुतेक दर आठवड्यास केसरीचा अंक निघण्याच्या पूर्वी २।३ दिवस नियमाने डेक्कन कॉलेजांत जाऊन

मधल्या सुट्टीच्या वेळांत डॉ० भांडारकरांच्या खोलींत वसून त्यांच्याशीं निरनिराळ्या स्मृतींच्या श्लोकार्थाविषयीं चर्चा करीत असत. डॉ० भांडारकरही आपल्या नेहमींच्या सौजन्यास अनुसरून टिळकांकरितां निरनिराळ्या स्मृतींचे कारकुनाकडून लायब्ररींतून हस्तलेख आणवून त्यांतील श्लोकार्थ मोकळ्या मनानें विशद करून सांगत असत. याप्रमाणें टिळक वरचेवर जहरीप्रमाणें डॉक्टरसाहेबांजवळ संगमाश्रमावर व डेक्कन कॉलेजांत जाऊन आपल्या शंका निरसन करून घेत असत असें आम्हांस पुण्यांतील बऱ्याच गृहस्थांनीं सांगितलें व तसें टिळकांनीं डॉक्टरसाहेबांची आपणांस मदत झाल्याचें अनेक वेळां कबूल केलें आहे. संमतिवयाच्या वादविवादाच्या दिवसांत तर टिळक कॉलेजांत आठवड्याचे आठवड्यास येऊन डॉ० भांडारकरांशीं चर्चा करतांना प्रत्यक्ष पाहिल्याचें एक दोन गृहस्थांनीं—हे त्या वेळीं कॉलेजांत विद्यार्थी होते—हल्लींच आम्हांस सांगितलें. शिवाय यांत अस्वाभाविक असें आम्हांस कांहींच वाटत नाही. टिळक कितीही बुद्धिवान् असलें तरी निरनिराळे स्मृतिग्रंथ किंवा त्यांतील पाठभेद हे त्यांना तोंडपाठ असणें अगर वाटेल तेव्हां ते आठवणें शक्य नव्हतें. कारण त्यांचा नेहमींचा व्यवसाय निराळा होता. संस्कृत वाङ्मय-मग धर्मशास्त्र असो अगर इतर प्रकार असो—हा डॉ० भांडारकरांचा नित्याचाच विषय. तेव्हां अमुक विषयावरील अमुक ग्रंथ, किंवा अमुक श्लोक किंवा अमुक पृष्ठ देखील सहज सांगतां येईल इतका त्यांचा ग्रंथपरिचय असावा यांत आश्चर्य नाही. व म्हणून वरीलप्रमाणें टिळकांनीं डॉ० भांडारकरांजवळ कॉलेजांत जाऊन चर्चा करावी व आपलें शंकासमाधान करून घ्यावें यांतही आश्चर्य वाटण्यासारखें कांहीं नाही. वास्तविक याप्रमाणें चर्चा करून टिळक लागलीच दुसऱ्या दिवशीं आपल्यावर केसरींत टीका करीत, ही गोष्ट डॉ० भांडारकरांच्या लक्षांत आली होती. कारण हा प्रकार जवळ जवळ दोन महिने चालला होता. अर्थात् डॉ० भांडारकरांनीं टिळकांस एखादे प्रसंगीं असें म्हटलें असतें की, “बळवंतराव, आतां ही चर्चा पुरे. तुमचीं मते तुमच्याजवळ, माझीं माझ्याजवळ. तुमचीं मते प्रतिपादन करण्यास तुम्हांस मोकळीक आहेच. व तुमचें साधन तुमच्याजवळ आहेच. मग ही मधली चर्चा कशास ? ” तरी तें रीतसरच झालें असतें. पण तसें डॉक्टरसाहेबांनीं एकदाही म्हटलें नाही. यांत डॉ० भांडारकरांच्या सौजन्याची तारीफ करावयाची कीं टिळकांच्या कार्यसाधूपणाची तारीफ करावयाची हें जगानें ठरवावें ! तें असो. पण चर्चा करतांना डॉक्टरसाहेबांची एवढी

मदत झालेली असून व त्या कामीं त्यांचा एवढा वेळ खर्च झाला असून त्यांच्यावर केसरींत टीकेचें शस्त्र उचलण्यापूर्वी त्या संबंधानें साधारण सभ्यपणास अनुसरून—कृतज्ञतेचा प्रश्न सोडून दिला तरी !—टिळकांनीं एखाद्या शब्दानें तरी उल्लेख करणें उचित नव्हतें काय ? टिळकांनीं तसा उल्लेख केला होता काय ? तसा उल्लेख केला असता तर ज्या केळकरांना टिळकांच्या लेखांतील ” गुरुं वा बालवृद्धौ वा० ” हें मनुवचन दिसलें त्यांना तो उल्लेख कां दिसणार नाही ? आम्हांस वाटतें कीं पुढेंच डॉ० भांडारकरांचे जे उद्गार उद्धृत केले आहेत त्यांतील “ He has treated me with studied discourtesy. ” (टिळक माझ्याशीं या प्रकरणीं सुद्दास जाणून वुजून असभ्यतेनें वागत आहेत !) या शब्दांच्या योगानें सदहू सर्व प्रकारावर चक्क प्रकाश पडतो !

सदहू वादविवादांतील निरनिराळे मुद्दे किंवा निरनिराळीं स्मृतिवचनें हीं इकडे देऊन विषय लांबवीत नाहीं. मुख्य मुद्याचा प्रश्न एवढाच होता कीं, गर्भाधान-विधि हा मुलीच्या प्रथम रजोदर्शनाच्या वेळीं करावा किंवा पुढील कोणत्याही खेपेस करावा. डॉ० भांडारकर म्हणत, गर्भाधान प्रथम रजोदर्शनाच्या वेळींच करावें असें नाहीं. तें पुढें केव्हांही केल्यास चालतें. टिळक म्हणत “ नाहीं. तें प्रथमच केलें पाहिजे. ” भांडारकरांनीं आपले सर्व आधार एकत्र संकलित करून एक लहान पुस्तक छापून प्रसिद्ध केलें असें मागें सांगितलेंच आहे. टिळकांनीं त्यावर केसरींत टीका केली. भांडारकरांनीं त्याला उत्तर दिलें. टिळकांनीं पुन्हां पूर्वींचच आधार दिले. भांडारकरांनीं सदहू विषयावर अमुक अमुक ग्रंथ आहेत व त्यांचा असा असा अर्थ आहे असें म्हटलें. व यापेक्षां दुसरा आधारभूत असा ग्रंथ असल्यास तो टिळकांनीं पुढें आणावा असें भांडारकरांनीं आव्हान केलें. टिळक दुसरा आधार देऊं शकले नाहींत ! पण त्यांनीं फिरून पूर्वींचच चर्वितचर्वण चालू ठेविलें. भांडारकरांनीं त्यावर एकच उपसंहारात्मक लेख लिहून तो वाद निदान आपल्यापुरता तरी तेथेंच संपविला. टिळकांचे आवडते चुगचुरीत लेख व त्यांचे नेहमींचे लपंडाव चालू होतेच ! डॉ० भांडारकरांनीं सदरील विषयावरील आपला मूळ निबंध, त्याला नंतर जोडलेलीं परिशिष्टे, व टिळकादि विरुद्ध पक्षास दिलेलीं उत्तरे हीं सर्व एकत्र करून मग एक सुमारें ५०-५५ पृष्ठांचें पुस्तक (“ A Note of the age of marriage and its consummation according to Hindu Religious Law ” 1891) छापून प्रसिद्ध केलें.

त्यांतून टिळकांच्या संबंधाने खालीं फक्त पांचचार वाक्येच देतो. त्यांवरून टिळकांची शास्त्रीय वादविवादाची विलक्षण रीत, त्यांची नेहमींची कोणत्याही प्रकरणीं लोकांची दिशाभूल करण्याची प्रवृत्ति, व त्यांचे (केळकरांच्या म्हणण्याप्रमाणे) खुद्द वडिलांसमान पूज्य असलेल्या डॉ० भांडारकरांशीं उघड उघड दिसून आलेले असभ्यपणाचे वर्तन, इत्यादि गोष्टी स्पष्टपणे उजेडांत येतात !

टिळकांचे चरित्रकर्ते रा. केळकर त्या पुस्तकाच्या पृ. २५९-६० कडे असा आव आणून दाखवितात कीं, टिळकांनीं न्या० तेलंगांना नुसते एका फुंकराच्या तडाख्यासरसे उडवून दिले; पण डॉ० भांडारकर हे ग्रंथ जरा जड; परंतु मोठ-मोठे आधार देऊन त्यांचेही त्यांनीं खंडन केले ! पण त्यांत गंमत ही कीं, खुद्द टिळकांना नेहमीं धर्मशास्त्राविषयीं बोलतांना येणारे “ काम्य, विधि, नियम, परिसंख्या ” हे पारिभाषिक शब्दही माहीत नव्हते ! ! हे पाहा डॉ० भांडारकर काय म्हणतात ते:--

“ Mr. Tilak is perfectly at sea as regards what Mr. Telang calls *obligatory* and *recommendatory* precepts and what I call *mandatory* & *permissive* precepts. He thinks that they are the translations of the words *Nitya* and *Kāmya* and appears never to have heard of *Vidhi*, *Niyama* and *Parisamkhyā*. He explains *Kāmya* as a certain act which “has not purely spiritual benefit in view, but serves the purpose of regulating the relation between man & man.” Where did Mr. Tilak or the *Maratha* get this definition ? If he had read an ordinary Sanskrit treatise on philosophy or religious law he would have seen that *Kāmya* rites are those that enable a man to obtain *heaven* and such other desired objects, such as *Jyotistoma* & others. Now does *Jyotistoma* or a Soma sacrifice regulate the relations between man & man ? ” तात्पर्य, टिळकांना “काम्य” शब्दाचा अर्थ माहीत नव्हता ! तरी नुसते शब्दावडंबर माजवून टिळक

लोकांच्या डोळ्यांत धूळ फेंकीत होतेच ! आणि या रीतीने टिळकांनीं विनतोड माप भांडारकरांच्या पदरांत घातले अशी केळकर गप्प मारतात ! आणखीं एक टिळकांच्या लपंडावाचे उदाहरण देतो. डॉ० भांडारकर म्हणतातः—

“ There is another glaring instance of the manner in which Mr. Tilak or the “ *Maratha* ” sacrifices context, propriety and all rules of scholarship in order to make a text mean what he wishes it to mean. ” “ मदनपारिजात ” या धर्मशास्त्रविषयक टीकाकाराच्या पुस्तकांत एक असे—

“ तत्र गर्भाधानोपयुक्तत्वेन प्रथमं ऋतुकालो निरूप्यते । ”

वाक्य आहे. आणि त्याचा एखादा भांडारकरांचीं दोन पुस्तके शिकलेला विद्यार्थी देखील सरळ अर्थ सांगू शकेल ! परंतु ‘ टिळकांना’ अगर, “ मराठां”तील लेखकाला यांतून आपल्याला “ पाहिजे तसा ” अर्थ काढावयाचा होता ? म्हणून त्यांनीं वरील वाक्यांतील जें क्रियाविशेषण “ प्रथमं ” त्यावरील अनुस्वार काढून त्या शब्दास विशेषण केले आणि ते पुढील “ ऋतुकाल ” या शब्दाला जोडून, संबंध “ प्रथमऋतुकालो ” असा समास केला. आणि याप्रमाणें शब्दाची फिरवा-फिरव करून सर्व वाक्याचा टिळकांनीं आपल्यास हवा तसा अर्थ केला !! हें पाहा डॉ० भांडारकर काय म्हणतात तेः—

“ The thing is, the “ *Maratha* ” has tacked the word प्रथम which occurs in the passage to ऋतुकाल and made the whole a compound and translated it as “ the first course.” But he ought to have seen that the context of what follows will not and cannot agree with this. ” असो. भांडारकरांनीं एक टिळकांना आव्हान केले होते हें वर सांगितलेच आहे. त्या विषयीं डॉक्टर-साहेब म्हणतात.

“ Thus then my challenge in this part has not been met. For I asked for texts from *Smritis* other than the *Asvalayana Smriti*, which is unknown to the authors of the *Nibandhas* and is different from that known to them;

and no such text has been brought forward. ” तात्पर्य, डॉ० भांडारकरांनींच दाखविलेल्या स्मृति टिळकांस माहीत होत्या. दुसऱ्या त्यांना माहीतच नव्हत्या, तर नवीन आधार ते आणणार कोठून ? परंतु डॉक्टर-साहेबांच्या आव्हानाचा फायदा घेऊन टिळकांनीं केसरीत एक लांबलचक लेख खरडून लोकांच्या डोळ्यांत धूळ फेंकण्याचा-आपल्या नेहमींच्या पद्धतीप्रमाणें मात्र प्रयत्न करण्यास कमी केलें नाहीं ! हें पाहा डॉक्टरसाहेब काय म्हणतात ते:-

“ He has only taken advantage of my challenge to prepare a long article, the effect of which unfortunately must be to delude the ignorant.”

अखेर डॉ० भांडारकर संबंध वादविवादांतूच आरंभापासून शेवटपर्यंत टिळकांचा वर्तनक्रम कसा होता या संबंधानें म्हणतात:-

“ One more point and I have done. I have been carrying on literary controversies since 1864; but never did I hitherto meet with an opponent who treated me with such studied discourtesy as Mr. Tilak has been doing. My task has become disagreeable and even painful, and I should have much preferred to remain silent now, were it not for the fact that the silence was likely to be misconstrued.”

डॉक्टरसाहेब म्हणतात कीं, “ मी १८६४ पासून वाङ्मयात्मक वादविवाद करीत आहे. पण माझ्याशीं मुद्दाम जाणून बुजून असभ्यपणानें वागणारा टिळकांसारखा प्रतिपक्षी मला आजपर्यंत आढळला नाहीं ! त्यामुळें मला या वादविवादाचा कंटाळा-वीट आला, आणि हा असाच टाकून मीं स्वस्थ वसलों असतो. पण हीच मंडळी त्याच्या अर्थाचा अनर्थ करून लोकांना तिसरेंच भासवावयाची ! सबब स्वस्थ वसणें शक्य नव्हतें. ”

संमतिवयाच्या वादविवादप्रसंगीं टिळकांच्या अंगीं वसत असलेल्या-त्यांची विद्वत्ता, त्यांची सूक्ष्म बुद्धिमत्ता, त्यांचें शास्त्रीय वादविवादकौशल्य वगैरे वगैरे-

गुणांचें कसें तेज पडलें याचें रसभरीत वर्णन रा० केळकरांनीं टिळकचरित्राच्या संबंध वाराव्या भागांत-सुमारें ३० पृष्ठांत-केलेंच आहे; त्याबद्दल आमचें कांही एक म्हणणें नाही. पण त्यांत आपल्या राजकीय गुरुजींचें-सर्व दृष्टींनीं, विद्वानांत विद्वान्, वक्त्यांत वक्ते, धैर्यवानांत धैर्यवान् वगैरे-श्रेष्ठत्व स्थापन करण्या-करितां इतर योग्य भाणसांसंबंधानें, कोठें उघड तर कोठें प्रच्छन्न रीतीन, अनादर-बुद्धि दाखविण्याकडे जी रा. केळकरांची प्रवृत्ति स्पष्ट दिसून येते ती शिष्टसंमत होईल असें वाटत नाही. विशेषतः परमपूज्य गुरुवर्य डा० भांडारकरांसंबंधाने लिहितांना ग्रंथकर्त्याच्या मनांत अनादरापेक्षांही हीनतर मनोवृत्ति जास्त उचंबळत असावी असें उघडच दिसतें. ह्यामुळे सदहू भागांतील सर्व विवेचन सत्यासत्याचा विचार न करतां केलेलें, व एकतर्फी झालेलें आहे अशी आमची खात्री झाली. अर्थात् डा० भांडारकरांची वाजू काय आहे व वादविवादांतील खरा प्रकार काय आहे हें दाखविणें आमचें कर्तव्य ठरलें. म्हणूनच या प्रकरणांतील विवेचन केलें आहे.

सदहू वादविवादांत दिसून आलेल्या टिळकांच्या अनेक मोठमोठ्या गुणांचें खरें स्वरूप काय होतें हें डा० भांडारकरांच्या लेखाच्या आधारानें व समक्ष मिळालेल्या माहितीवरून एथपर्यंत दाखविलें. आतां एक खुद्द केसरींतलाच दाखला देऊं म्हणजे टिळकांची वाजू-त्यांचें वादविवादकौशल्य म्हणा हवें तर-त्यांच्याच अंगावर कशी उलटली हें उत्तम रीतीनें सिद्ध होईल ! संमतिवयाचा वादविवाद चालू असतां त्या वेळीं वडोद्यासनायव दिवाणाच्या जागीं असलेले प० वा० रा. व. यशवंत वासुदेव ऊर्फ वापूसाहेब आठल्ये यांनीं एक सदरील विषयावर अनेक धर्मशास्त्रीय ग्रंथांतील प्रमाणें देऊन पुस्तक लिहून प्रसिद्ध केलें. वापूसाहेब आठल्ये हे एक टिळकांच्या पूर्वील पिढीतील विद्वान् व सुशील गृहस्थ असून ते प्रथम कांहीं वर्षे मुंबईस हायकोर्टांत वकिलीचा धंदा करीत असत. व मग ते वडोदा सरकारच्या नोकरीत शिरून नायव दिवाणाच्या हुद्यापर्यंत चढले होते. असे सर्व तोपरी लायक गृहस्थ अकाल मृत्यूच्या सपाट्यांत सांपडले हें खरोखर महाराष्ट्राचें दुदैव होय. त्यांचा मुख्य आवडीचा विषय संस्कृत वाङ्मय हा असून ते डा० भांडारकरांवरोबर युनिव्हर्सिटींत कैक वर्षे संस्कृतचे परीक्षक असत. असो. अशा विद्वान् गृहस्थांनीं चरीलसारख्या धर्मशास्त्राच्या विषयावर प्रमाणें देऊन एक पुस्तक प्रसिद्ध केलें ते फार चांगले केले. टिळकांना वाटलें कीं वापूसाहेबांचें मत

आपल्या बाजूस अनुकूल आहे व त्यामुळे त्यांच्या पुस्तकाचा भाषांतररूपाने सारांश देण्याकरितां केसरीकारांनीं आपले दोन अंक खर्ची घातले ! पण इतक्याने टिळकांचे काम भागेना ? म्हणून त्यांनीं केसरीच्या ता. १० मार्च १८९१ च्या पृ. ३ वर पुढील स्फुट लिहिले:—“ रा० व० यशवंत वासुदेव ऊर्फ वापूसाहेब आठल्ये ह्यांचे संस्कृतचे ज्ञान डॉ० भांडारकर यांच्या तोडीचेच असून दोघेही एम्. ए. च्या परीक्षेत परीक्षक असतां धर्मशास्त्राचे प्रश्न रा. आठल्येच काढतात असे ऐकिवांत आहे.

रा. व. आठल्ये यांची कुमक आम्हांस मिळाल्यामुळे आमच्या जीवांत जीव आला. डॉ० भांडारकर यांनीं अर्थाचा अनर्थ करण्याच्या भानगडींत मोठ्या जोराने घुसून कोणी आपल्या चुका दाखविल्यास “ शेषं कोपेन पूरयेत् ” या-न्यायाने “ हा माझा अपमानच करतो ” असा बहाणा केला त्यानें आम्ही बहुतेक चातच झालो होतो. ”

या स्फुटांतील वापूसाहेबांच्या विद्वत्तेसंबंधाचा मजकूर वरोबर होता. पण डॉ० भांडारकरांसंबंधाचे लिहिणे केवळ अप्रासंगिक व अत्यंत अनुचित होते ! हे टिळकांच्या लक्षांत कसे येणार ? ते त्या वेळीं पक्षांध झालेले ! अर्थात् त्यांना बारीक नजरेनें विचार करण्याची बुद्धि झाली. नाही तें ठीकच होतें. पण तिकडे वापूसाहेब पडले विचारे भोळे ! त्यांनीं कोठे “ हे आमचे गुरुच नव्हेत ! ” या महामंत्राच्या संथा घेतल्या होत्या ? त्यांना अर्थात् आपल्या गुरुवर्य डॉक्टर-साहेबांसंबंधाचे वरील स्फुट वाचून कसेसेच वाटले ! टिळकांना काय माहीत कीं आठल्ये हे पुढे उलटून आपणांला खजील करतील म्हणून ? खुद्द आठल्यांच्याच सहीचे ता. १५ मार्चचे लहानच पण अर्थपूर्ण पत्र केसरीच्या ता. १७ मार्च १८९१ च्या अंकांत प्रसिद्ध झाले तें जसेचें तसे पुढे देतो:—

“ वि. वि. आपल्या ता. १० मार्च सन १८९१ च्या अंकांत पृ. ३, कालम २ यांत विद्वद्वर्य व माझे गुरु रामकृष्णपंत भांडारकर यांच्याशीं माझी वरोबरी करण्याचा मजकूर आपण लिहिला आहे तो यथार्थ नाही. त्यांच्या बुद्धीविषयी व विद्वत्तेविषयी मला इतकी पूज्यबुद्धि आहे कीं, त्यांचा माझा मतभेद झाल्यास माझ्या अभिप्रायांतच चूक झाल्याची शंका माझ्या मनांत प्रथम उपस्थित होईल. प्रस्तुत त्यांच्या माझ्या म्हणण्यांत मतभेद आहे असे मी समजत नाही; कारण

वादग्रस्त स्मृतिप्रमाणें परिसंख्यारूप आहेत इतकेंच त्यांचें म्हणणें आहे व तोच पक्ष आचारसंवादी आहे असा माझा अभिप्राय आहे. हें पत्र येत्या अंकीं प्रसिद्ध करण्याची मेहेरबानी व्हावी ही विनंति.”

याप्रमाणें बाजू उलटली तरी टिळकांनीं वरील पत्रास एक लहानसें शेंपूट जोडलेंच ! पण कितीही झालें तरी तें शेंपूटच ! त्यांतील टिळकांचा हटवादीपणा सदरील पत्रांतील बापूसाहेबांच्या प्रांजल अभिप्रायापुढें फिवका पडलाच पाहिजे ! ! तें शेंपूट असें:—

“डॉ० भांडारकर यांचें म्हणणें वादविषयक वाक्यें नियमपर नाहीत व परिसंख्या-परच लाविलीं पाहिजेत असें आहे. रा० व० आठल्ये यांनीं असें म्हटलें आहे कीं,

“ Thus it is clear that number and erudition is certainly in favour of treating the class of commandments in question as obligatory.” हा वाद वाक्यार्थाचा आहे. आचाराचा नाही. अलीकडील १-२ ग्रंथकार सदर वचनांचा अर्थ परिसंख्यापर लावतात किंवा नाही याबद्दलचा वाद मुळींच नव्हता. के. क. ”

वरीलसारख्या पत्राला असल्या शेंपटाची जरूर काय ? या प्रश्नाचें उत्तर वाचकांनींच आपल्या मनांत देऊन समाधान करून घ्यावें ! आमच्या मते वास्तविक वरील प्रकारचें परभारें टिळकांना पत्र लिहून बापूसाहेब आठल्ये यांनीं एका बारानें दोन पक्षी ठार केल्याचें श्रेय घेतलें आहे ! भांडारकरांचाच पक्ष खरा असें तर त्यांनीं आपलें स्पष्ट मत दिलें आहेच; पण पूज्य गुरुजनांशीं वागावें कसें हेही त्यांनीं पद्यांनानें टिळकांस दाखविलें आहे ! असो. हा सर्व प्रकार खुद्द केसरींतच नमूद असतांना केळकरांनीं टिळकांच्या वादविवादकौशल्याचें वर्णन करीत बसणें किंवा टिळक भांडारकरांना वडिलांप्रमाणें मान देत असत असें जाहीर करणें हे धाष्ट्याचें काम नव्हे काय ?

वरील प्रकारावरून सदरहू वादविवादाच्या वेळीं भांडारकरांशीं टिळकांचें वर्तन कशा प्रकारचें होतें हें स्पष्ट झालेंच आहे. अर्थात् पुण्याच्या क्रीडाभुवनांतील दंग्याच्या वेळीं टिळक कसे वागले असतील याची कोणासही सहज कल्पना करता येईल ! भुवनांतील सभेच्या ठिकाणीं भांडारकरांबरोबर टिळक, नामजोशी वगैरे

हे होते असें केळकर म्हणतातच. व बाहेर लोक दंगा करीत होते तो वंद करण्याकरितां टिळक उठून जात असतां नामजोशांनीं त्यांना त्यांचा आंगरखा ओढून खालीं वसविलें हेंही टिळकांचे चरित्रकार कबूल करतातच. आम्हांस परवां वेळगांवास दुसरी एक गोष्ट समजली. सन १८९१ सालच्या क्रीडाभुवनांतील सभेच्या वेळीं वेळगांवचे त्या वेळचे दोन विद्यार्थी हजर होते. त्यांनीं लागलींच वेळगांवास आल्यावर कांहीं मित्रांसमोर पुण्याची हकीकत सांगतांना असें सांगितलें कीं, “बाहेर विद्यार्थ्यांचा वगैरे दंगा चालला होता तेव्हां खुद्द टिळक आंतच वसले होते. व “सभा भरायला पाहिजे ना ? ही ध्या सभा ! ” असें म्हणून नुसते “खो ” “खो ” कगीत हंसत होते. ” असो. त्या वेळचा प्रकार एकंदरीत काय होता हें डॉ० भांडारकरांच्या संबंधानें लिहितांना एका लेखकानें पुढीलप्रमाणें नमूद केलें आहे:—

“अपमान ! चेष्टा ! दगडांचा मार ! लोकांच्या घरांत (भांडारकरांस) कोंडून घेण्याची आवश्यकता ! जीव घेण्याची धमकी ! त्या वेळीं पुण्यांतील धर्माभिमानी म्हणविणारे शहाणे लोक आपलें मनुष्यपण विसरून पशुवृत्तीस शोभण्यासारखींच कृत्ये करीत होते. तरी पण, आगरकरांनीं म्हटल्याप्रमाणें, विद्येनें, वयानें, स्वभावानें व आचारानें अत्यंत पूज्य अशा डॉ० भांडारकरांसारख्या गृहस्थाला पुण्याच्या लहानमोठ्या लोकांनीं दिवसाढवळ्या दगड मारावे, आणि संध्याकाळ होतांच भल्या मनुष्याच्या घरांत कोंडून घातल्यासारखें करून, त्यांचेवर वाळूचा, दगडांचा व कुशव्दांचा वर्षाव करावा व पोलिसानें कांकणें घालणाऱ्या स्त्रियांहूनही छेेेण होऊन असल्या गोष्टी धडधडीत आपल्या दृष्टीसमोर होऊं द्याव्या, याहून पुण्याच्या लोकांच्या आणि पुण्याच्या पोलिसांच्या नांवास कलंक आणणारी शोचनीय व लज्जास्पद गोष्ट कधींही घडली नसेल. ”

आम्हांस परवां त्या वेळच्या दंग्यांत हजर असलेल्या—किंवाहून दंग्यांत भाग घेणाऱ्या—एका वृद्ध गृहस्थांनीं सांगितलें कीं, क्रीडाभुवनमधील दंग्याच्या वेळीं कांहीं कांहीं प्रौढ विद्यार्थ्यांनीं डॉ० भांडारकरांना इतक्या अभद्र, अश्लील, बीभत्स शिव्या दिल्या कीं त्या ऐकून हलक्यांतल्या हलक्या मनुष्याला व गांवढळ्यांतल्या गांवढळ मनुष्याला देखील मान खालीं घालावी लागेल ! तरी टिळकचरित्रकार रा. केळकर आपल्या पुस्तकाच्या पृ. २७१ वर तशा विद्यार्थ्यांच्या वर्तनाचें समर्थन

करतातच ! ! फर्ग्युसन कॉलेजचा एक जुना विद्यार्थी केसरीच्या ३ मार्च १८९१ च्या अंकांत लिहितो:—

“ डॉ० भांडारकरांसारख्या विद्वान् गृहस्थांस—निदान दुसरें कांहीं नाहीं तरी त्यांच्या वयाकडे पाहून तरी प्रत्येकाची पूज्यबुद्धि झाली पाहिजे—नाना प्रकारच्या अभद्र शिव्या देऊन आपलें तोंड विटाळण्यास त्यांनीं (विद्यार्थ्यांनीं) मागें पुढें पाहिलें नाहीं. आपल्या जीवांकडेही न पाहतां ज्या कामांत आपण पडलों तें तडीस नेण्याची ज्यांची दृढबुद्धि आहे व अंगावर पडलेलें जोखमाचें प्रोफेसराचें काम करण्यांत जे कधींही कसूर करीत नाहींत अशा दोन व्यक्तींची अपूर्व विटंबना करून अपराध नसतां ह्या मंडळीनें त्यांस खालीं पाहावयास लाविलें ना ? ” ह्या सर्व प्रकारास खुद्द त्या वेळच्या केसरीकर्त्यांनीं “ हा सर्व खेदास्पद व वाईट प्रकार ” असें चक्क त्याच अंकांत म्हटलें आहे; तरी आमचे टिळक-चरित्रकर्ते त्याचप्रकाराचें—गुरुजींनीं वाईट म्हटलेला प्रकार शिष्यांनींही तसाच आहे असें म्हणावें हें शास्त्र तरी कोठचें ?—पुढील रीतीनें समर्थन करतात:—

“ वरील आक्षेप नुसत्या पुण्यांतील विद्यार्थ्यांनाच लागू होतात असें थोडेंच आहे ! विद्यार्थी तितके येथून तेथून सारखेच. × × × विद्यार्थ्यांवरील असला आक्षेप निघून जाण्याचे दिवस येतील तेव्हां निम्मी अधिक सृष्टि इकडची तिकडे झालेलीं आढळेल ! ” (टि. च. पृ. २७१).

वाः, किती छान पण तत्त्व ! आतां टारगट विद्यार्थ्यांनीं वाटेल तेव्हां आणि वाटेल तसा धुडगूस घालण्यास हरकतच नाहीं ! आणि मनुष्यमात्रांस शिस्त लावून देण्याकरितां धडपड करणारे आमचे प्राचीन ऋषिवर्य किंवा आधुनिक पंडितांपैकीं भिल्ल, स्पेन्सर वगैरे यांनीं आपले ग्रंथ समुद्रांत फेंकून देऊन स्वस्थ “ हरि हरि ” करीत वसलें पाहिजे ! !

कोणत्याही गोष्टीकडे जो तो मनुष्य आपल्या बुद्धीप्रमाणें—त्या दृष्टीनें—पाहात असतो. एखाद्या अनुदार मनाच्या मनुष्यास जी गोष्ट पाहून कांहीं एक वाटणार नाहीं तीच दुसऱ्या एखाद्या उदार भावनेच्या मनुष्याच्या दृष्टीस पडली तर त्याच्या अंगाचा संताप होईल. रा. केळकर हे डॉ० भांडारकरांचेच कांहीं दिवस विद्यार्थी होते असें समजतें. तेच केळकर आज ३६ वर्षांपूर्वी आपल्या विद्यागुरूंचा झालेला

अपमान पाहून “ अं: त्यांत काय आहे ? ” असे उदासीनतेचे-किंबहुना कर्त-व्यताशून्यतेचे-उद्गार काढतात, तर तोच प्रकार त्या वेळीं वर्तमानपत्रांतून वाचून एक कर्तव्यतत्पर शिष्य “ सुधारक ” पत्रामध्ये पत्रद्वारा असे लिहितात:--

“ ज्या सद्गृहस्थाच्या विद्वत्तेचा कीर्तिपटह सुधारणेचें आदिस्थान जें युरोपखंड तेथपर्यंत दुमदुमत राहिला आहे, ज्यानें मुंबई, पुणे अशा मोठमोठ्या शहरांच्या विद्यापीठांतील अध्यापकपीठांस आपल्या अगाध ज्ञानानें विभूषित केलें आहे, ज्याचें संस्कृत ज्ञान आधुनिक पाश्चिमात्य शिक्षण मिळाल्यामुळें विकास पावलें आहे, स्वकर्तव्यदक्षता, विचारस्वातंत्र्य, मननशीलता, लीनता इत्यादि विमल गुणांनीं ज्याच्या उपयुक्ततेचा परिमल चोहोंकडे पसरून राहिला आहे, अशा डॉक्टर भांडारकरांसारख्या गुरुकुलमुकुटमणीस फाल्गुनांतील कुत्सित उपचारांनीं स्वागत व्हावें, त्यांच्या शरीरास इजा पोंचण्याचा प्रसंग यावा, आत्मसंरक्षणास्तव स्वतःस कोडून घेण्याशिवाय दुसरा मार्ग नसावा व त्यांस अखेरीस पोलिसांनीं संभाळून घरीं पोंचतें करावें व हा सर्व नीचपणाचा, नामर्दपणाचा व हलकटपणाचा प्रकार त्यांच्या शिष्यांनीं किंवा शिष्यांप्रमाणें शोभणाऱ्या तरुण लोकांनीं निमूटपणें पाहावा, पाहून हंसावें, किंबहुना त्यांत भरही घालावी यासारखें पुण्याच्या धवल यशास काळिमा लावणारें कृत्य कोणतेंही आजपर्यंत पुण्याच्या इतिहासांत घडून आलें नसेल व पुढेंही येण्यासारखें नाही. थोर पुरुषांचा अपमान तो तुमचा अपमान नव्हे काय ? ज्या स्मृतिकारांचे व ऋषींचे तुम्ही अहोरात्र पोवाडे गात आहां, त्या थोर पुरुषांस, तुमचें म्हणजे त्यांच्याच वंशजांचें हें अधमपणाचें आचरण पाहून किती खेद झाला असेल व त्यांना तुमचा किती वीट आला असेल ? ” असो हे लेखकही केळकरांप्रमाणें डॉ० भांडारकरांचे शिष्यच होते ! पण त्यांची मनोवृत्ति पाहा आणि केळकरांची पाहा ! !

वरील सर्व विवरण आम्ही अत्यंत नाखुशीनें केलें आहे. कारण त्यांतून उजेडांत आलेल्या गोष्टी कोणालाच-लोकमान्य टिळकांना अगर रा. केळकरांना-शोभण्यासारख्या नाहीत ! टिळकांची बाजू किती लंगडी होती हें आणखी डॉ० भांडारकरांच्या लेखांतून इकडे उतारे देऊन अधिक स्पष्ट करण्याचें कारणच नाही. संमतिवयाच्या वादाच्या वेळीं टिळकांनीं चर्चेच्या निमित्तानें डॉ० भांडारकरांकडे वरचे-वर कॅलेजांत जावें, त्यांच्याशीं तासाचे तास चर्चा करावी व निरनिराळ्या स्मृति

वचनांच्या अर्थाविषयी डॉक्टरसाहेबांचें मत हळूच काढून घ्यावें आणि मग बाहेर येऊन केसरीच्याद्वारे उलट त्यांजवरच सडकून टीका करावी—या सर्व प्रकाराला शिष्टजनांच्या भाषेत काय नांव द्यावयाचें हेंच आम्हांस सुचत नाही ! टिळकांविषयी असें लिहितांना खरोखर वाईट वाटतें. पण खऱ्या वस्तुस्थितीपुढें उपाय काय ? असो. शिवाय कै० बापूसाहेब आठल्ये यांजसारख्या त्रयस्थ विद्वान् व थोर गृहस्थांनीं टिळकांच्या वर्तनक्रमाचा परस्पर केसरीच्याद्वारेच स्पष्ट निषेध केलेला नमूद असल्यामुळे तर टिळकभक्तांना वास्तविक सदहू प्रकरणीं वर मान करून बोलण्याला जागाच उरत नाही ! तरी ह्या सर्व खऱ्या प्रकाराविषयीं एकही शब्द न लिहितां टिळकांनीं डॉ० भांडारकरांच्या मताचें सप्रमाण खंडन केलें व बिनतोड माप त्यांच्या पदरांत घातलें असें केळकरांनीं—त्याच गुरुवर्यांच्या एका शिष्यानें—असत्य बोलत सुटणें अत्यंत अनुचित नव्हे काय ? यापेक्षां जास्त काय लिहावयाचें ? असो. टिळक हे लोकमान्यच होते ! अर्थात् त्यांच्यासंबंधानें वाटेल तें—खऱ्याचें खोटें—लिहिलें तरी चालेल, अशी केळकरांची समजूत दिसते. इकडे डॉ० भांडारकर हे विद्वान् असले तरी टिळकांइतके लोकमान्य नव्हते ! शिवाय त्यांच्याविषयी लोकांत कांहीं गैरसमज पूर्वीपासून प्रचलित होतेच. तेव्हां गुरुवर्यांचें महत्त्व कसलें ? डॉक्टरसाहेबांच्या नांवाचा उपयोग करावयाचा तो फक्त त्यांच्याहीपेक्षां टिळक अधिक विद्वान् होते इतकें दर्शविण्यापुरताच ! मग खऱ्याचें खोटें व खोट्याचें खरें करून किंवा जरूर तर टिळकांच्या बुद्धिमत्तेचें खूप वर्णन करून संमतिवयाच्या वादांत डॉ० भांडारकरांचें म्हणणें खालीं पडलें आणि टिळकांची सरशी झाली असें लोकांस भासविण्यास काय हरकत आहे ? हीच भावना टिळकचरित्रकारांनीं आपल्या बाराव्या भागांत केलेल्या वर्णनाच्या बुडाशी असली पाहिजे हें उघडच दिसतें ! दुसरी कोणती उपपत्ति वसणार ? केळकरांचा टिळकांशीं सन १८९७ नंतर संबंध आला. संमतिवयाचा वाद तत्पूर्वीचा. अर्थात् तत्संबंधींची केळकरांना प्रत्यक्ष माहिती असणें शक्य नव्हतें. पण टिळकचरित्र लिहिण्यापूर्वी पुरी चौकशी करणें त्यांचें कर्तव्य नव्हतें काय ? ती त्यांनी केली होती काय ?

बरें, बापूसाहेब आठल्यांनीं वर सांगितल्याप्रमाणें टिळकांना अगदीं फजीत केलें तरी यांचा स्वभाव त्यांना स्वस्थ कसें बसूं देईल ? टिळकांनीं लागलीच एक दोन महिन्यांनीं मागाहून मुंबईस ठाकुरद्वारीं भरलेल्या सारस्वत ब्राह्मण जातीच्या सभेचा पूर्वोक्त पुण्याच्या क्रीडाभुवनांतील सभेशीं बादरायण संबंध जोडून भांडार-

कर व तेलंग यांची थोडीशी टर उडविण्याबद्दलची केसरीच्याद्वारे आपल्या मनीची हौस पुरवून घेतलीच ! व त्याप्रमाणें नरसोपंत केळकरांनीही टिळकचरित्रांत (पृ. २७५-७७) त्या प्रसंगाचें विस्तृत रीतीनें वर्णन केलें आहे. वस्तुतः पुण्याच्या व मुंबईच्या सभांमध्ये कोणत्याही दृष्टीनें संबंध किंवा साम्य नव्हतें. पुण्याच्या सभेत सर्व जातीचे लोक-भिडे, परांजपे वगैरे तर मुख्य होते !— हजर होते. मुंबईच्या सभेत फक्त एकाच जातीचे लोक हजर होत. दुसऱ्या जातीचा संबंध नव्हता. पुण्याच्या सभेतील लोकांस आपलें मत हिंदुस्थान सरकारला कळवावयाचें होतें. मुंबईच्या सभेत आपलें मत आपल्या धर्मगुरूंस कळवावयाचें होतें. वरें, भांडारकर किंवा तेलंग यांचा त्या सभेशीं कांहीं संबंध असल म्हणावें तर तोही नव्हता ! तेलंगांचा संबंध विलकूल नव्हता. भांडारकरांचा संबंध असणें शक्य नव्हतें. अशा स्थितीत करावयाचें काय ? भांडारकर किंवा तेलंग यांची येन केन प्रकारेण थट्टा करावयाची ! संमतिवयाच्या वादांत अज्ञ लोकांत टिळकांच्या विद्वत्तेचें किंवा त्यांच्या कोटि-वाजपणाचें-केळकरांच्या भाषेत !—कितीही स्तोम माजविलें गेलें तरी समंजस व जबाबदार लोकांत भांडारकर किंवा तेलंग यांच्या विद्वत्तेचें वजन पडलेंच पाहिजे. व तसें तें पडलेंही. ज्या टिळकांना “ काम्य, ” “ विधि, ” “ नियम, ” “ परिसंख्या ” हे पारिभाषिक शब्द ऐकूनही माहीत नसावेत असें डॉ० भांडारकर स्पष्ट सांगतात, त्या टिळकांचा कोटिक्रम—ते बुद्धीनें कदाचित् बृहस्पतीपेक्षांही श्रेष्ठ असले तरी—जाणत्या लोकांना पटणार कसा ? शिवाय बापूसाहेब आठल्यांच्या (मार्गे दिलेल्या) पत्राच्या योगानें तर टिळकांविषयींचा खरा प्रकार बाहेर आल्यामुळें टिळकांनीं वास्तविक कांहीं तरी खुसपट काढून आठल्यांवरच प्रथम तुटून पडावयाचें ! पण तें साधलें नसावें ! इकडे ठाकुरद्वारच्या सभेचें शस्त्र आय-तेंच हाताशीं मिळालें ! मग त्या शस्त्राचा भांडारकरांवर किंवा तेलंगांवर कां उपयोग करूं नये ? खरें पाहिलें असतां टिळकांनीं मुलीच्या पुनर्विवाहाबद्दल केसरीमध्ये डॉ० भांडारकरांचें अभिनंदन केलेलें होतें. व ठाकुरद्वारची सभा डॉक्टर-साहेबांवर बहिष्कार घालण्याबद्दलची होती. अर्थात् सुसंगतपणाच्या दृष्टीनें प हिल्यास टिळकांस सदहू सभा पसंत नसावी. पण कोणत्याही गोष्टीचा सुसंगत-पणा अगर विसंगतपणा टिळकांच्या बाबतींत तरी निदान त्यांच्या सोयीवर अवलंबून असे ! प्रस्तुत स्थळीं भांडारकर किंवा तेलंग यांना आंत ओढून त्यांची

टिळकांना टर उडवावयाची होता. व तेवढे आपले काम त्यांनीं ठाकुरद्वारच्या सभेला पुढे करून साधून घेतल्याचें केळकर सांगतात तेच बरोबर आहे ! त्यांत सुसंगतपणाचें काम काय ?

डॉ० भांडारकरांच्या इतर सामाजिक चळवळींसंबंधानें पुढील प्रकरणांत क्रमशः विवेचन येईल.

प्रकरण सोळावें.

सामाजिक चळवळी !

डॉक्टर भांडारकरांच्या जन्माचें खरें ध्येय म्हणजे सरस्वतीची सेवा. ती सेवा अनन्यभावानें करून त्यांनीं लेख, भाषणें, पुस्तकें वगैरेंच्या रूपानें पुष्कळ ग्रंथसंपत्ति निर्माण केली यांत शंका नाहीं. परंतु त्यांची उद्योग-शीलता, त्यांचा नियमितपणा व त्यांना परमेश्वरकृपेनें लाभलेलें दीर्घ आयुष्य यांचा विचार कला म्हणजे त्यांच्या हातून झाली त्यापेक्षांही अधिक ग्रंथनिर्मिति व्हावयाला हवी होती, असें किश्याकांचें मत पडतें. गोष्ट खरी आहे. आणि सामाजिक व धार्मिक स्वरूपाचीं सार्वजनिक कामें टाकून देऊन डॉ० भांडारकरांनीं आपलें लक्ष केवळ सरस्वतीदेवीच्या सेवेकडेच लावलें असतें तर त्यांच्या हातून ग्रंथरचनेचें काम निःसंशय अधिक प्रमाणांत झालें असतें व संख्येनेंही अधिकच भरतें ! पण मोठीं माणसें असतात त्यांना व्यवहार किंवा समाज यांजकडे केवळ दुर्लक्ष करून आपल्याच उद्योगांत दंग होऊन राहाणें नेहमींच पसंत नसतें. या संबंधानें डॉ० भांडारकरांशीं एकदा स्वतः आपली भाषा झाली होती असा डॉ० (रँग्लर) परांजपे यांनीं आपल्या एका लेखांत (Vide His article published in the Sept. 1925 issue of the Fergusson College Magazine) उल्लेख केला आहे. डॉ० भांडारकरांचें व न्या० तेलंगांचें देखील मार्गें एकदा याच विषयावर भाषण झालें होतें. व आपला आवडता उद्योग कोणताही असला तरी सार्वजनिक कामांत लक्ष घालणें आपलें कर्तव्य आहे असें त्या दोघांचेही मत पडलें होतें. शिवाय हिंदुस्थान देशाच्या प्रस्तुत परिस्थितीकडे पाहिल्यास

बुद्धिमान् पुरुषांनीं आपला व्यासंग अथवा चरितार्थाचा उद्योग व सार्वजनिक काम यांमध्ये कायमची फारकत करून चालावयाचे नाही. आधीं बुद्धिमान् माणसें आपल्यांत कमी. आणि बुद्धिमान् माणसें असलीं तरी कर्तृत्वशील अशीं त्याही-पेक्षां कमी. अशा स्थितींत या अल्पसंख्यांक भंडळींनीं जर आपल्या नित्याच्या उद्योगापलीकडे--सार्वजनिक कामाकडे--लक्ष द्यावयाचे नाही असें मनांत आणले तर समाजाचे--अगर राष्ट्राचे--पाऊल पुढे पडण्याची आशाच नको. दुसरी गोष्ट. आपल्या देशाच्या प्रस्तुत स्थितीकडे पाहिल्यास, आपल्या पुढे सार्वजनिक कामाचे नुसते डोंगर पडलेले आहेत असें स्पष्ट दिसून येईल. त्यामुळे बुद्धिमान् मनुष्याच्या पाठीमागे इतर कितीही कामे असलीं तरी त्यानें--आपल्या पसंतीप्रमाणें व सवडी-प्रमाणें--सार्वजनिक कामाकडे आपला कांहीं तरी वेळ व सामर्थ्य खर्च केल्याशिवाय गत्यंतर नाही अशी स्थिति आज प्राप्त झाली आहे. या दृष्टीनें विचार केल्यास डॉ० भांडारकरांनीं किंवा न्या० तेलंगांनीं आपापले नेहमींचे उद्योग संभाळून सार्वजनिक कामाकडे लक्ष देण्याचे जें मूळपासूनच ठरविले होते तेंच बरोबर होते, असें निःसंदिग्ध सिद्ध होते. हाच नियम न्या० रानडे अगर ना० गोखले यांनाही लागू. असो. या प्रश्नाला दुसरीही एक वाजू आहे. तिचा उल्लेख केला पाहिजे. सार्वजनिक कामे म्हटलीं कीं त्यांत मतभेद आलेच. आणि मतभेद आले म्हणजे तेथे दंभ--मत्सर वगैरे दुष्ट मनोविकारांचे कमीअधिक प्रमाणांत प्राबल्य दृष्टोत्पत्तीस आल्याशिवाय राहात नाही. म्हणजे सार्वजनिक कामे हा एक पुष्पशय्येसारखा सुखाचा मार्ग नसून तो नेहमीं कंटकमय असतो व त्याचे आक्रमण करीत असतां मनुष्यास लोकांकडून वरचेवर निंदा, अपमान वगैरे झालेले सहन करावे लागतात. हे सर्व प्रकार डॉ० भांडारकरांना महाराष्ट्रांत अनेकदां परिचित झालेले होतेच. असो. तात्पर्य, सार्वजनिक कामे केल्यानें मनुष्यास नेहमींच लोकप्रियता लाभते अशांतला भाग नाही. परंतु केवळ कर्तव्यताबुद्धीनेंच जो सार्वजनिक कामांत पडतो, त्याला लोकप्रियता मिळाली न मिळाली तरी त्याचे कांहीं वाटत नाही. आणि अशाच पुरुषांत डॉ० भांडारकरांची गणना होती.

सामाजिक सुधारणेप्रीत्यर्थ एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यापासून महाराष्ट्रांत जितक्या संस्था अगर चळवळी सुरू झाल्या त्यांपैकीं बहुतेक सर्वोशीं डॉ० भांडारकरांचा संबंध होताच. सन १८४८ मध्ये ज्या संस्थेमार्फत मुंबईस पहिली मुलींची शाळा स्थापन करण्यांत आली त्या संस्थेचे--स्टुडेंट्स लिटररी अँड सायंटिफिक

सोसायटीचे-डॉ० भांडारकर हे सन १८६५ ते १८७० पर्यंत चिटणीस होते. व त्या नात्याने त्यांच्याकडे मुंबईतील तीन मुलींच्या शाळांच्या देखरेखीचे काम होते. सन १८७० मध्ये त्यांची पुण्यास बदली झाली तेव्हां त्यांनी आपल्या चिटणीसीच्या जागेचा राजीनामा दिला. सन १८६७ मध्ये मुंबईस प्रार्थनासमाज स्थापन करण्यांत आला. आणि स्थापनेच्या वेळीं जरी डॉ० भांडारकरांचा मुवकाम रत्नागिरीस होता तरी प्रार्थनासमाजाशी व त्याच्या विद्यमाने चालविण्यांत आलेल्या हरएक प्रकारच्या चळवळीशीं त्यांचा संबंध होताच. सन १८७० मध्ये प्रार्थनासमाजाच्या आश्रयाखालीं मागसलेल्या कामकरी लोकांकरितां रात्रींच्या शाळा स्थापन करण्यांत आल्या. त्यांत दोन शाळा अस्पृश्य जातींच्या मुलांकरितां होत्या. म्हणजे ज्या अस्पृश्य लोकांच्या उन्नतीसंबंधाने लोकांत हल्लीं इतकी जागृति झालेली दृष्टोत्पत्तीस येते त्यांना शिक्षण देऊन पुढे आणण्याचा प्रयत्न प्रथम प्रार्थनासमाजाने केला ही गोष्ट विसरतां कामा नये ! असो. वर लिहिल्याप्रमाणे मुंबईस स्त्री-शिक्षणाची एकदा सुरवात होतांच बाहेरगांवीं देखील मग मुलींच्या शाळा हळू हळू स्थापन झाल्या. त्याच्या नंतरची पुढची मजल म्हणजे मुलींस इंग्रजी शिक्षण देण्यासंबंधाची. या बाबतींत मुंबईस फारसा विरोध दिसून आला नाही. पण पुण्यास मात्र इंग्रजी शिक्षणाविरुद्ध जबरदस्त चळवळ सुरू होऊन समाजसुधारकांवर विरोधकांनीं यथेच्छ तोंडसुख घेण्यास सुरवात केली ! इतके झाले तरी अखेर सन १८८३-८४ च्या सुमारास पुण्यास “फीमेल हायस्कूल” स्थापन झालेच. या सर्व खटपटींत डॉ० भांडारकरांचे अंग होतेच. पण त्यांनीं एकदोन ठिकाणीं आपल्या भाषणांत त्याबद्दलचे बरेचसे श्रेय रा० ब० शंकर पांडुरंग पंडित व न्या० रानडे या दोघांस दिले आहे. गेल्या चाळीस वर्षांत स्त्रीशिक्षणाचा झपाट्यानं प्रसार होऊन अशेष महाराष्ट्रांत सामाजिक क्रांति घडून आल्याचा मार्ग एकदोन ठिकाणीं उल्लेख आलाच आहे. ती क्रांति घडवून आणण्यास ज्या मुख्य संस्था कारणीभूत झाल्या त्यांत पुण्याच्या फीमेल हायस्कूलला-हुजूर-पागेला—अग्रस्थान दिले पाहिजे.

लागलीच सन १८८५ मध्ये राष्ट्रीय सभेची स्थापना झाली. त्या वेळीं जमलेल्या मंडळींमध्ये मुंबईस सामाजिक सुधारणेसंबंधाने चर्चा झाली. राष्ट्रीय सभेच्या निमित्ताने त्या प्रसंगीं मुंबईस हिंदुस्थानांतील बहुतेक सर्व प्रांतांतून पुढारी आले होते व त्यांना सामाजिक सुधारणेचे महत्त्व जरी पटले होते तरी त्यासंबंधाने कोणत्या दिशेने

खटपट करावयाची याविषयीं जमलेल्या मंडळींत एकवाक्यता होईना ! याप्रमाणें १८८५ व १८८६ हीं दोन सालें-मुंबईस व कलकत्त्यास-निघून गेलीं सन १८८७ मध्ये मद्रासेस जी राष्ट्रीय सभा भरली त्या वेळीं दरसाल राष्ट्रीय सभेबरोबर सामाजिक परिषदही भरविण्याचें नक्की ठरलें, व त्याप्रमाणें कै० सर टी. भाववराव यांच्या अध्यक्षतेखालीं मद्रासेस त्याच सालीं पहिली सामाजिक परिषद भरली देखील ! सामाजिक परिषदेचे सामान्य चिटणीस दिवाण बहादुर रघुनाथराव हे होते. तरी सामाजिक परिषद स्थापन केल्याचें खरें श्रेय रा० व० रानडे यांसच दिलें पाहिजे. तेव्हांपासून पुढें सामाजिक चळवळीला व्यवस्थित स्वरूप प्राप्त झालें. व रानडे-भांडारकरांना व्यवस्थितपणानें समाजसुधारणेप्रीत्यर्थ उद्योग चालविण्याचा मार्ग मोकळा झाला.

त्यानंतरची महत्त्वाची सामाजिक चळवळ म्हणजे सन १८९१ सालांतली संमतिवयाच्या कायद्याबाबतची होय. पण तिच्यासंबंधानें मागील प्रकरणांत विवेचन केलेलें असल्यामुळें त्याची येथें पुनरुक्ति करीत नाहीं. त्यानंतर डॉ० भांडारकरांचें महत्त्वाचें भाषण म्हणजे सन १८९४ मध्ये मद्रासेस झालेलें तें होय. त्या सालीं डॉक्टरसाहेब हे मद्रास येथें भरणाऱ्या राष्ट्रीय सभेकरितां व सामाजिक परिषदेकरितां गेले होते. त्या शहरांत एक “ हिंदु सोशल रिफॉर्म असोसिएशन ” नांवाची फार जुनी संस्था आहे. तिच्या सन १८९४ सालच्या वार्षिक सभेच्या वेळीं डॉक्टर भांडारकरांना मुद्दाम आमंत्रण करून बोलावण्यांत आलें होतें. व त्यांचीच वार्षिक सभेच्या अध्यक्षस्थानीं योजना झाली. त्या पदावरून केलेलें डॉक्टरसाहेबांचें भाषण अत्यंत महत्त्वाचें होतें. डॉ० भांडारकरांचे सामाजिक सुधारणेच्या निरनिराळ्या अंगांसंबंधानें काय विचार आहेत ते मागील एका प्रकरणांत दाखल केलेले असल्या कारणानें त्यांची द्विरुक्ति न करतां या (१८९४ मधील) भाषणाचा अगर अन्य ठिकाणीं झालेल्या त्यांच्या भाषणांचा किंवा त्यांनीं वाचलेल्या निबंधांचा पुढें या प्रकरणांत सारांश देतांना त्यांत फक्त जेवढा नवीन भाग अगर मुद्दा असेल तेवढ्याचाच संक्षिप्त रीतीनें उल्लेख करतो. म्हणजे विषयविस्तार होणार नाही. असो. प्राचीन काळीं स्त्रियांना आपल्या देशांत शिक्षण देण्यांत येत असे व त्यांना चारचौघांत जाण्याची स्वतंत्रता असे, या गोष्टीचा डॉ० भांडारकरांनीं आपल्या सदहू भाषणांत उल्लेख केलाच. पण त्यांनीं असें सांगितलें कीं, स्त्रियांना अशा प्रकारची स्वतंत्रता ख्रिस्ती शकाच्या अकराव्या

शतकार्पयंत देण्यांत येत असे. त्या शतकांतील एका ताम्रपटावरून असें दिसतें कीं, एका महाराष्ट्रीय राजाच्या बायकोनें-राणीनें-एकदा दरबारी कामगारांच्या सभेंत एक फार मधुर असें गाणें म्हटलें होतें व त्याबद्दल बक्षिसादाखल म्हणून राजानें राणीस एका ब्राह्मणास भूमिदान करण्याची परवानगी दिली होती ! असो. त्यानंतर पुढें स्त्रियांना स्वतंत्रता न देण्याची कल्पना निघाली व मग मुसलमानी अंमलामुळें तर ती फारच जोरावली. पुढें त्याच भाषणांत बालविवाह, विधवा-पुनर्विवाह, व जातिभेद यांसंबंधानें आधार देऊन डॉक्टरसाहेबांनीं विवेचन केलें व स्पष्ट सांगितलें कीं “ जातिभेद सगळे ताबडतोब काढून टाका ” असें आपलें म्हणणें नाहीं. पण तें ध्येय पुढें ठेवून हळू हळू व प्रामाणिकपणानें भेदांची तीक्ष्णता कमी कमी करा इतकेंच त्यांनीं सांगितलें. त्याचप्रमाणें, एका जातींत ज्या कांहीं अनेक पोटजाति, क्षुल्लक कारणांमुळें झाल्या आहेत, त्यांच्याशीं तरी तुम्हांस हल्लींच्या दिवसांत अन्नव्यवहार सुरू करण्यास मुळींच हरकत दिसत नाहीं. तरी त्याप्रमाणें वागा असा यांनीं उपदेश केला. असो. याप्रमाणें डॉ० भांडारकरांच्या सदरील भाषणांतला सारांश होता.

त्याच सालीं-सन १८९४ मध्ये-डॉ० भांडारकर यांचें युनिव्हर्सिटींत जें व्हाइस-चॅन्सेलर या नात्यानें भाषण झालें त्यांत सामाजिक सुधारणेचा संबंध आला होता. पण त्याचें मागील एका प्रकरणांत विवेचन आलेलें असल्यामुळें त्याची येथें पुनरुक्ति करीत नाहीं.

पुढच्याच वर्षीं म्हणजे सन १८९५ सालीं पुण्यास जी सामाजिक परिषद झाली तिच्या अध्यक्षस्थानीं डॉ० भांडारकरांचीच योजना झाली होती. त्या वेळीं त्यांनीं केलेलें भाषण नेहमींसारखेंच अत्यंत महत्त्वाचें व भारदस्त होतें. त्यांतील अगदीं संक्षिप्त सारांश असा:-प्रथम डॉ० भांडारकरांनीं साठ वर्षीं पूर्वींच्या (१८३५) सामाजिक स्थितीचें वर्णन करून नवीन शिक्षणानें जागे झालेल्या पहिल्या पिढींतल्या लोकांचें “ सत्य आणि न्याय ” या उदार तत्त्वांकरडे लक्ष कसे वेधलें गेलें व तदनुरोधानें त्यांनीं सुधारणेचें काम कसें हातीं घेतलें हें सांगितलें. त्या वेळीं सर्वंध स्त्रीवर्ग शिक्षणाच्या अभावीं अत्यंत शोचनीय अशा अज्ञानांधकारांत तर चांचपडत होताच. परंतु तत्कालीन विधवा व विधुर यांच्या स्थितींतलें अंतर जेव्हां सुशिक्षित लोकांच्या नजरेस आलें तेव्हां तर तद्विषयक समाजाच्या

हातून होत असलेल्या अन्यायाचें चित्र स्पष्ट त्यांच्या मनःश्वक्षुंभुद्धें उभें राहिलें व ती स्थिति सुधारण्याच्या ते खटपटीस लागले. पुरुषाची एक बायको मेली तर दुसरी; दुसरी मेली तर तिसरी, ती मेली तर चवथी—असा प्रकार तर चाललाच होता ! पण पन्नास किंवा साठ वर्षांच्या विधुरानें दहा किंवा बारा वर्षांच्या मुलीशीं लग्न करून तिला बायको म्हणून घरीं आणावी व थोड्याच दिवसांनीं त्या पुरुषाचें देहावसान झाल्यावर त्या मुलीला—त्या अर्भकाला—वैधव्यदशा येऊन तिला त्या स्थितींत सारा जन्म घालविण्याचा प्रसंग यावा—अशीं उदाहरणें नेहमीं घडत असत ! !—असा उघड अन्यायाचा प्रकार राजरोसपणें चालू देणारा समाज खरो-खर आपल्या मनुष्यत्वास विसरला होता असें म्हणण्यास चिंता नाही. अर्थात् ही अत्यंत शोचनीय स्थिति पाहून पहिल्या पिढींतल्या सुशिक्षित लोकांच्या अंतःकरणास पीळ पडला व विधवा स्त्रियांची स्थिति सुधारण्याबद्दल त्यांनी जोराचे प्रयत्न चालविले यांत आश्चर्य नाही. जातिभेदासंबंधानें डॉ० भांडारकरांनीं असें सांगितलें कीं, त्यांमधील कृत्रिमपणा आपण घालविला पाहिजे. अस्पृश्य जातींच्या ऊर्जित स्थितिप्रीत्यर्थ देखील आपण झटलें पाहिजे. सुधारणेचें काम कालावधीवर टाकून उपयोगाचें नाही. चालू स्थितींत दोष कोठें आहे, अन्याय कोठें आहे याबद्दल लोकांची खात्री केली पाहिजे व हळू हळू सुधारणा करीत राहिलें पाहिजे. परंतु सुधारणा सुरू करतांना ती अशा रीतीनें केली पाहिजे कीं, त्यायोगानें नवीन एखादी जात उत्पन्न होणार नाही ! नाहीं तर सर्व खटाटोप व्यर्थ जावयाचा ! याकरितां सुधारणा सुरू करतांना पूर्वपरंपरेकडे लक्ष दिलें पाहिजे. ती सुटली म्हणजे नवी जात उत्पन्न झालीच म्हणून खास समजावें ! उदाहरणार्थ, हिंदुस्थान देशांत ख्रिस्ती धर्माचा जरी प्रसार झाला तरी त्यायोगें जातिभेदाचें बीज अगदीं नष्ट झालें आहे असें नाही. कारण गोव्यांतील एतद्देशीय ख्रिस्ती लोक देखील जातिभेद पाळतातच ! इतकेंच नव्हे तर मुसलमान लोक देखील कांहीं ठिकाणीं अस्पृश्य जातींना लांब ठेवीत असतात ! यामुळें सुधारणा सुरू करतांना पूर्वपरंपरा न सुटेल अशा रीतीनें ती सुरू केली पाहिजे. किंवाहना आमच्या प्राचीन आर्य-लोकांची सामाजिकदृष्ट्या जी अत्यंत स्पृहणीय स्थिति होती तशी स्थिति आमच्या समाजाला प्रस्तुत काळीं फिरून प्राप्त होईल अशी आपणांस खटपट केली पाहिजे. पूर्वी मुलीचीं त्या मोठ्या झाल्यावर लग्न होत असत, विधवांना पुनर्विवाहाची मोकळीक असे; स्त्रियांना शिक्षण—नृत्यगायनादि सुद्धां—देण्यांत येत असे; पूर्वी

फक्त चारच जाति होत्या; व त्यांच्यामध्ये अन्नव्यवहार बंद नव्हता. प्रस्तुत काळीं आम्हांस वरील सर्व गोष्टी, पूर्वपरंपरा न सोडतां, सहज करतां येण्यासारख्या आहेत. पण झटून प्रयत्न झाले पाहिजेत.

परंतु खरा प्रकार असा आहे कीं, आमच्या जनतेंत अद्यापि वरील बाबींसंबंधानें पूर्ण जागृतीच उत्पन्न झाली नाहीं. सदहू पैकीं बऱ्याच रूढ झालेल्या चालीं केवळ अज्ञानामुळे तर कांहीं परिस्थितीच्या दोषामुळे एका काळीं प्रचारांत आल्या. ती परिस्थिति व तीं कारणें आतां राहिलीं नसल्यामुळे त्या अनिष्ट चाली टाकून देऊन त्याच्याही पेक्षां पूर्वीच्या उत्तम उत्तम वहिवाटी पुन्हां सुरू करण्यास मुळींच हरकत नाहीं. परंतु इतकी जाणीव-किंहुना कांहीं वाईट चालींच्या अन्याय-मूलक स्वरूपाबद्दलची चीड-आपल्या लोकांत अद्यापि उत्पन्न झाली नाहीं, याचेंच वाईट वाटतें. आम्हांस नवीन प्रकारचें शिक्षण-उदार भावना जागृत करणारें शिक्षण-हल्लीं मिळत आहे. त्याची इतके दिवस प्राप्ति होऊनही आमच्यामध्ये सत्य, न्याय, परोपकारबुद्धि वगैरे उच्च नीतितत्त्वांविषयींची जागृति उत्पन्न होऊं नये हें आश्चर्य नव्हे काय ?

सन १८९०-९५ च्या सुमारास दुसऱ्या एका प्रसिद्ध संस्थेशीं डॅ० भांडारकरांचा संबंध आला होता. ती संस्था म्हणजे पंडिता रमाबाईनें पुण्यास स्थापन केलेलें शारदासदन होय. या संस्थेसंबंधानें सुमारें तीस वर्षांपूर्वी पुण्यास मोठीच चळवळ उडाल्यामुळे त्या वेळीं तो एक महत्त्वाचा वदविवादाचा विषय झाला होता. सव्व त्याची थोडीशी हकीकत देतो. शारदासदन ही संस्था पंडिता रमाबाईनीं स्थापन केलेली असून त्यांत मुख्यतः विधवा स्त्रियांना शिक्षण देण्याची तजवीज केलेली होती. ती संस्था काढण्याची पंडिताबाईला बुद्धि कशी झाली, व तिच्या खर्चाकरितां पैसे जमविण्याच्या कामीं त्या बाईला किती श्रम पडले, या सर्व गोष्टींचा विचार केला म्हणजे त्या बाई मोठ्या लोकोत्तर होत्या याची सहज खात्री पटते. रमाबाई ही एका विद्वान् महाराष्ट्रीय ब्राह्मणाची मुलगी असून ती चांगली पढलेली होती. दुर्दैवानें तिचें बालपण दारिद्र्यांत व हालअपेष्टांत गेलें होतें तरी त्या बाईनें मोठ्या धैर्यानें आपला पुढील मार्ग काढला होता. त्यांनीं प्रथम एका बंगाली ब्राह्मोशीं लग्न लाविलें. पण दुर्दैवानें त्यांना संसारसुख फार दिवस लाभलें नाहीं. मग त्या मुंबई-पुण्याकडे आल्या. त्या स्वतः विद्वान् व हाडाच्या हिंदु असल्यामुळे स्त्रीशिक्षणाचा कैवार घेऊन आपल्या भगिनीवर्गाची स्थिति सुधार-

ण्याचें त्यांनीं जें उच्च ध्येय आपल्यापुढें ठेविलें होतें तें वरोवर होतें. पण त्यांच्या मार्ग मात्र चुकीचा होता असेंच आतां परिणामावरून म्हणावें लागतें. प्रथम त्यांना आपल्या कार्याकरितां महाराष्ट्रीय समाजाकडून मदत मिळविण्याचा प्रयत्न केला. पण त्यांत त्यांना यश आलें नाहीं. म्हणून त्यांनीं आपला मोर्चा युरोप-अमेरिका खंडाकडे वळविला ! यांत त्यांनीं मोठी चूक केली असें आम्हीं म्हणत नाहीं. पण त्यांत त्यांच्याकडून-कदाचित् स्त्रीस्वभावामुळे-घाई झाली असें आम्हांस वाटतें. त्यापेक्षां त्या बाईंनीं महाराष्ट्रांतील सामान्य दारिद्र्यस्थितीचा व आमच्या लोकांच्या स्त्रीशिक्षणविषयक अनास्थेचा विचार करून जरा आणखी कांही थोडे दिवस कळ सोसली असती तर त्यांना कदाचित् यशही आलें असतें. असो. विलायतेस जाऊन त्या स्वतः ख्रिस्ती झाल्या. त्यामुळे व स्त्रीसमाजाची सुधारणा करण्याचा त्यांचा हेतु असल्यामुळे सहजच त्यांना अमेरिकेहून वगैरे पैशाची मदत झाली. त्या मदतीनें त्या बाईंनीं इकडे येऊन (प्रथम मुंबईस, व नग पुण्यास) शारदासदन काढलें. तें निघालें त्यांच्या पूर्वी स्त्रीशिक्षणाच्या बाबतींत इकडे प्रयत्न झालेले होते व ते चालूही होते. पण लोकमत अद्याप व्हावें तितकें अनुकूल झालेलें नव्हतें. त्यामुळे व सदनाची मुख्य बाई ख्रिस्ती असल्यामुळे लोकांच्या मनांत साहजिकच प्रथमपासून शंका येऊं लागल्या. तथापि बाईंनीं आपल्याकडून लोकांचें शंकानिरसन व्हावें म्हणून एक सहाय्यक मंडळ नेमवून घेतलें व त्यांत पुण्यांतील त्या वेळचे पुढारी रानडे, भांडारकर, भट वगैरे या मंडळीला गोंवून ठेविलें. परंतु धर्मसंबंधानें त्या बाईंचा हेतु मात्र शुद्ध नव्हता. ही गोष्ट मंडळाच्या प्रथम लक्षांत आली नसली तरी ती पुढें आली. नंतर धर्मसंबंधीं बाईंचा निश्चय दिसून येतांच मंडळाच्या सभासदांनीं राजीनामे दिले. त्यांत डॉ० भांडारकर होतेच.

पं० रमाबाईंच्या सहाय्यक मंडळांत डॉ० भांडारकर सामील झाले त्यांतला हेतु इतकाच कीं, बाई परोपकार बुद्धीनें प्रेरित होऊन स्त्रीसमाजोन्नतीसारखें थोर कार्य हातीं घेऊन तें परकीयांच्या मदतीनें चालवीत आहे तर त्याला निदान सल्लागार म्हणून तरी अल्पस्वल्प सहाय्य करणें आपलें कर्तव्य आहे असें त्यांना वाटलें. बाईंचा त्यांत कांहीं कावा होता हें कांहीं त्यांच्या प्रथम लक्षांत आलें नाहीं. कदाचित् तें शक्यही नव्हतें. पण नंतर खरा प्रकार स्पष्ट दिसून येतांच मात्र त्यांनीं आपला संबंध तोडला. परंतु इतकें मात्र खरें आहे कीं, बाईंचा

जस जसा जास्त अनुभव येऊं लागला तस तसे त्यांच्या हेतूसंबंधाने व कांहीं कांहीं कृतीसंबंधाने देखील डॉ० भांडारकरांचे मत बदलू लागले होते. यासंबंधाने त्यांच्या डायरीत ता. ७ जानेवारी १८९९ रोजी लिहिलेला असा शेर मिळतो:—

“ Pandita Ramabai has carried the theory of prayer to a childish extent, believing that the famine was sent to answer her prayer to increase the number of her converts to the square of the number—famine, which rendered many female children orphans whom she took and baptized. She also does not give medicine, it is said, when the children are sick, and directs them to pray. ” देवानेच आपली प्रार्थना ऐकून दुष्काळ उत्पन्न केला असे मानणे अगर आजारी मुलांस औषधोपचार न करता त्यांना देवाची नुसती प्रार्थना करण्यस सांगणे, या गोष्टी भोळसरपणाच्या अगर मनाच्या निष्ठुरतेच्या तरी द्योतक होत ! रमाबाई भोळसर होत्या असे कोणीच मानीत नव्हते. असो.

लो० टिळकांनीं मात्र पं० रमाबाईंचा कावा प्रथमपासूनच ओळखिला होता. व त्याप्रमाणे त्यांनीं केसरीतून शारदासदनावर सारखी टीकेची झोड चालविली होती. त्याचा परिणाम असा झाला कीं, शारदासदन ही पुण्याची संस्था बंद करावी लागली. असो. झाला तो प्रकार ठीक झाला असेच आतां म्हटले पाहिजे. व त्याबद्दलचे सर्व श्रेय लो० टिळकांसच देणे योग्य आहे. परंतु त्याजबरोबर दुसरा एक प्रश्न पुढे आला होता. त्याचाही विचार केला पाहिजे. टिळक आदिकरून मंडळींस रमाबाईंने स्पष्ट सांगितले कीं, “संस्था तुम्हांला चालवायची असेल तर तुम्हीं खुशाल चालवा. आम्ही तुम्ही सांगाल ते काम करूं.” पण याला टिळकांनीं सरळ उत्तर दिले नाही. नुसते रानडे-भांडारकरांकडे बोट दाखवून काम भागेल काय ? स्वतः टिळकांनीं काय केले ? किंवा कोणता भाग उचलण्याची त्यांनीं आपली तयारी दाखविली ? शारदासदन उठविल्याचे श्रेय आम्ही टिळकांस दिलेच आहे. हुजूरपार्श्वेतील फीमेल हायस्कूलावर देखील टिळकांची टीका होतीच. त्या दोन्ही संस्थांमधले दोष शक्य तेवढे काढून टाकून प्रो० कर्वे यांनीं हिंमण्यास नवीन संस्था काढली

व ती आज तीस वर्षे चालली आहे. तिला तरी टिळकांनी शक्य ती मदत केली काय ? तशी तिला त्यांनी मदत केली असल्यास तसे कोणीही सांगवें. व नसल्यास “ कां नाही ? ” याचा तरी कृपा करून कोणी खुलासा करावा ! टिळकांस चालत्या गाड्यास खीळ घालण्यापलीकडे कांहींच कावयाचें नव्हतें असा लोकसमज होता. असो, याच कारणास्तव लोक टिळकांना विध्वंसक टीका-कार म्हणत असत. एखादी संस्था—वरी असो, वाईट असो—उठवून लावणें कठीण नाही. तें काम कोणीही करील. पण तशी संस्था चालविणें फार कठीण आहे. डॉ० भांडारकरांची अशा कामीं इतकी खरीखुरी कळकळ होती कीं, रमा-वाईच्या शारदासदनाला ते शक्य तें सहाय्य करीत असत हें वर सांगितलेंच. पण त्यांची मदत फीमेल हायस्कूल व प्रो० कर्वे यांच्या संस्था यांना मूळपासून तों अखेरपर्यंत होती ! त्यांत केव्हांही फरक झाला नाही.

सन १९०१ मध्ये अलाहाबादचे मि. सी. वाय. चिंतामणी यांनी आपलें “ Indian Social Reform ” हें पुस्तक प्रसिद्ध केलें. त्यांतील पहिला अत्यंत महत्त्वाचा लेख डॉ० भांडारकरांच्या हातचा आहे. डॉ० भांडारकरांनी त्या आपल्या “ Social History of India ” नामक निबंधांत सामाजिक सुधारणेचा सर्व इत्थंभूत इतिहास दिलेला असून तो तद्विषयक एक आधारभूत ग्रंथ आहे असें म्हणण्यास चिंता नाही. चवदाव्या प्रकरणांतील विवेचन वरेंचसे डॉ० भांडारकरांच्या “ Social History ” च्या आधारानेंच केलेलें असल्यामुळे, त्या संबंधाची पुनरुक्ति आतां करीत नाहीं.

सन १९०२ सालीं सोलापुरास प्रांतिक सामाजिक परिषदेची बैठक झाली. त्या वेळीं डॉ० भांडारकरच अध्यक्षस्थानीं विराजमान झालेले होते. त्या वेळचे त्यांचे भाषण खरोखरीच फार महत्त्वाचें झालें. त्याचा सारांश असा:—आजपर्यंत हिंदु-स्थानच्या लोकांचा जीवनक्रम—तितक्या निरनिराळ्या व्यक्ति या नात्यानें म्हणजे व्यक्तिशः चालत आला आहे. समाईक अगर राष्ट्रीय नात्याचें जीवित त्यांना माहीत नव्हते. त्यांचे ध्येय केवळ आध्यात्मिक उन्नति हें होतें. त्यामुळे त्यांचे लक्ष परमार्थसाधनाकडे असे. तसें तें सामाजिक अगर राष्ट्रीय बाबींकडे नसे. त्यामुळे धार्मिक अगर आध्यात्मिक विषयांवर आपल्यामध्ये अनेक ग्रंथ उपलब्ध आहेत. पण राजकारणावर अगर इतिहासावर एकही ग्रंथ मिळत नाही. त्यामुळे

जनतेची वृत्तीच अशी झाली आहे कीं, “ राजा कोण कां असेना, आपला उद्योग बरा कीं आपण वरें ! ” याचें एकच उदाहरण डॉ० भांडारकरांनी दिलें आहे. ख्रिस्तपूर्व दुसऱ्या शतकांत पतंजलीजवळ जेव्हां कांहीं शिष्य व्याकरणाचे पाठ घेत होते तेव्हां जवळच्याच एका शहरास कोणी परकीय यवन राजा—हा बहुधा मिनेंडर असावा—येऊन लष्करी वेढा देत होता ! पण त्याबद्दलचें सुख-दुःख त्या गुरुशिष्यांना यत्किंचित् देखील वाटलें नाहीं ! ! असो. हीच उदासीन वृत्ति आपल्या लोकांत सार्वजनिक कामासंबंधानें अद्यापि कमी अधिक प्रमाणांत दिसून येते. त्यामुळे आपल्या देशांत निरनिराळ्या काळीं निरनिराळ्या परकीय राजांनीं येऊन राज्ये केलीं आहेत ! शक आले, कुशन आले, आभीर आले, गुर्जर आले, हूण आले ! पण जनतेला त्याचें कांहीं एक वाटलें नाहीं, कीं त्यांच्या नित्य व्यवहारांत सहसा कधीं खंड पडला नाहीं. कोणीही परकीय राजा आलो कीं, त्यानें देशांतील फक्त लष्करीपेशाचे—लडणारे (military classes)—लोक असतील त्यांना पादाक्रांत करावें कीं सारा देश अनायासानें त्याच्या ताब्यांत आलाच ! हा आमचा दोन हजार वर्षांचा इतिहास आहे. हा आमच्या लोकांची सार्वजनिक बाबीबद्दलची उदासीन वृत्ति अगदीं क्षुल्लक बाबतींत सुद्धां अद्यापि दृष्टोत्पत्तीस येते. आमचीं घरें आम्ही आंतून स्वच्छ राखतो. पण घरचा केकचरा, घाण, काय असेल तें खुशाल आपण घराबाहेर रस्त्यांत फेंकून देतो ! जणूं काय, रस्ता आपला नव्हेच ! ! तात्पर्य, सामायिक सुखदुःख तें आपलें सुखदुःख ही आमच्यांमध्ये भावनाच उत्पन्न झाली नाहीं. याचा परिणाम काय, तर देशावर शतकेंचीं शतके परकीय सत्ता ! हा एक आपल्यामध्ये राष्ट्रीय दोष आहे. ही कीड आहे. आणि तिचा सर्व दिशांनीं देशांत प्रसार झाला आहे—होत आहे. तिचा सामाजिक बाबतींतही प्रताप दिमून येतच आहे. प्राचीन काळीं आपल्यांमध्ये कांहीं चांगल्या चाली होत्या. त्या जाऊन त्यांच्या जागीं अनिष्ट प्रकारच्या दुसऱ्या चाली आल्या आहेत. पूर्वी स्त्रियांना शिक्षण मिळत असे, तें हल्लीं—परवां परवांपर्यंत—मिळत नसे; पूर्वी मुलामुलींचीं प्रौढपणीं लग्न होत असत, तीं प्रस्तुत वालपणीं होतात. पूर्वी विधवांना पुनर्विवाहाची मोकळीक असे, ती आतां नाहीं. पूर्वी फक्त चारच जाति होत्या, त्या आतां चार हजार झाल्या आहेत. असो. अशा प्रकारच्या जातिभेदाचीं बीजे पूर्वी रोमन लोकांत व इतर युरोपीयन देशांत देखील होती. परंतु त्या राष्ट्रांत मग पुढें राष्ट्रीय भावना उत्पन्न

होऊन त्यांच्या लाटेत पूर्वीचीं सर्व भेदमूलक कारणें वुजून गेलीं ! दुदैवानें तशा प्रकारची राष्ट्रीय भावना-आणि मोठ्या प्रमाणावर-आमच्या देशांत उत्पन्न झालीच नाही. त्यामुळे सर्व भेदमूलक कारणें आमच्या देशांत-जवळ जवळ-जशींचीं तशीं कायम आहेत. आम्ही हल्लींच जरासे कोठें पाश्चात्य लोकांच्या संयर्गानें जागे होऊं लागलों आहोंत. व आमचें सर्व कांहीं-इतर राष्ट्रांच्या मानानें-विघडलें आहे असें आम्हांस वाटूं लागलें आहे. व सर्व कांहीं गोष्टींना आम्हांस आतां व्यवस्थित स्वरूप द्यावयाचें आहे. आम्ही राज्यकर्त्यांजवळ राजकीय हक्क मागत आहों, तें ठीक आहे. ते मिळतील. पण मिळाल्यावर ते चांगल्या रीतीनें आम्हांस चालवितां आले पाहिजेत. त्या कामाला जे गुण लागतात त्यांकडे आतांपासूनच आपणांस लक्ष दिलें पाहिजे. प्रेम, परस्पर विश्वास, सत्य, न्याय इत्यादि गोष्टींचें आपल्यामध्ये परिपोषण झालें पाहिजे. या अत्यंत आवश्यक गुणांचें संवर्धन करणें हाच सामाजिक सुधारणेचा हेतु. तो साध्य करण्याकरितांच समाजसुधारकांनीं जवळ जवळ गेलीं शंभर वर्षे खटपट चालविली आहे. स्त्रीशिक्षणाचा प्रसार, बालविवाहाची वंदी, विधवा-विवाहाची मोकळीक, निरनिराळ्या जातींत प्रेमसंवर्धन वगैरे अनेक दिशांनीं प्रयत्न चालू आहेतच.

पण एका गोष्टीबद्दल मात्र डॉ० भांडारकरांनीं खेद प्रदर्शित केला. वास्तविक सदर्हू भाषण सन १९०२ सालामधलें. परंतु ती वस्तुस्थिति अद्यापि कायम आहे. सबब त्या मुद्याचा उल्लेख प्रस्तुत काळींही करावयास हरकत दिसत नाही. असो. दुःखाची गोष्ट हीच कीं, लोकांमध्ये आपल्या हिंदुस्थान देशाचा अभिमान उत्पन्न व्हावयास पाहिजे, त्याच्या ऐवजीं जातिविषयक, धर्मविषयक किंवा पथ-विषयक अभिमान मात्र पादुर्भूत होत आहे. निरनिराळ्या धर्माच्या लोकांचे कलब, निरनिराळ्या जातींच्या परिषदा वगैरे प्रकार फार होत आहेत. त्यामुळे विशिष्ट जातिविषयक अभिमान जागृत होऊन त्या योगें देशाभिमानाच्या पोषणाला बाध येत आहे. सुमारे ६०-७० वर्षांपूर्वी कोणत्याही सार्वजनिक कामाकरितां हिंदु, मुसलमान, पार्शी, ख्रिस्ती वगैरे भिन्न भिन्न जातीचे अगर धर्माचे लोक सहज एके ठिकाणीं जमत असत व त्या वेळीं परस्परांमधील खरेंखुरें प्रेम व्यक्त होई. आतां असले प्रसंग फारसे घडून येत नाहीत. हें सर्व बदललें पाहिजे. व सर्वांनीं एकमेकांशीं उदार भावनेनें वागण्यास शिकलें पाहिजे.

आणखी एका गोष्टीचा डॉ० भांडारकरांनी सदरील सोलापुरच्या भाषणांत उल्लेख केला. ती गोष्ट म्हणजे सन १९०२ च्या सुमारास कोल्हापुरास व बडोद्यास उपस्थित झालेले वेदोक्त प्रकरण ! प्रत्यक्ष एका महाराष्ट्रीय ब्राह्मणाने—गागाभट्टाने—शिवाजी महाराजांना क्षत्रिय ठरवून त्यांचे उपनयनादि विधि केले होते, तर त्याच शिवाजीच्या प्रत्यक्ष वंशजास—कोल्हापुरच्या महाराजांस—क्षत्रिय ठरवून त्यांचे घरी वेदोक्त कर्म करण्यास हरकत कोणती ? त्या सर्व प्रकारांत ब्राह्मण-वर्गाचे वर्तन उघडच दुराग्रहमूलक दिसत होते ! त्या वेळी त्या वर्गाने थोडीशी पड घेतली असती तर ब्राह्मण—ब्राह्मणेतरांचा प्रश्न इतका निकरावर येऊन कदाचित् एकमेकांच्या उखाळ्या—पाखाळ्यांना फारसा अवसर देखील मिळाला नसता !! ही ब्राह्मणांच्या बाजूची गोष्ट झाली. बरें, मराठ्यांनी तरी वेदोक्त-विधीलाच इतके—भलतेच—महत्त्व देण्याची काय आवश्यकता होती बरें ? खुद्द ब्राह्मणांचाच जेथे तशा विधींवरील विश्वास उढत चालला आहे, तेथे ब्राह्मणे-तरांनी तरी त्या विधीचे प्रस्थ माजविण्यांत अर्थ काय ? असो. झाल्या त्या गोष्टी होऊन गेल्या. आतां तरी हे आपलांतले क्षुल्लक भेदमूलक कलह विसरून जाऊन देशकार्यास मनापासून लागू या. परमेश्वर सर्वास सद्बुद्धि देवो !

डॉ० भांडारकरांच्या मते जातिभेदाचीं बीजे हिंदुस्थानांत इतकीं खोलपर्यंत रुजली आहेत कीं, तीं अजीबात नाहीशीं होणें ही गोष्ट केवळ अशक्य ! प्रसिद्ध बंगाली समाजसुधारक पंडित ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांनी देखील शेवटीं शेवटीं निराशेचेच उद्गार काढले होते. तथापि एकराष्ट्रियत्वाचे ध्येय आपण आपल्या पुढे टेवून वागणें आपलें कर्तव्य आहे. आमच्या समोर जपानचें उदाहरण आहेच. त्या देशानें ज्या मार्गाचे अवलंबन करून आपली ऊर्जितदशा घडवून आणली, त्याच मार्गानें आपणही जाण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. ईश्वरकृपेने आपणासही यश येईल.

सन १९०४ सालीं अहमदाबाद येथील “ सोशल रिफॉर्म असोसिएशन ” मंदिराची कोनशीला गुरुवर्य डॉ० भांडारकरांच्या हस्ते मोठ्या समारंभाने बसवि-ण्यांत आली. त्या प्रसंगी “ ज्ञानप्रकाश ”ने पुढीलप्रमाणे आदरपूर्ण व अत्यंत समुचित असे उद्गार काढले:—

“ सुधारणा मंदिराच्या पायाचा दगड बसविण्याच्या शुभकृत्याच्या समारंभाचे अध्वर्युत्व करण्यास कोणी आमच्या या इलाख्यांत सर्वथैव योग्य पुरुष असेल तर

ते एक डॉ० भांडारकरच होत. आजच्या पिढीच्या सर्व सुशिक्षित लोकांचे ते ज्या प्रमाणे विद्येत त्याच प्रमाणे सुधारणेसंबंधी कर्तव्यांतही परम गुरु होत. आज-मितीस जी मंडळी व्यवहारास लागली आहे, त्यांपैकीं बहुतेकांचे ते गुरु व तरुण पिढीचे ते परमगुरु आहेत. आणि समाजसुधारणेच्या संबंधांत केवळ भाषणाने किंवा उपदेशानेच नव्हे, तर प्रत्यक्ष उदाहरण घालून देऊन त्यांनीं तत्संबंधी गुरुत्व लोकांच्या प्रत्ययास आणून दिले आहे. अशा सर्वथा वंय पुरुषाच्या हातून अहमदाबाद समाजसुधारक सभेने आपले मंदिर उभे करण्याचा प्रथम संस्कार करविला यांत तिने स्वतःचाच मान करून घेतला. ”

सन १९०७-८ च्या सुमारास डॉ० भांडारकरांचा दुसऱ्या एक दोन चळवळींशीं संबंध आला होता. त्यापैकीं एक मद्यपाननिषेधाबाबतची चळवळ होय. ती चळवळ त्या वेळीं पुण्यास जोराने चालविण्यांत आलेली असून त्यांत ना० गोखले, लो० टिळक वगैरे सर्व लोकनायकांनीं भाग घेतला होता. मद्यपान-निषेध-temperance-हा सामाजिक तसा राजकीय स्वरूपाचा विषय असला तरी डॉ० भांडारकर हे नेहमीं त्या चळवळींत भाग घेत असत. इतकेच नव्हे तर त्या वेळीं ते मुंबई कायदेकौन्सिलचे एक सभासद असल्यामुळे त्यांनीं सरकारी-अधिकाऱ्यांना देखील तत्संबंधीच्या सरकारी धोरणाविषयीं वरचेवर कौन्सिलमध्ये प्रश्न विचारून भंडावून सोडले होते ! एखादा प्रश्न हातीं घेतला म्हणजे त्यासंबंधीं विचार करण्याची पद्धत त्यांची thorough असल्यामुळे, सरकारकडून “आपले धोरण उत्पन्नाकडेच केवळ नजर न ठेवितां मद्यपाननिषेधालाच अनुकूल असे राखूं ” असे आश्वासन मिळेपर्यंत सदरहू विषयाचा त्यांनीं (डॉक्टरसाहेबांनीं) पिच्छा सोडला नाही !

दुसरा प्रश्न जेजुरी येथील खंडोबाच्या मुरळ्यांसंबंधाचा. सदरहू खंडोबाला आपल्या लहान अज्ञान मुली “मुरळ्या ” म्हणून वाहावयाच्या अशी कांहीं जातीच्या लोकांत चाल आहे हे सर्वविश्रुत आहे. त्या मुली मग अनीतिच्या आचरणाला लागत असतात. व त्यामुळे सदरहू चाल-ती कोणत्याही कारणाने पडलेली असो !-ही साधारण सामाजिक नीतिमत्तेला अर्थात्च बाधक ठरते. त्यामुळे या संबंधांत सरकारने कांहीं तरी कायदा करून सदरहू अनीतिपोषक चाल बंद करावी असे डॉ० भांडारकर यांनीं कौन्सिलमध्ये प्रश्नमालिका विचारून त्यांत

सरकारला सुचविलें. सरकारनें असें उत्तर दिलें कीं, नवीन कायदा करण्याची जरूर नाही. पण सदरहू प्रकारच्या उघड उघड अनीतिवर्धक चालीला आळा घालण्या-सारखी चालू कायद्यांतच योजना आहे. फक्त तिची अंमलबजावणी मात्र दक्षतेनें होत नाही. तरी सदरहू कामीं दक्षतेनें वागून अनीतिच्या आचरणाला उत्तेजन देणारे जे अडे असतील त्यांचा तपास ठेवून त्यांच्यावर वेलाशक खटले करावे असे पोलिस अधिकाऱ्यांना सक्तीचे हुकूम सोडूं असें सरकारकडून डॉ० भांडारकरांना उत्तर मिळालें. हल्लीं पोलिस अधिकारी केव्हां केव्हां सदरहू प्रकारचे खटले करीत असल्याचें प्रसिद्धच आहे. “मुरळ्या” वाहण्याची चाल मात्र तशीच आहे. तिजसंबंधानें कोणी तरी पुढाऱ्यानें पुन्हां उचल घेतली पाहिजे.

राष्ट्रीय सभेच्या स्थापनेपासून राजकीय सभा व सामाजिक परिषदा कैक वर्षेपर्यंत एकाच ठिकाणीं व बहुधा एकाच आठवड्यांत भरत असत. परंतु या साहचर्यामुळे सामाजिक प्रश्नांचा व्हावा तितका समाधानकारक रीतीनें खल होत नाही असें आढळून आल्यामुळे मुंबईच्या “सेंट्रल रिफॉर्म असोसिएशन” या संस्थेनें कांहीं वर्षांपूर्वी सामाजिक परिषद दरसाल निराळ्या रीतीनें इलाख्यांतील कोणत्याही एखाद्या मुख्य शहरीं भरविण्याचें ठरविलें आणि त्याप्रमाणें पहिली प्रांतिक सामाजिक परिषद सन १९१२ मध्ये मुंबई येथेंच भरविण्यांत आली. अध्यक्षस्थानीं गुरुवर्य डॉ० सर रामकृष्ण भांडारकर यांची सर्वानुमते योजना झाली. डॉक्टरसाहेबांनीं त्या वेळीं केलेले भाषण नेहमींप्रमाणेंच सुविचारपरिप्लुत असें होतें. गुरुवर्यांच्या वयाला तेव्हां पाऊणशें वर्षे झालीं होती. त्याच्याही पूर्वीं तीन वर्षे त्यांची दृष्टि मंद मंद होऊन आतां तर त्यांना पुरें अंधत्व आलें होतें. तरी आपण हयात आहों तोपर्यंत कांहीं तरी सार्वजनिक काम केलें पाहिजे या भावनेनें आपण आलों असें त्यांनीं सांगितलें. कोण ही स्तुत्य कर्तव्यजागृति ? त्यांनीं आपल्या भाषणांत प्राचीन आर्य लोकांची सामाजिक स्थिति हरएक दृष्टीनें स्पृहणीय होती असें सांगितलें. पुढें अनेक कारणांमुळे त्या सुस्थितीपासून आम्ही कसकसे च्युत होत गेलों ह्याचें डॉ० भांडारकरांनीं सदरहू भाषणांत थोडेसें वर्णन केलें. कोणत्याही राष्ट्रांत-तसेंच आमच्या देशांतही-स्त्रियांचें कार्यक्षेत्र म्हणजे कुटुंब असें मानलेलें आहे. कुटुंब म्हणजे स्वयंपाकघर आलेंच ! मग अशी कल्पना निघाली कीं, स्वयंपाकघरांत शिक्षणाचें काय काम आहे ? म्हणून शिक्षण बंद करा अशी कोणी कल्पना काढली. केलें तें बंद ! वाय-

कांच्या बाबतींत पातिव्रत्य हा एक अत्यंत मूल्यवान् गुण आहे असें सर्व देशांत मानलेलें आहे. पण आमच्या देशांत त्या गुणासंबंधी कल्पनेला फांटे फुटून त्यापासून अकटोविकट प्रकार सुरू झाले ! पूर्वी मुलींचीं मोठेपणीं केव्हांही लग्नें होत असत. ती मर्यादा या पातिव्रत्याच्या कल्पनेमुळे “ मुलींचीं लग्नें ऋतुप्राप्ती-नंतर व्हावीं ! ” येथपर्यंत येऊन पोचली. पुढें कदाचित् एखाद्या मुलीचें वांकडें पाऊल पडलेंही असेल. झालें. मग करा तिचें लग्न ऋतुप्राप्तीच्या पूर्वी ! झाली याप्रमाणें बालविवाहाची चाल सुरू ! फारसा खोल विचार करतो कोण ? याप्रमाणें अनेक कारणांमुळे, एकामागून एक असे अविचार घडून आम्हीं जे आमच्या पूर्वीच्या अत्यंत स्पृहणीय अशा सामाजिक सुस्थितीपासून च्युत होऊं लागलों तो आम्हांस प्रस्तुतची अत्यंत हीन अशी स्थिति प्राप्त झाली आहे. आतां आमच्यां-मध्ये थोडीशी जागृति उत्पन्न होऊन आम्हांस वाटूं लागलें आहे कीं, आमचें सर्व कांहीं बिघडलें आहे ! तेव्हां आतां खटपट करून फिरून शक्य तेवढें लवकर पूर्वीच्या स्थितीला पोहोचलें पाहिजे. एवढ्याचकरितां समाजसुधारकांचा सर्व प्रयत्न चालला आहे. असो. समाजसुधारकांचे या दिशेनें प्रयत्न गेलीं ६०-७० वर्षे चाललेच आहेत. जनतला सुधारणातत्त्वे पटावीं म्हणून अनेक मार्गांनीं यत्न करण्यांत आले. शास्त्राचे आधार दाखविले. धर्माध्यक्षांची सहानुभूति मिळविण्याचे प्रयत्न झाले. सद्दा घेऊन मंडळीला वचनबद्ध करण्याचे प्रयत्न झाले. सुधारणे-करितां कायदा मागण्याचा कल्पना तर लोकांस पसंत पडच ना ! सुधारकांनी आपली निरळी जात करावी म्हटलें, तर तीही कल्पना महाराष्ट्रांतील मुख्य सुधारकांना पसंत पडेना ! मग करा काय ? तर ज्याला जी सुधारणा इष्ट व पसंत वाटेल ती स्वतःच्या बाबतींत बेलाशक अमलांत आणावयाची ! कोणी दुसरा येऊन मिळाला तरी वाहवा, नाहीं मिळाला तरी वाहवा ! हाच धोपट मार्ग कित्येकांस चांगला वाटला. आणि त्या मार्गानेच हल्लीं सुधारणेचें काम चाललें आहे. हें तत्त्व तुकोबांच्या एका अभंगांत अत्यंत सुंदर रीतीनें ग्रथित झालेलें आहे. तो अभंग मार्गे एकदा दिलेलाच आहे. तो आणखी एक वेळ देऊं:—

आपुलें स्वहित करावें पै आधीं । विचारोनि बुद्धि समाधान ॥

नये मार्गे पाहों वाट फिरोनियां । दुसरा संगिया साहाकारी ॥

आपुलिया बलें घालावी हे कास । न येणेंची आस आणिकांची ॥

याप्रमाणें डॉ० भांडारकरांचें अत्यंत परिणामकारक असें भाषण झालें.

त्याच वर्षी-१९१२ मध्ये-पुण्यास अस्पृश्य लोकांची महाराष्ट्रीय परिषद भरली होती. तिचे अध्यक्षस्थान डॉ० भांडारकरांनीच सुशोभित केले होते. त्या वेळचे त्यांचे भाषण फार सुश्राव्य असे झाले. त्यांत त्यांनी प्राचीन आर्य लोकांच्या चार वर्णांचा उल्लेख करून त्यांत मूळ रहिवाशी जे अनार्य लोक यांचा कसकसा समावेश होत गेला हे सांगितले. त्यांपैकी जे काहीं निंद्य प्रकारचे धंदे करून लागले त्यांना इतर जाति नीच मानून लागल्या. अशा अनेक जाति होत्या. त्यांपैकी काहींची नावे:-चांडाल पुक्कस, अथवा फुल्कस, निषाद, वेण, वेळुकार, श्वपच, क्षतृ, उग्र, धिग्वण, मद्रू. आणि त्यांचे याप्रमाणे धंदे होते. निषादांचा धंदा मासे मारण्याचा; मद्रू यांचा पारध करून अरण्यांतील श्वापदे मारण्याचा; पुक्कस यांचा धंदा विळांत राहाणाऱ्या प्राण्यांस मारण्याचा; धिग्वण यांचा चामड्यांचा धंदा करण्याचा होता; याप्रमाणे निरनिराळ्या जातीचे निरनिराळे धंदे होते. ते सर्व धंदे निंद्य प्रकारचे मानले गेल्यामुळे ते करणाऱ्या जातीच्या लोकांस गांवांत घेऊं नये; त्यांना गांवाबाहेर घरे बांधू द्यावीं; त्यांना उच्चवर्णीय लोकांनी प्रत्यक्ष अन्न देऊं नये, चाकरनोकरांकडून देववावे; वगैरे कल्पना निघाल्या व तदनुसार स्मृत्यादि ग्रंथांत नियम घालण्यांत आले. मार्कंडेय पुराणांत “मृतहार” किंवा “मृतहारिन्” या नांवाची एक जात सांगितली आहे. त्याचाच अपभ्रंश “मअहार” असा होऊन ती “महार” जात झाली आहे. गांवांतील मेलेल्या प्राण्यांचीं मढीं नेऊन बाहेर टाकावीं हा त्यांचा धंदा होता. परंतु एकच धंदा एका जातीला सर्व काळीं पुरतो असे थोडेच आहे ! पुढे काहीं जातीचे लोक आपला मूळ धंदा सोडून दुसरा धंदा करून लागले. आपल्याच महाराष्ट्रांत जे पूर्वी “मृतहार” होते ते पुढे खेड्यांतील वसूली करून त्याचा सरकारी खजिन्यांत भरणा करण्याचा धंदा करून लागले. काहीं काहीं खेडेगांवांतून तर महार लोकांकडे विशिष्ट प्रकारचीं कामे सोंपविण्यांत आलेलीं असून त्याबद्दल त्यांना काहीं हक्क देखील देण्यांत आले आहेत. त्यामुळे महाराष्ट्रांत महार लोकांस जनसमाजांत नियतस्थान प्राप्त झालेले आहे.

परंतु या अस्पृश्य लोकांची दारिद्र्य आणि अज्ञान यांमुळे अत्यंत शोचनीय स्थिति झाली आहे. या वर्गातील लोकांची उन्नति करण्याबाबतचे पूर्वी कोणी प्रयत्न केले नाहीत असे नाही. अशा प्रकारचे पुण्यकर्म ज्यांनी केले त्यांच्या श्रेष्ठस्थानी

गौतमबुद्ध यांना मानलें पाहिजे. त्यांनीं एकदा एका भंग्याला (झाडूवाल्याला) पावन केल्याची अत्यंत मनोरंजक व बोधपर कथा आहे. ती अशी:—

नीचे कुलम्हि जातोऽहं दळिदो अप्पभोजनो ।

हीनं कम्मं ममं आसि अहोसिं पुप्फ छडुको ॥

जिगुच्छितो मनुस्सानं परिभूतोच वंभितो ।

नीचं मनं करित्वान वंन्दिस्सं बहुकं जनम् ॥

पुढें ही पद्यांत गोष्ट न देतां सरळ मराठींतच देतो. एक झाडूवाला म्हणता:—
“ माझा नीच कुलांत जन्म झाला. मी दळिदी होतो. मला पुरेसें अन्न खाण्याला मिळत नव्हतें. माझें काम अत्यंत नीच प्रकारचें असे. मी शौचकूप झाडणारा होतो. सर्व मनुष्ये माझा तिरस्कार करीत; ते माझा विःकार करीत; मी पुष्कळ माणसांस नम्र होऊन वंदन करीत असे. कांहीं दिवसांनीं ज्ञानी अशा भिक्षुजनांनीं परिवेष्टित असे महावीर मगधदेशाच्या राजधानी शहरांत प्रवेश करतांना मी पाहिले. माझी टोपली एकीकडे ठेवून त्यांना वंदन करण्याकरितां मी पुढें झालों, तों तो महापुरुष मजवर कृपा करून उभा राहिला. मग मी बुद्ध भगवान् यांच्या चरणाला वंदन करून एका वाजूस वसलों व संन्यासदीक्षेची मी याचना केली हें ऐकतांच तो महापुरुष मला उद्देशून म्हणाला, “ हे भिक्षो, इकडे ये.” हाच माझा भिक्षुकवर्गामध्ये प्रवेशसंस्कार ! ” याचप्रमाणें गौतमबुद्धानें एका चांडाळाला देखील आपल्या भिक्षुवर्गांत सामील करून घेतला !

रामानुजाचार्यानें एका हलक्या जातींत जन्मलेल्या मनुष्यास आपला गुरु केला होता. एके दिवशीं त्याच्या पंक्तीचा लाभ घ्यावा म्हणून त्याला यानें आपल्या घरीं भोजनास बोलावलें. रामानुजाचार्याला जरा वाहेरून यावयाला वेळ लागला म्हणून कांचीपूर्ण (हें त्या गुरूचें नांव) त्यानें प्रथम जेवून घेतलें व तो चालता झाला ! रामानुजाचार्य मग येऊन पाहातो तों याची वायको पाहुणा जेवल्या ठिकाणीं सडासंमार्जन करून स्नानास गेलेली ! ! तो सर्वप्रकार पाहून रामानुजाचार्य दुःखित झाला व त्यानें त्याबद्दल आपल्या वायकोची निर्भर्त्सना केली, अशी रामानुज-चरित्रांत कथा आहे.

प्रत्यक्ष भगवंतानींच भागवतांत म्हटलें आहे कीं,—

“ भक्तिः पुनाति मत्संस्था श्रपाकानपि संभवात् । ”

तेव्हां साधुसंत या तत्त्वाप्रमाणें वागत असत यांत आश्चर्य मानण्यासारखें कांहीं

नाहीं. एकनाथस्वामींनीं श्राद्धाचें तयार झालेलें अन्न महार लोकांस प्रथम अर्पण केल्याची कथा सर्वश्रुतच आहे. परंतु या साधुसंतांच्या शिकविण्याची व वर्तनाची जनतेनें फारशी फिकीर केल्याचें मात्र दिसत नाहीं. कारण अस्पृश्य लोकांवरचा अस्पृश्यतेचा डाग अद्याप कायम आहे. पण आम्हीं प्रस्तुत थोडेसे जागे होत आहों, तर इतर आमच्या समाजांतील दोषांबरोबरच हाही दोष जरूर घालविला पाहिजे. प्रस्तुत काळीं तर या कामीं आम्ही कांहीं तरी मनापासून खटपट केल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं. त्या मागसलेल्या वर्गाकडे आजपर्यंत आम्ही दुर्लक्ष करून जी चूक केली तिचें परिमार्जन आतां केलेंच पाहिजे. नाहीं तर त्यांना जवळ ओढण्याला ख्रिस्ती मिशनरी लोक व मुसलमान मोलवी तयार आहेतच ! अर्थात् अस्पृश्यता-निवारण हा आतां हिंदु लोकांच्या दृष्टीनें दयाबुद्धीचा प्रश्न राहिला नसून तो हिंदूंच्या स्वसंरक्षणाचा झाला आहे. तरी आम्हीं या कर्तव्यांत चुकतां कामा नये.

सन १९१४ सालची तिसरी प्रांतिक सामाजिक परिषद पुण्यास उमरावतीचे सर मोरोपंत जोशी यांच्या अध्यक्षतेखालीं भरली होती. त्या वेळीं पुण्याच्या स्वागत कमिटीच्या अध्यक्षस्थानीं वयोवृद्ध डॉ० भांडारकरांची योजना झाली होती तें ठीक होतें. त्या वेळचेंही त्याचें भाषण चांगलें झालें. त्या भाषणांतील सर्व मुद्दे मागे एकदोनदां आलेले असल्यामुळे त्याचा सारांश येथें देण्याचें कारण दिसत नाहीं. या सामाजिक परिषदेतला विशेष हा होता कीं, पुण्यास फार वर्षांनीं अशा प्रकारची परिषद भरविण्याचा योग आला होता. व त्यामुळे सर्व मतांचे सुधारणाप्रिय लोक या सभेस जमलेले होते. परिषदेच्या दुसऱ्या दिवशीं सहभोजन झालें. त्या प्रसंगीं सर्व जातीचे मिळून शे दोनशें पुरुष व सुमारे पंचवीस स्त्रिया अशी मंडळी हजर होती. ज्या पुणें शहरांत सुमारे पंचवीस वर्षांपूर्वीं (एकोणिसाव्या शतकाच्या शेवटीं शेवटीं) सामाजिक बाबतींत नुसते बखेडे माजले होते व ज्या शहरांत संमतिवयाच्या कायद्याच्या वेळीं डॉ० भांडारकरांसारख्या ज्ञानवृद्ध व पूज्य गृहस्थांना देखील निंदा व अपमान सहन करावा लागला होता त्याच पुणें शहरांत सदहू सारखी सामाजिक परिषद भरावी व तदनुषंगानें सहभोजन होऊन निरनिराळ्या जातींच्या पुरुषांनीं व स्त्रियांनीं त्यांत भाग घ्यावा-हा सवें प्रकार पाहून भीष्मतुल्य वयोवृद्ध डॉ० भांडारकरांना अतिशय आनंद व्हावा व त्यांनीं आपल्या भाषणांत पुढील प्रकारचे अभिमानोद्गार काढावेत यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं. ते म्हणाले:—

“ I am almost the last of those who conducted social reform during the last generation. All have departed. Among them may be mentioned Mr. Justice Ranade, Shankarrao Pandit and Vamanrao Modak. I have been invited to begin these proceedings and have consented to do so, because this may perhaps be the last occasion on which I take part in such a public movement, and because my appearance here may be tantamount to my making over charge of the work conducted by the generation to which I belong to a new and more vigorous generation. This generation I am overjoyed to see, contains men who are determined to rise above the thralldom of Custom, to carry out, without fear, radical changes and distinctly and unmistakably advance the cause of social reform with the ultimate object of reconstituting our society on saner principles and have the way for unimpeded progress in all matters which glorify and render a nation happy. ”
 हे गुरुवर्यांवे आनंदोद्गार म्हणजे नवीन पिढींतील सुधारक मंडळाला उत्तेजनपर आशीर्वादच होत यांत शंका नाही !

कांहीं वर्षांपूर्वी मुंबईस मि. दफतरी यांच्या परिश्रमानें “ आर्यन ब्रदरहुड ” नांवाची संस्था स्थापिली जाऊन तिच्या योगानें जातिभेदांतील शल्य काढून टाकण्याचा उपक्रम करण्यांत आला होता. पण तो प्रयत्न तितक्यांतच थांबला ! सदरील संस्थेच्या विद्यमानें वरचेवर सहभोजनें होत असत व त्या वेळी सर्व सभासद-जातीचा मनांत विचार न आणतां-भाग घेत असत. त्याचा संस्थेकडून हिंदु आर्यन परिषद भरविण्याची कल्पना निघून त्याप्रमाणें एक दोन परिषदा भरल्याही होत्या. पैकीं जी दुसरी Aryan Brotherhood Conference) परिषद मुंबईस सन १९१५ मध्ये भरली होती, तिचें अध्यक्षस्थान डॉ० भांडारकरांनीं मंडित केलें होतें. परिषदेकरितां पुण्याची बरीच मंडळी गेली होती. अध्यक्ष या नात्यानें डॉ० भांडारकरांचें जें भाषण झालें तें

नेहमींसारखेंच सुविचारपरिप्लुत असें झालें. त्या भाषणांत त्यांनीं जातिभेदाच्या निरनिराळ्या कारणांचा ऊहापोह करून, पूर्वीप्रमाणें अनुलोम-प्रतिलोम विवाह प्रस्तुत आपल्या समाजांत सुरू करण्यास हरकत नाही असें आपलें मत दिलें. प्रतिलोम तर असोतच, पण अनुलोमविवाह देखील हल्लीं ब्रिटिशकोर्टाकडून वेकायदेशीर गणले जातात ही चूक आहे असें डॉक्टरसाहेबांनीं सांगितलें. व ती सरकारच्या नजरेस आणून या संबंधाचा (विवाहविषयक) कायदा प्राचीन धर्मशास्त्राच्या वळणावर न्यावयास मुळींच हरकत नाही असें आम्ही सर्वांनीं एकदिलानें सरकारला निवून सांगितलें पाहिजे, असें गुरुवर्य म्हणाले. या दिशेनें प्रयत्न करण्याचें आजकाल कोणी नामदार सभासद श्रेय घेतील काय ?

निरनिराळ्या जातींच्या स्त्रीपुरुषांमध्ये विवाह घडवून आणण्याच्या कामीं आहारविहारांच्या निमित्तेची अडचण येण्याचा संभव आहे ही गोष्ट खरी. पण ती अडचण थोडे दिवसांची असून कायमची राहाणारी नव्हे. याकरितां निरनिराळ्या जातींच्या प्रतिष्ठित घराण्यांमध्ये नेहमीं निकट प्रकारचें दळणवळण ठेवलें पाहिजे. हें सुरू झालें म्हणजे सर्व प्रतिष्ठित कुटुंबांतील साहजिकच आचारविचारांचें समीकरण बसत जाईल व मिश्रविवाहाचा मार्ग सुलभ होईल. मुख्यतः सुधारणा व्हावी अशी उत्कट इच्छा पाहिजे. व ती घडवून आणण्याकरितां जरूर लागणारी खटपट व झीज सोसण्याची तयारी पाहिजे. इतक्या गोष्टी असल्या म्हणजे सर्व कांहीं यथास्थित होईल.

यानंतर पुढें डॉ० भांडारकर हे कोणत्याच सार्वजनिक स्वरूपाच्या सामाजिक चळवळींत पडूं शकले नाहीत.

प्रकरण सतरावें.

“ बोले तैसा चाले । ”

डॉक्टर भांडारकरांचे सामाजिक सुधारणेच्या निरनिराळ्या अंगांसंबंधानें काय विचार होते व त्यांनीं आपल्या ५०-६० वर्षांच्या सार्वजनिक आयुष्यक्रमांत कोणकोणत्या महत्त्वाच्या सामाजिक चळवळीत भाग घेतला होता याचें मागील तीन प्रकरणांत निरूपण केलें. आतां त्यांचें स्वतःचें वर्तन, सामाजिक-

सुधारक या नात्यानें, कोणत्या प्रकारचें होतें याचें विवेचन करावयाचें आहे. सामाजिक सुधारणा अगर कोणतीही सुधारणा इष्ट आहे असें कितीही कळकळीनें व जोरानें प्रतिपादन केलें तरी तसें प्रतिपादन करणाराला ती सुधारणा प्रत्यक्ष अमलांत आणणें हें नेहमींच शक्य असतें असें नाहीं. वास्तविक सुधारणेची इष्टता प्रतिपादन करणें व ती अमलांत आणणें या दोन्ही गोष्टी एकाच मनुष्याच्या हातून घडल्या तर फारच उत्तम. पण व्यवहारांत असा प्रकार फार थोड्याच वेळां दृष्टीस पडतो. किंबहुना असें भाग्य फार थोड्या माणसांच्याच वांट्यास येतें, असें म्हणण्यासही हरकत नाहीं. सामाजिक वावतीच्या दृष्टीनें पाहिल्यास अशा थोड्या माणसांत डॉ० भांडारकरांची गणना होती.

पण डॉ० भांडारकरांच्या सामाजिक वर्तनाचा विचार करण्यापूर्वी त्यांचें साधारण सामाजिक सुधारणेचें धोरण काय होतें हें पाहिलें पाहिजे. तें समजलें म्हणजे त्यांच्या वर्तनाचें महत्त्व किंवा किंमत अजमावण्यास ठीक पडेल. त्यांच्या एकंदर धोरणाचा मार्ग एक दोन वेळां उल्लेख आलेलाच आहे. परंतु तो तिकडे ओझरता म्हणजे दुसऱ्या विषयाच्या अनुरोधानें आलेला आहे. सबब त्याचा इकडे स्पष्ट उल्लेख करावा हें इष्ट दिसतें. गेल्या ६०-७५ वर्षांत आपल्या महाराष्ट्रांत जे अतिउच्च प्रकारचे व फार पुढें गेलेले समाजसुधारक होऊन गेले त्यांत डॉ० भांडारकरांची गणना होती. पण त्यांच्यांत व त्यांच्या कांहीं सहकारी मंडळींत एक मोठा महत्त्वाचा फरक होता. डॉ० भांडारकरांचें नेहमीं लक्ष आमच्या प्राचीन परंपरेकडे असे. त्यांच्या कांहीं मित्रांचें तितकें नसे. त्या मित्रांना सुधारणा हवी असे. मग ती कशीही व कितीही प्रमाणांत होवो. डॉ० भांडारकरांच्या मनाची, आपली परंपरा सोडावयाची नाहीं, ही एक अट असे.

दुसरी गोष्ट. डॉ० भांडारकर हे सुधारकाग्रणी होते ही गोष्ट खरी. पण आपल्या सर्व समाजरचनेंतील एक मुख्य दोष ते पूर्ण ओळखून होते. तो दोष कोणता तर आपल्यांमधील मध्यापसारी कारणे—centrifugal tendencies—सुधारणा करण्यास कोणी प्रवृत्त झाला कीं, तो मुळापासूनच बहुधा फुटण्याचा संभव असतो. त्यामुळे सुधारणा सुरू करावयाची ती एकदम न करतां हळू हळू करणेंच इष्ट असतें ! असें केल्यानें ती समाजाशीं एकजीव व्हावयास अंमळ वेळ लागतो खरा. पण ती एकदां एकजीव झाली कीं, ती कायमची रुढ झाली म्हणून खास समजावें.

या संबंधाने डॉ० भांडारकरांनी सन १९०१ मध्ये रानडे-स्मारक सभेत जे भाषण केले त्यांत अति सुंदर रीतीने स्पष्टीकरण झालेले आहे. ते स्पष्टीकरण न्या० रानड्यांच्या वर्तनांतील रहस्य सांगतांना डॉक्टरसाहेबांनी केले आहे. त्यांतील गुरुवर्यांची विचारसरणी इतकी निर्दोष आहे की, तिच्याविरुद्ध समंजस मनुष्यास कोणताच आक्षेप घेता येणार नाही. कळकळीच्या समाजसुधारकाच्या मनाची स्थिति महाराष्ट्रापुरते पाहिल्यास-या भाषणांत जशी-थोडक्यांत पण स्पष्ट व सुंदर रीतीने-वर्णिली गेली आहे तशी इतरच क्वचित्च सांपडेल ! त्याचा सारांश इतकाच की, एका वाजूस समाजांत त्याशीं एकजीव होईल अशा रीतीने जपून सुधारणेचे कलम करण्याची धडपड व दुसऱ्या वाजूस कृति कांहींच न करतां नुसती शाब्दिक चर्पटपंजरी चालविण्याचा मोह, अशा दोन मोठ्या भयंकर खडकांमधून सुधारणेची नांव सुधारकाला लोटून न्यावयाची असे. सबब त्याची कृति केव्हां केव्हां कमकुवतपणाची ठरून त्याच्यावर टीकेचा भडिमार होण्याचा संभव नेहमी असे. याप्रमाणे टीका सहन करण्याचे प्रसंग डॉ० भांडारकरांना किंवा न्या० रानड्यांना अनेकदां आलेले होते. असो. पण वरील प्रकारे जपून व पूर्वपरंपरेकडे नजर देऊन सुधारणाशकट पुढे लोटण्याचा महाराष्ट्रांतील सुधारकाग्रणींनी प्रथमपासूनच प्रयत्न केल्यामुळे, मुंबई इलाख्यांत इतर प्रांतांच्या मानाने, समाजसुधारणेचे पाऊल गेल्या पाच शतकांत किती तरी झपाट्याने पुढे पडले आहे ! वस्तुतः वंगाल प्रांतांत सुधारणेची सुरवात महाराष्ट्रांतल्यापेक्षा पुष्कळच पूर्वी झालेली आहे. पण तिकडे पाह्यावे तो फक्त “ ब्राह्मो ” खेरीजकरून इतर लोक सामाजिक सुधारणेसंबंधाने अगदी अनास्थ आहेत ! आमच्या इकडे झालेली सुधारणा सार्वत्रिक आहे. वंगाल्यांत सुधारक म्हणजे निराळे झालेले “ ब्राह्मो. ” बाकीची जनता सुधारणेविषयी अनास्थ ! महाराष्ट्रीय सुधारक हळू हळू सुधारणा करीत आले आहेत व जनतेला आपल्याबरोबर घेऊन जात आहेत ! असो. वर सांगितलेलीं दोन तत्त्वे-पूर्वपरंपरेचे रक्षण व जातींची संख्या न वाढेल असे वागणे-लक्षांत ठेविलीं तर आम्हांस वाटते की, डॉ० भांडारकरांचे वर्तन सर्वतोपरी पहिल्या नंबरच्या सुधारकांस शोभेल असे होतें. कै० चंदावरकरांनी तर डॉक्टरसाहेबांना गेल्या शंभर वर्षांत आपल्या देशांत होऊन गेलेल्या आद्य सुधारणाग्रणींमध्ये स्थापन दिलेच आहे. त्यांच्यामते “ समाजसुधारक ” असे गौरवयुक्त ज्यांना नांव देतां येईल असे फक्त

राजा राममोहन राय, केशवचंद्र सेन, ईश्वरचंद्र विद्यासागर, विष्णुशास्त्री पंडित व डॉ० भांडारकर हेच होत. असो. याप्रमाणे पहिल्यास समाजसुधारक या नात्याने डॉ० भांडारकर यांचे स्थान अति उच्च होतें. कारण सुधारणेचीं बहुतेक सर्व तत्त्वे त्यांनीं आपल्या कुटुंबांत अमलांत आणलीं होतीं.

१. स्त्रीशिक्षण:—या बाबतींत आमच्यामते डॉ० भांडारकरांचेच एक महाराष्ट्रांत तेवढे कुटुंब आहे कीं, ज्यांत अत्युच्च प्रकारचे शिक्षण (त्यांच्याच हयातींत) तिसऱ्या पिढीपर्यंत पोचलेले आहे. त्यांच्या मुलींना तर शिक्षण मिळालेले होतेंच. परंतु त्यांच्या सात नातींपैकी चौथी एम्. ए. आहेत व तिथी बी. ए. आहेत. त्यांपैकी एका नातीने तर मॅट्रिक परीक्षेत संस्कृत भाषेत पहिला नंबर घेऊन जगन्नाथ शंकरशेटची स्कॉलरशिप मिळविली होती ! इतकेच नव्हे तर तिने एम् ए. मध्ये देखील परवां पहिला नंबर मिळवून दोन सुवर्णपदके व एक स्कॉलरशिप मिळविली !

२. बालविवाह:—खुद्द डॉ० भांडारकरांचे लग्न अकरावे वर्षी झाले होते असे त्यांनीं एक भाषणांत सांगितले होते. पण समाजसुधारणेची दीक्षा त्यांनीं घेतल्या-चासून त्यांच्या घरी तिसऱ्या पिढीपर्यंत सर्व मुलामुलींचे विवाह झाले आहेत ते मोठेपणींच झाले आहेत. यांत बिलकूल कसूर झाली नाही.

३. विधवापुनर्विवाह:—पुनर्विवाहपक्षाचे डॉ० भांडारकरांनीं पुरस्कर्तृत्व पत्करल्याचासूनच कुत्सित बुद्धीचे लोक त्यांच्या गतभर्तृका कन्येमुळे त्यांच्या संबंधाने वाटेल त्या कल्पना करूं लागले होते. परंतु खरी वस्तुस्थिति लोकांस काय माहीत ? मुख्य व्यक्तीची प्रथम कांहीं दिवसपर्यंत खुशी-मनाची तयारी-नव्हती. अर्थात् डॉ० भांडारकरांचा त्याला उपाय नव्हता. पुढे तशी तयारी आहे असे समजतां चत्यांनीं आनंदाने परवानगी दिली. व त्याप्रमाणे सन १८९१ मध्ये सौ. शांताबाईचा रा. सा. गो. वें. पाणंदीकर यांच्याशी पुनर्विवाह झाला. ही सुधारणा आपल्या कुटुंबांत घडवून आणण्यांत डॉ० भांडारकरांनीं त्या वेळच्या मानाने असामान्य प्रकारचे मनोधैर्य दाखविले यांत शंकाच नाही. व त्या-वद्दल डॉक्टरसाहेबांचे सार्वजनिक वादविवादांतील आमरण प्रतिपक्षी जे लो० टिळकत्यांनीं आपल्या ता. १२-५-९१ च्या केसरींत पुढीलप्रमाणे अभि-नंदन केले होते:—

“डॉ० रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर यांची कन्या शांताबाई हिचा पुनर्विवाह रा० सा० गोपाळराव पाणंदीकर यांच्याशी काल रोजी खंडाळा येथे झाला हे कळविण्यास आम्हांस मोठा आनंद वाटतो. शांताबाईंचे प्रथम लग्न बारावे वर्षी झाले असून पुढे लवकरच त्यांच्यावर हा प्रसंग ओढवला. त्यांच्यांतून तिची सुटका करून स्वतः डॉक्टरसाहेबांनी आपल्या मुलीस संसारसुखाच्या मार्गास लाविले हे त्यांनी लोकांस एक मोठे उत्तम उदाहरण घालून दिले असे म्हटले पाहिजे. ××× डॉक्टरसाहेबांनी आजपर्यंत पुष्कळ पुनर्विवाहाच्या प्रसंगां उपाध्येषण पतकरून पुनर्विवाहित दंपत्यास आशीर्वचने दिली आहेत. परंतु ह्या त्यांच्या वर्तनापासून सुधारणेस जितका फायदा व्हावा तितका न होतां कित्येक कुत्सित बुद्धीच्या लोकांस नाना प्रकारच्या कल्पना करण्यास अवकाश सांपडत असे. त्या सर्वांचे निरसन डॉक्टरसाहेबांनी करून आपणांस व आपल्या कुटुंबास सुखाची, शांततेची व आपल्या मताप्रमाणे वागणूक ठेवणाऱ्या लोकांस जे एकप्रकारचे समाधान असते त्या समाधानाची प्राप्ति करून दिली व आपल्या बांधवांस व मित्रांस एक उत्तम किता घालून दिला त्याबद्दल त्यांचे आम्ही अभिनंदन करतो.”

आमच्या मते हे डॉक्टरसाहेबांच्या प्रतिपक्षानेच त्यांच्या कृतीचे जे वर्णन केले आहे तितके सुंदर वर्णन करता येणे शक्य नव्हते ! पण या सुधारणेच्या योगाने डॉ० भांडारकरांनी सुधारणापक्षाचे इतके मोठे काम केले आहे की, तसे फारच थोड्यांच्या हातून झाले असेल. एक तर त्यांच्या धर्मगुरूंनी त्या वेळी जो डॉ० भांडारकरांवर बहिष्कार घातला तो अखेरपर्यंत कायम होता ! डॉक्टरसाहेबांनी त्या धर्मगुरूंच्या माहितीकरितां आपल्या कृतीच्या समर्थनार्थ अनेक श्रुतिस्मृतींचे आधार दाखविले. पण त्यांचा कांहीं एक उपयोग झाला नाही. व बहिष्कार पडावयाचा तो पडलाच ! असो. दुसरी गोष्ट. डॉ० भांडारकरांनी सद्वर्तमाने जी मोठी सुधारणा घडवून आणली ती सर्व आपल्या कुटुंबांतील माणसांच्या संमतीनेच घडवून आणली. ती गोष्ट ज्यांना पसंत नसेल त्यांना त्यांच्या इच्छेप्रमाणे वागण्यास पूर्ण मोकळीक होती. पण तिच्याविरुद्ध कोणीच नव्हते. धर्मगुरूंचा बहिष्कार होता, ही गोष्ट खरी. परंतु सर्व समाजाचे व डॉक्टरसाहेबांचे संबंध अखेरपर्यंत पूर्वीप्रमाणेच चालू राहिले होते. डॉ० भांडारकरांच्या कुटुंबांत शरीरसंबंध घडून आले आहेत ते बहुतकरून दळवी, पाटकर, शिरगांवकर वगैरे घराण्याशी ! यांपैकीं बहुतेक सर्व घराणीं जुन्या चालीचीं होती व आहेत. व त्यांचे संबंध

सारस्वत ब्राह्मण जातींतील इतर अनेक कुटुंबांशीं झालेले आहेत व होत आहेत. म्हणजे सदहू सुधारणेचे परिणाम किती दूरवर पोचलेले आहेत हे वाचकांच्या सहज लक्षांत येईल. याप्रमाणें ही सुधारणा लोकांच्या कशी अंगवळणीं पडत चालली आहे हे पाहा. हल्लींच रा० सा० गोपाळराव पाणंदीकर यांचे चिरंजीव प्रोफेसर सत्याश्रयपंत पाणंदीकर यांचा रा० शांतारामपंत सबनीस, सॉलिसिटर, यांच्या मुलीशीं विवाह झालेला प्रसिद्ध आहे. तात्पर्य, ही सुधारणा सारस्वत ब्राह्मण जातीशीं आतां एकजीव झाली आहे, असें म्हणण्यास मुळींच हरकत नाही. म्हणजे त्या महत्त्वाच्या सुधारणेसंबंधानें डॉ० भांडारकरांनीं सारस्वत ब्राह्मण जातींत केवढी महत्त्वाची क्रांति घडवून आणली आहे हे सहज लक्षांत येईल. या सगळ्याचें कारण खुद्द डॉ० भांडारकरांची खरीखुरी अत्यंत उच्च प्रकारची योग्यता ! त्यांची पहिल्या नंबरची विद्वत्ता तर जगद्विख्यातच होती. पण त्यांची अतुल धर्मश्रद्धा, त्यांचें उत्तम शील व त्यांचें साधुतुल्य निर्मल खाजगी वर्तन या कारणसमुच्चयामुळे जी ही सदहू प्रकारची सारस्वत ब्राह्मणांसारख्या उच्च व प्रतिष्ठित जातींत क्रांति एकट्या डॉ० भांडारकरांच्या हातून एका पिढीच्या आंत घडून आली तशी क्रांति प्रतिष्ठित समाजांत तितक्या अल्पकालांत घडून येण्यास कमीतकमी पांच चार व्यक्तींचे श्रम तरी खचित् लागले असते असें म्हटल्यास अतिशयोक्ति होणार नाही. याचा अर्थ असा स्पष्ट होतो कीं, इतर लोक जसे सामान्यतः कमीअधिक प्रमाणांत परिस्थितीचे दास—creatures of circumstances—असतात, तसे डॉ० भांडारकर हे नव्हते. डॉक्टरसाहेबांनीं आपल्या केवळ शीलाच्या जोरावर परिस्थितीलाच वाटेला तशी वांकवून आपल्या योजनेला अनुकूल करून घेतली असें म्हटल्यास यत्किंचित् तरी अतिशयोक्ति होईल काय ? सदहू प्रकारची सुधारणा म्हणजे अशी आहे कीं, तिच्यामुळे कोणतीही जात—मग ती कितीही सुशिक्षित अगर प्रतिष्ठित असो—सहसा दुभंगल्याशिवाय राहावयाची नाही. पण डॉ० भांडारकरांच्या कृतीचें महत्त्व हेंच कीं, त्यांनीं तशा प्रकारची आपत्ति, आपल्या जातीवर न आणतां पूर्वोक्त प्रकारची समाजांत क्रांति घडवून आणली !

४. वरील एकच सुधारणा खरोखर एका थोर व्यक्तीच्या संबंध जन्माला पुरली असती ! परंतु डॉ० भांडारकरांनीं इतर सुधारणा आपल्या कुटुंबांत केल्याच आहेत. स्त्री-शिक्षणाचा व बालविवाहाचा मार्ग उल्लेख आलाच आहे. पण जाति-भेदाची प्रखरता कमी करण्याच्या बाबतींतही त्यांनीं उपक्रम केलाच होता.

प्रार्थनासमाजांत तर सहभोजन आरंभापासून चालू आहेच. परंतु डॉ० भांडारकरांच्या घरी कोणीही पाहुणे किंवा मित्र आल्यास कोणत्याही प्रसंगी पंक्तिप्रपंच केला जात नसे. सर्वांनाच—मग ते कोणत्याही जातीचे असोत!—डॉक्टरसाहेबांच्या पंक्तीचा लाभ मिळत असे. तात्पर्य, ज्याचा जसा संबंध येईल त्याच्याशी—त्याची जात किंवा धर्म मनांत न आणतां—तसे सहानुभूतीचे वर्तन ते ठेवीत असत. डॉक्टरसाहेबांनी सारस्वत ब्राह्मणांशिवाय इतर जातींतील कुलीन घराण्याशीं बेटिव्यवहार केला नाही असाही एक कित्येकांचा आक्षेप असे. पण तोही अलीकडे लटका पडला होता. डॉ० भांडारकरांच्या एका सुशिक्षित नातीचा बंगाल प्रांतांतील एका सारस्वतेतर अशा सुशिक्षित गृहस्थाशीं थोड्याच वर्षांपूर्वी विवाह झाल्याचे प्रसिद्ध आहे. हा संबंध झालेला गुरुवरीना माहीत होता व तो त्यांच्या हयातींतच घडून आला होता !

५. अस्पृश्य मानलेल्या जातीशीं डॉ० भांडारकर यांची सहानुभूति व न्याय-बुद्धिमूलक वर्तन मूळपासूनच होतें. अस्पृश्य लोकांच्या मुलांकरितां प्रार्थना-समाजानें सुमारे साठ वर्षांपूर्वी मुंबईस शाळा स्थापन केल्याचे मार्गे सांगितलेच आहे. पण डॉक्टरसाहेबांची असल्या कामीं सहानुभूति वरपांगीं नसावयाची ! परवां डॉ० भांडारकरांच्या स्मशानयात्रेकरितां ओंकारेश्वरावर जमलेल्या प्रचंड लोकसमुदायापुढें बोलवतांना रा. गोपाळराव देवधर यांनीं सांगितल्याप्रमाणें डॉक्टरसाहेब हे एक—“neglected causes—” (मार्गे पडलेल्या कार्यांचे) मोठे आश्रयदाते होते. हिंदु लोकांत सामान्यतः विधवा बायका, मागसलेल्या जाति किंवा अस्पृश्य जाति, यांच्यासंबंधानें परवां परवांपर्यंत मुळीं सहानुभूति व कळकळ ही कमीच दिसून येत होती. परंतु असल्या (लोकांनीं उपेक्षणीय मानलेल्या) कार्याकरितां डॉ० भांडारकर हे हटकून—“neglected causes—ही त्यांचीच शब्दयोजना असे !—आनंदानें मूळपासूनच कळकळ बाळगीत असत व मदत करीत असत. सन १९१२ मध्ये पुण्यास भरलेल्या अस्पृश्य वर्गाच्या परिषदेचें अध्यक्षस्थान तर त्यांनीं स्वीकारलें होतेंच ! परंतु सुमारे ३०—३५ वर्षांपूर्वी—म्हणजे जेव्हां अस्पृश्य लोकांची चळवळ बहुधा जन्मलीही नव्हती अशा वेळीं !—डॉ० भांडारकर यांनीं एका महार जातीच्या हरदासबोवांना मानानें आपल्या संगमाश्रम बंगल्यावर बोलावून त्यांचें कीर्तन करविलें होतें. ही गोष्ट त्या कीर्तनास हजर असलेल्या एका वृद्ध गृहस्थांनींच थोड्या दिवसांपूर्वी आम्हांस सांगितली.

असा खरा प्रकार असून थोड्या दिवसांपूर्वी कॅप्टन् स्टॉन नांवाच्या युरोपीयन गृहस्थांनीं वर्तमानपत्रांतून “डॉ० भांडारकरांनीं पुण्याच्या भोकरवाडी येथील अस्पृश्यवर्गाच्या संस्थेला कांहींच मदत केली नाही” अशा अर्थाची जी टीका केली होती ती केवळ अज्ञानमूलक असून निराधार होती. लागलीच रा.वि. रा. शिंदे यांनीं “डॉक्टरसाहेब हे सदरील संस्थेला कैक वर्षेपर्यंत सारखे वार्षिक वर्गणी देत होते” ही गोष्ट प्रसिद्ध करून स्टॉनसाहेबांनीं केलेली टीका चुकीची होती हें सिद्ध केले तें ठीकच झालें ! तात्पर्य, “neglected causes” म्हणजे सहानुभूतीला व आश्रयाला पात्र अशी चळवळ अगर संस्था एक वेळ डॉ० भांडारकरांच्या नजरेस आणली गेली, म्हणजे त्यांच्याकडून त्या कामीं रास्त ती यथाशक्ति मदत झाली नाही असें सहसा केव्हांही घडलें नाही !

६. परदेशगमन. अलीकडे अलीकडे युरोपचा अथवा अमेरिकेचा प्रवास करणारी मंडळी बरीच पुढें येत आहे. तेव्हां वरीलसारख्या प्रश्नाची हल्लीं महती राहिली नाही. परंतु सुमारे ३०-४० वर्षांपूर्वी त्यासंबंधानें कांहीं कांहीं जातींत खळबळ उडून नुसतीं रणें माजलीं होती. अशा वेळीं म्हणजे सन १८८६ मध्ये डॉ० भांडारकर यांनीं युरोपखंडांतील विहण्ना येथील प्राच्यभाषापरिषदेच्या वेळीं तिकडे बराच प्रवास केला होता. परत आल्यावर त्यांनीं प्रायश्चित्त घेतलें नाहीं, ही गोष्ट न सांगतां देखील वाचकांस सहज समजण्यासारखी आहे. पुढें त्यांचे चिरंजीव डॉ० प्रभाकरपंत विलायतेला गेले होते. त्या वेळीं देखील सर्व प्रकार सदहूंप्रमाणेंच !

याशिवाय डॉ० भांडारकरांचे कांहीं कांहीं कायदे किंवा कांहीं तत्त्वे ठरलेलीं असत. त्या तत्त्वांप्रमाणें त्यांचें आमरण वर्तन असे. त्यांत त्यांच्याकडून कधीं कसूर झाली नाही. उदाहरणार्थ, सर्व जातींच्या अगर धर्मांच्या लोकांशीं बंधुत्वाच्या नात्यानें वागण्याचें त्यांचें—प्रार्थनासमाजाचें—तत्त्व असल्यामुळे विशिष्ट जातिविषयक चळवळीला किंवा संस्थेला ते कधीं उत्तेजन देत नसत. जातिभेद मोडावयाचा तर प्रथम एका जातींतील पोटभेदाचें एकीकरण करण्यास मुळींच हरकत नाही असें अनेकदां त्यांनीं प्रतिपादन केलेलें असल्यामुळे संयुक्त सारस्वत ब्राह्मण परिषदेच्या वेळीं त्यांनीं एक दोनदां सहानुभूतीच्या तारा पाठविल्या होत्या तें ठीक होतें. परंतु पुण्यास “सारस्वत सोशल युनियन” (Saraswat Social Union)

नांवाची सारस्वत ब्राह्मणांनीं चालविलेली संस्था आज सुमारे वीस वर्षे अस्तित्वांत आहे. ती स्थापन झाली त्या वेळीं तिचे सन्माननीय अध्यक्ष होण्याविषयी डॉ० भांडारकर यांना विनंति करण्यांत आली होती. पण त्यांनीं ती विनंति नाकारली. त्याचप्रमाणें पुण्यास आणखी एकदा सारस्वत ब्राह्मण जातीच्या एका मोठ्या गृहस्थांस पानसुपारी करण्याची कल्पना कांहीं वर्षांपूर्वी निघाली. त्या वेळीं अध्यक्षस्थान स्वीकारण्याविषयी डॉक्टरसाहेबांना विनंति करण्यांत आली होती. पण त्याही वेळीं त्यांनीं साफ “नाहीं” म्हणून सांगितलें !

डॉ० भांडारकरांना आपल्या आर्यपूर्वजांचा व त्यांच्या प्राचीन संस्कृतीचा पूर्ण अभिमान होता हें मागे अनेकदां सांगितलेंच आहे. ती आपली प्राचीन परंपरा राखण्याच्या कामीं जुने वैदिक, जुने शास्त्री वगैरे या वर्गांचें महत्त्व जास्त आहे असें त्यांचें मत असे. त्यांचा “The Veda in India” या विषयावरील निबंध प्रसिद्धच आहे. हा डॉक्टरसाहेबांचा आपल्या प्राचीन संस्कृतीबद्दलचा अभिमान व आदर केवळ वरपांगी नसून अंतःकरणपूर्वक वाटणारा असा होता. त्यामुळे त्यांच्याकडे कोणीही वैदिक, शास्त्री, पंडित, हरदास, पुराणीक वगैरे गेल्यास त्यांना मदत व उत्तेजन मिळाल्याशिवाय राहात नसे. याबद्दलचे डॉक्टरसाहेबांचे कांहीं नियम ठरलेले होते. आणि त्याप्रमाणें त्यांचे कारकून वागत असत. वास्तविक गुरुवर्य म्हणजे एक सुधारकांचे अग्रणी होते. व त्यामुळे जुन्या गोष्टींबद्दल त्यांना इतका अभिमान किंवा कळकळ वाटावी याबद्दल कित्येकांस संकटदर्शनीं आश्चर्य वाटेल ! परंतु समाजांत नवी सुधारणा करण्याच्या कामीं जेवढी डॉ० भांडारकरांना उत्सुकता वाटे तेवढीच आपल्या प्राचीन संस्कृतींतील चांगला भाग राखण्याबद्दलही वाटत असे ! त्यामुळे प्राचीन संस्कृति राखण्याच्या कामीं ज्या वर्गाचा—शास्त्री, हरदास, पुराणीक वगैरेचा—उपयोग होतो त्यांना जरूर व शक्य तेवढें उत्तेजन व मदत केली पाहिजे असा त्यांचा नियम असे. फार काय, पण पुण्यास कसब्यांतील गणपतीच्या देवळांत नंदादीप ठेवण्याबद्दल म्हणून एका ब्राह्मणास जें त्यांनीं एकदा लहानसें वर्षासन सुरू केलें होतें तें शेवटपर्यंत चालू होतें !! शिवाय डॉक्टरसाहेब प्रथम प्रथम चैत्रमासांत कांहीं वैदिक ब्राह्मणांस बोलावून आपल्या घरीं वसंतपूजा, मंत्रजागर वगैरे करीत असत. परंतु पुढें त्यांच्या कुटुंबांत पुनर्विवाह झाल्यानंतर वैदिक ब्राह्मण येईनातसे झाले, तेव्हां तो

प्रकार बंद झाला ! तात्पर्य, सुधारणा करण्याच्या कामांत तर त्यांचा पाय पुढे असेच. परंतु आपली पूर्वसंस्कृति, पूर्वपरंपरा राखण्याच्या कामीं देखील ते किती दक्ष असत हे सदरील हकीकतीवरून लक्षांत ठेवण्यासारखे आहे. एकंदरीत डॉ० भांडारकर हे कालिदासाच्या पुराणमित्येव न साधुसर्वम् । या उक्तीप्रमाणे तंतोतंत वागण्याचा प्रयत्न करीत असत यांत शंका नाही.

मि. के. नटराजन् “इंडियन सोशल रिफॉर्मर” पत्राचे संपादक यांनी आपल्या एका लेखांत डॉ० भांडारकरांना त्यांच्या सामाजिक-धार्मिक क्षेत्रांतील कामगिरी-बद्दल लूथरची उपमा दिली आहे. व न्या० रानड्यांना इरेस्मसची उपमा दिली आहे. ती अगदीं यथार्थ आहे. रानड्यांची प्रवृत्ति बहुधा तडजोडीकडे असे. त्यांना इरेस्मसची उपमाच शोभते. डॉक्टरसाहेबांची मनोरचना ही जरी लूथरच्या सारखीच होती, तरी पण त्यांत पुन्हां एक फरक होता. लूथरची देखील धार्मिक बाबतींत केव्हां केव्हां तडजोडीकडे प्रवृत्ति होई. पण डॉ० भांडारकर हे सामाजिक किंवा धार्मिक बाबतींत तडजोडीला केव्हांही तयार नसत. सामाजिक बाबतींत तडजोड कसली ? असे ते स्पष्ट विचारीत असत. त्यामुळे त्यांचीं तत्त्वे एकदा ठरलीं कीं, मग त्यांपासून कोणत्याही कारणाने अणुभरही ढळावयाचे नाही, असा त्यांचा निर्धार असे. याचा अर्थ असा नव्हे कीं, त्यांना गतकालाबद्दल आदर नसे. उलट न्या० रानड्यांच्या निरूपणांतून जर केव्हां केव्हां बायबलांतले दाखले येत असत, तर डॉ० भांडारकरांच्या प्रवचनांतून दाखले नेहमींच गीता, उपनिषदे व साधुसंतांचे ग्रंथ यांमधून घेतलेले असावयाचे ! त्याचप्रमाणे लोकसमाजांत अगर घरीं डॉ० भांडारकरांची रहाणी अगर वर्तनक्रम हा अगदीं जुन्या पद्धतीचा असे. पण त्यांच्या तत्त्वांचा संबंध आला म्हणजे मात्र त्यांनी आपल्या सदसद्विवेक-बुद्धीप्रमाणे वागण्यास केव्हांही कमी केले नाही. मग पुराणमतवादी लोक कांहींही म्हणोत ! असो. डॉ० भांडारकर यांचा मुख्य भर सामाजिक-धार्मिक बाबींवर असे. न्या० रानड्यांचा भर राजकीय बाबींवर असे. या दृष्टीने पाहिले म्हणजे डॉ० भांडारकर आणि न्या० रानडे हे एकमेकांचे पूरक होते असे म्हणण्यास मुळींच हरकत वाटत नाही. त्यांपैकी एका व्यक्तींत जी उणीव होती ती दुसरीमध्ये भरून निघालेली होती. त्यामुळे मुंबई इलाख्यांतील गेल्या सुमारे पन्नास साठ वर्षांच्या सार्वजनिक-राजकीय व सामाजिक-चळवळीला जो एक प्रकारचा

प्रतिष्ठितपणा व समधातपणा आला होता त्याचें बरेंचसें श्रेय वरील दोन महा-
पुरुषांच्या परिश्रमांना दिलें पाहिजे, असें जें मि. के. नटराजन् यांनीं म्हटलें आहे
तें अगदीं सत्य आहे.

प्रकरण अठरावें.

(धर्मकार्य)

“ धर्मान् प्रवदितव्यम् । ”

एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यास हिंदुस्थान देशांत जें एक प्रकारचें नवीन
मन्यंतर सुरू झालें, त्याच्या योगानें सर्व दिशांनीं लोकांत कसकशी विचार-
क्रांति होण्यास सुरवात झाली याचें मागील एका प्रकरणांत विवेचन केलेंच आहे.
तोच प्रकार धर्माच्या बाबतींतही दिसून आला. मनुष्य निर्द्वैतून जागा झाला म्हणजे
तो प्रथम सभोंवार पाहूं लागतो. व त्याची मग सहज सभोंवतालच्या गोष्टीकडे
नजर जाते. नंतर खरा वस्तुस्थिति काय आहे, तिच्यांत गुणदोष काय आहेत
वगैरे संबंधाचे त्याच्या डोक्यांत विचार येऊं लागतात, व गुणांची वाढ व दोषांचें
दूरीकरण कोणत्या उपायांनीं होईल याचा तो विचार करूं लागतो. हाच प्रकार
गेल्या शतकांत नवीन शिक्षण घेऊन तयार झालेल्या मंडळींसंबंधानें झाला. आपली
समाजव्यवस्था नीट आहे काय ? आपण धर्म म्हणून जो आचरीत असतो तो
शुद्ध व सुसंबद्ध आहे काय ? असे विचार त्या सुशिक्षित लोकांच्या मनांत येऊं
लागले. आपल्या सामाजिक स्थितीचें निरीक्षण करून ती सुधारण्याकरितां
त्यांनीं निरनिराळ्या प्रकारची कसकशी उपाययोजना केली याचें मागील कांहीं
प्रकरणांत निरूपण केलेंच आहे. धर्माच्या बाबतींतही असेंच. वस्तुतः आपल्या
प्राचीन आर्यधर्माचें स्वरूप कितीतरी शुद्ध होतें ? परंतु कालांतरानें आपल्या
लोकांच्या धर्मसमजुतींत फरक होऊन त्या मूल धर्माचें हल्लींच्या स्वरूपांत परि-
वर्तन झालें आहे. तेव्हां त्यांत सुधारणा करतां येणें शक्य आहे काय ? आपल्या
प्राचीन उदात्त कल्पनांचें पुनरुज्जीवन होऊन परिस्थितीच्या दृष्टीनें धर्माला पूर्वी-
चेंच शुद्ध स्वरूप प्राप्त होईल काय ? वगैरे विचार आपल्या सुशिक्षित लोकांचे
सुरू झाले.

त्या वेळीं आपल्या देशाच्या राजकीय स्थितीविषयी त्या सुशिक्षित लोकांच्या मनांत विचार येण्याला अवकाशच नव्हता. पेशवाई अगर मोगलाई जाऊन इंग्रज लोकांची सुव्यवस्थित राजसत्ता सुरू झाल्यामुळे आपल्या देशाचे स्वातंत्र्य नष्ट झाले ही भावनाच तत्कालीन ब्रिटिश अंमलदारांच्या सहानुभूतिपूर्ण व्यवस्थेमुळे लोकांत उत्पन्न होणे कांहीं कालपर्यंत संभवनीय नव्हते. अर्थात् सुशिक्षित लोकांचे आपल्या सामाजिक व धार्मिक दुःस्थितीकडे लक्ष वळले व ते ती स्थिति सुधारण्याच्या प्रयत्नास लागले.

पण ही सुधारणेची लाट उत्तरेकडूनच आली असे म्हणण्यासही हरकत नाही. हिंदु लोकांच्या धर्माचे स्वरूप, प्रांतभेदाप्रमाणे जरी कित्येक ठिकाणी भिन्न प्रकारचे असले तरी, एकंदरीत सर्व देशभर एकच सामान्य प्रकारचे होते. अर्थात् बंगालच्या बाजूस देखील जनसमाज गेल्या शतकाच्या सुरवातीस अत्यंत अज्ञानमूलक धार्मिक कल्पनांनीं बद्ध झालेला असल्यामुळे हिंदुधर्मास तिकडेही अतिशय वाईट स्वरूप प्राप्त झाले होते. ही गोष्ट त्या वेळचा त्या प्रांतांतील जो प्रसिद्ध पुरुष राजा राममोहन राय याच्या दृष्टीस पडतांच ती स्थिति सुधारण्याबद्दलचे विचार त्याच्या मनांत येऊ लागले. त्याच्या लक्षांत हे येऊन चुकले की, जनतेच्या धर्मसमजुतींत जे अनिष्ट प्रकार शिरून हिंदुधर्मास अनिष्ट स्वरूप प्राप्त झाले आहे त्यांत सुधारणा होऊन तो उपनिषत्कालच्या उन्नत व शुद्ध स्वरूपाचा पुन्हा झाला पाहिजे. जातिबंधनांस एकप्रकारचा कृत्रिमपणा प्राप्त होऊन लोकसमाजांत जे विषमतेचे बीज रुजले गेले आहे ते नष्ट होऊन सर्वत्र बंधुत्वाची भावना उत्पन्न झाली पाहिजे. निकृष्ट जातीचे जे लोक त्यांच्याबद्दल जी आजपर्यंत आपल्याकडून आबाळ झाली आहे तो प्रकार बदलून त्यांच्या सुधारणेचे प्रयत्न झाले पाहिजेत; स्त्रियांच्या संबंधांत सर्ती, बालविवाह, अनेकपत्नीकत्व वगैरे जे केवळ अन्यायमूलक प्रकार शिरून त्यांची योग्यता जी इतकी कमी मानण्यांत येते तो प्रकार वंद होऊन त्या, प्राचीन कळच्या गार्गी, मैत्रेयी, लोपामुद्रा यांच्या योग्यतेला पोचतील असे उपाय योजले पाहिजेत. अशा प्रकारचे विचार मनांत येऊ लागतांच राजा राममोहन हा आपल्या उपाययोजनेस लागला. मूळ प्रथम लोकांच्या धर्मसमजुती बदलल्या पाहिजेत. त्याकरितां त्याने सन १८१४ मध्ये “ब्राह्मसभा” या नांवाची सभा प्रथम स्थापन केली. व त्या मार्गाने जमलेल्या लोकांस उपनिषदादि ग्रंथांचे विवरण करण्याची त्याने सुरवात केली. पण पुढे

लोकांची अजून तयारी नाही असे आढळून येतांच त्याला ती “ब्राह्मसभा” सुमारे पांच वर्षांनी बंद करावी लागली. मग राममोहन याने बादरायणप्रणीत ब्रह्मसूत्र व उपनिषदे यांचे उत्तम परिशीलन करून त्यांची बंगाली भाषेत भाषांतर केली. या प्रमाणे कांहीं वर्षे लोटतांच मग त्याने सन १८२८ मध्ये “ब्राह्मसमाज” स्थापन केला. व समाजांत जमलेल्या मंडळीला गीता, उपनिषदे वगैरे ग्रंथांच्या आधाराने उपदेश करण्याचा व प्रार्थना करण्याचा त्याने उपक्रम केला. या सर्व प्रकारांत त्याचा हेतु इतकाच की, सामान्य लोकांचे धर्मसंबंधी असलेले अज्ञानमूलक ग्रह दूर व्हावे व त्यांची उपनिषत्कालच्या धर्मविचारांकडे प्रवृत्ति व्हावी. असो. पुढे मग टागोर घराण्यांतील मंडळींचे राजा राममोहनला सहाय्य होऊं लागले. त्याचप्रमाणे सन १८५७ च्या सुमारास केशवचंद्र सेन हे ब्राह्मसमाजांत येऊन सामील होतांच त्या नवीन धर्माचा झपाट्याने प्रसार होऊं लागला. केशवचंद्र सेन हे उत्तम वक्ते होते. व त्यांनी देशभर संचार करून जिकडे तिकडे व्याख्यानांची व भाषणांची झोड उडवितांच दुसऱ्या पुष्कळ शहरांत समाज स्थापन झाले. केशवचंद्र सेन हे जेव्हां सन १८६४ मध्ये मुंबईस आले त्या वेळी तिकडील लोकांवर त्यांच्या व्याख्यानांचा फारसा परिणाम झाला नाही. पण पुढे ते जेव्हां फिरून आणखी सन १८६७ साली मुंबईस आले तेव्हां त्यांच्या वक्तृत्वाचा लोकांच्या मनावर चांगला परिणाम झाला व त्याच साली मुंबईच्या प्रार्थनासमाजाची स्थापना झाली.

त्याच्याही पूर्वी मुंबईस सामाजिक-धार्मिक बाबतींतील चळवळ थोडीबहुत चालू होतीच. त्या चळवळीचे मुख्य पुरस्कर्ते रा० व० दादोबा पांडुरंग हे होते. त्यांच्या नेतृत्वाखाली मुंबईस सन १८४० मध्ये एक “परमहंससभा” या नांवाची संस्था स्थापन झाली असून जातिभेद मोडण्याचा तिचा मुख्य हेतु होता. संस्थेचे सभासद मधून मधून प्रार्थनाही करीत असत. परंतु त्या संस्थेचे सर्व व्यवहार पुस रीतीने चालत असल्यामुळे तिच्या खटपटीचा जनतेवर मुळीच परिणाम झाला नाही. व अखेर ती सन १८६० च्या सुमारास बंद करावी लागली. तथापि कांहीं आस्थेवाईक सभासदांच्याने कांहीं तरी उपयुक्त काम केल्यावांचून स्वस्थ राहावेना. कै० सर नारायण चंदावरकर म्हणतात (Vide Chandavarkar's Speeches & writings p. 402.) की, अशा कांहीं मंडळींनी एके ठिकाणी जमून एक संस्था स्थापन करण्याचा निश्चय केला व त्याप्रमाणे सन १८६७ च्या

मार्चमध्ये मुंबईच्या प्रार्थनासमाजाची स्थापना झाली. ह्यांत मुख्य अंग डॉ० आत्माराम पांडुरंग, शांताराम नागायण, महादेव नारायण शिरगांवकर, मोरोबा विनोबा, बाल मंगेश वागळे, भास्कर हरि भागवत, मामा परमानंद, सर्वोत्तम सखाराम सानकर, विश्वनाथ गोविंद चोळकर, वासुदेव बाबाजी नवरंगे इत्यादि गृहस्थांचे होते. जमलेल्या मंडळींचा उद्देश प्रथम असा होता कीं, जाति-भेद, बालविवाह, विधवापुनर्विवाह, स्त्रीशिक्षण इत्यादि विषय हातीं घेऊन त्या संबंधानें लोकजागृति करावी. परंतु एवढ्यानेच कित्येक मंडळींचें समाधान झालें नाहीं. म्हणून त्यांच्या कित्येक सभा होऊन पूर्ण विचारांतीं असें ठरलें कीं, “ ऐहिक कल्याणावर विशेष दृष्टि ठेवून हीं कार्ये हातीं घेण्यापेक्षां मनुष्याचें ह्या जन्मीं मुख्य कर्तव्य जें परमार्थसाधन त्याकडे विशेष दृष्टि ठेवली पाहिजे.” याप्रमाणें पक्कें ठरून मग प्रार्थनासमाजाची स्थापना झाली. समाज स्थापन झाला तेव्हां डॉ. भांडारकर हे रत्नागिरीस होते. ते सन १८६९ सालीं सभासद झाले. त्याचप्रमाणें न्या० रानडे हे देखील नंतरच सभासद झाले.

समाज स्थापन झाला तेव्हां त्याचीं तत्त्वे, उद्देश वगैरे हीं ठरलींच होती. परंतु कोणत्याही संस्थेच्या तत्त्वांसंबंधानें वगैरे प्रथम प्रथम कांहीं अनिश्चितपणा राहातच असतो. तसेंच प्रार्थनासमाजासंबंधानेंही झालें. पुढें डॉ० भांडारकर मुंबईस आल्यावर मंडळीस वाटूं लागलें कीं, तत्त्वांसंबंधांत वगैरे त्रितका निश्चितपणा असेल तितका ज्वांगला. त्याप्रमाणें सहासात मंडळींनीं समाजांत मिळून तत्संबंधानें बरेच दिवसपर्यंत खल केला, बरोबर सहा तत्त्वे जुळविलीं व त्यांची शब्दयोजना बरोबर ठरवून त्यांना व्यवस्थित स्वरूप दिलें. यापैकीं बहुतेक कामाचा बोजा डॉ० भांडारकरांवरच पडला होता व तो त्यांनीं आनंदानें पतकरून आपलें कर्तव्य केलें. या तत्त्वनिर्णयाच्या कामांत-प्रत्येक शब्दाची छाननी करून तत्त्व ठरविण्याच्या कामांत-डॉ० भांडारकरांसारखे चिकित्सक बुद्धीचे व व्याकरणशास्त्रज्ञ पडल्याचा परिणाम असा झाला कीं, सन १८७३ मध्ये समाजाचीं जीं तत्त्वे-ज्या शब्दांत-ठरलीं त्यांसंबंधानें या पन्नास-साठ वर्षांत केव्हांही संशय किंवा वाद उत्पन्न झाला नाहीं ! असो. समाजाचीं अशीं सहा तत्त्वे आहेत व तदनुसार सभासदांनीं आपलीं सर्व प्रापंचिक कामे करावीं हाच समाजाचा उद्देश आहे. त्याचप्रमाणें सभासदाला “ मी ह्या तत्त्वांप्रमाणें वागेन” अशी प्रतिज्ञा करावी लागते. सदरहू सहा तत्त्वे अगदीं संक्षिप्त स्वरूपांत सांगावयाचीं म्हणजे तीं अशीं:--

(१) सकल सृष्टि निर्माण करणारा असा एकच देव असून तो आनंदमय व प्रेमस्वरूप असा आहे.

(२) त्याची उपासना केल्यानेच इहामुत्र कल्याण प्राप्त होतें.

(३) त्या देवाची अनन्य भक्ति करून त्याची मानसिक पूजा करावी व त्याला प्रिय अशींच कृत्ये करावीं.

(४) मूर्तिपूजा करणे हा त्या देवाच्या आराधनेचा खरा मार्ग नव्हे.

(५) देव सावयव अवतार घेत नाही व कोणताही उपलब्ध ग्रंथ ईश्वर-प्रणीत आहे असे म्हणतां येत नाहीं.

(६) सर्व मनुष्ये परमेश्वराचीं लेकरें आहेत. त्यांच्याशीं बंधुत्वाच्या नात्यानें वागावें हेंच देवाला प्रिय आहे.

सदृष्ट सर्व तत्त्वे आपल्या प्राचीन आर्यधर्माचींच बहुतेक मूलभूत तत्त्वे असल्यामुळे त्यांत आक्षेप घेण्यासारखे कांहींच दिसत नाहीं. कारण,

“ द्यावाभूमी जनयन् देव एकः; ” । “ विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतो मुखो० ” हीं श्रुतिवचनें अगर,

“ अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते । ; ”

“ तमेव शरणं गच्छ सर्वभावे न भारत । ; ”

“ अनन्याश्रितयन्तो मां । ; ” “ अनन्यचेताः सततं; ”

“ मत्कर्मकृत् मत्परमो मद्भक्तः संगवर्जितः । ; ”

“ येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः । ; ”

“ समः सर्वेषु भूतेषु० ”

हीं उपनिषदांतील व गीतेंतील वचनेंच बहुतेक मराठी भाषेत वरील तत्त्वांच्या रूपाने आणली आहेत असें म्हणण्यास हरकत नाही. इतकेंच नव्हे तर तीं तत्त्वे अत्यंत व्यापक स्वरूपाचीं असल्यामुळे तीं इतर बौद्ध, ख्रिस्ती अगर महंमदी धर्मासही लागू होण्यासारखी आहेत. म्हणजे या तत्त्वांप्रमाणे पाहिल्यास कोणत्याही धर्माच्या मनुष्यास प्रार्थनासमाजांत सामील व्हावयाला हरकत नाही. व तसे समाजाचे सभासद झालेही आहेत.

इतरधर्मीय लोकांची गोष्ट असो. पण प्रार्थनासमाज हा सर्व हिंदुधर्मीय लोकांनींच मूळ स्थापन केला; व हिंदु लोकांचीच धार्मिक सुधारणा करण्याच्या हेतूने तो स्थापित केला या गोष्टी स्पष्ट आहेत. त्याअर्थी त्याचीं तत्त्वे हिंदु लोकांनाच प्रस्तुत प्राप्त होतील असा प्रयत्न करणे हें प्रार्थनासमाजाच्या सभासदांचें कर्तव्य होतें. तें कर्तव्य उत्तम रीतीने प्रथमपासून अखेरपर्यंत जर कोणी अविश्रान्त श्रम करून बजावले असेल तर तें खचित् डॉ० भांडारकरांनींच बजावले असें म्हणण्यांत यत्किंचित्ही अतिशयोक्ति होणार नाही. अशा थोर कामाकरितां आवश्यक लागणारे सर्व गुण—विद्वत्ता, विषयाची पूर्ण माहिती, सद्वासना, उदारबुद्धि, अत्यंत उदात्त विचारसरणी, शंभरनंबरी शुद्ध आचरण वगैरे—यांचें परमेश्वरकृपेने डॉ० भांडारकरांच्या ठिकाणीं वास्तव्य असल्यामुळे ते धर्मप्रसाराच्या कामाला सर्वथैव लायक होते. कोणत्याही गोष्टीच्या किंवा मताच्या प्रसाराकरितां अनेक साधनांचा (लेख, व्याख्यान, संभाषण वगैरेंचा) उपयोग करावा लागत असतो व तसा मतप्रसार करणाऱ्यांच्या विचारांत, उच्चारांत व आचारांत मेळ असावा लागतो. या दुसऱ्या बाबतींत डॉ० भांडारकरांचें वर्तन प्रथमपासूनच अत्यंत निर्दोष असल्यामुळे टीकाकारांना त्यांच्या संबंध आयुष्कळांत बोट ठेवण्याला देखील जागा मिळत नसे. यामुळे प्रार्थनासमाजाच्या कामांत डॉ० भांडारकरांचा अधिकार केवढा मोठा होता याची सहज कल्पना होऊं शकते. ते शंकराचार्य नव्हते ही गोष्ट खरी. किंवा त्यांची तुकाराम—रामदास यांच्याशीं तुलना करणेही धाडसाचें होईल, हेंही कबूल करतो. वास्तविक धर्मप्रसाराच्या कामीं डॉ० भांडारकरांचें स्थान कोणतें हें ठरविण्याची वेळ अद्यापि पुढें यावयाचीच आहे. ती येईल तेव्हां येवो. परंतु आधुनिक काळांतील उदार धर्माचे महाराष्ट्रांतील ते मुख्य प्रवर्तक—म्हणजे आचार्य किंवा गुरु—होते यांत मात्र शंका नाही. आणि याच नांवाने—आचार्य म्हणून—न्या० रानडे व न्या० चंदावरकर यांनी व इतरांनीं डॉ० भांडारकरांचा अनेकदां उल्लेख केलेला आहे !

प्रार्थनासमाजाचा धर्म म्हणजे थोडक्यांत सांगावयाचें तर “ उदारमतप्रवर्तक हिंदुधर्म ” असें म्हणण्यास मुळींच हरकत नाही. अर्थात् समाज स्थापन झाला तेव्हां त्याचीं मुख्य लक्षणे रुढ हिंदुधर्माच्या स्वरूपाच्या—मूर्तिपूजा, पुजाऱ्यांचें प्रस्थ, धर्माच्या कामांत जातीजातीमधील उच्चनीचभाव वगैरेंच्या—विरुद्ध असल्यामुळे समाजाच्या तत्त्वांविषयी सामान्य जनता अमळ विचकून जावी

अगर त्यांत कांहीं भलतें सलतें असावें अशी तिला शंका यावी यांत आश्चर्य नाही. पण तशा प्रकारच्या सर्व शंकांचें निरसन डॉ० भांडारकरांनींच केलें. अशा शंका काढणाऱ्यांमध्ये मोठमोठी धेंडे होती. रा० व० नीळकंठ जनार्दन कीर्तने होते; अंशतः रा० व० गोपाळराव हरि देशमुख होते; नंतर विष्णुशास्त्री चिपळूणकर तर होतेच होते. इतरांची गोष्ट तूर्त सोडून द्या. परंतु या वर सांगितलेल्या सर्व शंकेखोर मंडळीला डॉ० भांडारकर, धर्मचर्चेच्या बाबतीत, एकटे पुरून उरले होते ! हाच त्यांचा विशेष होता. सदरील मंडळींच्या शंका व त्यांचें डॉ० भांडारकरांनीं केलेलें निरसन यांचा येथें जास्त विस्तार करीत नाही. येथें संक्षेपानेंच फक्त त्याचा उल्लेख करतो.

सन १८८१ सालीं पुणें येथील हिराबागेंत रा० व० नीळकंठ जनार्दन कीर्तने यांचें “ हिंदुधर्म आणि त्याचा प्रसार ” या विषयावर व्याख्यान झालें. हिंदुधर्म मूळांत चांगलाच आहे; शुद्ध आहे. कांहीं वाईट कल्पना त्यांत शिरल्या आहेत, पण त्या मग शिरल्या; त्या मूळांत नाहीत; तेव्हां नवीन पंथ काढण्याचें कारण नाही; हाच त्यांचा मुख्य मुद्दा होता. डॉ० भांडारकरांनीं उत्तर दिलें कीं, मूळ हिंदुधर्मातील चांगल्या गोष्टी ठेवून त्याज्य असतील त्या टाकाव्या असेंच प्रार्थनासमाज सांगतो. तेव्हां तो नवीन पंथ आहे असें म्हणणें बरोबर नाही. डॉ० भांडारकरांचें एतद्विषयक विस्तृत विवेचन ज्यांना पाहावयाचें असेल त्यांनीं त्यांच्या धर्मपर लेखांपैकी “ हिराबागेंतील धर्मचर्चा ” हा भाग जरूर वाचावा. आम्हीं फक्त इकडे दोन तीन उतारेच देतो. त्यांवरून डॉ० भांडारकरांचें विवेचन किती समर्पक होतें तें स्पष्ट दिसून येईल. धर्म म्हणजे काय ? धर्माचें मुख्य अंग कशास म्हणतात ? या संबधानें डॉ० भांडारकर म्हणतात:—

“ धर्म म्हणजे ईश्वर, भावीलोक, आचरण इत्यादि गोष्टींविषयीं एक मतसमूह असें नव्हे. तर उत्तरोत्तर अंतःकरणाची उन्नति होणें, सत्याविषयीं व आपल्या कर्तव्याविषयीं सतत पूज्यबुद्धि हृदयांत वागणें, विषयांची खरी योग्यता जाणणें, उदारबुद्धि उत्पन्न होणें, आपल्या अंतःकरणाची नेहमीं परीक्षा करणें, पापाविषयीं ही जी आपली आसक्ति ती कमी होऊन कामक्रोधादिक दुर्वृत्तींचें आकलन करतां येणें, विवेक हृदयांत स्थिर होणें, परमेश्वराचा साक्षात्कार होऊन प्रपंचांतील सर्व संकटे तुच्छ मानणें इत्यादि गोष्टींचें साधन हें धर्माचें मुख्य अंग आहे. तर मग

एखादा धर्मसंघ म्हणजे धर्माकारणें मंडळी, व त्या संघाच्या संबंधानें नेहमीं ईश्वराचें भजन, आपल्या अंतःकरणाचें परीक्षण, आपल्या अंतःकरणापुढें नेहमीं अत्यंत मंगल आणि उन्नत अशा वृत्तींचें चित्र ठेवणें आणि त्या चित्राप्रमाणें स्थिति होण्याकरितां विनम्रभावे परमेश्वरास शरण जाणें आणि त्याची करुणा भाकणें, याशिवाय तें अंग आपणांस साध्य कसें होईल ? तस्मात् अशा उपायांच्या योगानें धर्माचें मुख्य अंग साधण्याचा प्रयत्न करणें हा एक मुख्य प्रार्थनासमाजाचा उद्देश आहे. तसा प्रयत्न करूं नये असें कोण म्हणेल ? ” या अवतरणांत शंकराचार्यांनीं आपल्या गीताभाष्याच्या प्रारंभीच जी धर्माची थोडक्यांत व्याख्या केली आहे—
 “जगतः स्थितिकारणं प्राणिनां साक्षादभ्युदयनिःश्रेयसहेतुर्यः स धर्मः । ”
 तिचाच भावार्थ आला नाहीं काय ? असो. हिंदुधर्मातील सर्व चांगल्या सम-
 जुती प्रार्थनासमाज ग्रहण करतो, ह्याचें डॉ० भांडारकर पुढीलप्रमाणें स्पष्टीकरण करतातः—

“ हिंदुस्थानामध्ये आजपर्यंत जो धर्मसंबंधी विलक्षण प्रकारचा विचारप्रवाह चालत आला, त्यांतील सर्व जीं मूलतत्त्वे तीं त्यांतील खोट्या समजुती टाकून प्रार्थनासमाज ग्रहण करतो. समाजास वेद मान्य, वेदांत म्हणजे उपनिषदे मान्य, स्मृति मान्य, पुराणें मान्य, गीता परममान्य, बौद्धांचे ग्रंथ मान्य, जैनांचे ग्रंथ मान्य, प्राकृतग्रंथ मान्य. इतकेंच मात्र कीं, रा० वा० कीर्तने यांनीं म्हटल्याप्रमाणें, खोट्या समजुती गाळून मान्य ! फरक जो पडतो तो हाच कीं, रा० व० कीर्तने यांचें म्हणणें कीं, खोट्या समजुती अलीकडे लोकांत शिरल्या आहेत, परंतु ग्रंथांत नाहीत. आमचें म्हणणें, त्या ग्रंथांतच आहेत.” तेव्हां “ खोट्या समजुती टाकून हिंदुधर्माचीं मूलतत्त्वे प्रार्थनासमाज ग्रहण करतो. ” ही रा० व० कीर्तने यांच्या दृष्टीनें इष्टापत्तीच होती ! अर्थात् त्यांच्या आक्षेपास कारण उरलें नाहीं. प्रार्थनासमाज नवीन कांहीं करीत नाहीं. जुन्यापैकीच चांगलें तेवढें ग्रहण करतो. नवीन ज्ञान उत्पन्न करण्याला कोण समर्थ आहे ! या विषयीं डॉ० भांडारकरांचे पुढील विचार अत्यंत मननीय आहेतः—

“ ईश्वर, व परलोक व मनुष्य यांच्या संबंधानें एकदम नवीन ज्ञान संपादन करणें आणि तत्संबंधीं खरीं मते प्रकट करणें ही कोणामध्ये प्राज्ञा नाहीं. ईश्वरच मनुष्यास फार प्राचीन काळापासून ह्या गोष्टीचें ज्ञान करून देत आहे; तोच एक

गुरु; परंतु मानवरूपी शिष्य हा अल्पबुद्धि; कामक्रोधादिकांचा दास, रजस्तमो-
गुणांनीं भरलेला असा आहे; म्हणून त्या सत्य ज्ञानामध्ये असत्याचा अंश त्यानें
पुष्कळ मिसळून टाकला आहे. तो काढून जुनाच धर्म शुद्ध करणे हा प्रार्थनासमा-
जाचा उद्देश आहे आणि विनम्र होऊन परमेश्वरास शरण जाऊन त्याचेच
ठाई रत होऊन जशा तुकोबासारख्या साधूंस परमेश्वरापासून कांहीं नवीन गोष्टी
समजल्या तशा नवीन गोष्टीही समजून घ्याव्या असा उद्देश आहे. परमेश्वरानें
धर्मसंबंधीं परम सत्य एकाच काळीं, एकाच मनुष्यास, एकाच ठिकाणीं सांगितलें
असें नाहीं; सर्व ठिकाणीं तो सांगतो. म्हणून सर्व ठिकाणच्या सर्व मनुष्यांनीं
जें कांहीं लिहून ठेविलें असेल त्याची उपेक्षा करूं नये, तें पाह्यावें आणि तो आम्हां-
सही ह्या काळीं सांगेल तें त्यांजपासून समजून घेण्याकरितां त्याला अनन्यभावे
शरण जाणें हें आपलें कर्तव्य आहे, हाही प्रार्थनासमाजाचा अभिप्राय आहे. ”

वरील अवतरणांत गीतेतील—

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।

ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयांति ते ॥ १ ॥

तेषामेवानुकं पार्थमहमज्ञानजंतमः ।

नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥ २ ॥

येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।

तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥ ३ ॥

या श्लोकांचाच भावार्थ आलेला नाहीं काय ? डॉ० भांडारकरांचे धार्मिक दृष्टीनें
अत्यंत आवडीचे ग्रंथ म्हणजे उपनिषदे, भगवद्गीता व तुकारामादि साधुसंतांचे
ग्रंथ हेच होत. त्यामुळे वरील अवतरणांतून त्या पवित्र ग्रंथांतील विचारां-
चेंच प्रतिबिंब उमटलेलें दिसतें. शिवाय शेवटच्या अवतरणांतील अखेरच्या एक
दोन वाक्यांत जें उदार तत्त्व (परधर्मसहिष्णुत्व) अंतर्भूत झालेलें आहे, तो
तर फक्त हिंदुधर्माचाच—शुद्ध हिंदुधर्माचाच—विशेष आहे ! तें तत्त्व ख्रिस्ती अगर
महंमदी धर्मांत—निदान त्या त्या धर्मप्रवर्तकांकडून प्रतिपादिल्या जाणाऱ्या धर्मांत—
मिळवयाचेंच नाहीं. इतरधर्मीय लोकांना ख्रिस्ती लोक Heathens म्हणत
असतात व महंमदी लोक Kafir म्हणत असतात हें प्रसिद्धच आहे ! अगो.

डॉ० भांडारकर हे १८६९ च्या 'आरंभास जे रत्नागिरीहून मुंबईस आले ते १८८२ पर्यंत म्हणजे जवळ जवळ तेरा चवदा वर्षे तेथे होते. तो काळ मुंबईत सार्वजनिक चळवळीचा होता हे तर खरेच. परंतु तो धार्मिक चळवळीच्या-विशेषतः प्रार्थनासमाजाच्या-वाल्यावस्थेचा काळ असल्यामुळे, तत्संबंधी लोकांचे तर्कवितर्क-कुतर्क-त्या काळांत सारखे चालू होते. अशा आणीबाणीच्या वेळीं प्रार्थनासमाजाच्या-म्हणजे जुन्या हिंदुधर्माच्या-उदार तत्त्वांचे उत्तम रीतीने विशदीकरण डॉ० भांडारकरांनीच केले. त्यांच्या धर्मपर लेखांपैकी-तिसरी आवृत्ति पृ. १ ते १६४-पहिले अठरा लेख त्यांनी जे लिहिले ते सदहू मुदतीतच "सुबोधपत्रिके"त प्रसिद्ध झाले होते. त्या लेखांत हिंदुधर्मात अंतर्भूत होणाऱ्या बहुतेक सर्व मुख्य प्रश्नांचा सप्रमाण ऊहापोह केलेला असून त्या मुदतीत समाजावर आलेल्या आक्षेपांचेही समर्पक रीतीने निरसन करण्याचा डॉक्टरसाहेबांनी प्रयत्न केलेला आहे. त्यांपैकी रा० व० कीर्तने यांनी आणलेल्या आक्षेपांचे स्वरूप व त्या आक्षेपांचे डॉ० भांडारकरांनी केलेले निरसन यांचे संक्षिप्त रीतीने वर निदर्शन केलेच आहे. आतां रा० व० देशमुखांसंदधाने थोडेसे लिहू.

डॉ० भांडारकरांचा आमच्या प्राचीन ग्रंथांतील किंवा कोणत्याही ग्रंथांतील चांगला भाग घेण्याबद्दलचा इतका कटाक्ष असे की, तशा ग्रंथांचा कोणी वाईट-अभद्र-शब्दाने केलेला उल्लेख त्यांना बिलकूल खपत नसे ! एकदा सन १८७८ सालीं रा० वा० गोपाळराव हरि देशमुख यांचे "ग्रंथ" या विषयावर व्याख्यान झाले. रावबहादुरांना पुरातन ग्रंथांविषयी माहिती पुष्कळ; व त्यांतून हितावह गोष्टी लोकांनी घ्याव्या ही मनापासून इच्छा; त्यामुळे डॉ० भांडारकर म्हणतात की, त्यांची व्याख्याने नेहमीं रसभरीत व बोधपर असत. असो. आपल्यामध्ये निरनिराळ्या विषयांवर अनेक प्राचीन ग्रंथ आहेत. परंतु रा० व० देशमुख यांच्यामते पुराणग्रंथ झाले तेव्हां त्यायोगे लोकांत अनेक प्रकारचे अज्ञान पसरले. त्यामुळे सणांत जसा "शिमगा" तशीं जुन्या ग्रंथांत "पुराणे" होत असे त्यांनी सदहू व्याख्यानांत प्रतिपादन केले. रावबहादुरांचे व्याख्यान "इंदुप्रकाश" वर्तमानपत्रांत प्रसिद्ध झाले होते. त्यावर डॉ० भांडारकरांनी "सुबोधपत्रिके"त टीका करून प्राचीन ग्रंथांसंदधाने थोडक्यांतच पण अति सुंदर रीतीने विवरण केले. तो संबंध लेख भांडारकरांच्या धर्मपर व्याख्यानांत "सणांत शिमगा आणि ग्रंथांत पुराणे" या मध्यव्याख्याली प्रसिद्ध झाला आहे

तो जरूर तर वाचकांनीं अवश्य पाहावा. आम्ही फक्त इकडे एकदोन उतारेच देतो. पुराणें रा० व० नीं इतकीं वाईट व टाकाऊ म्हटल्यावद्दल डॉ० भांडारकर म्हणतात:—

“आम्हांस वाटतें कीं, ह्या वर्णनांत पुराणांचा वाजवीपेक्षा जास्त विचका करून टाकला आहे. पुराणांतील चांगल्या अंशांपैकीं केवळ भागवतांतील वेदांचा मात्र रावबहादुरांनीं थोडासा उल्लेख केला आहे. परंतु सर्वच पुराणें वाईट नव्हत, आणि एकच पुराण सर्वांशीं वाईट नव्हे. भक्तिमार्गाचें मुख्य प्रतिपादन पुराणांमध्ये आहे आणि त्या भक्तीच्या दृष्टांतभूत अशा प्रल्हाद व ध्रुव यांच्यासारख्या पुरुषांच्या कथा पुराणांतच आहेत, त्यांच्याकडे रावबहादुरांची दृष्टि गेली नाही. रामायण व महाभारत यांची गणना रावबहादुर कशांत करतात हें समजत नाही. या ग्रंथांस इतिहास असें नांव आहे; परंतु त्यांचा उल्लेख व्याख्यानांत कोठेंच दिसत नाही. पुराणांत जर त्यांची ते गणना केली असतील तर हें वर्णन फारच अप्रयोजक म्हटलें पाहिजे. महानारत हें भगवद्गीतेसारख्या अनेक रत्नांचें भांडार आहे. आतां पुराणांमध्ये वाईट प्रकार पुष्कळ आहेत, यांत कांहीं शंका नाही; परंतु सर्वच पुराणसमूहाची अशा प्रकारें विदारणा करणें ठीक नव्हे. वाईट अंश स्मृतीमध्येही पुष्कळ आहेत.” तात्पर्य, वाईट भाग असेल तो टाकून द्या. पण तेवढ्या त्याज्य भागामुळे सर्व पुराणग्रंथांवर सरसहा नापसंतीचा छाप मारून ते “शिमग्या”च्या तोडीचे आहेत असें ठरवूं नका, इतकेंच डॉ० भांडारकरांचें म्हणणें आहे. ही डॉक्टरसाहेबांची अत्यंत समंजस विचारसरणी कोणालाही मान्य होण्यासारखी आहे. आणि हा त्यांचा आपल्या प्राचीन ग्रंथावद्दलचा सारासारविचारमूलक अभिमान स्तुत्य होता हें कोण कबूल करणार नाही बरें ?

रावबहादुरांनीं ख्रिस्ती व मुसलमानी अशा दोन्ही धर्मांच्या अनुयायांच्या धर्माभिमानाचा उल्लेख करून ते धर्माकरितां प्राणिसंहार करण्यालाही मार्गें पुढें पाहात नाहींत असें म्हटलें होतें. डॉ० भांडारकर आपल्या टीकालेखांत म्हणतात कीं, तसला धर्माभिमान आम्हांस नको. त्यांचें म्हणणें पुढें लिहिल्याप्रमाणें आहे:—

“बरें वाईट सर्वांत आहे. वेदांत आहे, पुराणांत आहे. तर वाईटाचा त्याग करून बऱ्याचें ग्रहण करणें हा आमचा उद्देश असावा, आणि बरा अंश वेदांतही

आहे, पुराणांतही आहे ! वेदांतही स्पष्ट रीतीने सांपडत नाहीत अशा चांगल्या गोष्टी पुराणांत आहेत. आणि या प्रकारे वरा अंश सर्व ग्रंथांतून काढून एकीकडे केला असतां जो शुद्ध केलेला हिंदुधर्म निघेल तो अनुपम होईल. शुद्ध केलेला हिंदुधर्म हा एकांतिक अथवा एकेश्वरधर्म होय, आणि ह्याच्यांत जे उत्तम विचार आहेत ते इतर देशांतील लोकांसही ग्राह्य होतील. ज्या धर्माभिमानाचे रावबहादुरांनीं वर्णन केले आहे तो रक्तस्त्राव करणारा, नरकाप्रत नेणारा धर्माभिमान; तसा आम्हांस नको. हिंदुजातीमध्ये अशा प्रकारचा अभिमान कधींच नव्हता. इतर लोकांचा कळवळा वाळगून, त्यांस सत्याचा उपदेश करून, त्यांचा मोह दूर करणे व ह्या गोष्टींत आपला प्राणव्ययही करण्यास मार्ग पुढे न पाहणे ह्यांत जो धर्माभिमान आहे तोच योग्य. त्याची विलक्षण उदाहरणे बौद्धधर्माच्या इतिहासांत सांपडतात.” ही डॉ० भांडारकरांची अत्युत्तम विचारसरणी रा० ब० देशमुखांना ग्राह्य वाटली असें मग गुरुवर्यांना समजले व अर्थात् त्यांना समाधान वाटले ! असो. डॉ० भांडारकर हे सद्गुरु आपल्या मुंबईतल्या चतुर्दशवर्षात्मक मुदतींत पूर्वोक्त प्रकारच्या विद्वत्तापूर्ण लेखांच्याद्वारे मोठमोठ्या विद्वान् लोकांच्या—देशमुख व कीर्तने यांजसारख्यांच्या—धर्मसंबंधीं विचारसरणीतील योग्य ते दोष दाखवून समंजस विचारप्रवाहाला कसे इष्ट वळण लावीत होते व त्यायोगे उदार तत्त्वमूलक आर्यधर्मप्रसाराला किती महत्त्वाचे सहाय्य करीत होते हे वरील त्रोटक विवेचनावरून स्पष्ट होतच आहे. परंतु डॉ० भांडारकर हे तेवढेच करून राहिले नाहीत. ते सदरील मुदतींत सभा, व्याख्यान, संभाषणे वगैरे रूपाने मिळालेल्या संधीचाही उपयोग करून आपले आवडते धर्मकार्य करीतच होते. त्यांपैकीं एक-दोन गोष्टींचाच उल्लेख करतो. त्यांच्या वेळीं—१८६९ ते १८८२ पर्यंत—मुंबईतील प्रार्थनामंदिराच्या दिवाणखान्यांत आठवड्यांतून दर बुधवारी “संगतसभा” भरत असे. सभेचे काम सुमारे दोन तास चाले. डॉ० भांडारकर मुंबईस असेपर्यंत संगतसभा नियमाने चालत असे. ते १८८२ मध्ये पुण्यास गेल्यावर तो नियम राहिला नाही. असो. संगतसभेच्या ठिकाणीं मंडळी अगदीं निवडक, थोडीच पण विद्वान् अशी असावयाची. डॉ० भांडारकर, शंकरराव पंडित, काशिनाथपंत तेलंग, स. पां. केळकर वगैरे मंडळी तर असावयाचीच. परंतु पुण्याहून मुंबईस कधींमधीं आले म्हणजे रानडेही हजर असत. असो. अशी मंडळी जमली म्हणजे धार्मिक विषय निघावयाचे व त्यांचा ऊहापोह व्हावयाचा, सद्गुरुसारखी विद्वान् मंडळी एके

ठिकाणीं जमल्यावेळीं धर्मसंबंधीं जो वादविवाद होई तो किती उदात्त प्रकारचा असेल ह्याची कोणासही कल्पना होईल. त्या वादविवादांपैकी कांहीं उतारे रा. वैद्य यांनीं “ प्रा. स. चा इतिहास ” या पुस्तकांत पृ. १४० कडे “ धर्मसिद्धांत विवरण ” या सदराखाली दिलेले आहेत, ते वाचकांनीं सवड तर जरूर वाचावे. आम्हीं इकडे फक्त डॉ० भांडारकरांचे “ प्रपंच व परमार्थ ” याविषयीचे विचार मात्र थोडक्यांत देतो. ते असे:-प्रपंच आणि परमार्थ म्हणजे जवळ जवळ प्रवृत्ति आणि निवृत्ति यांचेच समानार्थी शब्द आहेत असे म्हणण्यास हरकत नाही. प्रपंच व परमार्थ यांमध्ये सामान्यतः विरोध आहे असे मानण्यांत येते. याचे कारण असे की, प्रपंचांत मनुष्य पडला कीं त्याचे ऐहिक सुखाची साधनें वाढविण्याकडेच लक्ष लागते व त्यांसाठीच पराकाष्ठेचे श्रम करावे अशी त्याची बुद्धि होते. एथपर्यंत सर्व ठीक आहे. पण या प्रवृत्तीची अमर्याद वाढ होऊं दिली म्हणजे मात्र अनिष्ट प्रसंग येण्याचा संभव असतो. हल्लींच कांहीं विद्यासंपन्न, ज्ञानसंपन्न व सामर्थ्यवान् अशा युरोपीयन राष्ट्रांमध्ये स्वार्थपरायणतेमुळे एकमेकांविषयीं वैरभाव वाढून एकमेकांच्या नाशाकरितां त्यांनीं नवीन नवीन उपायांचे शोध चालविले आहेत. असे पाहिले म्हणजे प्रपंच नकोसा वाटतो. परंतु मनुष्यामध्ये राहिल्याशिवाय मनुष्याचे देवाविषयींचे-धर्माविषयींचे ज्ञान वाढत नाही हेही खरे. त्यामुळे संसार करणे हे आपले कर्तव्य आहे. आणि हा लाभ सर्वांना व्हावा म्हणून सर्वांनीं संसार करावा हेच योग्य आहे. आतां तुकोबासारखा निर्वीहापुरता संसार करावा असे म्हटल्यास त्यांच्याप्रमाणे सर्वांच्याच बुद्धीचा प्रकाश होणे संभवनीय आहे काय ? अर्थात् संसार, शोध, सुधारणा यांची शक्य तेवढी वाढ करणे हेच उचित. आतां एक गोष्ट खरी आहे, कीं यांच्या वाढीच्या उद्योगास लागल्यानें कामक्रोधादि शत्रु प्रबळ होतील. पण या शत्रूंशीं युद्ध करून त्यांना पराजित करण्याच्या संधि संसारांतच येण्याचा संभव. आणि अशा प्रबळ शत्रूंशीं दोन हात करून त्यांना जिंकण्यांत खरा पराक्रम आहे. त्या शत्रूंच्या भीतीनें एवढे मोठे—संसार करणे हे—कार्य सोडतां कामा नये. मात्र केवळ स्वार्थाचा त्याग केला पाहिजे. प्रपंचाच्या योगाने परमार्थाकडे लक्ष लागत नाही हा आपला दोष ! त्या दोषांपासून जनकराजाप्रमाणेच प्रपंच करून मुक्त होण्याचा आम्ही प्रयत्न केला पाहिजे. प्रपंचांतच खरी उन्नति आहे. प्रपंचांत विवेक व कामक्रोधादि मनोविकार यांचे नेहमीं द्वंद्वयुद्ध चालू असते हे खरे. पण आपल्यामध्ये सद्वृत्तींचा

परिपोष करून त्या प्रबळ रिपूंना, ते मिळतील तेथें गांठून, पराभूत करण्यांतच खरें शौर्य व वैभव आहे. आम्ही सामान्यतः कामक्रोधलोभादि मनोविकार प्रबळ होतील असाच संसाराचा भाग स्वीकारतो व करतो. पण त्या दुष्ट मनोविकारांना जिंकण्याकरितां ज्या साधनांचा उपयोग करावयाचा असतो, तो मात्र आम्हीं करीत नाहीं. हें बरोबर नाहीं. प्रपंच म्हणजे गीतेच्या पंधराव्या अध्यायांत म्हटल्याप्रमाणें 'ईश्वरनिर्मितच अश्वत्थवृक्ष' आहे. तो प्रपंच करणें ही त्या ईश्वराचीच पूजा होय. या दृष्टीनें म्हणजे कामक्रोधलोभाविविरहित होऊन जो प्रपंच करील तो परमार्थास केव्हांही मुकणार नाहीं. व परमार्थाकडे विशेष प्रकारें नजर ठेवणाऱ्या माणसांना प्रपंच सोडण्याचेंही कारण नाहीं. दोन्ही पक्षांनीं ते, ईश्वराची इच्छा म्हणून, प्रपंच करून परमार्थही साधतात. युरोपीय लोकांप्रमाणें प्रपंच व आपल्या लोकांप्रमाणें परमार्थ ह्यांचें ऐक्य झालें म्हणजेच ठीक होईल. जन्मास येऊन परमेश्वरप्राप्ति करावयाची असते. आणि धर्मानें प्रपंच केल्यानें परमार्थास सहाय्य होतें. अर्थात् मनुष्यानें कर्मयोगी व्हावें—म्हणजे प्रपंच करावा—हेंच योग्य. ईश्वरानें मनुष्यास क्रियासामर्थ्य दिलें आहे. त्याचा सदुपयोग करणें हें त्याचें कर्तव्य आहे. शिवाय कर्म सोडीन म्हटल्यानें तें सुटत नाहीं, व तें सोडणे योग्यही नव्हे. सत्कर्म हीं पुष्पें होत. तीं वाहून संसारमंदिरांत प्रत्येकानें देव पुजावा. गीतेचा व ज्ञानेश्वराचा असाच सिद्धांत आहे. प्रपंच व परमार्थ यांत विरोध दिसतो तो आपला दोष आहे ! आम्ही प्रपंच केवळ स्वार्थबुद्धीनें करतो. देवाची आज्ञा किंवा इच्छा म्हणून तो करीत नाहीं. हीच आमची चूक ! ईश्वराची आज्ञा—अर्थात् परमार्थाच्या दृष्टीनें—आम्ही प्रपंच करूं लागलों म्हणजे प्रपंच आणि परमार्थ हे एकमेकांच्या विरुद्ध नवून ते एकमेकांचे केवळ पूरक अगर सहाय्यक आहेत असेंच दिसून येईल. या दृष्टीनें पाहिलें म्हणजे असें स्पष्ट होतें कीं, प्रपंच आणि परमार्थ यांपैकीं एक पतकरून दुसरा सोडल्यानें धर्माचें साधन अपुरें होतें व ईश्वरप्राप्ती दूरच राहाते. व दोन्ही केल्यानें धर्मसाधन पूर्ण होतें आणि ईश्वराची प्राप्ती खात्रीनें होते.

सदरील विवरण हें भगवद्गीतेतील

संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ।

तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥

या श्लोकाच्याच आधारानें केलेलें स्पष्ट दिसत असल्यामुळे अत्यंत हृदयंगम

झालेलें आहे. डॉ० भांडारकरांनीं तें बरोबर पंचेचाळीस वर्षांपूर्वी—सुमारें अर्ध शतकापूर्वी—केलेलें असलें तरी तें भगवंताच्या अभंगवाणींतून निघालेल्या वचनाच्या आधारानें केलेलें असल्यामुळें धर्मबुद्धीच्या मनुष्यास त्यांतील रस कायमच आहे असें वाटेल आणि तें विवरणही नवीनच वाटेल यांत शंका नाही. हाच विषय—कर्मयोग—लोकमान्य टिळकांनीं अलीकडे आपल्या “गीतारहस्य” ग्रंथांत विस्तृत रीतीनें विशद केलेला आहे हें सर्वविश्रुत आहे. लो० टिळकांनीं “गीतारहस्या”च्या प्रस्तावनेंत आपलें विषयप्रतिपादन—गीता—कर्मयोगावर आहे हें—अपूर्व नाही हें कबूल केलेंच आहे. त्यांनीं फक्त मि. ब्रुक्स, मि. राधाकृष्णम् व सीतानाथतत्वभूषेण यांच्या ग्रंथांचाच उल्लेख केला आहे. डॉ० भांडारकरांचे सदहू प्रकारचें मत त्यांच्या “धर्मपर व्याख्यानां”स जोडलेल्या त्यांच्या चरित्रांत प्रसिद्ध झालें आहे. त्याकडे किंवा मद्रासचे विद्वान् गृहस्थ प्रो० रंगाचार्य यांनीं सदरील विषयवर लिहिलेल्या पुस्तकाकडे (The Hindu Philosophy of Conduct) टिळकांचें लक्ष गेलेलें दिसत नाही. तें कसेही असलें तरी टिळकांनीं जें मत सन १९१५ मध्ये स्वतंत्र पुस्तकरूपानें प्रतिपादन केलें तशा प्रकारचें मत सन १८८१ मध्ये डॉ० भांडारकरांचें निश्चित होतें हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. असो. त्याच सुमाराला मुंबईस पालवा रस्त्यावरील नाना शंकर-शेटच्या इंग्रजी शाळेंत दर शनिवारी संध्याकाळीं सभा होत असत व त्या ठिकाणीं धार्मिक विषयांवर वादविवाद होत असत. त्यांत डॉ० भांडारकर भाग घेत असत. त्या ठिकाणीं जी धर्मसंबंधीं चर्चा होत असे ती फार मनोरंजक व बोधप्रद असे असें रावसाहेब गोपाळराव पाणंदीकर यांजकडून आम्हांस समजलें. याच विषयासंबंधीं ता. १३-९-२५ च्या ‘सुबोधपत्रिके’तील रा. देवल यांचें पत्र पाहा. असो. एकदा सदहू ठिकाणीं द्वैत-अद्वैत म्हणजे शंकराचार्यांचें अद्वैतमत व रामानुज-मध्व आदि आचार्यांचें द्वैतमत यासंबंधीं चर्चा सुरू होऊन ती बरेच दिवस चालली होती. त्या वेळचे “हंदुप्रकाश”चे इंग्रजी संपादक रा. रा. जनार्दन सखाराम गाडगीळ यांनीं अद्वैताची बाजू घेतली होती व डॉ० भांडारकर यांनीं द्वैतमताची घेतली होती. त्या वादविवादांत दिसून येणारें डॉक्टरसाहेबांचें अगाध ज्ञान, त्यांचें विस्तृत वाचन व मुद्येसूद रीतीनें वादविवाद करण्याची त्यांची हातोटी ही केवळ अप्रतीम असून ते त्या गुणांच्या योगानें सगळ्या सभेस थक्क करून सोडीत असत. रा० सा० पाणंदीकर हे सदहू सभेस कधीं कधीं जात असत

व सदहू हकीकत त्यांनी आपल्या प्रत्यक्ष अनुभवावरूनच आग्रहांस सांगितली. शंकराचार्यांच्या अद्वैतासंबंधी डॉ० भांडारकरांचें काय मत होतें याचा मागील एका प्रकरणांत — सन १८८६ सालीं प्रो. मॅक्समुल्लर साहेबांशीं झालेल्या मुलाखतींत—उल्लेख आलेला असल्यामुळे त्याची येथें दुरुक्ति करीत नाहीं. असो. प्रार्थनासमाजास द्वैतमतच ग्राह्य असून तत्पंथीय मंडळी आपल्यास भागवत धर्माचेच अनुयायी म्हणवितात हें प्रसिद्धच आहे.

प्रार्थनासमाजाचा धर्म म्हणजे जुना उपनिषत्प्रणीत हिंदुधर्म होय, हें वरील विवेचनावरून स्पष्ट झालेंच आहे. फक्त एवढेंच कीं, त्या धर्मांत नंतरच्या काळांत ज्या कांहीं अज्ञानमूलक व अशुद्ध कल्पना शिरल्या त्या मात्र समाजास मान्य नाहीत. तथापि प्रार्थनासमाजाच्या धर्मासंबंधानें दुसऱ्या वऱ्याच गैरसमजुती लोकांत—कशाही असोत—पसरलेल्या आहेत. त्यांपैकीं कांहींचा निर्देश करून त्या सर्व कशा निराधार आहेत हें एकदोन उदाहरणें वेऊन दाखवितों. कित्येकांस वाटतें कीं, प्रार्थनासमाज म्हणजे ख्रिस्ती लोकांच्यासारखें देऊळ असून तेथें ख्रिस्ती धर्माप्रमाणेंच उपदेश केला जातो. निदान त्यांत ख्रिस्तीधर्माचेच अनुकरण आहे याबद्दल तर शंकाच नाही ! खरें पाहिल्यास या समजुतीला बिल्कूल आधार नाही. अशा समजुतीला वंगाल्यांतील ब्राह्मसमाजाच्या कदाचित् कांहीं प्रकारांत आधार मिळेल हें खरें; पण तशी प्रार्थनासमाजाविषयी समजूत होण्याला कांहीं एक कारण नाही. उलट सदहू ब्राह्मसमाजांतील प्रकाराबद्दल डॉ० भांडारकरांनीं तर मूळपासूनच नापसंती दर्शविली होती. सन १८७८ सालीं डॉ० भांडारकरांनीं सदहू प्रकरणीं न्या० रानड्यांना एक पत्र लिहिलें होतें. त्यांत पुढील मजकूर आहे:—

“ There is much in the feelings and doings of Babu Keshab's section that I consider very objectionable, while Devendra's section considers it no business of theirs to encourage such reforms as inter-marriages & giving up of caste x x x x. Keshab's religion clearly took its rise from Christianity. For years all his thoughts were cast in a Christian mould; and the party courts and values the sympathy of Christians, I may say exclusively. Even Prin-

cipal Wordsworth acknowledged the other day in his address to the Elphinstone College Union that there was at the present day a *renaissance* × × × due to the study of Brahmanic and Buddhistic literatures. The religious & philosophic ideas of Hindus have been influencing Europe, and a neglect of them on our part is sure to be attended with melancholy results. It would be disastrous to parade our differences from the rest of our own Community. × × × ×."

कलकत्त्याच्या ब्राह्मसमाजाचा ओढा ख्रिस्तीधर्माकडे होता. हे केशवचंद्र सेन यांच्या पक्षांतील मंडळींच्या उद्गारांवरून व कृतींवरून उघडच होतें. पण ती गोष्ट डॉ० भांडारकरांना व न्या० रानड्यांना प्रथमपासूनच पसंत नव्हती. उलट डॉ० भांडारकर म्हणतात कीं, "आमच्या प्राचीन धर्मकल्पनांनीं-आमच्या धर्मग्रंथांचें पाश्चात्य पंडितांनीं अध्ययन केल्यामुळे-जर युरोपखंडभर विचारक्रांति घडवून आणली आहे, तर त्या धर्मकल्पनांचा आम्ही अनादर करणें शोभतें काय ? व अशा वर्तनापासून किती भयंकर परिणाम होतील बरें ?" डॉ० भांडारकरांचा आपल्या प्राचीन हिंदुधर्माबद्दलचा अभिमान किती शुद्ध व कडकडीत होता हे सदरील उताऱ्यावरून सिद्ध होत नाही काय ?

डॉ० भांडारकरांचा ओढा ख्रिस्तीधर्माकडे नव्हता. इतकेंच नव्हे, तर त्यांच्या धर्मपुस्तकांतील कांहीं कांहीं विलक्षण कल्पनांबद्दल त्यांनीं आपला तीव्र मतभेदही स्पष्टपणें दाखविला आहे. बायबलांत सांगितलेली सात दिवसांची सृष्टीची उत्पत्ति, कुमारिकेपासून येशूख्रिस्ताचा जन्म, त्याचें पुनरुत्थान इत्यादि गोष्टींवर समंजस ख्रिस्ती लोकांचा विश्वास तरी कसा बसतो याचेंच डॉक्टरसाहेबांस आश्चर्य वाटत असे ! कांहीं ख्रिस्ती लोक येशूची "ईश्वर" म्हणून पूजा करतात. ती मूर्तिपूजाच नव्हे काय ? या कारणांमुळे ख्रिस्ताच्या द्वारेच हिंदुस्थान देशाचा (सामाजिक किंवा धार्मिक दृष्टीनें) उद्धार होणार आहे असें डॉ० भांडारकरांना कधींच वाटलें नाहीं ! डॉ० भांडारकर हे अत्यंत धर्मशील वृत्तीचे होते ही गोष्ट "ज्ञानोदय" कर्त्यांनीं त्यांचा मृत्युलेख लिहितांना कबूल केलीच आहे. पण "डॉक्टर-

साहेबांना त्यांच्या संबंध दीर्घ आयुष्कळांत आपण ख्रिस्तीधर्माची दीक्षा देऊ शकलो नाही” याचेच सदरील वृत्तकरास वाईट वाटले ! ते त्यांच्या दृष्टीने साहजिक होते. पण त्याचे खरे उत्तर हे की, डॉ० भांडारकरांची धर्मसंबंधी मते अशी लेचापेचा पायावर बनलेली नव्हती. तशीच ती “बाबा वाक्यं प्रमाणं” या न्यायाने अंधश्रद्धेच्या वळावरही बनलेली नव्हती. डॉ० भांडारकरांनी ती मते पूर्ण विचारांतीं व सुसंबद्ध रीतीने बनविलेली होती. त्यामुळे ते सत्य असेल तेथून हुडकून काढण्याचा यत्न करीत असत व ते मिळाले म्हणजे त्याचा स्वतः अंतःकरणपूर्वक स्वीकार करीत असत व त्याचा इतरांसही लाभ देत असत ! आणि हेच आमच्यामते खऱ्या विचारी धर्मशील वृत्तीच्या माणसाचे लक्षण आहे !

प्रार्थनासमाजाविषयीं आणखी एक गैरसमजूत प्रचलित आहे की, तेथे सभासद निर्गुण ब्रह्माची उपासना करतात. इतर तर राहोतच. खुद्द लो० टिळकांनी देखील अनेकदां प्रार्थनासमाजाच्या निर्गुण देवाची थट्टा केली आहे ! पण ही समजूत अगदी चुकीची आहे. या संबंधाचे डॉ० भांडारकरांनी आपल्या “प्रार्थनासमाजांत विशेष काय आहे ?” या व्याख्यानांत केलेले विवरण अत्यंत विचारणीय आहे. ते असे:-प्रा. स. भगवद्गीतेच्या वाराव्या अध्यायांत (आरंभी) वर्णन केलेल्या अक्षर, अनिर्देश्य, अव्यक्त, अचिंत्य अशा तत्त्वांची उपासना करीत नाही; सगुणाची करतो. सगुण म्हणजे विश्वकर्ता, विश्वव्यापक, सर्वांत-र्यामी, हृदयनिवासी, प्रेमस्वरूप शाश्वतधर्मप्रतिष्ठा अशा परमात्म्याची उपासना प्रा. स. करतो. एवंगुणविशिष्ट परमेश्वर असला तरी तो मनुष्यासारखा देह धारण करून, स्त्रीशीं विवाह करून, आमच्याप्रमाणे प्रपंच करीत नाही किंवा पशुपाषाणाचे रूप धारण करीत नाही. प्रा. स. येथपर्यंत सगुणाची मर्यादा खाली ओढून आणीत नाही. उपनिषदांत सांगितल्याप्रमाणे तो आदिपुरुष हातापायां-शिवाय हातापायांची क्रिया करतो. डोळे नसून तो पाहातो, कान नसून तो ऐकतो, असें समाज मानतो. समाज प्रतिमांचे किंवा मूर्तींचे पूजन करीत नाही. कारण त्याच्या योगाने परमेश्वराच्या खऱ्या स्वरूपाचे ज्ञान होत नाही. किंवा ते स्वरूप अंतःश्वक्षूपुढे उभे राहाणे शक्य नाही. पण केवळ “देव मनुष्याप्रमाणे देह धारण करून प्रपंच करीत नाही,” किंवा “पशुपाषाणाचे रूप धारण करीत नाही” असे मानल्याने समाज निर्गुण देवाची पूजा करतो असे म्हणणे हे बरोबर नाही. समाज सगुणाचीच पूजा करतो. भौतिक रूप हा देवाचा गुण नव्हे. देव केवळ

चैतन्यरूप आहे. बरें, देवाची उपासना म्हणजे मंत्रतंत्रांचा उपयोग करणें किंवा हटयोग्याप्रमाणें नुसतें देवाचें ध्यान करीत बसणें नव्हे. देवाच्या ठिकाणीं पूज्यबुद्धि व प्रेमभाव ठेवणें म्हणजे त्याची भक्ति करणें; भक्तीनें त्याचें भजन, ध्यान करणें; सत्याला व धर्माला अनुसरून आपली वृत्ति व वर्तणूक ठेवणें व त्यायोगें त्या देवाचें सत्यस्वरूप व धर्मस्वरूप मनांत विकसित करणें; त्याचप्रमाणें मनुष्य व इतर प्राणी यांच्याविषयीं मनांत प्रेम बाळगून त्याचें कल्याण करण्याकरितां झटणें व त्या मार्गानें देवाचें प्रेमस्वरूप मनांत विकसित करणें. सारांश, सर्व गोष्टींमध्ये देवाचीच इच्छा प्रमाण धरून—व आपली इच्छा एका वाजूला सारून—त्याला आपला आत्मा समर्पण करणें हीच त्याची उपासना. ह्यावरून स्पष्ट होईल कीं, ज्या भक्तिमार्गाचा गीतेंत उपदेश केलेला आहे व ज्याचें तुकारामबोवांसारख्या साधुसंतांनीं अवलंबन केलें होतें त्याच भक्तिमार्गाचा प्रार्थनासमाजानें स्वीकार केला आहे. मात्र कांहीं अंशीं तो शोधितभक्तिमार्ग आहे. म्हणजे—

ईश्वरः सर्व भूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ॥

भ्रामयन् सर्व भूतानि यंत्रारूढानि मायया ॥

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ॥

“ अर्जुना, सर्व प्राणिमात्रांच्या हृदयांत ईश्वर वास करतो व तोच सर्व सृष्टि चालवितो. त्यालाच तूं सर्वभावेंकरून भज. ” अशा किंवा,

न कळे महिमा वेद मौनावले । तेथें पांगुळले मनपवन ॥

चंद्र सूर्य ज्याचें तेज वागवीती । तेथें माझी मती कोणीकडे ॥

तुका म्हणे आम्ही बाळ तूं माउली । कृपेची साउली करी देवा ॥

आणि

तुजवीण तीळभरी रिता ठाव । नाहीं असें विश्व बोलतसे ॥

ब्रह्मांडनायका । भक्त भजनाच्या पालका ॥

भक्तां अभक्तां अंतरीं । पूर्णपणें माझा हरी ॥

भक्तां प्रकाशितो ज्ञान । स्वयें आपला आपण ॥

अभक्ताच्या ठायीं आहे । काष्टीं जेविं अग्नि राहे ॥

अशा असंख्य वचनांत वर्णिलेलें ईश्वराचें स्वरूपच लक्षांत आणून त्यांतील उपदेश मनांत ठसवावा, असा अभिप्राय आहे. असो. तात्पर्य काय तर, प्रा. स.

निर्गुण ब्रह्माची उपासना करतो ही कित्येकांची समजूत झालेली निराधार असून समाज भगवद्गीतेंत वर्णिलेल्या सगुण देवाचीच पूजा करितो, हें स्पष्ट झालें.

दुसरी गोष्ट मूर्तिपूजेसंबंधाची. या संबंधीं डॉ० भांडारकरांनीं आपले विचार ज्या लेखांत अति संक्षिप्त रीतीनें ग्रंथित केलेले आहेत तो “ देवांची आणि प्रतिमांची पूजाअर्चा ” या मथळ्याखालचा लेख त्यांच्या “ धर्मपर लेख व व्याख्याने ” या पुस्तकांत सामील झाला आहे. तो वाचकांनीं वाचावा. त्याचा अगदीं थोडक्या शब्दांत इकडे सारांश देतो.

आपल्या अत्यंत प्राचीन धर्मग्रंथांत मूर्तिपूजेचा उल्लेख नाही. एकच “ द्यावा-भूमी जनयन् देव एकः ” असा परमात्मा वर्णिलेला आहे. व त्याचेच इंद्र, मित्र, वरुण इत्यादि अंश होत असें प्राचीन आर्य लोक मानीत असत. पण तशा अंशांच्या देखील मूर्ति असल्याचा कोठेंच उल्लेख नाही. मूर्तिपूजेची कल्पना ही मग निघाली व ती, बौद्धधर्मीय लोक आपल्या महात्म्यांची व जैन लोक आपल्या संतांची पूजा करीत असत, त्यावरून बहुधा निघाली असावी असा विद्वान् लोकांचा तर्क आहे. पुढें मग आपल्या देशांत अवतारकल्पना निघाली. त्यायोगें तर मूर्तिपूजेला जोरच आला व कालेंकरून तिचा देशभर प्रचार सुरू झाला. असो. या मूर्तिपूजेची कल्पना कधीं निघाली हें कांहीं नक्की सांगतां येत नाही. परंतु ती हिंदुस्थानांत बऱ्याच प्राचीन काळापासून रुढ झालेली असून ती आज सुमारे अडीच, तीन हजार वर्षे हिंदुधर्माचें एक प्रधान अंग म्हणून गणली जात आहे याबद्दल मात्र शंका नाही. पण मूर्तिपूजेची कल्पना केव्हांही निघालेली किंवा ती कोणत्याही कारणांनीं निघालेली असो. पण तिला पुढें अनेक फांटे फुटून जे कांहीं अतिरेकाचे प्रकार झाले व अद्याप होत आहेत, त्याचे परिणाम मात्र अनिष्ट झाले आहेत ! एकदा देवाला मनुष्याचा देह दिला व त्याला पुरुष वनविला म्हणजे सामान्य माणसाप्रमाणें त्याला बायको लागते, त्याला मुलगा हवा लागतो, त्याला विछाना लागतो, त्याला पान, तंबाखू वगैरे साहित्य लागतें. फार काय, पण कांहीं ठिकाणीं वेताळ देवाला गुडगुडी लागते हें आम्हांस प्रत्यक्ष माहीत आहे ! प्रश्न इतकाच कीं, असले अनिष्ट प्रकार जावयाचे कोठवर ? ही देवाची पूजा कीं देवाची थट्टा ? कदाचित् असले प्रकार करणारांचा हेतु थट्टा करण्याचा नसेल. पण ही अज्ञानाची पराकाष्ठा अगर भोंळसरपणाचा कडेलोट तर खचित् म्हटला पाहिजे ! मग असल्या

प्रकाराला भोळे लोक वळी पडले अगर फसले आणि ते प्रकार करणाऱ्या धूर्त पुजाऱ्यांनीं—मग ते ब्राह्मण असोत, गुरव असोत किंवा दुसरे कोणी असोत—आपल्या भोंदूपणाचें अवडंबर माजविलें तर आश्चर्य काय ? बरें, अशा प्रकारापासून मुख्य धर्मसाधन जी ईश्वरप्राप्ति, त्याची कसली आशा ? मूळ कल्पनाच—मग ती कशीही उत्पन्न झालेली असो—जिथें चुकीची, तिथें धर्मसाधन कसलें आणि ईश्वरप्राप्ति तरी कसली ? अहो, जो अनाद्यनंत परमेश्वर, जो विश्वाचा पालक, जो स्वतः आपलें,

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।

असें वर्णन करतो, त्याला मनुष्यदेह देऊन मृत्तिकेचा अगर पाषाणाचा पुरुष किंवा स्त्री बनविणें म्हणजे त्याचें महत्त्व कमी करणें नव्हे काय ? मग त्या देवाला आम्ही इतकें लहान—क्षुद्र—रूप देऊन गीतेंत सांगितल्याप्रमाणें,

इति मत्वा भजंते मां बुधा भावसमन्विताः ॥

मच्चिता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ॥

कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥

सततं कीर्तयन्तो मां यतंतश्च दृढव्रताः ॥

नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्य युक्ता उपासते ॥

त्याचें कीर्तन, त्याचें भजन करणें शक्य कसें होईल ? प्राचीन काळीं कांहीं लोकांनीं आपल्या पुढें परमेश्वराचीं प्रतिकें म्हणून कांहीं वस्तु ठेऊन मोक्षप्राप्ति करून घेतल्याच्या कथा आहेत, ही गोष्ट खरी. तसेंच, नामदेव; तुकाराम आदि साधुश्रेष्ठांनीं विठोबाची भक्ति करून सायुज्यता मुक्ति मिळविली हेंही खरें. परंतु तसा आपला अधिकार आहे काय ? तसा अधिकार प्राप्त व्हावा म्हणून वरील साधुश्रेष्ठांनीं जे परिश्रम केले, जी मेहनत घेतली, तसे श्रम करण्याची आपली तयारी आहे काय ? तर मग गीतेच्या आधारावर अगर उनिषदांच्या आधारावर अचिंत्य शक्ति जो जगच्चाळक परमेश्वर त्याची मानसिक पूजा करावी असें कोणी प्रतिपादन केल्यास नामदेव-तुकाराम यांचीं उदाहरणें कशाला द्यावयाचीं ? त्या संतश्रेष्ठांनीं विठोबाची भक्ति करून आपले सारे जन्म चित्तशुद्धि करण्याकरितां घालविले आणि अखेर सायुज्यता मुक्ति मिळविली हें प्रसिद्ध आहे ! असा आपला जन्म घालविण्यास किती जण प्रस्तुत काळीं तयार होतील ? मूर्तिपूजा त्यांनीं

प्रथम केली तेवढ्यापुरतें नामदेवतुकाराम यांचीं नांवें पुढें करावयाचीं, परंतु त्यांच्याप्रमाणें परिश्रम—किंबहुना तपश्चरण—करण्यास मात्र तयार व्हावयाचे नाहीं, हें सरळ नव्हे ! डॉ० भांडारकरांनीं तरी “मूर्तिपूजा करणें हें पाप आहे” असें कोठें म्हटलें आहे ? ईश्वराच्या उपासनेचा तो खरा मार्ग नव्हे इतकेंच त्यांचें म्हणणें आहे. गीतेंतही म्हटलें आहे कीं,

येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजंते श्रद्धयान्विताः

तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्य विधिपूर्वकम् ॥

अर्थात् निरनिराळ्या देवतांची अगर मूर्तींची पूजा केली तर तें पाप आहे असें नव्हे. तर ती पूजा विधिपूर्वक होत नाहीं. सबब जो प्रार्थनासमाजाचा सभासद झाला व जो घरीं मूर्तिपूजा करतो, तो खरा सभासद नव्हे, असें डॉक्टरसाहेबांचें स्पष्ट मत होतें ! तात्पर्य, अर्चित्यशक्ति परमेश्वराची मानसिक पूजा करणें हाच गीताप्रणीत—उपनिषत्प्रणीत—मार्ग असून तो तर्कशुद्धही आहे. आणि तोच डॉ० भांडारकरांनीं प्रतिपादन केला आहे. यामुळे त्याचा कोणाही समजस मनुष्यास आक्षेप घेतां येईल असें वाटत नाहीं.

तिसरी गोष्ट अवतारकल्पनेची. आपल्या हिंदु लोकांत देव वरचेवर अवतार घेत असतो अशी कल्पना रूढ आहे. ही केव्हां निघाली व कशी निघाली, याचा वास्तविक पत्ता नाहीं. पण तशी हिंदुधर्मीय लोकांची समजूत आहे यांत मात्र शंका नाहीं. विष्णूचे दहा अवतार असून त्यांपैकीं प्रस्तुत बौद्धावतार चालू आहे व त्याचा काल संपल्यावर कल्किअवतार होणार आहे अशी लोकांची दृढ समजूत आहे कोणत्याही देशांत वस्तुतः अशी एखादी कल्पना निघाली कीं कालेंकरून तिला फांटे फुटून निरनिराळ्या थोर माणसांना देखील अवतारी पुरुष मानण्यापर्यंत पाळा आल्यास अश्चर्य वाटण्याचें कारण नाहीं. आमच्याच देशांत कांहीं ठिकाणीं शंकराचार्याला शंकराचा अवतार मानतात, तर वैष्णव लोक मध्वाचार्याला वायुदेवाचा अवतार मानतात. फार काय, पण रामदासस्वामींना देखील मारुतीचा अवतार मानतात व शिवाजीलाही अवतारीपुरुष मानतात ! म्हणजे वास्तविक प्रकार असा आहे कीं, गीतेंत म्हटल्याप्रमाणें,

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽशसंभवम् ॥

कोणनीही वस्तु ऐश्वर्ययुक्त, शोभायुक्त अगर कोणत्याही प्रभावानें युक्त असेल तर ती माझ्या तेजाच्या अंशापासून झाली असें पक्कें समज म्हणून प्रत्यक्ष श्रीकृष्णच अर्जुनाला वजावून सांगत आहेत. त्याअर्थी तसे गुण ज्या पुरुषाच्या अंगी असतील त्याला ईश्वराचा अंश किंवा अवतार मानण्याची आपल्या दशांत दृष्टीवाट मळपासून पडली असली पाहिजे. हे तत्त्व एकदा लक्षांत ठेविलें म्हणजे अवतारकल्पनेसंबंधाचा सहज खुलासा होतो. यासंबंधानें डॉ० भांडारकरांनीं आपले विचार “अवतार विचार” व “देव व संत यांचा धर्माशीं संबंध” या दोन व्याख्यानांत ग्रथित केलेले आहेत. ते वाचकांनीं सवड तर जरूर वाचावे. त्यांचा सारांश इतकाच कीं, देव प्रत्यक्ष मनुष्यदेह धारण करून अवतार घेत नाहीं. पण जगांत पाप वाढलें, अनाचार, दुराचार वाढला कीं, कांहीं मनुष्यांच्या अंतःकरणांत धर्मज्योति प्रदीप्त होऊन त्यांस दैवी तत्त्वाचा साक्षात्कार होतो व ते धैर्यानें व कळकळीनें लोकांस उपदेश करतात कीं, “तुम्ही अवलंबिलेला दुर्मार्ग वरा नव्हे; तो सोडून तुम्ही सत्कर्मांला लागा. ” मग त्यांचा तो उपदेश ऐकून ते दुर्वृत्त लोक आपला क्रम सोडतात आणि सन्मार्गानें वागूं लागतात ! अशीं उदाहरणें इतिहासांत पुष्कळ मिळतात. असे पुरुष-उपदेशक-तेवढ्यापुरते ईश्वराचे अवतार होत. उदाहरणार्थ, भरतखंडांतील प्राचीन काळचे शुक, सनक, नारद, इत्यादि ऋषि, बुद्ध, महावीर, इत्यादि धर्मसंस्थापक आणि अर्वाचीन काळीं रामानंद, कबीर, नानक, ज्ञानदेव, नामदेव, तुकारामबोवा, आणि दुसऱ्या राष्ट्रांमध्ये झरदुस्त, मूसा, येशु, महंमद इत्यादि जे झाले ते सव मनुष्यांस सन्मार्गावर नेण्याकरितां देवानेंच उत्पन्न केले आणि विशेषरूपानें आपल्या तत्त्वाची स्फूर्ति त्यांच्या बुद्धीमध्ये केली म्हणून तदंशी ते देवाचे अवतारच आहेत. अर्थांत गीतेतील “तदात्मानं सृजाम्यहम्” ह्या वचनाचा असा अर्थ घ्यावयाचा कीं, असे पुरुष उत्पन्न करून मी त्यांच्या बुद्धीमध्ये संचार करतो. हे सर्व पुरुष अत्यंत आदरणीय व पूज्य आहेत यांत शंकाच नाही. पण ते सर्वांशीं देव होते असें मात्र म्हणतां येत नाही. ईश्वराचे—

जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसंनिहितत्वाच्च ।

या बादरायणप्रणीत सूत्रांत सांगितल्याप्रमाणें जगच्चालकत्व, अजत्व, अनाद्यनंतत्व इत्यादि जे गुण ते सदरील पुरुषांत नव्हते. तथापि ते आपणांस बंध्यच आहेत.

व त्यांच्या उपदेशांचें मनन करून ते मनांत ठसविणें आणि त्यांचीं पवित्र चरित्रें आपल्या मनःश्वक्षूपुढें ठेऊन त्याप्रमाणें यथाशक्ति अनुकरण करण्याचा प्रयत्न करणें हें धर्मोन्नतीची इच्छा बाळगणाऱ्या सर्व मनुष्यांचें कर्तव्य आहे.

डॉ० भांडारकर हे धर्मसाधन करण्यास जरूर अशा बहुतेक सर्व मार्गांचा उपयोग करीत असत. त्यांना केव्हां केव्हां एकांतवास फार आवडत असे. व तशी संधि मिळाल्यास तिचा फायदा घेतल्याशिवाय ते राहात नसत. अशा वेळीं त्यांचें गीतादि धर्मग्रंथांतील वचनांचें अगर साधुसंतांच्या वचनामृतांचें मनन, सृष्टीचें निरीक्षण, आत्मपरीक्षण हीं कामें चालत असत. आमच्यामर्ते आत्मपरीक्षण हा डॉ० भांडारकरांच्या धार्मिक जीवनांतील एक विशेष होता. आणि याचा त्यांच्या उपासनेच्या वेळीं श्रोत्यांना नेहमीं सहजच प्रत्यय येई. ते आपल्यामधील दोष-कामक्रोधादिकांचे खेळ-देवापुढें मोकळेपणानें कबूल करीत असत आणि ते घालविण्याचें आपणांस सामर्थ्य देण्याबद्दल देवाची विनम्रभावाने प्रार्थना करीत असत !

प्रार्थनासमाजानें धर्मप्रसाराच्या कामीं आणखी एका जुन्या मार्गाचें अवलंबन केलें आहे. तो मार्ग म्हणजे कीर्तन होय. प्रार्थनासमाजांत वार्षिक उत्सवाच्या वेळीं कीर्तनाची वहिवाट आज कित्येक वर्षे चालू आहे. डॉ० भांडारकरांच्या अत्यंत प्रेमळ व भक्तिरसानें भरलेल्या कीर्तनांची रा० व० पाध्ये यांच्यासारख्या प्रा. स. चे सभासद नसलेल्या विद्वान् गृहस्थांनीं तर स्तुति केलीच आहे. पण डॉ० भांडारकरांच्या अगर प्रिन्सिपाल मोडकांच्या कीर्तनास मोठमोठे विद्वान्-न्या० तेलंगांसारखे गृहस्थ व इतर पुष्कळ-समाजाचे सभासद नसलेली-मंडळी हजार राहात असत हें आम्हीं अनेकदां पाहिलेले आहे. श्रोतृमंडळांत स्त्रियांचाही नेहमीं मोठा भरणा असे व हल्लींही दरसाल असतो. असो. अशा कीर्तनांमधून नेहमींप्रमाणें पूर्वरंग व मग एखादें आख्यान असे दोन भाग असतातच. पण त्यांत बहुधा आख्यानापेक्षां निरूपणालाच प्राधान्य देण्यांत येत असतें. अशीं पांच पंचवीस कीर्तनें-म्हणजे कीर्तनाच्या वेळीं म्हणावयाचीं पदे, अभंग, साक्या वगैरे-पुस्तकरूपानें डॉ० भांडारकरांनीं तयार करून प्रसिद्ध केलीं आहेत.

आणखी एक धर्मसाधनाची नवीन पद्धत डॉ० भांडारकरांनीं प्रार्थनासमाजा-बंधानें सुरू केली. ती अद्याप चालू आहे. ती म्हणजे कौटुंबिक उपासनेची पद्धत

होय. या एका गोष्टीवरून डॉ० भांडारकरांचे मन धर्मविचारांत कसे गढून गेलेले असे, किंवा धर्म हा त्यांच्या नित्य दिनचर्येचाच एक भाग कसा होऊन राहिला होता हे उत्कृष्ट रीतीने सिद्ध होतें. एवढेंच नव्हे, तर आपल्या कुटुंबांतील लहान-थोर माणसांना धार्मिक वळण लावण्याविषयी देखील ते किती दक्ष असत हेही यावरून स्पष्ट होतें. पूर्वी हिंदु कुटुंबांतील मंडळींना-विशेषतः तरुण मुलांना-जुन्या पद्धतीप्रमाणे स्नान, संध्या, पूजा, रामरक्षा वगैरे मार्गांनीं कांहीं तरी धार्मिक संस्कार म्हणून घडत असे. तो मार्ग नवीन शिक्षणाने अजीवात बंद झाला. धर्मविधींवरचा विश्वास उडाला तरी प्रथम प्रथम कांहीं काळपर्यंत लहान मुले वडील माणसांच्या धाकामुळे म्हणा किंवा कसेही म्हणा, तांच्या, पंचपात्री, पळी, ताह्यण वगैरे भांडीं पुढें घेऊन थाटानें बसत तरी असत आणि “ आपोतिष्ठा, काकातिष्ठा ” करून संध्येचे सोंग तरी आणीत असत. पुढें तेही बंद झाले ! हल्लीं तर त्यासंबंधानें नांवही काढूं नका ! वरें, जुनीं बंधनें, परिस्थितीमुळे बंद झालीं, तर त्यांच्या ऐवजीं नवीन कांहीं ? अं, हं ! नवीन कांहीं तरी धर्मसाधनाचा मार्ग खुला व्हावा ह्या हेतूने महाराष्ट्रांतील कांहीं आस्थेवाईक विचारी मंडळींनीं “ प्रार्थनासमाज ” काढला, तर त्याच्या संवधानें थट्टा आणि चेष्टा सुरू झाली ! याला काय म्हणावें ? ही “ इतो भ्रष्ट स्ततो भ्रष्टः ” अशा प्रकारची स्थिति इष्ट आहे काय ? ती किती दिवस चालावयाची ? किंवा तशी ती किती दिवस चालूं द्यावयाची ? या सर्व गोष्टी लक्षांत आणून डॉ० भांडारकरांनीं कौटुंबिक उपासनेची पद्धत आपल्या कुटुंबांत सुमारे पन्नास वर्षांपूर्वी सुरू केली. तिचा इतिहास थोडासा मनोरंजक व बोधप्रद आहे, म्हणून तो थोडक्यांत देतो.

आमच्या हिंदुस्थान देशांत इंग्रजी शिक्षण सुरू झाल्यापासून लोकांच्या विचारांत हरएक दृष्टीने कसकशी क्रांति होऊं लागली याचें मागें अनेकवार दिदृर्शन झालेलेंच आहे. त्याप्रमाणेंच कांहीं वर्षांपूर्वी तरुण सुशिक्षित लोकांच्या धर्म-संबंधींच्या कल्पनाही डळमळू लागल्या. त्यांत विशेषेंकरून मिल्स, हर्बर्ट स्पेन्सर इत्यादि ग्रंथकारांच्या पुस्तकांच्या अध्ययनानें कित्येकांचा तर कल अज्ञेयवादाकडेही झुकूं लागला. अशी ज्यांच्यामध्ये विचारक्रांति सुमारे पन्नास वर्षांपूर्वी झालेली दृष्टीस पडूं लागली त्यांत डॉ० भांडारकरांचे धाकटे बंधु रा० व० वासुदेवराव भांडारकर हे होते. इतर मंडळीही होतीच. त्यांत लो० टिळकही पण होते. असो. डॉ० भांडारकरांची धर्मशील वृत्ति मूळपासूनचीच होती. त्यांनीं त्या वेळचे-म्हणजे

सुमारें सन १८७५-१८८० या अवधीतलें-अज्ञेयवादाचें किंबहुना नास्तिकपणाचें संबंध वातावरण जेव्हां पाहिलें आणि त्यांत आपले बंधु सांपडण्याचा संभव आहे ही गोष्ट जेव्हां त्यांच्या लक्षांत आली तेव्हांपासून त्यांनीं घरीं आपली नव्या पद्धतीची उपासना सुरू केली व त्या उपासनेच्या वेळीं घरच्या सर्व मंडळींनीं-लहानथोर, स्त्री-पुरुष यांनीं सुद्धां-हजर असलें पाहिजे असा कायदा केला ! ही कौटुंबिक उपासनेची पद्धत सुरू केली त्याच्या पहिल्याच प्रसंगीं डॉक्टरसाहेबांनीं आपल्या बंधूंना उद्देशून असे स्पष्ट म्हटलें कीं, “अरे, ही प्रार्थना करण्याचें कां आरंभिलें आहे तें तुझ्या लक्षांत आलें का ? हल्लीं मिला, स्पेन्सर इत्यादि ग्रंथकारांच्या पुस्तकांच्या अभ्यासानें कांहीं तरुण मंडळी अज्ञेयवादाकडे झुकत चालली आहे हें मी प्रत्यक्ष पाहात आहे. तूंही तसाच होशील अशी मला भीति वाटत आहे. तेव्हां तुला कांहीं तरी धर्मबध्दन असावें व ईश्वराकडे तुजें लक्ष लागावें म्हणून मी हा उपक्रम करीत आहे !” या अत्यंत हितकर व स्फूर्तिदायक बोलण्याचा त्यांच्या बंधूंच्या मनावर तर तावडतोव इष्ट तो परिणाम झालाच. पण ही पन्नास वर्षांच्या पूर्वीची हकीकत वाचून आजमितीसही पुष्कळांच्या मनावर परिणाम होऊन त्यांच्या मनांत अनेक प्रकारचे विचारतरंग उत्पन्न झाल्याशिवाय राहाणार नाहीत, अशी खात्री वाटते ! कोण ही डॉ० भांडारकरांची अढळ धर्मश्रद्धा ? आणि किती ही आपल्या घरच्या सर्व माणसांनाही तेंच वळण लावण्याबद्दलची त्यांची अत्यंत आदरणीय अशी दक्षता ? अशा या अत्यंत उज्ज्वल धर्मशील वृत्तीच्या पुरुषाचें स्थान निःसंशय प्राचीन ऋषिवर्यांच्या मालिकेमध्येच असलें पाहिजे ! मागील एका प्रकरणांत सांगितल्याप्रमाणें, मुंबईच्या रा० व० पाध्ये यांनीं गुरुवर्यांना जी वशिष्ठ-विश्वामित्राची उपमा दिली ती किंवा नागपूरच्या ‘महाराष्ट्र’कर्त्यांनीं “या गुरुश्रेष्ठाला भावी पिढ्या ऋषितर्पणांत निःसंशय अग्रपूजेचा मान देतील !” असें जें म्हटलें तें अन्वर्थक नाही असें कोण म्हणेल ?

सदहू हकीकत आम्हांस खुद्द रा० व० वासुदेवराव भांडारकर यांच्याकडूनच समजली. आणि वर सांगितलेला-कौटुंबिक उपासनेच्या वेळीं घरच्या सर्व लहानथोर माणसांनीं हजर राहाण्याबाबतचा-कायदा त्यांच्या घरीं डॉ० भांडारकर हे बसण्याच्या स्थितींत होते तोंपर्यंत म्हणजे जवळ जवळ त्यांच्या हयातींत अखेरपर्यंत विनतकार चालला होता ! याप्रमाणें सभोंवार जवळ मुलगे, मुली, सुना, नातु, नाती वगैरे मंडळींना घेऊन व हातांत तंबुरा घेऊन डॉ० भांडारकर परमेश्वराची

स्तुतिपर पद्यें म्हणत असल्याचा किंवा उपासना चालवीत असल्याचा हृदयंगम देखावा स्वतः पाहिल्याचें आमच्या मित्रांपैकीं अनेकांनीं आम्हांस सांगितलें आहे ! वाईट वाटतें कीं, आम्हांस अशी संधि मिळाली नाही.

समाजाच्या कांहीं सभासद मंडळींनीं ही कुटुंबिक उपासनेची पद्धत उचलली आहे ही आनंदाची गोष्ट आहे. पण त्याचें याहीपेक्षां जास्त प्रमाणावर अनुकरण झालें पाहिजे असें आम्हांस वाटतें. इतकेंच नव्हे, तर प्रार्थनासमाजाचे सभासद नसतील अशा लोकांनीं देखील घरच्या तरुण मंडळींना चांगलें वळण लावण्याकरितां सदहूर्त उपासनेची अगर दुसरी योग्य वाटेल ती आपापल्या कुटुंबांत धर्मशिक्षणाची पद्धत सुरू केली तर तरुण पिढीच्या हितैकदृष्टीनें तें निःसंशय अत्यंत स्तुत्यच होईल.

प्रकरण एकोणिसावें.

“ टीकेचा आरंभ ! ”

प्रार्थनासमाजाचा धर्म म्हणजे उदारमतप्रवर्तक आर्यधर्म किंवा हिंदुधर्म असें मागील प्रकरणांत सांगितलें. हेंच तत्त्व डॉ० भांडारकरांनीं आपल्या एका व्याख्यानांत विशद केलें आहे. ते म्हणतात—(पृ. २९७, धर्मपर लेख व व्याख्याने ३ री आवृत्ति) “ प्रार्थनासमाजाच्या धर्मास मी सुधारलेला हिंदुधर्म असें म्हणेन. ××× पूर्वीपासून आपल्या हिंदुलोकांची धर्मसंबंधानें विशेष आस्था दिसत आहे. ××× हिंदूंनींच प्रथम ही धर्मसुधारणेची चळवळ सुरू केली आणि सध्यां तरी ती हिंदूपुरतीच आहे. तेव्हां अशी वस्तुस्थिति असतां आम्ही “ ब्राह्म ” आणि तुम्ही “ हिंदु ” असा प्रकार केल्यास साधारण जनसमूहावर वजन राहाणें शक्य नाही. ××× ब्राह्मसमाजांतील लोकांस ख्रिस्ती लोकांसारखे अगदीं अलग असे लोक मानीत आहेत. हें माझ्यामते ठीक नाही.” हे उद्गार आमच्यामते सर्व आक्षेपकांनीं जरूर लक्षांत ठेविले पाहिजेत. वरील तत्त्वांकडे दुर्लक्ष केल्यामुळेच प्रार्थनासमाजाविषयीं कित्येक मंडळींनीं आपला गैरसमज करून घेतलेला आहे. अशा प्रकारचे गैरसमज झालेले दृष्टोत्पत्तीस पडल्यास ते दूर करण्याचा डॉ० भांडारकर अगर न्या० रानडे हे नेहमीं प्रयत्न करीत असत.

धर्मसुधारणेची चळवळ ही हिंदूंनीच चालविली आहे आणि तूर्त ती हिंदू-पुरतीच आहे, हें वर सांगितलेंच. त्या दृष्टीनें विचार केल्यास डॉ० भांडारकरांनीं धर्मसंबंधानें विचार करून आर्यधर्माचीं तत्त्वे आपल्या लेखांतून व व्याख्यानांतून इतक्या सुंदर रीतीनें व इतक्या विस्तृत प्रमाणावर प्रतिपादन केलीं आहेत कीं, त्यांचे ते लेख व व्याख्यानें जो कोणी लक्षपूर्वक वाचील त्याला धर्मसंबंधीं पुष्कळच ज्ञान संपादन केल्यासारखें वाटून तें अधिकाधिक वाढविण्याबद्दलची त्याच्यांत आकांक्षा उत्पन्न झाल्याशिवाय राहाणार नाही. त्यामुळे ज्यांना देवासंबंधानें किंवा धर्मसंबंधानें कांहीं तरी ज्ञान व्हावें असें वाटत असेल त्यांनीं डॉ० भांडारकरांचे लेख व व्याख्यानें प्रसिद्ध झालीं आहेत, तें पुस्तकच घेऊन तें लक्षपूर्वक वाचावें. त्यासंबंधीं विस्तृत आणि समाधानकारक विवेचन इकडे करतां येणें शक्य नाही. फार तर आस्थेवाईक वाचकांना तत्संबंधीं अल्पशी कल्पना व्हावी अशा प्रकारचें येथें अगदींच त्रोटक रीतीचें दिग्दर्शन करतां येईल. सवव तेवढेंच करण्याचा प्रयत्न करतो.

डॉ० भांडारकरांच्या धर्मपर लेखांची व व्याख्यानांची पहिली आवृत्ति सन १९०९ मध्ये निघाली. मग दोन वर्षांनीं दुसरी निघाली. व सन १९१९ सालीं तिसरी आवृत्ति प्रसिद्ध करण्यांत आली. ह्या सर्व आवृत्तींमधून “ईश्वरविषयक ज्ञान” या मथळ्याखालीं जे तेवीस लेख (निबंध) आले आहेत ते अत्यंत महत्त्वाचे असून ते सन १८७८ च्या सुमारास लिहिलेले होते. त्यांतील विवेचन अत्यंत सुंदर रीतीनें केलेलें असून तें डॉक्टरसाहेबांनीं गीता, उपनिषदे, भागवत मनस्मृति, वगैरे ग्रंथांच्या आधारानें केलेलें आहे. गुरुवर्यांनीं प्रथम श्वेताश्वतर उपनिषदांतील,

किंकारणं ब्रह्म कृतः स्मजाता जीवाम केनक्वत्रच संप्रतिष्ठाः ।

अधिष्ठिताः केन सुखेतरेषु वर्तामहे ब्रह्मविदो व्यवस्थाम् ॥

“अहो ब्रह्मवेत्ते हो, ह्या विश्वाचें कारण काय, आमची उत्पत्ति कशापासून झाली, आम्ही जीवंत आहों कशाच्या योगानें, आम्हाला आधार कशाचा, आणि आम्हास सुखदुःखें जीं प्राप्त होतात तीं कोणाच्या आज्ञेनें ?”

ह्या मंत्राच्या आधारानें विश्वाच्या आदिकारणासंबंधीं विवरण करण्यास आरंभ करून ही सृष्टि कशी परमेश्वराच्या सभयानेच चालली आहे हें सांगितलें आहे:-

देवस्यैष महिमा तु लोके येनेदं भ्राम्यते ब्रह्मचक्रम् ।

“ हें सर्व ब्रह्मचक्र देवाच्या महिम्यानेच भ्रमण करीत आहे. ” एवढेच नव्हे तर तो परमात्मा मनुष्यमात्रांच्या अंतःकरणांत नेहमीं वास करीत असतो, हें स्पष्ट रीतीने दाखविलें आहे.

एष देवो विश्वकर्मा महात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्टः ॥

“ सर्व विश्वाचा कर्ता हा परमात्मा सर्वांच्या हृदयांत असतो. ”

त्याचप्रमाणें सर्व सृष्टींतले व्यापार परमेश्वराच्या सामर्थ्यानेच चालले आहेत असें बृहदारण्यकोपनिषदाच्या आधारानें दाखवूनः--

एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने सूर्याचंद्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः ।

एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठतः ॥

“ हे गार्गी, या अविनाशी परमेश्वराच्या सामर्थ्यानेच सूर्य व चंद्र, तसेच पृथ्वी व आकाश हीं आपापल्या ठिकाणी राहून आपले व्यापार करीत आहेत. ” ईशोपनिषदाच्या पुढील मंत्राचा आधार घेऊन डॉ० भांडारकरांनीं

सपर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्नाविरं शुद्धमपापविद्धम् ।

कविर्मनीषी परिभूः स्वयंभूर्याथातथ्य तोऽर्थान्व्य-

दधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः ॥ ईश, ८.

“तो परम तेजस्वी; त्यास शरीर, व्रण व स्नायु नाहीत, तो शुद्ध व पापानें अस्पृष्ट असा आहे; तो सर्वज्ञ, सर्वसाक्षी, सर्वांच्या सभोंवतीं आहे; तो स्वतःसिद्ध आहे. व त्यानें सर्व वस्तूंची शाश्वतकालपर्यंत चालेल अशी व्यवस्था करून ठेविली आहे. ”

परमेश्वराच्या स्वरूपाचें खालील प्रमाणें विवरण केलें आहेः-

“ परमेश्वर हा शरीररहित, सर्वव्यापी, सर्वज्ञ, अनंत, ब्रह्मचक्राचा चालक, सर्व वस्तूंचा व्यवस्थापक आहे. इतकेंच नव्हे तर तो शुद्ध, निष्पाप, निष्कलंक व भंगलमय असा आहे. म्हणून आमच्या अंतःकरणास योग्य काय, अयोग्य काय याचें ज्ञान होऊन योग्य तेंच करण्याची इच्छा होते. आणि आपल्याकडून अयोग्य वर्तन घडलें, म्हणजे आम्ही अत्यंत दुष्ट व पापी असें मनास वाटून अत्यंत खेद

होतो. सत्य व योग्य असे जे कांहीं असेल त्याची ईश्वरापासूनच उत्पत्ति होते व त्यामुळे त्याचा सदैव जयच होत असतो. या कारणास्तव जो कोणी सत्य मार्गाचे अवलंबन करील त्यास इतके सात्विक धैर्य प्राप्त होत असते की, त्याचे एखादे कृत्य लोकमताविरुद्ध असले अगर लोकांनी त्याचा छळ मांडून त्याच्या भोंवतीं अनेक संकटे उपस्थित केली तरी तो बिलकूल डगमगत नाही ! त्याने सत्याचेच केवळ अवलंबन केलेले असल्यामुळे सत्पक्षपाती जो परमेश्वर तो नेहमी त्याच्या संनिध असतो. मग त्याला भीति कशाची ? प्रल्हादाचीच गोष्ट पाहाना ? त्याच्या प्रत्यक्ष बापाने देखील त्याचा अनन्वित छळ केला तरी त्याचाच सत्यपक्ष असल्यामुळे परमेश्वर त्याच्या पाठीशी होता व त्यानेच त्याचे संरक्षण केले ! असो. तेव्हां एकंदरीत सांगण्याची गोष्ट हीच की, ज्या मनुष्याने सत्याचे अवलंबन केले त्याच्यावर कितीही संकटे आली तरी त्याचा परमेश्वरच पाठीराखा असल्यामुळे, त्या संकटांपासून त्याला—ज्याप्रमाणे एखादी वानरी अगर मांजरी संकटसमयीं आपल्या पोरांस जास्त जास्तच जवळ ओढून पोटाशी घट्ट धरते त्याप्रमाणे—जवळ अधिकाधिक ओढून पोटाशी घट्ट धरील व त्याचे संरक्षण करील ! तात्पर्य, सत्यपक्षाचे इतके महात्म्य आहे ! ! अर्थात् ज्याच्यांत सत्य, न्याय, खरे सौजन्य इत्यादि गुणांचे वास्तव्य नाही तो देवाचा खरा भक्तच नव्हे ! आणि हे गुण ज्याच्या अंगीं वास करतात त्याला सर्व ठिकाणींच परमेश्वराचे अस्तित्व भासावे यांत आश्चर्य नाही. परमेश्वरच सर्वांचा नियंता आणि त्यानेच सर्वांना सत्य, असत्य, शुभ, अशुभ याबद्दलचे नियम लावून दिले आहेत. सत्याचे मनुष्यास ज्ञान व्हावे म्हणूनच तो त्याच्या अंतःकरणांत वास करतो. आणि त्यामुळेच जगांत सत्याचे ज्ञान उत्तरोत्तर प्रसृत होते व असत्य लुप्त होऊन जाते. अर्थात् सत्य सोडून असत्याचा स्वीकार करणे, सदाचरण टाकून दुराचरणाचे अवलंबन करणे म्हणजे परमेश्वराशीं विमुख होणे—किंवा हुना आपल्या मातेस सोडून शत्रूपाशीं राहाणे अशासारखेच आहे. मग शांति व सुख यांची प्राप्ति कोठची ?

आत्मैवह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥

हेच अखेरीस अक्षरशः खरे ! ”

हाच विषय पुढे डॉ० भांडारकरांनी चालवून “संचिताचा नाश ” व “देवाची प्राप्ति ” या दोन लेखांत पुरा केला आहे. “ एषाऽस्य परमागतिः एषाऽस्य

परमा संपद् एषोऽस्य लोकः एषोऽस्य परम आनंदः । ” म्हणजे ईश्वराची प्राप्ती हेच मनुष्याचें अखेरचें ध्येय असें सांगून तें गांठण्याकरितां कामक्रोधादि षड्रिपूंवर कसा जय मिळविला पाहिजे व पापाकडे होणारी प्रवृत्ति कशी दाबली पाहिजे हें दाखविलें आहे व त्याकरितां

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।

अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥

“सर्व धर्म टाकून मलाच शरण ये म्हणजे मी तुला सर्व पापांपासून मुक्त करीन,” या भगवद्‌वचनाला अनुसरून वागल्यास मनुष्यास आपलें ध्येय जें

लीनता हरिपादाब्जे मुक्तिरित्यभिधीयते ।

हें कसें सहज साध्य होतें याचें विवरण केलें आहे.

तात्पर्य, डॉ० भांडारकरांनीं आपल्या धर्मपर लेखांपैकीं पहिले अठरा लेख हे सन १८७८ ते १८८२ पर्यंतच्या काळांत लिहून “सुबोधपत्रिकेंत ” प्रसिद्ध केले होते. त्यांत ईश्वरविषयक ज्ञान, मूर्तिपूजा, अवतारकल्पना वगैरे प्रचलित हिंदु-धर्मांत मोडणाऱ्या अनेक अत्यंत महत्त्वाच्या विषयांचें आधारांसहित व सोदाहरण विवरण आलेलें आहे. त्या विषयांचें अगर डॉ० भांडारकरांच्या अनेक धर्मपर व्याख्यानांत आलेल्या विषयांचें विस्तृत रीतीनें येथें विवेचन करणें शक्य नाही. तथापि फक्त कांहीं विषयांवरील डॉक्टरसाहेबांच्या विचारांचें दिग्दर्शन करतो.

“ ईश्वरीप्रेरणा ” या लेखांत गुरुवर्य म्हणतात कीं, परमेश्वराची अनंत शक्ति व अघटित करणी पाहून मनुष्याच्या मनांत त्याजविषयीं पूज्यभाव उत्पन्न झाला पाहिजे. व आपले स्वतःचे दोष, आपले क्षुद्र मनोविकार याबद्दलचें व आपण किती सर्वथैव परतंत्र व यःकश्चित् प्राणी आहों या गोष्टीचें मनन केलें म्हणजे मनुष्याचें मन विनम्र झाल्याशिवाय राहात नाही. अर्थात् अशा मनःस्थितींत त्याची परमेश्वराच्या ठायीं भक्ति जडते व तो त्याला अनन्यभावेकरून शरण जातो. अशा मनुष्याला देव निःसंशय सत्प्रेरणा करतो. मनुष्याला दुर्वृत्त होण्याची ईश्वर प्रेरणा करतो हें म्हणणें चुकीचें आहे !

डॉ० भांडारकरांनीं “ श्रद्धा ही सर्व ज्ञानाचा पाया आहे ” या विषयावर एक सुंदर लेख लिहून सिद्धांतरूपानें असें म्हटलें आहे कीं, “ बाह्य जगताच्या ज्ञानास

ज्या प्रकारची श्रद्धा लागते त्याच प्रकारची पारलौकिक विषयांच्या ज्ञानासही लागते. आणि या दोन प्रकारच्या श्रद्धा कबूल केल्या तरच सर्व ठीक जुळते. नाही तर सत्य असें कांहींच म्हणवणार नाही; सर्वच असत्यमय होऊन जाईल. वास्तविक ह्या श्रद्धेच्या योगाने आपणांस मोठे सामर्थ्य आलेले आहे. तें जर आम्ही व्यर्थ घालविलें तर आपण पशुतुल्य होऊं व आपली खरोखर मोठी हानि होईल !”

“ दुःखनिवृत्ति ” या विषयावरीलही डॉक्टरसाहेबांचे विचार अत्यंत मननीय आहेत. “ इहलोकीं व परलोकीं जें दुःख होईल त्याची निवृत्ति कशी होईल ? या प्रश्नाचें उत्तर देणें हाच सर्व धर्माचा व विशेषतः आपल्यामधील वेदान्तादि दर्शनांचा उद्देश आहे. कोणी म्हणतात, आत्मा हा स्वभावतः सुखी; आणि दुःख होतें तें प्रकृति म्हणून जें एक तत्त्व आहे त्याला; पण प्रकृतीस झालेलें दुःख आत्म्यास होतें असा आपण आरोप करतो. सबब आत्म्याचें स्वरूप काय आहे व प्रकृतीचें काय आहे हें समजून घेऊन दुःख हें प्रकृतीस होतें, आत्म्यास नाही याचा अनुभव पाहावा. आणि प्रकृति व आत्मा (पुरुष) हीं भिन्न आहेत हें जाणून एकाच्या धर्माचा आरोप दुसऱ्यावर करूं नये. आणि असें झालें म्हणजे दुःखाची निवृत्ति होईल. बरें, दुसरे कित्येक असें म्हणतात कीं, प्रकृति हें तत्त्वच मुळीं सत्य नव्हे. तें मिथ्या आहे. अर्थात् दुःखरूप जो प्रकृतीचा धर्म तोही मिथ्याच; म्हणजे दुःख प्राप्त होतें तें अज्ञानामुळे. तें अज्ञानच नष्ट झालें म्हणजे आत्म्याचे आनंदमय स्वरूप प्रत्ययास येऊन त्यास मोक्ष प्राप्त होतो.

पण मुख्य मुद्याचा प्रश्न एवढाच कीं, प्रकृति पुरुषापासून भिन्न आहे ही गोष्ट प्रत्ययास कशी यावयाची ? व अज्ञानाची निवृत्ति कशी व्हावयाची ? आम्हां मानवी प्राण्यांमध्ये तें घडवून आणण्याचें सामर्थ्य नाही हें निर्विवाद आहे. कारण दुःख मिथ्या आहे असें म्हणणारेच दुःखानें विव्धळ झाले म्हणजे उच्च स्वरानें रुदन करीत असलेले आढळून येतात ! अर्थात् ह्याविषयीं कल्पना वाटेल त्या केल्या तरी दुःखाची निवृत्ति केवळ आमच्या सामर्थ्यानें होऊं शकत नाही हें खास. तसें सामर्थ्य केवळ अनाद्यनंत, सर्वव्यापक, सर्वांचा मायबाप, असा जो परमेश्वर त्याचेंच आहे. यास्तव त्यालाच अनन्यभावानें शरण गेलें पाहिजे. तोच सर्वांचा पिता व तोच या आनंदमय विश्वाचा कर्ता असल्यामुळे तोच

आमचा परम सुहृद आहे ही गोष्ट अंतःकरणांत विंवते व त्याची इच्छाच आपणास प्रमाण अशी एकदा मनाची खात्री झाली म्हणजे परम दयाळू असा तो कृपाघन परमेश्वर आमच्या मनांतील दुःखमय अंधःकार नाहीसा करून त्या ठिकाणी

तेषामेवानुकंपार्थमहमज्ञानजं तमः ।

नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥ १ ॥

या वचनानुसार आनंदरूप तेज उत्पन्न करतो. कामक्रोधादिकांच्या क्षोभामुळे होणारे दुःख व घडणारे पाप ही त्याच्याच कृपेने नष्ट होतात. अंतःकरण शांत ठेऊन वृत्तींचा निग्रह करण्यास समर्थ तोच. त्याचे मंगलमय स्वरूप मनःश्वक्षू-पुढे आणून त्याची अनन्यभावाने प्रार्थना केली म्हणजे कामक्रोधादि वृत्ति निघून जातात आणि त्याच्या आनंदमय स्वरूपाचे ध्यान केले म्हणजे सर्व दुःखे तुच्छ वाटतात. इतकेच नव्हे, तर तशा सुखमय स्थितीत असले म्हणजे प्रत्यक्ष देह-यातना भोगीत असलो तरी त्याचे कांहीं वाटत नाही व मन आनंदांत केवळ मग्न होऊन जाते. ”

“ ईश्वरोपदिष्टधर्म ” या विषयावर डॉ० भांडारकरांनी एक सुंदर लेख लिहून निरभिमानतया असा उदारमतप्रतिपादक सिद्धांत काढला आहे कीं “ अमुक एक धर्म ईश्वरप्रणीत आहे व दुसरे मनुष्याच्या कृति आहेत, म्हणजे दुबळ्या मनुष्यांनी उत्पन्न केले आहेत किंवा मनुष्याच्या सहज सामर्थ्याने सिद्ध झाले आहेत असे जे किऱ्येक धर्मांच्या आचार्यांचे मत आहे ते सर्वथा निर्मूल आहे असे सम-जावे. यावत् सर्व धर्म ईश्वरप्रणीत आहेत; मात्र त्यांत जे कांहीं आहे ते सर्वच ईश्वरप्रणीत नव्हे, मनुष्याच्या भ्रांतीचा अंश त्यांत बराच मिसळला आहे. ”

दक्षिणेश्वरचे साधु रामकृष्ण परमहंस यांचे मत असेच होते हे प्रसिद्ध आहे. स्वामी विवेकानंदांनी तेच आपल्या एका भाषणांत प्रतिपादन केले आहे.

“ We must respect all religious; and we must try to accept them all as far as we can. ”

कोणत्याही राष्ट्राची उन्नति व्हावयास जीं जीं साधनें लागतात त्यांत डॉ. भांडारकर हे नेहमीं धर्मप्रसाराला अग्रस्थान देत असत. आपल्या हिंदुस्थान

देशांतल सर्व लोक राजकीय बाबींच्याच मार्गे लागलेले नेहमीं दिसतात. तें गुरुवर्यांना पसंत नसे. ते म्हणतात, “जो उठला तो राजकीय हक्काची प्रथम गोष्ट बोलतो, मग संपत्तिवृद्धीची आणि त्यानंतर दीर्घकालानें समाज-सुधारणेची. धर्मवृद्धीची तर कोणी गोष्टच काढीत नाहीं. काय चमत्कार पाहा ! मला तर वाटतें कीं ह्याची सर्वांच्या अगोदर मोठीच आवश्यकता आहे. ” याप्रमाणें डॉ० भांडारकरांनीं आपल्या “धर्माची आवश्यकता” या निबंधांत प्रतिपादन करून ते साररूपानें असें म्हणतात कीं, “या प्रकारचा जो धर्म, मग त्याला वाटेल तें नांव द्या—एकेश्वरी धर्म म्हणा, प्रार्थनासमाजाचा धर्म म्हणा, ब्राह्मधर्म म्हणा किंवा उपनिषद् आणि भगवद्गीता यांचा सारभूत धर्म म्हणा, खरा सनातन आर्यधर्म म्हणा, हिंदुधर्मातील रहस्यभूत धर्म म्हणा, किंवा यावन्ननुष्यांमधील प्रचलित धर्मांचें सार म्हणा—त्याचा चोहोंकडे प्रसार करण्याचा इतर गोष्टींपेक्षां अधिक प्रयत्न केला पाहिजे आणि तसा प्रसार केला तरच हें राष्ट्र उन्नतदशेस जाईल. ” याप्रमाणें गुरुवर्य धर्मप्रसाराची आवश्यकता प्रतिपादन करून तत्प्रीत्यर्थ आपण (सर्व समाजवांधवांनीं) झटून प्रयत्न केले पाहिजेत असें ते (गुरुवर्य) आपल्या “धर्माविषयीं साधारण जागृति” या लेखांतून सर्व मंडळींना उद्देशून कळकळीनें बजावतात. त्या लेखाचा सारांश आम्हीं कांहीं वर्षांपूर्वी पेन्सिलीनें त्याच्याच खालीं टिपून ठेवलेला तोच येथें देतो:—“हें व्याख्यान विचारपूर्वक वाचा. तुकारामबोवांच्या वेळच्यासारखीच धार्मिक वावतींत हल्लींचीही जवळ जवळ स्थिति आहे. किंवा थोडीशी अधिकच वाईट झाली आहे. अर्थात् तुकोवांनीं लोकजागृतीचें सुरू केलेलें काम आम्हीं—आमची तितकी योग्यता नसली तरी—यथाशक्ति, यथामति चालू ठेविलें पाहिजे. मुख्य तुकोवांप्रमाणें आम्हीं—कोणी क्षुद्र प्राणी असलों तरी—मनोनिग्रह-पूर्वक आत्मोन्नति करण्याचा प्रयत्न करून बरोबरच्या लोकांसही सन्मार्गास लावण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. परमेश्वरानें धर्मतत्त्वे निरनिराळ्या ठिकाणीं व निरनिराळ्या काळीं विकसित केलीं आहेत. अर्थात् त्यांचा प्रकाश आम्हांस कोठूनही मिळाला तरी तो ग्राह्यच आहे. तथापि त्याचीं बीजे आपल्या देशांतील उपनिषदादि ग्रंथांत अन्तर्भूत झालेलीं आहेत. त्यामुळे आम्हांस धर्मप्रसार करावयाचा तो उपनिषदादि ग्रंथ व तुकोबादि साधुसंत यांच्या उक्ति यांच्या आधारानेंच केला पाहिजे. ”

डॉ० भांडारकरांनी “ अनन्यभक्ति ” यावरील आपल्या सुंदर व्याख्यानांत भक्तिमहात्म्याचें प्रतिपादन करून अखेर असें सांगितलें आहे कीं, “ अनन्य-भावानें देवाची प्रार्थना केल्यानें अंतःकरण शांत व विशुद्ध झालें म्हणजे सर्व कांहीं साध्य झालें असें समजू नये. आपल्या दोषांची परीक्षा करावी, त्यांचा निरास करण्याचा प्रयत्न करावा. देवास आवडतील अशीं कृत्ये सदैव करावीं; देवाविषयीं व जनांविषयीं अंतःकरणांत प्रेमाची वृद्धि करावी; आणि या क्रमानें मनास संस्कार लागला कीं, त्याच्या योगानें मनुष्य शाश्वतपदास योग्य होतो. ” तात्पर्य, (हाच विषय “ भक्तियोग ” या मथळ्याखालीं चालू ठेवून) गुरुवर्य म्हणतात कीं, “ याप्रमाणें शरणागतीच्या योगें देवाची कृपा, तिच्यायोगें त्याची प्रेमस्वरूप-भक्ति, तिच्यायोगें कर्मयोग, ज्ञानयोगपर्यंत साधनभक्ति व तिच्यायोगें ब्राह्मी शांति आणि सर्वभूतांचे ठायीं समत्वबुद्धि, अंती पराभक्ति आणि तिच्या योगानें मोक्षसुख अथवा शाश्वतसुख अशी परिणालिका आहे. ”

याप्रमाणें डॉ० भांडारकरांचे धर्मसंबंधीं विचार होते. व त्यांनीं आपल्या अनेक लेखांच्याद्वारे, व्याख्यानांच्याद्वारे अगर अन्य साधनांचा उपयोग करून ते लोकांपुढें ठेविले आहेत. त्याच त्यांच्या लेखांतून अगर व्याख्यानांतून कांहीं उतारे या व भागील प्रकरणांत दिलेले आहेत. त्यांवरून निदान एक गोष्ट तर अगदीं स्पष्ट झाली आहे. ती ही कीं, डॉक्टरसाहेबांनीं आपल्या विचारसरणीला मुख्य आधारभूत ग्रंथ घेतले आहेत ते उपनिषदे, भगवद्गीता, भागवत, महाभारत वगैरे व तसेच मध्य-युगीन साधुसंतांचीं वचनें, हे होत. क्वचित् ख्रिस्ती अगर बौद्धधर्मातील ग्रंथांचा अगर त्यांतील गोष्टींचाही, विषयप्रतिपादन करतांना उपयोग केला आहे. पण मुख्य भर हिंदुधर्माच्या आधारभूत ग्रंथांवर आहे हें वाचकांच्या लक्षांत आलेंच असेल. त्यामुळे प्रार्थनासमाजिष्टांनीं ख्रिस्ता लोकांचें अनुकरण केलें आहे असा जो कित्येक टीकाकारांचा मोठा आक्षेप आहे तो निराधार ठरतो. कित्येक आक्षेपकांचा दुराग्रह इतका बलवत्तर असतो कीं, त्यांच्या एका आक्षेपाचा खुलासा केला तरी दुसरा आक्षेप तयार आहेच; त्याचा खुलासा केला तरी तिसरा आहेच ! अशा आक्षेपकांचें समाधान करणें म्हणजे व्यर्थ कालक्षेपाचें काम आहे. उदाहरणार्थ, कित्येक म्हणतात कीं, प्रार्थनासमाजिष्टांनीं ख्रिस्ती धर्मातील बाह्योपांगें घेतलीं आहेत ! तीं कोणतीं हें लेखक मुळींच सांगत नाहीत. समाजांत दर रविवारीं उपासनेच्या पूर्वीं भजन होत असतें. भजनाच्या वेळीं केव्हां केव्हां भक्तिपर

पदे तालसुरांत प्रथम गवई, नंतर वाकीचे असे म्हणतात. तसें ख्रिस्ती देवळांत होत असतें काय ? उपासनेनंतर आरती म्हणत असतात. तशी ख्रिस्ती देवळांत म्हणतात काय ? समाजांत मग शेवटीं “ घालीन लोटांगण वंदीन चरण० ” या नामदेवाच्या शब्दांनीं परमेश्वराला भक्तिपुरःसर नमस्कार करतात. हा प्रकार ख्रिस्ती देवळांत होत असतो काय ? वार्षिक उत्सवाच्या वेळीं समाजांत कीर्तन होत असतें. तसें ख्रिस्ती देवळांत होत असतें काय ? हे प्रकार प्रार्थनासमाजांत आरंभापासून आतांपर्यंत चालू आहेत ! असो. मग ख्रिस्ती धर्मातील बाह्योपांगें समाजिष्ट अनुसरतात तीं कोणतीं ? माहीत असलीं तर सांगा, नाहीं तर समाजांत रविवारीं अगर उत्सवाच्या वेळीं हजर राहून प्रत्यक्ष पाहा. कांहीं शंका आल्यास जबाबदार मनुष्यास विचारा. आणि मग त्याबद्दल चर्चा करा. पण धर्मासारख्या गंभीर स्वरूपाच्या कार्यांत व्यर्थ कल्पना करून किंवा असत्य बोलून अथवा लिहून पापाचें साधन करूं नका, इतकेंच सांगणें आहे.

खरा प्रकार असा आहे कीं, प्रार्थनासमाजिष्ट हे हिंदुच आहेत. व त्यांचा धर्मही हिंदुच. पण आपल्या मूळ हिंदुधर्मांत ज्या कांहीं अनिष्ट, अज्ञानमूलक व मानसिक उन्नतीला विघातक अशा कल्पना कालवशात् निरनिराळ्या परिस्थितींत शिरल्या आहेत त्या मात्र समाजिष्टांना पसंत नसून त्या कल्पना काढून टाकून आपला उपनिषत्प्रणीत व गीताप्रतिपादित असा शुद्ध धर्म आचरणांत आणावा असें त्यांना वाटतें. व त्याप्रमाणें ते तुकाराम-नामदेवादि साधुसंतांनीं चोखाळलेल्या मार्गाला प्रस्तुत परिस्थितीच्या दृष्टीनें अनुसरून वागण्याचा प्रयत्न करीत असतात. त्यामुळे समाजाचा धर्म म्हणजे उदारमतप्रवर्तक हिंदुधर्म अगर सुधारलेला हिंदुधर्म असें म्हणतां येईल. आणि हेंच नांव डॉ० भांडारकरांनीं एका लेखांत दिलेलें आहे. असो. वास्तविक पाहिल्यास आपल्यामधील कांहीं कांहीं अज्ञानमूलक कल्पना अगर चाली टाकून दिल्या पाहिजेत व शुद्ध अंतःकरणानें परमेश्वराची भक्ति करून त्याच्याच कृपेनें, भगवंतांनीं सांगितल्याप्रमाणें,

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।

ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयांति ते ॥

बुद्धियोग प्राप्त करून घेऊन मोक्षसाधन केलें पाहिजे, असें आतां बहुतेक सर्व सुबुद्ध, सुशिक्षित व समंजस लोकांना वाटूं लागलें आहे. (वि. ज्ञा. विस्तार १९०९, पृ. ३२९-३४९ महाजनींचा लेख पहा).

पण कित्येक दोषैकदृष्टि व शंकेखोर लोकांना एखाद्या नवीन गोष्टीत अगर संस्थेत प्रथम कांहीं वाईट प्रकारच असावेत असे वाटत असते. असाच प्रकार प्रार्थनासमाजासंबंधाने झाला. वास्तविक पाहिल्यास मागील प्याऱ्यांत सांगितल्या प्रकारचे ज्यांचे विचार होते अशा सुमारे पांचपंचवीस सुशिक्षित पण धर्मासंबंधाने आस्था वाळगणाऱ्या गृहस्थांनी मिळून सन १८६७ मध्ये मुंबईच्या प्रार्थनासमाजाची स्थापना केली. व मग पुढे ते व दुसरे तशाच विचाराचे कांहीं लोक यांनी दर रविवारी मंदिरांत जमून धर्मसंबंधी विवेचन, भजन, प्रार्थना करण्याचा उपक्रम सुरू केला. समाजाच्या तत्त्वांसंबंधाने वगैरे प्रथम प्रथम कांहीं वर्षे अनिश्चितपणाच राहिला होता. पण पुढे डॉ० भांडारकर हे रत्नागिरीहून मुंबईस आल्यानंतर हळू हळू सर्व व्यवस्था लागू लागली. यासंबंधाचा विस्तार मागील प्रकरणांत आलेला असल्यामुळे येथे आता त्याची द्विरुक्ति करीत नाहीं. पण इतकेंच सांगतो की, तत्त्वांसंबंधीचा निश्चितपणा ठरविण्यांत येऊन सन १८७३ मध्ये सर्व व्यवस्था लागली. असो. सन १८६९ ते १८८२ पर्यंतची सुमारे तेरा, चवदा वर्षे म्हणजे प्रा. समाजाच्या बाल्यावस्थेत—डॉ० भांडारकरांचे वास्तव्य खुद्द मुंबईसच असल्यामुळे समाजासंबंधाने त्या मुदतींत निघणारे सर्व लोकांचे आक्षेप, शंका व गैरसमज यांविषयींचा खुलासा करून लोकांचे समाधान करण्याचे काम डॉक्टरसाहेबांसच करावे लागले. व ते त्यांनी मोठ्या आनंदाने व हौसेने केल्याचा मागील प्रकरणांत उल्लेख आलाच आहे. रा० व० कीर्तने यांनी प्रा. समाजाच्या आवश्यकतेसंबंधाने काढलेले आक्षेप; रा० व० देशमुखांनी पुराणग्रंथांसंबंधी काढलेले आक्षेप व तसेच रा. गाडगीळ यांनी चालविलेला द्वैताद्वैतासंबंधाचा वाद या सर्व गोष्टींसंबंधाने जरूर तो आधार देऊन डॉ० भांडारकरांनीच खुलासा करून त्या त्या गृहस्थांचे समाधान करण्याचा प्रयत्न केल्याचे मागे सांगितलेच आहे. परंतु ते सर्व गृहस्थ आपल्यावरील जबाबदारीच्या पूर्ण जाणीवीने—अर्थात् आपल्या म्हणण्याच्या समर्थनार्थ जरूर ते आधार देऊन बोलणारे—अगर लिहिणारे असल्यामुळे त्यांचे समाधान करण्याचे काम डॉ० भांडारकरांना फारसे कठीण वाटले नाही.

सन १८८१ मध्ये वि. शा. चिपळूणकरांनी पुण्याच्या केसरींत एक “अनुकरण” या मथळ्याखाली लेख लिहून प्रार्थनासमाजाविषयी बरेच आक्षेप काढले. पण त्यांस डॉ० भांडारकरांनी सुबोधपत्रिकेत उत्तर दिली आहेत. त्या उत्तर-प्रत्युत्तरासंबंधाने जरा विस्तार करण्यापूर्वी प्रथम एकदोन गोष्टीविषयी खुलासा करावा

हे इष्ट वाटतें. प्रार्थनासमाज ही नवीन संस्था निघाली ही गोष्ट खरी. परंतु त्याच्या संस्थापकांनीं नवीन धर्म आणून स्थापन केला, हे म्हणणें निराधार ! कारण त्यांच्या धर्मनिरूपणाला आधारभूत धरलेले ग्रंथच मुळीं उपनिषदे, भगवद्गीता, भागवत वगैरे प्राचीन ग्रंथ व मध्ययुगीन साधुसंतांनीं रचलेले ग्रंथ हेच होत ! त्याचप्रमाणें प्रार्थनासमाजाच्या धर्म म्हणजे ख्रिस्तीधर्माचें अनुकरण असें जें कित्येकदां कांहीं लोकांकडून सांगण्यांत येतें तेंही निराधार. यासंबंधाचा खुलासा डॉ० भांडारकरांच्या लेखांच्या आधारानें पूर्वीच केला आहे. तथापि तशाच प्रकारचे कांहीं आक्षेप फिरून शास्त्रीबोवांनीं काढलेच !

चिपळूणकरांनीं धर्मसंबंधीं पूर्ण विचार करून कांहीं स्वतंत्र ग्रंथ अगर लेख लिहिले असतील म्हणावें तर तसें दिसून येत नाही. त्यांचीं धर्मसंबंधीं मतें पाहिल्यास ते घरीं जरी संध्या, सप्तशतीचा पाठ वगैरे केवळ औपचारिक रीतीनें करीत असत तरी ते पक्के एकेश्वरी मताचे होते असें लक्ष्मणराव चिपळूणकर (वि. शा. चि. च. पृ. १३६-१४३, पृ. २७९) स्पष्ट सांगतात. सांगण्याचा मुद्दा एवढाच कीं, चिपळूणकर यांनीं धर्मसंबंधीं विचार करून तत्संबंधीं आपलीं पक्कीं मतें बनविलीं होतीं असें दिसत नाही. अर्थात् त्या विषयाची चर्चा करतांना त्यांच्यापासून गंभीरतेची अपेक्षा करणें म्हणजे अशक्यांतली गोष्ट होती ! त्यांच्या मनानें एक मात्र गोष्ट घेतली होती. ती हीच कीं, चालू धर्मपद्धतीपासून-यत्किंचित् कां असेना ? भिन्न मतें प्रतिपादन करणें ही मोठी चूक आहे. सबब तशीं मतें प्रतिपादन करणाऱ्या संस्थांची नुसती टर उडवावयाची ! त्यांच्या सुदैवानें त्या वेळीं सत्यसमाज, ब्राह्मसमाज, प्रार्थनासमाज, आर्यसमाज इत्यादि अनेक समाज स्थापन झाल्यामुळे लोकांत त्या वेळीं तत्संबंधीं बरीच चर्चा चालत असे. अर्थात् “समाज” या नांवाखालीं येणाऱ्या संस्थांची धडा करण्यांत कित्येक मंडळींना त्या वेळीं भूषण वाटल्यास आश्चर्य कसलें ? त्या त्या समाजांचे प्रवर्तक कोण ? किंवा त्यांची योग्यता काय ? वगैरे प्रश्न सदरील मंडळीस कसे सुचतील ? विशेषतः चिपळूणकरांच्या ठिकाणीं अशा विषयाला जरूर असणारी जी निरहंकृति तिचा पूर्ण अभाव होता व त्यांना कित्येक पुढाऱ्यांविषयीं तर आदर देखील वाटत नसे असें जे त्यांचे बंधु (लक्ष्मणराव) सांगतात तें खरें असल्यास (वि. शा. चि. च. पृ. २८१-८२) शास्त्रीबोवांनीं प्रार्थनासमाजाविषयीं (म्हणजे भांडारकर, रानडे यांजसारख्या विद्वान् व धोर गृहस्थांनीं स्थापन केलेल्या धर्मसंस्थेविषयीं) कधीं चौकशी करण्याचा

अगर खरी माहिती मिळविण्याचा प्रयत्न केला नाही याबद्दल आश्चर्य वाटण्याचे कारण नाही. अशा स्थितीत त्यांच्या टीकेंत-चुका, असंबद्धता वगैरे-दोष राहावेत यांत काय आश्चर्य ? असो. आतां त्यांच्या केसरींतल्या टीकेकडे थोडेंसे वळूं.

विष्णुशास्त्र्यांनीं केसरींत “ अनुकरण ” या सदराखालीं प्रार्थनासमाजावर टीका केल्याचे मागे सांगितलेंच आहे. त्याविषयीं डॉ० भांडारकर सुबोधपत्रिकेंत याप्रमाणें लिहितातः—“ पुणें येथील केसरी पत्राच्या ता. २३ ऑगस्ट १८८१ च्या अंकांत “ अनुकरण ” या विषयाच्या संबंधानें अलीकडे धर्मप्रकरणीं जी चलबिचल चालली आहे तिजविषयीं आणि विशेषेंकरून प्रार्थनासमाजाविषयीं जो निबंध छापला होता तो वाचून आम्हांस अत्यंत खेद वाटला. कारण केसरीकर्ते हे अलीकडील सुशिक्षित मंडळींपैकीं एक बुद्धिमान् गृहस्थ आहेत. त्यांच्यासारख्या पुरुषांनीं मनुष्यमात्राच्या मनास अत्यंत उन्नति आणणाऱ्या धर्मासारख्या विषयासंबंधीं गंभीरतेनें विचार करून आपला अभिप्राय सरळपणानें व्यक्त करावा. तसें न करतां यांनीं क्षुद्रभावच प्रदर्शित केला आहे ! निबंधलेखकाच्या मनांत गंभीरतेचा संस्कार मुळींच नाही असें नाही; पण त्यावर दडपण पडून तर उडविण्याची जी तरुण मंडळींमध्ये केव्हां केव्हां अनिवार कामना प्रादुर्भूत होत असते तिचेच प्रस्तुत निबंधांत साम्राज्य दृष्टीस पडतें. तसेंच, आपल्या कोटारांतच बसून सर्व विश्वाची व्यवस्था लावण्याचा आव आणणें, हा जो आळशीपणाचा प्रकार आम्हां लोकांस पूर्वींपासून जडला आहे, तो अलीकडील इंग्रजी शिक्षणाच्या योगानें नाहीसा झाला असें आम्हांस वाटत होतें. परंतु त्या बाबतींत प्रस्तुत निबंध वाचून आमची निराशा झाली. कारण, ज्या प्रार्थनासमाजावर टीका करण्यास ते गृहस्थ सरसावले, त्याविषयीं समाजांत वारंवार जाऊन माहिती करून घेण्याचे श्रम त्यांनीं केले नाहीत. स्त्रियांसंबंधानें घडलेला एक प्रकार म्हणून लेखक असें लिहितात कीं, प्रार्थनामंदिरांत पूर्वीं श्रोत्यांची दाटी होत असे तीं कां ? तर स्त्रिया वरच्या दालनांत येऊन बसत असत त्यांजकडे टेहळण्याकरितां ! मग ही गोष्ट जेव्हां समाजांतील गृहस्थांस समजली, तेव्हां ते स्त्रियांस आणीनातसे झाले, व तेव्हांपासून मंदिरांतील गर्दी मोडली ! शाबास ! ! काव्य मात्र उत्तम रचलें. कारण, हें केवळ काव्यच आहे. त्यांत सत्याचा लेशही नाही, हें सांगणें नकोच. ह्या काव्यामध्ये काव्यकत्यानिं आपला स्वभाव मात्र किती हीन प्रकारचा आहे हें उत्तम रीतीनें प्रदर्शित केलें आहे, यांत शंका नाही. ”

“ अशा अनुदारवृत्तीच्या माणसानें केलेल्या टीकेकडे लक्ष देणें हेंच मुळीं बरोबर नव्हे. परंतु त्या टीकेचा निषेध “ एक कैवारी ” या गृहस्थानीं परस्परच केल्यामुळे केसरीकार जरासे जागे होऊन त्यांनीं गंभीरपणा स्वीकारला आहे व कांहीं मुद्दे पुढें आणले आहेत. त्यांचा विचार करणें योग्य आहे. कोणी कोणाचेंच अनुकरण करूं नये असा पक्ष स्वीकारल्यास मुलगा देखील बापाचें अनुकरण करतो—त्याच्या प्रमाणें बोलतो, धोतर नेसतो, पाटावर वसून जेवतो वगैरे—हें देखील निंद्यच म्हणावें लागेल. तुम्ही इंग्रजांचेंच पाहून छापखाने घालतां, वर्तमानपत्रें काढतां, राजकीय व इतर बाबींची वाटाघाट करतां, ही गोष्ट निंद्यच म्हणावी लागेल. पण हा पक्ष बरोबर नाही. जी गोष्ट व्यर्थ आहे; जी घेतल्यानें कोणतेंच हित होत नसून केवळ एक मनुष्य अमुक रीतीनें वागतो म्हणूनच दुसऱ्यानें तसें वागणें हें निंद्य आहे असें आम्हीं (डॉ० भांडारकर) म्हणतो. अशा प्रकारच्या अनुकरणानें मनुष्य आपल्या मनाचा कोतेपणा मात्र प्रकट करतो. परंतु प्रस्तुत चाललेली जी धर्मसंबंधीची चळवळ, तिला त्याच कोटींत घालणें हें अगदीं अप्रशस्त होय ! लोक दुसऱ्याचा धर्म पाहून आपल्या धर्मास कंटाळले असें म्हणणें हें अत्यंत अश्लाघ्य होय. प्रार्थनासमाजाचे जे सभासद झाले ते दुसऱ्याचा धर्म पाहून आपल्या धर्मास कंटाळले असें आपल्या लेखांत ध्वनित करणें हें सर्वथैव अनुचित होय. एका मनुष्याचा दुसऱ्या मनुष्याशीं, अगर एका राष्ट्राचा दुसऱ्या राष्ट्राशीं संबंध आल्यास एकमेकांचें तंतोतंत अनुकरण न झालें तरी उभयतांच्या कांहीं कल्पना, कांहीं विचार, कांहीं चालीरीती यांत फरक हा पडणारच. असा फरक न पडला तरच आश्चर्य ! तसा फरक न पडल्यास ते जडबुद्धि मनुष्य आहेत असेंच म्हणावें लागेल ! ! हिंदु, चिनी वगैरे पौरस्त्य लोकांशीं संबंध आल्याकारणानें युरोपीयन लोकांच्या विचारांत देखील कमी-अधिक फरक पडत चालला आहे हें केसरीकर्त्यांच्या लक्षांत आलें आहे काय ? मग त्यांच्याशीं आमचा संबंध आल्यावर आम्ही मात्र अगदीं अविकृत राहावें असें म्हटल्यास, तें समजसपणाचें कसें होईल ? येशू ख्रिस्तानें जो धर्म सांगितला तोच खरा धर्म, इतर धर्म खरे नव्हेत; अर्थात् येशू ख्रिस्त हाच जगाचा उद्धार करणारा व मनुष्य हा कितीही परमेश्वराचा प्रेमळ भक्त असला तरी त्याचा फक्त येशूवर विश्वास ठेवल्यानेंच उद्धार होणार आहे वगैरे, ज्या युरोपीयन लोकांच्या हाडींमासीं खिळून राहिलेल्या समजुती त्या जर हिंदु-

राष्ट्राशीं संबंध आल्याने सैलावत चालल्या आहेत असे समजस युरोपीयन लोकच कबूल करीत आहेत, तर तसाच आमच्याही धर्मविचारांमध्ये फरक कां पडूं नये ? ब्राह्मण हे भूदेव आहेत, इतर वर्णांनी त्यांना वंदनच केलें पाहिजे व शूद्रांनी त्यांची सेवाच केली पाहिजे ही जी आमची समजूत ती खोटी आहे असें आम्हांस कां वाटूं नये ? त्याचप्रमाणें मूर्तपदार्थाची पूजा करणें हा खरा ईश्वरोपासनेचा मार्ग नव्हे; अवतार कल्पून ईश्वराच्या ठिकाणीं नानाप्रकारचीं व्यसनं आरोपित्यानें मनुष्याच्या मनाची उन्नति होत नाही; उलट गुजराथी महाराजांच्या संबंधानें जो प्रकार आज कैक वर्षे चालला आहे तसाच सामान्य प्रवृत्तींत आल्यास मनुष्यास नीचता मात्र प्राप्त होणार आहे. अशा कल्पना आमच्या मनांत उद्भूत झाल्यास त्याबद्दल कोणी समजस माणसानें उपहास कां वरें करावा ? जन्मभर पाप व संभावित चोरी करून द्रव्य मिळविलें व मग अंतीं एक राममंदिर बांधलें, किंवा नुसती ब्राह्मण-समाराधना घातली, किंवा द्रव्य खर्च करून प्रायश्चित्त घेतलें, म्हणजे सर्व पाप नाश पावतें ही समजूत अत्यंत भयंकर व असत्य आहे असें जर आम्हांस प्रांजलपणें वाटलें तर दुसऱ्याचें—युरोपीयन लोकांचें—पाहून आमच्याचा आम्हांस कंटाळा आला असें सुज्ञ, सुशिक्षित म्हणविणाऱ्या गृहस्थानें म्हणावें काय ? वास्तविक दृष्टीनें इतिहासाचें अवलोकन केल्यास एका राष्ट्रांतील लोक दुसऱ्या राष्ट्रांतील लोकांच्या उन्नतीस कारणीभूत झाले आहेत अशीं किती तरी उदाहरणें मिळतील.''

हा डॉ० भांडारकरांच्या लेखांतून जरा लांब पण जशाच्या तसाच—क्वचित् शाब्दिक फेरफार करून—उतारा घेतला आहे. ह्यावरून आम्हांस दोन गोष्टी स्पष्ट दिसून आल्या. एक केसरींतील लेखक—विष्णुशास्त्री चिपळूणकर—हे कदाचित् आपल्या देशकार्यव्यापृतत्वामुळे प्रार्थनासमाजाविषयीं खरी माहिती मिळविण्याची प्रत्यक्ष अशी कांहीं एक खटपट न करतां त्या समाजावर टीका करण्यास पुढें आले ! व दुसरी त्या टीकेस डॉ० भांडारकरांनीं आपला वेळ खर्चून समर्पक उत्तर दिलें आहे. गुरुवर्यांनीं आपल्या उत्तरांत शास्त्रीबोवांच्या मुख्य मुख्य मुद्यांसंबंधानें समाधानकारक रीतीनें—मग त्यानें खुद्द टीकाकारांचें समाधान होवो किंवा न होवो !—खुलासा केला आहे. एवढेंच नव्हे, तर प्रार्थनासमाजाची सर्व बाजू अति उत्तम रीतीनें व मुद्देसूदपणानें—पण अत्यंत भारदस्त भाषेत—लोकांपुढें ठेविली आहे. डॉ० भांडारकरांच्या उत्तराचें याच दृष्टीनें आम्हांस फार मोठें महत्त्व वाटलें. धर्मासारख्या विषयावर शोधपूर्वक विचार करून लिहिण्याचा

अगर बोलण्याचा व त्या मार्गीनें जनतेस योग्य दिशा दाखविण्याचा अधिकार डॉ० भांडारकरांचाच होता. पुढाऱ्यांविषयीं अनादरबुद्धि वाळगून त्यांचीं टर उडविणाऱ्या टीकाकारांचा नव्हे हें कोणीही समंजस मनुष्य कबूल करील. या आमच्या म्हणण्याला दाखलाच हवा असेल तर तो कै० अण्णासाहेब महाजनी यांनीं डॉक्टरसाहेबांच्या “धर्मपर व्याख्याने ” या पुस्तकाचें (वि. ज्ञा. विस्तार पुस्तक १९०९ पृ. ३२९-३४९) अति सुंदर रीतीनें केलेल्या परीक्षणांत मिळू शकेल. त्या परीक्षणाचा थोडासा उल्लेख पुढें यावयाचाच आहे. असो.

आतां चिपळूणकरांच्या टीकेतील कांहीं मुद्दे घेऊन ते चुकीचे आहेत हें डॉ० भांडारकरांनीं कसें मुद्देसूद रीतीनें सिद्ध केलें आहे हें पाहूं. येथें त्याचा फार विस्तार करित नाहीं. पण थोडक्यांतच लिहितों. केसरीकार म्हणतातः—

“ एक तर सगळाच हिंदुधर्म अगदीं कवडीच्या मोलाचा अशी खात्री होऊन तो सोडावा व दुसऱ्या एखाद्या नवीन पंथाचा अंगीकार करावा, असें आम्हांस वाटत नसल्यामुळे प्रार्थनासमाजाच्या मतांची वारीक सारीक माहिती मिळविण्याच्या भरीस आम्ही अजून पडलों नाहीं. ”

या अवतरणांतील ध्वन्यर्थ असा कीं (१) प्रार्थनासमाजिष्टांना सगळाच हिंदुधर्म कवडीच्या मोलाचा वाटत असल्यामुळे तो त्यांनीं सोडला आहे; (२) त्यांनीं नवीन पंथाचा अंगीकार केला आहे; (३) प्रार्थनासमाजाविषयीं स्वतः केसरीकर्त्यांनीं कांहीं माहिती मिळविली नाहीं. या तीन विधानांपैकीं तिसरें—शास्त्री-बोवांना प्रा. समाजाची कांहीं एक माहिती नव्हती, हें—सत्य असल्यामुळे त्याचाच, पहिलीं दोन विधानें, हीं परिणाम होत ! असो. यावर पहिला प्रश्न असा निघतो कीं, समाजावर टीका करण्यास उद्युक्त होण्यापूर्वीं विष्णुशास्त्र्यांनीं प्रा. समाजा-विषयीं—वारीक सारीक असो—ठळक ठळक गोष्टीसंबंधानें तरी चौकशी कां केली नाहीं ? समाजांत पसंत नसेल तर जाऊं नका. पण त्याच समाजावर व तेथील पुढाऱ्यांवर लेखणी चालविणें तर गोड वाटतें ! तर मग एखाद्या जबाबदार सज्जनाप्रमाणें पुरी चौकशी करून लेखणी उचलावयाची ? कीं एखाद्या अशिक्षित माणसाप्रमाणें प्रथम भलतींच विधानें करावयाचीं व मग “ माहिती मिळविण्याच्या भरीस आम्ही पडलों नाहीं ” अशी कबुली द्यावयाची ?

आतां चिपळूणकरांच्या विधानांचा विचार करूं. पहिलीं दोन असत्य आहेत हे वर सांगितलेंच. प्रार्थनासमाजिष्ठ लोक “ सगळाच हिंदुधर्म कवडीच्या मोलाचा ” मानतात हे केवळ असत्य आहे ! ह्या संबधानें डॉ० भांडारकर म्हणतात कीं, “ अंतःकरणाच्या धर्मप्रवृत्तीचा आपल्या भरतखंडांतच उत्कृष्ट रीतीनें उल्लास झाला आहे. सबब ह्या देशांत संस्कृत व प्राकृत भाषांत जे ग्रंथ निर्माण झाले आहेत त्यांचें अवलोकन करून त्यांत जो देशपरत्वे अगर कालपरत्वे विलक्षण अंश मिश्रित झाला आहे तो गाळून टाकून सर्व मनुष्यांच्या अंतःकरणास अभिमत होणारा जो अंश असेल तो निराळा काढून त्याचें अवलंबन करणें हाच उत्तम पक्ष ! निवडलेल्या अशा अंशापैकीं जरी कांही भाग इतर राष्ट्रांस मान्य होण्यासारखा नसला तरी त्याचा आपण अवश्यमेव संग्रह केला पाहिजे. कांहीं प्रकारचे सद्गुण, ईश्वराधनेचे प्रकार व कांहीं ईश्वराचे गुण हे हिंदु लोकांच्याच अंतःकरणास पटण्यासारखे असून ते त्यांनाच ग्राह्य वाटतात. इतर राष्ट्रांस ते तसे वाटत नाहीत. कारण त्यांच्या देशवृत्ताच्या क्रमानुसारें त्यांचें अंतःकरण त्यांस-त्या गुणांस-विमुख झालें आहे. तथापि त्या सद्गुणांचा, त्या प्रकारांचा व त्या गुणांचा आम्ही आपल्या धर्मांमध्ये जरूर अंतर्भाव केला पाहिजे उदाहरणार्थ, कर्म, ज्ञान, योग व भक्ति हे मार्ग-त्यांचें साधारण लोकांच्या प्रचारांत असलेलें स्वरूप मान्य नसलें तरी-प्रार्थनासमाजास मान्य आहेत. त्यांतील सारांश समाज आनंदानें ग्रहण करतो. त्यांपैकीं योग हा मार्ग कर्मनिष्ठ अशा पाश्चात्य लोकांस मान्य नसला तरी प्रा. समाज त्याचा संग्रह करतो. त्याचप्रमाणें संन्यासवृत्ति व इतर कांहीं गोष्टी यासंबंधानेंही प्रकार आहे. उपनिषदे, भारत, भगवद्गीता, भागवतादि पुराणें; तुकाराम, रामदास इत्यादिकांचे प्राकृत ग्रंथ, ह्यांतील पुष्कळच भाग प्रा. समाजास मान्य आहेत व तो त्यांचें तत्परतेनें ग्रहण करतो. कारण या ग्रंथांचा सारांश आम्हांस शिरसाबंध आहे. तो अंतःकरणास उन्नति-कारक आहे, शांतिप्रद आहे व अत्यंत आनंददायक आहे. त्याचा अन्वेर करणें अत्यंत सूर्ख गणाचें होईल ! हिंदूंच्याच ग्रंथांतील व भाषेतील आणि हिंदूंच्याच रीतीनें प्रकाशित केलेल्या गोष्टी ह्या हिंदूंना विशेष मान्य व प्रिय वाटतात. सबब त्यांचें प्रथम ग्रहण करणें हें प्रा. समाज आपलें कर्तव्य समजतो. व ह्या गोष्टी समाजांतील उपदेश व आराधना यांत नेहमीं येत असतात.” यापेक्षां स्पष्टतर शब्दांत

समाजिष्टांचा हिंदुधर्माविषयींचा पूज्यभाव व विष्णुशास्त्र्यांच्या पूर्वोक्त विधानांतील असत्यपणा व्यक्त करतां येईल काय ?

शास्त्रीबोवांच्या टीकेचे आणखी एक उदाहरण पाहा. प्रार्थना-मंदिरांत उपासनेच्या वेळीं तालसुरांत बसविलेलीं पदे गवयानें प्रथम म्हणावीं व मग इतरांनीं म्हणावीं असा प्रकार चालू असतो. याला केसरीकार “ ख्रिस्ती देवळांतून जी तऱ्हा आढळते तिचेच अनुकरण होय ” असें म्हणतात ! यावर डॉ० भांडारकर स्पष्ट विचारतात कीं, “ भजन करते वेळीं आपल्या लोकांमध्ये सर्वांनीं मिळून पदे म्हणावीं अशी वहिवाट आहे ही गोष्ट केसरीकारांस माहीत नाही काय ? आपल्या ग्रंथांमध्ये गायन हा तर एक भजनाचा मुख्य भाग मानलेला आहे हें सर्वविश्रुत आहे. इतकेच नव्हे तर भजनाच्या वेळीं कित्येक भक्त परमेश्वराच्या भक्त्युद्रेकांत नाचत असल्याचेही आपल्या ग्रंथांत दाखले आहेत

मद्भक्ता यत्र गायन्ति तत्र तिष्ठामि नारद ।

तें भगवद्भजन तर प्रसिद्धच आहे. पण ख्रिस्ती धर्मासंबंधीं अनुकरण-कल्पनेनेंच व्याप्त झालेल्या शास्त्रीबोवांना ह्या गोष्टी सुचाव्या कशा ? ” दुसरा एक टीकेचा दाखला हा ध्या. ह्याचा मार्गे एकवार उल्लेख आलाच आहे ! पण येथेही तो आणखी एक वेळ सांगितल्यास अक्षम्य होईल असें वाटत नाही. विष्णुशास्त्री (केसरीपत्रांत) म्हणतात कीं, “ प्रार्थनासमाजांत जें जावयाचें तें छानडार पोशाख करून लेडीला हातीं धरून, अशा थाटानें जावयाचें ! ” असें समाजाविषयीं असत्य लिहिण्यांत त्याची निष्कारण टर करण्याशिवाय दुसरा कोणता स्तुत्य हेतु असणार ? असो. पुढें डॉ० भांडारकरांनीं, धर्माच्या कामांत स्त्रीपुरुषांनीं एकत्र जमण्याची आपल्या देशांत कशी प्राचीन काळापासून वहिवाट आहे हें, निरनिराळे आधार व उदाहरणें देऊन चांगल्या रीतीनें दाखविलें आहे. पण त्याचा शास्त्रीबोवांसारख्या टीकाप्रिय मनुष्यास उपयोग काय ? त्यांनीं त्या प्रकाराला “ लांबलचक व्याख्यान ” म्हटलें आहे ! असो.

चिपळूणकर पुढें म्हणतात कीं, “ धर्मासारखा नाजूक विषय दुसरा नाही. आपापल्या धर्माविषयां प्रत्येक मनुष्याच्या अंतःकरणांत अत्यंत अभिमान उत्पन्न होतो. त्यामुळे एक दुसऱ्याच्या धर्मास दोष लावावयास लागला म्हणजे त्याला फार क्रोध येतो. यामुळे राष्ट्रांमध्ये दारुण युद्धे झालीं. आपल्याही देशांत वैदिक

आणि बुद्धधर्मानुयायी यांच्यांत रणें पडून सरते शेवटीं बुद्धधर्माला तरवारीमुळें या देशाचा त्याग करावा लागला. धर्माचें तत्त्व फार विकट आहे. तें कोणास उमगलें नाहीं. यास्तव धर्मसंबंधानें ज्याणें त्याणें आपापल्या अनुरोधानें वागावें. एकानें आपणास सत्य सांपडलें आहे असा व्यर्थ अभिमान बाळगून दुसऱ्याशीं कलह करूं नये. म्हणून धर्मप्रकरणीं कोणी कांहीं बोलूं नये, लिहूं नये. ” या उताऱ्याच्या शेवटीं म्हटल्याप्रमाणें आपणही या भानगडींत—धर्मासंबंधीं लिहिण्याच्या भानगडींत—न पडण्याचा संकल्प केला आहे असें केसरीकार सूचित करतात, तें ठीकच आहे. पण प्रथम चौकशी केल्याशिवाय प्रार्थनासमाजावर तुटून पडण्याचा तरी उपद्व्याप त्यांनीं कां केला ?

शास्त्रीबोवांनीं वरील अवतरणांत, आमच्यामते, दारुण युद्धाचा आणि वैदिक व बुद्धधर्मीय यांच्यामधील रणांचा व अखेर बुद्धधर्माला तरवारीमुळें देशत्याग करावा लागल्याचा नुसता गोंधळ केला आहे ! आमच्या हिंदुस्थानदेशांत जो एक विशेष आहे तो हा कीं, जरी येथें अनेक धर्म उत्पन्न झाले व जरी निरनिराळ्या धर्मांच्या अनुयायांमध्ये कलह व वैमनस्यें होती तरी धर्माच्या नांवाखालीं येथें रक्तस्राव कधींच झाला नाहीं ! उलट बौद्धधर्मीय राजांनीं ब्राह्मणधर्माविषयीं सहिष्णुताच दाखविल्याचे व हिंदुधर्मीयांनीं बौद्धधर्मीयांविषयीं सहिष्णुता दाखविल्याचेच दाखले आहेत ! धर्मांमुळें युरोपखंडांत रक्तस्राव झाला व मुसलमानांनीं आशियाखंडांत केला. पण तसा हिंदुराजांच्या कारकीर्दींत झाल्याचा कोटें दाखलाच आढळत नाहीं ! भगवद्गीतेतील

येऽप्यन्य देवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।

तेऽपि मावेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥

“ अर्जुना, अन्य देवतांचे भक्त झाले तरी ते माझीच पूजा करतात. फक्त इतकेंच कीं ती पूजा विधिप्रमाणें होत नाहीं. ” व

अहं हि सर्व यज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।

न तु मास्यभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते ॥

“ सर्व लोक पूजा वगैरे करतात त्याचा भोक्ता मीच; पण कांहीं भक्त मला खऱ्या दृष्टीनें जाणत नाहींत. म्हणून त्यांना उत्तम गति मिळत नाहीं. ”

ही अत्यंत उदात्त धर्मसहिष्णुताच हिंदुलोकांच्या अंतःकरणास गोड वाटते. म्हणून धर्मसंबंधानें आपल्या देशांत रक्तस्त्राव झाल्याचें आढळत नाही. आणि बौद्धधर्मांनें तरवारीच्या जोरानें देशत्याग केल्याची कथा निराधार आहे. न्या० तेलंग आपल्या एका लेखांत म्हणतात, (Vide appendix, " Date of Shankârâchârya ", Telang's edition of Mudrârâkshasa, 1884, p. liii.) कीं, "बौद्धधर्मीय लोक हिंदु लोकांत किंवा जैन लोकांत मिसळून गेले असले पाहिजेत हेंच अधिक संभवनीय दिसतें." शिवाय सातव्या शतकापासून—जवळ जवळ—जर आम्ही बुद्धाला दशावतारांतच नेऊन बसविलें आहे तर त्याच बुद्धाच्या अनुयायांना तरवारीमुळें देश सोडावा लागला असें कसें म्हणावयाचें ? असो. शेवटीं केसरीकार कबूलही करतात कीं, " (प्रा. समाजाचा पंथ) अलीकडे ज्या प्रकारच्या सुधारणेची प्रवृत्ति पडत चालली आहे तिला अनुकूल असा आहे." हें जर खरें आहे, तर मग त्या समाजाविषयीं इतका अट्टहास कां ?

इतक्या विवेचनावरून शास्त्रीबोवांच्या टीकेच्या खऱ्या स्वरूपाची वाचकांस कल्पना झाली असेलच. तथापि त्यांच्या ऐतिहासिक ज्ञानाचे व वेफिकीर उद्गाराचे थोडेसे मासले देतोच. चिपळूणकर एके ठिकाणीं म्हणतात कीं, " बौद्धधर्मासारखा चहूंकडे पसरलेला धर्म गुण्यागोविंदानें पिटाळून लाविला जाईल अशी कल्पना करणें म्हणजे ऐतिहासिक सिद्धांतास पराङ्मुख करणें होय ! " ह्यावरून शास्त्रीबोवांचें ऐतिहासिक अज्ञान मात्र चोख रीतीनें उजेडांत येतें ! डॉ० भांडारकर त्यासंबंधानें म्हणतात कीं, " काय हें ऐतिहासिक सिद्धांतांस सांमुख्य ! ह्या गृहस्थांस धर्माचा न्हास होण्याचा एकच उपाय दिसतो. तो हा कीं, तदनुयायी असतील त्यांचा वध करणें किंवा त्यांना परदेशांत हांकलून लावणें ! वरें, " गुण्यागोविंदानें " आणि " पिटाळून लावणें " म्हणजे तरी काय ? त्या दोन्ही गोष्टींत तर विरोध स्पष्ट दिसतो." असो. बौद्धधर्मास गुण्यागोविंदानें किंवा तरवारीनें पिटाळून लावल्याची गोष्टच मुळीं निराधार आहे असें डॉ० भांडारकर—म्हणजे प्राचीन महाराष्ट्राच्या इतिहासाचे कर्ते !—स्पष्ट म्हणतात. न्या० तेलंगांच्या स्पष्टतर मताचा मार्ग उल्लेख केलाच आहे.

विष्णुशास्त्र्यांच्या ऐतिहासिक अज्ञानाच्या दुसरा मासला हा पाहा. गुजरार्थेंत एक वेदवाह्य धर्म प्रचलित आहे. तो जैनधर्म हें शास्त्रीबोवांस माहीत नाही !

ते त्या धर्मास बौद्धधर्मच समजतात ! बौद्ध आणि जैन हे दोन भिन्न धर्म आहेत हे चिपळूणकरांस माहीत नसावे काय ? डॉ० भांडारकर विचारतात कीं, “ जैन हे नांव त्यांच्या (वि. शा. च्या) कानांवर आले नाही काय ? ”

प्रार्थनासमाजाच्या मताविषयींच्या चुकीच्या समजुतीचा आणखी एक ज्ञासला विष्णुशास्त्र्यांनीं पुरविला आहे ! ते म्हणतात कीं, “ प्रार्थनासमाजांत निर्गुण निराकार ब्रह्म वास करिते असेही म्हणतात. ” याला डॉ० भांडारकर पुढील प्रमाणें उत्तर देतात:—“ प्रार्थनासमाज निर्गुण ब्रह्माची भक्ति करीत नाही हे आमच्या मित्रांस ठाऊक नाही. निर्गुण ब्रह्म हे केवळ अद्वैत-वेदांच्या घरीं वास करिते. विशिष्टाद्वैत व द्वैत यांत तर निर्गुणाचें खंडन आहे. त्याचप्रमाणें प्रार्थनासमाजही निर्गुण मानीत नाही. मात्र ब्रह्माचें सगुणत्व पाषाणापर्यंत नेत नाही ! ”

डॉ० भांडारकरांनीं शास्त्रीबोवांच्या निबंधांतून चार वाक्ये उद्धृत केलीं आहेत व त्यांवहून केसरीच्या मनाची स्थिति स्पष्ट दिसून येते असें म्हटलें आहे. तीं वाक्ये हीं:—

१ “ स्त्रियांच्या उन्नतीच्या संवधानें सुबोधपत्रिकाकारांनीं आम्हांस एक लांबलचक व्याख्यान देण्याची गरज नव्हती. ”

२ “ आतां सुबोधपत्रिकाकारांनीं सुद्धां आपला पक्ष सिद्ध करण्याकरितां कांहीं प्रत्यक्ष पुरावा आणला होता असें नाही. त्यांनीं तरी आमच्या पुढें थोडेसें जाऊन ताम्रपटांच्या पायावर आपल्या अनुमानाचा इमला बांधला होता. ”

३. “ स्त्रियांना सुशिक्षित करण्याच्या कामांत केसरीच्या उडीपेक्षां पत्रिकाकारांची उडी पुढें पडेल असें वाटत नाही. ”

४. “ तथापि तिसऱ्या एका मुद्यासंवधानें आम्ही आमची खात्री झाल्या-शिवाय प्रार्थनासमाजाला हार जाणार नाही. ”

“ या लिहिणाऱ्यापुढें आमचेंच काय, पण आम्हांहून थोरांचेही—“ कां प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवाचेही असें म्हटलें तरी चालेल !—” कांहीं चालणार नाही. उड्याच माहं लागले तेथें आमचा पाड लागेल कसा ? तथापि ज्याअर्थी आरंभच केला आहे त्याअर्थी पुनरपि एकदा व्याख्यान देतो,” असें डॉ० भांडारकर म्हणतात. यापुढें केसरीकर्यांचा एक एक मुद्दा घेऊन त्याविषयीं डॉक्टरसाहेबांनीं चांगले

आधार व उदाहरणें देऊन विवरण केलें व अखेर सिद्धांतरूपानें थोडक्यांत असें म्हटलें आहे:—“ हा (शेवटचा) निबंध लिहितांना वादाचा पूर्वापार संबंध केसरीकर्ते विसरून गेले आहेत. यामुळे त्यांजपासून असा लेख उद्भूत झाला. ज्यापेक्षां वादांत जय मिळविणें हा आमचा उद्देश नाही, त्यापेक्षां आम्ही इतकेंच सांगून पुरे करतो कीं, आमचे पूर्वीचे तीन निबंध नीट वाचून पाहा. त्यांत आम्हांस जें काय तुम्हांस सांगणें होतें तें सर्व आहे. त्यावर आणखी जर कल्पना बसविणार तर खुशाल बसवा. प्रा. समाजाचा धर्म अमुक गोष्टींस्तव ख्रिस्तीधर्मासच अनुसरून आहे असें केसरीकारांनीं प्रथम म्हटलें होतें; पण त्या गोष्टी हिंदुधर्मातच आहेत असें आम्हीं दाखविलें आहे. धर्माचीं मूलतत्त्वे सर्वत्र सारखीच असतात असें केसरीकार म्हणतात. तसाच आमचाही सिद्धांत आहे. तथापि कांहीं तत्त्वे भिन्न असतात त्याचीं उदाहरणेंही दिलीं आहेत. तरी तीं भिन्न तत्त्वे (प्रार्थना) सामाजिक धर्मात हिंदूस अनुसरून आहेत. आतां मूर्तिपूजा वगैरे अलीकडील हिंदुधर्मात आहेत, त्या समाजाच्या धर्मात नाहीत ही गोष्ट खरी. गुजराथी महाराजांसारख्या गुरूस आपलें सर्वस्व अर्पविं असें अलीकडील हिंदुधर्मात आहे. त्याचाही आम्ही त्याग केला आहे. समाजाचा उद्देश हाच कीं, हिंदुलोकांच्या अलीकडील धर्मात ज्या वाईट गोष्टी आहेत त्यांचा स्पष्ट रीतीने त्याग करावा. मग सगळें हिंदूंच्या देवळांत होत असतें तें इकडेस कसें मिळेल ? ” याप्रमाणें प्रा. समाजासंबंधानें सर्व कांहीं थोडक्यांत सांगून गुरुवर्यांनीं समारोप केला. वरील चार वाक्यरत्नांपैकीं शेवटच्या वाक्यांत शास्त्रीबोवांनीं आपलें मानसिक धोरण (हार जाणार नाही !) हें स्पष्ट दाखविलेलें असल्यामुळे डॉ० भांडारकरांच्या विनंतोड कोटिकमानें त्यांचें समाधान झालेंच असेल असें खात्रीनें सांगतां येणार नाही. तथापि डॉक्टरसाहेबांनीं आपलें कर्तव्य चोख रीतीनें केलें यांत मात्र शंका नाही.

तिसऱ्या वाक्यांत स्त्रीशिक्षणाच्या बाबतींत केसरीची उडी डॉ० भांडारकरांपेक्षां—पत्रिकाकारांपेक्षां—पुढें असते असें लेखकांनीं म्हटलें, तें ठीक झालें. पण त्याचा अर्थ तरी काय ? स्त्रीशिक्षणाच्या बाबतींत खुद्द शास्त्रीबोवांनीं आपल्या हयातींत काय केलें—आपल्या लेखांतल्या उडीला दृश्य स्वरूप देण्यांत काय श्रम केले अगर पैसे खर्च किती केले हें आम्हांस माहीत नाही. केसरीकार या नात्यानें कांहीं तरी कृति प्रि० आगरकरांनीं केली असेल. पण ती शास्त्रीबोवांचीच म्हणून समजावू याचें असें असेल तर ठीक आहे. पण त्याबद्दलचें श्रेय मात्र आगरकरांना गेलें

पाहिजे. त्यांच्यामागून केसरीचें संपादकत्व लो० टिळकांच्या हातीं आल्यापासून स्त्रीशिक्षणाच्या कार्याला केसरीचा खराखुरा हातभार कितीसा लागला आहे हें जगजाहीर आहे. पंडिता रमाबाईचें शारदासदन केसरीनें उठवून लावलें ! फीमेल हायस्कूलवर त्यानें सडकून टीका केली. वरें, मग प्रो. कर्वे यांनीं काढलेल्या संस्थांना देखील केसरीकारांनीं सहानुभूतिपूर्वक मदत केली नाही, असें ऐकलें ! मग केसरीनें, शास्त्रीबोवांनीं म्हटल्याप्रमाणें, स्त्रीशिक्षणास कृतीच्या रूपानें मदत काय केली व कितीशी केली ? असो. चिपळूणकरांचा किंवा टिळकांचा (आमच्या माहितीप्रमाणें) स्त्रीशिक्षणाच्या बाबतींत जरी असा प्रकार असला तरी ज्या डॉ० भांडारकरांवर शास्त्रीबोवांनीं टीकाशस्त्र उचललें होतें त्यांनीं मात्र पुण्यांत गेल्या पन्नास वर्षांत निघालेल्या सर्व स्त्री-शिक्षण संस्थांना यथाशक्ति तनमनधनें-करून सहाय्य केलें हें प्रसिद्ध आहे ! हें चित्र पाहा आणि तें पाहा ! !

पूर्वोक्त चारपैकीं दुसऱ्या वाक्यांत विष्णुशास्त्री ताम्रपटांविषयी थोडा उपहास करतात. त्यासंबंधीं डॉ० भांडारकरांनीं पुढीलप्रमाणें समर्पक उत्तर दिलें. त्यानें कोणीही समंजस इतिहासज्ञ निरुत्तर झालाच पाहिजे ! डॉक्टरसाहेब गंभीरपणें म्हणतात—“ ताम्रपटांतील लेखांविषयीं आमचे मित्र नाक मुरडतात ! पण त्यांस आमचें एवढेंच सांगणें आहे कीं, भरतखंडाच्या प्राचीन इतिहासाकडे त्यांनीं यत्किंचित् जरी लक्ष पुरविलें असतें तरी त्यांच्या प्रत्ययास आलें असतें कीं, त्या इतिहासाचीं मुख्य साधनें म्हटलीं म्हणजे ते शिलालेख व ताम्रपटावरील लेख ! कारण, ते ज्या काळीं लिहिले गेले त्या काळचे मुख्य साक्षीदार ते ! असे हजारों लेख आढळले आहेत व आढळत आहेत म्हणूनच आपल्या देशाचा थोडा तरी इतिहास आम्हांस समजू लागला आहे. जुन्या नाण्यांचाही बराच उपयोग आहे. हीं साधनें उपलब्ध नसतीं, तर सारेंच पुराण झालें असतें ! ” असो. विष्णुशास्त्र्यांनीं आपल्या शेवटच्या निबंधांत पत्रिकाकारांचें (डॉ० भांडारकरांचें) “ पांडित्य ”, त्यांचें “ प्रतिष्ठा मारणें ” वगैरे बरीच उपहासात्मक शब्दयोजना केली आहे ! यावर डॉ० भांडारकर हे आपल्या गंभीर वृत्तीला अनुसरून असें उत्तर देतात:—“ ठीक आहे; त्यांचा (शब्दांचा) आम्हांस खेद वाटत नाही. हा निबंध वाचून आणखीही अशी पुष्पवृष्टि करावीशी वाटल्यास खुशाल करावी; असल्या उक्तींवर आम्हीं यत्किंचित्ही प्रत्युत्तर करणार नाहीं. ” यापेक्षां डॉक्टरसाहेबांसारख्या शांत, पोक्त व विद्वान् गृहस्थांनीं दुसरें काय उत्तर द्यावें ?

मागील व या प्रकरणांतील विवेचन खुद्द डॉ० भांडारकरांच्या “ धर्मपर लेख आणि व्याख्यान ” या पुस्तकांतील “ केसरी आणि प्रार्थनासमाज ” व “ केसरीच्या उद्दाम उड्या ” या दोन लेखांच्या आधाराने केले आहे. क्वचित् दुसरेही आधार दिलेले आहेत.

प्रकरण विसावें.

दोन प्रकारची टीका !

(प्रतिकूल व अनुकूल.)

प्रार्थनासमाजाविषयीं अगर तदनुषंगाने धर्मविषयक ग्रंथांविषयीं व मतां. विषयीं कीर्तने, देशमुख, गाडगीळ इत्यादि विद्वान् व जबाबदार गृहस्थांनीं कोणकोणते आक्षेप काढले आणि त्यासंबंधाने डॉ० भांडारकरांनीं ग्रंथांतरींचे आधार व उदाहरणे देऊन कसे समाधान करण्याचा यत्न केला हे मागील एका प्रकरणांत सांगितलेच आहे. त्यानंतर दुसरे दोन टीकाकार जे पुढे आले त्यांच्या टीकेतला पहिला विशेष म्हणजे “चौकशीचा अभाव” आणि दुसरा विशेष म्हणजे, “प्रतिपक्षाची टर उडविण्याची प्रवृत्ति !” त्यांपैकीं एका टीकाकाराच्या-विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांच्या-टीकेचे मासले व त्याला डॉ० भांडारकरांनीं आपला भारदस्तपणा न सोडतां दिलेलीं उत्तरे यांचा गेल्या प्रकरणांत संक्षिप्त रीतीने उल्लेख केलाच आहे. प्रस्तुत दुसऱ्याही टीकाकाराच्या-लो० टिळकांच्या-टीकेचा विचार कर्तव्य आहे.

चिपळूणकरांनीं प्रार्थनासमाजाच्या मतांविषयीं आपण चौकशी केली नाही ही गोष्ट कबूल केलीच आहे. टिळकांचाही, आमच्या माहितीप्रमाणे, असाच प्रकार. दोघांचेही वर्तन व्यावहारिक स्वरूपाचें (practical) होतें, व त्यांत आध्यात्मिक वृत्तीचा (Spiritual) फारसा भाग नव्हता. व असें म्हणण्यांत आम्हीं अन्याय करीत आहों असें वाटत नाही. असो. प्रार्थनासमाजाचे दोन मुख्य अध्वर्यु जे डॉ० भांडारकर व न्या० रानडे यांच्या वृत्तींत पुष्कळच आध्यात्मिक अंश असे. रानड्यांपेक्षां भांडारकरांत कदाचित् जास्त अंश असेल. पण रानड्यांत मुळींच नव्हता असें मात्र कोणालाच म्हणतां येणार नाही. प्रि. मोडकांच्या वृत्तींत आध्यात्मिक बराच अंश असे. सर ना० चंदावरकरांतही तो होता.

असो. इतका विस्तार करण्याचें कारण एवढेंच कीं, धर्मासारख्या अगर धर्मसंस्थे-
सारख्या विषयावर गंभीरपणानें व विनीत भावानें बोलण्याचा, लिहिण्याचा अगर
चर्चा करण्याचा अधिकार कोणाचा हें वाचकांस सहज रीतीनें ठरवितां यावें !
चिपळूणकर अगर टिळक-कीं ज्यांनीं, प्रा. समाजाविषयीं खरी माहिती करून
बघण्याची तसदी घेतली नाही !—यांनीं त्या समाजावर किंवा त्यांच्या प्रवर्तकांवर
टीका करण्यास प्रवृत्त व्हावें हें साधारण न्यायबुद्धीच्या मनुष्यास शोभतें काय ?
शास्त्रीबोवांनीं स्त्रियांसंबंधीं दाक्षिण्यरहित रीतीनें उल्लेख केल्याबद्दल डॉ० भांडार-
करांनीं निषेध केलाच आहे. पण त्यांनीं चिपळूणकरांचा ख्रिस्त्यांच्या अनुकरणाबाब-
तचा देखील भ्रम दूर करून ज्या गोष्टी त्यांना ख्रिस्त्यांच्या अशा वाटतात त्या
आपल्या हिंदुधर्मातच असल्याचेंही सिद्ध केलें आहे. इतकेंच नव्हे तर प्रार्थना-
समाजाचा हा केवळ उपनिषत्प्रणीत हिंदुधर्मच असून त्यांतून, फक्त-
देवाचे अवतार कल्पून त्यांचे ठिकाणीं मनुष्यांचीं व्यसनें आरोपित करणें; गुजरार्थी
महाराजांस सर्वस्व अर्पण करणें वगैरे असल्या-मनुष्याच्या मनाला हीनत्व आण-
णाऱ्या अनिष्ट प्रकारच्या गोष्टी मात्र गाळून टाकल्या आहेत असें सूर्यप्रकाशाप्रमाणें
त्यांनीं स्पष्ट केलेंलें आहे. त्यामुळे आपल्या जुन्या धर्माला समाजिष्ट लोक कंटाळले
व त्यांनीं नवीन पंथाचा अंगिकार केला या गोष्टी निराधार ठरतात. असो. या-
प्रमाणें विष्णुशास्त्र्यांनीं प्रार्थनासमाजाविषयीं केलेल्या मुख्य मुख्य निराधार विधानां-
विषयीं डॉ० भांडारकरांनीं स्पष्ट रीतीनें खुलासा केला.

पुढें सुमारे वीस वर्षांनीं लो० टिळकांनीं आपलें लक्ष प्रार्थनासमाजाकडे
वळविलें व त्यावर आपली टीका केली ! टिळकांनीं समाजावर स्वतंत्र लेख लिहून
अगर त्या समाजाच्या मतांचा तपास करून एक एक मत घेऊन त्याची चर्चा
केल्याचें आम्हांस माहीत नाही. पण समाजाविषयीं बोलण्याचा प्रसंग टिळकांना
सन १९०१ मध्यें आला. त्या सालीं त्यांनीं विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांच्या श्राद्ध-
तिथीच्या दिवशीं एक निबंध वाचला व त्यांत त्यांनीं शास्त्रीबोवांच्या वेळीं पुण्याची
काय स्थिति होती व त्यांत मग त्यांनीं कोणती कांति घडवून आणली ह्याचें विवेचन
केलें. सांगण्यास वाईट वाटतें कीं, टिळकांसारख्या विद्वान् व बहुश्रुत माणसाकडून
ज्या प्रकारचा शोधपूर्वक तपास होऊन निबंध यावा असें निदान आम्हांस वाटलें
असतें, तसा तो निबंध नाही ! तो निबंध आमच्या वाचण्यांत हल्लींच आला
आणि त्यांतील कांहीं विधानें पाहून आम्हांस तर आश्चर्य वाटलें ! पैकीं राजकीय.

च सामाजिक बाबीसंबंधाची त्या निबंधांतील कांहीं विधाने व अनुमाने, तत्कालीन परिस्थितीच्या दृष्टीने, कशी निराधार व काल्पनिक होती हें आम्हीं दुसऱ्या एका प्रकरणांत दाखविलेंच आहे. प्रस्तुत आम्हांस त्याच निबंधांतील धार्मिक सुधारणे-संबंधीच्या कांहीं अनुमानांचा व विधानांचा विचार कर्तव्य आहे. शास्त्रीबोवांच्या वेळीं वस्तुतः ब्राह्मसमाज (बंगाल), सत्यसमाज व प्रार्थनासमाज इतके समाज अस्तित्वांत होते. पण त्यांपैकीं फक्त प्रार्थनासमाजाविषयीच टिळकांनीं आपल्या सदहू निबंधांत मुख्यतः उल्लेख केला आहे. परंतु तो उल्लेख व त्यांतील कांहीं विधाने मात्र शोधपूर्वक केलेलीं दिसत नाहींत याचेंच बाईट वाटतें.

सदहू निबंधांत* प्रार्थनासमाजासंबंधीं टिळकांनीं पुढील तीन महत्त्वाचीं विधाने केलेलीं आढळतात:--

१. “ख्रिस्ती धर्माचा प्रतिकार करावयाचा असल्यास तो त्याच धर्मातील बाह्योपांगें घेऊन त्यांस एकेश्वरी किंवा प्रार्थना-समाज असें नांव देऊन नवीन पंथ काढल्यानें होईल हीच काय ती त्या वेळच्या पुढाऱ्यांची प्रमुख कल्पना होती, व ही कल्पना तडीस नेण्यास आपण योग्य व लायक आहों असेंही त्यांस वाटत असे.” (पृ. ६)

२. “हिंदुधर्माचीं खरीं तत्त्वे काय आहेत, त्यांतील ग्रंथसमूह कोणत्या प्रकारचा आहे, त्यांत धर्माच्या उदात्त तत्त्वांचा विचार केलेला आहे कीं नाहीं, वगैरे गोष्टींचा पुरा शोध एकेश्वरीवाल्यांनीं केलेला नव्हता.” (पृ. ६)

३. “पण ज्यांनीं या (प्रा. समाज) संस्था उभारल्या त्यांपैकीं एका तरी पुरुषानें या संस्थांचीं मते सयुक्तिक असून सर्व पूर्वाचार सोडून लोकांनीं तीं घेण्यासारखीं आहेत असें प्रतिपादन करण्यांत आपलें सर्वस्व खर्च केलें आहे काय ? नाहीं.” (पृ. ६).

हीं तिन्ही विधाने टिळकांनीं जरूर ती माहिती मिळविण्याचा प्रयत्न न करतां केलेली आहेत याचेंच बाईट वाटतें. यामुळे तीं निराधार व लोकांची दिशाभूल

* रा. विनायक महादेव भुस्कुटे यांनी लिहिलेल्या विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांच्या चरित्रास जोडलेला “ विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांच्या वेळची स्थिति ” हा निबंध, (१९२१) पहा. S. N. K

करणारीं अशीं झालीं आहेत. वस्तुतः मुंबईच्या समाजाची सन १८६७ मध्ये स्थापना झाली. पुण्याच्या समाजाची नंतर तीन वर्षांनीं (१८७० मध्ये) झाली. इतर संस्थांच्या प्रमाणें पहिलीं कांहीं वर्षे समाजाचीं नियमबद्धतेशिवाय गेलीं. डॉ० भांडारकर हे मुंबईस सन १८६९ मध्ये आल्यानंतर तिकडील समाजाच्या तत्त्वांविषयीं, त्याच्या नियमांविषयीं, सभासदांमध्ये खल सुरू होऊन सन १८७३ सालीं समाजाचीं तत्त्वे निश्चित झालीं. त्याच सुमारास “ सुबोधपत्रिका ” पत्र सुरू झालें. त्या पत्रांत सन १८७८ ते १८८२ पर्यंतच्या मुदतींत डॉ० भांडारकरांनीं “ ईश्वरविषयक ज्ञान,” “ प्रतिमापूजा,” “ अवतार विचार ” वगैरे अत्यंत महत्त्वाच्या विषयांवर सुंदर व विद्वत्ताप्रचुर लेख लिहिले. शिवाय त्यांत रा० ब० कीर्तने, रा० ब० देशमुख व केसरीकार (वि. शा. चिपळूणकर) यांच्या निरनिराळ्या आक्षेपांस डॉक्टरसाहेबांनीं समर्पक उत्तरे देऊन त्यांचे समाधान करण्याचाही यत्न केला आहे. हें लेखी काम झालें. याशिवाय सन १९०१ (टिळकांच्या निबंध-वाचनाच्या) सालापर्यंत प्रार्थनासमाजांत डॉ० भांडारकर, न्या० रानडे, प्रि० मोडक, ना० चंदावरकर इत्यादि विद्वान् लोकांची व्याख्यानें, उपासना, उपदेश, वार्षिकोत्सवाचे वेळीं भांडारकर-मोडकांची भक्तिरसपूर्ण कीर्तनें इत्यादि प्रकार झालेले होते व चालू होते. प्रश्न इतकाच कीं, यापैकीं टिळकांनीं कोणकोणत्या साधनांचा फायदा घेऊन समाजाची खरी स्थिति प्रत्यक्ष डोळ्यांनीं पाहण्याची तसदी घेतली होती ? उपासना, व्याख्यानें, कीर्तनें वगैरे प्रकार सोडून द्या. १८७८ ते १८८२ पर्यंतचे डॉ० भांडारकरांनीं “ पत्रिकेत ” लिहिलेले निबंध तरी वाचण्याची टिळकांनीं तसदी घेतली होती काय ? तेंही असो. पण खुद्द केसरींतली शास्त्रीबोबांची (१८८१) प्रा. समाजावरची टीका व त्याला डॉ० भांडारकरांनीं दिलेलीं उत्तरे इतकीं तरी टिळकांनीं वाचण्याची तसदी घेतली होती काय ? आम्हांस वाटतें कीं, यापैकीं टिळकांनीं कोणतीही तसदी घेतली नाही ! कारण डॉक्टरसाहेबांचे (१८७८ ते १८८२) लेख व केसरीला दिलेलीं उत्तरे ज्यानें वाचलीं त्याच्या हातून वरील सारखीं तीन विधाने केलीं जाण्याचा संभवच नाही ! त्या विधानांचीं उत्तरे बहुतेक त्या लेखांतच आलेलीं आहेत ! म्हणूनच आम्हीं म्हणतो कीं, टिळकांचीं विधाने केवळ माहितीच्या अभावीं लोकांची दिशाभूल करणारीं झालीं आहेत.

आतां जरा विस्तारानें वरील विधानांचा विचार करूं.

पहिले विधान—ख्रिस्त्यांचीं बाह्योपांगें घेऊन वगैरे हें—टिळकांनीं कांय आधारानें केलें ? आमच्यामते तें विष्णुशास्त्र्यांच्याच तशा प्रकारच्या विधानाच्या आधारानें केलें असावें. पण शास्त्रीबोवांनीं जीं बाह्योपांगें म्हटलीं—उपासनेलक्ष्मियांनीं येणें व पद्यें तालसुरांत म्हणणें वगैरे—तीं आमच्या हिंदुधर्मातच आहेत असें डॉ० भांडारकरांनीं सांगितलें आहे. ख्रिस्ती धर्माचा प्रतिकार वगैरे जें टिळक म्हणतात तेंही निराधार ! त्या धर्माच्याच प्रतिकारासाठीं प्रा० समाजाची स्थापना झाली हें टिळकांना सांगितलें कोणी ? प्रार्थनासमाजाच्याद्वारे आपल्या जनतेच्या मनाची उन्नति साधावयाची हाच संस्थापकांचा मुख्य उद्देश होता. याविषयीं सर नारायण चंदावरकर यांच्या लेखांतून एक दाखला मागें दिलाच आहे. तो पाहावा. ज्या थोर गृहस्थांनीं प्रा० समाजाची स्थापना केली त्यांचा वरीलसारखा उदात्त हेतु होता. समाजाच्या योगानें कदाचित् कांहीं लोक बाप्तिस्मा घेण्याच्या मोहापासून परावृत्त झाले असतील. पण तो कांहीं संस्थापकांचा मूळ हेतु नव्हे. अतएव टिळकांचें पहिलें विधान अगदीं निराधार ठरलें आणि ख्रिस्तीधर्माचा व प्रा० समाजाचा कांहीं तरी संबंध जोडण्यांत लोकांची दिशाभूल करून त्यांचीं मनें समाजाच्या विरुद्ध दूषित करण्याचा मात्र टिळकांचा हेतु उघड दिसतो.

दुसरें विधान—कीं एकेश्वरीवाल्यांनीं हिंदुधर्म-ग्रंथांचा विचार केला नाही वगैरे—हें चुकीचें आहे. पूर्वीं सांगितलेल्या डॉ० भांडारकरांच्या (सु. पत्रिकेंतील) लेखांत यासंबंधानें बहुतेक विवेचन आलें आहे. ते लेख टिळकांनीं वाचले नसल्यास तो त्यांचा दोष ! समाजिष्टांपैकीं कोणीच त्या प्रश्नाचा विचार केला नाही, ही गोष्ट खरी नव्हे.

तिसरें विधान—त्याचा अर्थ समाजापैकीं कोणी मिशनरी सारखें हिंडून लोकांस उपदेश केला नाही असा असेल तर ती गोष्ट खरी आहे. पण समाजाचीं तत्त्वे सयुक्तिक आहेत हें कोणी सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला नाही हें म्हणणें खरें नाही. कारण तसा प्रयत्न डॉ० भांडारकरांनीं केलेला आहे; न्या० रानड्यांनीं केलेला आहे; प्रि० मोडकांनीं देखील केलेला आहे. हें त्यांचीं त्यांचीं प्रसिद्ध झालेलीं व्याख्यानें वाचल्यास कोणाचीही खात्री होईल.

याप्रमाणें टिळकांचीं मागें सांगितलेलीं तिन्ही विधानें निराधार आणि चुकीचीं आहेत हें उघड झालें. तीं नीट चौकशी केल्याशिवाय केलेलीं असल्यामुळे तीं त्यांनीं—विष्णुशास्त्र्यांनीं तशींच विधानें पूर्वीं केलीं होतीं त्यांच्याच

आधारानें केलीं असलीं पाहिजेत असें उघडच दिसतें. शास्त्रीबोवांनीं केलेलीं सर्व विधानें निराधार असल्याचें मागें डॉ० भांडारकरांच्या लेखांतून उतारे देऊन दाखविलेंच आहे. असो. चिपळूणकर किंवा टिळक यांनीं कित्येक वर्षांपूर्वीं प्रार्थना-समाजावर माहिती मिळविण्याचा प्रयत्न न करतां टीका केल्याचें आतां कांहीं चाटण्याचें कारण नाही. पण या टीकेनें उत्पन्न केलेले गैरसमज इतके दृढमूल झालेले आहेत कीं, अद्यापि चांगले शिकलेले लोक देखील चौकशीच्या भरीस न घडतां ते तेच जुने आक्षेप पुढें आणीत असतात ! यावरून एक गोष्ट मात्र चक्क सिद्ध होते. ती ही कीं, कोणत्याही बाबतींत सामान्य लोकांचे एकदा झालेले गैरसमज नष्ट होणें हें काम अत्यंत दुर्घट असतें. मनुष्यस्वभावाचा साधारणतः गुखाचा माणसाविषयीं अगर संस्थेविषयीं वाईट ग्रह करून घेण्याकडे इतका कल असतो व एकदा झालेला वाईट ग्रह सोडून देण्याकडे मनुष्याची प्रवृत्ति इतकी कमी असते कीं, मूळ झालेले गैरसमज बऱ्याच बाबतींत जवळ जवळ कायमचेच होऊन वसतात. या संवधांत एकदा लॉर्ड क्रोमर यांनीं—राजकीय बाबीसंबंधानें—काढलेले उद्गार अगदीं सत्य आहेत असेंच म्हणवें लागतें. ते उद्गार असे:—

“ The result is that when a false impression of some policy or an inaccurate description of some fact, gets abroad, it is often impossible to arrest the progress of error. By the time a tardy contradiction or explanation comes, the error has taken too deep a hold on the public mind to be easily uprooted. ”

या इंग्रजी उताऱ्याचा तात्पर्यार्थ वर आलेलाच आहे. असो. प्रार्थनासमाजा-विषयीं कांहीं लोकांच्या गैरसमजुतीसंबंधानें जवळ जवळ असाच प्रकार घडलेला आहे. तरी प्रसंग येईल तेव्हां योग्य तो खुलासा करून जबाबदार मनुष्यांनीं तशा गैरसमजुती दूर करण्याचा प्रयत्न करीत राहिलें पाहिजे. असो.

आतां प्रार्थनासमाजासंबंधीं झालेल्या आणखी एका दुसऱ्याच प्रकारच्या टीकेचा उल्लेख करूं. वारतविक ती टीका नव्हेच. पण त्यांत लेखकानें आपल्या कांहीं शंकांचाही निर्देश केलेला असल्यामुळे आम्ही त्याला टीका म्हटलें, इतकेंच. हे लेखक म्हणजे अकोल्याचे प्रसिद्ध कै० विष्णु मोरेश्वर ऊर्फ अण्णासाहेब महाजनी

हे होत. त्यांनीं गुरुवर्य डॉ० भांडारकरांच्या “ धर्मपर लेख व व्याख्याने ” या पुस्तकाचे “ विविध-ज्ञान-विस्तार ” च्या सप्टेंबर १९०९ च्या अंकांत अति सुंदर परीक्षण केले आहे. वस्तुतः महाजनी हे प्रार्थनासमाजाचे सभासद नव्हते. तरी त्यांच्यांत समंजसपणा व प्रांजळ बुद्धि या अमोलिक गुणांचे वास्तव्य होते. त्यामुळे त्यांच्या परीक्षण-लेखांत अहंकारयुक्त मनोवृत्तीचा अगर टर उडविण्याच्या प्रवृत्तीचा नुसता अभावच आहे, इतकेंच नव्हे तर धर्मासारख्या विषयाच्या निरूपणाला जरूर लागणारा गंभीरपणा व टीकाविषयावद्दलची पुरी माहिती हे लेखकाचे गुण देखील त्या लेखावरून स्पष्ट दिशून येतात. फार काय, पण परीक्षणलेख (छापील खर्डी) प्रार्थनासमाजाच्या एका जबाबदार गृहस्थाकडे (रा० वैद्यांकडे) पाठवून “ आपल्या हातून कांहीं चुकवीक झाली असल्यास जरा पाहा ! ” (तत्त्वांसंबंधाने अगर मतांसंबंधाने कदाचित् कांहीं विपर्यास झाला असल्यास आपणास समजावा म्हणून) असें सुचवून लेखकांनीं आपली प्रथम खात्री करून घेऊन मग तो लेख विस्तारांत प्रसिद्ध केला ! इतकी खबरदारी घेतल्यावर लेख उत्तम-नमुनेदार-उतरावा यांत आश्चर्य काय ? चिपळूणकर किंवा टिळक यांच्या प्रार्थनासमाजावरील टीकेचा उल्लेख केल्यावर महाजनींच्या लेखाचा आम्ही मुद्दाम निर्देश करीत आहो. हेतु इतकाच की, प्रार्थनासमाजाची अगर त्यांच्या प्रवर्तकांची जरी कांहीं विद्वान् पण अनुदारवृत्तीच्या गृहस्थांनीं टर उडविण्यांतच धन्यता मानली असली तरी पण दुसऱ्या कांहीं विद्वान्, उदारमनस्क व समंजस गृहस्थांच्या दृष्टीने त्या समाजाच्या-अर्थात् डॉ० भांडारकरांसारख्या त्यांच्या प्रवर्तकाच्या-हातून सुशिक्षित जनतेत धर्मजागृतीचे केवढे महत्त्वाचे काम झाले आहे हे वाचकांस समजावे ! असो.

अण्णासाहेबांचा लेख खरोखरीच अत्यंत वाचनीय झाला आहे. व तो वाचकांनीं मुळांतच जरूर वाचावा अशी आम्ही शिफारस करतो. येथे आम्ही त्यांतील फक्त मुख्य मुख्य मुद्यांचा उल्लेख करतो. असो. महाजनींनीं प्रथम प्रार्थनासमाज म्हणजे काय ? त्याचीं तत्त्वे काय आहेत ? त्याची स्थापना कोणी केली ? वगैरे संबंधाने संपूर्ण माहिती दिलेली असून-त्यास डॉ० भांडारकरांचे “ धर्मपर लेख व व्याख्याने, ” न्या० रानड्यांची “ धर्मपर व्याख्याने ” व प्रिन्सिपाल मोडक यांची “ नीतिपर व धर्मपर व्याख्याने ” हे तीन “ अमोलिक ” ग्रंथ व “ प्रार्थना-संगीत ” या पुस्तकांचा आधार घेतलेला आहे. अण्णासाहेब महाजनी हे

स्वतः प्रा. समाजाचे सभासद नव्हते. परंतु ते हरएक दृष्टीने उदारमतवादी असून वरील त्रिमूर्तींना—भांडारकर, रानडे व मोडक यांना—ते गुरुस्थानीं मानीत असत आणि त्यांच्या उद्गारांसंबंधाने व मतांसंबंधाने आदरपूर्वक व स्वतंत्र-रीतीने विचार करीत असत. त्यांचा स्वतंत्रवाणा इतका प्रबळ असे की, त्यांनीं प्रस्तुत लेखाच्या आरंभीच जरी विनयशीलपणाने “या ग्रंथावर—भां० च्या व्याख्यानावर—टीका करण्याचा अधिकार मला नाही ” असें प्रांजलपणे कबूल केले आहे तरी, गुरुवर्यांनीं आपल्या पुस्तकास “ प्रपन्नप्रलपित ” हें नांव देण्याचे कारण नव्हते असें महाजनींनीं स्पष्ट सांगितले आहे ! खुद्द डॉक्टरसाहेबांचा आपल्यामधील गुणांबद्दलचा विनय व त्याच गुणांबद्दल महाजनींसारख्या सच्छिष्यांना वाटत असलेला आदर व अभिमान, या दोन्ही गोष्टी आम्हांस जेव्हां एके ठिकाणी पाहाण्यास मिळाल्या तेव्हां आम्हांस क्षणभर मौज वाटली व दोघांबद्दलही आदर वाटला ! तो प्रकार असा. महाजनी म्हणतात:—

“ ‘प्रपन्न’ म्हणजे ‘ईश्वराचा प्रियभक्त’ होय. ‘प्रलपित’ म्हणजे ‘बडबड.’ प्रपन्नाच्या या बडबडीत जर एखादा गुण असेल तर तो प्रपन्नतेच्याच योगाने आला असेल असें सांगून डॉ० भांडारकरांनीं आपल्या निवेदनपत्रिकेचा उपसंहार केला आहे. या ग्रंथाला “ प्रलपित ” हें नांव देणे म्हणजे विनयाचा अतिरेक करणे होय हें स्पष्टपणे पण नम्रपणे सांगणे जरूर आहे. एखादा गुण या ग्रंथांत सांपडेल, असें म्हणणेही वरच्याच तोडीचे आहे. मी समग्र ग्रंथ मननपूर्वक वाचला व मला तर तो डॉ० भांडारकरांच्या दैवीसंपत्तीचे भांडारच वाटला. व माझी खात्री आहे कीं जो कोणी हा ग्रंथ तसाच धाचील, त्याचेही मत याप्रमाणेच होईल. ”

पुढे महाजनींनीं प्रार्थनासमाजाच्या स्थापनेचा थोडासा इतिहास देऊन “समाजास सर्व धर्मांतील ग्राह्यांश मान्य असतो ” हें तत्त्व किती उदात्त आहे हें निवेदन केले आहे. भांडारकरांचा व रानडेयांचा आपल्या स्वधर्माकडेच कसा ओढा असे हें अण्णासाहेबांनीं थोडक्यांत पण सुंदर रीतीने दाखविले आहे. ते असे:—

“ न्या० रानडेयांचा ओढा सनातन आर्यधर्माकडे विशेष असे, तरी त्यांच्या व्याख्यानांत व भाषणांत येशूच्या चरित्राचा त्यांच्या मनावर पुष्कळ संस्कार झालेला दिसतो. डॉ. भांडारकर धर्मशिक्षणार्थ तरुणांस परदेशांत पाठविण्यास जरी तयार आहेत, व पाश्चात्य धर्मजागृति जरी त्यांना कांहीं अंशीं मान्य आहे.

तरी स्वधर्मच त्यांना प्रिय आहे. व स्वधर्माचे प्रतिपादकच सामान्य समाजाला उन्नति देऊं शकतील, असें त्यांचें ठाम मत असल्यामुळे, “ ईश्वराविषयकज्ञाना”-वरील लेखांत व ठिकठिकाणीं ग्रंथाच्या इतर भागांत प्राचीन व अर्वाचीन धर्म-ग्रंथांतून व मराठी साधूंच्या-विशेषतः तुकारामबुवांच्या-वचनांचीं प्रमाणें त्यांनीं दिलीं आहेत. ”

नंतर महाजनी यांनीं समाजाला अवतारकल्पना कोणत्या अर्थी मान्य तें सांगून त्यांनीं सगुण ब्रह्माचें विवरण केलें आहे. यासंबंधानें मागील दोन प्रकरणांत विवेचन आलेलें असल्यामुळे येथें त्याची पुनरुक्ति करित नाहीं.

पुढें “ ईश्वराची प्रार्थना कां करावी ? ” या प्रश्नाचें डॉ० भांडारकर किंवा न्या० रानडे काय उत्तर देतात हें सांगितलें आहे. यासंबंधीं प्रार्थनासमाजाची अत्यंत उदात्त कल्पना आहे. वैदिक काळापासून “ मला गाई दे, पुत्र दे, धन दे, कीर्ति दे ” अशा अर्थाच्या प्रार्थना आत्तांच्या काळापर्यंत संसारांत गढून गेलेल्या स्त्रीपुरुषांच्या सारख्या अव्याहत चालू आहेत ! त्यांचा उपनिषत्कालीं निषेध झाला. त्या निषेधाचाच अनुवाद भगवद्गीतेंतही केलेला आहे. तोच निषेध प्रा० समाजालाही मान्य आहे. ऐहिक वस्तु संपादन करण्यास ईश्वरप्रार्थना प्रत्यक्ष सहाय्यभूत होते असें नाहीं. झालीच तर परंपरया बुद्धीला प्रेरणा देऊन ती साधक होऊं शकेल, असें डॉ० भांडारकरांचें मत आहे. न्या० रानडे म्हणतात कीं, आपलें हृदय “ ईश्वरमय ” व्हावें म्हणून ईश्वरप्रार्थना केली पाहिजे !

पुनर्जन्माविषयी डॉ० भांडारकरांनीं निश्चित असें मत कोठें दिल्याचें दिसत नाहीं. असल्या “ वादग्रस्त गोष्टींत रहस्य नाही. ” “ पूर्वसंचित म्हणून कांहीं नाही, ” “ त्याचा विचार करण्याची जरूरी नाही. ” असे त्यांनीं किऱ्येक ठिकाणीं उद्गार काढलेले आढळतात !

भगवद्गीतेंत परमेश्वराला शाश्वत-धर्मगोप्ता म्हटलेलें आहे. जगांत जेव्हां जेव्हां धर्माची ग्लानि होते व अधर्माची सरशी होते तेव्हां तेव्हां साधुजनांचें संरक्षण करण्याकरितां व दुर्जनांचें निर्दालन करण्याकरितां आपण आत्मभावानें अवतार घेतों असें प्रत्यक्ष श्रीकृष्णांनीं सांगितलें आहे. प्रार्थनासमाजास अवतारकल्पना मान्य नसली तरी युगीं युगीं कांहीं विशिष्ट सत्पुरुषांच्या हृदयांत परमेश्वर प्रेरणा करून त्यांच्याकडून तीं कामें करवून घेतो असें (डॉ० भांडारकरांचें) समाजाचें

मत आहे. शाश्वत धर्म म्हणजे अमुक काळचा अगर अमुक देशांतील धर्म नसून सर्व काळीं व सर्व ठिकाणीं लागू असणाऱा धर्म म्हणजे “ नीति ” होय ! जगांत नेहमीं सत्याचाच अगर नीतीचाच जय होत असतो असें नाहीं. मग याचा उलगडा कसा करावयाचा ? डॉ० भांडारकर म्हणतात कीं, परमेश्वराच्या सर्वशक्तिमत्तेवर व त्याच्या परम करुणेवर भाव ठेवला कीं सर्व गोष्टींचा उलगडा होऊं शकतो ! यासंबंधांत “ भाव ” या विषयावरील डॉ० भांडारकरांचीं तीन व्याख्यानें (पृ. १८५-२३०. तृतीय आवृत्ति) अत्युत्तमांतलीं असून तीं वाचकांनीं अवश्यमेव वाचावीं अशी अण्णासाहेब महाजनी शिफारस करतात.

प्रार्थनासमाजानें ईश्वरप्राप्तीचे इतर मार्ग—ज्ञान, कर्म, योग हे—टाकून भक्तिमार्गासच प्राधान्य दिलें आहे. याचा डॉ० भांडारकर असा खुलासा करतात. इतर मार्ग पुष्कळ असले तरी ते कष्टप्रद आहेत. व ते भाळेभोळे ख्रीशूदादिक यांस तर केव्हांही आक्रमितां येणार नाहीत. शिवाय त्या मार्गांनीं जाणाऱ्यांची, डॉ० भांडारकरांच्या म्हणण्याप्रमाणें, अहंता वाढते, त्यांना जडता प्राप्त होते, त्यांच्या मनाला शांति मिळत नाहीं. म्हणून प्रार्थनासमाजानें भागवतधर्माचा अर्थात् भक्तिमार्गाचा स्वीकार केला आहे. या भागवतधर्माचें सुबोध निरूपण न्या० रानडे यांनीही आपल्या व्याख्यानांत केलें आहे तें मूळांत वाचकांनीं अवश्य वाचावें. इकडे त्याचा नुसता नामनिर्देश केला आहे. असो. पण एवढ्यावरून भक्तिमार्ग अगदीं सोपा असें मात्र कोणी समजूं नये. याही मार्गांत कांहीं अडचणी आहेत. पण त्या ज्या त्या मनुष्याच्या स्वाधीनच्या आहेत व त्यानें प्रयत्न केल्यास त्या अडचणी दूर होण्यासारख्या आहेत. यासंबंधाचे डॉ० भांडारकरांचे बोल चिरकाल अधिष्ठिलेल्या गुरुवर्यपदास उचित असे कठोर, पण सत्य व स्पष्ट आहेत. ते असेः—

“ धर्मसाधन ही सुलभ गोष्ट नव्हे. अंतःकरणास अनुताप झाला पाहिजे; देवापुढें वारंवार करुणा भाकिली पाहिजे. हाच एक मार्ग आहे. व तो अत्यंत कष्टाचा व दुःखदायक आहे. यामुळें परिणामाकडे पाहूनही आशेनें टिकाव धरणारे थोडे. ”
 “ (उत्तरोत्तर शुभाकडेच आपली प्रवृत्ति होत जाण्याची) अगदीं सहज प्राप्त होण्यासारखी आहे असें मात्र कोणी समजूं नये. अभिमान, काम, क्रोध, अहंभाव हे प्रबळ वैरी केव्हां आपणांस खाड्यांत एकदम घालतील याचा नियम नाही. म्हणून संसारांत असतांना आपण नेहमीं वैराग्यशील असलें पाहिजे. ”

प्रा. समाजानें भक्तीच्या कोणत्या पायऱ्या अवलंबिल्या आहेत हें सांगतांना महाजनी म्हणतात:-“ समाजानें ईश्वरभक्तीच्या संबंधानें भागवतांत ज्या नऊ पायऱ्या (प्रकार नव्हत) दर्शविल्या आहेत, त्या सर्व कबूल केल्या नाहीत असें वाटतें. कारण त्यांत प्रतिमापूजन गृहीत धरलेलें आहे. आणि प्रतिमापूजन समाजास मान्य नाही. श्रवण, कीर्तन, स्मरण या तीन पायऱ्या समाजानें ठेविल्या आहेत, पण त्या निरुंद केल्या आहेत. इंद्रियवृत्ति स्थिर होण्याला केंद्ररूप बाह्य-वस्तूची कांहीं वेळ तरी प्रथम प्रथम आवश्यकता लागते. ती धिक्कारली, तर वृत्ति सैरावैरा धांवतात, असा पुष्कळांचा अनुभव आहे. तेव्हां निराकार देवाचें श्रवण, स्मरण, कीर्तन स्थिर होण्याला अडचण येते. मूर्तीच्या उपासकाच्या सोप्या पुढच्या दोन पायऱ्या-पादसेवन व अर्चन-या तर समाजानें तोडून टाकल्या आहेत. तेव्हां त्याचा सोपान सामान्य जनांस चढण्यास कठीण झाला आहे अशी शंका येते. वंदन ही पायरी प्रार्थनासमाजानें राखली आहे. पण निराकाराचें वंदन करा, असें म्हटल्यानें सामान्य जन बुचकळतो. तेव्हां कीर्तन करून एकदम दास्या-वर किंवा सख्यावर व तेथून आत्मनिवेदनाच्या टप्याच्या पायरीवर धडकणारे थोडेच असणार हें उघड आहे.”

याप्रमाणें लिहून अण्णासाहेबांनीं आणखी कांहीं किरकोळ मुद्यांचें विवेचन करून व शेवटीं आपल्या तिघां गुरुजींना-भांडारकर, रानडे व मोडक यांस-वंदन करून लेख समाप्त केला आहे. महाजनींनीं आपल्या लेखाच्या शेवटीं शेवटीं प्रार्थना-समाजानें जातिभेदांतील शल्य कमी तीक्ष्ण करण्याचे; स्त्रिया व अस्पृश्य जाति यांची उत्थिति घडवून आणण्याचे व सुशिक्षित समाजांत धर्मजागृति करण्याचे जे अर्धशतकावर प्रयत्न केले आहेत त्यांबद्दल समाजाची योग्य ती स्तुति करून त्याचे जे मुख्य अध्वर्यु त्यांजविषयीं आदर व्यक्त केला आहे.

अण्णासाहेब महाजनी यांच्या लेखांतील मुख्य मुख्य मुद्यांसंबंधानें इतकें विवेचन करण्याचें कारण एवढेंच कीं त्यांच्यासारख्या विद्वान, उदारमनस्क व समंजस गृहस्थांच्या दृष्टीनें प्रार्थनासमाज व त्याचे आद्यप्रवर्तक भांडारकर, रानडे व मोडक यांच्या हातून धार्मिक व सामाजिक बाबतींत देशाची केवढी महत्त्वाची कामगिरी झाली आहे हें सामान्य वाचकवर्गास समजावें ! प्रा. समाजा-विषयीं सामान्यतः लोकांत बरेच गैरसमज अद्यापि राहिलेले आहेत. कोणी

म्हणतात कीं, तो समाज ख्रिस्ती धर्माचीच दुसरी नक्कल आहे. दुसरे कोणी म्हणतात कीं, त्यांना-समाजिष्टांना-सुळीं आपला हिंदुधर्म नकोसा झाला आहे. म्हणून त्यांनीं हा एक नवीनच धर्म काढला आहे. तिसरा कोणी म्हणतो कीं, त्यांना हिंदु जातींत राहावयाचें आहे. पण हिंदुधर्म त्यांना नकोसा झाला आहे ! असे अनेक निराधार गैरसमज लोकांत अद्याप पसरलेले स्पष्ट दिसत आहेत. असले गैरसमज उत्पन्न करण्याचे यत्न विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांच्या वेळेपासून जे सुरू झाले ते अद्यापि कमीअधिक प्रमाणांत चालूच आहेत. शास्त्रीबोवांच्या सर्व आक्षेपांस डॉ० भांडारकरांनीं जेव्हांच्या तेव्हांच समर्पक उत्तरें दिलीं व मग प्रा० समाजाच्या एकंदर मतांसंबंधानें आपण माहिती मिळविण्याचा प्रयत्न केला नाही अशी चिपळूणकरांनीं प्रांजलपणें कबुलीं दिली ! तरी त्यांच्या पाठीमागून तसलेच शिळे आक्षेप पुढें आणण्याचें काम लो० टिळक करीतच होते ! अद्यापि केव्हां केव्हां तेच आक्षेप सदहू टीकासंप्रदायातील मंडळी पुढें आणून प्रार्थना-समाजावर टीका करीत असतात ! या मंडळींत बी. ए. आहेत; एम्. ए. आहेत; एल्.एल्. बी. आहेत ! पण यांपैकीं एखादा गृहस्थ तरी, “ अरे बोवा, हें प्रार्थनासमाजाचें प्रकरण आहे तरी काय ? ” हें समजून घेण्याचा प्रयत्न करील तर शपथ ! वास्तविक हिंदुस्थान ही धर्मभूमि आहे. इकडे आजपर्यंत अनेक धर्म, अनेक पंथ प्रचलित झाले आहेत. वैष्णव आहेत, शैव आहेत, देवी उपासक, आहेत, दत्ताचे उपासक आहेत, वारकरी आहेत, तसाच हा अर्लीकडचा एकेश्वरी समाज आहे. त्यांत विघडलें काय ? पसंत असेल त्यांनीं त्यांत जावें नसेल त्यांनीं जाऊं नये ! इतकी देखील धर्मसहिष्णुता (toleration) आमच्यांत नसावी काय ? सुशिक्षण घेऊन आम्हीं नुसती फर्डेशाही करावी काय ? विचार कांहींच करूं नये काय ? कोण शोचनीय स्थिति ही ! ! जो उठतो तो शास्त्रीबोवांचें किंवा टिळकांचें लिहिणें पाहून “ तातस्य कूपोऽयम् ” या महावाक्याच्या आधारावर त्यांचीच “ री ” ओढतो ! असा आजमितीला प्रकार चालला आहे. त्यामुळे प्रा० समाजाच्या कामगिरीसंबंधानें कै० अण्णासाहेब महाजनींसारख्या विद्वान् व समंजस गृहस्थांचें मत काय होतें हें जनतेस समजावें असें वाटल्यावरून एवढा विस्तार केला आहे.

इकडे स्वतःसंबंधानें दोन शब्द लिहिणें केाल अक्षम्य नसेल तर इतकें सांगणें आवश्यक दिसतें कीं, सदंगील महाजनींचा परीक्षण-लेख वाचून-सन १९०९ च्या

सपटंबरमध्ये—त्यांनीं आधारास घेतलेले चारही ग्रंथ मूळांत वाचण्याची आम्हांस इच्छा झाली. व त्याप्रमाणें ते एका मागून एक असे मागवून आम्ही ते ग्रंथ लक्षपूर्वक वाचले. ते ग्रंथ म्हणजे, डॉ० भांडारकरांचे लेख व व्याख्याने; न्या० रानड्यांचीं व्याख्याने; प्रि० मोडकांचीं व्याख्याने व प्रार्थनासंगीत हे होत. या ग्रंथांच्या वाचनानें आमचा अनेक दृष्टींनी फायदा झाला आहे. इतकेंच नव्हे तर ते अमोलिक ग्रंथ आमच्या अनेक सुखदुःखाच्या प्रसंगाच्या वेळीं आमच्या मनाच्या समाधानाला व शांतीला केवळ साधनीभूत झालेले आहेत. प्रार्थनासंगीतांतील अनेक पद्यांचा व अभंगांचा तर आम्ही नित्यपाठाच्या वेळीं उपयोग करीत असतो. व घरीं मुलांमुलींकडूनही उपयोग करवीत असतो.

या स्वतःसंबंधाच्या अल्पशा उल्लेखाचा हेतु उघडच आहे. अण्णासाहेबांच्या लेखामुळे आमच्यांत जी थोडीशी विचारजागृति झाली ती प्रांजलपणें कबूल करण्याच्या हेतूनेच सदरू उल्लेख केला आहे. महाजनी स्वतः मोठे विद्वान्, समंजस होते हें सर्वमान्य आहे. त्याचप्रमाणें ते विष्णुशास्त्री यांचे समकालीन असून त्यांनींही मराठी भाषेची अनेक रीतींनीं संस्मरणीय कामगिरी केली आहे. अशा सद्गुरूंच्या कित्ता आमच्या तरुण व होतकरू मंडळींनीं आपल्या पुढें ठेवून त्याप्रमाणें ते वागल्यास व यथामति देशभाषेची म्हणा, देशाची म्हणा सेवा करण्याचें त्यांनीं मनांत आणल्यास केवढी बहार होईल वरें ? सारांश, आम्ही सुशिक्षण घेऊन तयार झाल्यावर व्यवहारास लागलों म्हणजे नित्य व्यवसाय करते वेळीं पूर्वीं होऊन गेलेल्या थोर व्यक्तींचे दोष उचलण्याऐवजीं—दोष उचलणें हें सोपें असतें !—त्यांचे आम्ही गुणच घेतल्यास त्यांत आमचें स्वतःचें व म्हणूनच देशाचेंही कल्याण आहे.

प्रकरण एकविसावें

यश कां येत नाही ?

या प्रकरणास सुरवात करण्यापूर्वी स्वतःसंबंधानें चार शब्द लिहिणें आम्हांस इष्ट वाटतें. प्रस्तुत लेखक प्रार्थनासमाजाचा सभासद नाही, हें प्रथम सांगितलें पाहिजे. अर्थात् समाजासंबंधानें जें तो लिहीत आहे तें केवळ समाजाविषयीं पक्षपातबुद्धि ठेवून लिहीत नसून जें त्याच्या बुद्धीस रास्त व न्याय्य वाटतें तें तो

लिहीत आहे. दुसरी गोष्ट अशी की, गेल्या तीसपसतीस वर्षांत आपल्या देशांत— व विशेषेकरून मुंबई इलाख्यांत—ज्या ज्या प्रगमनशील संस्था अगर चळवळी (Progressive Movements) उत्पन्न झाल्या आहेत त्यांपैकीं बहुतेकां- विषयीं प्रस्तुत लेखकाची अंतःकरणपूर्वक सहानुभूति असून त्या त्या संस्थांची तो यथामति परमेश्वरकृपेनें सेवा करण्यास आजवर यथावकाश तत्पर राहिलेला आहे. त्यामुळे त्या मुदतींत होऊन गेलेल्या बहुतेक विद्वान् व थोर पुढाऱ्यांची—यांत लो० टिळकही येतात—प्रत्यक्ष नसली तरी, कित्येकांचीं भाषणें, व्याख्यानें वगैरे ऐकून अथवा वाचून माहिती मिळविण्याचा आम्ही प्रयत्न केलेला आहे. यांतच गुरुवर्य डॉ० भांडारकर, न्या० रानडे, न्या० तेलंग व न्या० चंदावरकर हे येतात. या थोर गृहस्थांचे लेख, पुस्तके, व्याख्यानें वगैरे वाचल्यापासून व ऐकल्यापासून आमचा पुष्कळच फायदा झाला असल्यामुळे ते सर्व आम्हांस गुरुस्थानीं होत. असो. वर सांगितलेल्या प्रगमनशील संस्थांपैकींच प्रार्थनासमाज ही एक संस्था असून तिच्या हातून गेल्या साठ वर्षांत सबंध मुंबई इलाख्यांत—म्हणजे विशेषतः महाराष्ट्रांत—जी अश्रुतपूर्व सामाजिक व धार्मिक बाबतींतील क्रांति झाली आहे, ती घडवून आणण्यांत जें सहाय्य झालेलें आहे त्यास तर मोल नाही ! सबब त्याच्या भरीव कामगिरीचें चित्र नजरेपुढें आणल्यास तें पाहून समाजास समाधान व समंजस जनतेस सानंद कृतज्ञता वाटल्याशिवाय राहाणार नाही अशी खात्री वाटते ! स्त्रीशिक्षण, मागसलेल्या व निराश्रित लोकांची उन्नति, अनाथअर्भकांचें संरक्षण आणि दुर्वृत्त विधवांना सुधारण्याची संधि व जनतेत—निदान सुशिक्षित लोकांत—विवेकमूलक धर्मजागृति अशा अनेक सत्कार्यप्रीत्यर्थ संघशक्तीनें यथा- शक्ति झटण्याचा उपक्रम केल्याचा मान प्रार्थनासमाजासच दिला पाहिजे, असें म्हटल्यास अतिशयोक्ति होईल असें वाटत नाही. आणि मौजेची गोष्ट ही की, समाजाचे हितशत्रु मुंबईस व पुण्यास सडकून टीका करीत असतांना प्रा. समाजानें ही कामगिरी केली आहे ! त्यामुळे त्या कामगिरीचें महत्त्व विशेष आहे.

तरी अद्याप कित्येक मंडळींचें प्रार्थनासमाजावर वाटेल तशी टीका करण्याचें काम चालूच आहे ! “ प्रार्थनासमाज मृत्यूच्या दारीं वसला आहे ” असें भाला- कारांनीं कांहीं दिवसांपूर्वीं म्हटलें होतें, तर हल्लीं दुसरे एक मित्र “प्रार्थनासमाज असून मेल्यासारखा आहे ” असें म्हणतात ! सदहू मित्रद्वयानें आतां रविवारीं किंवा विशेषप्रसंगीं प्रार्थनासमाजाच्या बाहेर दाराशीं उभें राहून “ पिकेटिंग ”

(मंदिरांत न जाण्याबद्दलचा लोकांस उपदेश) सुरू करावें, अशी आमची सूचना आहे ! असो. आजपर्यंतच्या टीकेनें समाजास कांहीं एक इजा झाली नाही. कारण त्याचा षष्टिवार्षिकोत्सव या वर्षी झाला. तेव्हां “ पिकेटिंग ” नें तरी कांहीं परिणाम होतो कीं काय हें आमच्या मित्रांनीं पाहावें !

असो. वरील दोन विद्वान् लेखकांच्या विधानांचा इकडे उल्लेख करण्याचें कारण एवढेंच कीं, प्रार्थनासमाजासंबंधीं पुगी चौकशी न करतां टीका करणाऱ्यांची परंपरा अद्याप चालू आहे, हें वाचकांस समजावें. यापेक्षां त्या विधानास जास्त महत्त्व आम्ही देत नाहीं. सद्धर्मप्रसार करणें हें अत्यंत पवित्र कार्य आहे. त्याचें महत्त्व जाणून त्याबद्दलचा सदैव विचार करणारे आणि कळकळीनें जनतेस सदुपदेश करून तिला, आपल्या प्रामाणिक समजुतीप्रमाणें, देवाचा मार्ग दाखविण्याचा प्रयत्न करणारे मनुष्य खरोखर धन्य होत ! तें काम प्रार्थनासमाजानें आज साठ-वर्षे यथाशक्ति केलें आहे व तेंच पुढें परमेश्वरकृपेनें करीत राहाण्याची तो उमेद बाळगीत आहे. या कामीं त्याला परमेश्वराची कृपा व धर्मशील वृत्तीच्या लोकांची सहानुभूति यांचें सहाय्य मिळणारच ! मुंबईच्या प्रार्थनासमाजाची गेल्या मार्चमध्ये ‘हीरक’ ज्युबिली (Diamond Jubilee) अगर षष्टिसंवत्सरोत्सव झाला हें प्रसिद्ध आहे ! ही अभिमानानें बोलण्याची गोष्ट नव्हे. तर हा शुभदिवस आणल्याबद्दल त्या दयाघन भक्तवत्सल परमेश्वराचें विनम्रभावानें कृतज्ञतापूर्वक पादस्मरण करणें होय !

प्रार्थनासमाजाचें काम चालक मंडळी आपल्या समजुतीप्रमाणें यथाशक्ति करीत आहे हें सांगितलेंच. त्यांच्या कामांत सुधारणेला जागा नाही असें कोणी म्हणत नाहीं. सुधारणा व्हावी या हेतूनें कोणी टीका केल्यास तिचा चालक मंडळी विचार जरूर करीलच. पण अशा सद्धेतूनें सूचनारूप टीका करणें निराळें आणि थट्टा करण्याच्या बुद्धीनें कांहीं तरी लिहून अनुदारपणाची टीका करणें निराळें ! तुम्हांस प्रार्थनासमाजाचीं तत्त्वे मान्य नसलीं तर तीं ग्रहण करूं नका. समाजांत पाहिजे तर तुम्ही येऊं नका. परंतु कांहीं एक त्याविषयींची माहिती न मिळवितां अज्ञ माणसाप्रमाणें त्याची निंदा अगर टर उडविण्याची तरी निंदान होस उराशी बाळगूं नका. कोणाचीही व त्यांत धर्ममंदिराची निष्कारण निंदा करणें हें पाप आहे !

प्रार्थनासमाजाच्या धर्माचा प्रसार होत नाही असें कांहीं लोक म्हणतांना आम्ही ऐकतो. त्या म्हणण्याचा अर्थ तरी काय ? प्रसार होणें दोन प्रकारचें असतें. एक, सभासदांची संख्या पटावर वाढली म्हणजे प्रसार झाला असें म्हणतां येईल. आणि दुसरा, सभासदांची संख्या वाढली नाही तरी समाजाच्या तत्त्वांचें ग्रहण करून तीं आचरणांत आणणाऱ्या लोकांची वाढ होणें. पहिल्या दृष्टीने प्रार्थना-समाजाच्या धर्माचा प्रसार झाला नसेल. आणि तशा संख्यावाढीकडे डॉ० भांडारकर अगर न्या० रानडे यांनीं फारसें लक्षही दिलेलें नव्हतें. मिशनरी लोकांप्रमाणें इकडे ख्रिस्तीधर्मीय कळपाची वाढ करून व तसा मुख्य संस्थांकडे—लंडनमधील, स्कॉटलंडमधील, अगर अमेरिकेंमधील संस्थांकडे—रिपोर्ट करून भांडारकर-रान-ड्यांना त्या संस्थांकडून वाहवा अगर पैशाची मदत थोडीच मागावयाची होती ! अर्थात् पहिल्या प्रकारच्या वाढीला समाजाच्या चालकांनीं महत्त्व दिलें नाही, तें ठीक आहे. पण समाजाचीं तत्त्वे सुशिक्षित व समंजस लोकांस-संख्याबल न वाढलें तरी-वाढत्या प्रमाणांत ग्राह्य झालीं नाहीत अगर होत नाहीत हें म्हणणें मात्र वस्तुस्थितीला धरून होणार नाही. अर्थात् या दुसऱ्या अर्थी प्रार्थनासमा-जाच्या धर्माचा प्रसार होत आहे. आणि हेंच उत्तर अण्णासाहेब महाजनींनीं केसरीकाग्रेस-म्हणजे विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनीं केलेल्या टीकेस-दिलें आहे. (वि. ज्ञा. विस्तार, पु. ४०, पृ. ३४६-३४७). प्रत्यक्ष प्रमाण हवेंच असेल तर आमच्या अनुभवांतील कांहीं गोष्टी सांगतो, त्यांचा वाचकांनीं जरूर विचार करावा. दर रविवारीं प्रार्थनामंदिरांतील उपासनेला लोक थोडे जमतात ही गोष्ट खरी. परंतु याचें खरें कारण समाजधर्म अग्राह्य हें नसून सामान्य जनतेचा धर्मीकडे नेत्रांनीं ओढा कमी असतो हें होय. या म्हणण्याचें प्रत्यंतरच पाहावयाचें असेल तर आमच्या चिकित्सक मित्रांनीं पुण्याच्या तुळशीबागेंत अगर बेलबागेंत चातुर्मासांतील पुराणास किती वृद्ध बायका वगैरे जमतात व किती पुरुष-व त्यांतही सुशिक्षित पुरुष व स्त्रिया-जमतात, हें जरूर पाहावें. हा प्रकार पाहिल्यावर प्रार्थनामंदिरांतील नित्य प्रकाराला नांव ठेवण्याचें कारण नाही असें खात्रीनें आमच्या मित्रांस दिसून येईल. कीर्तनाच्या वेळेचाही प्रकार पाहा. प्रार्थना-मंदिरांतील कीर्तनाला पुष्कळ वर्षांपूर्वीं (भांडारकर किंवा मोडक यांच्या कीर्तनाला) काशीनाथपंत तेलंग वगैरे मोठमोठी मंडळी जमत असे हे आम्हांस माहीत आहे. फार काय, पण सन १९१७ सालच्या उत्सवाच्या वेळीं मुंबईस

कै० डॉ० प्रभाकरपंत भांडारकरांचें कीर्तन झालें, त्या वेळीं मंदिरांत श्रोत्यांची इतकी गर्दी झाली होती कीं, कांहीं मंडळींना आंत जागा न मिळाल्यामुळे दाराशींच उभे राहावे लागले होते. त्या कीर्तनाच्या वेळीं जो एक प्रकार घडला तो येथे अवश्य नमूद करावा असें वाटतें. त्या कीर्तनास आम्ही स्वतः हजर होतो. व तो प्रकार आम्ही प्रत्यक्ष पाहिला. असो. प्रभाकरपंतांचें कीर्तन ऐकण्याकरितां गुरुवर्य डॉ० भांडारकर हजर राहिले होतेच. तेव्हां त्यांचें वय ऐशीं वर्षांनीं झालें होतें. कीर्तन कांहीं वेळ चालू झाल्यावर बोवांना फुलांचा हार घालण्याची व बुक्का लावण्याची वेळ आली. तेव्हां व्यवस्थापकांपैकीं एकजण ते जिन्नस घेऊन बोवांजवळ आला व बोवांना हार घालू लागला. पण पटकन् बोवांनीं—डॉ० प्रभाकरपंतांनीं—त्या गृहस्थांच्या हातांतील हार घेऊन तो आपले पूज्य वडील—गुरुवर्य डॉ० भांडारकर—जवळ पलीकडे वसले होते त्यांच्या जवळ जाऊन त्यांच्या गळ्यांत घातला व त्यांना वाकून नमस्कार केला ! जमलेल्या मंडळीस—ते सर्व हिंदूच होते !—या प्रकारांतलें औचित्य सहज पटलें व त्यांना त्यावरून महाभारतांतील भीष्म—युधिष्ठिराच्या गोष्टीची आठवण होऊन मोठें कौतुक वाटलें ! मंदिरांत टाळ्यांचा कडकडाट झाला हें सांगावयास नकोच ! कीर्तन झाल्यावर आरतीच्या वेळीं देखील असाच प्रकार. कीर्तन बहारीचें झालेंच होतें. वयोवृद्ध गुरुवर्यांना आपल्या सत्पुत्राचें इतकें उत्तम प्रकारचें कीर्तन श्रवण करून अत्यंत समाधान वाटावें यांत आश्चर्य नाही. बोवा आरती म्हणत होते व जवळच शेजारीं व्यवस्थापक मंडळींपैकीं एकजण हातांत आरती घेऊन उभा होता. इतक्यांत श्रोत्यांची बोवांना पैशाची ओंवाळणी करून आर्लिगन देण्याची गर्दी सुरू झाली. त्यांत गुरुवर्य डॉ० भांडारकरांनीं पुढें जाऊन आपल्या गळ्यांतील हार—जो बोवांनींच पूर्वीं प्रणामपूर्वक त्यांना घातला होता तो—काढून सानंदाश्रु नेत्रांनी व स्मितपूर्ण मुखानें बोवांना घातला—अर्थात् धर्मशील वडिलांनीं अर्धशतकावर स्वतः चालवीत आणलेल्या देवाच्या कीर्तनरूप सेवाव्रताचा चार्ज आपल्या सत्पुत्राकडे सोंपविला !—आणि गाढ आर्लिगन दिलें ! लागलीच बोवांनीं पूज्य वडिलांच्या चरणांस हस्तस्पर्श केला. तो सर्व प्रकार इतका औचित्यपूर्ण होता कीं, तो कोणाही सहृदय हिंदु माणसाला सद्वदित केल्याशिवाय राहाणार नाही ! अर्थात् जमलेल्या मंडळींपैकीं पुष्कळच लोकांचे नेत्र अश्रुपूर्ण झालेले दिसले व मंदिरांत टाळ्यांचा कडकडाट झाला ! असो. असा ज्या प्रार्थनासमाजांत प्रकार

चडतो व कीर्तनप्रसंगीं लोकांची दाटी होते तो समाज मृत्यूच्या दारीं बसलेला किंवा असून मेलेला कसा ? हा सगळा दृष्टिभ्रम आहे ! आणि तोही बहुधा शिकलेल्या पण शिकूनही विचारजागृति न झालेल्या मंडळींत जास्त दृष्टोत्पत्तीस येतो. जे सुशिक्षित होऊन सुविचारी बनले—म्हणजे ज्यांच्या मनावर शिक्षणाचा चांगला संस्कार होऊन ज्यांच्यांत खरीखुरी विचारजागृति झाली—एका शब्दांत सांगावयाचें म्हणजे जे खरे cultured झाले—त्यांची गोष्ट सोडून द्या. असे लोक कोणत्याही गोष्टीची पूरी चौकशी केल्याशिवाय किंवा पूर्ण विचार केल्याशिवाय आपलीं मते सहसा बनवीत नसतात. त्यामुळे अशा मंडळींकडून कोणत्याही सत्कार्यांत अडचण उत्पन्न होण्याचा संभव कमी असतो. असाच प्रकार शिक्षण न मिळालेल्या, पण जुन्या विचारसरणीनें सरळ रस्त्यानें जाणाऱ्या लोकांचा सामान्यतः असतो. त्यांना धर्मसंबंधीं किंवा कोणत्याही गोष्टींविषयीं सांगितलेल्या सत्य गोष्टी लवकर पटतात. पण पढलेले असून विवेकशून्य राहिलेले किंवा विद्वान् असून गर्वानें ताठलेले असे असतील त्यांचें, धर्माच्या बाबतींत काय किंवा दुसऱ्या कोणत्याही बाबतींत काय, समाधान करणें हें केव्हां केव्हां प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवाला देखील दुरापास्त असतें. मग इतका काय कथा ? अशा मंडळींशीं संबंध आला म्हणजे कोणत्याही गोष्टीचा निकाल लागण्याचा संभव नसतो. त्यामुळे त्यांचा नाद सोडून देणें हेंच बरें. अशा मंडळींकडून त्यांची स्वतःची सुधारणाही व्हावयाची नाही व दुसऱ्यांचीही होण्याची आशा नाही. असो जुन्या मताच्या पण सरळ मार्गाने जाणाऱ्या माणसांची गोष्ट आतांच सांगितली. तसें एखादें उदाहरण दृष्टीस पडलें म्हणजे गोल्डस्मिथच्या एका वाक्याचें आम्हांस स्मरण होतें. तें वाक्य म्हणजे “A peasant without fault is better than a philosopher with many.” एखादा मनुष्य शिकलः आणि मनावर कांहीं एक संस्कार न होतां तसाच कोरा करकरीत राहिला तर त्याचा काय उपयोग ? यापेक्षां विचारा न शिकलेला, पण धर्माविषयीं सश्रद्ध राहिलेला दहा हिशान्नी बरा. डॉ० भांडारकरांनींच अशा माणसांसंबंधानें आपल्या रोजनिशींत पुढीलप्रमाणें एके ठिकाणी लिहून ठेविलें आहे.

“ The minds of simple people apprehend eternal truths immediately, for the divine element in their spirit is not obliterated or thrown into the background by their selfishness and pride.”

याचा तात्पर्यार्थ वर आलाच आहे. त्याचें एक उदाहरण चिपळूण प्रांतांतलें आमचे एक रावसाहेब मित्र यांनीं कांहीं वर्षांपूर्वीं आम्ही कोंकणांत त्यांना भेटल्या वेळीं आमच्या नजरेस आणलें. हे मित्र चिपळूण तालुक्यांतील एका खेड्यांतले राहाणारे. ते तिकडचे एक सुखवस्तु जमीनदार गृहस्थ असून ते सरकारी पेनशनरही आहेत. एकदा त्या गांवांत एक हरदासबोवा आले व त्यांचीं एकदोन कीर्तनें झालीं. अशा माणसांची कोणाही सदृहस्थांच्या घरीं जाऊन त्यांना भेटून “आपली एखादी कथा करावी” असें सुचविण्याची रीत असते. त्याप्रमाणें सदहू हरदासबोव सदहू रावसाहेबांना एके दिवशीं सकाळीं भेटण्यास आल्यावेळीं त्यांच्या जाजमावर जवळच डॉ० भांडारकरांचें “धर्मपर लेख व व्याख्यान” हें पुस्तक पडलें होतें. बोवांनीं तें जवळ ओढून घेऊन मुखपृष्ठ न पाहातांच ते मधलींच कांहीं पानें उघडून वाचूं लागले, तों त्यांस पुस्तककर्त्यानें प्राचीन हिंदुधर्माचीं कांहीं उदात्त तत्त्वे गीता, उपनिषदे, भागवत, साधुसंतांचे ग्रंथ इत्यादिकांच्या आधारें अति सुंदर रीतीनें प्रतिपादन केलेलीं त्या पुस्तकांत आढळलीं. बोवा विचारे अगदीं जुन्या विचारांचे व इंग्रजी न शिकलेले असे असून फार धर्मशील वृत्तीचे होते. त्यांना त्या पुस्तकांतली विचारसरणी पटून त्यांत हिंदुधर्माच्या कांहीं तत्त्वांचें उत्तम रीतीनें विवरण केलेलें पाहून फार आनंद झाला; व मग त्यांच्यांमध्ये व रावसाहेबांमध्ये जो अगदीं थोडाच वेळ पण मनोरंजक संवाद झाला तो पुढील प्रमाणें होता:—

हरदासबोवा:—काय हो, किती सुंदर रीतीनें आमच्या हिंदुधर्माचें या पुस्तकांत विवेचन केलें आहे !

रावसाहेब:—होय, पुस्तककर्ते विद्वान्च आहेत.

ह. बोवा:—आपल्या हिंदुधर्माचीं तत्त्वे इतकीं उदात्त व सर्वमान्य असून, काय हे बेटे अलीकडचे: इंग्रजी शिकून मोठे झालेले लोक आमच्या धर्माची निंदा करीत असतात ?

रावसाहेब:—कोण लोक निंदा करतात ?

ह. बोवा:—ते हो; भांडारकर, रानडे व इतर एकेश्वरी पंथांतले लोक ! आमच्या धर्माचें खरें स्वरूप त्यांना समजलें आहे कोठें ?

रावसाहेब:—तो पुस्तककर्ता कोण आहे ?

ह. बोवा:—तें मी पाहिलें नाही. आतां पाहातो.

रावसाहेबः—पाहा बरें, पुस्तककार कोण आहेत ते !

ह. बोवाः—(पुस्तकाचें मलपृष्ठ उघडून आंत पाहतात तों पुस्तककर्ते डा० सर रामकृष्ण भांडारकर आहेत हें त्यांच्या नजरेस आलें व बोवा जरा बुचकळ्यांत पडले !) अरे हे तर डा० भांडारकर आहेत.

रावसाहेबः—(रागानें थोडेसे लाल झाल्यामुळे कांहीं बोलले नाहीत.)

ह. बोवाः—(आपल्याकडून झालेली चूक त्यांच्या लक्षांत आल्यामुळे बोवा थोडेसे खजिल होऊन म्हणतात) काय हो, हे लोक तरी ! म्हणे, भांडारकर हिंदुधर्माची निंदाच करीत असतात ! काय या लोकांना म्हणावें ?

रावसाहेबः—(संतापलेलेच, पण जरा शांत होऊन) बोवा, हें तुम्हांला तरी योग्य का ? भांडारकर किंवा रानडे यांच्या धर्मसंबंधीं मतांची पुरी माहिती असल्याशिवाय तुमच्यासारख्या कीर्तनकार हरदासबोवांनीं त्यांची विनाकारण निंदा करावी हें योग्य आहे काय ?

ह. बोवाः—(पुरे लज्जित होऊन थोडा वेळ स्तब्ध बसले मग आपलें काम वाजूस ठेऊन म्हणाले) बरें तर, आतां येतो मी.

रावसाहेबः—(कांहीं न बोलतां अनुमतिदर्शक नुसती मान हलविली).
अशा स्थितींत त्या बोवांची कथा या रावसाहेबांच्या घरीं करविली जाणें शक्य नव्हतें. पण कर्मधर्मसंयोगानें बोवांची त्याच दिवशीं रात्रीं गांवांतील एका गृहस्थांच्या घरीं कथा झाली. श्रोतेमंडळी जमली म्हणून निरोप गेल्याबरोबर बोवा आपल्या साथीदारांसहवर्तमान कथेच्या जागीं येऊन दाखल झाले. आणि पाहतात तों जमलेल्या मंडळींत सकाळीं बोवांचा ज्यांच्याशीं संवाद झाला होता ते रावसाहेब नाहीत ! त्या गांवांत ब्राह्मणांची फार थोडी वस्ती असल्यामुळे, तशा प्रसंगीं कोणी प्रमुख गृहस्थ गैरहजर राहिल्यास तें पाहाणाऱ्याच्या चटकन् नजरेस येई. असो. मालकांनीं गांवांतील इतर मंडळींबरोबर रावसाहेबांनाही बोलावणें केलेंच होतें. तरी ते आले नाहीत ! तथापि बोवांच्या सूचनेवरून मालकांनीं रावसाहेबांना बोलावण्याकरितां मुद्दाम मनुष्य पाठविला. तरी ते कथेस आले नाहीत. फक्त बोलावण्यास गेलेल्या मनुष्याच्या करवी निरोप आला कीं, “तुमचें चालूं द्या; सवड झाली तर येईन ! ” पण या निरोपानें बोवांचें समाधान न झाल्यामुळे त्यांनीं “आपण कृपा करून रावसाहेबांना आजच्या कथेस कसेही करून

आणलें पाहिजे. आज ते कथेला हजर पाहिजेत ! ” अशी मालकांना गळ घातलीच ! मालक बोवांचा आग्रह पाहून थोडेसे वुचकळ्यांत पडले ! पण त्यांनीं मग स्वतः जाऊन रावसाहेबांना आणलेंच ! ! मग कथेला सुरवात झाली. रीती-प्रमाणें कथा चांगलीच झाली. कथा संपल्यावर हरदासबोवांनीं सर्वासिमक्ष रावसाहेब बसले होते तेथें येऊन त्यांना नमस्कार केला आणि म्हटलें कीं, “आजपासून आपणच माझे गुरु. पुरी चौकशी केल्याशिवाय कोणाला नांवें ठेवूं नयेत, हें तत्त्व आज आपण मला शिकविलें ! ” असो. तरी ते हरदासबोवा वरेच लवकर उमजले, असेंच म्हटलें पाहिजे. त्याच्याहीपेक्षां महत्त्वाची गोष्ट ही कीं, आमचे रावसाहेब मित्र यांच्यासारख्या सुशिक्षित गृहस्थांनीं सत्याचा अभिमान वाळगून निर्भीडपणानें हरदासबोवांची चूक तिकडच्या तिकडे त्यांच्या पदरांत घातली ! असो. ही हकीकत सुमारें पंधरा वर्षांपूर्वीं सरकारी कामासंबंधानें आम्हां सदहू गांवीं गेल्यावेळीं स्वतः आमच्या रावसाहेब मित्रांनींच आम्हांला, सांगितली, व ती डॉ० भांडारकरांच्या चरित्रांत दाखल होणें अगदीं जरूर आहे म्हणून दिली आहे. हल्लीं हे रावसाहेब चिपळूणच्या बाजूस प्रागतिक पक्षाचे एक वजनदार पुढारी आहेत.

सदहू हकीकतींतल्या हरदासबोवांसारख्या-इंग्रजी शिक्षणानें ज्यांच्या बुद्धीचा विकास झाला नाही अशा-गृहस्थांच्या मनांत सत्यपक्ष काय आहे हें पटकन् विवानें व त्यांनीं लागलीच आपली चूक कबूल करावी, आणि इकडे आमच्या-पैकींच कांहीं बी. ए., एल्एल्. बी. किंवा एम. ए., एल्एल्. बी. झालेल्या विद्वान्माणसांनीं प्रार्थनासमाजाविषयीं किंवा त्याच्या मतांविषयीं कांहींएक माहिती मिळविण्याची खटपट न करतां फक्त कांहीं पूर्वींच्या टीकाकारांनीं जें त्या समाजासंबंधानें उपहासात्मक भाषेंत वर्णन करून ठेवलें असेल त्याचीच डोळे मिटून “री” ओढावी याचेंच आम्हांस वाईट वाटतें व आश्चर्यही वाटतें ! हा, डॉ० भांडारकरांनीं एकदा म्हटल्याप्रमाणें, आमचा “आळशीपणा” किंवा ही आमची विचारशून्यता नव्हे काय ?

प्रार्थनासमाजधर्माच्या सजीवतेचें दुसरें प्रमाण म्हणजे कोंकणांतील कांहीं हरदासबोवा अलीकडे आपल्या कामीं डॉ० भांडारकरांच्या (धर्मपर लेख व व्याख्यानें) पुस्तकाचा उपयोग करीत असतात, हें होय. हा प्रकार आपण प्रत्यक्ष

पाहिल्याचें मुंबईचे एक हायकोर्ट वकील—कोंकणांत फिरून आल्यावर—सांगत होते म्हणून परवांच आमचे मित्र रा० वीरकर वकील यांनीं आम्हांस सांगितलें ! यांत आमच्यामते आश्चर्य वाटण्यासारखें कांहीं नाहीं. सामान्य हरदासबोवांचें पाठांतर थोडेसें बरेंच असलें तरी धर्मतत्त्वांचें विवेचन करण्याची पात्रता फारच थोड्यांच्या अंगीं असते. तशांतून एखादे दुसरे बुवा भारत, रामायण किंवा चंपूग्रंथ किंवा मोरोपंती आर्या यांमध्ये पटाईत असले तरी गीता, उपनिषदे वगैरे ग्रंथांतील आधार घेऊन निरनिराळ्या धर्मतत्त्वांचें सोपपत्तिक विवरण करण्याचें फार फारच थोड्या बोवांच्या अंगीं सामर्थ्य असतें. आणि अशा प्रकारचें सुंदर रीतीनें निरनिराळ्या प्राचीन व अर्वाचीन ग्रंथांचे आधार घेऊन केलेलें विवरण डॉ० भांडारकरांच्या पुस्तकांत ओतप्रोत भरलेलें आहे. अशा पुस्तकाचा धर्मविवेचन करण्याचाच ज्या मंडळींचा धंदा आहे त्यांना—हरदासबोवांना—बराच उपयोग व्हावा यांत मुळींच आश्चर्य नाहीं. असो. आमचा तर असा तर्क वाहतो कीं, पुढे मागे भांडारकर—रानडे यांची “ धर्मपर व्याख्याने ” म्हणजे हरदासबोवांचे आधारभूत ग्रंथच होऊन बसतील !

तथापि समाजाच्या मतांचा प्रसार याहीपेक्षा जास्त प्रमाणांत व्हावा तसा होत नाहीं हें कबूल केलें पाहिजे. याचीं कारणे अनेक आहेत. व त्या कारणांची खुद्द डॉ० भांडारकरांनींच जशी मीमांसा केली आहे तशी इतरांनीं क्वचितच केली असेल. डॉ० भांडारकरांनीं यासंबंधींची जी विस्तृत व सुंदर रीतीनें कारणमीमांसा केली आहे ती ज्यांना पाहावयाची असेल त्यांनीं त्यांच्या धर्मपर व्याख्यानास जोडलेलें त्यांचें चरित्र (३ री आवृत्ति पृ. १०६ ते ११२) पाहावे त्याचा विस्तार आम्हांस इकडे करतां येत नाहीं याबद्दल वाईट वाटतें. त्याचें थोडेंसें संक्षिप्त विवेचन करून आम्हांस ज्या कांहीं थोड्या सूचना कराव्याशा वाटतात त्याही आम्ही प्रांजल मनानें करतो म्हणजे आमचें काम झालें.

पण सदहू कारणमीमांसेच्या विचारास लागण्यापूर्वीं आणखी एका मुद्याचें विशदीकरण करावें हें इष्ट वाटतें. प्रार्थनासमाज ही ख्रिस्ती धर्माची नक्कल नाहीं व रानडे—भांडारकरांना आपला हिंदुधर्म नकोसा झाला नव्हता, हें डॉ० भांडारकरांच्याच लेखांचा आधार देऊन मागे सिद्ध केलें. प्रार्थनासमाजाविरुद्ध लोकमत व्हावयाला समाजाचीं दुसरीं एकदोन मुख्य तत्त्वे कारण झालीं आहेत. किंबहुना

त्या तत्त्वांना समाजाच्या टीकाकारांनीं भलतेंच स्वरूप देऊन जनतेत तत्संबंधानें गैरसमज उत्पन्न केले आहेत असें म्हणण्यासही हरकत नाही ! असो. तीं तत्वे म्हणजे मूर्तिपूजा व चालू जातिभेद या गोष्टी प्रार्थनासमाजास मान्य नाहीत, हीं होत. पण या गोष्टींचा समाजाचे हितशत्रु नेहमीं ख्रिस्तीधर्माशीं व युरोपीयन लोकांच्या चालीरीतींशीं संबंध जोडून समाजिष्ट लोक युरोपीयन समाजाचें अनुकरण करीत असतात असें जनतेस मुद्दाम दाखविण्याचा प्रयत्न करतात ! खरा प्रकार असा आहे कीं, देवाच्या मूर्ति अगर प्रतिकें हीं जरी कांहीं विशिष्ट प्रकारच्या मनुष्यवर्गाला प्रथम प्रथम आवश्यक आहेत असें मानलें तरी मूर्तिपूजा ही देवाची खरी पूजा होत नसून तिच्या योगानें मनुष्याच्या मनाची उन्नति होऊं शकत नाही, हें तत्त्व आमच्या प्राचीन ग्रंथांत व तसेंच अर्वाचीन व साधु-संतांच्या ग्रंथांतही मान्य धरलेलें आहे. याबद्दल आम्ही फक्त समर्थींच्या वचनाचाच दाखला देतो. रामदास म्हणतात:—

देवें निर्मिली हे क्षिती । तिचेपोटीं पाषाण होती ॥

तयासचि देव म्हणती । विवेकहीन ॥ १ ॥

धातु पाषाण मृत्तिका । चित्रलेप काष्ठ देखा ॥

तेथें देव कैचा मूर्खा । भ्रांती पडली ॥ २ ॥

त्याचप्रमाणें जातिभेदासंबंधाचा प्रकार. धर्माच्या कामांत अमुक जात श्रेष्ठ व अमुक कनिष्ठ हा केवळ मनुष्याचा दृष्टिभेद ! यांत देवाचा संबंध काय ? समर्थ म्हणतात:—

ब्राह्मण बुद्धीपासून चेवले । आचारापासून भ्रष्टले ॥

गुरुत्व सांडून झाले । शिष्य शिष्यांचे ॥ १ ॥

करिती ब्रह्मनिरूपण । जाणती ब्रह्म संपूर्ण ॥

तेचि जाणावे ब्राह्मण । ब्रह्मविद ॥ २ ॥

मूर्तिपूजेसंबंधानें व जातींच्या श्रेष्ठत्व-कनिष्ठत्वासंबंधानें आमच्या खुद्द साधु-संतांचेच जर असे उद्गार आहेत, तर त्यांचाच अनुवाद भांडारकर अगर रानडे यांनीं केला तर ते युरोपीयन समाजाचें अनुकरण करतात असें म्हणावयाचें काय ?

यावर कांहीं टीकाकार असेंही म्हणतांना आम्ही ऐकले आहे कीं, “ कोठें राम-दास-तुकारामादि साधुसंत व कोठें भांडारकर-रानडे ? उगीच उपमा घेतली म्हणजे झालें काय ? ” याला उत्तर एवढेंच कीं, भांडारकर किंवा रानडे यांनीं आपली योग्यता साधुसंतांच्या इतकी आहे असें कधीं मानलें नाहीं कीं तसें कधीं बोलण्यांत किंवा आचरणांत सूचित केलें नाहीं ! फक्त त्यांनीं आपल्या तत्त्वविवेचनाच्या कामीं जसा गीता, उपनिषदे वगैरे ग्रंथांतील दाखल्यांचा उपयोग केला आहे तसेच त्यांनीं साधुसंतांचेही दाखले घेतले आहेत ! यावरून एकच मुख्य गोष्ट उघड होते. ती ही कीं, डॉ० भांडारकर व न्या० रानडे यांचा ख्रिस्ती धर्माचें अगर युरोपीयन समाजाचें अनुकरण करण्याचा कव्हांच हेतु नसून ते धर्मप्रतिपादन करतांना प्रायः आपल्या प्राचीन हिंदुधर्मग्रंथांतील किंवा मध्ययुगीन साधुसंतांच्या वचनांचाच अनुवाद करीत असत !

प्रार्थनासमाजाच्या मतांचा लोकांत प्रसार व्हावा तितका कां होत नाहीं यासंबंधीं कारणांचा विचार करतांना डॉ० भांडारकरांनीं दोन प्रकारच्या कारणांचा उल्लेख केलेला दृष्टीस पडतो. (भां. च. पृ. १०६ ते ११२ पाहा.) कांहीं कारणें समाजाच्या स्वाधीनचीं नाहींत व कांहीं तर स्वाधीनचीं आहेत. सामान्य मनुष्यांच्या व्यवहाराचा विचार केल्यास असें दिसून येईल कीं, लोकांचा धर्माकडे ओढा फारच थोडा असतो. त्यांचें इतर गोष्टींकडे-राजकीय गोष्टींकडे, विशेषतः आपल्या फायद्याच्या गोष्टींकडे-लक्ष लवकर लागतें. मग कदाचित् कांहीं वेळानें लागलें तर सामाजिक गोष्टींकडे लागतें. धर्माची त्यांना आठवण सुद्धां होत नाहीं ! हा प्रकार केवळ प्रार्थनासमाजाच्याच संबंधानें नव्हे. तर कोणत्याही धर्माच्या अगर पंथाच्या संबंधानें साधारणतः जवळ जवळ हाच प्रकार अनुभवास येतो. याला प्रा. समाजानें काय करावें ? दुसरी गोष्ट. प्रार्थनासमाजाच्या मताचा प्रसार लवकर व्हावयाचा तो बहुधा सुशिक्षित लोकांतच होण्याचा संभव. कारण समाजाचीं बरींचशीं तत्त्वे विचारशील माणसांनाच लवकर पटण्यासारखीं आहेत. पण इंग्रजी शिकलेल्या लोकांमध्ये देखील अनेक वर्ग आहेत. त्यापैकीं एका वर्गातील लोकांचीं मते सामाजिक दृष्टीनें फारच पुढें गेलेलीं आहेत. त्यांचें म्हणणें असें कीं, प्रार्थनासमाजानें सामाजिक बाबतींत कृतीच्या रूपानें गेल्या ४०-५० वर्षांत कांहीं केलें नाहीं; म्हणजे जातिबंधनें एकदम काडकन् मोडून टाकून समाजानें कोठें ब्राह्मण, मराठे, भंडारी वगैरे जातींमध्ये परस्पर अन्नव्यवहार किंवा बेटी-

व्यवहार सुरू केले नाहीत, म्हणून प्रा. समाजाची प्रगति होत नाही ! पण हें डॉ० भांडारकरांना सबळ कारण वाटत नसे. कारण अशा झटपट सुधारणांना प्रा. समाजानें मनाई कधीं केली आहे ? खुशाल समाजांत सामील होऊन ज्यांना तसले व्यवहार करावयाचे असतील त्यांनीं ते सुखेनैव करावे. बरें, दुसरा वर्ग जो आहे त्यांतील लोक तर सुधारणेचे पक्के द्वेष्टे आहेत. त्यांना प्रार्थनासमाज हा एक सुधारलेला धर्मपंथ आहे एवढ्याच कारणानें तो अप्रिय झालेला आहे. आणि तो अप्रिय असल्यामुळें त्याच्यावर नानाप्रकारचे खोटे आरोप करून बऱ्याच लोकांसही तो त्यांनीं अप्रिय करून सोडला आहे ! पण डॉ० भांडारकरांच्या-मते याही कारणांची कालेंकरून आपण धिम्मपणानें व सुरळीतपणें सतत यत्न चालू ठेवल्यास निवृत्ति होण्याचा संभव आहे. तिसरा एक वर्ग आहे, त्यांतील लोकांस प्रा. समाजाच्या उपासनापद्धतींत ख्रिस्ती धर्माचें अनुकरण आहे असे वाटतें. म्हणून तो वर्ग विमुख झाला आहे. पण या आक्षेपाचें निरसन मार्गें झाले-लेंच आहे. चवथा वर्ग शुद्ध नास्तिक लोकांचा. त्यांना प्रार्थनासमाज कधीं प्रिय होण्याचा संभवच नाही. दुसरे कित्येक लोक आहेत, त्यांस नेहमीं कांहीं अलौकिक गूढ अशा गोष्टींची आवड असते. असे लोक योगाकडे किंवा थिऑसॉफी-कडे वळतात. आणि कित्येक तर असे आहेत कीं, त्यांना एकेश्वरधर्म मान्य असला तरी तत्संबंधानें आपलें मत विचारपूर्वक निश्चित करून त्याप्रमाणें वागण्याचें धैर्य नसतें. सबब तेही प्रार्थनासमाजापासून दूर राहातात. हा सुशिक्षित समाजा संबंधानें प्रकार झाला.

सामान्य जनतेची गोष्ट काय सांगावी ? तिला ब्राह्मसमाज अप्रिय कां ? तर तिकडे येशुख्रिस्त व बायबल यांजवर फार भरिभार ठेऊन उपदेश केला जातो म्हणून तो समाज अप्रिय ! वास्तविक ही विचारसरणी प्रार्थनासमाजांत मूळ-पासूनच अनुसरली जात नसल्याकारणानें वरील आरोप या समाजास लागू होत नाही. पण ब्राह्मसमाजाप्रमाणेंच अवतारविचार, मूर्तिपूजा व जातिभेद या गोष्टी प्रार्थनासमाजाला देखील मान्य नसल्यामुळें हा समाजही सामान्य जनतेला अप्रियच झाला आहे ! एवंच काय, तर जनतेला दोन्ही समाज अप्रिय ! वस्तुतः खरा प्रकार असा आहे कीं, तुकोवांसारख्यांचे अभंग किंवा भगवद्गीता व उपनिषदे यांतील वचने घेऊन प्रार्थनासमाजिष्टांपैकीं कोणीं उपदेश केल्यास तो यच्चयावत् सर्व हिंदु लोकांस ग्राह्य वाटतो, तो ऐकत असतांना ते माना डोलावतात.

च तसले उपदेश वरचेवर ऐकण्याची ते इच्छा प्रकट करतात. पण हे उपदेशक प्रार्थनासमाजाचे सभासद आहेत असे समजतांच ती त्यांची-श्रोतृजनांची-इच्छा तिकडच्या तिकडे नाहींशी होते ! कारण तो समाज जात मानीत नाही व मूर्तिपूजा करीत नाही !! पण हीं कारणें अपरिहार्य आहेत. समाजाला आपली प्रधान मते सोडतां येत नाहीत. आणि सामान्यजनांची स्थिति पाहिली म्हणजे ती बरोबर तुकोबांनीं-

देवधर्म सांदीं पडिला सकळ । विषयीं गोंधळ गाजतसे ॥

रात्रीदिस न पुरे कुटुंबाचें समाधान । दुर्लभ दर्शन ईश्वराचें ॥

च्या अभंगांत म्हटल्याप्रमाणें असल्यामुळें त्यांना प्रा. समाज फार अप्रिय झाला आहे. असें जरी आहे तरी डॉ० भांडारकरांच्यामते जी प्रार्थनासमाजांत मूळ-पासूनच उपासनापद्धत चालू आहे तिला अनुसरून म्हणजे उपनिषदांपासून तों कबीर, नानक, नामदेव तुकाराम यांच्या कालापर्यंत ह्या देशांत धर्मसंबंधीं विचारांचा जो एकसारखा भरपूर प्रवाह चालत आला आहे त्याच्याच आधारानें जर उपदेश करण्याची वहिवाट चालू राहिली तर वर सांगितलेली अप्रियता कमी कमी होऊन कालेंकरून ती नाहींशी झाल्याशिवाय राहाणार नाही. “मात्र उपदेशकांनीं एकनिष्ठ मनानें स्वात्मनिरीक्षण केलें पाहिजे; हृदयस्य दोषांची निवृत्ति करण्यास जपलें पाहिजे; परमेश्वराच्या ठिकाणीं निष्कपट प्रेम व भक्ति हीं दृढ केलीं पाहिजेत; व सर्वजनांविषयीं निरभिमानता व आदरबुद्धि वाळगिली पाहिजे. उपदेशकांनीं एवढी खबरदारी घेतल्यास, प्रा. समाजाचीं कांहीं मते जरी सामान्य हिंदुधर्माच्या समजुतीविरुद्ध असलीं तरी किंवा जनांत देवधर्म सांदींत पडलेला असला तरी, एकंदरींत समाज लोकांस कालेंकरून मान्य झाल्याशिवाय राहाणार नाही. ” “ एकंदरींत मला असें वाटतें कीं, खरोखरी नम्र, प्रेमळ, देवास ज्यांनीं “ हारीं आणलें ” आहे असे उपदेशक आम्हांमध्ये झाले तर समाज लोकांमध्ये अधिक प्रिय होण्यास कांहीं बाधक दिसत नाही. ” (भां. च. पृ. १०८).

परंतु वरीलपैकीं कांहीं पहिलीं कारणें-समाज यशस्वी न होण्याचीं-खुद्द प्रार्थना-समाजाच्या स्वाधीनचीं नाहीत हें कबूल केलें पाहिजे. तथापि डॉ० भांडारकरांनीं सांगितलेल्या खबरदारी घेतल्या तर तींही कारणें कालेंकरून दूर होऊं शकतील.

आतां कांहीं कारणें प्रार्थनासमाजाच्या स्वाधीनचीं आहेत असें मानतां येईल. त्यांचा विचार करावयाचा. समाजमताच्या प्रसाराच्या दृष्टीनें पाहतां पहिली गोष्ट स्पष्ट दिसते ती ही कीं, प्रार्थनासमाजाच्या मतांचा लोकांत प्रसार करण्याकरितां कोणी जोराची खटपट किंवा चळवळ आजपर्यंत केली नाही. तात्त्विक दृष्टीनें समाजाचीं मते बरीच समंजस लोकांस मान्य होण्यासारखी आहेत. परंतु त्यांपैकी मुख्य मुख्य मते—मूर्तिपूजा, अवतारकल्पना व जातिभेद यांचा त्याग—प्रचलित हिंदुधर्माच्या विरुद्ध असल्यामुळे तत्संबंधानें लोकमत जागृत करण्याकरितां जोराची चळवळ जरूर हवी होती, असें आम्हांस वाटते. प्रा. समाज निघाला तेव्हां किंवा पुढें देखील कांहीं वर्षेपर्यंत त्याच्या प्रवर्तकांपैकी मुख्य मुख्य असे गृहस्थ सरकारी नोकरींत गुंतलेले होते व लोकांत देखील शिक्षणाचा प्रसार व्हावा तितका प्रथम प्रथम झालेला नव्हता या गोष्टी खऱ्या आहेत. त्यामुळे लोकांची तयारी नव्हती असेही क्षणभर म्हणतां येईल. पण या सर्वांच्याही पूर्वी आम्ही एक महत्त्वाची गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे. ती ही कीं, हिंदुस्थानदेश ही धर्मभूमि आहे. त्यामुळे या देशांत अनेक धर्म, अनेक पंथ, अनेक संप्रदाय यांची अत्यंत प्राचीन काळापासून मालिका—डॉ० भांडारकरांच्या भाषेत धर्मसंबंधीं विचारांचा एकसारखा प्रवाह—चालली आहे. आणि त्यांपैकी प्रत्येक पंथाला एक किंवा अनेक व्यक्ति केवळ वाहिलेल्या लाभल्यामुळे त्या पंथाचा लोकांत प्रसार होऊन व त्याचे शेंकड्यांनीं—किंबहुना हजारांनीं किंवा लाखांनीं देखील—मोजतां येतील असे अनुयायी झालेले आहेत. प्राचीन काळाच्या धार्मिक चळवळी सोडून दिल्या तरी एकोणिसाव्या शतकांत आमच्या देशांत ज्या धार्मिक चळवळी झाल्या त्या देखील फोंफावत जाण्याचें मुख्य कारण म्हणजे त्या प्रत्येक चळवळीला केवळ वाहिलेली अशी एखादी दुसरी व्यक्ति लाभली हेंच होय. ब्राह्मसमाजाची स्थापना जरी राजा राममोहन राय यांनीं केली तरी ब्राह्ममताचा मनस्वी प्रसार होण्याला कारण म्हणजे बाबू केशव चंद्रसेन यांनीं नंतर चालविलेली चळवळ, हें होय. फार काय, पण खुद्द मुंबईच्या प्रार्थनासमाजाची स्थापना होण्यास देखील—प्रत्यक्ष नसली तरी परंपरया—केशवचंद्रसेन यांची सन १८६७ सालीं मुंबईस झालेली चकतृत्वपूर्ण व्याख्यानेंच कारणीभूत झालीं हें सर्वविश्रुत आहे. आतां खुद्द ब्राह्मसमाजाचा देखील देशांत व्हावा तितका प्रसार झाला नाही, ही गोष्ट खरी. पण त्याचीं कारणें अन्य आहेत. त्यांचा इकडे विस्तार करण्याचें प्रयोजन नाही.

एक गोष्ट मात्र सांगितली पाहिजे. ब्राह्मसमाजाच्या पद्धतींतील कांहीं दोष आमच्या प्रार्थनासमाजाच्या प्रवर्तकांनीं—डॉ० भांडारकर, न्या० रानडे वगैरेंनीं—आपल्या पद्धतींत मात्र राहूं दिले नाहीत हा खरोखर त्यांचा दूरदर्शीपणा होय. असो. केशवचंद्र सेन यांना चांगली सुखाची नोकरी होती. पण ती त्यांनीं सोडून देऊन धर्मप्रचारकाचें काम पतकरलें, असें आम्ही परवांच ऐकलें. तात्पर्य, केशवचंद्रसेन यांजसारखा वक्ता ब्राह्मसमाजास गेल्या शतकाच्या मध्यास पुढारी मिळाल्यामुळे समाजमताचा पूर्वीपेक्षां वराच प्रसार झाला यांत शंकाच नाही. प्रार्थनासमाजाला मात्र असा एखादा विद्वान् व वजनदार पुढारी—केवळ त्याच कामाला वाहिलेला असा—मिळाला नाही ही एक समाजाच्या प्रसाराला आड येणारी गोष्ट झाली असेंच म्हटलें पाहिजे. ब्राह्मसमाजाचें एक असो. तो प्रा. समाजाच्या निदान पूर्वीचा तरी होता. आर्यसमाज व रामकृष्ण मिशन या चळवळी तर अगदीं अलीकडच्या म्हणजे प्रार्थनासमाजाच्या नंतरच्या होत. त्या चळवळीसंबंधानें आज जास्त लिहिण्याचें कारणच नाही. दोन्ही चळवळी निदान प्रार्थनासमाजाच्या मानानें बऱ्याच यशस्वी झाल्या असून त्यांचीं कामें उत्तम रीतीनें चाललीं आहेत. याचीं कारणें इतर पुष्कळ आहेतच. पण आर्यसमाजाला दयानंद सरस्वतीसारखा व रामकृष्ण मिशनला स्वामी विवेकानंदासारखा—असे मूळपासूनच प्रचारक मिळाल्यामुळे त्या चळवळी अश्रुतपूर्व रीतीनें यशस्वी व्हाव्यात यांत आश्चर्य नाही. आर्यसमाजाच्या मतांत व प्रार्थनासमाजाच्या मतांत पुष्कळच साम्य आहे. फरक असले तर फार थोडे आहेत. रामकृष्ण मिशनच्या मतांत व प्रार्थनासमाजाच्या मतांत आमच्यामते याहीपेक्षां जास्त साम्य आहे. असें असून त्या दोन चळवळींना मनस्वी यश आलेलें आहे. याचें मुख्य कारण म्हणजे त्या चळवळींला प्रत्यक्ष वाहिलेल्या अशा कांहीं दिव्य व्यक्ति मिळाल्या हें होय. या दोन चळवळींतला मुख्य विशेष हा कीं, त्यांत पूर्वपरंपरा सोडण्याचा बिलकूल यत्न केलेला नाही. प्रार्थनासमाजांतही भांडारकर—रानडेयांनीं पूर्वपरंपरा राखण्याचाच यत्न केलेला आहे. तेव्हां ही चळवळ देखील लोकांत फोफावत जाग्याला—तशी जोराची खटपटच मूळपासून जर करण्यांत आली असती तर—कोणतीच हरकत नव्हती. असो. जोराच्या खटपटीची उणीव मूळ प्रवर्तकांपैकीं कोणालाच भासली नव्हती असें मात्र नाही. पेनशन घेतल्यानंतर धर्मप्रसाराचें काम करण्याची प्रि० मोडक यांची फार इच्छा असल्याचें न्या० रानडेयांच्या एक

भाषणावरून स्पष्ट दिसते. (मोडकांच्या “ नीतिपर व धर्मपर व्याख्याना ”स जोडलेले मोडकचरित्र, पृ. ३३ पाहा.) पण दुदैवेकरून प्रि० मोडक हे पेनशन घेतल्यानंतर मग थोड्याच दिवसांनी परलोकवासी झाले. त्यामुळे त्यांची इच्छा तशीच अपूर्ण राहिली. पुण्याचे चिंतामणराव भट यांचीही अशीच इच्छा होती असे रा. शिवरामपंत गोखले सांगतात. पण चिंतामणराव देखील मग लवकरच परलोकवासी झाले. प० लो० सर नारायण चंदावरकर हे एक वेळ “ डॉ० भांडारकर व मी असे दोघे एकदा भगवीं वस्त्रे परिधान करून वाहेर पडलों तर जनतेत धर्मप्रसाराचे समाधानकारक रीतीने काम करूं ” असे आपल्याजवळ बोलल्याचे एक मित्र कळवीत आहेत. पण उभयतांच्या कार्यव्यापृतत्वामुळे त्यांच्याकडून धर्मप्रसाराचे काम व्हावयाचे राहिले ते राहूनच गेले ! तात्पर्य, प्रार्थनासमाजाच्या प्रवर्तकांपैकी पुष्कळांच्या लक्षांत आपल्या बाजूची ही महत्त्वाची उणीव भासमान झाली होती. इतकेच नव्हे तर ती उणीव आपण भरून काढली पाहिजे असेही कित्येकांच्या मनाने घेतलेले होते. परंतु त्याप्रमाणे कोणाच्याच हातून धर्मप्रसाराचे कार्य घडवून आले नाही ही खरोखर दुदैवाची गोष्ट आहे ! एकंदरीत समाजाच्या चालकांनी आपापले व्यवसाय संभाळून शक्य तेवढा सुशिक्षित लोकांत धर्मप्रसार करण्याचा आजपर्यंत प्रयत्न केला आहे असेच म्हणावे लागते ! यापेक्षा जोराची खटपट झाली नाही ! ! असो. वर सांगितल्याप्रमाणे प्रार्थनासमाजाच्या मुख्य अध्वर्यूंच्या हातून धर्मप्रसारार्थ जोराची खटपट जरी झाली नाही, तरी त्यांनी अन्य रीतीने चळवळ मुळीच केली नाही असे मात्र म्हणता येत नाही. प० वा० सदाशिवराव केळकर हे कांहीं दिवस आस्थेने प्रचारकाचे-मिशनरीचे-काम करीत होते. पण त्याचा येथे जास्त विस्तार करीत नाही. सवड तर वाचकांनी वैद्यकृत “ प्रार्थनासमाजाचा इतिहास ” या पुस्तकास जोडलेल्या चरित्रांपैकी केळकरांचे चरित्र जरूर वाचावे. असो. सन १८९९ साली डॉ० भांडारकर हे रा. शिवरामपंत गोखले यांना हातांशी धरून त्यांच्याकडून अहमदनगर, सातारा वगैरे ठिकाणी धर्मप्रसाराचे काम करवीत होते असा डॉक्टरसाहेबांच्या रोजनिशीत दाखला मिळतो. सदर साली शिवरामपंतांनी नगरला जे काम केले ते अत्यंत महत्त्वाचे असून ते वेळोवेळ आपण केलेल्या कामाची डॉ० भांडारकरांना हकीकत कळवीत असल्यामुळे त्याबद्दलचे डॉक्टरसाहेबांच्या डायरीत कांहीं दाखले मिळतात. त्यांपैकी बरेचसे दाखले इतके मनोरंजक व बोधपूण आहेत

कीं, त्यांवरून डॉ० भांडारकरांचें मन धर्मविचारांत किती गुंग होऊन जात असे याचा प्रत्यय येतो. व या सर्व कामाच्या बुडाशीं “आपण देवाची सेवा करीत आहों” ही भावना त्यांच्या मनांत किती दृढ होती हेंही स्पष्ट रीतीनें दृष्टोत्पत्तीस येतें. त्यांपैकीं सन १८९९ च्या जानेवारी २ ची जी नोंद आहे तिचा तात्पर्यार्थ खालीं देतो:—

“शिवरामपंतांनीं नगरकडील सांगितलेली हकीकत खरोखर उत्तेजनकारक आहे. ते पुष्कळांच्या घरोघर गेले, त्यांच्याशीं धर्मसंबंधीं त्यांनीं चर्चा केली, व त्यांच्या घरीं त्यांनीं उपासनाही चालविल्या ! प्रत्येक ठिकाणीं बरीच मंडळी जमत असे. इतकेंच नव्हे, तर बाराजण समाजाचे सभासदही झाले. अर्थात् शिवरामपंतांनीं प्रार्थनासमाजाची पायाशुद्ध स्थापना करण्याबाबतची योजना तयार करून दिली. आणि आश्चर्याची गोष्ट ही कीं, जे लोक पूर्वी चिकित्सापूर्वक वक्रदृष्टीनें समाजाकडे पाहात होते, तेच आतां समाजाचे सभासद झाले ! यावरून एक गोष्ट स्पष्ट होते. एकंदरीत गरीब, गर्वहीन व साधेभोळे लोकच धर्माला लवकर वश होऊं शकतात. श्रीमंत, सुशिक्षित, किंवा उच्चवर्णीय लोक यांच्या नादींच लागूं नये. धर्मप्रसाराचें काम गरीब व साध्याभोळ्या लोकांतच जारीनें केलें पाहिजे.”

जानेवारी ५ ची नोंद पुढील अर्थाची आहे:—

“शिवरामपंत आपल्या नगरच्या अनुभवावरून सांगतात कीं, ईश्वरविषयक सत्य हें गरीब व भाळ्याभोळ्या लोकांनाच लवकर पटतें. आणि जे आपल्या विद्वत्तेनें व ज्ञानानेंच ताठलेले असतात ते तत्संबंधानें केवळ अविकृत राहातात. साध्या व गरीब लोकांना सनातन सत्याचा लागलीच उमज पडतो. कारण त्यांच्यामधील ईश्वरी अंश स्वार्थ व अभिमान यांच्या दडपणाखालीं चिरडून गेलेला नसतो.” असो. याप्रमाणें गोखले धर्मप्रसारार्थ गुजराथेंत देखील आपण पुष्कळ फिरल्याचें सांगतात.

सारांश, डॉ० भांडारकरांचें धर्मप्रसाराकडे लक्ष अगदींच नव्हतें ५ सें नाहीं. नगर येथील चळवळीची हकीकत वर आलीच आहे. सन १९०६ सालच्या जानेवारी महिन्यांत डॉक्टरसाहेब हे बारामतीस जाऊन तिकडील कांहीं मंडळींशीं त्यांनीं धर्मचर्चा केल्याचा त्यांच्या रोजनिशींत दाखला आहे. त्याचप्रमाणें त्याच सालीं एप्रिलमध्ये डॉ० भांडारकरांनीं सातान्यास भेट दिल्याचाही दाखला

असून त्या वेळीं तर त्यांचा सातान्यास तीन दिवस (१४ ते १६) मुक्काम होता. ता. १४ रोजी सातान्यास स्वामी आत्मानंद यांचें “शील” या विषयावर डॉ० भांडारकरांच्या अध्यक्षतेखालीं अत्यंत सुश्राव्य असें व्याख्यान झालें. ता. १५ रोजी सातान्याच्या प्रार्थनासमाजांत डॉ० भांडारकरांनींच उपासना चालविली असून त्या वेळीं तुकोबांच्या

मनवाचातीत तुझे हें स्वरूप । म्हणोनियां माप भक्ति केलें ॥

या अभंगाच्या अर्थाचें, गीतेंतील

पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ॥

या श्लोकाच्या व “सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा ॥” या उपनिषदांतील मंत्राच्या आधारानें त्यांनीं अति उत्तम रीतीनें विवरण केलें. असो. या वेळीं गुरुवर्यांचें वय एकुणसत्तर वर्षांचें झालें होतें. तरी ते व्यक्तिशः शक्य तेवढे धर्मप्रसाराचें कार्य करीत होतेच. मधून मधून अशा बऱ्याच वेळां डॉ० भांडारकरांनीं औरंगाबादेस खेपा केल्याचें व त्यांच्यावरोबर आपणही गेल्याचें शिवरामपत गोखले सांगतात. तात्पर्य, स्वतः गुरुवर्यांचें धर्माप्रीत्यर्थ काम सतत चालू असेच.

तोच प्रकार हल्लींच्या समाजिष्ट मंडळींनीं चालू ठेवला पाहिजे. आमच्यामते प्रा. समाजाच्या धर्मप्रसाराला हल्लींचा काल बराच अनुकूल आहे. इंग्रजी शिक्षणामुळे धर्मसंबंधीं जुने निर्वंध तरुण पिढीला नकोसे झाले आहेत. पण त्यांना धर्म नकोसा झाला नाही. त्यामुळे आपल्या प्राचीन धर्माचीं तत्त्वे थोडींशीं नव्या तऱ्हेनें त्यांच्यापुढे मांडलीं तर त्यांना तीं आवडतात. आणि त्यांना धर्माची आस्था वाटू लागते. अर्थात् समाजाची चालत आलेली रीत तशीच पुढे चालू ठेवावी या कामीं भांडारकरांनीं व रानड्यांनीं घालून दिलेला मार्गच श्रेयस्कर आहे. कांहीं कांहीं गोष्टींकडे विशेष लक्ष दिलें पाहिजे, इतकेंच कायतें.

प्रस्तुत लेखक प्रार्थनासमाजाचा सभासद नसून तो त्याचा एक हितचिंतक आहे. तो सभासद कां झाला नाही असा कदाचित् प्रश्न निघण्याचा संभव आहे. त्या खासगी स्वरूपाच्या प्रश्नाचें इकडे सविस्तर उत्तर देण्याचें कांहीं कारण नाही. पण सामान्य रीतीनें असें सांगण्यास हरकत नाही की, धर्मसंबंधीं त्याच्या मनावर जे पूर्वसंस्कार झालेले आहेत ते अद्यापि सर्वांशीं नाहीसे झाले नाहीत. अर्थात् त्या संस्कारांचा मनावर कमीअधिक प्रमाणांत अंमल चालू असतां “प्रार्थना-

समाजाच्या सर्व तत्त्वांप्रमाणे मी वागेन ” अशी प्रतिज्ञा करणे प्रामाणिकपणाचे होणार नाही, असे आमच्या बुद्धीस वाटते. सर्व आम्ही समाजाचे सभासद झालो नाही. तथापि तत्त्वे बहुतेक मान्य असल्यामुळे व डॉ० भांडारकर व न्या० रानडे हे आम्हांस गुरुस्थानी असल्यामुळे, त्यांनींच स्थापन केलेल्या समाजाची यथाशक्ति सेवा करण्यास आम्ही केव्हांही तयार आहोच. असो. पण समाजाचा सभासद नसल्यामुळे समाजासंबंधाने इतरत्र ज्या गोष्टी चालतात त्या आमच्या सहज कानांवर येतात. त्यांपैकी ग्राह्यांश असेल तो “ यद्रोचते तदग्राह्यम् ” या न्यायाने जरूर ध्यावा असे आम्हांस वाटते. त्यामुळे समाजबंधूंना चार प्रेमाच्या सूचना कराव्याशा वाटतात. त्यांचा विचार व्हावा इतकीच इच्छा आहे.

उपासना चालवितांना आमच्यामते उपासकांनी साधुसंतांच्या ग्रंथांचे तर आवार घेतलेच पाहिजेत. पण त्याहीपेक्षा जास्त उपनिषदादि ग्रंथांचे आधार घेतले पाहिजेत. त्याच्या योगाने आपण नेहमी पूर्वपरंपरा राखण्यास झटत असतो, ही गोष्ट स्पष्ट होईल. उपनिषदे, गीता, भागवत, पुराण, महाभारत इत्यादि ग्रंथ हे धार्मिक विचारांचे जीवंत झरे आहेत. त्यांतील वचनामृताच्या आधारेने केलेले विषयनिरूपण सश्रद्ध मनुष्याची तहान भागविल्याशिवाय राहाणार नाही. त्यामुळे भांडारकर किंवा रानडे यांचा नेहमी त्या जीवंत झऱ्यांजवळ धांव घेण्याकडे कल असे. खुद्द न्या० रानड्यांनींच एके ठिकाणी म्हटले आहे कीं—

“ उपनिषदांतील उन्नत विचारांची परंपरा जर कीर्तनांत, पुराणांत, मंदिरांत सुरू होईल, तर आज जीं दुष्ट विचारांचीं कीटे वाढलीं आहेत, तीं सहज नाहीशी होतील. ” (न्या० रा. ध. व्याख्यान, आवृत्ति २ री पृ. २४६). या प्राचीन ग्रंथांचा प्रस्तुत कोणी उपासक आधार घेत नाहीत असे सूचित करण्याचा येथे हेतु नाही. पण असा प्रचार जितका जास्त प्रमाणांत अनुसरला जाईल तितके इष्ट आहे इतकेच आमचे म्हणणे आहे. हाच प्रकार कीर्तनाच्याही वेळी. असो. आतां या कामाला थोडेसे श्रम करावे लागतील हे खरे. पण आमच्यामते ते श्रम देखील आमच्याकरिता डॉ० भांडारकरांनी व न्या० रानड्यांनी वाचविले आहेत. या उभयतां अध्वर्यूंच्या ग्रंथांत—धर्मपर व्याख्यान—प्राचीन ग्रंथांतील इतकीं तत्त्वे, इतक्या कल्पना, इतके उतारे संग्रहीत करून ठेवलेले आहेत कीं, उपासकांना किंवा कीर्तनकारांना कोठे बाहेर श्रम

करण्यास जाण्याचें कारणच नाही. किंबहुना त्या ग्रंथांतील-उदाहरणार्थ- डॉ० भांडारकरांच्या धर्मपर व्याख्यानांतील-एकेक व्याख्यान घेऊन त्याचाच आशय-कालस्थलाप्रमाणें जरूर ते फेरफार करून-उपासकानें आपल्या सोप्या भाषेंत निवेदन करण्याचें मनांत आणलें तरी आपलें काम सहज भागण्यासारखें आहे. याशिवाय, कीर्तनांत थोडेसें गायनाचें जास्त अंग असल्यास तेवढा अधिक रंग येईल. असो.

दुसरी गोष्ट. समाजाच्या मंडळींनीं सामान्य लोकांत जास्त जास्त मिसळण्याचा परिपाठ ठेविला पाहिजे. हल्लींची मंडळी तसें वागत असतेच. पण तो परिपाठ जास्त प्रमाणांत ठेविला पाहिजे. भांडारकर हे बाहेरगांवीं जात असत तेव्हां देवळांत जाऊन देखील खुशाल राहात असत असें समजतें. रानडे तर मुंबईस मुलीधराच्या देवळांत (ठाकुरद्वारीं) जाऊन व्याख्यानें देत असत हें आम्हांस माहीत आहे. त्याचें अनुकरण समाजांतील मंडळींनीं जरूर करावें असें वाटतें. त्या योगानें जनतेची प्रा. समाजिस्टांविषयींची जी परकेपणाची भावना झाली आहे ती सहज नष्ट होईल.

तिसरी गोष्ट. डॉ० भांडारकरांनीं एकदा रामनवमीच्या दिवशीं उपासना चालवून त्या वेळीं दाशरथी रामाच्या उदात्त चरित्राविषयीं (Moral elevation of the character of Rama) विवेचन केलें असा त्यांच्या डायरींत ता. १३-४-०५ चा दाखला आहे. आमच्यामते या गोष्टीपासून पुष्कळच बोध घेण्यासारखा आहे. यांत तत्त्वहानि तर बिलकूल नाही. पण श्रोतृगणाला सहज “ अरे, हे तर आपलेच लोक आहेत ! ” असें वाटून धर्मप्रसाराचा मार्ग तेवढा सुलभतर होईल. सबब असे प्रसंग जितके जास्त वडवून आणतां येतील तितके चांगले असें वाटतें.

चवथी गोष्ट. डॉ० भांडारकरांनीं एकदा एखादें तत्त्व स्वीकारलें म्हणजे त्यापासून कधीं एक तसूभर देखील ढळणें शक्य नव्हतें. एकदा डॉक्टरसाहेब बाहेरगांवीं गेल्या वेळीं एका देवळांत उतरले होते. बरोबर दुसरी मंडळी होती. त्यांत शिवरामपंत गोखले हे होतेच. तिकडे राहिलेल्या मुदतीपुरती मंडळींची सर्व प्रकारची सोय देवळांतले पुजारी ब्राह्मण होते त्यांनींच केली होती. अशा वेळीं पुजार्थ्यांना थोडी आशा असतेच. त्याप्रमाणें त्या ब्राह्मणानें येऊन “ आपणास कांहि

देवाला अभिषेक वगैरे करावयाचा आहे काय ? ” असा डॉ० भांडारकरांना प्रश्न केला. गुरुवर्यांनीं अर्थात् “आपल्याला तसें धर्मकृत्य कांहीं करावयाचें नाहीं” असें त्या ब्राह्मणास उत्तर दिलें. नंतर आणखी कांहीं वेळ संभाषण झालें. त्यांत ब्राह्मणानें “ आपला धर्म कोणता ? ” असा डॉ० भांडारकरांना प्रश्न केला. त्या गुरुवर्यांनीं “ आम्ही गीताधर्म मानतो ” असें उत्तर दिलें. ब्राह्मणानें सहज हंसत हंसत म्हटलें, “ तर मग तुमची गीता आमच्या पोटावर आली आहे ! ” गुरुवर्यांनीं उत्तर दिलें, “ छे छे, गीता तुमच्या पोटावर आली नाहीं. ती तुमच्या पाठीवरच आहे ! ” आणि त्यांनीं त्या ब्राह्मणाची समाधानकारक रीतीनें समजूत केली. ब्राह्मणानें गेलेल्या मंडळींची सर्वप्रकारची सोय करून त्यांना मदत केल्यामुळे, त्याला मंडळींकडून तिकडून निघतांना भरपूर दक्षिणापृति तर झालीच ! पण त्याला अधिक गीताधर्मासंबंधाचा सदुपदेशही मिळाला ! ! असो. डॉ० भांडारकर हे तत्वाला इतके जागत होते तरी, धुल्लक बाबतींत जुन्या माणसांना संतुष्ट राखतां येत असेल तर तसें करण्यासही ते कमी करीत नसत. एकदा दादासाहेब (डॉ० भांडारकर) केडगांवला आपल्या एका मित्राच्या घरीं गेले होते. बरोबर शिवरामपंत गोखलेही होते. जेवणाची सर्व तयारी झाली, पाय धुण्यास उठावयाचें. इतक्यांत त्या मित्रांनीं बाहेर येऊन आपल्या वृद्ध आईचा म्हणून दादासाहेबांस असा निरोप सांगितला कीं, “ आईची इच्छा आहे कीं, आज दादासाहेबांनीं मुकटा नेसून जेवावयास बसावें ! ” गुरुवर्यांनीं लागलीच हंसत हंसतच उत्तर दिलें कीं, “ एवढेंच ना ! ठीक आहे. आणा मुकटा ! ” मित्रांनीं मुकटा आणून दिला. डॉ० भांडारकर मग तो नेसून जेवावयास बसले व याप्रमाणें त्या वृद्ध आईचा-त्यांच्या इच्छेप्रमाणें वागून-मान राखला ! ही गोष्ट-पुष्कळ वर्षांपूर्वी घडलेली-हल्लीं कित्येकांस अश्रुतपूर्व वाटेल ! पण ही आम्हांस त्या वेळीं दादासाहेबांबरोबर हजर असलेल्या रा. गोखल्यांनींच सांगितली ! आपलें तत्त्व तर सोडावयाचें नाहीं; पण शक्य तेथें जुन्या माणसांना दुखवावयाचें नाहीं, हें जें भांडारकरादि सुधारणाग्रणींचें धोरण होतें तें वरील हकीकतींत किती तरी उत्कृष्टप्रकारें प्रतिबिंबित झालें आहे ! सारांश, आपल्या प्राचीन धर्माला चिकटून राहाण्याची उत्कट इच्छा; तदनुसार जनतेचें अज्ञान घालवून त्यांनीं देखील सत्य धर्माकडे वळावें एतदर्थ प्रयत्न; तो करीत असतांना जुन्या लोकांस शक्य तेथें न दुखविण्याबद्दलची खबरदारी व स्वतःचें खासगी अत्यंत निष्कलंक वर्तन या

गुणांमुळे डॉ० भांडारकरांची सर्व समंजस लोकांवर-नव्या जुन्या, लहान थोर लोकांवर-सहज छाप वसत असे व ते त्यांना फार पूज्य मानीत असत. रानडे-चंदावरकरांसारख्या उदारमनस्क विद्वान् गृहस्थांनी डॉ० भांडारकरांना वसिष्ठ-विश्वामित्रांची उपमा द्यावी व त्यांना “ आचार्य ” या बहुमानदर्शक नांवाने संबोधावे यांत आश्चर्य नाही. पण सातान्याच्या वैकुंठवासी बाळशास्त्री गजेंद्र-गडकरांसारख्या अगदी जुन्या चालीच्या व जुन्या विचाराच्या गृहस्थांनी डॉ० भांडारकरांना पूज्य मानावे व त्यांच्यासंबंधाने निरभिमानाने बोलावे हे मात्र खरोखर आश्चर्य होय ! रावसाहेब गो० व्यं० पाणंदीकर हे आपल्या एका (आम्हांस लिहिलेल्या) पत्रांत म्हणतात:--

“ दादासाहेब (डॉ० भांडारकर) जरी बोलून चालून सारस्वत ब्राह्मण जातीचे असून सुधारकही होते, तरी जुन्या शास्त्रांचे त्यांजवर फार प्रेम असे. सातान्याचे प्रसिद्ध शास्त्री बाळाचार्य गजेंद्रगडकर हे दादासाहेबांस देवाप्रमाणे मानीत असत. ते वरचेवर मला म्हणत असत कीं, “ आमचे हे सौवळ्याचे अवडंबर, आमचे हे नामटिके व आमच्या ह्या मुद्रा दादासाहेबांच्या अंतःकरणाच्या शुचिर्भूतपणापुढे कःपदार्थ होत ! ”

असो. आतां डॉ० भांडारकर हे हरएक दृष्टीने मोठे होते. त्यांची योग्यता सर्वांनाच कशी येईल ? गोष्ट खरी आहे. त्यांची योग्यता सर्वांनाच येणे शक्य नाही, हे खरे आहे. पण त्यांनी जो ज्ञानदीप लावून ठेवला आहे त्याच्या प्रकाशाने आम्ही आपला मार्ग चोखाळण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. हे काम आपले आहे. व ते निःसंशय शक्य कोटीतले आहे. त्याचप्रमाणे गुरुवर्यांनी आम्हांकरितां मार्गही आंखून दिलेला आहे. धर्माचा उपदेश करणाऱ्याने स्वतः कसे उत्तम वर्तन ठेविले पाहिजे; दिखाऊपणाचा कसा त्याग केला पाहिजे; नेहमीं कसे आत्मनिरीक्षण केले पाहिजे याबद्दल नमुन्यादाखल डॉ० भांडारकरांच्या सारखे दुसरे उदाहरण मिळणार नाही. सबब आम्ही त्यांनी आंखलेल्या मार्गाने, त्यांनीच लावलेल्या दिव्याच्या प्रकाशाच्या सहायाने गेले पाहिजे. फक्त इच्छा पाहिजे, कळकळ पाहिजे. तेवढी असली तर बाकी सर्व कांहीं जुळून येईल. काल अनुकूल आहे हे मार्ग सांगितलेच आहे. मग आणखी काय पाहिजे ?

धर्मप्रसार हे देवाचें कार्य आहे. ती देवाची सेवा आहे. ती कोणीही व केव्हांही केली तरी ईश्वराला ती प्रियच होणार. फक्त आम्हांस आपल्या कर्तव्याची जाणीव पाहिजे. ती जाणीव आमच्यामध्ये उत्पन्न होण्यास व तशी देवाची सेवा करण्याची प्रेरणा करण्यास गुरुवर्य डॉ० भांडारकरांच्यासारखे दुसरे उदाहरण कोठे मिळणार आहे ? तेव्हां दयाघन परमेश्वराने सर्वांस तशी सद्बुद्धि द्यावी एवढीच त्याच्याजवळ प्रार्थना आहे.

प्रकरण बाविसावें.

“ देवाशीं एकांत ! ”

डॉ०

सर रामकृष्ण भांडारकरांचें सन १९२५ ऑगस्ट २४ रोजीं देहावसान झालें. त्यानंतर वर्तमानपत्रांतून व मासिकांतून जे मृत्युलेख प्रसिद्ध झाले त्यांपैकीं बहुतेकांतून जो आम्हांस विशेष आढळून आला तो डॉक्टर-साहेबांच्या धर्मनिष्ठेबद्दलचा उल्लेख होय. ते उत्तम शिक्षक होते; पहिल्या नंबरचे संस्कृतज्ञ पंडित होते; पुराणवस्तुसंशोधक होते; या सर्व गोष्टी खऱ्या आहेत. पण त्यांच्या सर्व कार्यक्षेत्रांतून किंबहुना त्यांच्या संबंध आयुष्क्रमांतून जो धर्मनिष्ठेचा धागा दिसून येत असे तसा प्रकार मात्र तितक्या प्रमाणांत इतर थोर लोकांच्या आयुष्यांत क्वचित्च आढळून येईल.

१. वर्धा येथील “ सुबोधमालाकार ” म्हणतात:—

“ पांडित्य आणि संतपणा ह्यांचें क्वचित्च एकत्र वास्तव्य दिसून येतें. असला विरलयोग डॉ० भांडारकरांच्या जीवनांत दृष्टोत्पत्तीस येत होता.”

२. ऑक्टोबर १९२५ च्या “मॉडर्न रिव्ह्यूमध्ये” रा. रा. वा० स० सोहनी हे पुढील अर्थाचे उद्गार काढतात:—

“ गुरुवर्य सर रामकृष्ण हे मुंबई इलाख्यांत आधुनिक कालांतील एक अद्वितीय धर्मनिष्ठ महर्षि होऊन गेले. ”

३. मुंबईचे “ गुजराथी ” पत्र म्हणतें:—

“ डॉ० भांडारकरांची वृत्तीच भूतदयायुक्त असे. त्यांची उदात्त विचारसरणी त्यांचा खराखुरा देशाभिमान व त्यांच्या विचारसरणीतील निःस्पृहपणा या गुणांच्या योगानें सामाजिक व धार्मिक चळवळींत त्यांना अत्यंत श्रेष्ठ-किंबहुना अद्वितीय-स्थान प्राप्त झालें होतें. पण त्यांच्यांत “ धर्मनिष्ठा ” हाच विशेष होता. त्यामुळे महाराष्ट्रांतील धर्मबुद्धीला चालन देण्याच्या कामी त्यांचा उपदेश म्हणजे एक मूल्यवान् प्रेरक शक्ति होती. त्यांचीं कीर्तने व उपदेश हे नेहमीं आध्यात्म-विचारांनीं भरलेले असत. आणि महाराष्ट्रांतील सुशिक्षित लोकांमध्ये त्यांच्या साधुसंतांना-विशेषतः तुकारामबोवांना-अभिमानास्पद प्रीतिस्थान प्राप्त करून देण्यास जर कोणाचे श्रम कारणीभूत झाले असतील तर ते निःसंशय गुरुवर्य डॉ० भांडारकरांचेच होत.”

४. “ धी इंडियन मेसेजर ” पत्र म्हणतें:—

“ गुरुवर्य हे अत्यंत धर्मनिष्ठ असत. ते देवाची प्रार्थना इतक्या कळवळ्यानें करीत असत कीं, ती ऐकणाऱ्यांच्या देखील नेत्रांतून अश्रु उभे राहावेत ! ते कशी अंतःकरणपूर्वक भक्तिभावानें प्रार्थना करतात तें केवळ पाहाण्याच्या हेतूनेच कांहीं लोक त्यांना भेटण्याकरितां म्हणून येत असत. त्यांचे उपदेश, त्यांच्या प्रार्थना, ह्या समंजस लोकांना तर पटण्यासारख्या असतच. परंतु आपल्या कुटुंबांत असो किंवा प्रार्थनासमाजांतील व्यासपीठावरून असो ते कळवळ्यानें प्रार्थना करूं लागले, त्या प्रार्थनेंत ते आपलें अंतःकरण मोकळेपणानें ओतूं लागले, प्रार्थना करतांना ते आपल्या हातून घडलेल्या चुका अश्रुपूर्ण नेत्रांनीं कबूल करूं लागले म्हणजे ऐकणाऱ्यांच्या मनावर जो पक्का व विलक्षण परिणाम होत असे त्याचें तर शब्दांत वर्णनच करतां येत नाही ! घरीं इतर मंडळी झोपी गेलेली असली तरी गुरुवर्यांचे अभंग, पद्ये, स्तोत्रे घोळून घोळून तासचे तास म्हणणें चालतच असे. इतकेंच नव्हे, तर कोणीही त्यांच्या खोलीच्या दाराशीं मध्यरात्र उलटून गेल्यावर सुद्धा उभें राहिल्यास त्याला ते लहान मुलाप्रमाणें ओक्साबोक्सीं स्फुंदत असल्याचेंही ऐकूं येई ! त्यांच्या आध्यात्मिक सामर्थ्यातलें खरें रहस्य हें ! ! व यामुळेच त्यांना त्यांच्यावर आलेल्या अनेक सांसारिक आपत्ति धैर्यानें सोसल्या आणि ते इतके दिवस जगले ! ”

हे चार उतारे आम्ही मुद्दाम दिले आहेत. त्यावरून डॉ० भांडारकरांच्या उपासना अगर प्रार्थना ज्यांनीं ऐकल्या किंवा पाहिल्या त्यांच्या मनावर काय परिणाम

होत असे हें स्पष्ट होतच आहे. आतां आम्ही गुरुवर्य हे देवाची कशा प्रार्थना करीत असत, ईश्वराला कसे आळवीत असत, त्याच्यापुढें ते आपले दोष कसे मोकळेपणानें कबूल करीत असत, हें त्यांच्याच शब्दांत—पांच चार उतारे देऊन—दाखविणार आहों. हा गुरुवर्यांच्या आत्मनिवेदनाचा प्रकार आम्हांस त्यांच्या रोजनिशांमधून आढळून आला. व तो आम्हांस “एक रत्नांची खाण” असा वाटला ! त्यांच्या रोजनिशांचा उल्लेख, उतारे वगैरें या चरित्रांतून ठिकठिकाणीं आलेले आहेत. पण त्यांत या आत्मनिवेदनाच्या प्रकाराची आम्हांस किंमत अधिक वाटते. यांत गुरुवर्यांचें अंतःकरण कसें होतें हें स्पष्ट दिसून येतें. हा भाग रोजनिशांतून वाचीत असतांना आम्हांस वरचेवर आपल्या साधुसंतांच्या—विशेषतः तुकोबांच्या—विचारसरणीची आठवण होत असे. डॉ० भांडारकर हे रोजनिशी ठेवीत असत. पण ती फारच अनियमितपणें ठेवीत असत. कांहीं रोजनिशांत तर पानेचीं पानेच अगदीं कोरीं राहिलेलीं आढळलीं ! अशा रोजनिशांपैकीं आम्हांस फक्त दहा बारा पाहाण्यास मिळाल्या. त्या सर्व गुरुवर्यांनीं इंग्रजीतच लिहिल्या आहेत. क्वचित् ठिकाणीं अभंग किंवा संस्कृत वचन आले असल्यास तें मात्र वाळवोधींत लिहिलेलें आढळतें. असो.

गुरुवर्यांच्या डायरींतले उतारे देऊं लागण्यापूर्वीं आणखी एका लहानशा मुद्या-संबंधानें चार शब्द लिहिले पाहिजेत. डॉ० भांडारकरांचा भगवद्भक्तीकडे प्रथमपासून जो इतका ओढा होता व जो अखेरपर्यंत टिकला त्याबद्दल त्यांच्यावर कांहीं पूर्वसंस्कार झाला होता कीं काय याचा तपास करतां असें समजलें कीं, असा धर्मीकडे त्यांच्या वडिलांचा—गोपाळरावांचा—देखील ओढा होता. त्यांच्याकडे मालवणास नेहमीं एक कोणी रामदासीबोवा येत असत, व त्यांचें गोपाळराव निरूपण वगैरे मोठ्या भक्तीनें ऐकत बसत असत. अशा वेळीं केव्हां केव्हां तरुण रामकृष्णपतही बसत असत. त्या वेळच्या श्रवणानें आपल्या मनावर परिणाम झाल्याविषयीं दादासाहेब केव्हां केव्हां आपल्याजवळ बोलत असत असें शिवरामांत गोखले सांगतात. त्याचा आशय इतकाच कीं, “ते रामदासीबोवा निरूपणांतून ब्रह्माच्या, त्रिभूच्या किंवा महादेवाच्या गोष्टी सांगत त्या आपण लक्षपूर्वक ऐकत असूं. पण नंतर एकदा या तीन देवांपेक्षांही श्रेष्ठ असा सर्वांवर कोणी परमेश्वर म्हणून आहे असें जेव्हां बोवांनीं सांगितलें, तेव्हां मात्र आपल्या मनांत चक्क प्रकाश पडला,” असें गुरुवर्य सांगत असत. तात्पर्य, लहानपणांत

अशा प्रकारचा डॉ० भांडारकरांच्या मनावर जो संस्कार झाला होता त्याचीच पुढे अभ्यासाने व मननाने वाढ होऊन त्यांचे सर्व जीवन धर्ममय व्हावे व ते यावज्जीव टिकावे यांत आश्चर्य नाही ! तुकोबांच्या वंशांत भक्तिरूप बीजाला त्यांच्या पूर्वीच्या आठ पिढ्यांकडून जलसिंचन मिळून ते रुजले होते, इतकेंच नव्हे तर त्याचा चांगला वृक्ष होऊन वाढीसही लागला होता हे प्रसिद्धच आहे ! असो.

रोजनिशींतील उतारे.

ता. १-१-८९: “ Strengthen my faith in thee, O God, that I may fearlessly walk in thy path. Be it mine to follow thee alone. Free me from vanity, that the slanders of men may not touch me. What is there in me that I should think highly of myself. ”

(देवा, तुझ्या ठिकाणीं माझा विश्वास दृढ कर. म्हणजे तूच दाखविलेल्या मार्गाने निर्भयपणे जाण्यास मला सामर्थ्य येईल. तुझ्या मागूनच जाण्याचे मला भाग्य दे. अहंकारापासून माझी मुक्तता कर ! म्हणजे लोकनिंदेपासून माझ्या मनाला कांहीं विकार होणार नाही. बरे, देवा, मी कोणी मोठा आहे असे वाटण्यासारखे मजमध्ये तरी काय आहे ?)

खरोखर हे विनम्रभावाचे विचार सामान्य मनुष्याचे नव्हेत. हा साधुसंतांच्याच आत्मनिवेदनाचा प्रकार आहे ! आम्हांस तर येथे पुढील तुकोबांच्या अभंगाची आठवण होते:—

हीन माझी याती । वरी स्तुति केली संतीं ॥

अंगीं वसूं पाहे गर्व । माझे हरावया सर्व ॥

मी एक जाणता । ऐसें वाटतसे चित्ता ॥

राख राख गेलों वायां । तुका म्हणे पंढरीराया ॥ १ ॥

ता. १-१-९२ : “ Lord ! make me entirely yours. And let me move in thee and in thee alone. Each new year,

(पुढील कांहीं अक्षरे लागलीं नाहींत !) the world, and I must now prepare myself to retire from it in full faith and peace.”

(देवा, मायबापा, मला आतां तूं आपलाच म्हण. आणि तूंच माझें जीवन हो ! आतां मला शांतवृत्तीनें व पूर्ण भावानें हें जग सोडण्याची तयारी केली पाहिजे !)

तरी गुरुवर्य त्याही नंतर तेहतीस वर्षे जगले आणि त्यांनीं यथाशक्ति या लोकांची देवाची सेवा केली !

ता. १-१-९९ : “ Another year has gone away. Help me, O God ! make me thine, full of love for thee, and for the works that thou lovest. That I may be of use to thy creation, howsoever little, is the ardent wish of my heart. For in that way alone, I feel, I shall be acceptable to thee, and not by simply living for my individual self.”

(देवा, आणखीं एक वर्ष निघून गेलें ! मजवर कृपा कर. मला तूं आपलाच करून टाक ! आणि तुझी व तुला प्रिय अशा कृत्यांची मला आवड दे. तूं उत्पन्न केलेल्या प्राणिमात्रांना—किंबहुना माझ्या वंधुभगिनींना—माझा—थोडासा कां असेना !—कांहीं तरी उपयोग व्हावा हीच माझ्या मनींची उत्कट इच्छा आहे. कारण अशा रीतीनेंच मी तुला हवासा वाटेन अशी खात्री आहे. नुसतें माझ्या पुरतेंच पाहून राहाण्याचा उपयोग काय ? ”)

अशी परोपकारबुद्धि मनांत बाळगणें व त्याप्रमाणें वागण्यांत देवाचें सहाय्य मागणें हीं निःसंशय साधुत्वाचीं लक्षणें होत ! यांतील विशेष हा कीं, गुरुवर्यांचें हें सगळें देवाशीं एकांतांतलें बोलणें होतें ! हें उजेडांत येईल ही त्यांची कल्पनाही नव्हती व तशी इच्छा तर बिलकूल नव्हती, हें उघडच आहे. पण आम्ही तो रत्नांचा ठेवा उघडून जगापुढें ठेवीत आहों !

पण गुरुवर्य अशी देवाची प्रार्थना करूनच थांबले नाहींत. तर आपल्या राहिलेल्या आयुष्यांत—त्या वेळीं त्यांच्या वयाला बासष्ट वर्षे झालीं होती तरी !—

काय काय कामें करावयाचीं आहेत यांची एक लहानशी यादीही त्यांनीं तयार केली व ती त्याच तारखेला (१-१-९९) रोजनिशींत नोंदूनही पण टाकली ! देवाच्या साक्षीनेच गुरुवर्यांनीं जीं कामें योजिलीं व जीं करण्याकरितां त्यांनीं त्याची कृपा व करुणा भाकिली तीं कामें करण्यांत तरी देव सहाय केल्याशिवाय कसा राहील ? कामें थोडीं दिसलीं तरी त्यांत अडचणी फार होत्या याचीही पण डॉक्टरसाहेबांना जाणीव होती ! पण त्या अडचणीही त्यांनीं देवापुढें ठेवून दिल्या ! त्या अशाः—

ता. १-१-९९ : “ The work I have to do if possible before I am gathered to my fathers is:

(A) University essays : (B) “The Mālatimādhav” 2 nd Edition : (C) Publication of remaining lectures on the Vernaculars. (D) The Bhakti School for the Encyclopædia.

Somehow I am not able to take up these (works) and the reasons are:—

(1) Entanglements with money lending business and Bopkhel agriculture:—

(2) Many visitors:

(3) My desire to read newspapers.

(4) My desire to read religious books ; which (reading) keeps down my anxiety and elevates my spirit and therefore, cannot be given up without serious spiritual detriment.

(5) My forgetfulness;

(6) My family duties;

(7) My connection with several Institutions.

अडचणी कितीही असल्या व त्या कितीही मोकळेपणाने—मी विसराळू आहे हें कोण कबूल करील वरें ?—देवापुढें मांडल्या गेल्या तरी योजिलेलीं सर्व कामें गुरुवर्यांच्या हातून पार पडलीं ! आणि त्यांतूनही पुढें चवदा वर्षे लागून भक्तिमार्ग—

विषयक ग्रंथ (Vaishnavism, Shaivism &c.) सर्वसंग्रहामार्फत (Encyclopædia) सन १९१३ सालीं प्रसिद्ध झाला, हें आमच्या देशाचें केवढें भाग्य ?

सदहू उताऱ्यावरून आणखी एकदोन गोष्टींचा बोध घेण्यासारखा आहे. गरीब शेतकऱ्यांना सावकार लोक पैशावरील व्याजाखालींच मनस्वी नाडतात, म्हणून पुणें जिल्ह्यांतील शिवाजीच्या विश्वासू मावळे लोकांच्या वंशजांपैकीं कांहीं गरीब शेतकऱ्यांना डॉ० भांडारकरांनीं केवळ दयार्द्र अंतःकरणानें वऱ्याचशा रकमा अगदीं माफक व्याजानें उसनदारीनें दिल्या. पण शिवाजीचे मावळे सतराव्या शतकांतले व त्यांचे वंशज एकोणिसाव्या-विसाव्या शतकांतले ! वरें, इमान आणि विश्वास हे गुण वंशपरंपरा उतरतात असें थोडेंच आहे ! ! तात्पर्य, गुरुवर्दीच्या कांहीं रकमांवरचें व्याज तर गेलेंच. पण मुद्दल रकमा देखील जाऊन गुरुवर्य हजारों रुपयांच्या चांगले खड्ड्यांत मात्र आले ! दयार्द्र मनानें केले एक आणि झालें भलतेंच ! त्यांचा दयार्द्रपणा त्यांना बराच भोंवला !

दुसरी गोष्ट डॉ० भांडारकर नेमानें वर्तमान वाचीत असत. अर्थात् राजकीय वावर्तीत त्यांनीं प्रामुख्याने भाग घेतला नाही तरी, त्या बाजूनें देशांत काय चाललें आहे याची माहिती ते करून घेतल्याशिवाय राहात नसत.

तिसरी गोष्ट धर्मग्रंथवाचनाची. असल्या ग्रंथवाचनाची गुरुवर्यांना किती आवड असे व त्याला ते किती महत्त्व देत होते यासंबंधानें आतां विस्तार करीत नाहीं. त्याविषयीं वरेंच विवेचन पूर्वीच्या प्रकरणांतून आलें आहे.

ता. १-१-९९ रोजीं आपल्याला ऐहिक स्वरूपाचें काय काय करावयाचें आहे हें गुरुवर्यांनीं लिहून ठेवलें. दुसऱ्याच दिवशीं त्यांनीं आपल्या हातून जें पारमार्थिक स्वरूपाचें कार्य व्हावयाचें त्याचाही उल्लेख करून त्या कामीं देवाचें नम्रभावानें सहाय्य मागितलें आहे. नगरला शिवरामपंत गोखल्यांकडून धर्म-प्रसाराचें काम होत असल्याचा उल्लेख ता. २-१-९९ रोजीं गुरुवर्यांनीं करून असें म्हटलें कीं “ They all wish for a religious book. ” (नगरच्या मंडळीला एक धर्मपुस्तक असावें अशी इच्छा आहे). पुढेंच डॉ० भांडारकर म्हणतातः—

“ Almighty Father, make thy child a teacher of thy truth. Shivrampant has been preaching the God of truth, justice and love. I mentioned my worldly work yesterday. My spiritual work is the discrimination of religious truth. Good God, enable me to do this.”

(देवा, या तुझ्या लेकराला सत्यधर्माचा प्रसार करण्यास समर्थ कर. शिवरामपंत हे लोकांस सत्यस्वरूप, न्यायस्वरूप व प्रेमस्वरूप अशा देवाचाच मार्ग दाखवीत आहेत. माझ्या ऐहिक दृष्टीने करावयाच्या कामाचा कालच निर्देश केला. माझे पारमार्थिक दृष्टीचें काम म्हणजे सत्यधर्माचा प्रसार करणें हेंच होय. देवा, हें करण्याचें मला सामर्थ्य दे.)

आतां डॉ० भांडारकरांचा आत्मनिरीक्षणाचा प्रकार पाहा.

ता. १४-१-९९ : “ Really one should make a minute examination of one's heart always and endeavour by prayers and firm resolution to eradicate feelings and habits engendered by concealed self-pride, or they will prey upon one, when bad health brings on mental weakness. Good God, save, oh truly, save me from weaknesses which I detect in others. Open my eyes to my own faults and help me to eradicate them.”

(मनुष्यानें नेहमीं आपल्या मनाची परीक्षा करण्याची संवय ठेवावी. म्हणजे अहंकृतीच्या आवरणाखालीं जे दुष्ट मनोविकार व संवयी पोसल्या जातात त्यांचा ठाव लागतो आणि त्या मनोविकारांची व दुष्ट संवयींची दृढनिश्चयाच्या व परमेश्वराच्या कृपेच्या जोरावर हांकलपट्टी करतां येते. असा प्रयत्न न केल्यास जेव्हां जेव्हां कांहीं विकृतीमुळे मनुष्याच्या मनास दुर्बलता येते तेव्हां तेव्हां ते दुष्ट मनोविकार व संवयी त्या मानसिक दुर्बलतेचा फायदा घेऊन मनुष्यास पुरे आपल्या तावडीत धरून त्याचें कायमचें नुकसान केल्याशिवाय राहात नाहीत. देवा, अशा दुर्बलतेपासून मला मुक्त कर. लोकांत जे दोष मला दिसतील ते दोष माझ्या-

मध्येच आहेत कीं काय हें तपासून पाहाण्याकरितां माझे डोळे उघड, आणि देवा, ते माझ्यामधले दोष घालविण्यास मला सहाय्य कर.)

यांत जो लहान मुलांच्या सारखा अत्यंत मोकळेपणा व साधेपणा दिसून येतो, तसा आमच्यामते आमच्या तुमच्या सारख्या संसारी माणसांच्या आयुष्कळांत क्वचित्च दिसून येईल ! तरी डॉ० भांडारकर हे संसारकह गृहस्थाश्रमीच होते ! अर्थात् ते गृहस्थाश्रमी साधु होते !

डॉ० भांडारकर हे केव्हां केव्हां आपल्या मागच्या डायच्या तपासून पाहात असत, व त्यापासून मनांत जागृत झालेले विचार जे त्यांनीं एके ठिकाणीं नमूद करून ठेवले आहेत ते देखील आम्हांस अत्यंत बोधप्रद वाटतात. तेच येथे देतो:

ता. २१-१-९९: “ I hope, when the faults of others strike me, God will open my eyes to mine and enable me to get rid of them, and purify my heart.

Inspected my diaries. I am sorry I did not write more in them: for the contemplation of one's past doings and experiences has a peculiarly elevating effect. God's presence and guidance is seen when one contemplates his past as a whole, though when it was present, one is not conscious of them. ’

(जेव्हां लोकांचे दोष मला दिसतात, तेव्हां तेच दोष माझ्यांत असतील तर देवानें माझे डोळे उघडावे व ते घालवून अंतःकरण शुद्ध करण्याच्या कामीं मला त्यानें सहाय्य करावें अशी मी प्रार्थना करतो.

मी माझ्या रोजनिशा तपासून पाहिल्या. व त्यांत मी जास्त लिहिणें केलें नाही याबद्दल वाईट वाटतें. कारण मनुष्यानें आपल्या गतकालच्या वागणुकीचें व आलेल्या अनुभवांचें मनन केल्यास त्यापासून त्याच्यांत विचारजागृति होऊन मनावर उन्नत प्रकारचा परिणाम होतो. केव्हां केव्हां तर मनुष्य आपल्या आयुष्यांतील गतकालाचा सूक्ष्मरीतीनें विचार करूं लागला म्हणजे अमुक अमुक अडचणीच्या वेळीं परमेश्वरानेंच आपल्या पाठीशीं राहून आपल्यास त्या अडचणीं तून मार्ग दाखविला अशी—त्या वेळीं न पटली तरी—साक्ष आतां पटते)

यामध्ये सत्य कितीतरी सांठलेले आहे ! पण तें विचार करणाऱ्याला दिसावयाचें. इतरांस त्याचा काय उपयोग ?

वर्तमानपत्रें वाचलीं तरी तीं डॉ० भांडारकर नुसतीं वाचून फेंकून देत नसत. त्यांतील कांहीं कांहीं कल्पनांबद्दल ते विचार करीत असत व आपला अनुभव टिपून ठेवीत असत. हा पाहा एक बोधप्रद मासला:—

ता. २०-१-९९: “ I read a para in the ‘*Deccan Herald*’ from the *London Spectator* in which desultory reading is said to have its own good effects. It promotes a man’s culture, even if it does not give him deep knowledge of any-thing, in so far as he thereby follows his own natural bent, acquires such ideas as are suited to his peculiar growth. I felt there was a good deal of truth in the observation ”

(तात्पर्यार्थ, चांगली पुस्तके हातांत पडतील तीं अनियमितपणें वाचलीं तरी त्यापासून फायदाच होतो. त्या योगानें मनुष्यास एखाद्या विषयाचें असें पूर्ण ज्ञान न झालें तरी त्याचा बहुश्रुतपणा वाढतो यांत शंकाच नाही. कारण त्याच्या स्वाभाविक कलाप्रमाणें त्याची वाचनाविषयींची अभिरुचि वाढत जाते आणि त्या काला अनु रूप अशा कल्पनांचा त्याच्याजवळ संग्रह वाढत चालला म्हणजे साहित्यिकच त्याच्या बहुश्रुतपणांत भर पडते. यांत कितीतरी सत्य भरलेले आहे !)

आतां (ख्रिस्ती) सन १९०६ च्या पाडव्या दिवशींच (ता. १-१-०६). गुरुवारींनीं देवाची तुकोबांच्या भाषेतच जी प्रार्थना केली तिचाच अनुवाद करून हें “ स्वात्मनिवेदना ” चें प्रकरण संपवितों:—

संपत्ति विपत्ति येईल जो भोग । भोगूं हा उद्योग नाही आत्मा ॥

एक चिंता आहे व्हावी तुझी कृपा । जगताचे बापा देवराया ॥

तुका म्हणे मज चरणींच ठेवी । उगवुनि गोवी संसाराची ॥ १ ॥

प्रकरण तेविसावे.

राजकीय बाबी !

डॉ० भांडारकर हे राजकीय बाबतींत प्रामुख्याने कधीं पडले नाहीत. तरी त्या बाबींकडे त्यांचे मुळीच लक्ष नसे असे मात्र म्हणतां येत नाही. परवांचे अँनिव्हेसंटबाईच्या “ New India ” वृत्तपत्रांत प्रसिद्ध झाले होते कीं, डॉ० भांडारकर हे शेट दादाभाई नवरोजी, रा०सा० मंडलीक व न्या० रानडे यांच्याच बरोबर सार्वजनिक काम करणारे असून ते प्रथम कांहीं वर्षे “ वॉम्बे असोशिएशन ” नांवाच्या राजकीय संस्थेचे एक सभासद होते. ही संस्था बंद झाल्यावरच नंतरची “ वॉम्बे प्रेसिडेन्सी असोशिएशन ” ही प्रसिद्ध संस्था कै० काशीनाथपंत तेलंग, प० वा० फेरोजशहा मेथा, प० वा० वद्रुद्दीन तय्यबजी, सर दिनशा वाच्छा इत्यादि मंडळींनी स्थापन केली हें सर्वविश्रुत आहे. असो. पुढें पुण्यास न्या० रानड्यांच्या सल्ल्याने ना० गोखल्यांनी स्थापन केलेल्या “ डेक्कन सभा ” नांवाच्या राजकीय संस्थेचे डॉ० भांडारकर हे कित्येक वर्षे सभासद असून ते—जरी प्रमुखत्वानें राजकीय बाबतींत क्वचितच भाग घेत असत तरी—राजकीय बाबींकडे केव्हां केव्हां लक्ष देत असत असें नमूद आहे. डॉ० भांडारकरांच्या संबंधानें डेक्कन सभेच्या १९२५-२६ या वर्षीच्या रिपोर्टींत त्यांच्या राजकीय बाबतींतील कळकळीला अनुलक्षून एक शेरा दाखल झाला आहे:—शिवाय दादाभाई नवरोजी, न्या० रानडे, न्या० तेलंग, न्या० चंदावरकर, ना० गोखले इत्यादि राजकारणांत पडणाऱ्या प्रसिद्ध पुढाऱ्यांशीं ज्या डॉ० भांडारकरांचा निकट संबंध त्यांच्या त्यांच्या मरणकालपर्यंत अबाधित राहिला होता, त्यांचे राजकीय बाबींकडे केवळ दुर्लक्ष असणे हें संभवनीयच नव्हतें हें न सांगतां कोणासही समजण्यासारखें आहे. आतां राजकारण म्हणजे ब्रिटिश सरकारावर व ब्रिटिश कामगारांवर वेळीं अवेळीं सडकून टीका करणे ही जी कित्येकांच्या दृष्टीने व्याख्या ठरलेली आहे, त्या व्याख्येवरहुकूम मात्र डॉ० भांडारकर वागत नसत हें कबूल केलें पाहिजे. आणि हेंच त्यांच्या—कांहीं ठरीव मंडळींतील—अप्रियतेचे एक खरें कारण आहे ! असो. डॉ० भांडारकर हे, दादाभाई नवरोजींनींच सुरू केलेल्या उदारमतसंप्रदायांतलेच, एक घटक असल्यामुळे देशाच्या प्रगतीला सहाय्यक अशा बहुतेक सर्व संस्थांशीं व चळवळीशीं त्यांची सहानुभूति असेच. पण फक्त,

सामाजिक-धार्मिक सुधारणा व वाङ्मय हींच क्षेत्रे त्यांना आवडतीं असल्यामुळे त्या क्षेत्रांतील कामगिरीलाच त्यांनी आपणांस वाहून घेतलेले होते. व त्या दिशांनीच त्यांनी देशाची अत्युत्तम कामगिरी केली आहे. सन १८८५ मध्ये ह्युमसाहेब, दादाभाई, वगैरे मंडळींच्या खटपटीने राष्ट्रीय सभेची स्थापना झाली. व तिचे पहिले अधिवेशन मुंबईस झाले हे प्रसिद्धच आहे. त्या सभेस सर विल्यम वेडर्वन, जस्टिस जार्डीन, प्रिन्सिपॅल वर्डस्वर्थ वगैरे मोठमोठी मंडळी हजर होती. त्यांतच डॉ० भांडारकरही होते. त्याचप्रमाणे सन १८८९ साली पांचवी राष्ट्रीय सभा मुंबईस झाली, त्याही सभेला डॉ० भांडारकर हजर होते.

सन १८८९ मध्ये विलायतेतील प्रसिद्ध राजकारणी पुरुष मिस्टर डब्ल्यू एस्. केन यांनी इंग्लंड व हिंदुस्थान या दोन्ही देशांत मद्यपाननिषेधासंबंधाने जंगी चळवळ चालविली होती. त्यांचे मुख्य म्हणणे असे होते की, हिंदुस्थान सरकारचे धोरण मद्यपानाच्या प्रसाराला फार सहाय्यक असल्यामुळे, सरकारने ते धोरण बदलल्यावांचून रयतेची, सांपत्तिक दृष्टीने म्हणा अगर नैतिक दृष्टीने म्हणा, धडगत दिसत नाही ! त्यामुळे मि. केनसाहेबांनी हिंदुस्थान देशभर फिरून मोठ्या श्रमाने सदर प्रकरणी अत्यंत उपयुक्त व महत्त्वाची माहिती, आंकडे वगैरे मिळविले आणि विलायतेस जाऊन तिकडील दुसऱ्या उदारमनस्क पार्लमेंटच्या सभासदांच्या मदतीने हा सर्व प्रकार पार्लमेंटपुढे ठरावरूपाने आणला ! सदर ठरावावर जो महत्त्वाचा वादविवाद झाला, त्यांत केन, स्मिथ, सर विल्यम हार्कार्ट-तत्कालीन लिबरल पक्षाचे एक मुख्य पुढारी-सर रिचर्ड टेपल (एका काळचे मुंबईचे गव्हर्नर), सर जॉन गोस्ट, हिंदुस्थान देशाच्या तर्फेचे अंडर सेक्रेटरी वगैरे मोठमोठ्या मंडळींनी भाग घेतलेला होता. त्या वेळी इंग्लंडांत कॉन्झर्व्हेटिव पक्ष अधिकारारूढ असून लिबरल पक्ष हा त्याचा प्रतिपक्षी होता. तरी केन, स्मिथ वगैरे सभासदांच्या खटपटीने सदर ठरावाला लिबरलपक्षाचा पाठिंबा मिळाला आणि तो बहुमताने पास झाला ! असो. ही चाळीस वर्षांपूर्वीची एका राजकीय बाबीची हकीकत आज त्रोटक रीतीने इकडे देण्याचे कारण एवढेच की, त्या महत्त्वाच्या प्रकरणीं-सरकारविरुद्ध चाललेल्या चळवळींत- मि. केनसाहेबांस डॉ० भांडारकरांनी पुण्यास महत्त्वाचे सहाय्य केलें. याबद्दलचा डॉक्टरसाहेबांच्या डायरीत उल्लेख आहे. ता. १ फेब्रुवारी १८८९ रोजी पुण्यास प्रथम एक खासगी स्वरूपाची-पण त्या वेळी वरीच प्रमुख मंडळी हजर होती-मि. केन साहेबांस

पार्टी देण्यांत आली होती. रा० व० नुलकर कांहीं कारणानें गैरहजर होते. सवव पार्टीत मुख्य भाग डॉ० भांडारकरांनींच घेतला होता. त्या वेळीं केनसाहेबांचें भाषण झालें. इकडील सुशिक्षित लोकांत इंग्लिश लोकांच्या सहवासानें मद्यपानाचें व्यसन वाढत चाललें होतें हें केनसाहेबांस माहीत होतें. अर्थात् “तशा प्रकारनें आमचें अनुकरण करूं नका व आमच्यांत कांहीं सद्गुण असतील तर ते घ्या व तुम्ही आपल्या स्त्रीवर्गीला सुशिक्षित करा” असा साहेबमजकूर यांनीं सदहू प्रसंगीं आमच्या लोकांस स्पष्ट उपदेश केला. त्यानंतर दोनच दिवसांनीं (ता. ३ फेब्रुवारी १८८९) पुण्यांतील कवूतरखान्यांत पुणेकरांची एक जंगी जाहीरसभा झाली. त्या वेळीं डॉ० भांडारकर हेच अध्यक्षस्थानीं होते. त्या वेळच्या मि. केनसाहेबांच्या भाषणाची डॉक्टरसाहेबांच्या डायरींत अशी नोंद मिळते. “Mr. Caine delivered an excellent address on the Government Abkari Policy” या वेळीं—१८८९ मध्ये—गुरुवर्य सरकारी नोकरीवरच होते !

मुंबईच्या “Indian Social Reformer”चे संपादक मि. के. नटराजन् हे आपल्या एका लेखांत डॉ० भांडारकरांसंबंधानें—विशेषतः त्यांनीं राजकीय बाबींत एका महत्त्वाच्या प्रसंगीं प्रामुख्याने भाग घेतल्यासंबंधानें—पुढीलप्रमाणें लिहितातः—

“सन १८९१ सालीं जेव्हां महात्मा गांधी हे आपल्या दक्षिण आफ्रिकेतील महत्कार्याला या देशांतील लोकांचा पाठिंबा मिळविण्याकरितां प्रथम इकडे आले, तेव्हां ते पुण्यास येतांच त्यांना ना० गोखले व लो० टिळक अशा दोघांही पुढाऱ्यांनीं सल्ला दिला कीं, तुम्ही डॉ० भांडारकरांना अध्यक्ष करा. म्हणजे शहरांतील सर्व मतांचे लोक येतील व तुमचें काम होईल. महात्माजींना त्याप्रमाणें खरोखरीच अनुभव आला. व गुरुवर्यांनीं सभेचें अध्यक्षस्थान स्वीकारून म० गांधीचें काम यशस्वी केलें ! टिळक व भांडारकर हे सार्वजनिक वादविवादांतले अखेरपर्यंतचे प्रतिपक्षी होते हें प्रसिद्धच आहे ! ”

डॉ० भांडारकर हे सन १८८६ सालीं जेव्हां व्हिएन्ना येथील प्राच्यभाषा-परिषदेकरितां गेले होते त्या वेळीं त्यांनीं युरोपखंडांत बराच प्रवास करून मुख्य मुख्य शहरें पाहिलीं. ते इंग्लंडमधील एक प्रसिद्ध व्यापाराचें शहर जें बर्मिंगहॅम

तेथें जेव्हां आले, तेव्हां त्यांची व तेथील सुप्रसिद्ध नागरिक मिरतर जोसेफ चेंबरलेन (हल्लींचे परराष्ट्रीय मंत्री सर ऑस्टेन चेंबरलेन यांचे वडील) यांची गांठ पडली. जोसेफ चेंबरलेन हे युनियनिस्ट पक्षाचे एक प्रमुख पुढारी असून आपल्या वेळीं विलायतेंत ते एक वजनदार राजकारणी पुरुष होते. अशा पुरुषाची गांठ पडतांच डॉ० भांडारकर यांनीं आपल्या देशाचें स्मरण ठेऊन विलायतेंतील राजकारणी लोक साधारणतः हिंदुस्थानविषयक बाबींकडे दुर्लक्ष करीत असतात अशा प्रकारची निर्भीडपणें तक्रार केली असें सांगितल्यास आज कित्येकांस खरें देखील वाटणार नाही ! पण डॉक्टरसाहेबांनीं तशी तक्रार करतांच जोसेफ चेंबरलेन साहेबांनीं “ मला वेळ मिळत नाही, क्षमा करा ” असें म्हटलें. त्याबरोबर डॉ० भांडारकरांनीं ती सर्व जबाबदारी विलायतेंतील निरनिराळ्या पक्षांच्या पुढाऱ्यांवर कशी येऊन पडते हें स्पष्ट रीतीनें निर्दिष्ट केलें !

असो. वरील सर्व प्रसंगीं—सन १८८५, १८८६, १८८९, १८९१ वगैरे सालीं—महत्त्वाची लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट म्हणजे ही कीं, डॉ० भांडारकर त्या वेळीं सरकारी नोकरीवरच होते ! त्यांनीं १८९३ मध्ये पेनशन घेतलें. असो.

डॉ० भांडारकर हे आपल्या सवडीप्रमाणें राजकीय बाबींकडे कसे लक्ष पुरवीत असत याचें आणखी एक उदाहरण परवांच प्रसिद्ध झालें आहे. आपले वंगदेशीय एक बंधु मेजर बसू हे पुष्कळ वर्षांपूर्वीं मुंबई इलाख्यांत सिव्हिल सर्जनच्या हुद्यावर होते. त्यांचा व डॉ० भांडारकरांचा बराच निकट परिचय असून त्यांनीं गुरुवर्गसंबंधानें आपल्या कांहीं आठवणी कलकत्त्याच्या ‘ मॉडर्न रिव्ह्यू ’ मधून परवांच प्रसिद्ध केल्या आहेत. लॉर्ड कर्झन साहेबांच्या कारकीर्दींत त्यांच्या कायदे कौन्सिलचे डॉक्टरसाहेब एक सभासद होते हें सर्वविश्रुत आहे. लॉर्ड कर्झनसाहेबांनीं आपल्या कारकीर्दींत ज्या मोठमोठ्या उलाढाली केल्या त्यांत त्यांनीं निजाम सरकारकडून वन्हाड प्रांत कायमचा घेतला, ही एक होती. पण तो प्रांत लाट-साहेबांनीं केवळ आपल्या सत्तेच्या जोरावर घेतल्याबद्दल डॉ० भांडारकर यांनीं निर्भीडपणानें निषेध प्रदर्शित केला असेल अशी मात्र आजकाल कोणाची कल्पना देखील होणार नाही ! पण तसा सन १९०४ सालीं लॉर्ड कर्झन साहेबांच्या एका मुलाखतीच्या वेळीं आपण स्पष्टपणें निषेध केल्याचें खुद्द डॉ० भांडारकरांनींच आपणांस सांगितलें असें मेजर बसू म्हणतात !

वरिष्ठ साहेबलोकांकडून अन्यायाचें अगर अरेरावीचें वर्तन घडल्यास डॉ० भांडारकरांना बिलकूल खपत नसे व त्याबद्दल ते शक्य तेवढा रास्त निषेध करण्यासही कमी करीत नसत ! मात्र प्रश्न केवळ व्यक्तिविषयक असल्यास त्याचा फार बोभाटा ते करीत नसत. सन १८९७ सालीं पुण्याचे कलेक्टर मि. रँड व ले. आयर्स्ट अशा दोघां युरोपीयन गृहस्थांवर जेव्हां दुष्ट मारेकऱ्यांकडून गोळी घालण्यांत येऊन ते ठार झाले तेव्हां पुण्यांत सर्वत्र हाहाकार उडाला व सर्व लोक दुःखी झाले व भयभीतही झाले. त्या वेळीं त्या दोन युरोपीयन गृहस्थांचा सरकार-तर्फे जो प्रेतसंस्कार करण्यांत आला त्याप्रसंगीं डॉ० भांडारकर गेले असतां त्यांना मज्जाव करण्यांत आला ! अर्थात् डॉक्टरसाहेबांना त्यांत अपमान वाटून ते कर्कहंम साहेब वगैरे यांजकडे नेहमीं सरकारी अंमलदारांच्या अन्यायी वर्तनावद्दल त्यांना दोष देत असत. त्याचप्रमाणें सन १९०३ सालीं लॉर्ड कर्झनसाहेबांनीं दिल्लीस भरलेल्या जंगी दरबारासंबंधींचाही प्रकार ! दरबारकरितां इतरांप्रमाणें डॉ० भांडारकरांनाही सरकारकडून निमंत्रण करण्यांत आलें होतें. परंतु दरबारास गेल्यावेळीं डॉ० भांडारकरांना, त्यांनीं साहेबी टोपी न घालतां आपलें पागोटें व उपर-णेंच परिधान केलेलें होतें या क्षुल्लक सवबीवर, मज्जाव करण्यांत आला ! या अप-मानाबद्दल ते सरकारी अंमलदारांसंबंधानें इतके कडक रीतीनें संतापोद्वार काढीत असत कीं तसे उद्गार अगदीं ज्वलज्जहाल मनुष्य देखील काढणार नाही ! ! ही हकीकत त्याच दरबारला हजर राहिलेल्या ना० गोखल्यांनीं आपणांस सांगितली असें डॉ० परांजपे यांनीं परवां प्रसिद्ध केलें आहे. (“ Fergusson College Magazine, September 1925.) तात्पर्य, डॉ० भांडारकर हे स्वाभि-मानशून्य असत किंवा सरकारी अंमलदारांकडून कसलाही अन्याय झाला तरी ते स्वस्थ वसत असत असें जें कित्येक मंडळी म्हणते तें अगदीं निराधार आहे. त्याचप्रमाणें ते राजकीय बाबींकडेही आपल्या सवडीप्रमाणें लक्ष देत असत व त्या बाबतींतील शक्य तेवढा आपला कार्यभाग उचलीत असत. या संबधानेंही जे कित्येकांचे गैरसमज झाले आहेत त्याला मुळांत आधार मुळींच नाही.

राजकीय दृष्टीनें सार्वजनिक काम करण्याला दुसऱ्या एका मार्गानें संधि कित्ये-कांस मिळत असते. ती संधि म्हणजे कायदे कौन्सिलचे सभासद झालें असतां मिळते ही होय. अशा प्रकारची डॉ० भांडारकरांना जेव्हां संधि मिळाली तेव्हांही त्यांनीं देशाची चांगली कामगिरी केली आहे. कायदे कौन्सिलें हीं लोकांनीं सार्व-

जनिक प्रश्नांचा चांगला अभ्यास करून देशाचीं कामें निर्भीडपणें करावीं व सरकारला सल्ला देऊन त्याला मदत करावी या हेतूनेच निर्माण केलेलीं असतात. अर्थात् तशा कौन्सिलचे सभासद होण्याची संधि मिळाल्यास-मग लोकनियुक्त म्हणून असो अगर सरकारनियुक्त म्हणून असो-तिकडे जाऊन नुसती एखादी खुर्ची सुशोभित करावयाची अगर तो नुसता मान आहे म्हणून तिकडे जावयाचें असें नसून कौन्सिल पुढें येणाऱ्या अनेक प्रश्नांना परिश्रमपूर्वक अभ्यास करून व तत्संबंधाची पूर्ण माहिती मिळवून सरकारला त्या बाबतींत निर्भीडपणें आपलें मत दाखवाचें असतें. म्हणजे तें एकंदरीत किती जबाबदारीचें काम असतें हें सहज कोणासही विचाराअतीं समजण्यासारखें आहे. असो. हल्लीं कायदे कौन्सिलें म्हणजे लोकमतप्रदर्शक एका प्रकारचे आखाडेच आहेत असें म्हणण्यात हरकत नाही. व तीं कौन्सिलें म्हणजे हिंदुस्थानच्या स्वराज्याचा पहिला हस्ताच म्हणून निर्माण करण्यांत आलीं आहेत. या कौन्सिलांचा पूर्वेतिहास थोडासा मनोरंजक असल्यामुळे व अशा एका कौन्सिलमध्येच डॉ० भांडारकरांनीं सुमारे वीस बावीस वर्षांपूर्वीं काम केलेलें असल्यामुळे, तो इतिहास अगदीं थोडक्यांत इकडे देणें इष्ट वाटतें.

स्वराज्याची कल्पना हिंदु लोकांस मुळींच नव्हती असें नाही. पण ती इंग्लिश लोक इकडे येण्यापूर्वीं बहुतेक लुप्तप्राय झालेली होती. अठराव्या शतकांत व एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यापर्यंत हिंदुस्थानांत ईस्ट इंडिया कंपनीची सत्ता होती. पण तिला सन १७७३ व १७८४ च्या कायद्यांच्या योगानें व्यवस्थित स्वरूप देण्यांत आलें होतें. तोंपर्यंत हिंदी लोकांच्या हिताहितासंबंधानें राज्यकर्त्यांच्या ठिकाणीं निश्चित अशी कल्पना देखील नव्हती. फक्त सन १८३३ च्या कायद्यानें मात्र हिंदी लोकांस सरकारी हुद्यावर नेमण्याचा मार्ग खुला करण्यांत आला. सन १९१९ च्या नवंबरमध्ये बादशहांकडून हिंदुस्थानच्या लोकांना उद्देशून जो जाहीरनामा प्रसिद्ध करण्यांत आला त्यांत त्या कायद्याचा स्पष्ट उल्लेख आहे. स्वराज्याच्या मार्गावरील खरी पहिली मजल हीच. तदनंतर बरोबर पंचवीस वर्षांनीं-म्हणजे सन १८५८ मध्ये-महाराणी विक्टोरिया सरकार यांनीं जो जाहीरनामा प्रसिद्ध केला त्या योगानें हिंदी लोकांना-युरोपीयन लोकांप्रमाणेंच-समानत्वाचे हक्क व स्वातंत्र्य आहे याची जाणीव उत्पन्न झाल्यामुळे तो जाहीरनामा म्हणजे एक प्रकारची सनदच मानण्यांत आली आहे. त्या वेळपर्यंत कायदे कौन्सिल-

लॅच मुळीं अस्तित्वांत आलेलीं नव्हतीं, व कायदेकानू कार्यकारी अंमलदारांकडूनच करण्यांत येत असत. पण हा प्रकार पुढें वंद होऊन कायदे कौन्सिलें (सन १८६१ मध्ये) निर्माण करण्यांत आलीं व लोकांचे प्रतिनिधि म्हणून कांहीं प्रमुख हिंदी लोकांची कौन्सिलच्या सभासदांच्या जागीं नेमणूक करण्यांत येऊं लागली, ही स्वराज्याच्या मार्गावरील दुसरी मजल होय. त्यानंतर तिसरी मजल गांठण्यास सुमारे एकतीस वर्षे लागलीं व मग सन १८९२ मध्ये जो कायदा पास झाला त्यायोगानें लोकांस निवडणुकीचा हक्क मिळाला व तेव्हांपासून कायदेमंडळांत लोकनियुक्त असे कांहीं सभासद जाऊन उत्साहानें काम करूं लागले. सन १८९२ च्या कायद्याचा विशेष हाच कीं, तो राष्ट्रीय सभेच्या चळवळीनें व ब्रॅडलॉ, ग्लॅडस्टन वगैरे कांहीं उदारधी इंग्लिश मूर्खसद्दी यांच्या सहाय्यानें पास झाला होता. असो. ही तिसरी मजल झाली. मग बरोबर सतरा वर्षांनीं सन १९०९ सालीं जो कायदा पास झाला त्याच्या योगानें राजकीय दृष्टीनें देशाचें वरेंच पुढें पाऊल पडलें. त्या सालापासून कायदेकौन्सिलमधील लोकनियुक्त सभासदांची संख्या वाढविण्यांत आली, इतकेंच नव्हे तर व्हाइसरॉयच्या कार्यकारी कौन्सिलमध्ये एका हिंदी माणसाची नेमणूकही होऊं लागली व त्याचप्रमाणें बंगाल, मद्रास व मुंबई या तिन्ही इलाख्यांतील कार्यकारी कौन्सिलांत देखील एक एक हिंदी मनुष्य नेमला जाऊं लागला ! फार काय, पण खुद्द लंडन येथील सेक्रेटरी ऑफ स्टेटच्या इंडिया कौन्सिलमध्येदेखील तेव्हांपासून दोन हिंदी माणसांची नेमणूक होऊं लागली. अर्थात् ही चवथी मजल गांठल्यापासून देशाचें पाऊल खरोखरीच पुष्कळ पुढें पडलें. पण त्या सर्व प्रकाराचें श्रेय, लॉर्ड कर्झन साहेबांनीं सन १९०५ मध्ये केलेली बंगाछची फाळणी, त्यायोगानें जनतेत असंतोष माजून देशभर झालेली जोराची चळवळ, लॉर्ड मोर्लेसारख्या उदारधी बुःरायाची स्टेट सेक्रेटरीच्या जागीं नेमणूक इत्यादि अनेक गोष्टीना दिलें पाहिजे. असो. मग सन १९१४ मध्ये युरोप-मधील महायुद्ध सुरू झाल्यामुळें इंग्लंडला हिंदुस्थानकडून अपेक्षेवाहेर मदत झाली व हिंदी लोकांच्या राजनिष्ठेचा प्रश्न कायमचा मिटला असें म्हणण्यास कांहीं हरकत नाही ! त्याच्यापूर्वीं हिंदुस्थानचे कांहीं हितशत्रू नेहमीं कोणत्या ना कोणत्या निमित्तानें हिंदी लोकांच्या राजनिष्ठेविषयीं संशय प्रदर्शित करून इंग्लिश लोकांना भीति उत्पन्न करण्याचा प्रयत्न करीत असत. पण महायुद्धाच्या वेळीं हिंदुस्थानच्या लोकांनीं इंग्लंडला मुक्तहस्तानें हरएक प्रकारचें सहाय्य केल्यापासून त्या आमच्या

हितशत्रूंचीं तोंडे बंद झालीं, व लोकनायकांच्या मागण्यांना-नाखुषीनेच कां होईना-- त्यांना थोडी तरी अनुमति देणें भाग पडलें. असा एकदम हिंदुस्थानच्या राजकीय वातावरणांत फरक पडल्यामुळें हिंदी लोकांच्या आकांशांना अंकुर फुटले व त्यांनीं जोराची खटपट केल्यामुळें सन १९१९ चा कायदा पास होऊन स्वराज्याचा पहिला हप्ता देशाच्या पदरांत पडला. या कामीं देखील आमच्या देशास मिस्टर मॉटेग्यूसाहेबांच्या सहानुभूतियुक्त सहायाचा फायदा मिळाला म्हणूनच तें काम इतकें चांगलें झालें ! असो. याच्या योगानें देशाच्या परिस्थितींत केवढे महत्त्वाचे फेरफार झाले आहेत ते आपण पाहातच आहोंत. असो.

कायदे कौन्सिलचे सभासद होऊन तिकडे यथाशक्ति आपल्या समजुतीप्रमाणें काम करणें म्हणजे देशाची सेवाच करणें होय हें मागें सांगितलेंच. तशा प्रकारची देशाची सेवा करण्याची संधि डॉ० भांडारकरांना-जुन्या सन १८९२ सालच्या कायद्याप्रमाणें निर्माण झालेल्या-कायदे कौन्सिलांत मिळाली होती. व तिकडे जाऊन त्यांनीं चांगली कामगिरी केली. सन १९०४ सालीं लॉर्ड कर्झनसाहेबांनी आपलें युनिव्हर्सिट्या सुधारण्याचें बिल वरिष्ठ कौन्सिलपुढें आणलें. त्या वेळीं त्यांनी डॉ० भांडारकरांची एक शिक्षणविषयक “ तज्ज्ञ ” या नात्यानें त्या कौन्सिलच्या सभासदांच्या जागीं नेमणूक केली होती. मग डॉक्टरसाहेबांनीं विलावरील वादविवादांत भाग घेऊन त्यांनीं आपलें मत सरकारच्या बाजूस दिलें होतें. लॉर्ड कर्झनसाहेबांच्या तें बिल आपल्या इच्छेप्रमाणें पास करून घेण्याचा निश्चय झाला होता व त्या वेळीं डॉ० भांडारकरांनीं आपलें मत त्या बड्या लाटसाहेबांच्या बाजूस दिल्यामुळें त्यांना लोकांची बरीच टीका सहन करावी लागली होती !

लॉर्ड कर्झनसाहेबांनीं कौन्सिलपुढें आणलेल्या सदहूर् विलासबंधानें थोडासा पूर्वेतिहास आहे. लॉर्ड कर्झन हे अत्यंत विद्वान् होते, हुषार होते व कर्ते पुरुषही पण होते. पण हिंदुस्थानसारख्या प्राचीन पण जित राष्ट्रावर राज्य करणाऱ्या अधिकाऱ्यांमध्ये जी सहानुभूतिपूर्ण उदारबुद्धि असावयास पाहिजे ती मात्र त्यांच्यांत नव्हती. त्यामुळें हल्लींच्या चालू असलेल्या संक्रमणावस्थेमध्ये आमच्या देशास त्यांच्यासारख्या हुषार मुत्सद्यापासून जितका फायदा होईल असें त्यांच्या अनेक ठिकाणच्या उद्गारांवरून लोकांस प्रथम वाटलें होतें तितका फायदा झाला नाही ! त्यांची सुमारे सात वर्षे कारकीर्द इकडे चालू होती. त्या मुदतींत

त्यांनीं पुष्कळ गोष्टी केल्या. पण एकंदरीत आमच्या देशाच्या पदरांत त्यांच्या करकीर्दीत कांहीं दृश्य फल पडून त्यांचे थोडे तरी पाऊल पुढे पडण्यास मदत झाली असें मात्र म्हणण्यास आधार नाही. असो. त्यांनीं आपल्या करकीर्दीत इकडे ज्या (आपल्या दृष्टीने) सुधारणा करण्याचे मनांत योजिले होते, त्यांत इकडील युनिव्हर्सिटीचांचे स्वरूप बदलणे ही एक सुधारणा होती. वास्तविक ते या देशांत सन १८९९ मध्ये आले. त्या वेळेपासून पुढे सुमारे दोन तीन वर्षे युनिव्हर्सिटीचांसंबंधाने त्यांचे मत ठीक होते. पण पुढे त्यांस आढळून आले कीं, इकडील कांहीं युनिव्हर्सिटीचांमधून लोकपक्ष प्रबल झाला असून तेथे सरकारी अधिकारी लोकांनीं कोणतीही सूचना पुढे आणल्यास ती जशीची तशी पास होणे मुष्किलीचें होते. याचें सन १९०१ च्या सुमारास एक उदाहरण घडलें. आमच्या मुंबई इलाख्यांतील त्या वेळचे एक विद्वान् सिव्हिलियन सर विल्यम लीवॉर्नर साहेब यांनीं आपले “Citizen of India” (हिंदुस्थानचा नागरिक) हें पुस्तक लिहून प्रसिद्ध केले होते. ते हिंदुस्थानांतील सर्व शाळांमधून व कॉलेजांमधून शिकविले जावे अशी सरकारची फार इच्छा होती. यासंबंधाने एका विद्वान् व शोधक लेखकाने सन १९०३ सालीं वि. ज्ञा. विस्तारांत (पृ. १३१-१३२) याच विषयावर लिहितांना पुढीलप्रमाणें नमूद केले आहे. “ शाळांतून व कॉलेजांतून हा ग्रंथ (Citizen of India) चालू व्हावा यासाठीं जागोजाग सरकारी हुकूम सुटले, आणि त्याबरोबरच बहुतेक प्रांतांच्या शाळांतून ते अमलांतही आले. कलकत्त्याच्या विश्वविद्यालयांत मात्र या प्रश्नासंबंधाने फारच चकमक उडाली ! प्रवेशपरीक्षेला इतिहासशाखेमध्ये हा ग्रंथ नेमला जावा अशाबद्दल सरकारपक्षाकडून सूचना आली, त्या वेळीं लोकपक्षाचे प्रमुख रेव्हरंड कालीचरण बानर्जी यांच्या प्रतिसूचनेला कांहीं युरोपीयन गृहस्थांचेही पाठवळ मिळून मूळ सूचना नापसंत करण्यांत आली ! याप्रसंगीं एवढ्या दोठ्या व महत्त्वाच्या विश्वविद्यालयामध्ये सरकारला पूर्णपणे इष्ट अशा सूचनेला हाणून पाडण्याजोगें बहुमत लोकपक्षाला अनुकूल आहे, हें पाहून या विद्यापीठाच्या स्वातंत्र्यावर घाला घालण्याकरितां “ युनिव्हर्सिटीस कमिशन ” निर्माण करण्याची कल्पना कर्झनाधिष्ठित सरकारला सुचली असाही पुष्कळांचा तर्क आहे. आणि तो एकाएकीं खोटा म्हणणें हें दुरापारत आहे. या विश्वविद्यालयाने जी प्रतिकूलता वरील ग्रंथाला दाखविली तीच कमीअधिक प्रमाणाने

युनिव्हर्सिटी कमिशनपुढील सर्व साक्षीदारांनीं दाखविली.” असो. वास्तविक सदहू ग्रंथ नापसंत करण्यांत कलकत्ता युनिव्हर्सिटीने म्हणजे मोठी चूक केली असें नाहीं, आणि तेवढ्याकरितां त्या युनिव्हर्सिटीचें स्वातंत्र्य हरण करणें व तिच्या निमित्तानें बाकीच्या युनिव्हर्सिट्यांचे देखील हातपाय बांधून टाकण्याचा उपक्रम करणें हें कांहीं खऱ्या मुत्सदीपणाचें लक्षण नव्हे. पण हिंदुस्थानची गोष्टच हर एक बाबतींत त्या वेळीं “ न्यारी ” होती ! जगांतील सुधारलेल्या राष्ट्रांत जे नियम असतील त्याला हा देश अपवाद असावयाचा आणि इकडचे नियम असतील त्यांना इतर राष्ट्रे अपवाद असावयाचीं ! ! असो. वर सांगितल्याप्रमाणें हिंदुस्थान सरकारनें ता. २७ जानेवारी १९०२ चा एक ठराव प्रसिद्ध करून “ युनिव्हर्सिटीस कमिशन ” नेमलें. लॉर्ड कर्झनसाहेबांनीं त्या कमिशनची रचनाही आपल्या मनाजोगी करून त्यांत सात सभासदांपैकीं फक्त एक हिंदी गृहस्थ म्हणजे सम्यद हुसेन बिलग्रामी यांची नेमणूक केली होती ! याबद्दल लोकांनीं पुष्कळ ओरड केली. म्हणून शेवटीं प० वा० गुरुदास बानर्जी यांना नेमण्यांत आलें व मुंबईतील स्थानिक सहाय्यक (co-opt) म्हणून कै० सर नारायण चंदावरकर यांची नेमणूक करण्यांत आली. कमिशन नेमण्याचा हेतु सदरील ठरावांत जो दाखविण्यांत आला होता तो असा होता:—

“ To inquire into the conditions and prospects of Universities, to consider and report upon any proposals which are already made or which will be made for improving the constitution and the working of the University and to recommend measures to elevate the standard of University teaching and to promote the advancement of learning. ”

व्हाइसरॉयच्या कार्यकारी कौन्सिलचे एक सभासद मिस्टर रॅले हे सदहू कमिशनचे अध्यक्ष होते. थोड्याच दिवसांनीं कमिशननें आपला रिपोर्ट सादर केला. व त्या रिपोर्टातील शिफारशीवरहुकूम कायदेकौन्सिलपुढें बिल ठेवण्यांत आलें. बिल पुढें आणण्यांत लौकिक दृष्टीनें लॉर्ड कर्झनसाहेबांचा अंतस्थ हेतु काय होता हें मार्गे निर्दिष्ट केलेंच आहे. रीतीप्रमाणें बिल पुढें मांडण्यांत आल्याबरोबर त्याला लोकपक्षीय सभासदांनीं जोराचा विरोध केला. त्यांत कै० ना० गोखल्यांचें भाषण अत्यंत महत्त्वाचें व मुद्देसूद असें झालें. गोखल्यांनीं आपल्या भाषणांत

पांच वर्षांपूर्वी लॉर्ड कर्झनसाहेबांनी केलेल्या एका भाषणाचा उल्लेख करून असे स्पष्ट दाखविले की, त्या भाषणाने लोकांच्या मनांत ज्या आकांक्षा उत्पन्न केल्या होत्या त्यांवर प्रस्तुत बिलाने फक्त गार पाणी ओतून जनतेत आश्चर्य व निराशा ही मात्र उत्पन्न केली ! सन १८९९ मध्ये लॉर्ड साहेबांनी त्या आपल्या भाषणांत चालू शिक्षणपद्धतीची फार स्तुति केली होती. ते म्हणाले होते की, “ लोक म्हणतात की, इंग्लिश शिक्षणाने “ कॅम ” म्हणजे घोकंपट्टीला उत्तेजन मिळते. खऱ्या शिक्षणाचा विद्यार्थ्यास लाभ होत नाही ! हे सर्व म्हणजे अगदी निराधार आहे. आम्ही इंग्लिश लोक बोलतांना—मग ती स्तुति असो की निंदा असो—जरा वाहावत असतो ! हजारों विद्यार्थ्यांना आम्ही इंग्लिश वाङ्मय शिकविले. त्यापासून कांहीच उपयोग झाला नाही असे म्हणतां येत नाही. सरकारी नोकरीत—प्रांतिक नोकरीत (Provincial Services)—असलेल्या मनुष्याचे शील वाढले आहे. कामे चोख होत आहेत. ” गोखले म्हणाले की, “ सदरू लॉर्ड कर्झनच्या भाषणावरून लोकांस वाटले होते की, आपणांस फंड मिळतील, विद्येच्या उत्तेजनार्थ स्कॉलरशिप ठेवण्यांत येतील; चांगले शिक्षक लोक नेमले जाऊन अभ्यासक्रम सोपा होईल; आणि शेवटी विद्यार्थ्यांची एकत्र परीक्षा घेतली जाईल ! पण यांपैकी एकही गोष्ट प्रस्तुत बिलाने घडून येत नाही. फक्त पूर्वीचीच स्थिति कायम (पक्की कायम) मात्र करण्यांत येत आहे. ” बिलाचे मुख्य तीन हेतु होते. (१) अभ्यासक्रमांत सुधारणा करून विद्यार्जनाचे क्षेत्र वाढविणे (Functions to be expanded); (२) युनिव्हर्सिटीला जोडण्यांत आलेल्या कॉलेजांवर, शिस्तीच्या दृष्टीने, नियम करून सक्तीची नजर ठेवणे (Control over affiliated Colleges); व (३) युनिव्हर्सिटी सिनेटची रचना नियमबद्ध करून जास्त कार्यक्षम करणे (Constitution and control of the Senate). या तीनही हेतूंचे चांगले विशदीकरण करून गोखल्यांनी अत्यंत मुद्देसूद रीतीने असे सिद्ध करून दाखविले की, सदरू तीनच हेतु सरकारला साध्य करून घ्यावयाचे असतील तर ते नवीन बिल पुढे न आणतांही साध्य होण्यासारखे आहेत ! पहिला उद्देश जास्त पैसा खर्च केल्याने तडीस जाईल. दुसरा उद्देश चालू नियमांत फेरफार केल्याने सहज साध्य होण्यासारखा आहे. व चालू युनिव्हर्सिटी सिनेटच्या रचनेपासून सुमारे अर्धशतकभर उत्तम रीतीने काम झालेले असल्यामुळे ती रचना एकदम नवीन बिल पुढे आणून रह

करून पुन्हां (clean slate) “ नवी इटी नवा दांडू ” असा प्रकार करणे बरोबर नाही !

पहिल्या हेतूसंबंधाने ना० गोखले म्हणाले कीं, “ त्या कामाकरितां सरकारने फंड व स्कॉलरशिपा यांची चांगली तजवीज केल्यास उच्च प्रकारचे वातावरण आपोआप निर्माण होईल. पण त्याला कालावधि हा लागणारच. त्याला उपाय नाही ! ”

दुसऱ्या उद्देशासंबंधी खुलासा करतांना सरकारतर्फे कलकत्त्याच्या कांहीं कॉलेजांतील शिस्त बिघडली आहे; त्यामुळे शिक्षणाच्या दृष्टीने विद्यार्थ्यांचे नुकसान होत आहे, असे आरोप करण्यांत आले होते. या सर्व आरोपांचे ना० गोखल्यांनीं अति सुंदर रीतीने उदाहरणे देऊन निराकरण केले. कलकत्त्याचे डॉ० अशुतोष मुखोपाध्याय (नंतरचे सर अशुतोष मुकर्जी) हेही त्या वेळीं कौन्सिलमध्ये हजर होते. त्यांनींही अति मुद्देसूद भाषण करून सरकारने केलेले आरोप अगदीं निराधार आहेत असे सिद्ध करून दाखविले.

तिसऱ्या हेतूच्या पाठीशीं युरोपीयन लोकांचेच सिनेटमध्ये नेहमीं बहुमत असावे अशी सरकारची—लॉर्ड कर्झनची—इच्छा होती हें उघडच दिसत होतें. या संबंधाने ना० गोखल्यांनीं सरकारला स्पष्ट व जावून सांगितले कीं, “ युरोपीयन लोक हे या देशांत केवळ धंद्याच्या अगर नोकरीच्या निमित्ताने थोडे दिवस राहाण्याच्या इराद्याने येत असतात. सबब इकडील मुलांच्या शिक्षणासारखी महत्त्वाची बाब त्यांच्याच हातांत सोंपवून कसे चालेल ? त्यांच्याबरोबर एतद्देशीय लोक दिलेच पाहिजेत. त्यांतून शिक्षकांचा अगर प्रोफेसरचा धंदा करणारे लोक तर सिनेटमध्ये हवेतच हवेत ! ”

लॉर्ड कर्झन साहेबांना नवीन विलाच्या स्वरूपाने सुशिक्षित लोक असंतुष्ट झाले आहेत ही गोष्ट समजली नाही असे नाही. पण निरपराधीपणाचा आव आणून त्यांनीं आश्चर्य व्यक्त केले व ते म्हणाले कीं, “ सुशिक्षित लोक विलाच्या विरुद्ध कां असावेत हें समजत नाही. युनिव्हर्सिटीच्या सुधारणा करा असे यांचेच मागणें होतें. ती सुधारणा करावी म्हणून मी इतकी खटपट करून व पूर्ण चौकशी करून या विलाचा उपक्रम करीत आहे. तरी ही मंडळी विरुद्ध ! तेव्हां त्याला काय म्हणावें ? पण सरकारला आपले कर्तव्य केले पाहिजे. सरकारचा हेतु शुद्ध आहे.

त्याबद्दल लोकांनीं मनांत शंका बाळगूं नये !” किती साळसूदपणाचें बोलणें हें ? असो. विल सरकारी बहुमतानें पास होणार हें ठरलेलें होतेंच. अशा स्थितींत लॉर्ड कर्झनसाहेबांचें वरील अर्थीचें मानभवीपणाचें भाषण म्हणजे दुःखावर डागण्याच होत ! त्यामुळें ना० गोखले थोडेसे संतप्त होऊन त्यांनीं आपल्या शेवटच्या भाषणांतील उपसंहारांत (peroration) पुढीलप्रमाणें पाणीदारपणाचे उद्गार काढले:—

I do hope that whatever our deficiencies, we are not really so dense as to be incapable of understanding what is now our interest and what is not; nor I hope, are we so wicked and ungrateful as to bite the hand that is stretched to feed us ”

हे गोखल्यांचे स्वाभिमानपूर्ण उद्गार ऐकून बडे लाटसाहेब खरोखर अगदीं गार झाले असतील ! पण कितीही झालें तरी गोखले बिचारे पडले सात्त्विक-वृत्तीचे ब्राह्मण ! तेच मुंबईच्या सर फेरोजशहा मेथांनीं लॉर्ड कर्झनसाहेबांच्या सदरील कोटिक्रमाम दिलेलें अत्यंत निर्भीडपणाचें उत्तर पाहा ! विल मुंबई युनिव्हर्सिटीपुढें विचाराकरितां आलें तेव्हां व्हाइस-चॅन्सेलर या नात्यानें डॉ० मॅकिकन साहेब हे अध्यक्षस्थानीं होते. हे साहेब लॉर्ड कर्झनसाहेबांच्या युनिव्हर्सिटीकमिशनचे एक सभासद होते. अर्थात् सदरू बिलांतील मुद्यांशीं त्यांचा प्रत्यक्ष संबंध होता. पण फेरोजशहा शेटजींच्या सिंहगर्जनेपुढें त्यांचें काय चालणार ? मेथाशेट लॉर्ड कर्झनसाहेबांच्या वरील मानभावी भाषणास उद्देशून म्हणाले:—

“ It is neither business nor logic to offer us a stone when we asked for bread and then to call us names because we cannot swallow the stone. ” प्रथम भाकरी मागितली असतां धोंडा द्यावयाचा व मग तो आम्ही पचवूं शकत नाही म्हणून नांवेही ठेवावयाचीं याला उलटा न्याय म्हणूं नये तर काय म्हणावयाचें ? या स्पष्टोक्तीचा लॉर्ड कर्झनवर इतका जबरदस्त परिणाम झाला कीं त्यांनीं लागलीच थोड्या दिवसांनीं मेथाशेटजींना “ सर ” (knight)

करून “ शांतिरस्तु, तुष्टिरस्तु ” अशा प्रकारचा प्रयत्न केला ! असो. तात्पर्य, वाटेल ती युक्तिप्रयुक्ति योजून कर्झनसाहेबांनीं आपलें विल सरकारी बहुमताच्या जोरावर पासही करून घेतलें !

त्या वेळीं डॉ० भांडारकरांनीं महत्त्वाचें भाषण करून आपलें मत सरकारच्या बाजूस दिलें. सदरू बिलाचे तीन भाग पाडतां येण्यासारखे होते हें पूर्वीं सांगितलेंच आहे. पैकीं शिक्षणपद्धतीच्या सुधारणेसंबंधींचा जो भाग होता त्याविषयींच मुख्यतः डॉक्टरसाहेबांचें भाषण झालें. आणि त्या दृष्टीनें तें भाषण सर्वोत्कृष्ट झालें. खरा सुशिक्षित मनुष्य कसा असावा हें आपण मिस्टर हॉवर्ड व सर अलेक्झँडर ग्रँट यांजसारख्या उत्तम शिक्षकांपासून शिकलों असें प्रथम सांगून त्यांचीं उदाहरणें आपल्यापुढें ठेवूनच आपण रत्नागिरीस हेडमास्टर असतांना अगर मुंबईस व पुण्यास प्रोफेसर असतांना कसे यथामति वागत होतो हें गुरुवर्यांनीं स्पष्टपणें निर्दिष्ट केलें. युनिव्हर्सिटी स्थापन झाल्यानंतर प्रथम प्रथम आलेले युरोपीयन प्रोफेसर उत्तमपैकीं असत. पण पुढें तें प्रमाण राहिलें नाहीं. यासंबंधांत डॉ० भांडारकरांनीं खुद्द लॉर्ड रे साहेबांचा-हे साहेब स्वतः शिक्षणविषयांत एक उत्तमपैकीं “ तज्ज्ञ ” असत !-दाखला देऊन असें लॉर्ड कर्झनाधिष्ठित सरकारास निक्षून सांगितलें कीं, तसे उच्च दर्जाचे प्रोफेसर इकडे-त्यांना पाहिजे तर थोड्या मुदतीकरितां जास्त पगार द्या !-आल्यावांचून शिक्षणाच्या पद्धतींत चांगली सुधारणा होण्याची आशा नको. सन १८८९ सालीं लॉर्ड रे यांनीं असे उद्गार काढले (त्यांचें त्या सालच्या पदवीदानसमारंभाच्या वेळीं झालेलें भाषण पहा.)

“ I am not aware, that for a British subject there is a more honourable profession than that of holding an appointment in the department of Higher Education in India. England must give to India a due proportion of its best men. Unless Indian Universities receive the best representatives of English learning, they must fail and failure in this instance, entails positive and not merely negative results.” इकडील युनिव्हर्सिट्यांतून व कॉलेजांतून उत्तमोत्तम

युरोपीयन प्रोफेसर पाठवून देणें हें इंग्लंडचें कर्तव्य आहे, असें लॉर्ड रे स्पष्ट म्हणाले. सर रेमंड वेस्ट (हे त्याच वेळीं मुंबई युनिव्हर्सिटीचे व्हाइस-चॅन्सेलर होते) म्हणतात कीं, “ Get good, capable and high-minded teachers. ” उत्तमोत्तम व ज्यांचे अत्यंत उदात्त विचार झाले आहेत असे शिक्षक नेमा. असो. हीं उदाहरणें देऊन डॉ० भांडारकर म्हणाले कीं, “ प्रोफेसर लोकांनीं स्वतः विद्यार्थीप्रमाणेंच ज्ञानलालसा वाळगिली पाहिजे. आणि इंग्लिश प्रोफेसरांनीं विशेषतः आपल्या कर्तव्याची खरी जाणीव मनांत बाळगून हिंदुस्थानांतील लोकजागृतीचें अति उत्तमप्रकारें काम केलें पाहिजे. ” असो. शिक्षण हा डॉ० भांडारकरांचा एक आवडीचा विषय असल्यामुळे हा त्यांच्या भाषणांतील भाग अति उत्तम वठला यांत आश्चर्य नाही. याबद्दल त्यांचे चिरंतनचे प्रतिपक्षी खुद्द लो० टिळक यांनीं ता. १९ एप्रिल १९०४ च्या केसरीत पुढीलप्रमाणें सर्टिफिकेट दिलें आहे:—

“ खरी युनिव्हर्सिटी म्हणजे काय अथवा त्यांतील विद्यार्थी व गुरु कोणत्या प्रकारचे असावेत याबद्दल डॉक्टरसाहेबांचा व आमचा मुळींच मतभेद नाही व असणेंही शक्य नाही. खऱ्या युनिव्हर्सिटींतील गुरु आपल्या विषयांत निष्णात, नवीन शोध लावणारे आणि त्या विषयासंबंधानें चोहोंकडील माहिती रोजच्या रोज गोळा करणारे किंवा वाचणारे असावेत हें तत्त्व भांडारकरांसारख्या विद्वानांस कोणी नव्याने सांगायचास नको. डॉक्टरसाहेबांनीं आपल्या भाषणांत शेवटीं असें स्पष्ट सांगितलें आहे कीं, विलायतेच्या युनिव्हर्सिटींत नुसते पास झालेले किंवा नुकतेच ऑनर्स मिळविलेले विद्यार्थी हिंदुस्थानच्या युनिव्हर्सिटींत प्रोफेसर नेमल्यानें आम्हांस कांहीं फायदा होत नाही. इतकेंच नव्हे तर डॉक्टरसाहेबांनीं असेंही सांगितलें आहे कीं, आजपर्यंत सरकारनें जे प्रोफेसर नेमले त्यांपैकीं बरेच प्रोफेसर वर सांगितलेल्या वर्गांतील उदरभरी लोक आहेत, आणि त्यांच्या नेमणुका कांहीं तरी शिफारशीनें किंवा वळणानें झालेल्या आहेत. येथपर्यंत डॉक्टरसाहेबांची व आमची पुरी एकवाक्यता आहे; आणि म्हणूनच डॉक्टरसाहेबांच्या भाषणाचा हा भाग महत्त्वाचा असून सरकारनें तो अवश्य वाचावा अशी आम्ही शिफारस करतो; आणि लॉर्ड कर्झनसाहेबांपुढें या गोष्टी स्पष्ट सांगितल्याबद्दल डॉक्टरसाहेबांचे आभार मानतो. ”

विलाच्या दुसऱ्या दोन भागांसंबंधाने डॉ० भांडारकरांनी प्रकट केलेले विचार सर्वसंमत होण्यासारखे नव्हते व तसे ते न पटल्यामुळेच त्यांच्यांत व त्यांचे एका कालचे शिष्य ना० गोखले यांच्यांत मतभेद उत्पन्न झाला ! मतभेदाला मुख्य कारण हे की, गोखले त्या विलाकडे मुख्यतः मुत्सद्देगिरीच्या दृष्टीने पाहात होते, व डॉक्टरसाहेब हे एक शिक्षणविषयक “तज्ज्ञ” (expert) या दृष्टीने पाहात होते. त्यामुळे जेथे दृष्टींतच भेद होता, तेथे मतभेद झाल्याशिवाय कसा राहील ? असो. विशेषतः सिनेटच्या रचनेसंबंधाने डॉक्टरसाहेबांनी एकंदरीत इतकेच सांगितले की, सरकारचा हेतु चांगला आहे. व सरकारी योजनेमुळे सिनेटच्या रचनेत पुष्कळ सुधारणा होण्याचा संभव आहे. यामुळे त्यांनी सरकारची तरफदारी केली व आपले मत सरकारच्या वाजूस दिले. परंतु या गोष्टीमुळे त्यांच्यावर कांहीं मंडळींचा पराक्राष्टेचा रोष मात्र झाला ! व त्यांनी डॉक्टरसाहेबांवर वाटेल तशी टीका केली.

टीका करणाऱ्यांमध्ये अर्थात् केसरीकार टिळक यांनी अग्रस्थान पटकाविले होते ! टिळकांची चुरचुरीत टीकापद्धत, आणि भांडारकरांसारख्या नावडत्या गृहस्थांनी सरकारच्या वाजूस मत दिल्याची वाव त्या टीकेला विषय ! मग काय विचारतां ? शेलकीं विशेषणें, शेलक्या उपमा वगैरे प्रकार आलेच म्हणून समजावें ! वास्तविक सदरू गोष्ट टिळकांना पटली नाही तशी ना० गोखल्यांनाही पटली नाही. पण गोखल्यांची आपला मतभेद व्यक्त करण्याची पद्धत पाहा व टिळकांचीही पाहा ! टीका करण्याची तऱ्हा ही साधारणतः मनुष्याच्या स्वभावावर किंवा फार तर टीकेला विषयीभूत झालेल्या गोष्टीवर अवलंबून असते हे खरे. पण टीकाकाराने या दोनच गोष्टी नजरेपुढे ठेवून भागत नसतें. ज्या मनुष्यावर टीका करावयाची त्याची योग्यता, स्वतः टीकाकारांचे तरुण पिढीचा एक मार्गदर्शक हे नाते व योग्य माणसावर-मतभेदाला कारण असले तरी-अयोग्य प्रकारची टीका केल्याने वृद्ध-तरुण वाचकांच्या मनावर होणारा परिणाम, या गोष्टींचेही टीकाकाराने स्मरण ठेवावे लागतें. इतक्या गोष्टी नजरेपुढे ठेवून कोणी टीका केल्यास ती योग्य तर होईलच. पण ती मतभेददर्शक टीका खुद्द टीकेला विषयीभूत झालेल्या गृहस्थांस देखील ग्राह्य वाटून पुढील पिढीलाही ती मार्गदर्शक होईल ! डॉ० भांडारकरांचे विचार सदरू (विलाच्या) प्रकरणी प्रो० गोखल्यांना पटले नाहीत हे वर सांगितलेच. पण गोखल्यांनी आपला

मतभेद दर्शवितांना गुरुवर्य डॉ० भांडारकरांविषयीं पुढीलप्रमाणें आदरयुक्त उद्गार काढले आहेत:—

“With regard to what has fallen from the Hont Dr. Bhandarkar — the learned Doctor was my professor at College and I cannot speak of him or of anything that falls from him, except with great reverence. — I would ask him to state facts &c.” असे मतभेदाचे अनेक प्रसंग आले तरी डॉ० भांडारकरांना त्याबद्दल कधीही विषाद वाटत नसे व अखेरपर्यंत गोखल्यांशीं त्यांचें प्रेमळपणाचें वर्तन असे. तें इतकें कीं, गोखल्यांशीं खुद्द सर फेरोजशहा मेथा यांनीं एकदा अरेरावीचें वर्तन केलेलें गुरुवर्यांना खपलें नाहीं ! यासंबंधाचा त्यांच्या रोजनिशींत १२-७-०५ चा असा शेरा आहे:—

“Despotic conduct of Sir P. M. Mehta towards Gokhale resented.”

तीच लो० टिळकांची तऱ्हा पाहा ! भांडारकरांवरील टीकेचा एक मासला म्हणून केंसरीतील (१९-४-१९०४) वर सांगितलेला लेखच देण्यास हरकत नाहीं. पण त्यांतील विस्तृत उतारे इकडे न देतां फक्त कांहीं शब्दयोजना मात्र दाखवितों. “ हरिदासाचे दिवाण झालेले माणकेश्वर ” यांची उपमा; “ नेहमीं पाण्यांत राहातो म्हणून बेडकानें सृष्टींत होणाऱ्या पावसाच्या घडामोडीवर अभिप्राय देणें; ” “ वाढ्या बोल ” म्हणून पाठीस लागणाऱ्या आईस उत्तर देणें ” वगैरे ! हें लिहिणें करावित् निर्भीडपणाचें अगर वेफिकीरीचें निदर्शक असेल. पण गोखल्यांची आपला मतभेद दर्शविण्याची रीत व टिळकांच्या टीकेची तऱ्हा यांतील फरक कोणाच्याही सहज लक्षांत येईल. परवांच (ता. २६-९-१९२६) लाहोरच्या “ ट्रायब्यून ” पत्रांत एक वाचनीय लेख आला होता. त्यांत टीकेसंबंधाचें जें तत्त्व गोंविलें गेलें होतें तें अत्यंत महत्त्वाचें असून तें कोणासही मान्य होण्यासारखें आहे. तें असे:—

“ It is all very well to say that we stand for principles and not for persons. But the average man has never yet rigidly divorced one from the other and never will This does not mean that when a public man goes wrong

he is not to be criticised. Do criticise him by all means, in the sense of condemning his action and his policy. That is essential, if progressive democratic public-life is to have a meaning and a reality. But this is the limit. To go further and ascribe base and unworthy motives to him, because his policy does not meet with your approval.

× × × × ×

with a view to expose him to public ridicule; all this is not only in the highest degree unjust and in the worst of taste, but is prejudicial to the best interests of the country."

याचें भांडारकर न करतां एवढेंच सांगतों कं, कोणाशीही तुमचा मतभेद असेल तर तो खुशाल दाखवा. पण त्याच्या योग्यतेला अनुचित अशी भलतीच भाषा वापरून त्याच्याविषयीं तुच्छता दाखवूं नका, इतकेंच सांगणें आहे.

वरीष्ठ कायदेकौन्सिलचें काम झाल्यावर डॉ० भांडारकर यांची मुंबईच्या कायदे कौन्सिलमध्ये नेमणूक झाली. ते त्या कौन्सिलचे सन १९०५ ते १९०८ पर्यंत सभासद होते. त्यांच्या वयाला त्या वेळीं सत्तराचा सुमार झाला होता. त्यामुळे हा मान आपणाला जरा उशीरां मिळत आहे असा ता. १६-२-०५ रोजीं मारलेला त्यांच्या डायरींत एक शेरा मिळतो ! तो असा "The honours of membership of Legislative Council have come too late in life." तरी कौन्सिलच्या सभांना ते नियमानें जात असत. ते बजेटच्या वेळीं एक-दोनदां हजर राहिले होते. व "Courts of Wards" व "Sindh Courts." ही विलें पास झालीं त्या वेळीं ते कौन्सिलमध्ये हजर राहिल्याचा त्यांच्या डायरींत दाखला आहे. त्याचप्रमाणें त्यांनीं सदर मुदतींत मद्यपाननिषेधाच्या बाबतींत व जेजुरीच्या खडोबाला मुरळ्या वाहण्याच्या (कांहीं जातींत प्रचलित असलेल्या) अनीतिकारक चालीसंबंधांत सरकारी अधिकाऱ्यांना वरचेवर प्रश्न विचारून बरीच चळवळ उडविली होती. पण या संबंधाचा मागील एका प्रकरणांत उल्लेख आलेला असल्यामुळे त्याचा इकडे अधिक विस्तार करण्याचें कारण नाही.

प्रकरण चोविसावें.

“ कुटुंबव्यवस्था ! ”

डॉ०

भांडारकर यांची कुटुंबांतील वागणूक अत्यंत अनुकरणीय अशी असे. त्यांच्या पत्नीचीही तशीच. स्त्रियांच्या दृष्टीने डॉक्टरसाहेबांच्या सर्व कुटुंबाची स्थिति एकंदरीत किती असामान्य होती याचें कै० रमाबाई-साहेब रानडे यांनी आपल्या आठवणींत जें अति सुंदर वर्णन दिलें आहे त्यापेक्षा थोडक्यांत आणि अधिक चांगलें वर्णन देतांच येणार नाही ! श्री. वहिनीबाई-साहेब म्हणतात:—

“ आम्हीं डॉ० भांडारकरांच्या शेजारीं राहूं लागलों. याच वेळीं (सन १८८१) भांडारकरांच्या कुटुंबांतील बायकांची व माझी ओळख झाली. त्यांची वडील मुलगी शांताबाई यांचा व माझा स्नेह जमला. त्यायोगानें आमचें एकमेकींकडे वारंवार जणेंयेणें होऊं लागल्यामुळें त्यांची आई, बहीण व भावजयी यांच्याशीं माझा परिचय झाला. कुटुंबामध्यें मुख्य स्वामिनी असते ती प्रेमळ, धर्मनिष्ठ, निरलस असली म्हणजे संसारांतील सर्वच माणसें सुखी, नीतिमान व उद्योगी अशीं होतात, व त्यांचे दिवस आनंदांत जाऊन स्वर्गसुख येथेंच आहे असें त्यांना वाटतें, व तें अगदीं खरें आहे. अशीं जीं कांहीं भाग्यवान् कुटुंबे आमच्या पाहाण्यांत आलीं त्यांत डॉ० भांडारकर यांचें नांव पहिलें येईल अशी माझी समजूत आहे. सौ. अन्नपूर्णाबाई भांडारकर यांची वागणूक लेकींशीं व सुनांशीं सारखीच असे. अशी रीत हिंदु कुटुंबांत फारच क्वचित् दृष्टीस पडते. कोठें कांहीं, कोठें कांहीं दृष्टीस पडतें. पण यांच्या घरीं भेदभाव कधीं दिसला नाही त्यामुळें कुटुंबांतील सर्वच माणसें एकोप्यानें व आनंदानें असत. असें जीं जीं माझ्या लक्षांत येई तो तो त्या बाईबद्दल आदरबुद्धि वाटत जाई व पुढें पुढें तर मला त्या अगदीं आईसारख्या वाटूं लागल्या. याच भावनेनें मी त्यांच्याशीं वागें व त्याही माझ्यावर प्रेम करून वेळोवेळीं शिकवणीच्या गोष्टी सांगत. सौ. शांताबाईचें व माझें एकमेकींवरचें प्रेम त्यांच्या आमरणांत होतें तसेंच शुद्ध व दृढ होतें. आमच्या चोवीस वर्षांच्या स्नेहामध्यें आमचा केव्हांही गैरसमज झालेला नाही. एकमेकींना तोंडावर किंवा पाठीमागे केव्हांही नांवें ठेवण्याचा प्रसंग आला नाही. त्या अतिशय धार्मिक, सत्यनिष्ठ व उद्योगी असत.”

हैं रमाबाईसाहेबांनीं केलेले वर्णन कोणासही अत्यंत समाधानकारक वाटेल. हे जसे स्त्रियांच्या दृष्टीने केले आहे तसेच पुरुषांच्या बाजूनेही करता येईल. डॉ० भांडारकरांची सर्व कुटुंबांतील माणसांशीं अत्यंत प्रेमळपणाची वागणूक असे. घरच्या माणसांनीं-विशेषतः तरुण मुलांमुलींनीं-शिस्तीने वागावे, त्यांनीं सत्यनिष्ठ व उद्योगी राहावे असा त्यांचा कटाक्ष असे. डॉक्टरसाहेब स्वभावाने जरा रागीट असत व त्यांचा चेहरा नेहमीं उग्र व गंभीर दिसे. त्यामुळे घरांतील सर्व लहान-योर मंडळी त्यांना वचकून असत, ही गोष्ट खरी. पण त्यायोगाने मंडळींना शिस्त लागे व बहुतेक मंडळी दादासाहेबांच्या मनाविरुद्ध सहसा वागत नसत.

डॉ० भांडारकरांचे कुटुंब बरेच मोठे असे. घरीं कोंकणांत त्यांचे वडील व मातोश्री आणि दोन भाऊ व चार बहिणी अशी मंडळी असे. त्या सर्वांशीं त्यांचे प्रेमळपणाचे वर्तन असे. डॉ० भांडारकर हे महाराष्ट्रांतील सुधारक वर्गाचे अग्रणी होते. पण त्यांच्या घरची सर्व राहाणी जुन्या चालीची असे. त्यांच्या मातोश्री त्यांच्याच बरोबर रत्नागिरीस असतांना सन १८६५-६६ च्या सुमारास वारल्या. व पुढे तसेच पांचसहा वर्षांनीं त्यांचे वडील (१८७१) स्वर्गवासी झाले. त्या वेळीं गुरुवर्य मुंबईस होते. त्यांना वडील आजारी असल्याची बातमी समजतांच ताबडतोब ते मुंबईहून निघाले व त्यांनीं घरीं जाऊन वडिलांची अखेरची भेट घेतली. त्या वेळीं समुद्रांत मोठे तुफान झाल्यामुळे कोंकणांत जातांना त्यांना अति-शय त्रास झाला ! तरी पण त्यांना मुंबईहून आलेले पाहातांच वडिलांना समाधान वाटले. मग वडील स्वर्गस्थ झाले आणि डॉ० भांडारकर मुंबईस परत आले. त्या वेळेपासून त्यांनीं जे रंगीत (तांबडे) पागोटें टाकून ते पांढरें वापरूं लागले ते शेवटपर्यंत तसेच वापरीत असत. ते युरोपीयन लोकांशीं संबंध येई तेव्हां पाट-लोण व वट वापरीत असत, हे खरे. पण ते कोठेही गेले तरी-युनिव्हर्सिटींत, कायदेकौन्सिलांत किंवा युरोपांत हिंडले तेव्हां-त्यांनीं आपले जुन्या तऱ्हेचे पांढरे पागोटें व उपरणें हीं मात्र सोडलीं नाहींत ! फार काय, पण सन १९०३ मधल्या दिल्ली दरबारच्या वेळीं त्यांनीं पागोटें-उपरणें वापरल्याबद्दल एका युरोपीयन साजटाने त्यांचा अपमान केल्याबद्दल त्यांना अत्यंत संताप आल्याचा मार्गे उल्लेख आलाच आहे ! असो. त्यांचे एक बंधु सखारामपंत हे पूर्वीच वारले होते. दुसरे बंधु रा० व० वासुदेवराव भांडारकर हे गायकवाडीतले पेनशन घेऊन प्रस्तुत मुंबईस राहिले आहेत.

ह्या त्यांच्या बंधूंचे शिक्षण त्यांच्याच देखरेखीखाली झाले. व गुरुवर्यांचे लग्न अगदीं लहान वयांत—ते फक्त वारा वर्षांच्या वयाचे असतांना—झाल्यामुळे त्यांचे पहिले दोन मुलगे—श्रीधरपंत व प्रभाकरपंत—व त्यांचे बंधु वासुदेवराव हे जवळ जवळ समवयस्क असल्यामुळे अभ्यासाच्या कामांत त्यांना एकमेकांचे—सोठ्यांचे लहानांस—सहाय्य होत असे. याशिवाय डॉ० भांडारकरांच्या घरी त्यांचे एक चुलतभाऊ, एक मेहुणे व मग पुढे एक भाचे अशी मंडळी शिक्षणाकरितां राहिली होती. पैकीं त्यांचे भाचे रा. पांडुरंग भास्कर गोठस्कर यांचे शिक्षण पुरे होऊन ते प्रस्तुत मुंबईच्या रॉयल एशियाटिक सोसायटीचे लायब्रेरियन आहेत. बाकीच्यांचे शिक्षण पुरे झाले नाही. हे बापूसाहेब गोठस्कर व डॉक्टरसाहेबांचे तृतीय चिरंजीव डॉ० देवदत्तराव हे समवयस्क असल्यामुळे त्यांचे बरोबरच शिक्षण पुरे झाले.

डॉ० भांडारकरांचे लक्ष मुलांच्या शिस्तीकडे फार असे हें सांगितलेंच. यापैकीं बंधूंच्या बाबतींतलीं एकदोन उदाहरणे मागे सांगितलींच आहेत. मुलांनी आई-बापांच्या आज्ञेप्रमाणे वागले पाहिजे व बाहेर जातांना त्यांच्या परवानगीने गेले पाहिजे असा गुरुवर्यांचा एक कायदा होता. मुले लहान होतीं तोंपर्यंत तो कायदा ठीक होता. पुढे मुलगे मोठे झाल्यावर व त्यांचे त्यांना सर्व समजू लागल्यावर वास्तविक सदहू कायदा कमी कडक झाला व ते रास्त होतें. पण संवयीमुळे केव्हां केव्हां ते मुलांना या बाबतींत विचारीत व मग तो कायदा मुलांना जरा जाचक वाटे ! असें झाले म्हणजे मग त्यांचे त्यांनाच जरा वाईट वाटे ! याबद्दलचे डॉ० भांडारकरांच्या डायरींत आम्हांस एक दोन ठिकाणीं उल्लेख सांपडले. यावरून डॉक्टरसाहेब हे आपल्या कुटुंबांत देखील लहानसहान बाबतींत किती जागृतीने वागत असत हें स्पष्ट दिसते.

विद्या व विशेषतः संस्कृत भाषा ही त्यांच्या घरी आमच्या जुन्या म्हणीप्रमाणे “पाणी भरीत होती” असें म्हटल्यासही अतिशयोक्ति होणार नाही. त्यांचे मुलगे, नातू, नाती ही सर्व मंडळी संस्कृत भाषा पारंगत आहेतच. पण त्यांच्या मुलांनीच नव्हे तर त्यांच्या एका नातीने देखील युनिव्हर्सिटीतील संस्कृत स्कॉलरशिप मिळविल्या आहेत ! त्यांचे तीन मुलगे, आठ नातू व आठ नाती बहुतेक सर्व प्रॅजुएट असून चार नाती तर एम्. ए. झाल्या आहेत. गुरुवर्यांचा एक पणतु १९२५ सालीं मॅट्रिकला बसला होता. पण तो पास झाला तेव्हां डॉक्टरसाहेब दिवंगत झाले होते. असो. या संस्कृतच्या अभ्यासांतून गुरुवर्यांचे फक्त धाकटे बंधु

मात्र सुटले ! त्यांची मॅट्रिकची तयारी झाली त्या वेळी त्यांचे वय भरलें नव्हतें. दोन वर्षे कमी होती. डॉ० भांडारकरांची सत्यनिष्ठा बंधूंना खोटें वय सांगून परीक्षेस वसू देईना ! सबब यांनीं ह्या दोन वर्षांत लॅटिन भाषेचा अभ्यास केला व मग तीच भाषा घेऊन त्यांनीं पुढच्या परीक्षा दिल्या !

आणखी एक डॉ० भांडारकरांचा कायदा होता. आपल्या घरातील मुलांना—कोणाला—शिक्षणखात्यांतल्या नोकरीशिवाय दुसरा धंदा करावासा वाटला तरी त्यानें प्रथम बी. ए. पास झालेंच पाहिजे ! त्याप्रमाणें त्यांचे द्वितीय चिरंजीव प्रभाकरपंत हे जरी वैद्यक घेऊन एल्. एम्. अँड एस्. ची परीक्षा पास झाले होते तरी ते प्रथम बी. ए. होऊन मग तिकडे गेले होते. तसेंच गुरुवर्यांचे एक नातू—गोपाळ प्रभाकर ऊर्फ दाजीसाहेब हे प्रथम बी.ए. होऊन मग एल्. सी. ई. झाले ! त्यांचे दुसरे चिरंजीव श्रीधरपंत व देवदत्तराव एम्. ए. झाल्याचें प्रसिद्धच आहे.

घरच्या मुलांमुलींनीं सत्यनिष्ठ असावें अशाविषयी डॉ० भांडारकरांचा मोठा कटाक्ष असे. मुलांनीं या नियमाविरुद्ध वर्तन केल्यास त्यांना शिक्षा करावयाची. परंतु दादासाहेबांकडे येऊन अपराध कबूल केल्यास मात्र शिक्षा नुके ! म्हणजे घरच्या मुलांमुलींनीं सत्यप्रिय व्हावें, उद्योगी असावें, त्यांना चांगल्या संवयी लहानपणापासूनच लागाव्या अशाविषयी गुरुवर्य फार दक्ष असत.

बंधु वासुदेवराव कॉलेजांत शिकत असतां त्यांचे धर्मावरचे मन उडत चाल-
त्याची डॉ० भांडारकरांस शंका येतांच त्यांनीं घरीं कौटुंबिक उपासना करण्याची वहिवाट सुरू केली व त्या उपासनेस घरच्या सर्व लहानथोर मंडळींनीं हजर राहिलें पाहिजे असा कायदा केला. तो गुरुवर्यांच्या बहुतेक अंतकालपर्यंत चालला होता. ते वास्तविक सुधारकांचे अग्रणी होते. परंतु घरची तरुण मंडळींची धर्मश्रद्धा अढळ राहावी, त्यांची सुधारणाप्रीति योग्य मर्यादेत राहावी; त्यांनीं भलत्याच फॅशनच्या वेडांत शिरूं नये; त्यांना अभक्ष्यभक्षण किंवा अपेयपान अगर दुसरीं व्यसनें लागूं नयेत इत्यादि गोष्टींविषयी ते पगाकाष्ठेची काळजी घेत असत. आणि याचें फळही परमेश्वरकृपेनें त्यांना मिळालें. ते एकुणवद वर्षेपर्यंत जगले. त्यांनीं देवाच्या दयेनें पणतवंड पाहिलें. परंतु एवढ्या मोठ्या कुटुंबांतून एकही मनुष्य कोणी सहसा उन्मार्गगामी किंवा व्यसनी निघाला नाही. याला हल्लीं एक घडलेली गोष्ट मात्र अपवाद आहे. गुरुवर्यांच्या एका नातीनें

(कु. मालिनीबाई पाणंदीकर हिनें) परवां एका मुसलमान गृहस्थांशीं विवाह करून संबंध हिंदुसमाजांत मोठी खळबळ उडवून दिली ! ही गोष्ट डॉ० भांडारकरांना पसंत पडली असती असें वाटत नाही. त्यांना सुधारणा हवी होती. पण ती हळू हळू व्हावी असें त्यांचें मत असे. असो. इतर संसारकरू कुटुंबांप्रमाणे त्यांच्याही कुटुंबांतील माणसांत केव्हां केव्हां मतभेद झाले असतील. पण ते विक्रोपास सहसा गेले नाहीत. असो. सर्व आपापल्या उद्योगाचे, योग्य मार्गांतले, व सुस्थितींत असलेले असे निघाले. असें भाग्य फार थोड्या कुटुंबवत्सल मनुष्यांच्या वाट्यास येत असतें !

गुरुवर्य हे अत्यंत धर्मनिष्ठ तर असतच. पण ते घरांतील माणसांच्या देखील धर्मश्रद्धेला इष्ट दिशा लावण्याबद्दल किती जपत असत, याचें एकच लहानसें उदाहरण देतो. ही गोष्ट आम्हांस शिवरामपंत गोखल्यांकडून समजली. एकदा दादासाहेबांच्या कुटुंबास-आईसाहेबांस-देवापुढें आपण वाती लावण्याची इच्छा झाली. व त्याबद्दल पैशाचें मागणें केलें ! दादासाहेबांनीं काय खर्च लागेल वगैरेची चौकशी केली. ते भागण्याच्या दुप्पट पैसे देण्यास तयार झाले. पण त्याचा गोरगरीबांवर परोपकार करण्यांत किंवा लंगड्यापांगळ्यांना दानधर्म करण्यांत खर्च करा; नुसत्या वाती लावण्यापासून पुण्यप्राप्ति काय होणार आहे ? वगैरे सांगून आईसाहेबांची समजूत केली ! त्यांनीं मग आपला बेत रहित केला व तशी वेळ पुन्हां कधींच आणली नाही. डॉ० भांडारकरांनीं आपल्या कुटुंबाच्या नांवानें आपल्यामागे पुण्यास दरसाल दानधर्म करण्याकरितां म्हणून बाराशें रुपये काढून ठेविले आहेत असें समजतें !

डॉ० भांडारकर हे खर्चाच्या कामांत फार कंजूष असत अशी कित्येक लोकांची समजूत आहे. कित्येक अनुदार मनाच्या व दोषैकदृष्टि मंडळींच्या कल्पनेची धांव तर इतकी गेली आहे कीं, ते “ भांडारकर हे पाहुण्यांपासून-कां प्रत्यक्ष मुलांपासून झालेला खर्च विल पाठवून दसूल करीत असत ” असें म्हणतांना आम्हीं ऐकिलें आहे ! असल्या निंदालोलुप स्वभावास काय म्हणावें ? पण या सर्व गोष्टी अगदीं निराधार आहेत. ते फार व्यवस्थित रीतीनें राहात असत ही गोष्ट खरी. पण ते खाण्यापिण्याच्या, कपड्यालत्याच्या किंवा पैपाहुण्यांच्या संबंधांत मुक्तहस्तानें खर्च करीत असत. पुस्तकें विकत घेण्याच्या किंवा वृत्तपत्र-मासिक पुस्त

कांच्या संबंधाच्या त्यांच्या खर्चात तर कधी खंड पडलाच नाही. विद्यार्थ्यांना मदत (स्वतः नवीन तऱ्हेचे सुशिक्षित असले तरी), भटभिक्षुक, वैदिक शास्त्री, हरिदास पुराणीक इत्यादिकांची संभावना, गोरगरीबांना दानधर्म वगैरे बाबींचें त्यांच्या इथें एक स्वतंत्र खातेंच असे ! दयार्द्र अंतःकरणानें गरीब शेतकऱ्यांना ते मदत करावयाला गेले तर ते १०-१५ हजारांच्या गोत्यांत आले हें सर्वविश्रुत आहे ! शिवाय प्रथम प्रथम त्यांच्याकडे बंधु, मुलगे, भाचे वगैरे शिक्षणाकरितां म्हणून असत. पण पुढें ही सर्व मंडळी आपापल्या उद्योगास लागली. बंधु मुंबईस-मग बडोद्यास गेले. श्रीधरपंत मुंबईस राहिले. प्रभाकरपंत इंदूरला गेले. देवदत्तराव प्रथम कांहीं दिवस पुण्यास राहिले व मग कलकत्त्यास गेले. पण स्वतः दादा-साहेबांचा स्वतंत्र ब्राह्मण, कारकून, नोकर, घोडागाडी वगैरे हा खर्च कधीच कमी झाला नाही. ही स्वतंत्र व्यवस्था त्यांची अगदीं अखेरपर्यंत असे. इतकेंच नव्हे तर, पुण्याचा संगमाश्रम हें सर्व भांडारकर कुटुंबाचें “ हेडक्वार्टर ” समजलें जाऊन मधून मधून चिरंजीव, नातू, मुली, वगैरे मंडळी आली तरी ते सर्व दादा-साहेबांचे पाहुणे म्हणून राहात असत ! मुंबईचे किंवा इतर ठिकाणचे पाहुणे मित्र केव्हां केव्हां येत असत ते निराळेच. डॉ० भांडारकरांचा पगार कांहीं हायकोर्ट-जज्जांसारखा हजारांनीं मोजतां येण्याइतका नव्हता. पेनशनही त्या वेताचेंच. अशा स्थितींत ते वर सांगितल्याप्रमाणें एखाद्या जहागीरदारासारखे राहात असतांना त्यांना कंजूष कसे म्हणावयाचें ? अशा पुरुषाविषयीं कांहीं तरी अनुदार कल्पना मनांत आणणें हें पाप नव्हे काय ?

डॉ० भांडारकर हे जरी शिस्तीकडे विशेष लक्ष देत असत तरी घरच्या मंडळीविषयीच्या त्यांच्या प्रेमांत कधी अंतर पडत नसे. तसेंच त्यांच्या सुखसोयीकडे देखील ते कधी दुर्लक्ष करीत नसत. इतकेंच नव्हे तर आपण एखादी गोष्ट केल्यापासून जर आपल्या कुटुंबीय माणसांना कांहीं त्रास किंवा त्यांची गैरसोय होण्याचा त्यांना संभव दिसून आला तर ते तसा प्रसंग टाळण्या-विषयीं फार जपत असत. शांताबाईंच्या पुनर्विवाहाच्या वेळीं डॉक्टरसाहेबांनीं आपल्या इतर कुटुंबीय माणसांना कशी त्यांच्या त्यांच्या इच्छेप्रमाणें वागण्याची पूर्ण मुभा ठेविली होती हें मागे सांगितलेंच आहे.

ते मुलांमुलींवर अंतःकरणपूर्वक प्रेम करीत असत हें सांगितलेंच. सन १९०५ सालीं सौ. शांताबाईं आजारी होत्या. त्या वेळीं डॉक्टरसाहेबांच्या मनाची जी

तळमळ चालली होती तीं कांहीं पुसूं नये. ती त्यांनीं त्या सालच्या रोजनिशींत केलेल्या लिहिण्यावरून चांगलीच दिसून येते. त्या त्यांच्या कन्या नवंबर १९०५ मध्ये चारल्या. गुरुवर्य हे फार विचारी होते. तेव्हां त्यांच्या मनाचें किंवा घरांतल्या माणसांचें विवेकानें समाधान करण्यासारखें सामर्थ्य त्यांच्याच ठिकाणीं होतें ! तसें सामर्थ्य घरांत दुसऱ्या कोणाचे असूं शकणार ? ते संसारीच असल्यामुळे, त्यांच्या वर असे अनेक प्रसंग आले होते. त्यांच्या पत्नी सौ० अन्नपूर्णाबाईसाहेब या सन १९०१ मध्ये स्वर्गवासी झाल्या. त्यांचे वडील चिरंजीव श्रीधरपंत हे सन १९१६ मध्ये स्वर्गस्थ झाले. व त्यांचे द्वितीय चिरंजीव प्रभाकरपंत हे सन १९२५ जून मध्ये म्हणजे स्वतःच्या अंतकाळाच्या दोन महिने पूर्वी गेले. या सर्व प्रसंगांनीं त्यांनीं जें धार्मिकबल—योगबल म्हणा हवें तर—संपादन केलें होतें तेंच त्यांना फार सहाय्यभूत झालें ! या संबधानें खुद्द डॉ० भांडारकरांनींच मनोरंजनच्या वसंत अंकांत (१९१४) प्रसिद्ध झालेल्या आपल्या मुलाखतीच्या वेळीं पुढील अर्थाचे उद्गार काढले आहेत:—“असे दुःखशोकादिकांचे माझ्यावर अनेक प्रसंग आले आहेत. अशा दुर्धर प्रसंगांनीं ईश्वर मला मानसिकबल देऊन माझी आपत्ति त्वरित दूर करतो. अशा आपत्तीच्या प्रसंगांनीं मी साधुसंतांच्या वचनांचें मनन करतो व एकांतांत जाऊन देवाची प्रार्थना करतो कीं, “ देवा, जें दुःख प्राप्त झालें आहे, तें सहन करण्याचें मला सामर्थ्य दे. ” आणि अशा अनन्यभावानें मी करुणा भाकिली म्हणजे तो दयाघन माझी विनंती मान्य करतो. माझ्या चित्ताची शांति मग मला त्वरित प्राप्त होते आणि नंतर माझ्या मनावर अनिष्ट प्रकारचा कांहीं एक परिणाम राहात नाही ! ” याचा अनुभव आम्ही प्रत्यक्ष पाहिला. सन १९२५ च्या जून मध्ये डॉ० प्रभाकरपंत एकाएकीं गेले ! त्या वेळीं दादासाहेबांजवळ बंगल्यावर त्यांच्या कन्या सौ० गोकुताई व भाचे बापूसाहेब गोठस्कर होते. इंदुराहून तारेनें वरील दुःखवार्ता आलेली दादासाहेबांस एकदम कळवावी कशी ? दोन दिवस या विचारांतच जाऊं देऊन बापूसाहेबांनीं ती मग कळविली. त्या वेळीं आम्ही हजर होतो. प्रो० जोग होते, रा. वीरकर वकील होते. एकदम दुःखवार्ता ऐकून दादासाहेबांवर जो परिणाम होईल अशी भीति वाटली होती, तसें घडलें नाहीं ! दुःखवार्ता ऐकतांच ते जरा क्षणभर स्तब्ध राहिले. पण लागलीच काय झालें, केव्हां गेले वगैरे शांत मनानें त्यांनीं सर्व चौकशी केली. पोटचा गोळाच तो ! दुःख झाल्याशिवाय कसें राहिल ? दादासाहेबांच्या डोक्यांस जरा पाणी

आलें ! पण घटकाभन्याने “रीडर” ला बोलाविलें व वाचन सुरू झालें. याप्रमाणें नित्यक्रम चालू झाला !

असो. डॉ० भांडारकरांच्या कुटुंबांतील वागणुकीवरून पाहतां (Plain living and high thinking) “ साधी रहाणी व उच्च विचारसरणी ” हें तत्त्व त्यांच्या आयुष्कमास अक्षरशः लागू पडतें, यांत शंका नाही. अशीं कुटुंबे आपल्या देशांत फारच थोडीं मिळतील.

त्यांचे कुटुंब फार मोठे होते हें वर सांगितलें. त्यांना तीन मुलगे व दोन कन्या अशीं अपत्ये झालीं. श्रीधरपंत, प्रभाकरपंत व देवदत्तराव; सौ० शांताबाई व सौ० गोकुताई. मुलांपैकीं श्रीधरपंत व प्रभाकरपंत पूर्वींच दिवंगत झाल्याचें वर सांगितलें. पैकीं प्रस्तुत काळीं श्रीधरपंतांचीं तीन मुले—एक मुलगा व दोन मुली आहेत. प्रभाकरपंतांचे चार मुलगे आहेत व देवदत्तरावांच्या दोन मुली आहेत. सौ० शांताबाईंचीं तीन मुले—१ मुलगा व दोन मुली आहेत. व सौ० गोकुताईचे दोन मुलगे व दोन मुली आहेत. ही सर्व मंडळी आपापल्या उद्योगावर व सुस्थितींत आहेत. त्यांचे बंधु आपल्या मंडळीसह मुंबईस राहात असल्याचें वर सांगितलेंच.

दादासाहेबांनीं कित्येक वर्षांपूर्वीं आपल्या घरीं नित्य कौटुंबिक उपासना चालविण्याची वहिवाट सुरू केली होती हें मागे सांगितलेंच आहे. ती जवळ जवळ अखेरपर्यंत चालू होती.

त्यांचा आणखी एक कायदा होता. घरीं सर्व मंडळी—मुलगे, मुली, नातू वगैरे—असेल तेव्हां सर्वांना घेऊन निदान दिवसांतून एकदा तरी एके ठिकाणीं जेवण करण्याची त्यांची इच्छा असे. आणि हा प्रकार ते अगदीं एखाद्या अडचणीच्या प्रसंगाशिवाय टाळीत नसत. शेवटीं शेवटीं जेव्हां ते अगदींच अशक्त झाले तेव्हां हें जमत नसे. पण त्याला उपाय नव्हता.

डॉ० भांडारकरांना एकांतवासाची आवड असे. व तशी संधि मिळाली म्हणजे साधुसंतांच्या वचनासंबंधीं मनन करणें व परमेश्वराच्या अगाध लीलांविषयीं विचार करून त्याची स्तुति करणें या गोष्टी त्यांच्या चालत असत. मे महिन्यांत व आक्टोबर महिन्यांत ते लोणावळ्यास जाऊन आपल्या बंगल्यांत दरवर्षीं राहात असत व

तेथें त्यांच्या आबडत्या एकांतवासाचा त्यांना सहज लाभ मिळे. या त्यांच्या कामांत अशक्ततेमुळे अखेर अखेर कांहीं वर्षे व्यत्यय आला होता. तरी त्यांना मधून मधून लोणावळ्याची आठवण होई व तशा अशक्त स्थितींत देखील तिकडे जाऊन राहाण्याची त्यांना इच्छा होई. या गोष्टीचा विचार करून त्यांच्या घरक्या मंडळींनी त्यांना त्यांच्या अंतकालाच्या चार महिने पूर्वी लोणावळ्यास नेले होते व तिकडे एक महिनाभर राहिल्याने त्यांच्या मनास फार वरें वाटलें.

असो. एकंदरीत गुरुवर्यांची पुण्याईच जबरदस्त होती. त्यामुळे त्यांच्या घरची सर्वच मंडळी अखेरपर्यंत कर्तव्यनिष्ठेने वागली. आणि अर्थात् दादासाहेबांचे शेवटचे दिवस अगदीं शांततेत व सुखासमाधानांत गेले.

प्रकरण पंचविसावें.

गुणदोष !

डॉ० भांडारकरांच्या स्वभावाचें, मागील कांहीं प्रकरणांतील विवेचन करीत असतांना, दिदृर्शन झालेंच आहे. तथापि या प्रकरणांत त्यांच्यामधील कांहीं असामान्य व अनुकरणीय अशा गुणांचें एके ठिकाणीं असें निरूपण करावयाचें आहे. डॉक्टरसाहेब हे एक आमच्या तुमच्यासारखे मनुष्यच होते. त्यामुळे “मनुष्याः स्खलनशीलाः” या नियमाप्रमाणें त्यांच्यांतही एकदोन दोष होते. परंतु एकदा लो० टिळकांनीं म्हटल्याप्रमाणें दोष कोणासच सुटले नाहीत. प्रत्येक मनुष्यामध्ये एखादा दुसरा दोष असतोच. तथापि मृत झालेल्या घोर मनुष्याच्या गुणांचेंच आपणांस अनुकरण करावयाचें असतें. सबब गुरुवर्यांच्या कांहीं अनुकरणीय गुणांचा—त्यावरोबरच त्यांच्यांत असलेल्या एक दोन दोषांचाही—आतां उल्लेख करतो.

डॉ० भांडारकर हे अत्यंत सत्यप्रिय, धर्मनिष्ठ व सरळ मनाचे असून ते नेहमीं न्यायमार्गानें चालण्याचा प्रयत्न करीत असत. ते जरा शीघ्र संतर्पास असत हे खरें. पण ते तसेच दयार्द्र अंतःकरणाचेही होते. त्यांची न्यायबुद्धि इतकी तीक्ष्ण असे कीं, ते युनिव्हर्सिटीतील परीक्षांतून परीक्षक असतांना एकदा स्वतःचा

मुलगा (श्रीधरपंत) संस्कृतांत उत्तम विद्यार्थी असतांना व त्याची नेहमीं कॉलेजांत रा० नरसिंगराव दिवाटिया यांजबरोबर चढाओढ चालत असतांना परीक्षेतलें बक्षिस श्रीधरपंतांना न देतां तें त्यांनीं दिवाटियांना दिलें ! तसेंच सन १८९९ मध्ये गुरुवर्षाची एम्. ए. च्या परीक्षेत संस्कृताचे परीक्षक म्हणून युनिव्हर्सिटीकडून नेमणूक झाली असतां त्यांनीं ती लागलीच नाकारली व सिंडिकेटला पत्रद्वारे लिहून कळविलें कीं, “ माझा मुलगा (देवदत्तराव) एम्. ए. ला या वर्षी वसत आहे. तरी त्या परीक्षेत मी एक परीक्षक असावे हें मला आवडत नाही. दुसऱ्या कोणाचीही नेमणूक करावी ! ” इतकी न्यायदृष्टि जगांत फार थोड्या ठिकाणीं दिसून येते !

गुरुवर्य इतके सत्यप्रिय असत कीं, एखादा दुसरा असत्य शब्द बोलून जर आपला मोठा फायदा व्हावयाचा असेल तरी देखील तेवढें असत्य भाषण करावयाचें नाहीं असा त्यांचा निर्धार असे. आपला फायदा होत असेत तर तेवढ्यापुरतें सामान्यतः कोणीही—मग तो लहान असो किंवा मोठा असो—मनुष्य खोटें बोलेल त्याबद्दल त्याला कांहीं एक वाटणार नाहीं ! असा व्यवहार चालला आहे. पण डॉ० भांडारकर त्या कोटींतले नव्हते ! डॉक्टरसाहेबांचा मावळांतील कांहीं शेतकऱ्यांशीं पैशाचा व्यवहार असे. तो व्यवहार त्यांना पुरा भोंवला ! आणि ते हजारों रुपयांच्या खड्ड्यांत आले. वास्तविक तशा व्यवहाराचा त्यांना पूर्वी माहिती नव्हती. व ती त्यांच्या व्यवसायाची दिशा नव्हे. अर्थात् दुसरा कोणी मनुष्य पूर्ण विचार केल्याशिवाय तशा प्रकारच्या व्यवहारांत पडला नसता. परंतु शेतकरी लोक गरीब; आपल्या शिवाजीच्या वेळच्या इमानी मावळ्यांचे वंशज; त्यांना लोभी सावकार लोक व्याजाच्या खालीच बुडवितात; अशा अनेक गोष्टी गुरुवर्यांच्या कानांवर आलेल्या ! त्या ऐकून यांचें मन द्रवले आणि अनेक शेतकऱ्यांना थोड्याशा व्याजानें मोठमोठ्या रकमा दिल्या. पण शिवाजीच्या वेळचें इमान विसाव्या शतकांत थोडेंच उपयोगी पडणार ! कित्येक शेतकऱ्यांनीं कर्ज फेडलें. कित्येकांनीं मुद्दल आणून देऊन व्याजाची सूट मागून घेतली. दुसऱ्या कित्येकांनीं व्याजही बुडविलें आणि मुद्दलही बुडविलें ! फिर्यादी झाल्या, दरखास्त काढले, सर्व कांहीं प्रकार झाले. पण डॉ० भांडारकरांचे पैसे गेले ते गेलेच ! इतका आपला तोटा झाला तर दुसरा एखादा मनुष्य ती गोष्ट मनाला ला न घेता व कदाचित् त्याचा त्याच्या प्रकृतीवरही परिणाम झाला असता. पण

डॉक्टरसाहेबांस त्याचें कांहीं एक वाटत नसे ! उलट असल्या व्यवहारांत कांहीं लुडबुड करणारे लोक असतातच; त्यांनीं येऊन दादासाहेबांना मारे सांगावें कीं, “ तो असा आहे; तो दुसरा तसा आहे; तुम्ही दरखास्त काढा; त्याचें घर, त्याचीं भांडीकुंडीं जप्त करा; तुमचे पैसे लागलींच वसूल होतील ! ” वगैरे वगैरे. पण आश्चर्याची गोष्ट ही कीं, डॉ० भांडारकरांनीं वरील पैकीं त्या गरीब शेतकरी लोकांना त्रासदायक अशी एकही गोष्ट केली नाही. इतकेंच नव्हे, तर त्या मध्यस्थ माणसांनीं “ तर, दादासाहेब, तुमचे पैसे बुडतील ! ” असें म्हटलें कीं, यांनीं स्वच्छ त्यांना सांगावें कीं, “ आमचे पैसे बुडूं घात ! ” ही हकीकत आम्हांस डॉ० भांडारकरांकडे चावीस वर्षे काम केलेल्या कारकुनाकडून समजली. काकून रा. जोशी यांनीं आणखी पुष्कळच गोष्टी सांगितल्या. पण त्या इकडे देऊन ग्रंथविस्तार करीत नाही. इतकें सर्व सांगून रा. जोशी म्हणाले कीं, “ दादासाहेब हे एक साधुपुरुष होते. ते स्वतः दयाशील वृत्तीनें तर वागतच. पण त्यांचा संसर्ग देखील ज्याला ज्याला झाला असेल त्यालाही पापबुद्धि व्हावयाची नाही ! असें त्यांच्या वर्तनाचें तेज असे ! ”

दुसरी एक याच मासल्याची गोष्ट रा० सा० पाणंदीकरांकडून आम्हांस समजली. ते आपल्या टिप्पणांत म्हणतातः—

“ त्यांच्या घरीं (डॉ० भांडारकरांच्या घरीं) जानबा नांवाचा एक कुणबी येत असे. त्याच्या गळ्यांत (वारकऱ्याची) माळ होती. पण तो कावेवाज होता. दादासाहेब व त्यांचें कुटुंब भजनास बसलें कीं, हाही त्यांना येऊन मिळे. उभयतांचें जानवावर प्रेम जडलें. या गोष्टीचा फायदा घेऊन जानवानें आपलें शेत तारण देऊन दादासाहेबांकडून दोन हजार रुपये कर्ज काढलें. पण तो कसला निगरगट कुणबी ! जानबातें तेंच शेत आणखी किती जणांकडे तरी पूर्वीच गहाण ठेवलेलें होतें ! याप्रमाणें शेवटीं दादासाहेबांचे रुपयेही गेले आणि शेतापरी शेतही गेलें ! असे दादासाहेबांचे कितीतरी पैसे बुडाले !! ”

कांहीं वर्षांपूर्वी रेकॉर्ड ऑफ राइट्सच्या कायद्याप्रमाणें महाराष्ट्रांतील निरनिराळ्या ठिकाणच्या शेतांचीं खातीं बदलावयाचें काम चाललें होतें. मावळांतील पुष्कळ शेतकऱ्यांशीं डॉ० भांडारकरांचे व्यवहार होतेच. पुष्कळांवर हुकुमनामे झाले होते. अशा वेळीं त्या शेतकऱ्यांच्या शेतांचे “ आपण मालक ” असे शब्द

डॉ० भांडारकरांसारख्या गृहस्थांनीं आपल्या तोंडावाटे काढले असते तर सहज सुमारे ५०००० रुपये किंमतीच्या जमिनी त्यांच्या नांवावर सरकारी कागदपत्रांत दाखल झाल्या असत्या ! पण तिकडे त्यांची सत्यनिष्ठा आड आली ! आणि इतर लोक गुरुवरींना “ असें करण्यास हरकत नाही, त्यांच्याकडचे तुमचे पैसे थकलेलेच आहेत. ” असें सुचवीत होते तरी, त्यांनीं असत्य भाषण करण्याचें साफ नाकारलें आणि एवढा मोठा फायदा दूर सारला ! ही हकीकत रा० व० ल. ज. आपटे यांनीं सन १९२५ या वर्षी डॉ० भांडारकरांच्या निधनानंतर थोड्याच दिवसांनीं ‘ज्ञानप्रकाश’त स्वदस्तुरचें पत्र लिहून प्रसिद्ध केली !

आम्ही या संबंधांत आम्हांस समजलेली एक गोष्ट सांगतो. आम्हीं सुमारे पंधरा वर्षांपूर्वी कोंकणांत गुहागरला फिरण्यास गेल्या वेळीं तिकडील मुलकी खात्यांतील एका कारकुनाकडून ही गोष्ट आम्हांस समजली. ते कारकून पूर्वी मालवणाला होते. सद्य त्या गोष्टीची त्यांना प्रत्यक्ष माहिती होती. असो. डॉ० भांडारकरांची मालवणास वडिलोपार्जित थोडीशी शेतजमीन आहे. त्या जमिनीचें कांहीं वर्षांपूर्वी वांटप व्हावयाचें होतें. भांडारकरकुटुंबांतली मंडळी वरीच होती. तेवढ्यांत त्या जमिनीचे हिस्से व्हावयाचे होते. डॉ० भांडारकर हे वडिलांच्या निधनानंतर कोंकणांत फारसे गेलेच नाहीत. ते फक्त एका कारकुनाकडून तिकडची व्यवस्था करवीत असत. वांटपाची वेळ येतांच त्या कारकुनानें दादासाहेबांच्या फायद्याच्या दृष्टीनें त्यांना पुढील आशयाचें पत्र लिहिलें:—

“ वांटपाकरितां थोड्याच दिवसांनीं सरकारी कारकून, सर्कल इन्स्पेक्टर वगैरे मंडळी येणार आहे. कारकूनमंडळींची थोडीशी समजूत केली तर आपल्याला चांगली, पाण्याची जवळच सोय असलेली, अशी जमीन मिळेल. ती सगळी व्यवस्था मी करतोच. पण गोष्ट आपल्या कानांवर घालीत आहे.” हें वास्तविक एखाद्या व्यवहारज्ञ व दक्ष अशा कारकुनानें आपल्या मालकास लिहावयाचें तसें पत्र लिहिलें. आपले मालक-डॉ० भांडारकर-हे साधारण व्यवहाराच्या पलीकडले होते हें विचाराच्या त्या कारकुनास काय माहीत ? डॉक्टरसाहेबांनीं सदर पत्राचें उलट टपालानेंच उत्तर लिहून आपल्या कारकुनास कळविलें कीं, “ वांटपाची हकीकत समजली. पण वांटपाकरितां येणाऱ्या कारकुनांची समजूत करण्याबद्दलचें तुम्ही काय लिहिलें तें समजलें नाही. त्या कारकुनाला कांहीं पैसे-लांच-देऊन चांगला

जमीन आमच्या हिश्यास मिळवावी असा जर तुमच्या मनांतला अर्थ असेल तर तसा अन्यायाच्या मार्गाने झालेला फायदा आम्हांस नको ! नियमाप्रमाणे वांटप होऊन जी जमीन बरी वाईट आमच्या वांट्यास येईल ती घ्या. उगीच नसती भानगड करूं नका. ” ही हकीकत ऐकून मालवणकडचे कारकून वगैरे सर्व लोक-ज्यांना ती समजली ते-आश्चर्याने चकित झाले असे आमच्या गुहागरच्या मित्रांनी आम्हांस सांगितले. असो. या सर्व गोष्टी आम्ही मुंबईतील एका व्यवहारज्ञ थोर गृहस्थांजवळ गेल्या वर्षी जेव्हां सहज बोललो तेव्हां ते सहज उद्गारले कीं,— “अहो, तुम्ही ह्या पुराणांतल्या-कादंबरींतल्या-गोष्टी सांगतां. या व्यवहारांतल्या नव्हत !” आम्ही लागलीच उत्तर दिले “छे छे ! या पुराणांतल्या नव्हत. परवां डा० भांडारकर स्वर्गस्थ झाले, त्यांच्याच संवधाच्या या गोष्टी ! या खरोखर बडलेल्या गोष्टी आहेत. काल्पनिक नव्हत !” ही डा० भांडारकरांची न्यायप्रीयता ! व ही त्यांची सत्यनिष्ठा !

डा० भांडारकरांचे अंतःकरण अत्यंत दयार्द्र असून ते मनाचे अगदीं सरळ असत. कांहीं लवाड लोक या त्यांच्या गुणाचा-त्यांना छक्केपंजे माहीत नव्हते-भलताच फायदा घेत असत हे खरे. पण त्याला त्याचा उपाय नव्हता. त्यांचे मन स्फटिकासारखे शुद्ध असे. थोड्या दिवसांपूर्वी आम्हांस रा. वीरकर वकिलांनी एक गोष्ट सांगितली. आपल्या वेळीं (कीं जरा मागाहून कांहीं वर्षांनीं ते आतां स्मरत नाहीं.) जोशी नांवाचा डेक्कन कॉलेजांत विद्यार्थी होता. डा० भांडारकर संस्कृतचे प्रोफेसर. एका परीक्षेच्या वेळीं-बहुधा ती सहामाही किंवा प्रिलिमिनरी असावी-जोशीला संस्कृतची परीक्षा (पेपर)-कांहीं कारणाने-चुकवावयाची होती. तशी परवानगी डॉक्टरसाहेबांकडून मिळावयाची नाही हे त्याला पक्के माहीत होते. पण गुरुवर्य हे फार दयार्द्र अंतःकरणाचे होते हेही तो पूर्णपणे जाणून होता. मग त्यानें एक युक्ति केली. तो बाकीच्या विद्यार्थ्यांप्रमाणे संस्कृत परीक्षेस बसला. कांहीं प्रश्न सोडविल्यावर त्यानें एकदम आजारी झाल्याचे-डोके दुखून मूच्छी. आल्याचे-दोंग केले आणि तो धाडकन् खाली पडला ! जिकडे तिकडे हांकाहाक, धांववळ झाला. डा० भांडारकर हॉलमध्ये होते. ते धांवून आले आणि त्यांनीं शिपायास पाणी आगावयास सांगितले. जमलेल्या नंडळींय कीं कांहींनीं विद्यार्थ्यांच्या डोक्यावर पाणी घालतांच तो थोड्या वेळाने सावध झाला. डा० भांडारकरांनीं लागलीच त्याला गाडीत घालून त्याच्या घरी पोचविण्याबद्दल शिपायास सांगितले !

विद्यार्थ्यांच्या इच्छेप्रमाणें त्याचें काम झालें ! ! त्यानें कांहीं लवाडी केली असेल अशी शंका देखील डॉक्टरसाहेबांच्या मनांत आली नाही ! कशी येणार ?

आणखी एक अशीच वेळगांवकडचे रा० नाडगौडा यांनीं आम्हांस थोड्या दिवसांपूर्वी गोष्ट सांगितली. त्यांच्या वेळीं-सन १९१० च्या सुमारास-शानभाग या नांवाचा फर्ग्युसन कॉलेजांत विद्यार्थी होता. तो रेसिडेन्सींत राहात होता. तो एके दिवशीं कॉलेजाजवळच्या उतरणीवरून सायकलवरून येत असतां ती त्याला आवरतां आली नाही. त्यामुळे तो जोरानें खालीं येऊन एका खड्ड्यांत पडला आणि त्याला बरीच मोठी दुखापत झाली. त्याला बरोबरच्या दुसऱ्या विद्यार्थ्यांनीं उचलून गाडींत घातलें आणि त्याच्या खोलींत आणून त्याला निजविलें. प्रिन्सिपॉल साहेबांस बर्दी देण्यांत आली, डॉक्टरला बोलाविलें आणि पुढचे व्हावयाचे सर्व प्रकार झाले. सांगावयाची मुख्य गोष्ट ही कीं, कोणीशी संगमाश्रमावरून जातांना सहज बरील हकीकत थोड्याच वेळानें डॉ० भांडारकरांना सांगितली. ते आपल्या लिहिण्यांत गुंतलेले होते. बरील बातमी समजतांच त्यांचें लिहिणें थांबलें ! त्यांनीं लागलींच आपली गाडी जोडण्यास सांगितली. आणि घाईघाईनें रेसिडेन्सींत येऊन डॉक्टरसाहेबांनीं आधीं त्या विद्यार्थ्याच्या प्रकृतिविषयीं चौकशी केली ! विद्यार्थ्याला दुखापत झाली होती खरी, पण त्याच्या जीवाला कांहीं एक अपाय झाला नव्हता. तो हुशारच होता. डॉ० भांडारकर आपल्या समाचारासाठीं आलेले पाहून त्याला अत्यंत आश्चर्य वाटलें आणि त्यानें त्यांना पाहातांच चकित मुद्रेनें विचारलें कीं, “आपणांस ही बातमी इतक्यांत कोणी सांगितली ?” विद्यार्थ्याला अत्यंत कृतज्ञता वाटली तें ठीक झालें. डॉक्टरसाहेबांनीं त्याच्याबद्दलची सर्व वारीक चौकशी करून विद्यार्थ्याच्या जीवाला कांहीं धोका नाही, व त्याची दुखापत थोड्या दिवसांनीं बरी होईल अशी आपल्या मनाची खात्री करून घेतली व मग ते परत घरीं गेले.

डॉ० भांडारकरांना जरा कोणतीही गोष्ट मनासारखी झाली नाही म्हणजे लवकर राग येत असे व त्यांचा स्वभावच जरा सरळ व स्पष्ट बोलण्याचा असल्यामुळे, ते कोणालाही मनांत येईल तें उघड बोलत असत. त्यामुळे ते कांहीं लोकांस अप्रिय झाले होते. “No body will escape my bombardment” हे स्वतः डॉ० भांडारकरांनीं कॉलेजमधील विद्यार्थ्यांसंबंधानें काढलेले उद्गार आपण

ऐकल्याचें एक गृहस्थ कळवितात. ह्या स्वभावापासून वस्तुतः त्यांनीं कोणाचें नुक-
सान केलें नाहीं, व त्यांचा स्वभाव ज्यांनीं ओळखला होता त्यांना त्याबद्दल कांहीं
वाटतही नसे. हा त्यांचा प्रकार बहुतेक सर्व ठिकाणीं चालू असे. घरीं असो.
कॉलेजांत असो, कोठेंही असो, त्यांचा बहुतकरून नमुना एक ! पण ती वेळ गेली
म्हणजे आपली चूक कबूल करण्यासही त्यांची तयारी असे ! यासंबंधानें प्रोफेसर
धर्मानंद कोसंबी यांनीं आपल्या आत्मचरित्रांत आपला अनुभव सांगितला तो
लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे. सन १८९९ च्या डिसेंबरमध्ये कोसंबी जेव्हां प्रथम
पुण्यास आले, तेव्हां डॉ० भांडारकरांचा एकंदरींत त्यांच्याविषयीं चांगलासा ग्रह
झाला नाहीं व त्यांच्याकडून त्यांना उत्तेजन मिळालें नाहीं. परंतु ते पुढें सीलोन,
ब्रह्मदेश वगैरे देशांत फिरून आल्यावर सन १९०४ मध्ये जेव्हां कोसंबी यांची पुन्हां
(मुंबईस) गांठ पडली तेव्हां डॉ० भांडारकरांनीं त्यांचें प्रार्थनासमाजांत व्याख्यान
करविलें, व त्यांच्याविषयीं प्रथम आपली चुकीची समजूत झाली होती असें सांगून
डॉक्टरसाहेबांनीं त्यांची योग्य स्तुति केली. (“निवेदन” मनोरंजन ग्रंथप्रसारक-
मंडळी १९०४, पृ. ३३ व, २७५ पहा) तदनंतर पुढें मुंबई युनिव्हर्सिटींत
पालीभाषेचा प्रवेश करण्याच्या कामीं डॉ० भांडारकरांचेंच आपणांस सहाय्य झालें
असें प्रो० कोसंबी यांनीं आम्हांस सांगितलें. असो. तत्पर्य, याप्रमाणें आपल्या
हातून चूक झाल्यास ती कबूल करण्याइतकें डॉ० भांडारकरांच्या ठिकाणीं मनाचें
औदार्य होतें ! असे प्रसंग त्यांच्या घरीं नोकरलोकांशीं, कारकुनांशीं अगर
रीडरशीं वरचेवर येत असत. त्यांपैकींच कित्येकांकडून गुरुवर्गाच्या स्वभावा-
संबंधाची आम्हांस माहिती समजली. डॉ० भांडारकरांच्या दुराग्रहशून्यतेविषयीं
रा. दिवाटिया यांस जो अनुभव आला त्याचा मागील एका प्रकरणांत उल्लेख
केलाच आहे.

दुसरा एक त्यांचा स्वभाव असे. इंग्रजी शिकून कोणी चांगला सुशिक्षित
झाला, त्याच्या ठिकाणीं विचार करण्याची पात्रता आली, कीं त्याचें आपल्या
समाजांतील वाईट चाली, अनिष्ट कल्पना इत्यादिकांकडे लक्ष जाळून त्या यथा-
शक्ति, निदान आपल्यापुरत्या तरी, सुधारण्याच्या त्यानें कांहीं तरी प्रयत्नास लागावें
असें त्यांना वाटत असे. तशी ज्यांची प्रवृत्ति दिसून येत नसे त्यांना—विशेषतः
आपल्या शिष्यवर्गांतील मंडळींना—ते आपल्या सरळ स्वभावानुरूप स्पष्ट म्हणत
असत कीं, “ तुम्ही सुशिक्षित लोक कसले ? इतके शिकून जर तुम्हीं कांहीं कांहीं

अनिष्ट प्रकारच्या जुन्या कल्पनाच घेऊन वसलां, किंवा जुन्या चालींनाच चिकटून राहिलां तर मग त्या उदार शिक्षणाचा उपयोग काय ? ” कित्येक पदवीधर प्रथम प्रथम स्त्री-शिक्षणाविरुद्ध होते व अद्यापिही आहेत ! दुसऱ्या कित्येक बी. ए., एम्. ए. झालेल्या लोकांनीं मूर्तिपूजा, भस्मपुंड्र वगैरे सर्व प्रकार करावे पण त्यांनीं राग, द्वेष, दुसऱ्यास फसविणें वगैरे यांपैकीं कांहीं एक सोडूं नये ! मोठमोठे ग्रंथ वाचलेल्या माणसांनीं देखील आपल्यामधील विधवा स्त्रियांच्या स्थितीचा (त्या कितीही लहान असोत) कांहीं एक विचार करूं नये व त्यांपैकीं कोणी पहिली वायको वारल्यास, लागलीच दहा वारा वर्षांची दुसरी वायको (स्वतःचें वय कितीही झालेलें असलें तरी) करून आणावी; असे प्रकार कांहीं वर्षांपूर्वी आपल्या इकडे राजरोसपणें व बऱ्याच प्रमाणांत चालत असत. हल्लीं जरा ते कमी झाले आहेत. असे प्रकार पाहिले म्हणजे त्या सुशिक्षित लोकांसंबंधानें डॉ० भांडारकर हे नेहमीं म्हणत असत कीं “ हे सुशिक्षित लोक कसले ? ” कित्येक नवीन शिकलेल्या मंडळींना हें गुरूवरीचें स्पष्ट बोलणें आवडत नसे. या बहुतेक मंडळीचें लक्ष राजकीय बाबी आणि त्यासंबंधाची सरकारी अंमलदारांवर टीका यांमध्ये सदैव गुंतलेलें ! अशा लोकांस वरीलसारखें डॉ० भांडारकरांचें सामाजिक बाबतींतील स्पष्ट बोलणें रुचणार कसे ? डॉक्टरसाहेबांच्या अप्रियतेचें हें एक महत्त्वाचें कारण होतें. वास्तविक न्या० रानडे हेही समाजसुधारक होते. व तेही वरचेवर वरच्या-सारखें स्पष्टपणें बोलत असत. पण ते राजकीय बाबींकडेही लक्ष देत असत. त्यामुळे त्यांना टीकेचे तडाखे बसण्याचे प्रसंग जरा कमी येत असत, इतकेंच. डॉ० भांडारकरांचा बहुतेक सारा भरच मुळीं सामाजिक सुधारणेवर ! अर्थात् त्यांच्यावर टीकेचा नुसता भडिमार व्हावयाचा, हें ठरलेलेंच असे. त्यांतून डॉक्टरसाहेब व लो० टिळक यांचें सार्वजनिक बाबतींतलें, रा० नरसोपंत केळकर यांच्या म्हणण्याप्रमाणें, प्रतिपक्षी हें नातें नेहमीचेंच असे. मग टिळकांची टीका कशी झाली असेल हें काय सांगावयाचें ? कांहीं त्या टीकेचे मासले मागील एका प्रकरणांत दिलेलेच आहेत.

डॉ० भांडारकरांवर त्यांच्या टीकाकारांना-विशेषकरून पुण्याच्या कांहीं मंडळींना-घसरण्याचें दुसरें एक कारण असे. डॉक्टरसाहेबांना आपल्या देशाचा, आपल्या पूर्वजांचा, आपल्या संस्कृतीचा योग्य अभिमान असेच हें त्यांच्या लेखांवरून व व्याख्यानांवरून कोणासही दिसून येईल. पण त्यांना आपल्या

देशाबद्दलचा दुरभिमान किंवा खोटा अभिमान मात्र नको होता. आपल्यापैकी कांहीं मंडळींना आमच्या पूर्वजांची-विशेषतः मराठेशाहीतील लोकांची-वेळीं अवेळीं मारे स्तुतीच करणें गोड वाटत असतें. या मंडळीला त्या पूर्वजांच्या हातून झालेल्या चुकांकडे लक्षच द्यावयाचें नसतें. वस्तुतः आम्हांला मराठेशाही कालदृष्ट्या अगदीं जवळची असल्यामुळें त्या वेळच्या निरनिराळ्या लोकांच्या कृतींचें सत्यैकदृष्टीनें विवेचन झाल्यास आमचा पुष्कळच फायदा होणार आहे. नुसते त्यांचे गोडवेच गात वसणें-तें कितीही प्रिय असलें तरी-आमच्या हिताच्या दृष्टीनें इष्ट म्हणतां येणार नाहीं. पण अशी पुण्यांतील एका पक्षाची मनोवृत्तीच बनलेली असल्यामुळें त्यांना उलट बाजूचें-दोषाविष्करण-बोलणें खपत नसतें. डॉ० भांडारकर मराठेशाहीमधील लोकांचे गुण तसे दोषही दाखवीत असत. पण त्यांनीं केलेलें दोषाविष्करण कांहीं लोकांना अगदीं रुचत नसे ! हें आणखी एक डॉ० भांडारकरांच्या अप्रियतेचें कारण होय. अशा प्रकारचें दोषाविष्करण नुसते डॉक्टरसाहेबच करीत असत असें नव्हे. न्या० रानडे देखील केव्हां केव्हां त्याच प्रकारचे उद्गार काढीत असत. “तेलंगपंथा”संबंधानें केलेल्या आपल्या चिरसंस्मरणीय भाषणांत न्या० रानडे पुढीलप्रमाणें उद्गार काढतातः—

“आपण आपल्या गतकालाचा अभिमान बाळगला पाहिजे ही गोष्ट खरी. पण तो गतकाल म्हणजे अगदीं जवळचा-पेशवाईच्यावेळचा-मात्र नव्हे ! ज्या प्राचीन ऋषिवर्यांच्या काळीं आमच्या देशांत षड्दर्शनें निर्माण झालीं, शास्त्रीय शोध लागले, वाङ्मय समृद्ध झालें, इतकेंच नव्हे तर ज्या काळांत आमचे पूर्वज लांब-लांबच्या देशांचा प्रवास करीत असत, त्या कालाबद्दल आपणांस अभिमानच नव्हे, आदर वाटला पाहिजे. अगदीं जवळच्या गतकालानें आम्हांस प्रस्तुतची दुःस्थिति मात्र आणली आहे ! या निकटच्या गतकाळांत देखील आमच्या लोकांच्या हातून कांहीं अभिमानास्पद कामगिरी झाली आहे. नाहीं असें नाहीं. पण ती कामगिरी इतकी अल्प होती आणि खरें करावयाचें देशाचें काम इतकें प्रचंड होतें कीं, त्याच्या-पुढें त्या अल्प कामगिरीचें महत्त्वच राहात नाहीं. शिवाय त्या कामगिरीच्या जोरावर तो कामाचा डोंगर उठविण्याची आशा करणें म्हणजे, विस्तीर्ण अशा घोर अरण्यांतून एका लहानशा वृत्तीच्या सहायानें मार्ग काढीत बाहेर पडण्याची आशा करण्यासारखें होतें ! तीही मिणमिण करणारी वृत्ती मग कांहीं वेळानें मालविली गेली ! मग तर सर्वत्र अंधकारच झाला ! ! असो. आतां अशा स्थितींतूनच

आम्हांस मार्ग काढावयाचा आहे. व त्या कामाला जिकडून मिळेल तिकडच्या प्रकाशाचा लाभ करून घेतला पाहिजे. ” “ Ranade's Religious & Social Reform.” pp. 158-159).

वास्तविक असेंच दोषाविष्करण डॉ० भांडारकरही करीत असत. हेतु इतकाच कीं, खरी वस्तुस्थिति आम्ही लक्षांत आणून मग योग्य ती उपाययोजना करावी, व्यर्थ खोट्या अभिमानाच्या भरीस पडूं नये. भांडारकरांना असो किंवा रानड्यांना असो स्वराज्य नको होतें असें नाहीं. किंवा आपल्या लोकांची उन्नति होऊं नये असें त्यांना वाटत होतें असेंही नाहीं. पण जी उन्नति व्हावयाची ती पायाशुद्ध, सर्व दिशांनीं व टिकाऊ अशी व्हावी इतकीच त्यांची इच्छा होती. आपला देश प्रस्तुत काळीं सर्व दृष्टींनीं परावलंबी झालेला आहे. त्याला ऊर्जितदशा प्राप्त व्हावी; त्याची सुधारलेल्या राष्ट्रांत गणना व्हावी असें कोणत्या देशहितेच्छूला वाटणार नाहीं ? असें निःसंशय भांडारकरांना व रानड्यांना वाटत होतें व त्या करितांच त्यांचे आपापल्या परीं प्रयत्न चालत असत. अशी खरी वस्तुस्थिति असतां, त्यांच्याशीं थोडासा मतभेद होतांच त्यांच्यावर टीका करणें, त्यांच्या हेतूचा विपर्यास करणें किंवा त्यांच्यावर घसरून त्यांच्याविषयीं लोकांत तिरस्कार उत्पन्न होईल अशी उपहासात्मक भाषा वापरणें हें देशप्रीतीचें दर्शक तर नव्हेच, पण लेखकाच्या मनाच्या अत्यंत अनुदारतेचें मात्र लक्षण होय.

डॉ० भांडारकर हे केव्हां केव्हां युरोपीयन लोकांमधील गुणांची योग्य स्तुति करीत असत, ही गोष्ट खरी. पण त्याविषयीं कोणीही भलताच ग्रह करून घेण्या-पूर्वीं तत्कालीन खऱ्या वस्तुस्थितीचा विचार करील तर किती चांगलें होईल वरें ? पेशवाईच्या अखेर अखेर पुण्याची किंवा महाराष्ट्राची कोणत्याच दृष्टीनें चांगली स्थिति नव्हती. त्याबद्दलचा अभिमान कसला ? न्या० रानड्यांनीं त्या स्थितीचें वर्णन करतांना Moral degradation (नैतिक अधःपात), Decadence of Virtue (सद्गुणक्षय), Self seeking (स्वार्थपरायणता) व Mutual jealousies (परस्पर द्वेष) हे शब्द वापरले आहेत ! इकडे खुद्द आमच्या देशांतल्या देशांत सामुदायिक हिताकडे दुर्लक्ष करून आपला फायदा करून घेण्यांत आमचे लोक गुंतलेले-असें चित्र पाहिलें आणि तिकडे इंग्लिश लोक सातां समुद्रांपलीकडून इकडे आलेले, पण त्याच लोकांस कोठें

एखादा गांव, एखादा प्रांत अगर एखादी व्यापाराची सवलत मिळतांच त्या गोष्टीचा स्वतःच्या तुंबड्या भरण्याच्या कामीं उपयोग न करतां तोच फायदा ते आपल्या राजाच्या अगर देशाच्या पदरांत टाकण्यास प्रवृत्त होत असलेले—हे दुसरें चित्र, अशीं दोन चित्रें सहज नजरेसमोर येतांच डॉ० भांडारकरांसारख्या विद्वान् व खऱ्या देशहितैकदृष्टि गृहस्थांनीं, आपल्या लोकांस खऱ्या स्थितीचें ज्ञान होऊन ती सुधारण्याकडे त्यांचा कल व्हावा या हेतूनें, इंग्लिश लोकांचा देशाभिमान, त्यांचें साहस, त्यांचा व्यवस्थितपणा वगैरे गुणांची यथायोग्य स्तुति केली तर त्यांत त्यांची चूक झाली काय ? वरें, डॉ० भांडारकरांचा असा स्पष्ट-वक्तेपणा आमच्या लोकांच्या बावतींतच तेवढा दिसून येत होता असें नसून ते आपल्या बुद्धीप्रमाणें इंग्लिश लोकांचें देखील निर्भीडपणें दोषाविष्करण करण्यास कमी करीत नसत ! याचीं उदाहरणें मागील कांहीं प्रकरणांत दिलेलींच आहेत. त्यांची पुनरुक्ति येथें करीत नाहीं. तथापि दुसऱ्या एक दोन गोष्टींचा इकडे उल्लेख करतो. स्वतः डॉ० भांडारकरांनीं आपल्या नोकरीची मुदत भरतांच—जास्त मुदत मिळविण्याकरितां खटपट न करतां—पेनशन घेतलें हें मागें सांगितलेंच. त्यांच्या युरोपीयन वरिष्ठांवर एकदा तोच प्रसंग आला, तेव्हां त्या गृहस्थांनीं जास्त मुदत मिळण्याबद्दल खटपट केली. पण त्यांची त्यांत निराशा झाली ! त्यांनीं मग ही गोष्ट सहज डॉ० भांडारकरांजवळ काढली आणि आपली निराशा झाल्याचें सांगितलें. डॉक्टरसाहेबांनीं लागलींच त्यांना म्हटलें, “ तुम्ही तरी नोकरीला लोंचटपणानें चिकटून राहाण्याची इच्छा कां करतां ? आणि वरिष्ठ लोक जर, असे मुदत भरूनही, नोकरीवर राहिले तर खालच्या लोकांनीं बढतीची आशा कशी करावी ? ” हें ऐकून ते विचारे युरोपीयन गृहस्थ मग गप्प बसले. हा डॉ० भांडारकरांचा नमुना बहुतेक सर्व ठिकाणीं असाच दृष्टीस पडे. डॉक्टरसाहेबांचें प्रिन्सिपॉल सेल्बी यांजवर फार वजन असे. फार काय, पण प्रिन्सिपॉल-साहेब हे आपणांस डॉ० भांडारकरांचे एक शिष्य समजून ते तसे वागत असत असें म्हटल्यासही फारशी अतिशयोक्ति होणार नाही. एके दिवशीं उभयतांमध्ये युरोपीय—नेटिव्ह यांविषयीं कांहीं बोलणें चाललें होतें. त्या वेळीं डॉ० भांडारकर सेल्बी साहेबांस स्पष्ट म्हणाले कीं, “ तुम्ही युरोपीयन लोक फार अभिमानी दिसतां. आम्हीं इंडियन लोकांनीं तुमच्याकडे यावें अशी तुमची इच्छा असते. तुम्ही मात्र आमच्याकडे येत नाहीं. इतकी घमंड तुम्हांस कां असावी ? ”

हैं बोलणें सेल्वीसाहेबांस जरा झोंवले. व मग लागलीच त्यांच्या खटपटीने पुण्यास एक क्लब स्थापन करण्यांत आला. त्याचा युरोपीयन व इंडियन लोक यांजमध्ये दळणवळण वाढावें हा हेतु होता. त्या क्लबाचें मग काय झालें हें समजलें नाहीं. ही हकीकत खुद्द डॉ० भांडारकरांकडून ज्यांना समजली अशा एका गृहस्थांकडून (मुंबईच्या) आम्हांस समजली. त्या क्लबासंबंधानें आम्ही पुण्यास एकदोन वृद्ध गृहस्थांजवळ चौकशी केली. पण त्यांच्याकडून कांहीं माहिती मिळाली नाहीं. असो. मुख्य मुद्याची गोष्ट ही की, डॉ० भांडारकरांना जे युरोपीयन लोकांमध्ये दोष दिसून येत असत ते ते योग्य प्रसंगी निर्भीडपणें दाखविण्यास केव्हांही कमी करीत नसत. त्यांच्या वेळच्या इंग्लिश प्रोफेसर लोकांकडून वाङ्मय समृद्धीच्या कामीं होत असलेले दुर्लक्ष व आळस या गोष्टी डॉक्टरसाहेबांनीं (आपल्या १८९४ सालच्या कॉन्व्होकेशनच्या वेळच्या भाषणाच्या द्वारे) खुद्द लॉर्ड हॅरिससाहेबांच्या नजरेस आणल्या. तशाच त्या सन १९०४ सालीं युनिव्हर्सिटी बिलावरील वादविवादाच्या वेळीं खुद्द लॉर्ड कर्झन साहेबांच्याही नजरेस आणल्या. फार काय, पण या दुसऱ्या प्रसंगीच्या गुरुवरीच्या स्पष्टोक्तीवद्दल खुद्द लो० टिळकांनीं (केसरीकारांनीं) त्यांचे आभार मानले होते ! असो. डॉ० भांडारकरांच्या या निःस्पृह स्वभावावरून त्यांना चॅटफील्डसाहेब नेहमीं म्हणत असत की, “ आम्हां इंग्लिश अधिकाऱ्यांना खरी भीति तुमच्यासारख्या माणसांची वाटते. वर्तमानपत्रांतून नुसती टीका करणाऱ्यांकडे—त्यांची ती बडबड असें समजून—कोणी लक्ष देत नाहीं ! ” ही हकीकत खुद्द डॉक्टरसाहेब एकदा मुंबईचे मामा परमानंद यांजवळ सांगतांना आपण ऐकली असें थोड्या दिवसांपूर्वी मुंबईहून आमच्या एका मित्रांनीं आम्हांस कळविलें.

आमच्या लोकांचे दोष डॉ० भांडारकर हे नेहमीं दाखवीत असत हैं वर सांगिलेंच. त्यांच्या मते आम्हांस स्वराज्य जरूर मिळालें पाहिजे. पण तें उपभोगण्याची व टिकविण्याची आमच्या अंगीं पात्रता आल्यावर मिळावें इतकेंच त्यांचें म्हणणें असे. यासंबंधांत त्यांनीं एकदा आमच्यामधील कांहीं मुख्य दोष (आमचे राष्ट्रीय दोष म्हणा) स्पष्ट करून दाखविले होते. आमच्या मते ते त्यांचे शब्द (मनोरंजनच्या वसंत अंकांतील त्यांच्या मुलाखतीची हकीकत पहा.) आम्हीं नेहमीं आपल्या डोळ्यांसमोर ठेविले पाहिजेत. आणि आपली व्यक्तिशः व सामुदायिक सुधारणा करण्यास झटले पाहिजे.

आमच्यांमधील पहिला दोष हा कीं, आमचें व्यक्तिहित साधत असेल तरच आम्हांस सार्वजनिक-राष्ट्रीय-काम हवें असतें. तें साधत नसेल तर तें सार्वजनिक कामही आम्हांस नको आणि त्या संस्थाही नकोत ! या दोषापासून अविकृत राहाणारे असे पुढारी अगदीं थोडे !

दुसरा आमचा दोष म्हणजे आपणांमध्ये परस्पर विश्वास नाही. किंहुना एकमेकांचा विश्वास आपणांमध्ये असावा अशा आमची वागणूकच मुळीं नसते. या दोषामुळे आमच्या हातून सामुदायिक रीतीनें धाडसाचीं कामें होत नाहीत व देशाचें पाऊल पुढें पडत नाही.

तिसरा दोष म्हणजे आम्हांस “ वचन ” म्हणजे काय हें बहुधा माहीत नाही. आम्हीं अमुक गोष्ट अमक्या वेळीं करूं अथवा अमुक वस्तु देऊं असे वचन दिलें तरी त्या वेळीं हटकून आम्ही ती गोष्ट करणार नाही किंवा ती वस्तु देणार नाही !

चवथा दोष हा कीं आमच्यामध्ये परस्परकलह भरपूर ! मतभेद असले तर त्यांचा खुलासा करून कोणाशीही मिळतें वेण्याची प्रवृत्ति नाही. हा दोष घालवि-
ल्याशिवाय सार्वजनिक संस्था अगर चळवळ सुयंत्रितपणें चालणें शक्य नाही.

पांचवा दोष म्हणजे आम्हांस वेळेची किंमत वाटत नाही. एखाद्या सभेला धडपड करून आम्हीं वेळेवर जातो केव्हां ? तर त्यांत एखाद्या साहेबाचा संबंध असला तर ! आमचे आम्हींच असलों तर, आम्ही आपला नेम राखूं खरे, पण तो मात्र हटकून वेळ चुकविण्याचा ! हा अनुभव नेहमींचा ! ! वेळेवर आलों तर आम्ही हिंदु कसले ?

सहावा दोष हा कीं, एखादी गोष्ट एकनिष्ठेनें व पराकाष्ठेचा उद्योग करून तडीस नेण्याचें आमच्या अंगीं सामर्थ्य नाही. हे सगळे दोष आम्ही व्यक्तिशः घालवून दुसऱ्यांस उदाहरण घालून दिलें पाहिजे.

आम्ही जेव्हां तेव्हां “ राजाश्रय नाही ” असें रडगाणें गात असतो ! डॉ० भांडारकर म्हणतात कीं, “ मुंबईच्या जावजी दादाजींना राजाश्रय कोठें होता ? पुण्याच्या प्रो. कर्व्यांना राजाश्रय कोठें आहे ? जमशेटजी टाटा यांना राजाश्रय कोठें होता ? या गृहस्थांनीं केवढी तरी महत्त्वाचीं व चिरसंस्मरणीय कामें केलीं

दृढनिश्चय पाहिजे, निकराचे प्रयत्न पाहिजेत, सतत उद्योग केला पाहिजे, कर्तव्य-निष्ठा पाहिजे—हे गुण असल्यास काय होणार नाही? पण तेवढ्या गुणांचेच आमच्यांत प्रमाण कमी ! बाकी व्याख्यानांत व वर्तमानपत्रांत आमच्या देशा-भिमानाचा नुसता पूर वहात असतो ! !”

तात्पर्य, हे आमचे राष्ट्रीय दोष आहेत. आणखी कांहीं सांगतां येतील. पण हे मुख्य आहेत. हे घालविण्याचे आम्ही आधीं प्रयत्न केले पाहिजेत. हे कायम आहेत तोपर्यंत राष्ट्र या नात्याने आमच्या हातून कांहीं एक उपयुक्त कामगिरी होणे शक्य नाही. फार काय, पण स्वराज्य देखील मिळणार नाही ! आणि मिळाले तरी टिकणार नाही.

डॉ० भांडारकर हे याप्रमाणे आमच्या लोकांमधले दोष दाखवूनच राहात नसत. गुण असतील त्यांचाही ते मोकळेपणाने उल्लेख करीत असत. या दृष्टीने पाहिल्यास त्यांनीं वर सांगितलेल्या आपल्या मुलाखतींत जी पूर्वीच्या पिढीतील लोकांची व नवीन शिकलेल्या लोकांची तुलना केली आहे ती आमच्या मते मार्मिकपणे केलेली आहे. डॉक्टरसाहेब म्हणतात कीं, पाश्चात्य शिक्षणाने आपल्या प्रस्तुत पिढीवर कांहीं चांगला परिणाम झाला आहे व कांहीं वाईटही झाला आहे. पूर्वीच्या पिढीत कर्तव्यनिष्ठा—sense of duty—जास्त असे, हल्लींच्या पिढीत तेवढी नाही. पूर्वीच्या पिढीत वडिलांविषयी आदरभाव असे, हल्लींच्यांत तितका नाही. पूर्वीच्या लोकांत सारासार विचार असे, हल्लींच्यांत सर्व कांहीं sentimental विकारप्रेरित असते. उलटपक्षीं, पूर्वीच्या लोकांत मद्यपानाचे व्यसन दृष्टीस पडे, ते हल्लींच्यांत नाही. पूर्वी स्वार्थत्यागाकडे प्रवृत्ति नसे, ती हल्लीं आहे. हल्लींच्या लोकांत दुसरेही कांहीं अनुकरणीय गुण दिसतात. पण सर्व गोष्टींत sentiment चा ऊर्ध्वभावनावशतेचा किंवा विकारवशतेचा खेळ फार दिसतो ? तो वंद होऊन विचाराचे साम्राज्य झाले पाहिजे, आणि आम्ही एकनिष्ठेने काम करण्यास शिकले पाहिजे. वास्तविक प्रस्तुतच्या वस्तुस्थितीबद्दल चालू सदोष शिक्षणपद्धतही कांहीं अंशी जबाबदार आहे, हे कबूल केले पाहिजे. म्हणून पुढाऱ्यांनींही थोडीशी काळजी घेतली पाहिजे. एकंदरीत पूर्वीच्या अशिक्षित लोकांच्या मानाने हल्लींचे सुशिक्षित लोक पुष्कळच चांगले यांत शंकाच नाही. पूर्वीच्या लोकांत कर्मठपणा व दुरभिमान दृष्टीस पडत असत, ते हल्लींच्या मंडळींत नाहीत. पूर्वीच्या लोकांचे एक-

परनीवत, न्यायअन्याय, भूतदया इत्यादि गोष्टींकडे लक्ष कमी असे, हल्लीं तसें नाहीं. पूर्वीच्या सरकारी कामगारांमध्ये लांचाचा प्रकार फार असे, तो हल्लीं नाहीं.

आणखी एका डॉ० भांडारकरांच्या गुणाचा उल्लेख केला पाहिजे. ते उत्तम पदवीधर, इंग्लिशमध्ये निष्णात व संस्कृतचे पंडित होतेच होते. पण मराठीकडेही त्यांचें लक्ष असे. त्यांचीं सर्व धर्मपर व्याख्यानें व लेख मराठींत आहेत. कांहीं वर्षांपूर्वी तुकारामाच्या ग्रंथांचें संशोधन करण्याकरितां पुण्यास “तुकाराम सोसायटी” स्थापन झाली होती. तिचे डॉ० भांडारकर हेच अध्यक्ष होते. व प्रो. षटवर्धन चिटणीस होते.

असो. याप्रमाणें डॉ० भांडारकरांचे थोडक्यांत गुणदोष सांगितले. यासंबंधानें डॉ० (रॅग्लर) परांजपे यांनीं आपल्या एका लेखांत (Vide Fergusson College Magazine, September 1925) फार मार्मिकपणें विवेचन केलें आहे. त्याचाच भाषांतररूपानें इकडे थोडासा अनुवाद करतोः—

“डॉ० भांडारकरांचे अत्यंत विशिष्ट असे गुण म्हणजे त्यांचें उदार चारित्र्य (nobility of character), त्यांचा मानसिक व नैतिक प्रामाणिकपणा, त्यांचा मुलासारखा मनाचा सरळपणा व त्यांचें दाक्षिण्य, हे होत. त्यांची गंभीर मुद्रा आणि त्यांची स्पष्ट बोलण्याची तऱ्हा पाहून एखादा नवीन मनुष्य त्यांच्याजवळ जाण्यास प्रथम जरा कचरे, ही गोष्ट खरी; पण तो एकदा त्यांच्या जवळ जाऊन थोडा वेळ त्यांच्याशीं बोलूं लागतांच त्याच्या मनांतला पहिला ग्रह निघून जाई व त्यांच्याबद्दल त्याला आदरच वाटूं लागे. त्यांना जाऊन, भेटण्याची कोणालाही पूर्ण मुभा असे. या त्यांच्या नियमामुळे त्यांचा केव्हां केव्हां बराच वेळ फुकट जाई. पण त्याची त्यांनीं फिकीर केली नाही. कोणाकडूनही त्यांचा अपमान झाला असल्यास, तो ते मनांत बाळगीत नसत, व कोणीही त्यांच्याकडे मदतीकरितां गेल्यास ती त्याला विनतकार मिळत असे. एखाद्यामध्ये त्यांना कांहीं गुण आढळून आल्यास त्याचें ते कौतुक करीत असत व ते त्याला उत्तेजन देत असत. आंत एक आणि बाहेर एक या गोष्टीची मात्र त्यांना चीड असे. पण सरळपणा व सचोटी हे गुण कोणाहीमध्ये आढळून आल्यास त्यांना फार आनंद होई. कोणीही जुनी शिष्य मंडळी भेटल्यास त्यांना आनंद वाटत असे. व कोणत्याही शिष्याची भरभराट किंवा कीर्ति झालेली त्यांनीं ऐकिली, म्हणजे त्यांना

अभिमान वाटत असे. त्यांनीं कधींच कोणाची खुशामत केली नाही. सारांश, डॉ० भांडारकरांच्या संबंध चरित्राचा विचार केल्यास ते एक केवळ सरस्वती-भक्त होते एवढेंच नव्हे, तर त्यांच्या पवित्र आचरणावरून ते एक आधुनिक काळांतील साधु होऊन गेले असे म्हणण्यास मुळींच हरकत नाही.”

डॉ० भांडारकर यांच्यामधील मुख्य मुख्य गुणदोषांचें या प्रकरणांत विवरण केलें आहे. आणखी कांहीं किरकोळ गुणदोषांचा उल्लेख करतां येईल. गुरुवर्यांना एखाद्यानें एक गोष्ट येऊन सांगितली म्हणजे ती खरी वाटे. व तसें त्यांचें मत वने. ती गोष्ट तशी सांगण्यांत त्या मनुष्याचा कांहीं कावा असेल अशी शंका देखील त्यांच्या मनांत येत नसे. अशा स्थितीत डॉक्टरसाहेबांच्या हातून केव्हां केव्हां अन्याय होत असे. पण खरी वस्तुस्थिति समजून येतांच ते आपली चूक कबूल करीत असत. याचीं उदाहरणें मागे दिलींच आहेत. तात्पर्य, त्यांचा स्वभाव जरी रागीट होता व ते जरी पुष्कळांस अप्रिय अशा गोष्टी केव्हां केव्हां स्पष्टपणें सांगत असत, तरी त्यांचें अंतःकरण निर्मल असे व रागाची वेळ गेली म्हणजे राग तर असोच, पण झालेले अपमान देखील ते विसरत असत. लोकमान्य टिळकांचें डॉ० भांडारकरांशीं सार्वजनिक कामांत वर्तन कसें असे व त्यांच्या शेवटच्या आजाराच्या वेळीं गुरुवर्यांचें किती प्रेमळपणाचें वर्तन होतें हें मागे सांगितलेंच आहे. टिळकांमधील गुण डॉक्टरसाहेब किती मोकळेपणानें वर्णन करीत असत हें यांच्या पुढील उद्गारांवरून व्यक्त होतें:-

“ टिळकांच्या जीवनयात्रेत जे त्यांच्यावर कष्ट येऊन पडले त्यांचा शतांश आमचेवर पडला असता तरी आम्ही कोठच्या कोठें गेलों असतो ! त्यांच्या सारखीं नाना प्रकारचीं संकटे भोगून प्रपंचामध्ये तरंगावयाचें ही गोष्ट सामान्य मनुष्यास साध्य नसते.” (टिळकगुणकलाप, इंदुप्रकाश, पृ. ३०) मनुष्य हा दोषांस पात्र असतोच. त्याप्रमाणें डॉ० भांडारकरांमध्ये वर सांगितल्याप्रमाणें जरी कांहीं थोडे दोष असले तरी ते एकंदरीत थोर गृहस्थ होते, इतकेंच नव्हे तर डॉ० परांजपे यांनीं म्हटल्याप्रमाणें ते एक आधुनिक काळांतील साधु होते यांत शंका नाही. आणि यामुळेच ते पुण्याच्या सर्व पक्षांतील-टिळक-पक्षांतील व गोखले-पक्षांतील देखील-लोकांस सारखेच आदरणीय होऊन राहिले होते.

प्रकरण सन्धिसावे.

अखेर !

गृहस्थ डॉ० भांडारकरांच्या चरित्रांतील वर्षवारी पांचव्या प्रकरणांत सन १८९३ पर्यंत आणून ठेविली आहे. व पुढील त्यांच्या कामगिरीचे उल्लेख कालदृष्ट्या बहुतेक अनुक्रमानेंच केलेला आहे.

डॉ० भांडारकरांनीं १८९३ मध्ये पेनशन घेतल्यावर आपलें सर्व अवशिष्ट आयुष्य लेखनव्यवसाय व सार्वजनिक कामें यांत घालविलें ! हा त्यांच्या आयुष्याचा भाग म्हणजे थोडा थोडका नव्हता. त्यांनीं बरोबर बत्तीस वर्षे दोन महिने पेनशनचा उपभोग घेतला ! तेवढा सर्व आयुष्याचा भाग त्यांनीं आपल्या विद्याव्यासंगांत व सार्वजनिक कामांत खर्चला ! या गोष्टीचा व इतर आम्ही पेनशनर लोक काय करीत असतो याचा विचार केला म्हणजे मनांत अनेक विचारतरंग उत्पन्न होतात. डॉ० भांडारकरांच्या स्थितीशीं इतर लहान मोठ्या पेनशनर लोकांच्या स्थितीची तुलना करणें कदाचित् रास्त होणार नाही, हें खरें. पण पंचवीस किंवा तीस वर्षे कुटुंबपोषणाकरितां नोकरी केल्यावर देखील (परमेश्वरानें तेवढें आयुष्य दिल्यास) त्याचा एखाद्या व्यसनांत किंवा विकाम्या चकाट्या पिढ्यांत अगर पत्ते खेळण्यांत दुष्प्रयोग न करतां आपल्या बुद्धीप्रमाणें सरस्वतीदेवीची यथाशक्ति सेवा करणें अथवा आपल्या शक्तीवर, आपल्या अनुभवावर व आपल्या फुरसतीवर जनतेचा कांहीं तरी हक्क आहे (कारण त्या जनतेच्याच पैशानें आपण शिक्षण घेतलेलें असतें !) याची जाणीव राखून त्या जनतेच्या आपल्या अल्प सामर्थ्याप्रमाणें—(राजकीय म्हणा, सामाजिक म्हणा, धार्मिक म्हणा, औद्योगिक म्हणा, कोणत्याही क्षेत्रांत) सेवेला सिद्ध असणें ही गोष्ट अत्यंत पवित्र आहे व तिची नाण्यांत किंमत ठरवितां येणें शक्य नाही. ही गोष्ट प्रत्येक—लहान मोठ्या—पेनशनर मनुष्यास शक्य आहे. पण शक्य आहे म्हणून ती करण्याची इच्छा बाळगणारे मात्र फार फारच थोडे असतात. याचा विचार केला म्हणजे डॉ० भांडारकरांनीं पेनशन घेतल्यानंतर सुद्धां बत्तीस वर्षे केलेल्या कामगिरीचें चित्र मनःश्वक्षूबुद्धें उभें राहातें व आदरानें त्यांच्या स्मृतीपुढें मस्तक नम्र झाल्याशिवाय राहात नाही ! डॉ० भांडारकर हे संसारी गृहस्थच होते. अर्थात् सदहू बत्तीस वर्षांच्या मुक्तींत त्यांच्यावर जितक्या सांसारिक

आपत्ति यावयाच्या तेवढ्या बहुतेक सर्व येऊन गेल्या होत्या. त्यांचे कुटुंब, त्यांची प्रिय कन्या, त्यांचे दोन कर्तेसवरते चिरंजीव व एक नातु ही सर्व मंडळी त्या मुदतींत कालवश झाली ! सामान्य दृष्टीने विचार करतां दुसरा एखादा मनुष्य वरील प्रकारच्या आपत्तींनीं खंगला जाऊन कधींच निजधामाला जावयाचा ! पण डॉ० भांडारकरांची जबरदस्त पुण्याई, त्यांनीं संपादन केलेले अनुपम तपोबल आणि त्यांची अढळ धर्मश्रद्धा यांच्या जोरावर त्यांनीं वरील सारख्याही आपत्तीं धैर्यानें सोसल्या, पण त्यांनीं आपल्या मनाची शांति अणुभरही ढळू दिली नाही ! इतकेंच नव्हे तर त्यांचा व्यवसाय, त्यांचीं सार्वजनिक कामे अखेरपर्यंत बहुतेक अखंड चाललीं होती ! अशा पुण्यवान् पुरुषाची कांहीं लोकांनीं महर्षींमध्ये गणना करून त्यांना वसिष्ठ-विश्वामित्राची उपमा दिल्यास आश्चर्य कसलें ?

सन १९१९ मध्ये पुण्यास “ प्राच्यभाषाविशारदांची ” परिपद् भरविण्यांत आली होती. त्या वेळचे त्यांचे अध्यक्ष या नात्यानें केलेले भाषण (सर्वजनिक प्रसंगीचें) शेवटचे होतें. त्यानंतर त्यांनीं सार्वजनिक प्रसंगीं असें भाषण केलें नाहीं ! असो. त्यांचे गाडीतून नोकर बरोबर घेऊन वंडगार्डनवर संध्याकाळीं फिरावयास जाणें अखेरपर्यंत चालूच होतें. अशा स्थितींत ते केव्हां केव्हां एखाद्या रविवारीं पुण्याच्या प्रार्थनासमाजांत येऊन दहा पांच मिनिटें वसत असत व हरएक प्रकारची चौकशी करीत असत. सन १९२२ सालीं त्यांच्या वयास पंचांऐशी वर्षे झालीं होती. नेहमींप्रमाणें पुण्याच्या प्रार्थनासमाजांत त्यांचा वाढदिवस साजरा करण्यांत आला. त्या वेळीं वरीच मोठमोठी मंडळी हजर होती. त्यांत सर नारायण चंदावरकर, ना० कामत, रा० ब० चिन्मूलगुंद वगैरे गृहस्थ होते. कांहीं भाषणें झालीं. चंदावरकरांनीं उपासना चालवून गुरुवर्यांना आयुरारोग्य देण्यावद्दल ईश्वराची प्रार्थना केली. शेवटीं डॉ० भांडारकर उठून १५-२० मिनिटें बोलले. त्यांना उभें राहण्याची शक्ति नव्हती. हातपाय कांपत होते. तरी-पण ते उठून बोललेच ! कोण ही हौस ? असें त्या वेळीं सहज आम्हांस वाटलें ! असो. वय होऊन गेल्यामुळे त्यांच्या प्रकृतींत वरचेवर चलविचल होत असेच. असाच प्रकार शेवटच्या पांचचार दिवसांत झाला. अखेरचे दोन तीन दिवस त्यांना चांगलीशी शुद्धीही नव्हती. तशा स्थितींत ते असतांनाच ता. २४ ऑगस्ट सन १९२५ रोजीं दुपारीं १-११ च्या सुमारास त्यांची इहलोकची यात्रा संपली आणि ते परलोकवासी झाले. त्या दिवशीं ऋषिपंचमी होती. अर्थात् एक

आधुनिक महर्षींनी सप्तर्षींना पवित्र मानलेल्या दिवशींच परलोकगमन करावे हा योगायोग अगदीं अन्वर्थक होता, असे कोणास वाटणार नाही बरे ?

डॉ० भांडारकरांच्या मृत्यूची बातमी पुणे शहरभर पसरली. जिकडे तिकडे बाहेरगांवीं तारा झाल्या. आतां पुढचा विस्तार इकडे करित नाही. ती हकीकत सन १९२५ या वर्षी सर्व वर्तमानपत्रांतून प्रसिद्ध झालीच आहे. थोडक्यांत सांगावयाचे म्हणजे गुरुवर्यांची प्रेतयात्रा सायंकाळीं सहा वाजतां संगमाश्रमांतून निघाली ती सुमारे रात्रीं नऊ वाजतां ओंकारेश्वरावर पोचली. लोकसमुदाय सुमारे दहा हजार सहज होईल. स्मशानभूमीवर रा० गो० कृ० देवधर व प्रि० के० रा० कानिटकर यांची डॉ० भांडारकरांच्या गुणवर्णनपर भाषणे झालीं. शेवटीं गुरुवर्यांचे शव चित्तेवर ठेवण्यांत आले व त्यांचे नातू दाजीसाहेब यांच्या हस्ते अग्निसंस्कार झाल्यावर लोक घरोघर निघून गेले.

गुरुवर्य डॉ० भांडारकरांनींच एकदा सांगितले आहे कीं, आपण शेट दादाभाई नवरोजी, डॉ० भाऊदाजी, रा० सा० मंडलीक यांची उदाहरणे आपल्या नजरेपुढे ठेविली होती; व त्याप्रमाणे आपण चालण्याचा प्रयत्न करित होतो. त्यांच्या मित्रमंडळींत, न्या० रानडे, प्रि० मोडक, न्या० तेलंग, मामा परमानंद वगैरे गृहस्थांचा समावेश होत असे. त्याचप्रमाणे त्यांचे आवडीचे ग्रंथ म्हणजे— (इंग्लिश) वर्डस्वर्थ व टेनिसन यांची कविता; (संस्कृत), उपनिषदे व भगवद्गीता, उत्तररामचरित, शांकरभाष्य, व कादंबरी; (मराठी) ज्ञानेश्वरी व तुकारामाचे अभंग; हे होते.

डॉ० भांडारकरांचा पुण्यांतील बहुतेक सर्व सामाजिक व शिक्षणविषयक संस्थांशीं निकट संबंध होता. डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी; शिक्षणप्रसारक मंडळी; फीमेल एज्युकेशन सोसायटी; नेटिव्ह जनरल लायब्ररी; सेवासदन; प्रार्थनासमाज वगैरे सर्व संस्थांशीं त्यांचा संबंध होता. व त्यांना त्यांनीं यथाशक्ति उदार देणग्या दिल्या होत्या. जितक्यासंबंधी माहिती मिळाली त्या देणग्या ह्याः—

१. पुण्याची नेटिव्ह जनरल लायब्ररी, रु. १०००;

२. डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी, रु. १०००;

३. न्यू पूना कॉलेज, ५००;

४. आर्य महिला विद्यापीठ, रु. ५००;

५. सेवासदन, पुणे, रु. २००;

६. “ भांडारकर इन्स्टिट्यूट ” सुमारे ३००० ग्रंथ (किंमत रु. २५,०००)

७. पुण्याची “ नेटिव्ह इन्स्टिट्यूशन ” इंग्रजी शाळा, रु. २००.

डॉ० भांडारकर यांनी आपल्या पाठीमागे पुढीलप्रमाणे सार्वजनिक कामाकरिता दानधर्म व्हावा अशी व्यवस्था केली आहे असे समजते:—

१. मालवण येथील दवाखान्यास जोडून एक सूतिकागृह बांधण्याकरिता रु. २०००;

२. गोरगरीबांना अन्न किंवा वस्त्रदान (व्याजांतून) करण्याकरिता रु. १२००;

३. मालवण किंवा वेंगुर्ले येथे सार्वजनिक कामाकरिता एखादा सभामंडप, किंवा दिवाणखाना अगर प्रवासी लोकांच्या उपयोगाकरिता एखादी विहीर, रु. १०००;

४. प्रार्थनासमाज, पुणे, रु. ५०० (प्रो. नोट);

५. सामाजिक, नैतिक व धार्मिक उन्नतिप्रीत्यर्थ व्याख्याने देवविणे अगर लहान लहान पुस्तके प्रसिद्ध करणे व तीं लोकांस वाटणे, रु. २५०० (प्रो. नोट);

६. मुंबई युनिव्हर्सिटीतील एम्. ए. परीक्षेत व्याकरण किंवा (शांकर किंवा रामानुजमताप्रमाणे) ‘वेदांत’ या विषयांत पहिला येणाऱ्या विद्यार्थ्यास बक्षिस ठेवण्याकरिता रु. ५०००.

डॉ० भांडारकर यांच्या विद्वत्तेची कीर्ति हिंदुस्थान देशांतचशी काय पण चोखंड पृथ्वीत पसरली होती. त्यामुळे त्यांच्या मृत्यूची बातमी समजतांच हिंदुस्थान देशांतील, तसेच युरोप-अमेरिका खंडांतील विद्वत्सभांकडून व निरनिराळ्या संस्थांकडून दुखवट्याचे ठराव त्यांच्या कुटुंबीय माणसांकडे यावेत यांत आश्चर्य नाही. आम्ही इकडे फक्त मुंबईच्या रॉयल एशियाटिक सोसायटीने पास केलेला ठराव तेवढाच देतो. तो खुद्द त्या सोसायटीचे अध्यक्ष सर ललुभाई अशाराम शहा, माजी मुंबईचे चीफ जस्टिस, यांनी सभेपुढे मांडला व तो मग सर्वानुमताने पास झाला:—

“ That this Society desires to express its profound sorrow at the death of Dr. Sir Ramkrishna Gopal Bhandarkar and places on record its deep sense of loss to Oriental scholarship by his passing away.

Sir Ramkrishna had the unique distinction of being a member of this Society for the long period of 60 years and the Society honoured itself by electing him a Fellow in 1924. He was for many years a member of the Managing Committee of this Society which owes him a debt of gratitude for frequently contributing scholarly papers on Philosophy, Indian Antiquities and Epigraphy to its Journal. He Combined in a remarkable degree the qualities of critical scholarship, profound learning, dispassionate judgment and independence. In his books and papers he leaves behind enduring monuments of his learning and research, which will serve as models for generations of scholars to come. He was a pioneer in applying Western methods to the study of Sanskrit and allied languages and his work presents the happiest combination of the Orient and Occident This rare Combination resulted in the attainment by him of a worldwide reputation and during the later years of his life he was justly regarded as the Nestor of Indologists. His memory will be cherished and venerated for long by thousands on this side of India who were his pupils directly and indirectly and to whom his life and work will ever be a source of inspiration.”

या ठरावाचें मराठी भाषांतर न करतां इतकेंच सांगतो कीं त्यांत अध्यक्षसाहेबांनीं एखाद्या विनयशील शिष्याला शोभेल अशा अर्थपूर्ण व आदरयुक्त भाषेत

डॉ० भांडारकरांच्या विद्वत्तेचें व त्यांच्या योग्यतेचें केवळ सारभूत असें अत्यंत रमणीय चित्र रेखाटलें आहे ! गुरुवर्य हे इतर बाबतींत तर भीष्माचार्य होतेच; परंतु इंग्लिशविद्याविभूषित अशा आधुनिक संस्कृतज्ञ पंडितांमध्ये देखील ते महर्षिपदावर (Nestor) अर्धशतकपर्यंत अधिष्ठित होऊन राहिलेले असल्यामुळे त्यांचें चारित्र्य व त्यांनीं केलेली सरस्वतीदेवीची सेवा ही निःसंशय असंख्य भावी विद्वान् पिढ्यांना स्फूर्तिदायक होतील !

याप्रमाणें पाश्चात्यदेशीय अनेक विद्वत्सभांकडून व विद्वज्जनांकडून ठरवांच्या नकला व पत्रें आलेलीं आहेत. त्यांत लंडन येथील रॉयल एशियाटिक सोसायटी; सर जॉर्ज ग्रीयरसन; इंडिया ऑफिसचे डॉ० टॉमस, मे० आर. ई. एनथोवन, लॉर्ड विलिंग्डन वगैरे संस्थांचा व गृहस्थांचा समावेश होतो.

असो. दीर्घायुष्य लाभलें असूनही तें जो सार्थकीं लावतो तोच अत्यंत थोर पुरुष होय. त्याला “ महर्षि ” हीच संज्ञा योग्य ! असे आमच्या भाग्यानें आधुनिक कालांत या देशांत तीन महर्षि होऊन गेले. महर्षि देवेंद्रनाथ टागोर हे त्यांच्या वयास ९८ वर्षें झाल्यावर स्वर्गवासी झाले. महर्षि दादाभाई नवरोजी हे त्यांच्या वयास ९२ वर्षें होऊन गेल्यावर परलोकवासी झाले. आणि तिसरें महर्षि भांडारकर हे त्यांच्या वयास ८८ वर्षें झाल्यावर दिवंगत झाले. या तीन आपल्या हिंदुस्थान देशांत विभूति होऊन गेल्या ! त्यांचीं उदाहरणें आपल्या डोळ्यांपुढें ठेवणें व त्यांच्या चरित्रांचें सदैव चिंतन करणें एवढेंच आमचें काम आहे. डॉ० भांडारकरांच्या संबंधानें विशेषतः महाराष्ट्रियांना आपलेपणा वाटणें साहाजिक आहे. सबब त्यांचें चरित्र सर्वास स्फूर्तिदायक होवो एवढेंच देवाजवळ मागणें आहे.

प्रकरण सत्ताविसावें.

उपसंहार.

आतां चरित्रलेखन संपलें. पण उपसंहाररूपानें चार शब्द लिहिणें इष्ट आहे. प्रस्तुत चरित्र गुणदोषविवेचनात्मक आहे. गुरुवर्य डॉ० भांडारकर यांची अशेष जगांतील महापुरुषांत गणना असल्यामुळें त्यांचें गुणवर्णन अनेक विद्वान् लोकांकडून केलें जावें यांत आश्चर्य नाही. विशेषतः महाराष्ट्राच्या—किंबहुना हिंदुस्थान देशाच्या—दृष्टीने पाहिल्यास गुरुवर्य हे महर्षि दादाभाई नवरोजींप्रमाणेंच आधुनिक हिंदी सुशिक्षित लोकांचे पितामह व विद्वन्मुकुटमणि होते असें जें प्रस्तुत केसरीकारांनीं म्हटलें आहे तें अक्षरशः खरें आहे. दुःखाची गोष्ट एवढीच कीं, अशा वंदनीय पुरुषांसंबंधानें सुद्धां महाराष्ट्रांतील कांहीं सुशिक्षित व सुविचारी म्हणून मानले जाणाऱ्या लोकांमध्ये—कोणत्या कां कारणानें असेना !—कांहीं विचित्र व निराधार गैरसमज अद्यापि शिल्लक राहावेत व त्यामुळें त्यांनीं गुरुवर्यांसंबंधानें—कांहींनीं तर त्यांच्या निधनानंतरही—अनुदारपणाची भाषा वापरण्याचा मोह दूर सारण्यास असमर्थ असावें ! यापेक्षां मनुष्यस्वभावाच्या हीनतर प्रकाराची मजल आणखी कोठवर जावयाची ?

गुरुवर्य डॉ० भांडारकरांच्या विद्वत्तेसंबंधानें अगर त्यांनीं अध्यापक-प्रोफेसर—या नात्यानें केलेल्या कामगिरीसंबंधानें कोणाचा मतभेद असेल असें वाटत नाही. फक्त त्यांच्या सार्वजनिक कामासंबंधानेंच कित्येक मंडळीचे मतभेद किंवा गैरसमज आहेत. राजकीय बाबी सोडून द्या. पण त्यांच्या सामाजिक व धार्मिक क्षेत्रांतील कामगिरीसंबंधानें खरा प्रकार असा आहे. त्यांनीं किंवा त्यांच्या सहकारी मित्रांनीं ज्या ज्या सुधारणा हिंदुसमाजांत घडवून आणण्याकरितां म्हणून आरंभापासून खटपट चालविली होती त्यांपैकीं कांहीं सुधारणा खरें पाहिल्यास लोकांनीं कधींच अंमलांत आणलेल्या आहेत; दुसऱ्या कांहीं हळू हळू अंमलांत येऊं लागल्या आहेत. म्हणजे डॉ० भांडारकरांनीं व त्यांच्या मित्रांनीं आरंभिलेले मार्ग बऱ्याच अंशानें लोकांस मान्य झाले आहेत यांत शंकाच राहात नाही. अशा स्थितींत गुरुवर्यांसंबंधानें वास्तविक प्रतिकूल किंवा अनुदारपणाची टीका होऊं नये असें कोणाही समंजस मनुष्यास वाटेल. पण एकदा कोणत्याही कारणास्तव वाईट म्हटलेल्या माणसाविषयीं बरें कसें लिहावयाचें ? कारणें कोण-

डॉ० भांडारकरांच्या विद्वत्तेचे व त्यांच्या योग्यतेचे केवळ सारभूत असैं अत्यंत रमणीय चित्र रेखाटलें आहे ! गुरुवर्य हे इतर बाबतींत तर भीष्माचार्य होतेच; परंतु इंग्लिशविद्याविभूषित अशा आधुनिक संस्कृतज्ञ पंडितांमध्ये देखील ते महर्षिपदावर (Nestor) अर्धशतकपर्यंत अधिष्ठित होऊन राहिलेले असल्यामुळे त्यांचे चरित्र व त्यांनीं केलेली सरस्वतीदेवीची सेवा ही निःसंशय असंख्य भावी विद्वान् पिढ्यांना स्फूर्तिदायक होतील !

याप्रमाणें पाश्चात्यदेशीय अनेक विद्वत्सभांकडून व विद्वज्जनांकडून ठरवांच्या नकला व पत्रे आलेलीं आहेत. त्यांत लंडन येथील रॉयल एशियाटिक सोसायटी; सर जॉर्ज ग्रीयरसन; इंडिया ऑफिसचे डॉ० टॉमस, मे० आर. ई. एनथोवन, लॉर्ड विलिंग्डन वगैरे संस्थांचा व गृहस्थांचा समावेश होतो.

असो, दीर्घायुष्य लाभलें असूनही तें जो सार्थकीं लावतो तोच अत्यंत थोर पुरुष होय. त्याला “ महर्षि ” हीच संज्ञा योग्य ! असे आमच्या भाग्यानें आधुनिक कालांत या देशांत तीन महर्षि होऊन गेले. महर्षि देवेंद्रनाथ टांगोर हे त्यांच्या वयास ९८ वर्षे झाल्यावर स्वर्गवासी झाले. महर्षि दादाभाई नवरोजी हे त्यांच्या वयास ९२ वर्षे होऊन गेल्यावर परलोकवासी झाले. आणि तिसरे महर्षि भांडारकर हे त्यांच्या वयास ८८ वर्षे झाल्यावर दिवंगत झाले. या तीन आपल्या हिंदुस्थान देशांत विभूति होऊन गेल्या ! त्यांचीं उदाहरणें आपल्या डोळ्यांपुढें ठेवणें व त्यांच्या चरित्रांचें सदैव चिंतन करणें एवढेंच आमचें काम आहे. डॉ० भांडारकरांच्या संबंधानें विशेषतः महाराष्ट्रियांना आपलेपणा वाटणें साहाजिक आहे. सबब त्यांचे चरित्र सर्वास स्फूर्तिदायक होवो एवढेंच देवाजवळ मागणें आहे.

प्रकरण सत्ताविसावे.

उपसंहार.

आतां चरित्रलेखन संपलें. पण उपसंहाररूपानें चार शब्द लिहिणें इष्ट आहे. प्रस्तुत चरित्र गुणदोषविवेचनात्मक आहे. गुरुवर्य डॉ० भांडारकर यांची अशेष जगांतील महापुरुषांत गणना असल्यामुळें त्यांचें गुणवर्णन अनेक विद्वान् लोकांकडून केलें जावें यांत आश्चर्य नाही. विशेषतः महाराष्ट्राच्या—किंबहुना हिंदुस्थान देशाच्या—दृष्टीने पाहिल्यास गुरुवर्य हे महर्षि दादाभाई नवरोजींप्रमाणेंच आधुनिक हिंदी सुशिक्षित लोकांचे पितामह व विद्वन्मुकुटमणि होते असें जें प्रस्तुत केसरीकारांनीं म्हटलें आहे तें अक्षरशः खरें आहे. दुःखाची गोष्ट एवढीच कीं, अशा वंदनीय पुरुषांसंबंधानें सुद्धां महाराष्ट्रांतील कांहीं सुशिक्षित व सुविचारी म्हणून मानले जाणाऱ्या लोकांमध्ये—कोणत्या कां कारणानें असेना !—कांहीं विचित्र व निराधार गैरसमज अद्यापि शिल्लक राहावेत व त्यामुळें त्यांनीं गुरुवर्यांसंबंधानें—कांहींनीं तर त्यांच्या निधनानंतरही—अनुदारपणाची भाषा वापरण्याचा मोह दूर सारण्यास असमर्थ असावें ! यापेक्षां मनुष्यस्वभावाच्या हीनतर प्रकाराची मजल आणखी कोठवर जावयाची ?

गुरुवर्य डॉ० भांडारकरांच्या विद्वत्तेसंबंधानें अगर त्यांनीं अध्यापक-प्रोफेसर—या नात्यानें केलेल्या कामगिरीसंबंधानें कोणाचा मतभेद असेल असें वाटत नाही. फक्त त्यांच्या सार्वजनिक कामासंबंधानेंच कित्येक मंडळीचे मतभेद किंवा गैरसमज आहेत. राजकीय बाबी सोडून द्या. पण त्यांच्या सामाजिक व धार्मिक क्षेत्रांतील कामगिरीसंबंधानें खरा प्रकार असा आहे. त्यांनीं किंवा त्यांच्या सहकारी मित्रांनीं ज्या ज्या सुधारणा हिंदुसमाजांत घडवून आणण्याकरितां म्हणून आरंभापासून खटपट चालविली होती त्यांपैकीं कांहीं सुधारणा खरें पाहिल्यास लोकांनीं कधींच अंमलांत आणलेल्या आहेत; दुसऱ्या कांहीं हळू हळू अंमलांत येऊं लागल्या आहेत. म्हणजे डॉ० भांडारकरांनीं व त्यांच्या मित्रांनीं आरंभिलेले मार्ग बऱ्याच अंशानें लोकांस मान्य झाले आहेत यांत शंकाच राहात नाही. अशा स्थितींत गुरुवर्यांसंबंधानें वास्तविक प्रतिकूल किंवा अनुदारपणाची टीका होऊं नये असें कोणाही समंजस मनुष्यास वाटेल. पण एकदा कोणत्याही कारणास्तव वाईट म्हटलेल्या माणसाविषयीं बरें कसें लिहावयाचें ? कारणें कोण-

तींही असोत. पण सदरील अपेक्षा व्यर्थ ठरून टिळकचरित्रकार (१९२३), नवाकाळकर्ते, भालाकार इत्यादि विद्वान् मंडळींकडून अलीकडेच डॉक्टरसाहेबां-संबंधानें अनुदारपणाची टीका झाली आहे याचेंच वाईट वाटतें. अर्थात् हा टीकासंप्रदाय किती जुना आहे किंवा त्याची परंपरा मार्गे कोठवर पोहोचते हें पाहणें डॉ० भांडारकरांच्या चरित्रांत जरूर—किंवा अतिशय—होतें. सवन्न याच विषयावर सुमारे वीस वर्षांपूर्वी कै० सर नारायण चंदावरकरांनी लिहिलेल्या एका लेखाचा आधार घेऊन सदरूबद्दलचा या पुस्तकांत खुलासा केला आहे. त्यांत कोणाही मोठ्या माणसांविषयी अनादर व्यक्त करण्याचा अगर त्यांच्या कामगिरीचें महत्त्व कमी लेखण्याचा बिलकूल हेतु नाही. फक्त डॉ० भांडारकरांची, त्यांच्यावर झालेल्या टीकेच्या दृष्टीनें, बाजू काय होती एवढेंच दाखविण्याचा इकडे यत्न केलेला आहे. सदरू प्रकारची डॉक्टरसाहेबां-संबंधानें निराधार टीका झाली नसती तर त्यासंबंधाचा इकडे खुलासा करण्याचें अर्थात् कारणच राहिलें नसतें. असो.

आम्हीं स्वतः प्रस्तुत पिढीतले व हल्लींच्या वातावरणांतच वाढलों असल्या-मुळे कै० विष्णुशास्त्री चिपळूणकर व कै० लो० टिळक यांनी केलेल्या मराठी वाङ्मयसेवेचें व देशकार्याचें चित्र आमच्या डोळ्यापुढें आहे. त्यामुळे आम्हीं त्यांची महाराष्ट्रांतील वंदनीय पुरुषांत गणना करीत असतो. विशेषतः आमच्या आयुष्यांतील सुमारे बत्तीस वर्षे सरकारी नोकरींत गेलेलीं असल्यामुळे स्वतंत्रतेनं देशहिताचें म्हणतां येईल असें आमच्या हातून—आमच्या अल्प योग्यतेप्रमाणें—बिलकूल काम झालेलें नाही हें आम्ही प्रांजलपणें कबूल करतो. त्यामुळे चिपळूणकर व टिळक-कीं ज्यांनी देशाभिमानानें प्रेरित होऊन एवढें मोठें कार्य केलें असा यांची निदान योग्य स्तुति करून त्यांच्या नांवांचा नमस्कृतिपूर्वक उल्लेख करणें हें आम्ही आपलें कर्तव्य समजतो. ही आमची सदरू दोन गृहस्थावदलची आदरबुद्धि त्यांच्या डॉ० भांडारकरांवरील टीकेचें परीक्षण करतांना वेळोवेळ आड येत असे हें येथें सांगितलें पाहिजे. पण अंगीकारलेलें कर्तव्य त्या त्या वेळीं नजरेपुढें येत राहिल्यामुळे तसलें अप्रिय कामही नाइलाजानें करावें लागलें. उपाय नाही. वाचकांनी त्याबद्दल किंवा क्वचित् लिहिण्याच्या ओघांत हातून कडक शब्द गेले असल्यास त्याचा क्षम्य दृष्टीनें विचार करावा, एवढीच सूचना आहे.

शुद्धिपत्र.

पृष्ठ.	ओळ.	अशुद्ध.	शुद्ध.
३	५	९ श. के.	७ श. के.
३	१४	तिचेच	तिचेंच
९	२७	(Shells the sands of Bombay)	(Shells from the Sands of Bombay)
११	९	थोरपणाचें	थोरपणानें.
१३	५	परांजप	परांजपे
१६	३	गोष्टा	गोष्टी
२१	२७	एखादी	एखादा
२३	१९	पुढच	पुढचीं
२५	२९	वराज्याचा	स्वराज्याचा
३१	२३	म्हणतत	म्हणतात
३८	२३	विद्वान	विद्वान्
५०	७	अविष्कृत	अविकृत
५२	११	असा	असो
५१	१९	टाळलें	टळलें
५५	८	बदली	नेमणूक
५६	१३	सहेबांच्या	साहेबांच्या
६९	२२	विद्यार्थ्यांस	विद्यार्थ्यांस
७०	२७	लोकांचे	श्लोकांचे
७३	१८	देशास	देशांत
७५	१९	Jenuine	genuine
८३	३४	ward	word
८६	२५	झाला	झाली
८७	१८	कर ~	करणें
१०१	१६	miscreants whom	} miscreants on whom

पृष्ठ.	ओळ.	अशुद्ध.	शुद्ध.
११०	२३	जितकी	तितकी
११५	२३	त्यांच्या व वक्षःस्थळावर	त्यांच्या वक्षःस्थळावर
१२३	७	अपरिहार्यह	अपरिहार्यही
„	२९	गेल्या	१९२५ च्या
१२५	८	अक्टोबर	सप्टेंबर
„	१५	झाल	झालीं
„	२८	मताचा	मनाचा
१३१	२८	नऊ	दहा
१३६	१४	होत	होते
„	२८	कल्पन	कल्पना
१४४	२१	जा	जो
१६१	२५	विवेक्य	विवेक
१६५	२१	भवतः	भवन्तः
१७०	१९	० ज्यबुद्धि	पूज्यबुद्धि
१७२	९	critic's scorn	critic's scorn
„	„	where	were
„	१४	impatus	impetus
१७४	११	अश	अशी
„	१९	नये.	नये
१८२	४	छाला	झाला.
„	५	लागते	लागते. ”
१८४	१३	० बीचे	० बीचे
१९५	६	बर	कंबर
२०२	२६	टिळकांना	टिळकांनीं
२०९	८	विद्यमान्	विद्यमान
२११	१३	त्यांच्यावर	त्यांच्यावर
२२९	१५	बव्हो	बव्हो.
२४६	२३	पहिल्यापैकीं	राहिल्यांपैकी

पृष्ठ.	ओळ.	अशुद्ध.	शुद्ध.
२५३	२८	A Note of	A note on
२५६	१०	विवादांतूच	विवादांतून
२८२	१७	भिक्षुकवर्ग	भिक्षुवर्ग
”	२२	त्याने	याने
२८४	१६	have	pave
२८८	२	पहिल्यास	पाहिल्यास
२९४	४	पुराणमि०	“ पुराणमित्ये० ”
३०९	७	कर्मयोगावर	कर्मयोगपर
३१०	२०	ुढील	पुढील
३२२	२२	कृतः	कुतः
”	”	कत्र	कव
३२८	१८	ेतों	देतों
३७३	२४	असें	असें
३८४	२०	anxiety	anxiety
३८६	४	discrimination	dessemination
४१६	२८	ला न	लावून
४१७	२२	जानवाते	जानवाने
४२१	८	ुण्यास	पुण्यास
४२२	११	प्रक र	प्रकार

